

Book No. 3

॥ श्रीरन्तु ॥

॥श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला॥

Srimath Vedantadesika Granthamala

GENERAL EDITOR

SRI KANCHI. P. B. ANNANGARACHARYAR

Address: —

Granthamala Office, 39, Sannidhi Street,

CONJEEVERAM. (S.I.R.)

1941.

Printed at
THE LIBERTY PRESS,
G T., Madras.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतातिहरवरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

[वेदान्तविभागे द्वितीयसम्पुटम्]

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

॥ मीमांसापाटुका ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यां मे संग्रहत्तां सदा हृदि ॥

यस्य श्रीनित्यहृद्या निरुपधिगृहिणी नन्दति च्छन्दवृत्त्या यस्यापत्यं प्रजेशप्रभृति विहरणं यस्य विष्वक्परार्थम् ।
लोलाभोगापदेशव्यतिभिदुरमिदं यस्य विश्वं विभृतिः सत्तासिद्धानुकम्भानिधिरवतु स नस्सतलोकीगृहस्थः ॥ १ ॥

यस्मादस्माभिरेतद्यतिपतिकथितप्राक्तनप्रक्रियोद्यत्कर्मब्रह्मायमर्शप्रभववहुफलं सार्थमग्राहि शास्त्रम् ।
तं विष्वग्भेदविद्यास्थितिपदविषयस्थेयभृतं प्रभृतं वन्देयात्रेयरामानुजगुरुमनघं वाद्विहंसाम्बुवाहम् ॥ २ ॥

वेद्यं वेदैरशोपैर्विधितदितरयोर्विश्वमाज्ञापयन्तं धर्मैराराधनीयं पितृमुरमुखतश्चाश्वनं धर्ममेकम् ।
साङ्गाधीताक्षरौघस्वरससमुदितापातधीजातरागान्मीमांसेमह्यनन्तं व्यवहितवपुषं कञ्चुकैरुज्जितं च ॥ ३ ॥

निर्दोषाध्यक्षसिद्धं कथककुहनयापह्वार्हं न किञ्चिन्न्यायैः कस्यापि क्लृप्तिः कथमपि न भवेदन्यथासिद्धिमद्भिः ।
निर्वाधान्नापि वाक्यादवगतमनृतं निश्चितेऽप्यान्यपर्ये त्रिस्थूणेऽस्मिन्प्रमाणैस्स्थिरमतिभयने माति मीमांसितोऽर्थः ॥ ४ ॥

मीमांसेत्येकमेतच्छ्रुतिविषयनयस्तोमसंग्राहि शास्त्रं षट्काध्यायांघ्रिभेदैर्भिदुरतरतनुस्सा त्रिभिः काण्डभेदैः ।
सङ्गत्या च त्रयाणां क्रमनियतिरपि स्याद्विहौचित्यवत्या विंशत्या लक्षणैः खल्वियमवयविनी वृत्तिकारोपदिष्टा ॥ ५ ॥

विद्यास्थानानि चत्वार्यगणित पृथग्भेदरूपत्वसाम्ये द्वे चाप्यन्ये विभक्ते ह्युपपदघटितं बृंहणत्वं दधाने ।
मीमांसाशास्त्रसाम्येऽप्यत इह घटते भिन्नविद्यापदत्वं मैवं मन्वादिभिस्तत्पृथंगनुपठनाभावतस्तत्प्रहाणात् ॥ ६ ॥

काले कौमारिलादिष्वधिकबहुमतौ कस्त्वदिष्टं ग्रहीता कस्यै रोचेत पूर्वश्रुतहतमनसे क्लृप्तिरन्येति चेन्न ।
स्वीकुर्वन्त्यस्मदुक्तं स्वमतगुणातिरस्कारकप्रत्यनीकं प्रत्यग्विद्याधुरीणप्रथितबहुमहावंशजाता महान्तः ॥ ७ ॥

किंचिकेनापि दृष्टं प्रतिहतविषयं तेन तत्ते च तैस्तैर्द्वै चोपादायिषातां द्वितयमपि सदित्यप्रमत्तो न वक्ता ।
इत्थं सत्येकभक्तैरितरपरिहृतौ न व्यवस्थानसिद्धिः प्रत्येतव्यं तदर्थ्यं पटुतरमतिभिः प्राक्तनं नूतनं वा ॥ ८ ॥

शिष्याचार्यौ विरुद्धं न तु मतमधुना साधयन्तौ प्रसिद्धौ स्वाभीष्टाच्छास्त्रमन्यत्पुरसचिवमुखैः कल्पितं किं न विद्मः ।
तस्माद्ब्रह्मज्ञैर्मिन्युपरचितमिदं त्याज्यमेतन्निरीशं भैवं व्याघातहानौ मुनिवचसि मुधा बाह्यवद्दृष्टिदौस्थ्यम् ॥ ९ ॥

सूत्राणामैदमर्थ्यं स्वरसगतिवशात्सम्प्रदायाच्च सिध्येद्वेदहीयोभिः प्रमाणैः कचन बहुशिरःप्रत्ययशान्तिमेति ।
सन्दिग्धे वाक्यशेषप्रभृतिरभिदग्धे निर्णयोपायभूतप्यङ्गिभन्तात्पर्यलिङ्गैरपि खलु निखिलं दुर्णयं निर्णयन्ति ॥ १० ॥

सूत्रोक्तं नूनमन्यद्विदुरथ च मिथो व्याहतं वृत्तिकाराः प्राज्ञैर्नारायणार्थैस्तदिह विदधिरे सम्मतास्सूत्रभेदाः ।
सामाचार्योक्तिरेषा समरमुखगता तत्र सत्सङ्गृहीतेर्नत्वा नुत्वेनमाह द्रमिडगुरुरपि ब्रह्मविद्वाक्यभाष्यम् ॥ ११ ॥

आदौ कृत्वप्रतिज्ञा ह्यधिगममुभगा धीसमाधायकत्वात्कर्माश्लिष्टां प्रतिज्ञामपि खलु घटयेत्तन्त्रमार्वतनं वा ।
यद्वा भागप्रतिज्ञाप्रणयनफलना कृत्वचिन्ताप्रतिज्ञा त्रेधाऽपि ह्यत्र सौर्वा गतिरियमुदिता सूत्रकृद्भावविद्धिः ॥ १२ ॥

सूत्रे भाष्यादिकं च कचिदुपचरणावृत्तितन्त्रानुपङ्गाध्याहाराः कल्पनीयान्निदमनुभवं पण्डितैस्त्रन्त्रत्र ।
सत्यामक्लिष्टवृत्तौ ह्यनुचितमितरत्रैव सर्वत्र तस्मादस्मत्सिद्धान्नवर्त्मन्यवहितमतिभिर्व्याहृतं न प्रणोद्यम् ॥ १३ ॥

निर्दिष्टा सूत्रकर्त्रा प्रथमत इह चेत् कृत्ववेदार्थचिन्ता किं पश्चाद्ब्रह्मचिन्ता पृथगनुपठिता संमतं चैकशास्त्र्यम् ।
सत्यं कृत्वप्रतिज्ञाकरणकवलित्वास्तत्तदार्थाः पुरग्नादध्यायादौ विभज्य स्फुटमभिदधिरे तद्दत्त्रेति पश्य ॥ १४ ॥

योऽसौ शारीरकांशे निरवधिमहिमा साव्यते विश्वकर्ता यो वा को वा स भावी तदितरमदृशस्सोऽपि यष्टव्य इष्टः ।
निर्धारस्तस्य पश्चादथ तु परमिहानागतावेक्षणं स्यात् कर्मैवं किं न पश्चात्तनमिति न विभोऽशुद्धधीर्नात्र मृग्या ॥ १५ ॥

अन्तर्यन्तारमेकं निखिलदिविपदां प्राप्यबुद्धयैव केचित्तज्जातीयं च बुद्ध्वा कतिचन यदि वा सन्दिहाना यजन्ते ।
तेषामस्त्यन्तवत्तु स्मृतमिह हि फलं नैयमध्यात्मशास्त्रं तत्त्वे बुद्धे यथावस्थितभजनदशालब्धितस्तत्पदाप्तेः ॥ १६ ॥

चिन्तारभ्यत्वसूत्रे किमपि हि तदुपस्थापकं ग्यापनीयं तेनातश्शब्द उक्तो न खलु स विफलः पूर्वसंपिण्डितो वा ।
नासावार्षोपदेशो नयपदमनुसंधितसतां सूत्रसूत्रेस्तस्माच्चिन्तार्थचिन्तास्पदमधिकरणं स्यादुपोद्धात एषः ॥ १७ ॥

निष्पन्नापातबुद्धेर्विषयविशयनाभ्यूहनिर्धारणार्थान्नद्यायः पञ्चाधिकुर्वन्नधिकरणमिति व्याहरन्त्यार्थवृद्धाः ।
तस्मादेकैकशः प्रत्यधिकरणमितं पञ्चकं प्रेक्षमाणशुद्धाङ्गन्यायदृष्टिश्रुतिगणविषयभ्रान्तिभेदं प्रमाष्टि ॥ १८ ॥

स्वेन ग्यातिं विवृण्वन्विषय इह मतिस्संशयो निश्चयान्या तेनाभ्यूहो विचारः प्रमितिरभिदुरा निर्णयस्तर्कमानैः ।
तत्साध्यं कर्तुरिष्टं फलमनितरजं तानि पञ्चाधिकुर्वन्त्यायो बाधं विपक्षे प्रथयति विविधं स्वाङ्गदोषो न दृष्टे ॥ १९ ॥

आहुश्चान्ये दशाङ्गान्यधिकरणगणे वेद्यमाद्यं तथाऽर्थे संशीतिं तन्निदानं विविधमपि तथा संगतेश्च प्रकारम् ।
तादर्थ्यार्थं विचारं फलफलभवनं पक्षयोर्न्याययुग्मं निर्णीतिं तत्फलं चाप्ययमपि निपुणन्यायवित्संप्रदायः ॥ २० ॥

अत्राहुः केचिदाद्याध्ययनविधिरसावक्षराणां गृहीत्यै तस्मादर्थे विवक्षा न भवति न ततस्तस्य चिन्तेति पूर्वः ।

पक्षोऽन्यस्तु स्वशक्त्या प्रभवति निगमः स्वार्थबोधे सतर्कस्तेनाधीतार्थचिन्ता स्फुरितबहुफला स्यादिति स्थापनेति ॥ २१ ॥
 अन्येऽनाघ्रातदोषान्मिपति निगमतश्शक्यहेतौ पुमर्थे मानत्वे निर्विशङ्केऽप्यवसरफलयोर्हानितो नार्थचिन्ता ।
 इत्युद्यत्पूर्वपक्षप्रशमनमनसा सूत्रमाद्यं प्रणीतं कल्प्या तत्कालसिद्धिः फलमिह विशयभ्रान्त्यबोधव्युदासः ॥ २२ ॥
 आनन्तर्योक्तिरत्र ह्युचितमवसरं शक्तितो वक्तुर्माष्टे धर्मप्राथम्यसिद्धयै त्वथ पदमिति यद्योजनाभेदतन्मत ।
 हेतुक्तिर्निर्णयनीपावधिरिह गमयोर्निर्णयभेदेः फलत्वं तस्मात्तत्क्षेपणीयस्त्वयमुचिततया दर्शितः पूर्वपक्षः ॥ २३ ॥
 वेदाधीतेर्न पूर्वं न च सह घटते वेदवेद्यार्थचिन्ता पश्चात्तु स्नानपूर्वैरवसरहरणं तत्कथं सेति चेन्न ।
 स्नानादेः प्राग्विचारस्तदनुगुणधनाद्यार्जनन्यायतस्माद्पूर्वं च श्रावयित्राद्यवसरनयतोऽमुष्य लभ्योऽवकाशः ॥ २४ ॥
 ज्ञातं किञ्चिन्न चिन्त्यं न च तदविदितं तत्क चिन्तेति चेन्न ज्ञाताज्ञातांशभाजि स्वपरमतजुषां चिन्तनस्य प्रवृत्तेः ।
 सामान्यात्तन्निरामे विहतिरविहता को विशेषो विशेषे विशत्यध्यायतोऽसावविशदविशदीकारसाफल्यकल्प्या ॥ २५ ॥
 ग्यातस्तर्कोऽप्रतिष्ठस्त्रयमिह भुनिना सूत्रिनं चैवगततस्मान्मीमांसमानैरपि निगमगतिर्दुर्निरूपेति चेन्न ।
 तर्कस्य ह्यप्रतिष्ठां क्वचिदभिदधता दर्शिता यस्तु पन्थास्तत्संवादेन सर्वं न भवति शिथिलं शिद्यमाणं सुधीभिः ॥ २६ ॥
 नाग्निव्यारम्भकत्वं मुनिभिरभिहितं यत्तु मीमांसकानां तत्प्रायो हेतुकेषु प्रविशति यदि वा पूर्वपक्षप्रवृत्तौ ।
 शास्त्रज्ञानं च बुद्धेश्चलनजनकमिन्वुक्तिरन्याशया ग्याज्ञोचेद्वोच्येत शङ्काकथलितमनगे केवलः क्वोपदेशः ॥ २७ ॥
 धर्मज्ञानां मुनीनां मतमिह भिदुरं धर्मविद्वाक्यसिद्धे स्वोक्तार्थाद्वैपरीत्यं स्वयमभिदधते तत्क चिन्तेति चेन्न ।
 कर्तव्यानां विकल्पे मुनिवचनमिते धर्मतैवोभयत्र व्याख्याभेदाद्विकल्पे त्वनयगतिभवे शिष्टमेवैकशेष्यम् ॥ २८ ॥
 न्यायाख्यं धर्मविद्यास्थितिपदमुदितं तत्रतत्रामशास्त्रे तेनैवालं तदन्यद्भवति कृतकरं नीतिमात्रप्रवृत्तेः ।
 इत्येतन्नानुयोज्यं नयपथविषयो मानतर्कादिमात्रं मीमांसायां तु तत्तच्छ्रुतिगतिविषया नातिभेदा निरूप्याः ॥ २९ ॥
 वेदार्थव्यक्तिरस्तु स्मृतिगणसहितैस्मेतिहासैः पुराणैरङ्गैरन्यैश्च किं तद्गद पुनरपि यत्तत्र मीमांसितव्यम् ।
 तत्र स्मृत्यादिकेऽपि ह्यवितथसरणिर्नातिशुद्धयैव साध्या सद्भिस्साफल्यविद्विग्नदिह बहुफला कल्पितेयं त्रिकाण्डी ॥ ३० ॥
 शिक्षां वर्णस्वरादेस्सुपदविभजनं तन्निरुक्तं विचित्रां छन्दोवर्गव्यवस्थां समयनियमनं साध्वनुष्ठानकल्लसिम् ।
 स्मृत्याद्यैर्भाग्युगमप्रथनमथ नयस्थापनं च श्रयन्ती मीमांसा वेदवाक्ये व्यपनयदमनी वृत्तिगर्थ्या व्यनक्ति ॥ ३१ ॥
 मीमांसासूत्रवृत्तिप्रभृति निगमवन्न स्वरूपेण नित्यं विच्छेदश्च प्रवाहे नियत इतरथा पूर्वहानाद्युक्तेः ।
 तस्मात्तन्मध्यकालेष्विव भवन्तु सदा नैरपेक्ष्यं श्रुतीनां तत्र प्रज्ञापराधप्रशमनरुचिभिस्सूरिभिस्सूत्रकल्लसेः ॥ ३२ ॥
 धर्मादेर्निर्णये हि श्रुतिरिह करणं सा च नित्यानपेक्षा मीमांसा कोपकुर्यादिति नुयत इदं सेतिकर्तव्यताकम् ।
 न स्यादत्रानवस्था विधिषु चरमविध्यन्तवन्नैरपेक्ष्यात्सिंहारण्यादिनीत्या मिथ उपकुरुतो मानतर्को यथार्हम् ॥ ३३ ॥
 नित्यान्नायप्रसाध्ये न खलु करणनिष्पादकं किञ्चन स्यान्नपि चानपेक्ष्यं करणमिति वदन्वक्ति च स्वेष्टमङ्गम् ।
 योग्यत्वादेर्विमर्शो न हि भवति मुधा तर्कतोऽस्यापि तद्गत्यादेवं सन्निपत्योपकृतिरितरथा वेति चिन्त्यं यथार्हम् ॥ ३४ ॥

श्रुत्यङ्कौ शब्दतद्वच्छकनमथ सहव्याहृतिव्याक्यमन्यैराकाङ्क्षा प्रक्रियाङ्गेष्वथ पुनरुदितस्संनिधिस्संनिधानम् ।
नामाप्याध्वर्थेषादि स्फुरदवयवशक्यन्वितं नामधेयं तेषामेषां विरोधे प्रथममधिगुणं तेन पाश्चात्यबाधः ॥ ३५ ॥
सर्वं स्रष्टा स देवः प्रकृतिपुरुषतत्कर्मपूर्वैस्सहायैस्तद्वानुक्तस्तदन्ये किमुत जनिमतां किं न सामग्र्यधीनम् ।
तर्केणानुग्रहोऽतः प्रमितिजनकतां प्राणयेत श्रुतीनां स्पष्टे तर्कानपेक्षा क्वचिदपि न तथाभावसार्वत्रिकत्वम् ॥ ३६ ॥
केनेदानीं सुसाधा जगति मितधिया कृत्स्नवेदार्थचिन्ता मध्यः काण्डश्च लुप्तस्थितिरीह निगमैरल्पशेषैरभावि ।
प्रज्ञातव्ये सशेषे प्रमितमपि खलु स्यादनाश्वासपात्रं तच्चिन्त्यं कल्पसूत्रप्रभृति कृतधियः शक्यचिन्ता न दुष्येत् ॥ ३७ ॥
आदत्ते ब्रह्मचारी स्वविहितमनघं न स्वयं चिन्तितार्थस्तद्वत्कुर्याद्गृहस्थप्रभृतिरपि मुधा तत्र मीमांसनं चेत् ।
तन्नाशेषैः परोक्त्या स्वचरितचरणं श्रद्धानामिनन्द्यं गूलं जिज्ञासमानैः स्वयमधिगतये निर्विशङ्को विचारः ॥ ३८ ॥
स्थीकृत्यानर्थतां तद्विरहमपि विधेरान्यपर्येतराभ्यां पक्षौ पूर्वापरौ ये परिजगृहुरिह स्वोक्तिवाधादयस्स्युः ।
व्युत्पत्त्यादिस्वभावात्स्वत उपजनितापातधीतः प्रवृत्तौ मीमांसाक्षेपतत्स्वीकरणकथनयोर्न क्वचिद्व्याहृतिस्स्यात् ॥ ३९ ॥
स्वाध्यायश्रुत्प्रार्थवत्त्वाच्छ्रवणमभिदधेऽधीतवेदस्य भाष्ये तत्त्वत्वापातबोधप्रजननशकनव्यक्तिसिद्धयैव भाष्यम् ।
नैरर्थक्यं तु शङ्कास्पदमिह न भवेत्सद्विरध्यापितानां नो चेच्छ्रुत्प्रवृत्त्यादिप्रयतनकथनं दुस्सहं कस्सहेत ॥ ४० ॥
प्राञ्चं स्वाध्यायलाभं स्वयमिह तु फलं स्वान्यसिद्धं विहाय व्यर्था कौमारिलानामनियतगतिमद्विश्वजिन्न्यायशङ्का ।
चिन्तावैधत्वमङ्गे त्ववसरविहतिः खानशिष्टयेति मन्दं स्यात्कालश्चावयित्राद्यवसरवदिति स्थापितं पूर्वमेव ॥ ४१ ॥
अव्युत्पन्नस्य शब्दः कथमिव जनयेत्काञ्चिदापातवृद्धिं स्वाङ्गैश्चेत्तत्र चैवं ग्रह इह तु स किं साङ्ग इत्यल्पमेतत् ।
साङ्गेष्वपातबोधं स हि सह जनयेत्संस्कृतप्रायदेशे दृष्टश्चाङ्गोपकारस्तदनुगुणमतस्तद्ग्रहं केचिद्वृत्तुः ॥ ४२ ॥
तत्साम्ये त्वर्थचिन्ता क्रमनियतिगतिनेक्ष्यतेऽङ्गाङ्गिवर्गे दौष्कर्यं यौगपद्ये तत इह कथमारम्भ इत्यप्यचिन्त्यम् ।
सौकर्ये तारतम्यात्स्वयमुपनिपतच्छ्रवणकादिक्रमाद्वा स्वेच्छावैचित्र्यतो वा क्रम इति सकलारम्भसंपूर्तिसिद्धेः ॥ ४३ ॥
सिद्धं साध्यं च धर्मं प्रभवति गदितुं धर्मशब्दोऽथवाऽर्थादाराध्यादेर्विचारः स्फुरतु निगदितः कृत्स्नचिन्तोद्यमश्च ।
स्वाध्यायत्वाविशेषे स्थितवति निखिलेऽधीतनानांश्चिन्ता केषांचित्त्वेकदेशाध्ययनमगतितस्ते तु नात्र प्रसक्ताः ॥ ४४ ॥
धर्मस्सूत्रे द्वितीये ननु परिपठितश्चोदनालक्षणोऽर्थस्तेनास्मिन् सिद्धधर्मग्रहणमनुचितं तत्र तल्लक्षणैक्यात् ।
शास्त्रोक्तेष्टाभ्युपायस्स इति खलु समं लक्षितौ सिद्धसाध्यौ स्वीकार्यस्स्वेष्टसिद्धयै य इह स तु भवेत्तस्य तस्मिन्नुपायः ॥
आसंसारं प्रसिद्धे भगवति सहसा विभ्यतोऽपह्नवोक्तेर्नेशानः क्षिप्यते किं त्वनुमितिरिति ये भक्ततां भावयन्ति ।
भद्रास्ते भारतादिप्रणिहितमनसां नास्तिकत्वं कुतस्स्यान्नित्यं धर्मं जहुर्ये विचिनुम इह तान्वेदवादान् कुवाचः ॥ ४६ ॥
सद्वाराद्वारवृत्तिद्वितयनियतया वाचकानां प्रवृत्त्या सर्वश्रुत्यर्थभूतः श्रुतिभिरभिहितस्तस्य चोक्त्या तथाऽन्यैः ।
तस्मादीशो वितन्वन्नजमहिमबलाद्विश्वमेकातपत्रं प्रख्यातस्सार्वभौमः पशुभिरिव न संवेद्यते मोहनिघ्नैः ॥ ४७ ॥
धर्मद्वारा विचार्य निखिलमनुसृतं छत्रिनीत्याऽथवा स्यात्तात्पर्यारोहि सर्वं प्रथयितुमजहल्लक्षणेयं समीची ।

आपातस्फूर्तिसाम्यादनभिमतपरीहारनित्योन्मुखानां हेयप्रख्यापनार्थं ध्रुवमियमखिलैरत्र निर्धारणीया ॥ ४८ ॥

धर्मादेव प्रयुक्तादभिदधति सतां धर्मकामार्थमोक्षान्नान्यार्थैः काममोक्षौ धनमवहुफलं दोषवर्गान्वितं च ।

सिद्धानेकाधिकारैर्धृतिऋदयमतस्सेव्यते सावधानैरादावेतं निबध्नन्विषयफलयुतं शास्त्रमाविश्वकार ॥ ४९ ॥

तत्तत्कर्मप्रवाहप्रभवरुचिभिदातारतम्यानुरोधाद्वेदे वात्सल्यभाजि व्यतिषजति चतुर्वर्गचर्योपदेशः ।

उक्तं मोक्षप्रधाने त्रिकमितरदपि ह्यादितो भारतादौ विस्त्रम्भार्थं तु मुक्तेस्तदितरकथनं कीर्तितं सात्वते च ॥ ५० ॥

अस्यासौ ग्रन्थराशोर्विषय इति मतिः प्रेक्षितृणां स्वतस्यान्मोघा पूर्वं तदुक्तिर्नतिरिव न हि सा भाविनी भद्रचर्या ।

उद्देशोऽप्यर्थसिद्धस्तदुचितवपुषो-लक्षणस्य प्रणीतौ सत्यं संक्षिप्तदृष्टैर्मतिरवदधती संदिदक्षेत शेषम् ॥ ५१ ॥

आप्तत्वं ग्रन्थकर्तुर्यदि विमतमिह स्वेन किं तत्फलोक्त्या तन्निर्धारं ततस्तत्फलमनुमिमते निष्फला सेत्यसारम् ।

सन्देहेपि प्रवृत्तिं [सफलयितु] प्रजनयितुमियं कल्पते विश्वदृष्ट्या निश्शङ्कानां निजेष्टं प्रमुखयति ततो धुक्षयेत्संजिघृक्षाम् ॥

सूत्रेऽस्मिन्नास्ति नीतिर्विषयफलकथामात्रमेवोपजीव्यं यत्साम्नां वक्ष्यमाणं तदनुसरणतोऽधीतिरध्यायशेषः ।

इत्याहुः केचिदेतन्मृदुफलमपि चाधर्मचिन्ताऽप्यकारोपश्लेषात्कल्पनीयेत्यपि परिजगृहुः क्लिष्टगत्यन्तरं तत् ॥ ५३ ॥

वक्तुं कञ्चित्प्रबन्धं यदि विषयफले तस्य पूर्वं ब्रवीति स्पष्टः सम्बन्धवर्गः किमिति पुनरिमं वर्णयेतेत्यवर्ण्यम् ।

तत्तत्सम्बन्धवर्गप्रमथनकथनोद्दण्डवैतण्डिकोक्तिव्यामुग्धच्छात्रपण्डभ्रमभिदुरगिरामानृशंस्यं न शास्यम् ॥ ५४ ॥

काम्यं कर्मैव धर्मस्युत्तजनकतया दुःखहेतुस्त्वधर्मो धर्मोऽधर्मश्च न स्यादनुभयजनकं नित्यमित्याहुरेके ।

मन्दं तन्नित्यवर्गेऽप्यनभिमतनिवृत्त्याद्यभीष्टार्थवत्त्वाद्धर्मत्वे दुर्निवारे पृथगभिलपनं गोबलीवर्दवत्स्यात् ॥ ५५ ॥

ज्ञानं सूत्रे विचारस्तदधिकरणतो निर्णयस्त्वर्थलभ्यश्चिन्तायां सन्प्रयोगो विधिपरिहरणाद्रागसिद्धिं व्यनक्ति ।

धर्मस्येत्यत्र षष्ठी प्रतिपदविहिता यद्यपि स्यात्तथाऽपि प्रोक्ता कृद्योगजेयं समसनविषयशशवराकृतमन्यत् ॥ ५६ ॥

जिज्ञासां निर्णिनीषां विदुरिह कतिचित्तत्र गम्यो विचारस्तस्यैवारम्भयोगादिह स तु भवतु ज्ञानमिच्छाधिरूढम् ।

सामान्योक्तिर्विशेषे प्रकरणवशतो विन्दते स्वां प्रतिष्ठां नोचेद्विश्रान्तिरस्याः कथमिह भवतां निर्णयारूपे विशेषे ॥ ५७ ॥

रागप्राप्तो विचारो यदि वितथमिदं तद्विधानाय सूत्रं मैवं विध्यन्तरत्वात्तद्विहितकरणे पापमत्र प्रकाश्यम् ।

प्राप्ता रागात्प्रवृत्तिस्त्ववसदनवती पूर्वपक्षोक्तयुक्त्या प्रत्यापद्येत सिद्धान्त्यभिहितनयतस्सेष्टहेतुः प्रसिद्धा ॥ ५८ ॥

सम्यङ्न्यायैः परीष्टिः करणमवगतं लोकतस्तत्त्वबोधे नैवास्मिन्विध्यपेक्षा न यदि कथमसौ नेष्यते भोजनादौ ।

रागप्राप्ते हि तस्मिन्नियमयति विधिः प्राङ्मुखत्वादिमात्रं तद्वन्मीमांसमाने स्वयमथ नियमाः केवलं सन्तु केचित् ॥ ५९ ॥

कृत्ये रागं वितन्वन्विधिरपि पुरुषं प्रेरयेत्तत्र काम्ये रागाभावान्निवृत्तो न भवति फलभाक्तेन न प्रत्यवेयात् ।

नित्ये स्यादन्यथाऽत्र त्वविधिसमुदिताद्रागतस्संप्रवृत्तौ शुद्धां विन्देत बुद्धिं तदभवन इह प्रत्यवायस्त्वनुक्तः ॥ ६० ॥

स्वेच्छाया हेतुतायामनियतिरिति चेत्तन्न दत्तोत्तरत्वात्काचित्क्या त्वप्रवृत्त्या ऋतुगमननयात्सन्तर्ति सा न जह्यात् ।

वैधत्वस्थापनेऽपि ह्यलसजडविधित्यागिनो न प्रवृत्तास्तस्मादास्माकद्दृष्ट्या स्वयमिह यतनं तत्क्षमे स्थापनीयम् ॥ ६१ ॥

अध्येतुस्त्वोपयुक्तावगतिरथ मनाक्तद्बुत्सुः प्रवत्स्यन् संरुद्धः पूर्वयुक्त्या परत इह पुनः प्रस्थितः प्राप्स्यतीति ।
 ज्ञात्वोत्त्वप्नायिताद्वा किमपि नयविविक्त्या हि तत्र व्यतिस्ते रागादेव प्रवृत्तिः प्रथममिह विधिप्रेरणाकाङ्क्षिणोऽपि ॥ ६२ ॥
 व्याप्तत्वासन्नताद्यैर्ग्रहणमिह फलं तेनचावृत्तिसिद्धिर्वैतुप्यन्यायतस्स्यात् फलति च नियमोऽप्यन्यतस्तद्वदेव ।
 वर्णैस्सामर्थ्यवद्विस्त्रिभिरिति विधयस्स्वर्गकामादिनिष्ठास्संप्राप्ता नैरपेक्ष्यं न तदितरसहा द्रव्यभावे यथा हि ॥ ६३ ॥
 §[प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्निजविषयमितौ विध्यपेक्षा ह्यसिद्धा शब्दोऽन्यार्थस्त्वमर्थं प्रकटयितुमलं भद्रदीपादिनीत्या ।
 शक्तिर्नार्थे स्वकीया यदि नियमविधिदृष्टहानेर्न सिध्येत् वाक्ये विध्युक्त्यभावेऽप्यवगतिरुचिता व्यर्थवाक्ये यथा हि ॥
 स्वर्गे वाऽऽचार्यके वा फल इह कथिते जायते स्वार्थबुद्धिः न ह्यन्यत्रोपयोगे विधिवचनबलाद्धार्यते शब्दशक्तिः ।
 बाधो हेतोश्च दोषो न भवति निगमे मानताऽन्यानपेक्षा तस्मान्नाज्ञायभागे क्वचिदपि घटते पूर्वपक्ष्युक्तकलसिः ॥
 स्वाध्यायप्राप्तये ह्यध्ययनमभिहितं पावकाधानसाम्यात् त्रीह्यादिप्रोक्षणादिः स्वकृतिषु गदिता संस्कृतिर्वादिमुख्यैः ।
 सिद्धस्संस्कार्यभावो निजनिगमगिरां भाविकार्योपयोगाद्दृष्टान्यार्थो विभक्तोर्विपरिणतिवशात्सक्तुहोमस्त्वगत्या ॥]

दृष्टार्था संस्क्रियेयं न भवति घटते ह्यन्यथाऽप्यत्र दृष्टं नादृष्टार्थाऽपि वैधप्रकरणविरहे न ह्यसौ स्यात्तदार्था ।
 तस्मात्स्वाध्यायसाध्याध्ययनविधिरसौ सक्तुहोमादिवत्स्यान्नस्यादुक्तोत्तरत्वान्न कथमितरथाऽऽधानमर्थं न योज्यम् ॥ ६४ ॥
 अध्येतुस्संस्क्रियैषाऽध्ययनमिति किल स्यान्नियोगार्थतायां तामेव प्रोक्षणादिष्वपि गतिमवदन् केचिदेतत्तुवार्तम् ।
 भावार्थैर्द्रव्यनिष्ठैरतिशय उचितः कर्मभूतेष्वबाधे तस्मात्स्वाध्यायसंस्कृत्युपपदनगतिर्भाष्यकारैरभाषि ॥ ६५ ॥
 स्वाध्यायं संस्क्रियाहं कथमिव कथयेच्छब्दमद्रव्यमिच्छन्द्रव्यं संस्कारमर्हेदिति हि नयविदस्तत्र तात्पर्यभेदात् ।
 आराध्यप्रीतिरेव ह्यतिशय उ [चि] दितो नैगमैश्चोदितेषु स्वाधीतस्यादसौ तद्विषय इति दशा तादृशी संस्क्रियाऽत्र ॥
 नित्यं चेन्नैफलयं स्याद्भवति तु फलवत्काम्यभावादनित्यं मैवं त्यागेन तादृग्ग्रहणफलवतः प्रत्यवायानुशिष्टेः ।
 नैफलयं सर्वथाचेत्कथमिव मतिमांस्तत्र बुद्ध्या प्रयस्येत्तस्मान्नित्येऽप्यपूर्वं तदितरदपि वा स्यात्फलं तत्रतत्र ॥ ६७ ॥
 दुःखाभावस्सुखं वा तदुभयकरणं तस्य चोपक्रियाहं पुंसः प्रेप्सोः पदं स्यात्कथय तदितरत्कार्यमित्थं कथं ते ।
 तत्सिद्ध्या कर्मयोग्यो यदि भवति तथा स्याद्गृहीत्याऽक्षराणां वेदानध्यायपूर्वं तदितरयतने शूद्रतादि स्मरन्ति ॥ ६८ ॥
 सूत्रात्सम्भाननादेरुपगत इह तः कर्त्रभिप्रायबाधी त्रेधाऽन्योक्तां गतिं तु क्षपयति वरणाधानसाध्यावमर्शः ।
 स्पष्टं कर्तर्यकर्तर्यपि द्वि फलमिदं पूर्वसूत्रप्रसूतं संवेदित्रोर्द्वयोश्चाव्यवहितमपि तद्दृश्यतेऽकर्तृगामि ॥ ६९ ॥
 निर्णीतं याजयेदित्यपि यजनविधौ तत्परं नीतिविद्धिस्तत्प्रायाध्यापनोक्तावुपनयनमपि ह्यन्तरङ्गावरुद्धम् ।
 तस्मादध्येतृसंस्कृत्युपनयनफलं तत्फलार्थक्रियार्थं नो खलवाचार्यकाख्यं किमपि फलमिहालौकिकं शक्यशङ्कम् ॥ ७० ॥
 शिष्यः किञ्चोपनीतो वरमथ गुरवे किंनिमित्तं प्रयच्छेदाचार्यत्वं वरश्चेत्युभयमपि फलं कल्पयन् भ्रान्तकल्पः ।
 वृत्त्यर्थाध्यापनं च स्मृतिभिरधिगतं कापि नाचार्यकार्यं नो चेन्नानाप्रकारा विधय इह तथा तत्रतत्राविलाः स्युः ॥ ७१ ॥

तत्तत्कामोपनीतावुपनयनफलं कर्तृगामीत्ययुक्तं तत्सामान्यात्तदेकाश्रयफलजहनस्त्वष्टवर्षोपनीतौ ।
सिद्धेऽन्यत्र प्रधाने गुणफलमुचितं तस्य नाद्यापि सिद्धिः नित्यं काम्यप्रयोगे षटितमिति पृथक्कालिकत्वं तु सङ्ख्यम् ॥ ७२ ॥
यन्नित्यं ब्रह्मचारिण्यपरमपि कथं तस्य तस्मिन्प्रबोधः पित्राद्यैश्शिक्षितत्वादिति तु सममिदं सर्वहानं न चेत्स्यात् ।
संस्कर्तारं तमीप्सेत्त उचितमधीयीत चेत्यादिदृष्ट्या नेत्थन्तायाः प्रबोधोऽस्त्यविदितनिगमेऽप्यष्टवर्षादिमात्रे ॥ ७३ ॥
शिष्यस्य ब्राह्मणत्वप्रभृति तव मते यद्ब्रह्मचार्यकार्यं शिष्योत्कर्षाय तद्वद्विधिरयमिह नस्तादृगाचार्यधर्मः ।
ऋत्विग्धर्मादयो वा कतिकति विहिता यायजूकादिसिद्धयै तस्माद्योग्योपनीतः सनियमकमधीयीत चेत्येव योज्यम् ॥ ७४ ॥
यच्चात्राध्यापयेदित्यभिदधति पदे स्वेष्टसिद्धयानुगुण्यं तच्चोनीतं प्रमादाण्णच इह न किलाकर्तृगामित्वमर्थम् ।
विद्यादानाददृष्टं यदपि निजगदुस्तेन नाचार्यकं स्याच्चत्वारश्चाश्रमास्तद्विधिमनुसरतां संप्रदानीभवन्ति ॥ ७५ ॥
आचार्याख्यानिवेशे तदितरवदिह स्मृत्युपात्तं निमित्तं सिद्धिर्या चानुषङ्गान्न हि किमपि तदुद्देशतः स्याद्विधानम् ।
खानोत्कर्षस्मृतेऽप्येत्यसदुपनिषदि स्मृत्युपात्तक्रमोक्तेः श्रौताधीत्योरसाम्यं स्मृतिगतमपि चापोह्य तौल्यार्थ्यमूह्यम् ॥ ७६ ॥
आचार्यायेत्यधीतिं वदसि परमते निर्निमित्तां परस्तादाचार्येत्यधीतिस्तव किमु सनिमित्तत्वमभ्येति पूर्वम् ।
भाव्येऽर्थे लक्षणां चेत्कथयसि विहतेस्संभवात्सा जघन्या भूते तु ज्यायसीयं तदिह सनियमाध्यापने शब्द एषः ॥ ७७ ॥
धर्मश्चोद्दिश्यतेऽर्थात्स्वयमिह मुनिना तद्विचारार्थसूत्रे लक्ष्मादृष्टेरचिन्त्यभ्रममिह नुदता चोदनासूत्रमूचे ।
तत्र त्वार्थं प्रमाणं तत इह न भवेद्वाक्यभेदप्रवृत्तिर्मानप्राधान्यपक्षान्तरमपि कतिचिद्वैभवादाश्रयन्ति ॥ ७८ ॥
कञ्चित्पित्रादिकल्पं प्रथयति पुरुषं चोदनाद्युक्तिरर्थाद्वाक्यादेश्चोदकत्वग्रहणमनुचितं शास्त्रसिद्धोज्ज्ञानं च ।
त्याज्योपादेयवर्गत्यजनभजनविध्युन्मुखाज्ञाभ्यनुज्ञाकिम्मीरो वेदराशिः किमिति न विदितश्शासनं विश्वगोप्तुः ॥ ७९ ॥
नित्यत्वादीश्वराज्ञा न भवति निगमः पौरुषेयोऽन्यथा स्यादित्येतत्क्षुद्रहृद्यं नियतनिजगिरा नित्यमाज्ञाप्रवृत्तेः ।
तन्तन्यायादमन्लेष्वपि [विविध] हि निजभिदां विश्वकर्ता विधिस्तेदाचार्यत्वं च वेदेष्वगणि भगवतः कर्तृता चेतरेषु ॥
वेदार्थः कार्यरूपस्त्विति जगति मिथः कश्चिदाचष्ट धार्ष्ट्याद्विध्युद्देशांशमात्रे तदलमिह यतो वक्ष्यते सिद्धभागः ।
शक्तिं संरुद्धय शाब्दीं श्रुतिमुनिवचसोऽलन्दवृत्तं निरुद्धय व्रीडानाप्रातचित्तो वितथमिति वदन्वैदिकैरुज्जनीयः ॥ ८१ ॥
यत्कार्यं तद्धि सर्वं निगमविषय इत्येतदव्याप्तिदुःस्थं यो वेदार्थस्सकार्यात्मक इति च तथा तत्रतत्रातिचारात् ।
उद्देश्यादेर्विभागे बहुरिह विहितिर्दिशिता वाक्यविद्धिः किंचास्मिन्नर्थशब्दत्यजनभजनयोः स्यादयुक्तिर्विचित्रा ॥ ८२ ॥
निष्कृष्टं चोदनार्थं यदि नियमयति स्पष्टमेतन्न पाठ्यं तस्माद्धर्मस्वरूपप्रभृतिकथनतस्सार्थकं सूत्रमेतत् ।
प्रामाण्यं कार्यशेषं प्रथयति यदि तत्प्रापितार्थं परस्तादप्रामाण्यं तु सिद्धे वदति यदि तदप्युत्तरत्रोपरोध्यम् ॥ ८३ ॥
व्याकुर्वन्ति क्रियाप्रेरकमिह वचनं चोदनाद्युक्तिवेद्यं तस्यानाज्ञायसाम्यान्नियतमिदमतिव्यापि धर्मस्य लक्ष्म ।
मैवं वेदत्वयोगे सति खलु पुरुषप्रेरकं वाक्यमेतद्वेदोक्तार्थं तु धर्मं कथय कथमतिव्याप्तिरव्यापनं वा ॥ ८४ ॥
यश्चाहिंसादिधर्मश्श्रुतिभिरभिहितस्सोऽपि ताभिः प्रतीतस्स्याद्धर्मो ब्राह्मतन्त्रैस्तदवगतिरवस्थाप्यते निष्फलेति ।

स्वाध्यायाधीतिसिद्धग्रहणफलधिया धर्मसिद्धिर्नियाम्या तस्माद्द्वौद्वागमाद्यैरिह तदवगतिर्गोपनिर्मन्थ्यवत्स्यात् ॥ ८५ ॥
 धर्मोऽधर्मश्च लक्ष्यौ समुपनिपततश्चोदनालक्षणोक्त्या तत्राधर्माद्विभागं प्रकटयितुमसावर्थशब्दः प्रयुक्तः ।
 अर्थ्यत्वादार्यभावादभिमतफलनिष्पादकत्वाच्च तस्मिन्नर्थत्वं भाति केचिद्विदुरभिचरणाक्षेपकं त्वर्थशब्दम् ॥ ८६ ॥
 न भ्रातृव्यस्य हिंसा मरणमभिमतं मारणं श्येनपूर्वं तच्चाभीष्टाभ्युपायश्च्युतिविहित इति कार्यशब्दोऽत्र सार्थः ।
 सत्यं हिंसा पशूनां सुहिततममतस्सा चिकित्सोपमा स्यान्नैवं शत्रोरतस्तद्धनननिरसने सार्थको ह्यर्थशब्दः ॥ ८७ ॥
 धर्मे वेदः प्रमाणं तदितरदपि वा नोभयं वोभयं वेत्येवं सन्देहडोलाविहरणविहितानेकदिक्क [सृप्त] प्रसक्तान् ।
 जिज्ञासून्वेद एवेत्यवधृतिनियतावस्थितान्कल्पयिष्यंश्चक्रे सूत्रं तृतीयं चटुलमतिदशावारणारम्भणार्थम् ॥ ८८ ॥
 अत्रायोगान्ययोगौ प्रशमयितुमियं चोदनामानतोक्तिस्सत्सूत्रादौ स्फुटं तत्समसनविषयक्षेपणीयक्रमेण ।
 अध्यायस्थाप्यसिद्धयै प्रथममभिदधे तन्निमित्ते परीष्टिः कर्तव्या नेति वा स्यादिह विनिगमना सूत्रकृत्काकुभेदात् ॥ ८९ ॥
 मानं धर्मे न चिन्त्यं दुरपलपतयेत्युत्थितस्यास्तिकस्य प्रज्ञाचोरप्रसूतभ्रमपरिहृतये चिन्त्यमित्युत्तरं स्यात् ।
 चिन्त्ये याऽस्मिन्प्रयुक्ते प्रथनकथनतस्तत्परीष्टिर्निषेद्ध्या छेकोक्तिस्साऽपि यस्मादकरणमिषतस्तत्परीष्टिं करोति ॥ ९० ॥
 सामान्यान्नप्रमाणं क्षममपलपितुं स्वोक्तिवाधादिदोषात्तस्मिद्धिश्च प्रमाणात्स्वपरघटनतो नानवस्थाघतः स्यात् ।
 धर्मे मानं तु चिन्त्यं प्रथितमपि बहिर्वादसंक्षोभशान्यै नो चेन्नास्तिक्यनिष्ठैः प्रमितिपथजुषामत्र पाणिग्रहस्यात् ॥ ९१ ॥
 वेदो धर्मे निमित्तं स्वयमपि भविता तद्विधानात्तथाऽपि प्रामाण्यं हि प्रसाध्यं प्रथमसमुदिते लक्षणे पादभेदैः ।
 तस्माद्धर्मप्रमायां करणमिति धिया तन्नमित्तत्वमुक्तं भक्त्या चोक्तिः प्रशस्तिं प्रथयति महतीं मुख्यभावानुरूपां ॥ ९२ ॥
 धर्मस्तत्तत्क्रियादि श्रुतिमिदमिह खल्वस्मदाद्यक्षवेद्यं तस्माच्छल्लैकमानस्सकथमिति यदि स्थूलमेतच्छलत्वात् ।
 धर्माख्यानं क्रियादौ धृतिजनकतया सा च नाध्यक्षवेद्या दुर्दर्शाथोपदेशान्निगमसफलता तेन सत्सूत्रसाध्या ॥ ९३ ॥
 धर्मे प्रत्यक्षतोक्तिर्भवति च सुगमा सिद्धसाध्यानुवृत्ता सत्सूत्रं साध्यमात्रप्रवणमिति च ते कल्पना निष्प्रमाणा ।
 ज्ञानं तस्योपदेशस्त्विति च सममिदं द्विप्रकारेऽपि धर्मे सर्वं तात्पर्यवृत्त्या सुघटितमिह नः पश्यतां वृत्तिकारम् ॥ ९४ ॥
 धर्मं जिज्ञासमाने भवभृति करणायत्तबोधे प्रसिद्धे तस्याध्यक्षस्स नेति प्रथयितुमुदितं लौकिकाध्यक्षलक्ष्म ।
 नो चेत्पश्यत्यचक्षुःप्रभृतिबहुविधश्रुत्यनीकावमर्दुर्लुण्टाकी हन्त लोकायतगतिरघृणा रुध्यतां चोदनाभ्यः ॥ ९५ ॥
 आत्मा देहाक्षबुद्धिप्रभृतिसमधिको धर्मचिन्ताधिकृत्यै निर्द्धार्थिस्त्वन्यथा चेत्सुरगुरुसमयस्वैरजल्पास्वदेरन् ।
 इत्थं निश्चित्य सूत्रे व्यधिकरणविभक्त्यादिभिस्तत्तदर्थव्यावृत्तो धर्मकर्ता तदुचितफलभुक्सूचितस्सूत्रकारैः ॥ ९६ ॥
 अन्यैरात्मावसाये भवति विफलता तत्र वेदान्तवाचां नोचेद्देहादितोऽन्यस्स कथमिह मतश्श्रूयतां सावधानम् ।
 यद्यन्यैरस्य बोधो भवतु विशदतावाप्तिराम्नायवाक्यैस्तैरेवास्यावसाये परमिह कथितस्तर्कतोऽनुग्रहस्यात् ॥ ९७ ॥
 पाठे चार्थे च भेदं विदधति कतिचिद्वृत्तिकारानुशिष्टास्स्यादत्रातिप्रसक्तिः क इह निपुण इत्येतदप्यत्र चिन्त्यम् ।
 प्रल्यातो वृत्तिकारो मुनिरनृतमसौ व्याचकारेति मन्दं बाधे सत्यान्यपर्यं कचिदिति तु मतिर्मत्सरातङ्कमुक्ता ॥ ९८ ॥

पाठादत्रौपवर्षादनुपचितफला ह्यन्यथा पाठकल्हसिस्वच्छन्दस्वात्तसारो विषयविषयिवसंप्रयोगोक्तिलभ्यः ।
यद्वृत्तं पूर्ववाक्ये न पठितमथ च न्यासि तद्वृत्तमन्यत्पाठश्चार्थो न भेत्तुं क्षम इति विदुषां वृत्तिकारोऽनुवर्त्यः ॥ ९९ ॥
वृत्तौ षट् चेत्यप्रमाणान्यगणिषत न सा मानसंख्या ततस्स्यात्यक्तं षष्ठं च कैश्चिद्भवति च फलिनी गोबलीवर्दनीतिः ।
धर्मे मानान्तराणां गतिमिह नुदतो नात्र संख्याभिसन्धिर्मानानि त्रीणि शोधान्यमनुत च मनुः प्रेप्सतां धर्मसिद्धिम् ॥
प्रत्यक्षादिर्न हेतुर्जिनसुगतसुरैः कल्पितानां कथानामित्येतत्सिद्धमत्र श्रुतिरपि न हि तन्मूलमूढं विरोधात् ।
इत्यप्येतद्विरोधाधिकरणविदितं तेन मोहादिरन्यैरन्यैर्बाधोपरोधौ न तु निगमगिरामित्युपक्रान्तसिद्धिः ॥ १०१ ॥
नन्वेवं कापि रामायणपरिपठिता युक्त्यण्ण्ट् कथं स्युर्मन्वादेस्त्रित्वादोऽप्यथ भवतु परं न्यूनसंख्यानिवृत्त्यै ।
मैवं तत्तद्विशेषैः पृथगनुपठितैरर्थवैशद्यसिद्धयै मानैस्तत्तद्विशेषास्सहपरिपठितास्सन्तु तत्रान्यथा वा ॥ १०२ ॥
प्रत्यक्षं सांख्यबौद्धप्रभृतिभिरुदितं भावनोत्थं न विद्मसंस्काराणां प्रकर्षस्मृतिमुपजनयेद्दृष्टमात्रे प्रकृष्टाम् ।
तस्माद्धर्मे निमित्तं भवति न सुगताद्यागमः क्षिप्तमूलः श्रद्धेया चोदनैवेत्यवधृतिरियमित्यत्र तात्पर्यसिद्धम् ॥ १०३ ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणं स्वविषयनियतं दर्शयन् सूत्रकारः प्रत्याचष्ट प्रवृद्धान् प्रमितिपरिभवे विश्वलुण्टाकवादान् ।
पश्यन्तो वृत्तिमार्थीं तत इह शबरस्वामिमुख्यास्समीचीं चिन्ताव्याघातभीताश्चिदचिदनुगतां सत्यतां साधयन्ति ॥ १०४ ॥
प्रत्यक्षप्रत्यपेक्षान्वयतदितरयोरत्र भङ्गात्तदुत्थं मानं नात्रानुमानं तदनुविहितितो वाक्यमत्राप्रमाणम् ।
इत्याशङ्कां निरोद्धुं परमिह विदधे सूत्रमौत्पत्तिकाद्यं कर्ता शारीरकस्य स्वगुरुरपि वदत्येतदित्याह भक्त्या ॥ १०५ ॥
निर्वाधास्सन्ति बोधाः कतिकति जगति त्यक्तदोषप्रसङ्गा दोषोपेतेऽपि धर्मप्रभृतिषु नियतः स्थापितस्सत्यभावः ।
तस्मादौत्सर्गिकत्वं मुनिरमत धियां मानभावस्य युक्त्या वेदोत्पन्नेऽपि नित्येश्वरमतिनयतो दोषहान्येव तत्स्यात् ॥ १०६ ॥
पाणिन्यादिप्रवाहैरसदितरतया स्थापितश्शब्दराशिश्शब्दस्येत्युद्गृहीतो न खलु सहजसंबन्धशाली तदन्यः ।
गावीगोण्यादिशब्दास्त्वलसजडमुखैरर्भकालापनीत्या कीर्त्यन्ते तत्तदर्थेष्विति न खलु ततस्तत्र तच्छक्तिसिद्धिः ॥ १०७ ॥
बन्धश्चेद्बन्धशून्यः कथमिव घटयेद्बन्धवत्त्वेऽनवस्था मैवं संबन्धमात्रस्थितिमपलपतस्त्वोक्तिवाधादिदोषात् ।
इष्टश्चेद्दूषकत्वप्रभृतिरपि मृषा सिद्धमिष्टं परेषां दृष्टः कल्प्यश्श्रुतो वा न तदपलपितुं शक्यते संप्रयोगः ॥ १०८ ॥
वेदे तच्चोदिते च त्यजदुपधि महालोकसंगृह्यमाणे मानत्वं धर्मता च स्थितमपि कुरुतां नाम नित्यं तथाऽपि ।
एतस्येयेतदित्यं हितमहितमिदं त्वेवमित्यादिबोधस्तत्तद्वेदोपदेशप्रभव इति वदत्यत्र तस्यादिशब्दः ॥ १०९ ॥
नित्यप्रत्यक्षसिद्धं निगममितरदप्याह चेद्विश्वकर्ता स्मर्तृत्वं तस्य न स्यात्कचिदितरसमं तद्विरां च स्मृतीनाम् ।
माभूदेतत्तथाऽपि स्मरतिरिह भवेत्क्षेत्रसामादिनीत्या वेदार्थव्यञ्जकत्वात्स्मृतिरिति च वक्तेन सञ्जाघटीति ॥ ११० ॥
किञ्चान्नाया न भिन्नक्रमनियमतयाऽद्भयापयेच्छात्रपूर्वान् गीतादिग्रन्थराशिं क्रमविघटनया तत्रतत्र प्रयुङ्क्ते ।
तस्माद्विष्णुस्मृतिर्या तदितरदपि यन्नित्यसर्वज्ञशास्त्रं प्रख्यातं भारतादौ भवति तदखिलं वेदराशेर्विभक्तम् ॥ १११ ॥
सन्दर्भो यस्त्वपूर्वस्मृतिरिव कविभिः कल्प्यते सावधानैर्नित्यं सर्वज्ञबुद्धौ निहितवपुरसौ नैगमात्को विशेषः ।

सत्यं पुंसां विशेषादुपनमति भिदा तत्र मानेतरात्मा निर्बाधत्वेतराभ्यां भवति कवयतां कर्तृभावोऽपि कश्चित् ॥ ११२ ॥
 बुद्धार्हन्तौ कणादः कपिल इति यथाकाममुद्गृह्यमाणस्सर्वज्ञास्सन्यनेके कलितमपि च तैस्संगृहीतं ततः किम् ।
 वेदादित्यप्रकाशप्रतिहतगतिभिर्दृष्टिभिस्तादृशानां धर्माधर्मव्यवस्था दुरधिगमतमा दोषमालाविलाभिः ॥ ११३ ॥
 प्रत्यक्षादन्यदेव स्मृतिजनकतया वर्णयन्तोऽनुमानं तस्माच्छास्त्रं विभक्तं न कथमकथयन् बाधनाक्षेपसाम्यात् ।
 प्रत्यक्षेऽप्यप्रमाणं त्ववधृतिविरहान्निर्विकल्पं वदन्तश्शास्त्रेऽप्येवं जजल्पुस्स्वहृदयविहतं तत्स्वतोऽन्यैश्च वार्यम् ॥ ११४ ॥
 वश्याकृष्ट्यादिषट्कप्रतिकृतिलपनप्रस्तरस्फोटनाद्यं दृष्टं जैनादिशास्त्रेष्विति कुहकपथः क्षुद्रविस्रम्भयोग्यः ।
 बाधे दोषे च दृष्टे बलिशवदनवर्त्यामिधन्यायविद्विर्मन्वाद्याप्तोपदेशप्रणिहितमतिभिस्तेषु वाचाऽपि नार्चा ॥ ११५ ॥
 त्यक्तानां वेदनिष्ठैरगतिपरवतां त्यागडम्भास्थितानां मूढानां क्षुद्रतर्कैर्मुनिसमघटिकाभोजनौत्सुक्यभाजाम् ।
 तत्तद्बाह्यागमेषु भ्रमदनुगधियां भण्डसम्मोहितानां स्वैराचारार्थिनां च स्वकहृदयविसंवादशारः प्रवेशः ॥ ११६ ॥
 पाषण्डत्वप्रसिद्धिश्चतुरुदधिपरिष्कारवत्यां पृथिव्यां पापानां षण्डमन्यन्मतमखिलपरिभ्रष्टमाविष्करोति ।
 प्रत्यन्तक्षुद्रभाषाविहितमनियताशेषवृत्त्यर्हमेतत्तत्प्रत्यर्थिस्वभावश्रुतिपरिषदवध्वस्तमस्तं प्रयाति ॥ ११७ ॥
 साधूनां त्राणमिच्छुस्तदहितदमने दत्तदृष्टिर्मुकुन्दो मायानिष्पन्नदैत्यप्रमुखकुहनया मोहयामास पापान् ।
 मिथ्यादृष्ट्यैव शास्त्राण्यपि कतिचिदसौ निर्ममे निर्ममेभ्यस्त्वाचष्टानन्यशेषश्रुतिनिकरशिरस्सारसंग्राहकाणि ॥ ११८ ॥
 बाधे वेदोदितानां भवति विफलता सिद्धिरस्यन्यतश्चेन्नैफल्यं वेदवाचां दिनकरकिरणैर्दर्शिते किं प्रदीपैः ।
 तस्माद्बाधोपलम्भव्यपनयनवचस्सार्थकं वेदवेद्ये द्वेषा बाह्यान्प्रवृत्तान्दमयितुमनसस्संग्रहो ह्येष सारः ॥ ११९ ॥
 नित्ये वेदे न वक्तुर्गुण इति स कथं मानमित्यप्ययुक्तं वक्तुस्सत्त्वे हि वाचामपवदनभिया तद्गुणोऽन्वेषणीयः ।
 नित्यज्ञानं च हेतोर्न भवति गुणतस्स्वीकृतं तच्च मानं तादृग्विज्ञानमात्मन्यवितथविषयं वर्णितं कापि बोधे ॥ १२० ॥
 चित्रादीनां समाप्तौ न भवति पशुवृष्ट्याद्यभीष्टं नियत्या स्वर्गादेः का कथा स्यादिति किल कलयन्त्यत्र लोकायतस्थाः ।
 दृष्टोपाये फलानामनियतिवदिहाप्यस्तु किं नस्ततस्स्याद्धर्माणां कर्मकर्तृप्रभृतिविगुणता तत्फलानासिहेतुः ॥ १२१ ॥
 यागस्वर्गादिमध्ये यदि भवति किमप्यास्तिकानामपूर्वं चित्रापश्चादिमध्ये न तदिह घटते तत्क्षणोत्पत्तियोगात् ।
 नो खल्वन्यत्र देहे परमिह पशुवृष्ट्यादिलाभाय यत्नो बाधे चैवं समस्ता श्रुतिरनृतवचस्तत्र बाधव्यपोहात् ॥ १२२ ॥
 सद्यस्सिद्धिर्थादा स्यादिह न खलु तदा बाधशङ्कावकाशो विनैस्सिद्धौ विलम्बः कृषिवदिह भवेदन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
 तेनैवापूर्वमन्तर्भवति नरपतिप्रीणनन्यायदृष्ट्या वैगुण्योत्थे विलम्बे विहितविहतता शेषमप्येवमूह्यम् ॥ १२३ ॥
 नानाभूतैर्निजाङ्गैः क्रमसमुपनतैरङ्गिसिद्धावपूर्वं तत्तन्निष्पादनीयं करणसमुदयात्पूर्वमेवाभ्युपेत्यम् ।
 भोगश्चित्रादिसाध्यो बहुदिवससमासादनीयश्च मध्ये त्यक्त्वाऽपूर्वं न सिध्येदपि च सुनियताऽदृष्टहेतूपनीतिः ॥ १२४ ॥
 प्राण्यां चैतन्यकृत्यं श्रवणमभिदधे सत्रचर्यां पशूनामन्येऽपि ह्यर्थवादप्रभृतिषु विहतास्तत्कथं मानतेत्यम् ।
 व्याघातो यत्र दृष्टश्रुतिषु बहुविधस्तत्रचासोक्तनीत्या मुख्यादन्यत्र वृत्तेः प्रमितिकरणता स्थापनीया यथार्हम् ॥ १२५ ॥

यस्मिन्मूलप्रमाणं न भवति न भवेत्तत्र शब्दः प्रमाणं धर्मे मानं च नान्यत्तत इह वचसो मानता मानशून्या ।
 इत्युत्प्रेक्षाविलानां क्षम इह तु परं मूलदोषव्यपोहस्सोऽयं निर्धारणीयस्त्रिभिरधिकरणैर्दुस्तरैरुत्तरत्र ॥ १२६ ॥
 एकस्सेवेन्द्रियाणां विषयमनुभवन्बुद्धितश्चातिरिक्तस्सत्सूत्रे भाति हस्ताद्यपघनघनतोऽप्यर्थतस्तुल्यनीत्या ।
 तस्मात्स्वर्गादिदृष्टेतरदपि हि फलं देहभेदात्स भोक्ता बाधे चैवं विधूते भवति फलवती चोदनाऽतीन्द्रियार्था ॥ १२७ ॥
 स्वप्ने देहान्तरेणाप्यनुभवति सुखाद्येष पश्चात्तु जाग्रत्स्वप्ने देहे व्यतीते स्मरति किमपि तच्छैशवाद्दौ च तद्वत् ।
 नानाभूतेषु पाणिप्रभृतिषु च परामृश्यतेऽसावभिन्नस्तद्वन्नानाशरीरो युगपद्युगपचैष भुङ्क्ते फलानि ॥ १२८ ॥
 न ज्ञानं बाह्यशून्यं किमपि परमतिप्रत्ययात्स्वप्रवृत्तेर्न ज्ञेयं स्वप्रकाशं प्रकटतदितरावस्थयोस्तस्य तत्त्वात् ।
 न ज्ञाता चेतरेस्याद्बहुविषयिगणब्राह्मधीस्तोमवत्त्वात्त्रिभ्यस्सिद्धे त्रिकेऽस्मिन्नवहितमतिभिर्भाव्यमित्यत्र भावः ॥ १२९ ॥
 न स्याद्धर्मः क्रियात्वाद्बिहितमितरवन्नाप्यधर्मो निषिद्धं तस्मादेवेति यावज्जिगदिषति मुधा तन्ननासीरवीरः ।
 तावद्दुष्कम्पकौतस्कुतमहितमहामोहमातङ्गयूथकीडासंहारसिंहारव इह निगमस्स्वार्थरोधं रुणद्धि ॥ १३० ॥
 यस्यासिद्धं निषेध्यं कथमनुमिन्युत्तादृशस्तन्निषेधं सिद्धं वा यस्य मानैस्स च निरुपधिकं न क्षमस्तन्निषेद्धुम् ।
 साध्यं मानैरवाध्यं किमपि यदि तदा सिद्धसाध्यत्वदोषो यश्चाप्रत्यक्षमात्रं न सदिति कथयेत्स्वेष्टभङ्गात्स भग्नः ॥ १३१ ॥
 नित्यं विज्ञानमेकं क्षणाभिदुरमुतास्थाय शेषं विमृद्नन् स्वव्याघातादिदोषैरपहतविषयो दोषतैषां त्वखण्ड्या ।
 मर्यादा स्वा परा वा न खलु नियमयेत्तादृशैरर्थसिद्धिं मूलच्छिद्वादक्त्वसौ मुखरितपटहो मोहमूर्धाभिषिक्तः ॥ १३२ ॥
 प्रत्यक्षशब्दराशिर्मतिरपि हि ततो दृश्यते नात्र बाधः क्लृप्तिश्चातिप्रसक्त्यै कथमिह विमुखी मानता जानतां वः ।
 लिङ्गं व्याप्तिस्तदुत्थानुमितिरपि तथा तेन चेष्टास्तवेष्टास्तस्मादेकं प्रमाणं परिगणितवतोऽकृष्टपच्यं ततोऽन्यत् ॥ १३३ ॥
 किञ्चित्सूत्रे प्रमाणं किल नियमयता किञ्चिदिष्टं ह्यमानं मानामानव्यवस्थात्यज इह विविधाः प्रापितास्तेन हानम् ।
 निर्वा धैव प्रमेत्यप्यवगमितमिदं तेन तत्त्वानुभूतौ माने ग्राह्येऽनुभूतिः प्रमितिरिति वदन्यप्रमादूर [भू] भीताः ॥ १३४ ॥
 वेदस्यार्थानुभूतिप्रजननशकनस्थापने किं फलं स्यात्किं वा बुद्धार्हदाद्यैः परुषमभिहितं प्रत्युतेष्टं हि शिष्टम् ।
 मन्वानः पीतशङ्खभ्रममनुभवनं तद्व्यवच्छेदसिद्धयै विन्यस्यन्भेदकोक्तिं विहरतु विमतव्यूहभेदे वियातः ॥ १३५ ॥
 आपातादन्यथाधीरखिलहृदयसंवादिनो येऽत्र रुष्टास्तेऽपि च्छायामिव स्वामतिपतितुमिमां कुत्रचिन्न क्षमन्ते ।
 तत्सामग्र्यैव तत्तद्व्यवहरणमिति स्थापयन्तस्त्वहान्ये प्रच्यायन्तो लघुत्वं गुरुमतकथकाः प्राणिता देशिकैर्नः ॥ १३६ ॥
 शब्दस्यार्थेन बन्धस्सहज इति वचोमात्रमत्र प्रसक्तं साकाङ्क्षे ह्यत्र शब्दाधिकरणमुदितं नित्यताप्यै पदानाम् ।
 वर्णस्थैर्योक्तिपक्षे वितथविफलते स्तः पदस्थैर्यपक्षे सूत्राणां योजनं च स्वरसगति भवत्यक्षवन्नातिखेदः ॥ १३७ ॥
 व्युत्पत्तिर्वाच्यवर्गे ह्यतिविषमतमा जातियोगान्निरूढा शिक्षेयं वाचकेऽपि प्रथयितुमुचिता शीलितन्यायवृत्तैः ।
 किं चोदात्तादिभेदा अपि विलयभृतो वाचकेषूपयुक्तास्तादृक्त्वेनैव तेषां यदि नियमवचस्तद्वदत्रेति भाव्यम् ॥ १३८ ॥
 वर्णा नित्या यदि स्युस्तदपि भवति किं मानताऽनाप्तवाक्ये ते चानित्या भवेयुः क्रमवदथ च सा किं न निर्दोषवाचि ।

वेदप्रामाण्यसिद्धयै तदिह बत मुधावर्णनित्यत्वकलसिर्वेदानित्यत्वशङ्कां प्रजनयति पदानित्यताऽतो निषेध्या ॥ १३९ ॥
 शब्दस्पर्शादिहीनात्त्रिगुणजलनिधेरूर्मिजालैकदेशे श्रोत्रादिग्राह्यतत्तद्गुणगणघटितश्रावितो भूतवर्गः ।
 शब्दस्याकाशनाशे लय इति कतिचित्प्रत्यभिज्ञानुरोधात्तैरप्यास्थायि नित्या पदनियतिरसौ वर्णसाजात्ययुक्ता ॥ १४० ॥
 वर्णेभ्यः कापि वर्णान्तरजनवचसामन्यथासिद्धिरस्तु प्रत्यक्षं त्वन्यतुल्यं प्रथयति जननं तच्च नात्राप्रमाणम् ।
 सूक्ष्मा पश्यन्त्यसौ वाक्क्रमसमुदयनान्मध्यमा वैखरीति प्राप्ताभेदं विचित्राकृतिरुदयति तत्सुस्थितं वर्णजन्म ॥ १४१ ॥
 एकाक्षग्राह्यवर्गे सहकृतिनियमो भाति निम्बत्वगादौ तद्द्वर्णप्रभेदप्रतिनियतमरुद्धेद इत्यप्यपास्तम् ।
 व्यक्तिर्निम्बत्वगादेर्न भवति परमुद्भूतिमात्रोपयोगात्तादृक्चेद्यक्तिहेतुर्न कथमिह भवेदन्यथाऽतिप्रसङ्गः ॥ १४२ ॥
 गन्धादौ प्रत्यभिज्ञा भवति न च तथा तत्र नित्यत्वमिष्टं सादृश्यात्तत्प्रकलसिस्समगतिरुभयोरोगृहीतिर्न चेत्स्यात् ।
 व्यक्त्यानन्त्यं च दृष्टं सममिदमुभयोर्लाघवोक्तिश्च लघ्वी तस्माद्वैयात्यामात्रादयमुपनिहितो वर्णनित्यत्ववादः ॥ १४३ ॥
 नित्यशब्दो यदीष्टस्सकथमभिमतो दृश्यमानातिरिक्तः प्रत्यक्षे शब्दवर्गे ध्वनिभिरपि परं तादृशैर्व्यक्तिरस्तु ।
 अश्रद्धेयाऽत्र वैयाकरणसरणिरित्यर्थमर्थापयद्विर्नित्यत्वं वर्णनिष्ठं भवतु च कथितं लाघवं लक्षयद्भिः ॥ १४४ ॥
 वायोरेके विकारं कतिचन जगदुस्पर्शभाजां चतुर्णां पञ्चानां केचिदृचुः कतिचिदभिदधुः पञ्चमस्यैव धर्मम् ।
 नित्यं तत्रापि केचिज्जिनिलयभिदुरं शब्दमन्ये परे तु द्रव्यं वर्णारण्यमेतद्गतफलमखिलं शब्दमानत्वसिद्धौ ॥ १४५ ॥
 कृत्वा रूपाणि नामान्यपि च वितनुते नाथ इत्यागमोक्त्या नानित्यत्वं पदानां पुनरपि हि यथापूर्वमेव प्रयुङ्क्ते ।
 बाह्यक्षेपाय सूत्रैरिह कथयतु वा वर्णनित्यत्वमाप्तः क्लृप्तं तद्वैभवात्स्यान्न कथमितरथा नैगमानां प्रकोपः ॥ १४६ ॥
 उत्पत्त्यैव क्रमासिं कतिचिदकथयन्बोधके वर्णवर्गे व्यक्त्यैकेऽन्ये तु तत्तद्यवहृतिरुदभिप्रायभेदाद्भवन्ति ।
 युक्तं तद्योगपद्यं न कथमपि ततस्संस्क्रियाजालजन्यस्मृत्यारूढेषु वर्णेष्ववगतिकरणं कल्प्यमेकं यथार्हम् ॥ १४७ ॥
 वर्णान्यः कोऽपि वैयाकरणनिगदितस्फोटसंज्ञस्तु शब्दो न प्रत्यक्षो न कल्प्यो न च वचनमितो नान्यतोऽपि प्रसिद्धः ।
 वर्णेषुक्तेषु बोधे भजति हि कलहः स्फोटबोधेऽपि साम्यं शब्दव्युत्पत्तिसिद्धौ न च भवति मुधा स्फोटसिद्धयैव योगः ॥
 वाक्यस्फोटोऽवक्लृप्तः प्रतिफणिति पदस्फोटनीत्या निरस्तो वाक्ये तद्गोचरे वा कथमपि हि न निर्भागता जाघटीति ।
 यद्भेदाङ्गप्रयुक्तिप्रभृति तदपि हि त्वन्मते दुर्घटं स्याच्छब्दादर्थो विभातीत्यपि समुदितधीमूल एकत्ववादः ॥ १४९ ॥
 शुद्धे सिद्धान्तसूत्रे फलवति न तथा वर्णपक्षोक्तत्वाधौ पक्षाणां च त्रिकालप्रभवमतिभुवां का चिकित्सेति चेन्न ।
 छद्मप्रक्षोभणीयच्छलगतिरमु [धु] ना शिक्षितश्चात्र गुप्त्यै दुष्टोपन्यासतन्निस्तरणकथनतस्तादृशान्योपरोधात् ॥ १५० ॥
 दृष्टौ तद्वैक इत्याद्यकृतकफणितौ पूर्वपक्षोक्तिभङ्गौ तत्र स्वाध्यायपाठः फलमिति तु न सदृष्टहानादिदोषात् ।
 सूत्रेऽप्येषैव रीतिर्भवति फलवती नान्यथाऽतिप्रसङ्गात् कः पूर्वः कश्च पक्षः पर इति नियमः स्वारसिक्या प्रवृत्त्या ॥ १५१ ॥
 वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धौ बहुविधकुहकक्षोभतो बाधितायां तत्प्रत्यापत्तिसिद्धयै परमिह मुनिना न्यासि वाक्याधिकारः ।
 दृष्टापहृत्ययोगाद्बृहतरविदितात्कार्यतो हेतुसिद्धौ दन्तादन्तिप्रयासः पुनरिह विदुषां दर्पसङ्घर्षतन्त्रः ॥ १५२ ॥

वाक्यादज्ञातयोगादविदितकथनेऽतिप्रसङ्गप्रसङ्गो मैवं व्युत्पन्नशब्दस्तबकमहिमतस्तत्तदर्थोपलब्धेः ।
संबन्धस्याद्गृहीतः कथमपि न तु वा तत्तदर्थैः पदानां वाक्यं वाक्यार्थयुक्तं न तु विदितचरं काव्यकल्प्यादिदृष्टेः ॥
यद्वाक्यं गोपदादिव्यतिकरितमिदं वक्ति गोत्वादिमद्भिर्द्युक्तान्वाक्यार्थभेदानिति सकृदखिलव्यापिसंबन्धबोधात् ।
वाक्यं वाक्यार्थबोधे प्रभवति तदिहातिप्रसङ्गो न शक्यः पुंवाक्येऽप्येवमेव स्थितिरिति न ततो वेदवाचां विशेषः ॥
वाक्यं नान्यत्प्रतीमः किमपि पदसमाहारतस्तान्यमानं वाक्यस्यार्थः पदार्थादनधिक इति नापूर्वरूपोपपत्तेः ।
अन्योन्योपक्रियादिप्रणिधिमति पदान्येव वाक्यं भवेयुर्वाक्यार्थत्वं पदार्थेष्वपि भवति मिथःश्लिष्टरूपातिरेकात् ॥ १५५ ॥
वाक्यं चेदप्रमाणं निखिलमभिलषेन्नास्य वादाधिकारः किंचिच्चेन्मानमिष्टं तदितरदपि ते तादृशं किं न मानम् ।
एतद्यो वा न मानं व्यपदिशति स चाबाधतो मानमिच्छेत्तस्मादाज्ञायवाक्यैरकलुषधिषणोत्पत्तिरक्षोभणीया ॥ १५६ ॥
वाक्याद्वाक्यार्थबुद्धिर्न घटत इति यद्वाक्यमुक्तं भवद्विस्तच्चेत्स्वार्थप्रतीतिं जनयति जनयेत्तद्गन्धश्च वाक्यम् ।
नो चेद्भङ्गस्त्वदुक्त्या न कथमपि भवेदस्मदिष्टस्य तस्मादप्राप्ते वेदवाक्यान्यपि निजविषये मानतां न व्यतीयुः ॥ १५७ ॥
स्वव्याघातप्रसक्तौ स्वपरघटकवद्भावनं भ्रान्तकृत्यं मूर्खाणां पण्डितानामपि न हि विहतं वाक्यमिष्टं प्रतीत्यै ।
दृष्टं बोधं पदाद्यैरपलपितुमवश्यायकल्पान्विकल्पानल्पप्रज्ञाभिनन्दानभिदधतु ततस्स्वोक्तिरेवापकृता ॥ १५८ ॥
कर्तृप्रत्यायकास्त्युद्भृतिषु सुविदिताः काठकाद्यास्समाख्यास्तेनेमाः पौरुषेय्यास्तदिह कुशलिनी विप्रलिप्सादिशङ्का ।
मैवं शारीरकोक्तां सरणिमवयतां नित्यसिद्धेषु वेदेष्वविष्कारेऽधिकारात् कतिचन पुरुषाः कर्तृनिर्देशमापुः ॥ १५९ ॥
कल्पेकल्पे दयालुः स्थिरचरकृदधिष्ठाय रूपं कठाद्यं शाखाभेदान्विचित्रान् समतनुत ततोऽध्यापयामास चर्षान् ।
इत्युक्तं न्यायभक्तैरिदमपि च परं भक्तिमात्रप्रसृतं निर्माणाध्यापने द्वे किमिति निगदिते पश्चिमैनेव लभ्ये ॥ १६० ॥
वाक्यत्वात्कर्तृमत्त्वे सति निगमगिरां कर्तृभेदे तु चिन्त्ये वृद्धव्याहारसिद्धास्तदवधृतिकृतः काठकाद्यास्समाख्याः ।
इत्येषा मुग्धभाषा बहुनिगमहता बाधशून्या विपक्षे नासौ वाक्यत्वहेतुर्निगमकृतकतां संप्रयोक्तुं क्षमेत ॥ १६१ ॥
वेदानां यच्च शाखाविभजनमुदितं द्वापरान्ते चतुर्णां नानित्यत्वं ततः स्यात्समुदितपृथगाज्ञानमात्रप्रवृत्तेः ।
कृत्स्नाज्ञानक्षमाणामुपचिततपसां गोचरः कृत्स्नमादौ पश्चात्तु ज्ञानशक्त्योरपचयनियमाख्यासकलसिस्समीची ॥ १६२ ॥
वेदाद्वेधाऽप्रधृष्यात् भवति विमृशतां वेदनित्यत्वसिद्धिर्मन्वादीनां च वाक्यैरवितथवचसां बाधदोषातिवृत्तैः ।
अङ्गोपाङ्गैरशेषैरपि कथितमिदं सद्गृहीतैस्तदस्मिन्प्रादुर्भावादिमात्रं प्रजनयति विभुस्सोऽपि पारम्यरम्यः ॥ १६३ ॥
कर्ता दृष्टः श्रुतो वा न हि परकथितस्तापसादि श्रुतीनां प्रद्विष्टोक्तिर्न तच्चस्थितिमवगमयेन्नातिशक्ता नियोक्तुम् ।
श्रद्धेयैरन्यथोक्त्या भजति च विहितं शङ्कनेऽतिप्रसक्तिश्शङ्का सार्वत्रिकी च स्वजनिविहितकृत्सर्वचेतःप्रतीषा ॥ १६४ ॥
अन्या मन्वन्तरेषु श्रुतिरिति च वचः कालयोगप्रवाहाज्जप्यश्रुत्यादिनीत्या न कथमितरथा द्रव्यपूर्वेण भेदः ।
दिष्टा यत्रानधीते मुनिभिरनघता तत्र तत्कर्तृतोक्ता प्रोक्तं ब्रह्म स्वयंभ्वित्यपि जनिविल्याभावमत्र स्मरन्ति ॥ १६५ ॥
कल्पादावेवमीशः कथयति निगमान्पूर्वैवाऽऽनुपूर्व्यां तद्मन्वन्तरादिष्वपि शिथिलसमाधानमात्रं क्रमैः स्यात् ।
नित्यश्रुत्यैव बाधादुपजनविल्यौ नानुमानैः प्रसाध्यौ मीमांसांप्राच्यपदप्रसृतिरविहता देशिकैर्दशितेयम् ॥ १६६ ॥

अन्यैरप्यर्थवादप्रभृतिषु निहितैरादिमाध्यायभेदैर्मानं तत्तत्प्रवृत्त्या निगममिह मुनिस्सूत्रयामास साध्व्या ।
 इत्थं प्रामाण्यसिद्धिं व्यवहरणदशाभाविनीं भावयन्तस्स्वाभीष्टस्थापकानामपि खलु वचसां मूलघातं सृजन्ति ॥ १६७ ॥
 ग्राह्यं सर्वत्र मानं परभजनविधौ भेदतादात्म्यचर्चा तत्रैवाङ्गप्रयुक्ती परिकरघटने मार्गभेदक्रमाप्तिः ।
 कर्ता वैराग्यपादप्रभृतिषु विविधावस्थितिस्स्थापनीयश्लेषं चाशेषमीदृग्विभक्ति बहुषु ब्रह्मकाण्डस्थलेषु ॥ १६८ ॥
 श्रीमद्रामानुजोक्तां स्मृतिमनुसरतमैकशास्त्रादिसिद्धेरव्याजोपायविद्यापथिकगतिविधौ न्यासि दिव्यान्वयेतत् ।
 शेषं चाशेषमित्थं शितमतिभिरनुपेक्ष्य संरक्षितव्यं क्षुद्रक्षोभार्हतकोदितकुहककथावर्णिगुर्नाटकेभ्यः ॥ १६९ ॥
 संक्षिप्तं विस्तृतं वा सरसबहुमतं सावधानप्रियं वा प्राधान्येन प्रणीतं परफणित्परिष्कारवृत्त्या स्थितं वा ।
 शिक्षासौकर्यतुष्टिप्रचितगुरुजनानुग्रहेद्धं सुधीभिश्चद्वेयं नाथजुष्टश्रुतियुवतिशिरोभूषणं भाषणं नः ॥ १७० ॥
 तत्तत्प्रत्यर्थवर्गप्रचकितनिगमस्तोमतत्त्वार्थचिन्ता विष्वग्वैघट्यघट्टोन्मथनपटुधिया वेङ्कटेशेन क्लृप्ता ।
 अक्षोद्या तर्कलोष्टैरतिमहति पदेऽप्यत्यजन्ती स्वसीमां मीमांसापादुकेयं मितिपथगतिकृन्मृद्गती कण्टकौघम् ॥ १७१ ॥
 विख्यातो वेदघण्टापथ इति विततिं प्रस्तुतां प्रस्तुतार्थामुत्पद्यन्तां पृथिव्यामुपनिषदगदङ्कारवाचः प्रवाचः ।
 मिथ्यादृष्टिप्रवाहोदितकुमतिकथाकन्दलीकन्दलीनां दृष्ट्यैवालीकलिप्सादृढनिहितमतिं दैत्यरोधी रुण [द्रु]द्धि ॥ १७२ ॥
 शाक्योल्लङ्घ्याक्षपादक्षपणककपिलामर्त्यवन्द्यप्रधानैरन्यैराम्नायचर्चाकवचधृतिकनद्रोमुखद्वीपिभिश्च ।
 बंहीयः क्षोभिताऽपि श्रुतिरिह बहुधा जायमानेन गोप्ता कालेकालेऽभिगुप्ता कलहमतितरन्त्यक्षता रक्षतान्नः ॥ १७३ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
 ॥ मीमांसापादुका समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरघरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविराचिता

॥ सेश्वरमीमांसा ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

विहितमनवमर्थं यः पुमर्थैश्चतुर्भिस्सफल्यति वदान्यस्वप्सादेन देवः ।

निखिलनिगमवेद्ये सिध्यतु श्रीसखेऽस्मिन् भगवति निरवद्ये भक्तिरात्यन्तिकी नः ॥

स जयति जैमिनिरादौ जयति पुनः काशकृत्स्नोऽपि । नारायणावतारो जयति परं बादरायणः श्रीमान् ॥

निर्मत्सरा निशमयन्त्वदमादरेण कर्माधिकारनयसूत्रगतिं समीचीम् ।

शारीरकेण घटयत्ययमस्मदुक्त्या देवस्तुरङ्गवदनो जगदन्तरात्मा ॥

॥ अथ धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

* अथातो धर्मजिज्ञासा—इत्यारभ्य *अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात्—इत्येवमन्तं विंशतिलक्षणं मीमांसाख्यमेकं शास्त्रम् । सा हि मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारात्मिका तद्विशेषनिर्णयार्था साङ्गाध्ययनसंगृहीतस्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराश्यापातप्रतीतिविषयसप्रयोजनार्थविशेषविदिषाप्रेरितपुरुषाधिकर्तव्या च । एवमेकरूपप्रयोजनविशेषोद्देशप्रवृत्तपुरुषव्यापारगोचरन्यायसंघातनिबन्धनात्मिकायाः त्रिकाण्ड्याः सामान्यतो विषयप्रयोजनप्रवृत्तिप्रकारविशेषविशेषिताधिकार्यैक्यादेकविद्यास्थानत्वमिति नातिप्रसङ्गः ; प्रतिविद्यास्थानमवान्तरोपकारादिभेदस्य व्यवस्थितत्वात् । न तथाऽपि भेदो दरीदृश्यते । काण्डभेदस्तु स्यात्, षट्कादिभेदन्यायात् । स्मृतिपुराणवन्महर्षिभिः पृथगपरिसंख्यानाच्च । ऐक्यप्रबन्धं तु संगतिविशेषैर्विशिष्टक्रमत्वादिति भगवता भाष्यकारेणैवाभाषि । नच निरूप्यविशेषसद्भावं समीक्ष्य सङ्कर्षारम्भः, वैयासिको वा शारीरकप्रणयनप्रयासः । * संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति वृत्तिग्रन्थश्च प्रतिबन्धादियुक्तिगर्भः । अर्थविरोधस्तु न सौत्रः, आन्यपर्यात्सूत्राणाम् । उक्तं ह्यागमप्रामाण्ये—* भगवतो जैमिनेः कर्मणः फलोपन्यासः कर्मश्रद्धासंवर्धनाय इति । वेदार्थसंग्रहेऽपि—* अश्रुतवेदान्तानां कर्मण्यश्रद्धा माभूदिति

देवताधिकरणेऽतिवादाः कृताः कर्ममात्रे यथा [श्रद्धा स्यात्] श्रद्धां कुर्यादिति सर्वमेकं शास्त्रमिति वेदवित्तिद्धान्तः इति । द्रव्यदेवतासामान्ये द्रव्यबलीयस्त्वं च प्रमाणमुखेन, न पुनर्वस्तुसदसत्त्वाभ्याम् । तच्च स्वावसरे निर्वक्ष्यामः । अन्यदपि सर्वमविरुद्धत्वेन निर्णेतव्यम् ।

अध्य [स्य] स्त व्याक्रियादो [षान्] षं ये सूत्रमपि तत्यजुः । प्रायः स्फटिकमध्येते जहुरेव जपाभ्रमात् ॥

तेन नारायणार्थैस्सूत्राणामन्यथाकरणं प्रौढिप्रकाशनमात्रमेव । वयं तु सामगाचार्यसूत्राणां व्याख्यादोषं प्रतिक्षिप्य सम्यञ्चमेवार्थं प्रतिपादयिष्यामः ।

दर्शयति च भगवान् बादरायणो जैमिनेरपि ब्रह्मतद्गुणाभ्युपगमम् * साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः, * सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति, * मध्वादिष्वसंभवादनाधिकारं जैमिनिः, * अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके, * परं जैमिनिर्मुग्यत्वात्, * ब्राह्मण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः इत्यादिषु । * धर्मं जैमिनिरत एव, * शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः इत्यादिषु काचित्कविस्वादानुवादस्त्वन्यपरोक्तिमूलकमन्दमतिमोहशान्त्यर्थः । अथवा परकलितसौधादिशेषपूरणवत् विरुद्धैकदेशोद्धारेण संहितत्वपक्षेऽपि नार्थैक्यविरोधः । कर्तृभेदस्तु न शास्त्रं भिन्धात्, तदभेदश्च न तदेकीकुर्यात् ; एककर्तृकानेकवदनेककर्तृकैकदृष्टेः लोकसिद्धत्वात् । परस्परसम्भत्या कृतशेषपूरणेन वा तात्पर्यपरिशोधनपूर्वकतदेकदेशप्रवृत्त्युपपत्तेश्च । अतो विद्यास्थानान्तराननुवृत्ताव्यवहितविरुद्धपरस्परसापेक्षांशवद्विषयाद्यैक्यात् प्रबन्धैक्यं च सिद्धम् । कर्मादिकाण्डभेदव्यपदेशश्च तद्वैक्यं व्यनक्ति । एतौ राहुकवन्धमीमांसकपक्षौ प्रतिचिक्षिपाते । काण्डक्रमोऽप्यध्यायादिक्रमवदर्थप्राप्तः । वेदप्रामाण्यमन्तरेण हि विचारस्सर्वोऽपि न सेत्स्यतीति प्रमाणलक्षणेन प्रागेव भाव्यम् । अथ च कर्मोपक्रमतया प्रायो वेदानां तदितिकर्तव्यताभागयोरपि सारस्वताङ्गन्यायेन मुख्यक्रमानुसारात्, अनाद्यभ्यस्तत्रिवर्गप्रथमप्रावण्यरूपार्थक्रमात्, अनन्तस्थिरफलापातप्रतीत्यादेश्वोभयत्राविशेषात्, कर्ममात्रेण चामृतत्वसंभावनायाम् * अत्के चेन्मधु विन्देतेति न्यायात्, पदार्थवाक्यार्थभावदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावादेश्च, पौर्वापर्यनियामकप्रमाणविशेषात्, कर्मविचारः पूर्वभावी । तत्र भेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः सामान्यातिदेशविशेषातिदेशतदनुबन्ध्यह्वाधतन्त्रप्रसक्तिभिश्च प्रकृतिविकृतिरूपकर्षचिन्तानुक्रमे नान्यावकाशः । तदुद्देश्यदेवताविषयतया तु संकर्षानन्तर्यं समुचितमेव । अथ तु सर्वकर्मसमाराध्यं सर्वदेवतान्तर्यामि परदैवतं चिन्तयिष्यते ।

विभूतिशक्तिमन्त्राख्यागुणाकारादिचित्रितैः । देवताकञ्चुकैर्भिन्नं यदेकं ब्रह्म चक्षते ॥

किंच यदि कर्मत एवामृतत्वं स्यात् किं तदङ्गकेनोपासनेन ? अथ न, तदा तादर्थ्येनापि स्वरूपतः कर्मोपयुज्येतेत्यापातधीमतस्संदिहानस्यापि कर्मणि विचिचारयिषा दुर्बारा । तावन्मात्रात्तदसिद्धिनिश्चये तु निष्प्रत्यूहशारीरकारम्भ इति ॥

विंशतिलक्षण्यां वक्ष्यमाणं कृत्स्नवेदार्थविचारं सहेतुकं प्रतिजानाति—

. 1 सू०—अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १. १. १. ॥

अथशब्दोऽत्रायमानन्तर्यार्थ एव, प्रसिद्धिप्रकर्षस्यानपवादत्वात् । मङ्गलार्थत्वं त्वथधर्मशब्दयोरन्यार्थत्वेऽपि प्रदीपादिवत्स्यात् । यद्यप्यत्र पूर्वं न किंचिदपि निर्दिष्टम्, तथाऽप्यतःपदोपादानेन स्वरसतस्सामान्येन कस्यचिद्भूतस्य

हेतुतोक्तेस्तस्य धर्मजिज्ञासापदसमभिव्याहारसामर्थ्यात्तदपेक्षिततया विशेष्यमाणत्वाच्च साङ्गवेदाध्ययनरूपवृत्तविशेषसिद्धिः । नहि वेदाध्ययनात्पूर्वमन्यस्माद्वा नियतपूर्ववृत्तादनन्तरं वेदार्थविचारस्तदुक्तिर्वाऽवकल्पते । अत एवात्रातश्शब्दोऽपि वृत्तस्य हेतुभावार्थ एव । धर्मस्य जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा । कर्मण्यत्र षष्ठी, संबन्धसामान्यषष्ठीमङ्गीकृत्य तेन तत्र कर्मसापेक्ष-जिज्ञासासामर्थ्यतः कर्मार्थत्वकल्पेर्विलम्बितत्वात्, * कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात्, कर्त्रर्थताया इहानन्वयात्, कर्मणश्चेत्पिततयाऽभ्यर्हितत्वात्, अन्यपरेऽपि सूत्रे विषयप्रयोजनसूचनोपयोगात्, आनुषङ्गिकविवक्षान्तरस्यात्रादोषत्वात्, प्रतिपदविधानषष्ठीसमासनिषेधस्य कृद्योगषष्ठ्यां प्रतिप्रसवेन, * ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इत्यादिसूत्रविषयत्वस्थापनाच्च । यद्यपि सर्षिषो ज्ञानमित्यत्र कृद्योगोऽप्यस्ति, तथाऽपि न कृद्योगजेयं षष्ठी, अपि तु * ज्ञोऽविदर्थस्य करणे इति जानातेर्धातोर-विदर्थस्य प्रवृत्त्यर्थत्वे सर्षिरादेष्पष्ठ्यन्तस्य करणार्थत्वे च विधीयते, सर्षिषो जानीते, मधुनो जानीत इत्यादिषु कृद्योग-मन्तरेणापि षष्ठीप्रयोगदर्शनात् । तेन तत्र न समासः ।

धर्मशब्दोऽत्र चोदनालक्षणश्रेयस्करवाची, तेनाजहदभीप्सितस्वार्थेनाधर्मादिरपि कृत्स्नो वेदार्थो लक्ष्यते । अत एव च सिद्धपरभागार्थस्यापि संग्रहः । कर्मोपासनात्मकस्य धर्मस्य स्वरूपसाधनाधिकाराराध्यसाध्यादिकं तथा । तद्गो-चरजिज्ञासासामर्थ्याद्वा कृत्स्नसिद्धिः । उक्तं च शारीरकाद्यै वेदस्य कार्यार्थत्वमन्वारुह्य भाष्यकारैः—* उपासनविषय-कार्याधिकृतफलत्वेन * ब्रह्मविदामोति परमित्यादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिश्चर्यत इति ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषणानां दुःखासंभिन्नदेशविशेष-स्वर्गादिवद्रात्रिसत्रप्रतिष्ठादिवदपगोरणशतयातनासाध्यसाधनभाववच्च कार्योपयोगितयैव सिद्धेः, इति । तथा तत्रैव * धात्व-र्थस्य च यागादेरग्र्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता, समाराधितात्परमपुरुषात्फलसिद्धिश्चेति * फलमत उप-पत्तेरित्यत्र प्रतिपादयिष्यते इति ।

ननु * फलमत उपपत्तेः, * श्रुतत्वाच्च, इति सूत्राभ्यां परमपुरुषस्यैव त्रिवर्गापवर्गरूपफलप्रदत्वमुपक्षिप्य, * धर्म-जैमिनिरत एवेति तद्विरुद्धतया जैमिनिमतमनृद्य * पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादिति पुनः परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं स्वमततया सूत्रितम् । एवमर्थमेव च तत्र भाष्यम् । अतः कथमिह * धर्मजिज्ञासेति जैमिनिवाक्ये जिज्ञासासामर्थ्यादिना धर्माराध्यत्वाद्याकारेण ब्रह्मादिसिद्धिर्विवक्षितेत्युच्यते ? मैवम् । तत्र तावज्जैमिनेर्ब्रह्मतद्गुणाद्यभ्युपगमससौत्रो दर्शितः । इयं च कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञा, अन्यथा अत इति हेतवनन्वयात् । नहि वेदैकदेशार्थजिज्ञासायां कृत्स्नवेदाध्ययनं हेतु-तयोपादीयते । न चैकदेशाध्ययनं वृत्तम्, साङ्गसशिरस्कस्वाध्यायाध्ययनस्य विहितत्वात् । अत एव शास्त्रान्तरात् ब्रह्म-भागविचार इति पक्षोऽपि निरस्तः । एवं च सति, * धर्म जैमिनिरत एवेत्यस्यायमभिप्रायः—क्षणिकक्रियायाः कालान्तर-भाविस्वर्गसाधनत्वमनुपपन्नमिति वदतो नास्तिकस्य गूढाभिप्रायेण जैमिनिना मुख्यमपिहितम् । न तावत् कर्मणामव्यव-धानेन फलप्रदत्वनियमः, लोके मर्दनादिषु कृष्यादिषु च साक्षाद्वा परम्परया वा स्वयमेव फलप्रदत्वदर्शनात् । एवं च वेदेऽपि यागादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽपि यत्किंचिदपूर्वं द्वारीकृत्य परम्परया फलसाधनत्वमुपपद्यते । तथा सति * यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रं स्वर्गकामस्य कर्तव्यतया यागाद्यभिदधत्तदन्यथानुपपत्त्या अपूर्वद्वारेणैव फलसाधनत्वमव-गमयति । तच्चापूर्वमतीन्द्रियत्वान्नाध्यक्षबोध्यम् । अतो न शास्त्रप्रामाण्यविरोध इति । तदेतदनुद्य तस्यापि हृद्गतं स्वमत-मवसरे दर्शयन् भगवान् बादरायणस्तदुक्तमपूर्वं देवतानुग्रहरूपं प्राचीकशत् । अतो न विरोध इति । अत्र धर्ममुखेन समारम्भो विधिवाक्यानां क्रियाप्रधानत्वात् । यष्टव्यानां तु देवतानां राज्ञ इव सेवाविधिवाक्ये प्राधान्यमार्थम्, तत्पूजात्मक-

त्वाद्यागादेः । ततश्च शब्दतो यत्प्रधानं शास्त्रं प्रतीमः, तत्र प्रथमं विचारोऽवतरति, पश्चात्तत्तदाराध्ये, ततः परं तत्पर्यवसानभूमाविति प्रातीतिकोऽयं पर्वक्रमावतारः ।

यद्यपि ब्रह्मस्वरूपपरवाक्यानि सिद्धप्रधानानि समन्वयसूत्रे समर्थयिष्यन्ते, तथाऽप्यन्ततो निधिसत्तादिवाक्येष्विव पुरुषस्य बुभुत्साक्रमेणोपायविधायिवाक्यावधिर्विश्रमो भाष्योक्तः—* एवंभूतं ब्रह्म कथं प्राप्यत इत्यपेक्षयां * ब्रह्मविदाप्नोति परम्, * आत्मानमेव लोकमुपासीत, इति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । यथा स्ववेश्मनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावं ज्ञात्वा तृप्तस्सन् पश्चात्तदुपादाने प्रयतते, इति । अतः पूर्वोत्तरभागयोरनुवृत्तं कर्तव्यस्य शाब्दं प्राधान्यम्, सिद्धस्य तु पूर्वत्रार्थसिद्धमिति सर्वभागानुवृत्तशाब्दप्राधान्यशालिकर्तव्यमुखेनोपलक्षणमाक्षेपो वा युक्तः । देवतानां च फलप्रदत्वे सिद्धे तासां द्रव्यक्रियागुणादिवद्धर्मतयैव संग्रहः, चोदितरूपेण श्रेयस्साधनत्वाविशेषात् । भगवद्गुणदर्पणे हि फलोपायं प्रस्तुत्योक्तम् * स च सिद्धस्साध्यालम्बनरूपश्च । सिद्धस्त्वारध्यमानतया फलप्रदा देवता इत्यादि । एवमपि विंशतिलक्षणार्थसंग्रहः ॥

यद्वा, सङ्गतिविशेषवशात्प्रथमप्राप्तविशेषप्रतिज्ञायामेव सामान्यप्रतिज्ञानमर्थसिद्धम् । तदनुगुणश्च सारग्रन्थः—* अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमाद्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कर्तव्य इति * अथातो धर्मजिज्ञासेत्युक्तम् । कर्मणां च प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनतानिश्चयः * प्रभुत्वादात्त्वैज्यमित्यन्तेन सूत्रकलापेन सङ्क्षेपेण कृतः इति । तत्पूर्वग्रन्थे तु कृत्स्नवेदार्थविषयो विचारप्रारम्भस्सूचितः—* आरिप्सितस्य ब्रह्मज्ञानस्य वेदार्थविचारैकदेशत्वादिति । तथा भाष्येऽपि * अध्ययनगृहीतस्येत्यारभ्य * वेदवाक्यविचाररूपमीमांसाश्रवणेऽधीतवेदः पुरुषस्स्वयमेव प्रवर्तते इति । यद्यपि ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा, तथाऽपि च पुरुषतन्त्रत्वाच्च स्वयं विधेया, ततश्चेप्यमाणं ज्ञानमर्थतः प्रधानमिति विचारारम्भसूत्रे तदेव विधेयम् । तस्य विचाररूपस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनाय सन्प्रयोगः । साङ्गाध्ययनादापातधीस्थस्वोपयुक्तवेदार्थस्याध्येतुस्तन्निर्णिनीषया स्वत एव जातस्य मीमांसौन्मुख्यस्य पूर्वपक्षनयेन जातां प्रतिहितमपाकुर्वताऽध्ययनानन्तरं तत एव हेतोर्वेदार्थविचारः कर्तव्यतया सूत्रितः । अत्र मीमांसाशास्त्रमेव विषयः । तत्किमारम्भणीयमुतानारम्भणीयमिति संशयः, तदर्थं विचार्यते, मीमांसावसरोऽस्ति न वेति । यदा नास्ति तदा नारम्भणीयम् । यदाऽऽस्ति तदा आरम्भणीयमिति ।

अत्रैवं पूर्वपक्षः—अधीतसाङ्गवेदस्यैव मीमांसाधिकार इति न ततः पूर्वं तदवसरः । अत एव न सह । पश्चात्तु * अधीत्य स्नायादिति स्नानविध्यवरोधान्नावसरः । न च * समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुशासनात् पूर्वात्मात्रोक्तिरिति वाच्यम्, व्यवधायकादर्शने स्वारसिकनैरन्तर्यस्यानपवादात् । प्राणिधर्मैर्व्यवधानं तु न सर्वव्यवधानमनुजानाति । न चार्थज्ञानार्थाध्ययनविध्याक्षिप्ते मीमांसाशास्त्रे श्रुतिबलादेव स्मृतिबाध इति युक्तम् ; प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धया अपि स्मृतेर्मूलान्तरमिच्छतां तदयोगात् । अनिच्छतामपि प्रत्यक्षश्रुत्यैव मूलवत्त्वे का तस्याः क्षतिः ? तथा चामनन्ति छन्दोगाः—* आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेण अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत् इत्यादि । न चायमनुवादः, अप्राप्तेः । प्राप्तावपि प्रापकेन मूलवत्त्वसिद्धेः । न च श्रुत्या स्मृत्यर्थानुवादः, वैपरीत्यापातात् । तदनुमतेरेव च स्मृतिबाधायोगात् । न च न्यायस्समावृत्तिश्रुतिस्मृतिभ्यामनु-

द्यते, वचनविरोधे न्यायश्च न प्रभवतीति वाच्यम् ; तद्विरोधिना वचनस्यैवात्रासिद्धेः । यदि ह्यसौ विधिरर्थज्ञानपर्यन्त-
स्यात्, तदा तद्वैशद्याय स्यादेव मीमांसापेक्षा ; न चैतदस्ति । स ह्यक्षरग्रहणपर्यन्तः, तावताऽपि जपाद्युपयोगात् तस्यैव
होमाद्यभिव्याप्तेः । प्रथमभावितया शीघ्रबुद्धिस्थत्वाच्च । न चास्यापुरुषार्थत्वाद्फलतेति वाच्यम्, अर्थज्ञानेऽपि तुल्य-
त्वात् । तन्मूलानुष्ठानतस्वर्गादिसिद्ध्या परम्परया तस्य प्रयोजनवत्त्वमिति चेतुल्यम् । तथाऽप्यर्थज्ञानमन्तर्भावनीयमा-
पन्नमिति चेन्न ; जपाध्यापनस्वरूपधारणादिनाऽपि पुरुषार्थपर्यवसानात् । तदन्तर्भावेऽपि तस्यैव कुतः प्रयोजनता,
यावता स्वर्गादेरिति तस्यैव कल्प्यताम्, तस्यैव साक्षात्प्रयोजनत्वात् । व्यवधानान्नैवमिति चेत् ; आगतोऽसि पन्थानम् ।
एवं चाव्यवहितमक्षरग्रहणमेव प्रयोजनमनुमन्यस्व । न चाक्षरग्रहणस्य लौकिकेऽध्यापनादौ अलौकिके जपादौ च
साधारण्यान्नाध्ययनरूपसंस्कारफलतेति वाच्यम् । अर्थज्ञानस्यापि लौकिके प्रवचनादावलौकिके यागाद्यनुष्ठाने च साधा-
रण्याविशेषात् । अनध्ययनसिद्धेनापि ज्ञानेनार्थप्रवचनं शक्यमिति चेत् ; अध्यापनमपि तथैव । तत्तथा निषिद्धमिति
चेत् ; अन्यदपि तथैव । अतोऽध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यन्तत्वान्न ततोऽर्थज्ञानाय मीमांसाक्षेपः । न चाध्ययनशब्देन तव्य-
प्रत्ययेन स्वाध्यायशब्देन च मीमांसाऽपि गृह्यते, येन विधिस्पर्शसंभवः ।

न च * अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेदिति तदपेक्षितविधायिन्यां श्रुतौ,

* श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥

इत्यादिस्मृतौ वा व्याकरणादिवत् मीमांसायाः प्रसङ्गः । अतस्सपरिकराध्ययनविधिनिरूपणे सत्सन्तानप्रसूतसदाचार-
निष्ठात्मगुणोपेतवेदविदाचार्योपनीतस्य व्रतनियमविशेषयुक्तस्याचार्योच्चारणानूच्चारणरूपाध्ययनविधिर्भन्वन्नियमवदक्षरराशि-
ग्रहणमात्रे पर्यवस्यतीति यथाभाष्यं न वैधी मीमांसा । ननु रागादेव भवतु मीमांसारम्भः, तथा च भवनाथेन परामि-
मतसूत्रार्थं प्रतिक्षिप्तोक्तम्—*साङ्गवेदाध्येतुस्वोपयुक्तमात्रार्थधीर्मानागिति तत्सम्यक्त्वेच्छोस्तदुपायोन्मुखस्यानर्थपरत्वधिया
विमुखतापत्तावर्थपरत्वोक्त्या तन्नित्यर्थं विषयप्रयोजनज्ञानं प्रत्येव सूत्रम्, न त्वाद्यप्रवृत्त्यर्थमिति । तन्न, रागो हि तत्र
प्रतिघातान्न प्रवर्तयितुं क्षमः, खानात्पश्चात्तु रागोऽनुवृत्तोऽपि निरन्तरविहितनित्यादिकर्मनिरूढावसरतया पूर्ववदेव ।
अतोऽध्ययनाङ्गसमस्तब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तावपि गुरुपसदनादिमात्रात् पूर्ववन्मीमांसतामित्यपि दत्तोत्तरम् । न च—

* यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् । तावुभौ पुरुषौ लोके पङ्क्तिपावनपावनौ ॥

इति पावनार्थमीमांसाविधानात् कदाचिन्मीमांसाया भवितव्यत्वे कश्चिदवश्यं विधिर्निरुध्यत इति प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावात् खानविधिरेव निरोद्धुमुचित इति वाच्यम् ; तत्र विधेरश्रवणात्, स्मृतिमात्रतयाऽपि साधनतोक्तिसंभवात् । काम्यस्य
चानुष्ठेयत्वनियमासिद्धेः । न चाकामोपनिबन्धविधिप्रत्ययवती काचित् स्मृतिर्मीमांसां विधत्ते, अदर्शनात् । दर्शनेऽपि
तस्याः स्मृतेर्न्यायमूलत्वश्रुतिमूलत्वसन्देहे तन्नबन्धनावसरकल्प्ययोगात् ।

* अधीत्य वेदान् साङ्गास्तु यो विचारमुपेक्षते । स्वंप्रयासञ्च विस्मृत्य प्रभ्रष्टस्यात्प्रयोजनात् ॥

इति ह्यत्र न्यायो मूलं भवति । न चानेनैव न्यायेनावसरकल्पसिद्धाक्या, वचनविरोधे न्यायस्यानवतारात् । अतो वेदा-

ध्ययनात्पूर्वमनधिकारात्, पश्चाद्गुरुकुलवासादिनिवर्तकस्नानविध्यवरोधात्, ततः परमपि तत्तद्धर्मनैरन्तर्यात्, सर्वदाऽन-
वसरतया, साङ्गाध्ययनादेवापेक्षितज्ञानाच्च, मीमांसाशास्त्रमनारम्भणीयमिति ॥

सिद्धान्तस्तु—अमीमांसितेऽर्थे तावत् संशयादिसंभवात् यथावदर्थनिश्चयसिद्धिः । ततश्च यद्यपि रागप्राप्ता
मीमांसा, तथाऽपि न स्नानविधिना तदवसरोपरोधः, क्त्वाश्रुतावव्यवहितनैरन्तर्यस्याशाब्दत्वात्, स्वारस्यमात्रस्य मीमांसा-
श्रवणजन्यज्ञानसापेक्षोत्तरकालभावितत्तद्विध्यनुज्ञातरागादेव निरासात् । विधिर्हि स्वोपयोगिद्रव्यार्जनादेरिव मीमांसाश्रवण-
स्याप्यवसरं दातुमर्हति ; तदभावेऽर्थज्ञानासिद्धेस्तेन विना चानुष्ठानासंभवात् ।

वैधेऽप्यधीतवेदस्य गुरुगोहान्निवर्तने । इत्थं विधिरसौ प्रोक्तो मीमांसावसरप्रदः ॥

यदा तु न्यायतः प्राप्ता समावृत्तिस्तदा तु नः । न्यायेन प्रबलेनायं समुत्कृष्येत दुर्बलः ॥

अतो राग एवाध्ययनविधिनाऽप्यनुज्ञातस्सन् पूर्वसिद्धां गुरुकुलस्थितिं धारयति । तत एव न स्थित्यन्तरप्रयुक्ति-
प्रसङ्गः । यद्यपि पूर्वैव स्थितिरनुवर्तते, तथाऽपि तदनुवृत्तेरध्ययनप्रयुक्तत्वाकारापगमेनार्थप्राप्तस्थित्याद्यतिरिक्तधर्मान्तर-
निवृत्तिः । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणोपायनियमार्थत्वात्तदनुबन्धिधर्मनियमानां च तद्गुणावधिकत्वात् । अधीताद्वेदात्स्वयमेव
जायमानस्यार्थज्ञानस्याध्ययनानन्तर्भाविनस्तद्धर्मप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । उदकाहरणादिनिवृत्तावपि ख्यातिलाभार्थं गुरोः
प्रवृत्त्युपपत्तेश्च ; एवं च स्नातस्यापि स्थितिस्संभवत्येव । न च स्नातस्यानन्तरमेव दारक्रियाविधानादनवसर इति वाच्यम्,
अलब्धदाराणां केषांचित्केवलस्थितिसंभवात् । कृतदारमप्यविचारितकर्माणमविद्वत्त्वेनानधिकारिणमग्निहोत्रादिविधयो न
सहसाऽधिकुर्वन्ति, अपि तु स्वसिद्धयर्थं द्रव्यार्जनादिकमिव कर्मविचारमप्यनुमन्यन्ते । यस्तु दारक्रियातः पूर्वमेव विचा-
रितकर्मा पुरुषस्तमधिकृत्यैव * दशमेऽहन्यादधीत इत्यादिनियमः । यथा दृष्टसामग्र्यन्तररहिते नायं नियमः, तद्व-
दत्रापि । यद्वा ब्रह्मचारिधर्मवद्विधौषिवाक्यानुसारेण भक्त्वविचारितकर्मणोऽपि प्रथममग्निहोत्रादिप्रवृत्तिः । हितैषिवाक्या-
दनुष्ठानेऽपशूद्रनयविरोध इति चेन्न ; अगृहीतमन्त्रादेरनधिकारात् ; तत्परिग्रहस्य च त्रैवर्णिकविषयोपनयनाङ्गाध्ययन-
साध्यत्वात् । * न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिनिषेधाच्च । सूत्रितं च शारीरके—* श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् इत्यादि ।
अन्योक्त्याऽनुष्ठानेऽपि न मीमांसानारम्भः ; उत्तरोत्तरानुष्ठानेषु परनैरपेक्ष्यश्रद्धया ख्यात्याद्यर्थप्रवचनादिरागेण च पश्चा-
दपि विचारोपपत्तेः, श्रावयितृवच्च तस्याप्यवसरसंभवात् । न हि ब्रह्मचारिणश्श्रावकत्वम्, तस्य श्रोतृदशापन्नत्वात्,
अन्यस्य तु यदि श्रवणावसरः, कस्तस्य श्रवणे विरोधः ? वृत्त्यर्थं तस्याध्यापनादिकं विहितमिति चेत् ; तर्हि श्रोतुरपि
यदृच्छालब्धैः कुलक्रमागतैर्वा धनादिभिर्लब्धवृत्तेस्स एवावसर इति न कश्चिद्विरोधः । अतस्साङ्गवेदाध्येतुः स्नानात्पूर्वम्,
स्नातमात्रस्य, कृतदारस्य, आहिताग्नेश्च यथायोगमवसरसंभवादारम्भणीया मीमांसेति ॥

चतुर्वर्गफलोपायविचारोऽध्ययनादनु । तत एव बुभुत्सातः प्राप्तोऽवसरलाभतः ॥

विचारात्पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः । अतोऽनधीतवेदस्य विचारश्शास्त्रबाधितः ॥

क्रमो विंशतिलक्षण्यां न वैधः किंतु लौकिकः । अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रशिष्यते ॥

ये पुनराहुः—* स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेस्त्ववाक्ये फलादर्शनात्, कामाधिकारत्वे च प्रवृत्तिशैघ्रयेण
कस्यचित्फलस्यावश्यंभावादपुरुषार्थस्याध्ययनस्य विध्यर्वरुद्धया भावनया भाव्यत्वेनान्वयानुपपत्तेस्स्वाध्यायार्थबोधोस्तु

भाव्यत्वे विधानार्थक्यप्रसङ्गाद्विध्वजिन्यायेन स्वर्गं वा भाव्यं परिकल्प्य शब्दभावनायाः स्तुतिरूपोपकारजनकतयाऽध्ययनचोदनालिङ्गकतिदेशागतजपाध्ययनार्थवादोक्तपितृदेवतृसिद्धारकं सार्वकाम्यं फलमुपादाय फलभावनाकरणाध्ययनार्थस्य स्वाध्यायस्यार्थपरत्वात्संभवेन विषयप्रयोजनाभावादनारभ्यं शास्त्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा, व्युत्पन्नार्थाविरोधेन तव्यप्रत्ययावगत-कर्मभावस्य स्वाध्यायस्यैव भाव्यताप्रतीतेरर्थज्ञाने दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायोगात्तस्य ऋत्वनुप्रवेशकल्पनया विधिवैयर्थ्याभावाच्च स्वाध्यायस्यार्थपरत्वे निश्चिते सति विषयप्रयोजनसद्भावादारम्भणीयं शास्त्रमिति ।

तान् प्रति ब्रूमः—यदि फलभावनाकरणाध्ययनार्थस्वाध्यायः, कथं तावन्मात्रेणाविवक्षितार्थता स्यात् ? न ह्यन्यत्र विनियोगेन स्वशक्तिरपैति, अन्यथा कृत्स्नस्यापि वेदस्यार्थज्ञानव्यतिरिक्तफलान्तरार्थं जपादौ विनियुक्तस्य कथमर्थपरतां सिद्धान्तयिष्यसि ? किंच, अयं पूर्वपक्षी किमध्ययनविधिं विवक्षितार्थं मन्यतेऽविवक्षितार्थं वा ? न प्रथमः, स्ववचनविरोधात्, तदविशेषेण कृत्स्नस्यापि विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः, फलभावनाकरणाध्ययनविध्यसिद्धेरेव मूलाभावेन पूर्वपक्षानुत्थानात् । ननु पूर्वपक्षिण एवायमाशयः—अध्ययनविधेर्विवक्षितार्थत्वे कृत्स्नस्यापि विवक्षितार्थत्वप्रसङ्गः, अविवक्षितार्थत्वे त्वध्ययनाभावादेव तन्मूलसमस्तासिद्धिरिति ; तन्न, दत्तोत्तरत्वात् । नहि फलार्थमप्यध्ययनं वस्तुशक्तिप्रतिरुणद्धि । मङ्गलार्थमारोपितस्यापि हि दीपस्य न प्रकाशकत्वमपैति । तथा च भाष्यम्—* अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्यायस्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनात् इति । अन्यथा प्रसङ्गकप्रसङ्गनीयवोर्वाघातस्तद्विपर्ययश्च । नन्वयमनुयोगस्तवापि समानः, अमीमांसितस्यानुष्ठानस्यासंभवात्, तदर्थं मीमांसापेक्षायां च तदनारम्भपक्षानुत्थानादिति । मैवम्, आपातप्रतीत्यैवावसरोपेतस्य स्फुटतरप्रतीतेस्तत्र मीमांसानपेक्षणादिति । यच्च सिद्धान्तेऽर्थज्ञानमध्ययनफलत्वेनोपादाय विवक्षितार्थत्वं साधितम्, तदप्यध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यवसायित्वस्थापनेन निरस्तम् ।

यत्तु, * स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाधोतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थवबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयाय स्वयमेव श्रवणे प्रवर्तते इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात्—इति भाष्यम्, तदपि नानर्थपरत्वपूर्वपक्षाभिप्रायम्, अपि त्वर्थपरत्वं सिद्धं कृत्वा श्रवणस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तसाधारणविधिनिरपेक्षत्वज्ञापनपरम् । यदि च व्याघातमवधीर्यार्थविवक्षायां विवादस्ते रोचते, तदाऽपि विधेरक्षरग्रहणपर्यवसायितयाऽर्थविवक्षां पूर्वपक्षे प्रक्षिप्य विधिनिरपेक्षया स्वशक्त्यैवार्थपरत्वं सिद्धान्तयितव्यम् । एतेन गुरुमतमपि लघूकृतम् । अपि चाचार्यकरणार्थाध्यापनविधिप्रयुक्तिमुपजीव्य हि तदर्थतया स्वाध्यायस्यार्थपरत्वाभावः पूर्वपक्षितः, तत्राध्यापनविध्यसंभवादेव तदनुत्थानम् । तथाहि—* अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयेदित्यत्र, * द्वादश-हेन प्रजाकामं याजयेदिति यजनविधिवद्भृत्त्याद्यर्थप्राप्ताध्यापनानुवादेनाध्ययनविधावेव तात्पर्यात् । नच कामपदश्रुत्यभावाद्द्विशेषः, * निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र तदभावेऽपि यजनपरतयैव योजनात् । तेनाष्टवर्षो ब्राह्मण उपनीतोऽधीयीतेति विधीयते । उपनयनं च * ब्राह्मणमिति द्वितीयाश्रुत्या माणवकसंस्कार इत्युभयसम्मतम् । अतस्तच्छेषभूतमुपनयनमन्तरलिङ्गात्तद्गताध्ययनाङ्गमिति युक्तम् ।

* उपनीय तु यश्शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

इति क्त्वाश्रुत्या लिङ्गबाध इति चेन्न । अनुवादसरूपतया स्मृतिगततया च विलम्बद्वयसहितया क्त्वाश्रुत्या श्रुतिगत-लिङ्गबाधायोगात् ।

तत्तच्छस्त्रनिकृत्तबाहुशिरसश्छिन्नोरुजानूदरा-
 निर्यद्रक्तझरीवसादिपिशितच्छेदौघपङ्कस्थितान् ।
 शतृन्वीक्ष्य रणाजिरेषु चतुरङ्गानीकभग्राङ्गकैः
 बीभत्सं रसमाप्नुयान्न पुरुषः कोवात्मना ते शिव ॥८५॥

रक्षोऽसुक्ष्मणार्थतीक्ष्णहृदयक्षोभोत्थरोषानलो
 त्क्षेपोद्रिक्ततृतीयवीक्षणशिखाश्रेण्या दहन्कांश्चन ।
 हुङ्कारैश्च परांस्त्रिशूलनिशितक्षेपैः पिनाकेषुभि-
 श्वन्यान्घ्नन् लयनेषु दर्शयसि भो रुद्र त्वदीयं रसम् ॥८६॥

भक्तानामभयप्रदानविपदुत्तारात्मरक्षास्वहो
 देयादेयविमर्शवर्जमखिलाभीष्टार्थदानेष्वपि ।
 वात्सल्यं शिव साध्वसाधुसमतां सन्दर्शयस्यात्मना
 मार्कण्डेयदशास्यबाणमुखसद्भक्तेष्विवान्येषु च ॥८७॥

शान्तं सर्वजगत्समावनविधावात्मानुसन्धौ सदा
 योगेनाऽविकलेन शिष्यततये विद्योपदेशेष्वलम् ।
 जीवब्रह्मविशुद्धतत्त्वविवृतौ दुर्वारमायामहा-
 मोहोर्म्युग्रभवार्णवोत्तरणकृद्योगोपदेशेषु च ॥८८॥

संसारे सकलात्रसानभिनयन्सर्वैश्च जीवैर्विभि-
 न्नाकारैर्बहुवेषभाषणयुतैर्नानाविधव्याप्रियैः ।
 चित्वात्मीयकृतिप्रसूतफलवैचित्र्यानुसन्धायिभि-
 र्मायामोहविकारदर्शिभिरहो! सम्भ्रामयेस्सन्ततम् ॥८९॥

2 सू०—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ १. १. २. ॥

मीमांसाशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम् । तद्विदानीभारभ्यते, कर्मोपासनात्मककर्तव्यस्वरूपकृतस्त्रशास्त्रप्रधानार्थस्वरूप-
प्रतिज्ञा हीयम् । कोऽसौ जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातो धर्मः ? किंच तत्र प्रमाणमिति तत्स्वरूपप्रमाणयोर्बुभुत्सायां स्वरूपप्रश्नो-
त्तरमेव प्रमाणक्रोडीकारेण प्रवृत्तमिति श्रुत्यर्थाभ्यामुभयमिह सूत्रितम् । अन्तरङ्गत्वात् स्वरूपप्रश्नोत्तरमेव श्रौतम्, इतर-
त्त्वार्थमिति विवेकः । तदभिप्रायेण चोक्तं शाबरे—* को धर्मः कथंलक्षण इत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातम्—इति ।
प्रमाणप्रश्नोत्तरत्वे तु, चोदनालक्षणो धर्मो नेन्द्रियलक्षणः, अर्थश्च धर्मो नानर्थ इति वाक्यभेदमाशङ्क्य, पौरुषेयतया
अन्यतोऽवगतार्थविषयस्य सूत्रस्य भिन्नयोरेव वाक्ययोरिमावेकदेशावेकदेशान्तरस्यैकत्वमिति क्लियनिर्वाहानाश्चासादाह—
* अथवाऽर्थस्य सनश्चोदनालक्षणस्य धर्मोऽमित्येकार्थत्वमेवेति—इति । चोदनेति विधिनिषेधात्मकश्चोदो विध्युद्देशसं-
गृह्यते । स हीश्वराज्ञारूपतया प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपपुरूपव्यापारप्रयोजकत्वात्तदाकारविषयतया चोदनेत्युच्यते । तथाच शाबर-
मुत्स्वभासितम्—* आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते इति । आह च भगवांश्चोदकस्त्वयमेव—* श्रुतिस्मृतिर्ममैवा-
ज्ञेति । तथाच भाष्यम्—* स्वशासनावशोधि शास्त्रं च प्रादश्येति । उक्तं चानेकाभिप्रायं शासनमभियुक्तैः—

* आज्ञा ते सनिमित्तनित्यविधयस्वर्गादिकाभ्यद्विधिसोऽनुज्ञा शठवित्तशास्त्रवशतोपायोऽभिचारश्रुतिः ।

सर्वीयस्य समस्तशासितुरहो श्रीरङ्गसर्वस्व ! ते रक्षाकृतनिवेदिनी श्रुतिरसौ त्वन्नित्यशास्त्रस्ततः ॥

इति । अत्र साक्षाच्छास्त्रि श्रुतिः, तदनुविधानात्तु स्मृतिरपि तदन्वर्गतेव । नित्यं श्रुतिश्रुतेनैवेश्वरो नियुङ्क्त इति नित्याऽपि
श्रुतिस्तदाज्ञा । श्रुत्यर्थोपदेशरूपतया गीतादेरपि प्रवृत्तिः । लक्ष्यते प्रमीयते येन तलक्षणम्, प्रमाणमित्यर्थः । चोदना
लक्षणं यस्य सः—चोदनालक्षणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकः ; उभयमपि चोदनयैव कर्तव्यतया बोध्यते । अर्थग्रहणमनर्थानुबन्ध-
व्यवच्छेदार्थम् । ततश्च प्रभूतानर्थानुबन्धिश्येनादिव्यवच्छेदः ।

यद्यपि श्येनादयोऽपि चोदिता एव, तत एवार्थसाधकाश्च, तथाऽपि कचिद्विषये प्रयुज्यमानानां तेषां प्रभूता-
नर्थहेतुतयाऽनर्थत्वमित्येके । अन्ये त्वाहुः—कथं विहितस्यानर्थत्वमिति ? निषिद्धसंस्पर्शादिति चेन्न, तदसिद्धेः ; न ताव-
त्तदङ्गपशुर्हिसानिषेधः, अग्निपोमीयतुल्यत्वात् । अग्नीपोमीयादेश्च सांख्यापादिताशुद्धियोगः * अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्
इति शारीरके परिहरिष्यते । न च श्येनादिस्वरूपनिषेधः, श्येनादि न कुर्यादित्यश्रवणात् । न चाभिचारनिषेधा-
त्सामान्यतस्तन्निषेधः, अभिचारमात्रस्य निषिद्धत्वाभावात्, * पट्स्वनभिचरन्नेतत् इति हि तदकरणे पतनं स्मरन्ति ;
नहि तत्करणे तदकरणे च पतनमिति शास्त्रार्थसंप्रपद्यते । नच श्येनादिरभिचारशब्दार्थः, * श्येनेनाभिचरन्त्यजेतेति
तत्फलत्वेन तन्निर्देशात् । नच फलद्वारा निषेधः, फलस्य निषेधाद्धर्मत्वेऽपि स्वरूपस्य विहिततया धर्मत्वात् । अतोऽर्थ-
शब्दो न श्येनादिव्यवच्छेदार्थः ; अपि तु निषिद्धर्हिसादिव्यवच्छेदार्थः । निषिद्धानां चोदनालक्षणत्वमस्त्येव, निषेध-
चोदनयाऽनर्थसाधनत्वेन लक्षितत्वात् । न हि निषिध्यमानस्यानर्थसाधनत्वमन्तरेण निषेधचोदना प्रवर्तते ; तेन श्येना-
दिष्वपि फलमात्रं व्यवच्छिद्यते । नच प्रभूतानर्थसाधनभूतस्य फलस्योपायोपदेशो रक्षाकृतविरोधीति वाच्यम् ; अन्यथा
तदर्थिनस्तदुपायेषु दृष्टेषु स्वतः प्रवृत्तेस्तेषां चातिशयितानर्थपर्यवसानात् । श्येनादिना तु परहिंसायां प्रत्यवायलाघवात् ;

लघुप्रायश्चित्तोपदेशात् । अभिचारानुव्यवहारावपतनीयावित्यपि हि केषांचिन्मतं महर्षयः पूर्वपक्षयान्ति । अतश्श्ये-
नादिषु धर्मलक्षणाक्रान्तेष्वपि फलतः प्रभूतानर्थपर्यवसानादधर्मत्वोपचारः । मुमुक्षुं प्रति तु पुण्यविशेषाणामपि पापाना-
मिवालौकिकानिष्टफलसाधनत्वाविशेषादधर्मत्वम् । यथोक्तं भाष्ये—* ज्ञानविरोधि च कर्म पुण्यपापरूपम् ; ब्रह्मज्ञानो-
त्पत्तिविरोधित्वेनानिष्टफलतयोभयोरपि पापशब्दाभिधेयत्वम्, इति । धृतिः प्रीतिः, तत्साधनमिष्टसाधनं धर्म इत्यर्थः ।
नचातिप्रसङ्गः, शास्त्रैकवेद्ये श्रेयस्साधने रूढत्वात् । तदभिव्यक्त्यर्थमेव हि सूत्रितम्—चोदनालक्षणस्य सतोऽर्थस्य
धर्मत्वमिति । इह चार्थाच्चोदनालक्षण इति समासेन धर्मे चोदनैव प्रमाणम्, प्रमाणमेव चोदनेति प्रतिज्ञाद्वयमन्तर्गतम् ।
सति सामर्थ्ये तस्य चात्र विशेषणविशेष्यभावमुखेन परस्परव्यवच्छेदपर्यवसानात् । तत्र चोदनैवेति प्रतिज्ञा प्रत्यक्षसूत्रे
समर्थयिष्यते । प्रमाणमेवेति तु * औत्पत्तिकसूत्रादौ । नचात्र चोदनैवेति प्रतिज्ञयाऽर्थवादादीनामपि व्यवच्छेदस्स्यादिति
अमितव्यम् । तेषां चोदनाङ्गतया तन्मूलतया च धर्मे प्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इह चावधारणस्य तुल्यजातीयविषयतया
चोदनावत्स्वातन्त्र्येण धर्मे प्रमाणीबुभूषतां प्रत्यक्षादीनामेव व्यवच्छेदात् । न हि देवदत्त एवात्र तिष्ठतीत्युक्ते वसनाभर-
णादेर्व्यवच्छेदः, अपि तु तत्तुल्यस्य पुरुषान्तरस्य । एतत्सूत्रं प्रतिज्ञामात्रपरमित्येके ; तत्तु मन्दम्, न्यायनिबन्धनात्मके
शास्त्रे सर्वत्र कस्यचिन्नचायस्यावश्यं सूचनीयत्वात् । ये तु कार्यमात्रव्युत्पत्तिसमर्थनं पुरस्कृत्य कार्यरूपो वेदार्थ इति सूत्र-
वाक्यार्थमाहुः, तेषां तु सूत्राक्षरवैधृष्यम्, अव्याप्तिश्च । सिद्धार्थव्युत्पत्त्या तत्र तात्पर्यसंभवेन सिद्धरूपस्यापि ब्रह्मणो
वेदार्थत्वस्य शारीरके समर्थयिष्यमाणत्वात् ।

तदिह चायं विचारः । योऽसौ कृत्स्नवेदार्थानुबन्धी जिज्ञास्यतयोद्दिष्टो धर्मः तस्य च केनचिल्लक्षणेन विविक्त-
प्रतिपत्तौ सत्यामेव हि परीक्षा घटेत, न ह्यसाविक्षुक्षीरादिवन्निर्विवादस्फुटप्रतीतिविषयः, येनाधर्मव्यवच्छेदे लक्षणान्तरापेक्षा
न स्यात् । प्रतिसमयमन्यमन्यमेव च धर्ममभिलपन्ति । यथा—अन्तःकरणवृत्तिविशेष इति सांख्याः । शुभा चित्त-
वासनेति सौगताः । पुण्याः पुद्गला इत्यर्हताः ; गतिमतां गतिभूतो जगद्व्यापीति वा । विहितक्रियासाध्यः पुंगुणविशेष
इति वैशेषिकाः । धर्मशब्दश्च चैत्यवन्दनादावपि तत्तत्सामर्थिकैः प्रत्युक्तो दृष्टः । अतस्सामान्येन धर्मजिज्ञासायां प्रति-
ज्ञातायां कस्य परीक्षा वर्तिष्यत इति न विद्मः । अथाध्ययनानन्तरं तत एव हेतोर्धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञातेऽर्था-
ज्ज्योतिष्टोमादीनामेव विचार्यत्वमापतितमिति मन्यसे ? तन्न, धर्मशब्दार्थे निश्चिते सति तदपेक्षपूर्वपक्षनिष्कर्षः, तेन च
तन्निष्कर्ष इत्यन्योन्याश्रयणात् । अतो धर्मविवेकार्थं तल्लक्षणं वक्तव्यम् । ततश्च धर्मो लक्षणेन व्यावृत्ततयाऽवगन्तुं शक्यते
न वेति संशयः । तदर्थं विचार्यते—धर्मशब्दस्य निरुक्त्या रूढ्याऽन्यतो वा किञ्चित्तल्लक्षणं संभवति न वेति । किं प्राप्तम् ?
न संभवतीति । तथा हि—यदि धृतिसाधनं धर्म इत्युच्येत, तदा लौकिकानां प्रीतिसाधनानामपि धर्मत्वं स्यात् ; तथा
चानुत्थानं निषेधशास्त्रस्य । अथानर्थपर्यवसानात्तेषामधर्मतेति मन्यसे ? तन्न, अविहिताप्रतिषिद्धेषु तदभावात्, श्येनादेः
स्वरूपतोऽप्यधर्मत्वप्रसङ्गाच्च । नचायमिष्टप्रसङ्गः, अधर्मस्य विध्यसंभवात् । अथ चोदनालक्षणत्वे सति धृतिसाधनं धर्म
इति रूढिशाश्रयेत ; तन्न, रूढेः प्रयोगशरणत्वात् ; प्रयोगस्य चासंसारमनुवर्तमानैस्तत्सिद्धान्तौर्विगानात् । स्मृत्याचार-
प्राप्तश्रेयस्साधनेष्वीश्वरप्रत्यक्षमूलपञ्चरात्रधर्मादिष्वव्याप्तेश्च । नच पञ्चरात्रादिषु चोदनाशब्दमुपचरन्ति ! एवं * वेदो-
ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विद्वामित्यादिमहर्षिवाक्यैरपि न धर्मस्य लक्षणं किञ्चित्प्रतीमः । अतो धर्मस्य लक्षणा-
ऽभवाच्च व्यावृत्तप्रतीतिरिति ।

तत्रेदमुत्तरम्—* चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति । अयमभिप्रायः—चोदनालक्षणत्वविरोधितमेवार्थसाधनत्वं धर्मलक्षणम्, तत्रैव च धर्मशब्दस्य रूढिः । नचान्यत्र बाह्यैः प्रयोगस्तत्र रूढिं विहन्ति । न हि आन्तैश्शुक्त्यादिषु रजतादिशब्दः प्रयुक्त इति रजतादौ तस्य रूढिर्विहन्त्येति । अयं चार्थोऽन्यप्रमाणकत्वव्युदासेन सेत्स्यति । स्मृत्यादिकं तु मूलश्रुत्यनुमानेन धर्मे प्रमाणमिति तत्रापि चोदनालक्षणत्वसत्त्वाच्चाव्याप्तिः । ये पुनरीश्वरप्रत्यक्षमूलपञ्चरात्रधर्माः, तेऽपि श्रुत्यर्थतया चोदनालक्षणा एव । यथाऽऽह भगवान् व्यासः—

* इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् । सांख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम् ॥

इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् । ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा ॥

भविष्यति प्रमाणं वा एतदेवानुशासनम् ॥ इति ।

तथा * वेदपाठेषु पठितं व्रतमेतत्सुदुश्चरम् । इति । तथा—*महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् ॥ इति ।

किंच—* यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । गृणन्ति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥

इति वदन् पाञ्चकालिकधर्मासाधारणनिषद्वाकसंज्ञितनिगमभागमन्वमंस्त । तथा च * अलाभे वेदमन्त्राणां पञ्चरात्रोदितेन वा । इति स्मृतिः श्रुतिमूलैवाभ्युपगन्तव्या ; तत एव च धर्मोऽपि श्रौत एव फलितः । तत्र शास्त्रे श्रुत्यर्थतैवोच्यते, यथा—

* वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम् ॥ इति,

* श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् । इति च । आगमान्तरोक्तधर्मास्तु श्रुतिमूलतया न तत्कर्तृभिरुच्यन्ते, न तत्सैद्धान्तिकैः, नापि महर्षिभिरिति विशेषः । सांख्यादिधर्मेष्वप्यविरुद्धांशश्चोदनार्थ एव । अतो नाव्याप्तिः । तदेवं धर्मस्य लक्षणसिद्धेस्तस्य व्यावृत्तिप्रतीतिस्सिद्धयतीति । एवमुपादेयस्य धर्मस्य लक्षणकथनेन हेयस्याधर्मस्यापि लक्षणं सूत्रितं भवति ; अर्थपदस्य व्यवच्छेद्यतया तत्प्रतीतिः शास्त्रैकवेद्यमनर्थसाधनमनर्थ इत्युक्तं भवति ।

सूचितश्चोदकः कश्चिच्चोदनापदसूत्रणात् । यदभिप्रायभेदेन धर्माधर्मौ फलिष्यतः ॥

प्रमाणे लक्षणपदं प्रयुञ्जानेन सूचितम् । विशेषणमुपादाय लक्षणं च तदेव नः ॥

अर्थसाधनमत्रार्थशब्देन प्रतिपादयन् । फलतुल्यमुपायं च नैः श्रेयसमसूचयत् ॥

चतुर्वर्गफलोपायविषयैश्चान्यदीदृशम् । धृतिसाधनशब्देन मोक्षेऽपि प्रीतिमक्षताम् ॥

॥ इति धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

॥ अथ धर्मप्रमाणपरीक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

3. सू०—तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ १. १. ३. ॥

प्रस्तुतयोस्स्वरूपप्रमाणयोस्स्वरूपं प्रमाणमुखेनैवान्वेष्टव्यम्, तदर्थमिदमध्यायार्थविभजनम् । यथा वक्ष्यमाणेष्वध्यायेषु पृथक्पृथक् तत्तदध्यायार्थप्रतिज्ञा क्रियते, तद्वदत्रापि । अन्यथा कस्यांशस्य सदादिसूत्रैर्हेतुर्वक्ष्यत इति न ज्ञायेत । तस्य—धर्मस्य, निमित्तम्—प्रमाणम्, तत्प्रमाणमित्तत्वात्निमित्तमित्युपचर्यते ; परम्परया वा तन्निमित्तत्वम् । परीष्टिः—पर्येषणा । *इषु गतावित्यस्माद्गतोः *इषेरनिच्छार्थस्य इति युचि, *परेर्वा इति परिपूर्वात्तस्मात् क्तिन्नुच्चोर्विकल्पोऽनुशिष्यते । तेन युचि पर्येषणेति रूपम्, क्तिनि तु परीष्टिरिति । धर्मप्रमाणस्य परीक्षणमस्मिन्नाध्याये कर्तव्य-

मित्यर्थः । इदमपि सूत्रं न केवलं प्रतिज्ञापरम्, अपितु प्रमाणस्यापरीक्षणीयत्वपूर्वपक्षप्रतिक्षेपार्थम् । तथा हि—किं धर्मे प्रमाणं परीक्षणीयम्, उत स्वरूपमेवेति संशयः । तदर्थं विचार्यते—किं प्रमाणनिरूपणमन्तरेण धर्मस्वरूपनिरूपणं युज्यते न वेति । तत्र युज्यत इति प्राप्तम् । लोके तावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणनिरूपणमन्तरेण मधुराम्लसितरक्तशीतोष्णादिविभागमवधार्य हानोपादानादिव्यवहाराः पुंसां प्रवर्तन्ते । तद्वदिहापि शब्दान्तराभ्यासश्रुतिलिङ्गादिभिर्भेदाङ्गाङ्गिभावादि-निरूपणमुखेन धर्मस्वरूपमेवानुष्ठानार्थं निरूपणीयम्, किं तदर्थेन प्रमाणपरीक्षणेनेति ।

तत्र प्रतिपद्यते * तस्य निमित्तपरीष्टिरिति । प्रकृतपरामर्शोऽत्र हेत्वभिप्रायः । तस्य—धर्मस्य । प्रमाण-परीक्षणं कर्तव्यम्, अलौकिकार्थत्वात्तस्य । न हि मधुराम्लादिविभागवज्ज्योतिष्टोमादेश्चैत्यवन्दनादेश्च विभागमुप-लभामहे, येनेतरप्रहाणेनेतरशुपाददीमहि । अतो यावद्धर्मे चोदनानां प्रामाण्यमितरेषां चाप्रामाण्यं नावधारितं भवति, न तावद्धर्मविशेषोपादानं युज्यते । प्रमाणमविचार्य चेत्यवनेत, अन्धवदनार्थे पतेदर्थं वा न विन्देत् । अतो वेदस्यैव धर्मे प्रामाण्यमवधार्य तदर्थस्यैव धर्मत्वे निश्चिते सति तद्भेदाभेदतदाराध्यादिचिन्नावकाश इति विशतिलक्षण्यां द्वितीया-ध्यायमारभ्य क्रमशो यद्यत्प्रतिपाद्यं कर्मदेवताब्रह्मतदनुबन्धिभेदभिन्नम्, तत्सर्वं प्रमाणैव निरूपणीयतया स्वायत्तसर्वार्थं प्रमाणलक्षणमेव प्रथमं प्रवर्तते ।

एवंच [चै] तत्परीक्षाक्रमः । लोकायतमतेन धर्मे न किञ्चित्प्रमाणमस्तीति ; सत्त्वेऽपि सांख्याद्युक्तविषया-नुरूपफलप्रदानरूपालोचनविकल्पाभिमानाध्यवसायादिनयेन न्यायोक्तसंप्लववादेन च किं चादनाऽन्यच्चैति समुच्चयोऽस्ति न वेति ; असमुच्चयेऽपि संशयसारसंविक्तेरन्ययादलौकिकार्थेषु कालभेदेन वा तद्भेदमन्तरेणापि प्रमाणभेदप्रवृत्तिदर्शनेन वा किं चोदनाऽन्यद्वेति विकल्पोऽस्ति न वेति ; अविकल्पेऽपि सौगतादिमतेन किं प्रत्यक्षादिकमत्र उत चोदनैवेति । तदेवं नियमविकल्पसमुच्चयोभयापलापेषु प्रत्यक्षसूत्रे तु चोदनाव्यतिरिक्तानां धर्मे प्रामाण्यनिरासात्समुच्चयविकल्पचोदनेतरनिय-मानां प्रतिक्षेपः, औत्पत्तिकसूत्रादिना तु पादशेषेण चोदनाप्रामाण्यसमर्थनादुभयापलापपक्षः प्रतिक्षिप्यते । त्रिपाद्या-त्वंवादापादेन मन्त्रार्थवादानां विध्युपयोगेन प्रामाण्यप्रकारकथनम् । स्मृतिपादे चाप्तस्मृतिशिष्टाचारमात्रप्राप्ताष्टकादिकर्त-व्यतामूलभूतदेशकालान्तरार्धीतवेदोपपादनम् । नामधेयपादे तूद्भिदादिनामधेयानां नामधेयतयैव स्थित्वा विशेषसमर्पण-मुखेन चाटुना राजानं प्रीणयेदिति वद्यजिनिर्दिष्टदेवताराधनसामान्यस्य विशेषतोऽवच्छेदाद्विध्युपयोगस्समर्थयत इति कृत्स्ने-नाध्यायेन धर्मे प्रमाणमेव परीक्ष्यते । एवमयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन धर्मे चोदनैव प्रमाणमित्युपदिष्टे तदर्थस्यैव धर्मस्य निरूपणं भेदलक्षणादिषु वक्ष्यति । अतो धर्मे प्रमाणं परीक्षणीयमिति स्थितम् ॥

यत्तु उपवर्षवृत्तौ—तस्य निमित्तपरीष्टिर्न कर्तव्येति नञमध्याहृत्यातिमहता क्लेशेन व्याख्यातम्, तदप्यनेन निरस्तम् ; निमित्तपरीक्षाभावे प्रत्यवायस्य दर्शितत्वात् । यच्चापरीक्षणीयत्वे प्रमाणस्य प्रसिद्धत्वं हेतुरुक्तः, तदपि संशय-विपर्ययाक्रान्तत्वप्रदर्शनेन निरस्तम् । अतो यद्यपि प्रमाणस्य स्वत एव विषयोपस्थापनसामर्थ्यम्, तथाऽप्यपवादशङ्का-निराकरणाय कारणदोषबाधकप्रत्ययनिरासः कर्तव्य इति युक्तं तस्य परीक्षणीयत्वमेव । यत्तु प्रमाणपरीक्षायामनवस्थान-मुक्तम्, प्रमाणं परीक्ष्यमाणमन्येन परीक्ष्येत, तच्चान्यत्ततोऽन्येनेति, तदपि मन्दम् ; सन्दिग्धविषये परीक्षाप्रवृत्तेः, उत्तरोत्तरेषु च सन्देहनियमानभ्युपगमात् । आशङ्कायाश्च व्याघातावधिकत्वाद्यावदाशङ्कमेव च तर्कप्रवृत्तेः । स्वपरनि-वार्हके वा कस्मिंश्चित्प्रमाणादौ विश्रमात् । न चात्र प्रथमे पर्वणि निस्सन्देहत्वे तद्युक्तम् । अन्यथा सौगतादयोऽपि

वैयात्यादिमामेवानवस्थां पुरस्कृत्य यदि स्वाभिमतैर्ग्रन्थैरपरीक्षितप्रामाण्यैश्चैत्यवन्दनादिकं धर्ममेव परीक्षणीयमुपक्षिपेयुस्तदा कस्ते निस्तारः ? अतो भगवानप्युपवर्षोऽपरीक्षणीयत्वपूर्वपक्षमन्वारुरोह । भवत्या चोदनाप्रामाण्ये प्रसिद्धिमनुसृत्य प्रसङ्गाच्छिष्यशिक्षणार्थं प्रत्यक्षतदाभासादेरपि प्रसिद्धिं दर्शयंस्तल्लक्षणादिकमपि व्याचकारेति मन्यामहे । अन्यथा कथमपरीक्षणीयत्वमपि केनचित्प्रमाणेन समर्थयेत् ? तस्याप्यपरीक्ष्यत्वाय प्रमाणान्तरापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ यदि प्रसिद्धत्वेन स्वपरनिर्वाहकेणानवस्थां प्रतिबिम्बससि, तदा प्रमाणपरीक्षणोऽप्येवंविधमिदं प्रमाणं भवितुमर्हतीति साधयतः प्रमाणस्याप्येवंविधत्वोपाध्याक्रान्ततया तद्भेदेव समाधिं कटाक्ष्य [सि] । यदि तस्य तदुपाविज्ञानायान्यापेक्षा, तदा प्रसिद्धत्वस्यापि प्रसिद्धत्वपरामर्शान्यापेक्षेति तुल्यम् । किंच यदि प्रसिद्धत्वादपरीक्षणीयत्वमेवात्र विवक्षितं तदा शब्दनित्यत्ववेदापौरुषेयत्वार्थवादोपयोगादिप्रतिपादनार्थो वृथैवायं ग्रन्थविन्तरस्यात् । ततोऽपरीक्षणीयत्वमुर्वेनापि सामर्थ्यात्परीक्षणमेव क्रियत इति तज्ज्ञानमेवाध्याहारादिदोषामावाद्ध्ययार्थविभजनादिना सोपयोगत्वाच्च युक्तमुत्पश्याम इति ॥

सर्वस्वमङ्गसोऽर्थस्यात्प्रमाणे परिशोधिते । अनः प्रमाणवृत्तान्तपरिचिन्तनमर्थवत् ॥
 धर्मप्रमाणचिन्तेति सामान्येनाभिधानतः । मन्वार्थवादस्मृत्यादिचिन्ताऽप्यनार्थविष्यति ॥
 निषेधचोदनारूपधर्ममानस्य चिन्तने । निषेध्या धर्ममानस्य चिन्ताऽप्यन्तर्गतं हि ॥
 ननु स्वरूपविश्रान्तब्रह्मवाक्येषु केपुचित् । न धर्ममानता तेषामिह न स्याद्विचिन्तनम् ॥
 मैवं वेदार्थमात्रस्य जिज्ञासोपक्रमादिह । कृत्ववेदप्रमाणत्वमुपक्षेप्तव्यमादितः ॥
 अतो धर्मप्रमाणस्य वक्तृदोषाद्यभावतः । मानत्वे ब्रह्मवाक्येऽपि सामान्यान्मानता स्थिता ॥
 स्वरूपमात्रविश्रान्तिर्वाच्या शारीरके परम् । तदनुक्तगवपि ह्यत्र प्रामाण्यं साधयिष्यते ॥
 तावता विधिशेषत्वस्वरूपात्परत्वतः । उत्थानमाप्यते पश्चात् नु मानत्वसाधनम् ॥

॥ इति धर्मप्रमाणपरीक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

॥ अथ अन्यप्रमाणकत्वनिरासाधिकरणम् ॥ ४ ॥

4. सू०—सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं
 विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ १. १. ४. ॥

अप्रमाणकत्वान्यप्रमाणकत्वादिमुखेन धर्मपर्येषणायां प्रक्रान्तायां चोदनालक्षणेत्यंशसमाससामर्थ्यसिद्धावधारण-
 द्वयक्रमानुसारेण प्रथममिहान्यप्रमाणकत्वं निरस्यते । तदत्र किं धर्मे प्रमाणं संभवति नेति विचारः । किं युक्तम् ? सं-
 भवतीति । तथा हि—इह तावद्धर्मशब्दाभिलष्या द्रव्यक्रियागुणादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति सर्वसम्मतम् । तेषां श्रेय-
 स्साधनत्वं तु यद्यप्यस्मदादीनां सहसा दुर्दर्शम्, तथाऽपि रत्नतत्त्वमिव ताच्छील्यशालिनां संस्कारोपचयसहकृतेन प्रत्य-
 क्षेण सुग्रहम् । कामातुरकामिनीसंदर्शनादिष्विव भावनाप्रकर्ष एव वा प्रत्यक्षां धियमुत्पादयितुमलम् । काकोल्लकगृध्रा-
 दिषु चेन्द्रियप्रकर्षतारतम्यं दृश्यते । तारतम्यतां च काष्ठाप्राप्तिरुपलब्धा । ततश्च, प्रकर्षतारतम्यं कचिद्विश्रान्तम्,
 तारतम्यरूपत्वात्, परिमाणतारतम्यवदित्येवं प्रतीन्द्रियं वा, प्रत्यक्षप्रकर्षतारतम्यमिति सामान्येन वा, प्रयोक्तव्यम् । एवं
 स्थिते तद्विश्रमस्य सर्वविषयतामन्तरेणानुपपत्तेरतीन्द्रियं सर्वं कस्यचिदैन्द्रियकमिति सिध्यति । प्रकृते विशेषतश्च तदेवा-

नुमातुं शक्यम् । धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, करतलवदिति ; तस्यामेव वा प्रतिज्ञायां मीमांसकानां प्रत्यक्षत्वादस्मत्सुखादिवदिति । महर्षीणां योगिनां च धर्मवीर्यप्रसूतं प्रत्यक्षं महर्षिभिरेवोच्यते । * तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संपश्यतीत्यादि । अतः प्रत्यक्षग्राह्यत्वं धर्मस्य युक्तम् । एवमानुमानिकत्वमपि । सेवाध्ययनादिदृष्टहेत्वविशेषे फलभेदो न निमित्तान्तरमन्तरेण घटेत । तदेवं प्रत्यक्षानुमानगम्य एव धर्मोऽर्थशास्त्रायुर्वेदादिवत्पौरुषेयागमोऽपि [हि] संभवत्येव । अतो यद्येभिः प्रमाणैश्चोदनार्थं एव धर्मतयोपस्थाप्येत, तदा बह्वायासग्राह्यचोदनानैः फल्यम्, चोदनैवेत्यवधारणानुपपत्तिश्च । अथ चोदनानुक्तः कश्चित्तदविरुद्धोऽर्थः, तदा चोदनैवेति प्रतिज्ञा न स्यात् । यदि पुनस्सौगताद्यर्थवत्तद्विरुद्ध एव कश्चित्, तदाऽपि तद्वाधाच्चोदना प्रमाणमेवेत्यवधारणानुपपत्तिरिति सर्वथा * चोदनालक्षणार्थो धर्म इत्येतत् दुर्वचमिति ।

तदेतत्परिहरति— * सत्सम्प्रयोग इत्यादिना । अत्रायमन्वयक्रमः— धर्मे प्रत्यक्षमनिमित्तम् ; कुतः ? विद्यमानोपलम्भनत्वात्— वर्तमानार्थग्राहकत्वादित्यर्थः । एतदपि कुत इत्याकाङ्क्षायाः उच्यते । तत्सर्वलिन्द्रियाणां प्रयोगः । तद्भवतु प्रत्यक्षं ततः कथं धर्मे नापि निमित्तम् ? विद्यते हि धर्मः क्रियमाणः कृतश्च यावत्फलम्, ततस्तदुपलम्भनं प्रत्यक्षं भवतु । मैवम् ; यदि तावदयं घट इतिवदयं धर्म इति द्रव्यादिस्वरूपं धर्मतया प्रत्यक्षेण दृश्यते ; तत्र च यत्फलासाधनतया योऽर्थो निर्दिष्टस्तदनन्तरमेव तस्योत्पत्तिं यदि नियमेनोपलभेमहि, तदा भूयोदर्शनसहकृतेन प्रत्यक्षेण श्रेयसाधनमिदमिति निश्चिनुमः । स्वर्गादिः फलस्य देहान्तरभावितयेदानीमुपलम्भायोग्यत्वाच्च तत्साधनमिति गृहीतुं शक्यम् । न च यावत्फलानुभवं क्रिया तिष्ठति । क्रियासाध्यमपूर्वं स्थिरमपि नास्मदादिप्रत्यक्षम् ; तद्वि देयतानुग्रहात्मकम् । न हि पराभिप्रायः परस्य प्रत्यक्षतामियात् । अतः फलदशायां कर्मणोऽभावात् कर्मदशायां फलस्यभावाद्भयनिष्ठस्य साध्यसाधनभावसंबन्धस्यास्माभिर्गृहीतुमशक्यत्वात्, प्रत्यक्षस्य धर्मग्राहित्वाभावे विद्यमानोपलम्भनत्वं हेतुरिति साधीयः ।

एतेन रत्नतत्त्वदृष्टान्तोऽपि निरस्तः, न हि सहस्रशशिलितेऽपि रत्नतत्त्वे गुरुत्वं चक्षुषा गृह्यते । वर्णादिवैषम्यं तु पूर्वं सादृश्यतिरस्कृतमैन्द्रियिकतया पश्चान्निपुणनिरूपणेन प्रकाशत इति युक्तम् । यत्तु भावनाप्रकर्ष एव प्रत्यक्षयतीति, तदसत् ; न हि भावनया प्रत्यक्षं जायते, अपि तु स्मृतिवैशद्यमात्रमेव । संस्कारोपचयो हि स्मृतावेव पाटवमादधीत । कामातुरकामिनीसन्दर्शनादिष्वपि न पूर्वगृहीताभ्यधिकं किञ्चित्प्रकाशते । यच्च—

* वृक्षेवृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥

इत्यादिष्वधिकं प्रकाशते, तत्त्वन्वयाऽवभासान्न प्रत्यक्षम्, अपि तु तदाभासः । यत्तु इन्द्रियप्रकर्षतारतम्यादेर्विश्रान्तिसाधनम्, न तेनाप्येकस्येन्द्रियस्य सर्वविषयता सिध्यति, किंतु तदिन्द्रियग्राह्यजातीयत्वे सति तत्संप्रयुक्तसर्वविषयत्वम् । न हि लोके प्रकृष्यमाणमिन्द्रियपाटवमिन्द्रियान्तरविषयेषु मात्रयाऽपि प्रवर्तमानं दृष्टम्, स्वविषये वा भूते भविष्यति वा । असन्निकृष्टस्य च नैन्द्रियिकत्वमित्युक्तम् । यच्च प्रमेयत्वादिना धर्मादीनामैन्द्रियकत्वसाधनम्, तदपि बाधकाभावेन निरस्तम् । अन्यथा धर्मादयो रूपादयश्च कस्यचिद्ग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, गन्धवदित्यपि किं न साध्येत ? विषयविशेषनियततया तच्छक्तिनिश्चयादिति चेत् ; प्रकृतेऽप्येतदनुसन्धस्त्व । घ्राणादेरपि क्वचित्सर्वविषयत्वमिच्छाम इति चेन्न ; उक्तोत्तरत्वात् । इच्छामात्रेण च तदसिद्धेः । यत्तु धर्मवीर्यप्रसूतमृषीणां योगिनां च प्रत्यक्षं शास्त्रबलाद्भ्युपगतम्, तन्न तेषामनुष्ठानार्थम्, आगमावधारितानुष्ठानजन्यत्वात् ; आगमार्थतयैव धर्मादिप्रत्यक्षीकरणात् । नाप्यस्मादीनामनु-

ष्ठानार्थम्, परप्रत्यक्षस्य परानुष्ठानानुपकारित्वात् । तदुपदेशस्य त्वागमायमानस्यापि पौरुषेयतया श्रोतृणां मूलपरामर्शापेक्षत्वेन धर्मवीर्यप्रसृतप्रत्यक्षभूत्वपरिशेषे तस्मिन् धर्मे प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्, तच्च नान्यच्छास्त्रात् । यद्यपीश्वरनित्यप्रत्यक्षमूले पञ्चरात्रशास्त्रे श्रुत्यर्थविषयेऽपि न मूलश्रुत्यपेक्षा, तथाऽपि नित्यप्रत्यक्षविशिष्टोऽयमीश्वर इति तत्त्वरूपसिद्धौ तन्मूलवत्कृदोपनिराकरणे च श्रुतिरेव शरणमिति श्रुतिप्रामाण्यमुपजीव्यैव तत्प्राणाण्यं निरुपपादि । चोदनार्थोऽयमित्येव च भगवता तदर्थं उपदिश्यत इति श्रीविष्णुस्मृतिगीतादिन्यायेन तदुक्तार्थोऽपि चोदनाप्रामाण्यमायातम् । तदेवमस्मदादिभिर्धर्मस्य श्रेयस्साधनरूपेणाव्यक्षयितुमशक्यत्वादन्यव्यतिरेकसापेक्षमनुमानमपि धर्मे न प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

यत्तु सेवाध्ययनादितुल्यत्वेऽपि फलभेददर्शनादनीन्द्रियनिमित्तभेदकल्पनमिति, तदपि न ; सूक्ष्मस्य सेवाध्ययनादिभेदस्य दृष्टस्यैव संभवेन निमित्तान्तरनैरपेक्षयात् । सामान्यतश्च कल्पिते निमित्तभेदे किं तद्दर्शनादिसिद्धमुत्त चोदनासिद्धमिति विवेकासिद्धिरनुष्ठानं प्रत्यनुपकारित्वात् । ततश्च सेतिकर्तव्यताकधर्मानुष्ठाने श्रुतिरेव शरणम् । तदेवं प्रत्यक्षानुमानयोर्धर्मप्रमाणत्वनिरासेन तन्मूललौकिकगमस्यापि न धर्मप्रमाणतासिद्धिः । उपमानार्थापत्तिसंभवादीनि तु प्रमाणान्तराणि न सन्त्येव, यथायथं त्रिष्वन्तर्भावादिति न्यायपरिशुद्धौ तत्त्वमुक्ताकलापे च समर्थितमस्माभिः । बहिर्भावेऽपि तुल्यन्यायतया धर्मविषयत्वाभावात् । तदेवं चोदनाव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः कैश्चिदपि तन्निरपेक्षैश्चोदनोक्तस्य तदन्यस्य तद्विरुद्धस्य वा कस्यचिद्धर्मत्वेनाग्रहणाच्चोदनैवेत्यसाधारणमुपपन्नमिति ।

अनुष्ठानुद्देशापन्नपुरुषापेक्षया त्विदम् । सत्संप्रयोगजन्यत्वमैशाध्यक्षादिसुस्थितम् ॥
 प्रत्यक्षमस्मदादीनां पक्षोऽत्राभिमतस्ततः । न भागासिद्धता नापि बाधो हेत्वोरिहोक्तयोः ॥
 पुरुषस्येन्द्रियाणामित्येकानेकत्वकीर्तनात् । देहेन्द्रियादिसङ्घातादन्य आत्मा प्रदर्शितः ॥
 अक्षैरपघनैर्वाऽर्थानुपलब्धान्मृश्वकपृथक् । य एकः प्रतिसन्धत्ते स तान्येवेति दुर्वचम् ॥
 सङ्घातिनोऽधिकं तत्त्वं सङ्घातो नाम नेप्यते । न चावयवसङ्घातादन्योऽस्त्यवयवी पुनः ॥
 न चात्र ग्रामवद्भोद्धनानात्वमुपलभ्यते । न च पाणिरहं चक्षुरहमित्यभिजल्प्यते ॥
 प्राणाख्यात्पवनस्कन्धादप्यन्यत्वमवस्थितम् । प्रत्येकसमुदायादिविकल्पानुपपत्तितः ॥
 व्यतिरिक्ता मतिश्चास्ति कायप्राणेन्द्रियादिषु । पुरुषस्येति सम्बन्धकथनात्तच्च सूचितम् ॥
 बुद्धितो व्यतिरिक्तत्वमत एव च सूत्रितम् । तद्धर्मित्वेन सकलैः प्रमाणैरुपलम्बनात् ॥
 बुद्धिजन्मेत्यनेनैव बुद्धेर्जन्मप्रदर्शनात् । अजातः प्रतिसन्धाता प्रोक्तः पुरुषशब्दतः ॥
 श्रुत्या धीनित्यभावेऽपि सूचितैवात्र तद्विदा । नामान्तराभिलाषार्हविकारसदसत्त्वतः ॥
 देहादिभ्योऽतिरिक्तस्य परलोकफलार्थिनः । वेदितुस्स्थापने धर्मप्रमाणान्वेषणं क्षमम् ॥
 अतोऽन्यपरवाक्येऽपि कृत्स्नशास्त्रोपयोगिनम् । अधिकारिणमात्मानमादावेव न्यवीविशत् ॥
 स्वर्गयागादिवाक्येऽपि परीचिक्षिपिते पुनः । प्रत्यक्षप्रतिरुद्धत्वं परिहर्तुमिहेप्सितम् ॥
 पारलौकिकतामात्रमिह तावदपेक्षितम् । शारीरके तु नित्यत्वं वाच्यं नित्यफलार्थिनः ॥
 प्रत्यक्षलक्षणार्थं तु वक्तव्यं न्यायविस्तरे । इह तत्सूच्यतां मा वा पारम्पर्योपयोगतः ॥
 प्रत्यक्षमनिमित्तं चेदनुमानादिकं तथा । इति पश्यन्नुपारंस्त किमेतत्कीर्तनश्रमात् ॥

5. सू०—औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थे-
ऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ १. १. ५. ॥

धर्मस्यान्यप्रमाणकत्वं निराकृतम् ; अथाप्रमाणकत्वमाशङ्क्य निराक्रियते पादशेषेण । तत्रास्मिन्नधिकरणे चोदनानामप्रामाण्यद्वाराणि बहूनि विकल्प्य कश्चिदंशो निराक्रियते । तदयं विचारः—किं चोदनानां धर्मे प्रामाण्यं संभवति न वेति । तदर्थं च किं तासां प्रामाण्यं प्रमाणान्तरसापेक्षं न वेति । सापेक्षत्वे तदभावस्योक्तत्वादप्रामाण्यम् । निरपेक्षत्वे तदभावस्याकिंचित्करत्वात् प्रामाण्यमिति । तत्रैवं पूर्वपक्षी मन्यते—यदि प्रमाणान्तराणि धर्मे न प्रमाणम्, कथं तत्र शब्दः प्रमाणं भविष्यति ? स हि नियमेन स्वप्रामाण्ये प्रमाणान्तरसापेक्षः, तथा दर्शनात् । अन्यथा बालोन्मत्ता-प्रबुद्धादिवाक्यानामपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । प्रमाणान्तरसापेक्षत्वाभ्युपगमे तदभावस्योक्तत्वात्कथं तदधीनं प्रामाण्यम् ? निरपेक्षत्वाभ्युपगमस्तु दृष्टव्यासिचिरोधादशक्यः । अतो धर्मे चोदनानां प्रामाण्यं न संभवतीति । राद्धान्तस्तु—

असामर्थ्यादधीदृष्टेर्वाधनादफलत्वतः । परतन्त्रतया वा स्यादप्रामाण्यं श्रुतेर्न तत् ॥

तथाहि—चोदनानामप्रामाण्यं वदतः प्रमाणान्तरसंभवे पदानां पदार्थेन सम्बन्धायोगात्किं बोधनसामर्थ्यमेव न स्यादित्यभिप्रेतम् ? उत सामान्यतन्त्रसद्भावेऽपि प्रकृतार्थे चोदनवाक्यात्प्रत्ययो न जायत इति ? जातोऽपि बाध्यत इति ? अवाधितोऽपि वा निरर्थक इति ? सार्थत्वेऽपि वा प्रामाण्यहेतुरहित इति ? तत्र प्रथमं दूषयति—* औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति । अयमर्थः—पदस्य स्ववाच्येन सह वाच्यवाचकसम्बन्धः, औत्पत्तिकः—नित्यः । उत्पत्तिः स्वभावः । औत्पत्तिकः—स्वाभाविकः । अतः पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धस्यैव स्वाभाविकत्वात् सम्बन्धान्तर-विरहेणासमर्थत्वमित्यभिप्रायः । यद्वा शब्दार्थयोस्तत्पत्तिदशासिद्ध इत्यौत्पत्तिकसंबन्धः, न ह्यसावसंबन्धतयोत्पन्नयोः पश्चा-दीश्वरादिभिः संकेतान्निर्वर्त्यत इति शब्दाधिकरणे समर्थयिष्यते । द्वितीयं दूषयति—तस्य ज्ञानमुपदेश इति । तस्य—प्रत्यक्षाद्यगोचरस्य । उपदेशः—हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायविषयश्चोदनात्मा नित्यः परमात्मोपदेशो यः । ज्ञानम्—जायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानकरणमित्यर्थः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यपाठे प्रत्ययोत्पत्तिर्दुरपहवा, अन्यथा प्रत्य-क्षादिष्वपि धाष्ट्यात्प्रातिपत्यपहवप्रसङ्ग इति । तृतीयं दूषयति—अव्यतिरेकश्चेति । प्रमाणान्तरेणास्यार्थस्य व्यतिरेकश्च नास्ति । व्यतिरेकोऽन्यत्वम्, प्रतीयमानादाकाराच्छुक्तिकारजतादिवद्विरुद्धाकारान्तरयोगित्वमित्यर्थः । यद्वा अव्यतिरेक-श्चेत्युपदेशो विशेष्यते । व्यतिरेकः स्वार्थानन्वयः, प्रमाणान्तरेणापहृतविषयत्वम्, तद्रहित इत्यर्थः । तथा हि—प्रत्यक्षं तावज्ज्योतिष्टोमादीनां देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिश्रेयस्साधनत्वं नास्तीति न प्रतिपादयति, अलौकिके फले साध्यसाधनभाव-ग्रहणवत्तदभावग्रहणस्याप्यशक्यत्वात् । नाप्यनुमानम् ; तत्किं साक्षाज्ज्योतिष्टोमादीनां श्रेयस्साधनत्वं प्रतिषेधति, यथा विगीतं न श्रेयस्साधनं क्रियात्वात् गमनक्रियावत्, इति ? विप्रतिपन्ना हिंसा न धर्मः, हिंसात्वात् ब्राह्मणहिंसावदित्यादि ? अथवा चोदनाप्रामाण्यप्रतिषेधद्वारेण—यथा विगीतं न प्रमाणम्, प्रत्यक्षाद्यवगतार्थवाक्यत्वात्, बुद्धादिवाक्यवत् ? आत्ता-प्रणीतवाक्यत्वात्, बालोन्मत्तादिवाक्यवदित्यादि ? तत्र तावज्ज्योतिष्टोमादीनां किं लौकिकश्रेयोपेक्षया साधनत्वं निषि-ध्यते ? अलौकिकापेक्षया वा ? सामान्यतो वा ? नाद्यः, सिद्धसाधनत्वात् । न द्वितीयः, अलौकिकश्रेयस्सिद्धयसिद्धिभ्यां तत्साधनत्वनिषेधस्याशक्यत्वात् । न तृतीयः, भोजनक्रियादिभिरनैकान्यात् । यच्च हिंसात्वादधर्मत्वसाधनम्, तदपि

न; अधर्मत्वस्य हि व्यापकस्य ग्रहणं धर्मतया कस्यचिद्ग्रहणमन्तरेण न घटते, तद्ग्रहणं च प्रागुक्तरीत्या न चोदनानातोऽन्यत-
स्सिध्यतीति व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधः । ततश्च चोदितत्वं धर्मत्वे प्रयोजकं पाप्मत्वे निषिद्धत्वमिति सोपाधिकता च ।

यंतु सांख्यैरुच्यते—हिंसाविधिनिषेधयोर्नास्ति विरोधः, आलम्भनवाक्यं हि हिंसायाः ऋतूपकारकत्वं
बोधयति, निषेधवाक्यं तु हिंसायाः प्रत्यवायसाधनत्वम्; अतो वैधी हिंसा पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति, क्रतोश्चोपकरिष्यति ।
नच प्रत्यवायहेतोर्विधानानुपपत्तिः, दुःखस्पर्शस्य भेषजादेरिव प्रभूतमुखसाधनतया विध्युपपत्तेः । उक्तं च पञ्चशिखा-
चार्यैः—* स्वल्पस्संकरस्मुपरिहरस्सप्रत्यवमर्शः—इति । निषिद्धत्वं साधनव्यापकमिति । तदसत्, शास्त्रैकवेधे सुखे
दुःखे च किं प्रभूतमिति नियामकाभावात् । विधिवलात्सुखाधिक्यं कल्प्यत इति चेत्; निषेधबलाद्दुःखाधिक्यं किं न
कल्प्येत ? अल्पदुःखसाधनेऽपि सुखाधिक्याल्लोके विधिर्दृश्यत इति चेत्; अल्पमुखसाधनेऽपि दुःखाधिक्यान्निषेधोऽपि ।
अतो यावन्निषेधाविषयत्वं न साध्यते न तावदयं विधिर्जीवति । तदविषयत्वं च चिकित्सकशल्यादिप्रयोगन्यायेन; यथा-
श्रुति हिंसालक्षणानाक्रान्तत्वाद्वा; तल्लक्षणयोगेऽपि * अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति सङ्कोचाद्वा । अतो नास्य
व्यापकत्वम् । यच्च प्रमाणत्वप्रतिषेधायोक्तं प्रत्यक्षाद्यवगतार्थविषयवाक्यत्वादासाप्रणीतवाक्यत्वादिति, तदपि कारणदोषस्यो-
पाधित्वान्निरस्तम् । नहि बुद्धादेरुन्मत्तादेर्वा वाक्यं दोषमन्तरेणान्यतः कुतश्चिदप्रमाणं जातम्, स्वभावाद्वा । नचात्र
कारणदोष इति वक्ष्यते । अत ईदृशान्यनुमानान्यसन्दिग्धाविपर्यस्तज्ञानजनकेनानेनैवागमेन बाधमर्हन्ति, न तु तैस्तद्बाधः ।
अन्यथा प्रत्यक्षस्यापि कैश्चिदाभासैर्वाधप्रसङ्गात् । अस्त्वेवम्, तथाऽपि योगाचारमाध्यमिकादिभिरभ्युपगम्यते; एवमपि
चोदनानां न प्रामाण्यं सिध्यतीति चेत्; तदपि न, बाह्यविषयप्रतीत्युदयस्य स्वारसिकबाधाभावस्य च दुरपहवत्वात् ।
स्तम्भादिप्रत्ययो निरालम्बनः, प्रत्ययत्वात्, स्वप्नादिप्रत्ययवत्, इत्यादीनां स्ववचनविरोधबाधानैकान्यसोपाधिकत्वसाध्य-
विकलत्ववादानधिकारप्रसङ्गादिभिर्निर्मूलत्वात् । तदेतदविरोधलक्षणे तर्कपादे प्रपञ्चयिष्यते । न्यायविस्तरे प्रत्यक्षादे-
रागमस्य च सामान्यतः प्रामाण्यसिद्धेरिहोदासहे । एवमागमेनापि न चोदनानां बाधः, बौद्धाद्यागमानां सहेतुकपरिग्रहाणां
संभवद्वक्तृदोषाणां चोदनानां स्पर्धितुमशक्तेः । चोदनानामूलानां तु मन्वाद्यागमानां तदविरोधात् । विरुद्धांशे च दुर्बलतया
तत एव बाधात् । स्मृत्यागमयोस्तु कार्यविषययोर्मीमांसाविरोधे [सकृत्सम्मितत्वे] विकल्पात् । तत्त्वविषययोस्तु तात्पर्य-
भेदेन निर्वाहात् । एवमौपनिषदसर्वज्ञानुभवमूलागमस्यापि श्रुत्यैकार्थ्यस्थापनात् । प्रमाणान्तरैस्तु सद्भिरपि तुल्यन्यायतया
न बाधः । असद्भिस्तु नतराम् । तदेवमव्यतिरेकस्सिद्धः ।

चतुर्थं दूषयति—*अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणमिति । श्रेयस्साधनतया प्रत्यक्षादिभिः प्रागुक्तन्यायेनानुपलब्धे,
अर्थे—धर्मे । तदिति प्रमाणशब्दानुसारेण नपुंसकनिर्देशः । ज्ञानशब्दनिर्दिष्टं शास्त्रं वा परामृश्यते । तदेवं तत्र
प्रमाणान्तरज्ञातविषयत्वाधीनं नैष्फल्यं नास्तीत्यभिप्रायः । अर्थेऽनुपलब्धे इत्येतावतैव वा प्रकृतपरिहारः । पञ्चमं दूषयति—
अनपेक्षत्वादिति । अयमभिप्रायः—व्युत्पत्त्या हि शब्दानां बोधकत्वं गृह्यते । नच प्रमाणान्तरदृष्टत्वमपि वाच्यतया
व्युत्पत्तिसिद्धम्, येन तदपेक्षा स्यात् । नच प्रमाणान्तरमेतज्ज्ञप्त्युत्पत्त्योः कारणमिति । अत्रैवाधिकरणस्य निर्भरः ।
शिष्टं तु पूर्वोत्तराधिकरणैस्सामान्यतो न्यायविस्तरेण च सिद्धं प्रतिपत्तिसौकर्यायोपस्थापितमिति मन्तव्यम् । नन्वत्र प्रमाणा-
न्तरानपेक्षत्वं प्रामाण्यस्यासिद्धम् । तद्धि लोके कारणगुणादेवं जायते, संवादकारणगुणार्थक्रियाज्ञानैश्च ज्ञायते । अत
उत्पत्तिज्ञप्तयोः पराधीनं प्रामाण्यम् । नित्ये तु वेदकर्तृगुणस्तावन्नेष्टः । प्रमाणान्तरागोचरार्थविषयतया च न संवादः ।

नच कालान्तरभावस्वर्गादिसाधनेष्वर्थक्रियाज्ञानम् । नच कारीर्यादिदृष्टान्तेनाश्वासः, तेष्वपि फलनियमादर्शनात् । कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्कदाचित्फलानुत्पत्तिरिति चेत्; को जानाति फलोत्पत्तिर्यदृच्छया वा फलानुत्पत्तिर्वैगुण्याद्वेति? किंच, चित्रादीनामवहितैरनुष्ठितानामपि मर्दनादिजन्यसुखवत्समनन्तरमेव न पश्चादिकं फलं पश्यामः । नच चित्रादिफलं कालान्तरेऽपि संभवतीति वाच्यम्; लोके क्रियाफलस्यानन्तरभावित्वनियमदर्शनात् । नापि राजसेवादिवदाराध्यदेवताप्रीत्यादिद्वारा कालान्तरे फलं भविष्यतीति वाच्यम्, तथात्वस्य शास्त्रप्रामाण्यसमर्थनात्पूर्वं वक्तुमशक्यत्वात् । पश्चादीनां च दृष्टफलानां तदानीमेव संभावितानां साधनत्वेन चोदिताश्चित्रादयश्शास्त्रार्थनिश्चयदशायामेव देवताप्रीत्याद्यपूर्वप्रणाडीसमाश्रयणे कारणाभावात्स्वरूपेणैव साधनतया शास्त्रेण समर्प्यन्त इति निश्चीयते । यच्च कालान्तरे पश्चादिफलं जायते, तत्र प्रतिग्रहादिदृष्टकारणदर्शने कथं चित्रादिसाध्यत्वमध्यवस्ये? अतो दृष्टफलार्थचोदनानां विसंवादे स्वर्गादिफलार्थचोदनास्वपि गुगमम् । न केवलं चित्रादिष्वर्थक्रियाविरहमात्रात्तुल्यन्यायता, अपि तु * स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकं यातीत्याद्यर्थावदापर्यालोचनया विरुद्धार्थक्रियैवोपलभ्यते । * स एष यज्ञायुधी यजमान इति यज्ञायुधसंयोगि शरीरमेव ह्युच्यते; नत्वात्मा । न च धर्मं निष्प्रमाणमातिष्ठमानैः कार्यकारणसंघातातिरिक्तः कश्चिदात्माऽभ्युपगम्यते । यद्यपि यजमानशब्दश्चेतनपर्यन्तः, तथाऽप्यत्र * रावणो निहतश्शेते इत्यादाविव तत्पर्यन्तत्वासंभवाच्छरीरमात्रवचनः । न ह्यत्रात्मनि यज्ञायुधसंयोगः । न च तत्त्वामित्वमात्रं विवक्षितम्, पात्रचयनस्तुत्यर्थत्वाद्वाक्यस्य । नहि प्रागपि सिद्धेन स्वामित्वेन पात्रचयनं स्तुतं भवति । अतस्संयोगवचन एवायं यज्ञायुधिशब्दः । स च संयोगश्शरीरस्थ एव । तच्च शरीरं तदानीं न स्वर्गं गच्छत्यश्यामः । न च पश्चाद्वा गमिष्यति, तद्विरुद्धमस्मसाद्भावदर्शनात् । यास्यतीत्यनिर्देशाच्च । अतो न केवलं चोदनानां संवादाभावमात्रम्, योग्यत्वे सत्यनुपलम्भाद्विपरीतोपलम्भाच्च विसंवाद एवेत्यपौरुषेयीणां चित्रादिचोदनानामप्रामाण्ये तुल्यन्यायतया स्वर्गाद्यलौकिकफलसाधनचोदनास्वप्यनाश्वासः । अतः प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च कारणाभावाद्विपरीतदर्शनाच्च कथं चोदनाः प्रमाणं भवेयुरिति ।

अत्राप्युत्तरम्—* अनपेक्षत्वादिति । प्रामाण्योत्पत्तिज्ञसद्योर्न परापेक्षा । इह तावत्प्रामाण्यमप्रामाण्यं चेत्युभयं स्वत इति सांख्याः । उभयं परत इति वैशेषिकादयः । अप्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं परत इति बौद्धाः । तद्विपर्ययेण मीमांसका इति चत्वारः पक्षाः । तत्रोभयं स्वत इति पक्षस्तावन्न संभवति, विरोधात् । न हि विरुद्धमुभयमेकस्य स्वभावस्स्यात् । तथा सति प्रमाणाप्रमाणविभागो न स्यात् । अथ विज्ञानभेदेन प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थेति ब्रूयात्, तदा कस्यां विज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्यम्, कस्यां चैतरदिति दुर्निरूपम्, ज्ञानस्वभावव्यतिरिक्तस्यान्यस्य नियामकस्याभावात् । भावे वा पराधीनत्वप्रसक्तेः । स्वतोऽसतः कथं साध्यत्वमिति चेत्; स्वतस्सतो वा कथम्? सत्त्वमेव हि साध्यत्वविरुद्धम् । अभिव्यक्तिमात्रं तत्रेति चेत्, साऽप्यभिव्यक्तिस्वतस्सती चेन्न साध्या । असती चेत्काऽन्यत्र वसती? असतश्शशविषाणादेस्साध्यत्वं न दृष्टमिति चेत्; सतो वाऽऽत्मनः किं दृष्टम्? अतः पूर्वमसत एव मृदादिषु घटत्वपटत्वाद्यवस्थाविशेषस्य दण्डचक्रादिभिस्साध्यत्वदर्शनात्, दृष्टे चानुपपत्त्यभावात्, अन्यथा स्ववचनविरोधादिदोषप्रसङ्गात्, प्रागसतां केषांचिद्द्व्यवस्थाविशेषाणां हेतुवशात्पश्चात्सत्तेति दुष्परित्यजोऽयमर्थः । साङ्ख्यवैशेषिकाभिहितौ सदसत्कार्यवादावारम्भणाधिकरणादिषु विस्तरेण निराकरिष्येते ।

अस्तु तर्ह्युभयं परतः, द्वयोरपि कारणगुणदोषान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् । तथा च प्रयोगः—विगीता प्रमा सम्यञ्चिथ्यावबोधसाधारणकारणादतिरिक्तसहिताज्जायते, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्, अप्रमावत् ; यदि ज्ञानकारणादेव प्रमा स्यात् अप्रमाऽपि प्रमैव भवेदिति । तदप्यसत्, कार्यत्व इति विशेषणं प्रयुञ्जानेनेश्वरज्ञानस्य प्रमात्वमभ्युपगतम् । तच्च तस्य स्वाभाविकम्, अन्यथा कथमप्रमात्वं तस्य न स्यात् ? दुष्टकारणप्रसूतत्वाभावादिति चेत् ; तर्हि गुणवत्कारणप्रसूतत्वाभावात् प्रमात्वमपि न स्यात् । उभयपरित्यागे * परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायेन निस्त्वभावत्वप्रसङ्ग इति चेत् ; तद्विरुद्धोभयपरिग्रहे वा किंस्वभावस्यात् ? किं विशेषाभावे सत्यन्यतरस्वभावपरिग्रहशक्यः ? धर्मिग्राहकात्तस्य नित्यस्य प्रमात्वेनैव सिद्धिरिति चेत् ; तर्हि सिद्धं तस्य स्वाभाविकं प्रमात्वम् । ततश्च तद्दृष्टान्तेनेतरास्वपि प्रमात्वं स्वाभाविकमनुमीयताम् । अतस्सप्रतिसाधनस्तद्धेतुः । एतेन प्रमा सम्यञ्चिथ्यात्वावबोधसाधारणकारणातिरिक्तजन्या, कार्यत्वात्, घटवदिति प्रयुञ्जानोऽपि प्रत्याख्यायि । सेश्वरस्य सर्वप्रमापक्षीकारेण प्रयोगे भागासिद्धेः । विगीतत्वेन विशेषणे प्रत्यनुमानादेर्दुर्वारत्वात् । एवं निरीश्वरस्यापि मुक्तधीपक्षीकारबहिष्कारयोरुक्तदोषानतिवृत्तिः । विपक्षे बाधकसदसद्भावाभ्यां विशेषः । यत्तु, तावन्मात्राधीनत्वाभावस्योभयसम्मतत्वादप्रामाण्यस्वतस्त्वस्य च त्वयाऽपि निरासात्, तावत् एव निमित्तान्तरसंभेदेन विजातीयारम्भकत्वस्यात्रापि सिद्धिरिति ; तत् निमित्तान्तरानिर्वचनादयुक्तम् । अप्रामाण्यनिमित्ताभावो निमित्तमस्त्विति चेन्न ; कार्यान्तरहेत्वभावस्य कार्यान्तरेण हेतुतयाऽपेक्षणेऽतिप्रसङ्गात् । व्यभिचारादर्शनात्तद्धेतुत्वाभ्युपगमेऽपि चोदनाजनितबुद्धौ कारणदोषाभावमात्रेण प्रमात्वस्य दुस्त्यजत्वात् । कारणगुणनिरपेक्षतत्प्रामाण्यसमर्थनार्थो ह्ययं संरम्भः । दोषाभावोऽपि भावान्तरं भवतः, अभावाभावादभावान्तराणामपि विरोधिभावान्तरमात्रत्वस्वीकारादिति चेत् ; सत्यम्, तथाऽपि कारणदोषाभावस्य कारणगुणैकरूपत्वायुक्तेरवकृकेऽपि वेदे दोषाभावस्सिद्धः । यथा कारणाभावदशायां कारणदोषाभावे कारणगुणस्याप्यभावो गुणव्यतिरिक्तभावान्तरात्मा, न पुनः कारणदोषात्मा । श्रद्धेयं चैतन्नित्यप्रमायामिति चार्वाकादेः प्रकृतप्रयोगे का वर्तेति चेत् ; एषैव विपक्षे बाधकाभावादिमयी । किंच, भवत्वपक्षपक्षपातिना वाचस्पतिना न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकादिषु प्रामाण्यस्थापकानुमाने स्वपरनिर्वाहकसमाधिस्वीकारात् स्वतःप्रामाण्यमाश्रितम् । तच्च * वाचस्पतेर्वचसि न स्वल्पे य एकः इति वदता तात्पर्यशुद्धिकारेणापि स्वीकार्यम्, गत्यन्तराभावात् ; स्वपरनिर्वाहगतेस्सर्वविद्वत्परिगृहीतत्वाच्च । अन्यथा प्रमाणलक्षणतर्कादिव्यवहाराणां कर्कशवृत्तित्वेन विश्वापलापप्रसङ्गादिति । तेन कारणदोषाभावादेर्विना प्रामाण्यमिति भवताऽप्यङ्गीकार्यम् । तर्हि गुणान्वयव्यतिरेकौ कथमिति चेन्न ; दोषनिराकरणार्थत्वात् । यथा नित्ये कारणाभावादोषनिरासः, तथा कारणगुणादप्यनित्ये तन्निरास एव, अनुवृत्तस्य दोषाभावस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वदृष्टेः, अन्यथासिद्धसन्निधेश्च हेतुत्वायोगात् । अत एव न विपरिवर्तप्रसङ्गशक्यः । ननु स्वर्गायागादिसाध्यसाधनभावप्रमा न नित्या, जन्यत्वात्, अतस्तत्र दोषनिराकरणाय गुणापेक्षेति चेन्न ; अवकृत्वत्वेनैव वक्तृदोषनिवृत्तेः, तदतिरिक्तस्य गुणनिराकरणीयस्य दोषस्यात्रासंभवात् । अवकृत्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । ईश्वरस्यैव जीवानामपि नित्यं ज्ञानं स्वतश्च सर्वविषयं प्रमात्मकं च ; तत्कर्मादिदोषवशात् संकुचितविषयम्, संशयविपर्ययाद्यवस्थायोगि च भवति ; सर्वत्र दोषनिवृत्तौ तु स्वाभाविकेन सर्वविषयप्रमात्वेनावतिष्ठत इत्यौपनिषदोऽयं घण्टापथः । अतोऽन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाणां गुणानां न प्रामाण्यं प्रति कारणत्वम् । यथा पाकजावयविनि रसस्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकवतोऽप्यवयवरूपस्याकारणत्वं युष्माभिरेवोक्तमिति । भवतु वाऽत्र गुणाधीनं प्रामाण्यम् । वेदे तु न स्यात् । यथा हीश्वर-

ज्ञाने कारणाभावात्प्रामाण्यस्य न कारणगुणापेक्षा, एवं वेदेऽपि वक्तुरभावादेव वक्तृगुणानपेक्षा स्यात् । तावतैव वक्तृ-
दोषनिवृत्तेरिन्द्रियादिगतकाचादिवच्छब्दस्वरूपगतदोषासंभवाच्च । तथाऽपि दोषाभावो गुण एवेति गुणाधीना प्रामाण्य-
सिद्धिरिति चेत् ; किमतः ? न ह्येतावता वेदस्याप्रामाण्यं स्यात् । प्रामाण्यार्थश्रेदानीं विवादः । गुणाभावोऽपि दोष
एव स्यादिति नित्यप्रमाऽप्रमैव स्यात् । अहेतोरपि गुणनित्यत्वस्याश्रयनित्यतावन्नियामकत्वोपपत्तिरिति ।

अत एवाप्रामाण्यं स्वत इति पक्षोऽपि निरस्तः । अवस्तुत्वादप्रामाण्यं न हेतुसाध्यमिति स्वाभाविकत्वमिति
चेन्न ; अवस्तुत्वमिति किमभावत्वमभिप्रेतम् ? उत तुच्छत्वम् ? नाद्यः, प्रध्वंसे व्यभिचारात् । अहेतुकविनाशस्य च तर्कपादे
परिहरिष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः, असिद्धेः । न ह्यप्रामाण्यमप्रमाणे तुच्छम्, अपि तु प्रामाण्यम् । यन्निष्ठाभावप्रतियोगी
यस्स तत्र तुच्छ इति तत्त्वम् । निरूपाधिनपेधश्च तत्रैव परिहरिष्यते । वेदादुत्पन्ने च ज्ञाने निश्चयात्मके च दृश्यमाने
विपर्ययत्वसाधनार्थं हि स्वतोऽप्रामाण्यं सिषाधयिष्यति । नच विपर्ययत्वमवस्तु, अयथार्थप्रकाशनरूपत्वात्तस्य । नच यथाव-
त्प्रकाशनाभावो विपर्ययत्वम्, घटादिषु तत्प्रयोगाभावात्, घटज्ञानस्य च पटं प्रति विपर्ययत्वापाताच्च । अतो विपर्ययत्व-
संशयत्वयोर्भावत्वेनाहेतुसाध्यत्वं त्वयाऽपि वक्तुं न शक्यम् । ज्ञानोत्पादनशक्यभावस्तु तददर्शनादेव निरस्त इति
तस्याहेतुसाध्यत्वेऽपि नात्र विरोधः ; * तस्य ज्ञानमुपदेश इति ह्युक्तम् । किंच, संविदां स्वात्माकारे स्वाभाविकं
प्रमात्वं तैरेवाभ्युपगम्यते, न हि तदधिपतिसहकार्यालम्बनादिकारणगुणेन जन्यते, तद्विषये वाऽपोद्यत इति ब्रुवते । अत
एव ह्यपवर्गदशायां स्वात्ममात्राभासशुद्धसंवित्सन्तानानुवृत्तिरिष्यते । समनन्तरप्रत्ययगुणात्तत्सिद्धिरिति चेन्न ; स्वरूपा-
तिरिक्तगुणानभ्युपगमात् । स्वरूपस्य च कारणमात्रत्वात् । उक्तं च बाह्वैरेव—

* अनुपप्लवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥ इति ।

अतोऽप्रामाण्यं स्वत इति न तैरभ्युपगन्तुं शक्यम् । अतः पक्षान्तरासंभवात्परिशोषात्प्रामाण्यं स्वत इति सिध्यति ।
किंच, यस्य य आकारः प्रचुरतयोपलभ्यते स तस्य स्वभावः, यस्तु तद्विरुद्धः काचित्कः स त्वौपाधिक इति सार्वलौकिकः
पक्षः । यथा मल्लिकापुष्पादेः वैश्यादिकं स्वभावः, किंशुकसंसर्गविशेषाद्युपाधिना तु रागादिकमिति । एवमिहापि ज्ञानानां
प्रचुरं प्रमात्वं स्वभावः, इतरत्त्वौपाधिकमिति युक्तम् । प्राचुर्यं च प्रमात्वस्याप्रमास्वप्यधिष्ठानाद्यंशे याथार्थ्यदर्शनेन
सिद्धम् । निरधिष्ठानभ्रमाद्यसंभवस्तु तर्कपादे वक्ष्यते । अतः प्रामाण्यस्य कारणगुणानपेक्षत्वादपौरुषेये वेदे प्रमाजननाय
वक्तृगुणापेक्षा नास्तीति सिद्धम् ॥

यत्तु प्रामाण्यज्ञप्तौ संवादाद्यपेक्षेति, तदसत् । तथा हि—प्रामाण्यनिश्चये संवादादिक्रिकं किं सर्वत्रापेक्षितम् ?
उत नियमेनान्यतमत् ? नाद्यः, असंभवात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये संवादस्य सार्वभौमत्वम्, स्वात्ममात्रसाक्षिकसुखादौ
तदसंभवात् । संवादज्ञानेषु संवादान्तरापेक्षयाऽनवस्थानाच्च । न च परस्परसंवादादाश्वासः, शुक्तिकारजतधारावाहिक-
बुद्ध्यादावप्याश्वासप्रसङ्गात् । चोदनावाक्ये च बहुशः पठ्यमाने जायमानानां बह्वीनां संविदां मिथस्संवादस्य सुलभ-
त्वात् । कारणान्तरजनितसंवित्संवादस्तु न गन्धादौ सुखादौ च शक्यः । पुरुषान्तरधीसंवादश्चोदनास्वपि सिद्धः । एवं
कारणगुणज्ञानव्याप्ते ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य प्रमात्वनिश्चये, कारणगुणज्ञाने तद्वैतौ कारणस्य निर्दोषताज्ञानाधीने, निर्दोषता-
ज्ञानमात्रेणाप्रामाण्यशङ्कानवकारोण प्रतीतेर्याथार्थ्यसिद्धौ किं गुणैर्विदितैरन्यत्कार्यम् । अत्र च कारणस्य वेदस्य वक्तृदोषा-
संभव उक्तः । अर्थक्रिया च न व्याप्ता, अशक्यार्थक्रियेष्वादर्पदेषु च प्रतीतेषु पुरुषप्रवृत्त्यभावेन तन्मूलार्थक्रिया-

भावात् । अर्थक्रियाज्ञानस्य वा प्रामाण्यनिश्चयार्थार्थक्रियाज्ञानान्तरापेक्षाप्रसङ्गात् । क्वचित्स्वतःप्रमाणत्वे सर्वत्राप्युप-
गन्तव्यत्वात् । अविदिताप्रामाण्येन वाऽभिमतसिद्धौ प्रकृतेऽपि चोदनाप्रामाण्यज्ञापकाभावमात्रेणाभिमतसिद्धेः । तत एव
नापि द्वितीयः, कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावमात्रेणाप्रामाण्यनिराकरणे तेष्वन्यतमस्याप्यनपेक्षणात् । ननु भावान्तराभाव-
वादिनां भवतां दोषभावो गुण एवेति चेन्न ; अनुष्णाशीतस्पर्शवद्दोषगुणविरहात्मकभावान्तरसद्भावात् । वेदे च दोषा-
संभवस्योक्तत्वात् । तथाऽप्यप्रामाण्यस्याभावः प्रामाण्यमेव, परस्परविरोधे प्रकारान्तरस्थित्यभावात्, अतोऽप्रामाण्यनिरा-
करणार्थमन्यापेक्षणे प्रामाण्यसिद्धयर्थमन्यापेक्षेत्युक्तं भवतीति चेत् ; सत्यम्, तथाऽपि कारणदोषबाधकप्रत्ययाभावाति-
रिक्तं संवादादिकं नापेक्षितमित्येतावता स्वतस्त्वं ब्रूमः । किंच, यथा यथावत्प्रतीयमाने सम्यग्रजते कस्यचित्कदाचि-
दरजतत्वशङ्का जायते, सा च कारणदोषाद्यभावपरामर्शेन निराक्रियते, तथाऽपि पूर्वप्रतिपन्नं रजतमेव स्थितं भवति ;
एवमिहापि स्वतः प्रतीयमानेऽपि प्रामाण्ये कस्यचिदप्रामाण्यशङ्कायां कारणदोषाद्यभावेन तन्निरासे पूर्वप्रतीतमेव प्रामाण्यं
प्रतिष्ठितं भवति । ननु कथं स्वतः प्रामाण्यप्रतीतिः ? न ह्ययं घट इति वा घटमहं जानामीति वा प्रतियद्धिः पुरुषैस्तदानी-
मेव ज्ञानं प्रमाणमित्यपि प्रतीयते इति चेन्न ; ज्ञानं हि स्वतः परतो वा प्रकाशमानं प्रथममेव घटादिसद्भावप्रकाशा-
त्मकं दृश्यते, घटोऽस्तीति विषयाक्छेदमन्तरेण तत्प्रकाशासिद्धेः, पश्चादारोपितेनानारोपितेन वाऽर्थत्वेनावच्छिन्नं भासते,
तत्रारोपितत्वशङ्का दोषाद्यभावेन निराक्रियत इति स्थिते, चोदनाजनितसंविदपि श्रेयस्साधनार्थप्रकाशात्मिका कारणदोष-
बाधकप्रत्ययाभावादनपोदितप्रामाण्याऽवतिष्ठत इति ।

ननु, यद्यपि कारणगुणाद्यनपेक्षा, यद्यपि वेदे कारणदोषो न दृष्टः, तथाऽपि दर्शितो बाधकप्रत्ययश्चित्रादि-
वाक्ये, अतस्सापवादं चोदनाप्रामाण्यमिति ; तत्रापीदमुत्तरं सूत्रकृतैवोच्यते—*अव्यतिरेकश्चेति । चित्रादिचोदनास्वपि न
व्यतिरेकः, चित्रायाः फलसाधनत्वमात्रवचनेनानन्तर्यस्याचोदितत्वात् । दृष्टफलार्थराजसेवादिवेदेव कालान्तरेऽपि फल-
संभवात् । ननु साध्यसाधनभावे गृहीते कालान्तरे कर्माभावात्, पश्चादिफलस्य च तत्कालेऽपि संभवोपपत्तेरदृष्टद्वार-
कल्पने प्रमाणाभावात्, लोके च मर्दनादिक्रियानन्तरमेव फलदर्शनेन सामर्थ्यादनन्तरमेव फलेन भवितव्यमिति स्यादिति
चेत् ; मैवम् ; लोके तावत्क्रियानन्तरमेव फलमिति न नियमः, शरप्रयोगकृप्यादिषु राजोपकारकराजद्विष्टयोश्चवान्तर-
व्यापारद्वारा द्राघीयसा कालेन फलाविनाभावात् । अतः कालान्तरे कर्माभावेऽपि फलस्य तदानीमेव संभवेऽपि श्रुतसाध्य-
साधनभावानुगुण्याय द्वारकल्पनमविरुद्धम् । ननु शास्त्रार्थावधारणपूर्वकमनुष्ठानम्, अनुष्ठानानन्तरं फलानुपलब्धेर्द्वार-
कल्पस्य शास्त्रार्थावधारणमिति चेन्न ; परानुष्ठानानन्तरं फलानुपलम्भात्स्वयं शास्त्रार्थनिश्चयदशायां द्वारकल्पनोपपत्तेः, साक्षा-
त्साधनत्वभ्रमेण वाऽनुष्ठाय पश्चात्फलविलम्बेन द्वारं कल्पयिष्यतीति न तावता शास्त्रप्रामाण्यस्यापायः, तत्स्वातन्त्र्यस्य
दर्शितत्वात् । अव्यवहितत्वमात्रं तु स्वभ्रमसिद्धं बाध्यते । किंच, चित्रा तावन्न क्षणमात्रभाविन्येका क्रिया, किंतु
साङ्गप्रधानकर्मक्षणनिचयात्मिका क्रिया । क्षणानां च क्रमेण चोदितानां न यौगपद्यम् । तस्माद्दृष्टद्वारमन्तरेण [यौग-
पद्यं न संभवति । नच क्रियायां क्षणेक्षणे पश्चादि क्रमेणोत्पाद्यते । अपि तर्हि स्वोपभोगार्थम् । स चोपभोगश्चिरकालः ।
अतो यावदुत्पन्नकालम् । न च क्रियासमुदायानन्तरं चावयवरचनादि दृष्टकारणमन्तरेण ।] न पश्चाद्युत्पत्तिसंभवः । न
च पश्चादेरुत्पत्तिमात्रं फलमभिसन्धायोपाय उपदिश्यते, अपि तर्हि स्वोपभोगार्थम् । स चोपभोगश्चिरकालतः । अतो
यावदुपभोगकालं स्थास्तुना राजप्रीत्यादिवत्क्रियातिरिक्तेन केनचिद्भक्तिव्यमिति शास्त्रार्थश्रवणवेलायामेवानुष्ठानाऽध्यवस्यति ।

न चात्र किञ्चिद्द्वारं कल्पनीयम्, द्वारस्य देवताप्रीत्यादेशशब्देनैवोपस्थापितत्वात् । तथा च शारीरके वक्ष्यते—*फलमत उपपत्तेः ; *श्रुतत्वाच्चेति । अतस्सपरिकरविधिवाक्यपरामर्श एव प्रत्यक्षमिव विसंवादं प्रशमयति । न च देवताप्रीत्यादिरपि तदानीमेव फलं जनयत्विति वाच्यम् ; राजप्रीत्यादिवदेव देशकालावस्थादिनियतफलप्रदानोपपत्तेः । 'यदा च प्रतिबन्धरहितं सगुणं कर्म भवति, तदाऽनन्तरमेव फलं दृश्यत एव, यथा कारीर्यादौ, यथा चाभिचारादौ । नच तत्र यादृच्छिकं फलमिति वक्तुं शक्यम्, भूयसा दर्शनात् । अतस्तेनैवान्यत्र कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमाश्रीयते । यच्च कालान्तरे प्रतिग्रहादि कारणान्तरं दृश्यत इति ; न तावन्मात्रेणादृष्टस्य फलहेतुताभङ्गः, उभयोरपि हेतुतायाः प्रमाणद्वयसिद्धत्वेनान्यतरपरित्यागायोगात्, सर्वत्र सामग्र्यामनेकारणसन्निपातात् ; क्षुच्छान्तिकामो देवदत्तगृहं गच्छेदित्यत्र भोजनादिवत् । यत्र चात्यन्तोत्कटमदृष्टम्, तत्र हेत्वन्तरोपनयनमन्तरेण स्वयमेव फलति । इदं च महर्षिप्रभृतीनां वृत्तान्तेषु सुगमम् ।

यत्तु यज्ञायुधिवाक्ये प्रत्यक्षविरोध इति ; तदपि न, अपरेष्वर्थवादवाक्येष्विवात्रापि मुख्यार्थबाधस्यादोषत्वात् । तात्पर्यविषयभूतस्य त्वर्थस्याविरुद्धत्वात् । स्वर्गकामो हि चेतनविशेषो यजमानः, तस्य स्वर्गाख्यफलसिद्धिरिह विधिवाक्यसिद्धोऽनूद्यते, न तु निष्प्राणस्याचेतनस्य शरीरस्य । न चात्मनोऽकर्तृत्वाद्यजमानशब्दवाच्यत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यम् । न हि वयं वदामः आत्मनोऽत्यन्ताकर्तृत्वम्, *कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, *परात्त्रिति च शारीरके तत्कर्तृत्वव्यवस्थापनात् । अतो विशेष्यवाचिनि यजमानशब्दे चेतनमभिदधाने यज्ञायुधिशब्दशरीरविषयोऽपि चेतनाधिष्ठितपरित्यक्तसङ्घातमेवाभिप्रैति । अत एव *एष इत्यपरोक्षनिर्देशोऽपि न विरुद्धः । एवं यत्रार्थवादेषु प्रत्यक्षादिविरोधस्तत्र सर्वत्राप्यौपचारिकार्थग्रहणेन समाधानं वक्ष्यते ।

यत्तु धर्मे प्रमाणमनिच्छद्भिर्देहातिरिक्त आत्माऽपि नेष्यत इति न तन्मूलं समाधानं शक्यमिति ; तत्किमनिच्छामात्रेणात्मा न स्यात् ? स तु प्रत्यक्षानुमानागमैरध्यवसीयमानो नापहोतुं शक्यः । तथा हि—प्रत्यक्षं तावत्, देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्यमेव प्रत्यगात्मानं प्रकाशयति । योऽसौ प्रतिक्षेत्रमहमित्युपलभ्यते, स न तावद्देहः, प्रत्येकसमुदायविकल्पानुपपत्तेः । नह्यत्र पाणिपादादयः प्रत्येकमहमर्थः ; पाणिरहम्, पादोऽहमित्यादिसामानाधिकरण्यादृष्टेः । पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखमिति व्यतिरेकप्रत्ययदाढ्याच्च । नापि समुदायः, अहमर्थस्य चेतनत्वात्प्राण्यादिसमुदायस्य शरीरस्य चैतन्यसमवायायोगात् । नहि प्रत्येकमसतश्चैतन्यस्य समुदाये संभवः, तन्वादिष्वसतो रूपादेस्तत्समुदायेऽप्यदर्शनात् । न चावयवाः प्रत्येकं चेतयन्ते, प्रत्येकमहंबुद्धयभावस्योक्तत्वात् ; अनेकचेतनोपलम्भाभावात् ; एकस्यैव सर्वावयववच्छिन्नस्य सुखादिप्रतिसन्धानात् ; परस्परपीडाद्यनभिज्ञतया परस्परोपकारभङ्गप्रसङ्गात् ; एकैकावयवच्छेदे तत्तदनुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः । न ह्युपदेशादिरत्र हेतुः । नापि वासनासंक्रमः, अन्यगुणस्यान्यत्र संक्रमणायोगात् । न च संसर्गात्तज्जातीयवासनोत्पत्तिः, मातुर्वासनया गर्भेऽपि तदुत्पत्तिप्रसंगात् । न च प्रत्येकं [म] सतस्संयोगस्यैव समुदाये संभवः, अनेकाश्रितत्वानुपलम्भात् । न चैकोऽवयवी चेतयतामिति युक्तम्, व्यतिषङ्गविशेषवदवयवसङ्घातातिरिक्तावयव्यसंभवस्यारम्भणाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । तत्संभवेऽप्यवयवगतविशेषगुणमन्तरेणावयवविनि विशेषगुणोत्पत्त्ययोगात् । न चात्र चित्रन्यायः, तत्रापि प्रत्येकावयवगतानां सितरक्तपीतादीनां विशेषगुणानामेव चित्रारम्भकत्वात् । सितादीनां चित्रस्य चावान्तरवैजात्येऽपि रूपत्वेन गुणावान्तरजात्या समजातीयत्वात् । इह चावयवेषु तथाविधविशेषगुणसंभवात् । नच चूर्णहरिद्रासंसर्गजरागवत् प्रत्येकमततोऽपि संसर्गवशादुत्पत्तिरिति वाच्यम्, चूर्णहरिद्राद्योः प्रत्येक-

मविद्यमानस्यापि संसर्गवशात्प्रत्यवयवं पाकजरागोत्पत्तेः । इह चावयवे चैतन्यासंभवस्योक्तत्वात् । अतो यदुक्तं लोकायते * पृथिव्यप्तेजोवायवस्तत्त्वानि, तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवदिति, तदपि प्रत्युक्तम्, किण्वादिभ्योऽपि प्रत्यवयवं परिणामविशेषन्नशान्मदशक्त्युत्पत्तेः । भूयस्त्वाल्पत्वादिभिर्विकारतारतम्योपपत्तेश्च । अतो योऽसौ प्रतिक्षेत्रमहमित्युपलभ्यते स एवात्मा, पाण्यादेस्तत्संघाताच्च विलक्षणः । एवं स्थिते देवोऽहम्, मनुष्योऽहम्, कृशोऽहमित्यादिदेहधर्मोपग्रम्भेन योऽसावहंप्रत्ययः, स पीतशङ्खादिनयेन निर्वाह्यः, संसर्गिणि गृह्यमाणे देहे कर्मादिदोषविशेषेण भेदकधर्मोपग्राह्यत्वात्-रोपोपपत्तेः । स्वप्नादिषु चात्मानं व्याघ्रादिरूपमभिमन्यन्ते । एवमत्यन्तदवीयस्सर्ष्यमाणारोपसंभवे पृथक्सिद्धघनहंप्रत्यक्षी-क्रियमाणप्रातिस्विकदेहारोपस्य क इवासंभवं मन्यते । गृहादिष्विव मम देह इति च व्यतिरेकप्रत्ययस्सार्वलौकिकः । न वाऽसौ ममात्मेतिवत् स्वरूपविषयः, आत्मशब्दस्य तत्र स्वरूपपर्यायत्वात् ; देहशब्दस्य तदभावात् । शिलापुत्रकस्य शरीर-मितिवत्स्यात्, यदि गत्यन्तरं न स्यात् ; इह तु देहे चैतन्यासंभवेन गत्यन्तरं दर्शितम् । एवमयमस्मदादीनामपि देहा-द्यतिरेकेणोपलभ्यमान आत्मा निरुद्धबाह्यकरणार्थस्य प्रत्यक्षकर्तृत्वेनोपलम्भान्मनसोऽप्यन्यः । मनसा स्मरामीति च स-मनस्काः प्रतिपद्यन्ते । एवं धियोऽप्यतिरिक्त आत्मा, प्रत्यक्षं जनानामिति (?) धर्मधर्मितया प्रतीतेः । क्षणिकज्ञानसन्त-त्यात्मत्वपक्षस्य ज्ञानस्यातिरिक्तमिथ्यात्वादेव तर्कपादे निराकरिष्यमाणत्वात् । तत एवाहमर्थात्मकस्याबाधितप्रत्यक्षादिसिद्धस्य दुरपहवत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सूत्रितमित्यभ्यधिष्महि पूर्वस्मिन् सूत्रे * पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मेति ।

एवं प्रत्यक्षेणास्यात्मनो देहातिरेकसिद्धेरनुमानैरप्यसंभवद्विरोधैः प्रागुक्तनयेन विपक्षे बाधकवद्भिः, असंभवदु-पाधिगन्धैर्व्यतिरेकस्सुसाधः । यथा शरीरं न चेतनम्, भूतत्वात्, नश्वरत्वात्, सावयवत्वात्, घटवदित्यादि । नापि मनः-प्रभृतीनीन्द्रियाणि, करणत्वात्, कुटारादिवत् । नच बुद्धिः, क्रियात्वात् प्रमाणा[रूपा] दिवत् । साङ्ख्यैरपि संगृहीतम्—

* संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थिप्रवृत्तेश्च ॥ इति ।

वीतरागजन्मादर्शनाच्चात्मनो भवान्तरं सिद्धम् । तदेवं विसंवादाभावात्संवादकारणगुणादेश्वानपेक्षितत्वाच्चोदनानां स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमनपोदितमिति । एवमनेनैव सूत्रेण चोदनाप्रामाण्यस्य स्वल्पावशेषितो भारः । अत्र स्वोक्तस्य सकलस्यार्थस्य साम्प्रदायिकतां सिद्धान्ततां च ज्ञापयितुं स्वाचार्याभिमतं दर्शयति * बादरायणस्येति । न ह्येतन्मतान्तरद्योतनार्थम्, उक्तस्य प्रामाणिकत्वात्, स्वमतस्यावचनाच्च । जैमिनेर्व्यासशिष्यत्वम्, बादरायणस्य च मीमांसाप्रधानभूतशारीरकसूत्र-कृत्वेन न्यायसिद्धार्थेऽनुविधेयवचनत्वं च महाभारतादिप्रसिद्धम् ।

* सुमन्तुं जैमिनिं बैल्वं शुक्रं चैव स्वमात्मजम् । प्रभुर्वसिष्ठो वरदो वैशम्पायनमेव च ॥

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् । संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिना जैमिनेर्व्यासशिष्यत्वं प्रसिद्धम् ।

* द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् । पराशरात्सत्यवंती पुत्रं लेभे परन्तपम् ॥

इति बादरायणत्वं सहेतुकमुक्तम् । बादरायणस्य शारीरकशास्त्रकृत्वं सर्वसम्मतम् । तदेवं जैमिनिबादरायणयोरेकाशय-त्वस्योपक्रमदिसिद्धत्वाद्बादरायणमतविरुद्धैरर्थैर्जैमिनिसूत्राप्युपवर्णयन्तः प्रत्युक्ताः । उभयाभिप्रायवेदी भगवान् बोधायनो विंशतिलक्षणी मीमांसां परस्परसंगमार्थं विस्तरेण व्याख्यादिति वृद्धा विदामासुः । तथा च स्वयमेवाह—* संहितमेत-च्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिरिति । श्रुत्पुनराहुः—कार्यव्युत्पत्तिस्तु पूर्वाधिकरणे, इह तु

मानान्तरवेद्यार्थताप्रत्युक्तितो वेदस्वार्थे प्रमाणमित्युक्तम् । अतो वेदो वेदार्थेऽपूर्वे प्रमाणं नान्यदिति ; तानिह भौत-
कल्पान् दूषयितुमप्यत्रपामहे, चोदनासूत्रस्यान्यपरत्वस्थापनात्, अपूर्वाधिकरणे च पूर्वव्युत्पत्तेर्निराकरिष्यमाणत्वात् ।
अत एव प्रभाकरशिरश्शृङ्गायमाणे परहितापूर्वे वेदस्य परानपेक्षप्रामाण्यवर्णनस्याशक्यत्वादिति ।

अनुभूतित्वमात्रं च प्रामाण्यं वदतामिह । व्यर्थं वेदप्रमाणे च स्वतःप्रामाण्यसाधनम् ॥
विपर्ययत्वशङ्कायामनुभूतित्वसाधने । अनुस्मृतित्वाद्बुद्ध्या किं वाक्यजा धीर्निरस्यते ॥
सर्वानुभूतिर्मानं चेत्तुल्यविषया मतिः । यथार्थैवं भवेत्सर्वा सा किमर्थं निरस्यते ॥
स्वतो विशिष्टधीप्राप्ता दोषाद्भेदाग्रहो यदि । कथं तत्रोपकुर्वीत त्वदुक्तं मानलक्षणम् ॥
इह चानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं यदसूत्रयत् । तन्नापूर्वैकविषयमीश्वरादौ समत्वतः ॥
अतीन्द्रियेऽर्थे प्रामाण्यमनुमित्यैव चिन्त्यते । शारीरके तु सिद्धार्थविशेषे मानता गिराम् ॥ ५ ॥

॥ इति वेदप्रामाण्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

॥ अथ शब्दनित्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

6. सू०—कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥ १. १. ६. ॥ (पूर्वपक्षसूत्रम् १)

* औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति शब्दार्थसंबन्धस्यानादित्वमुपक्षिप्तम् । तत्र च न कश्चिद्भेद-
रुक्तः । तुशब्दोऽप्यवधारणं वैलक्षण्यं पूर्वपक्षव्यवच्छेदं च द्योतयेत्, न तु हेतुम् । अनपेक्षत्वादिति तु हेतुस्वतः-
प्रामाण्यार्थः । न चानेकं तत्र साध्यम्, अधिकरणभेदप्रसङ्गात् । न च कथंचित्तदर्थविचारानुप्रवेशः, वेदाधिकरणादे-
रप्येकीकरणप्रसङ्गात् । अत एतदधिकरणसिद्धस्य तत्रानुवादमात्रमेव ।

तदिहैवमुत्थानम् । अकारणत्वेन हि वेदस्य स्वतःप्रामाण्यापवादशङ्कानिरासः । अकारणत्वं चासंभा-
वितम्, शब्दार्थसंबन्धस्य साङ्केतिकत्वेन साङ्केतिकशब्दसमुदायस्य वेदस्य सङ्केतात् पूर्वं सद्भावायोगात् । तदेतदभि-
प्रेत्याह—* कर्मैके तत्र दर्शनादिति । एके—वादिनः । शब्दस्य अर्थेन संबन्धम्, शब्दस्येति निर्दिष्टं वाचकत्वमेव
वा । कर्म—कार्यम्, साङ्केतिकम् । आहुः । तत्र दर्शनात्—तत्र सङ्केते सति, वाचकत्वदर्शनात् । यदि गवादि-
शब्दानां सास्त्रादिवत्पिण्डादिभिस्संबन्धस्स्वाभाविकस्स्यात्, तदा तेषामेव शब्दानां वस्त्वन्तरेषु सङ्केताद्वाचकत्वं न
पश्येम । न हि दाहकस्वभावो वह्निः पुरुषेच्छया सेचनक्रियायां विनियुज्येत । न च रूपग्रहणे शक्तं चक्षुः शब्द-
ग्रहणसाधनतया सङ्केत्येत, तथा सत्यन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गात्, तत्तच्चिकित्सानैरपेक्ष्यप्रसङ्गात्, अयत्नतः सर्वेषां सार्वत्र्य-
प्रसङ्गाच्च । अतोऽन्यबोधकस्वभावश्चेच्छब्दो न तदन्यबोधकतया कल्पयितुं शक्यः । अतो न शब्दानां स्वतः केना-
प्यर्थेन संबन्धः । तथाऽपि सङ्केत एव तत्रतत्रार्थे धियमादधाति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । आर्यग्लेच्छादिभाषादिषु
चैकस्यैव शब्दस्यानियतिर्दृश्यते । किंच, यदि शब्दार्थयोस्स्वाभाविकस्संबन्धः, तदा व्युत्पत्तेः पूर्वमपि शब्दोऽर्थं गम-
येत् । संबन्धज्ञानाभावात्सत्यपि संबन्धे धूमादिवन्न गमयिष्यतीति चेत् ; तत्र कोऽसौ संबन्धः ? न तावत्कार्यकारण-
भावादिकम्, असंभवात् । नाप्युपश्लेषलक्षणः, अदर्शनात् । न च तुल्यवद्यपदेशेन तदवगमः, प्रत्यक्षतो वर्णाद्यात्मना
सास्त्रादिमदात्मना च मेदावगमेन तदसंभवात् । यदि च शब्दार्थयोरुपश्लेष इष्यते, क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य

पाटनपूरणे स्याताम् । नापि स्फोटाख्यशब्दो वर्णाद्यात्मना च विवर्तत इति तादात्म्यं संबन्धः, वर्णातिरिक्तं त्वदभिमतं शब्दे प्रमाणाभावात् । न तावद्गौरिति शब्दोच्चारणे गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तं कंचन शब्दं शृणुमः । शब्दादर्थं प्रतीम इत्येकबचननिर्देशादेकं पदमिति कण्ठोत्तरनेकेभ्यो गकारादिभ्योऽधिकं शब्दमुपलब्धवन्तो व्यवहर्तार इति चेत् ; तन्न ; परिषदा संभावितोऽहम्, एकेयं परिषदित्यादिष्वपि पुरुषाद्यतिरिक्तपरिषदादितत्त्वपरिकल्पनप्रसङ्गात् । योग्यानुपलब्ध्या तद्वाध इति चेत्तुल्यम् । अयोग्यस्तर्ह्यसावस्त्विति चेत्, तर्हि परिषदादितत्त्वमपि तथाविधं कल्पय । कथं वा अयोग्यमुपलब्धम् ? प्रत्येकसमुदाययौगपद्यादिविकल्पानुपपत्त्या वर्णानां वाचकत्वासिद्धौ गत्यभावात्तदतिरिक्तः कश्चिदर्थ-प्रत्ययहेतुः कल्प्य इति चेत् ; तत्रार्थं प्रत्याययित्वा किमिति वर्णानुच्चारयसि ? अर्थप्रत्यायकस्फोटाभिव्यक्त्यर्थमिति चेत् ; स्फोटमभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किमेकैकशः समुदायतो वा, क्रमेण युगपद्वेति परावृत्य पश्य । अतो यादृशैर्वर्णैः स्फोटस्ते अभिव्यङ्क्तुमिष्टः, तादृशैरर्थ एवाभिव्यज्यताम्, किमन्तर्गडुना स्फोटेन ? तदेतन्मन्दाकिनीमनादृत्य मरीचिकानुधावनम्, यत्सकललोकप्रत्यक्षां वर्णात्मिकां वाचं विहाय अत्यन्तापरिदृष्टस्यानुपयुक्तस्यार्थतुल्ययोगक्षेमस्फोटाख्य-शब्दस्य कल्पनम् । यद्यपि वैखर्यतिरिक्तमवस्थात्रयमाप्तमन्थेष्वभ्यधायि, तथाऽपि वाचकत्वे तन्नोपयुज्यते । भावनादिभेदे तदुपयोगात् । यत्तु * स्फोटस्त्वं वर्ण[समुदाय] सङ्गस्थः इति महाभारतवचनम्, तेनापि न प्रत्यक्षविरुद्धं प्रत्यस्तमित-समस्तवाचकविकल्पोपप्लवस्त्वदभिमतस्फोटोऽभिहितः, अपि तर्हि वर्णाश्रयार्थस्फुटीकरणशक्तिः । अन्यथा वर्णाध्यासाधिष्ठानभूतो निर्विशेषस्फोट इत्युक्ते कथं देवता तमात्मानमभिमन्येत ? वर्णानां वाचकत्वशक्तिः त्वदधीनेति तु सम-ञ्जसम् । अत एकेन वक्रा क्रमनियमेन समुच्चार्यमाणा वर्णा एव पदम् । न च तद्वा तदर्थो वा कचिदध्यस्तः, अ-बाधितत्वात् । न च तयोस्सङ्केतमन्तरेण संबन्धं पश्यामः । न च बोध्यबोधकभाव एव संबन्धः, तन्निमित्तभूतसंबन्ध-प्रश्ने स एवेत्युक्तावात्माश्रयप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षानुमानयोश्च बोधकयोर्बोधकत्वातिरिक्तस्य संबन्धस्य दर्शनात् । अतः परि-शेषात् सङ्केत एव देवदत्तादिशब्देषु बोधनौपाधिकतया दृष्टोऽन्यत्रापि स्वीकर्तव्य इति । अत एव तद्गहणात्पूर्वमर्थ-प्रत्यायकत्वासंभवादस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पाद्य देवदत्त इति सङ्केतमेव पुरस्कुर्वन्ति । प्रयोगश्च भवति—विप्रति-पन्नाशब्दास्साङ्केतिकाः, वाचकत्वात्, डिंथादिशब्दवदित्यादिः । यद्वा तत्र दर्शनादित्यस्यायमर्थः, तत्र—कर्मत्वे, दर्श-नात्—श्रुतेः । तथा ह्युत्पन्नस्यार्थस्य पश्चान्नामकर्म समामनन्ति । यथा—* अनपहतपाप्मा वा अहमस्म्यनाहितनामा नाम मे धेहीति । अतः पदपदार्थसंबन्धः पौरुषेयः ॥ ६ ॥

इतश्च— 7. सू०—अस्थानात् ॥ १. १. ७. ॥ (पू. २)

* तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति रूपाणामिव नाम्नामपि, अस्थानं—प्रलयः, श्रूयते । न ह्यत्र वर्णस्वरूपप्रलय उच्यते, नामशब्दस्य वाचकाकारे रूढत्वात् । तदाकारकशब्दस्य च प्रलयो वाचकत्वप्रलय एव । न वात्र वाच्यप्रलयाद्वाचकप्रलयोक्तिः, घटादिषु विनष्टेषु तन्नामप्रध्वंसादर्शनात् । विनष्टेषु नरेषु नामशेषत्व-प्रसिद्धेः । अविनष्टे च पुरुषे नामान्तरकरणेन पूर्वस्य नामधेयस्य गतत्वव्यपदेशात् । अतो नाम्नः प्रलयस्तस्य पूर्वाभि-धेयपरित्याग एव ॥ ७ ॥

इतश्च—8. सू०—करोतिशब्दात् ॥ १. १. ८. ॥ (पू. ३)

* नामानि कृत्वेति करोतिशब्दश्च दृश्यते । न चैष प्राक्तनस्य नाम्नः प्रयोगमात्रे घटादिषु दृष्टः ; अपि

तु देवदत्तादीनां सङ्केतकरणे । तथोपबृंहणेऽपि—

* नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥

इति रूपनाम्नोरविशेषेण करोतिशब्दः प्रयुक्तः । उपबृंहणान्तरेऽपि * निर्मम इत्यकरोदित्यर्थकम् । ततश्च यथा रूपेषु जगत्कर्तुः स्वातन्त्र्यं तथा नामस्वपीति सकृदुच्चरितात्करोतिशब्दान्निश्चिनुमहे । अपिच *सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः, नामानि कृत्वेति क्त्वाप्रत्ययबलेन समानकर्तृकत्वं पौर्वापर्यं च ज्ञायते । तस्मादौत्पत्तिकसंबन्ध इत्ययुक्तम् ॥ ८ ॥

इतश्च—९. सू०—सच्चान्तरेच यौगपद्यात् ॥ १. १. ९. ॥ (पू. ४)

सच्चम्—जन्तुः । गौरित्येवैकशब्दः सास्त्रादिमह्वये ततोऽन्यस्मिंश्च वागादौ युगपद्बुद्धि जनयति । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहारे प्रतिनियतविषया धीर्जायते, तथाऽप्येकपदोच्चारणदशायां तावन्मात्रश्रवणदशायां वा न विशेषो निर्धार्यते, तत्कस्य हेतोः ? अर्थस्य संबन्धनियमस्तस्यास्तीति । नन्वेकं पदं शृण्वन्ननेकार्थान्न प्रतिपद्यत एवेति चेत् ; तत्किं वर्णक्रमनिर्देशवन्मन्यते, अनेकपदश्रवणे वाऽन्यतोऽर्थमवगच्छति ? स्मरत्यर्थमिति चेत् ; किमहेतुकं स्मरति ? अतोऽभिधत्ते वा स्मारयति वाऽनेकानेवार्थानेकपदम् । सङ्केतोपाधेश्च नियमो दृष्टः । तस्मात्सर्वत्र भवितव्यं सङ्केतेन । अथवा सकृदुच्चरितशब्दः पदान्तरसमभिव्याहारपरामर्शे युगपदनेकार्थमभिधत्ते ; यथा—* शर्करां पादजिह्वाभ्यामक्षिरोगी विवर्जयेदित्यादौ । कथमन्यथा श्लेषकाव्यं कवयितारः परिष्कुर्युः । यद्वा, यदा गां दोग्धीति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदैवान्यो गां कृषतीति, तदयमेक एव गोशब्दो युगपत्परस्परं विरुद्धेष्वर्थेषु प्रयुज्यते । यद्येकेन सत्त्वेनास्य प्रबोधकत्व-लक्षणसंबन्धस्स्वाभाविकस्यात्र तद्विरुद्धे प्रयुज्येत, अस्वाभाविकत्वे तु एकत्र बहुषु वा यत्रयत्र सङ्केतस्तावत्सु प्रयोगो युक्तः । एकमेव च नामानेकेषु सङ्केत्यमानमन्यदपि पश्यामः । आर्यभ्लेच्छभाषामु च नियमम् ॥ ९ ॥

इतश्च—१०. सू०—प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १. १. १०. ॥ (पू. ५)

दधिशब्दस्थ इकारो दध्यत्रेति विक्रियत इत्यन्वशिष्यत् । ततो दधिशब्दस्य वर्णविकारेणान्यथाकरणं दृष्टम् । अन्यथाकरणं च नाम्नः पौरुषेयत्वम् । नचात्र गावीगौण्यादिवद्विकृतिरवाचिकेति वाच्यम्, प्रकृतिविकृत्योर्द्वयो-रपि यौगपद्यात् । अभियुक्ता एव हि केचिदत्र दधीति प्रकृतिं प्रयुञ्जते, तत्रैवार्थे दध्यत्रेत्यपरे तदानीमेव विकृतिम् । तदत्र संस्कृतयोनीनां प्राकृतादिभाषाणामिव दधिशब्दप्रकृतीनां दध्यादिशब्दानामनादित्वं दुर्ध्वचम् ॥ १० ॥

इतश्च—११. ॥ सू०—वृद्धिश्च कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ १. १. ११. ॥ (पू. ६)

न केवलं वर्णान्तरभावलक्षणं वैकृतम्, अपि तु [प्रकृतितयाऽभिमतस्य] अस्य—विकृतिशब्दस्य, कर्तृभूम्ना, वृद्धिलक्षणोऽपि विकारो दृश्यते । बहुभिः, प्रबलेन वा केनचिदुच्चर्यमाणः प्रकृतिवत्त्वेनाभिमतशब्दः उपचिताकार उप-लब्धः । ततश्च व्यापारेणोपचितो यः, सोऽनुपचिताद्भिन्न इति ततो धीर्न शक्तिहेतुका, गाव्यादिवत्सादृश्यमात्रेणाप्युप-पत्तेः । तत्तन्नयायेन चात्रापि न स्वाभाविकसंबन्ध इति ॥ ११ ॥

षण्णां क्रमात् षड्भिः परिहारमाह—

१२. सू०—समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १. १. १२. ॥ (सिद्धान्तसूत्रम् १)

तुशब्दः परिहारपरः पक्षस्य व्यावृत्त्यर्थः । तत्र—सङ्केते । यद्यथाभिमतार्थवाचकत्वदर्शनम्, तत् कस्मिंश्चिदर्थे स्वाभाविकसंबन्धसदसद्भावयोस्समम् । न हि सहकारिविशेषादापद्यमानमर्थक्रियान्तरं सहकारिनिरपेक्षामन्यत्र शब्दशक्तिं प्रतिरुणद्धि । यथा रेखाविशेषस्य सङ्केताद्वर्णविशेषबोधकत्वेऽपि स्वतः परज्ञापनशक्तिर्नापैति, तथेहापि । तेन न दहनदृष्टान्तः । प्रकृते च यथोपलम्भं स्वभावसहकार्यादिनियमात् । अत एव आर्यम्लेच्छादिभाषासु वाचा नियतरिपि निर्व्यूढा । यत्पुनरुक्तम्, शब्दार्थसंबन्धस्य स्वाभाविकत्वे व्युत्पत्तेः पूर्वमपि बोधकत्वप्रसङ्ग इति ; तदसत्, संबन्धज्ञानस्य सहकारित्वात् । अन्यथा साङ्केतिकत्वेऽपि क्लृप्तसङ्केतशब्दसङ्केतज्ञानात्पूर्वमेवार्थं गमयेत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानस्य सहकारित्वं निश्चितमिति वचनं तुल्यम् । कोऽत्र संबन्धः, कथं चात्र तज्ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत् ; बोध्यबोधकभाव एव संबन्धः, तज्ज्ञानस्य सहकारित्वं व्युत्पत्तिपर्यालोचनया सिद्धम् । सा व्युत्पत्तिः कार्यार्थं सिद्धार्थं वा ? प्रथमं तावज्ज्ञायमानशब्दस्यार्थविशेषबोधकत्वज्ञानात्पूर्वमर्थविशेषप्रतीतिर्न जायते, बोधकत्वग्रहणात् पश्चादुपदेशादिना वा अयं शब्दोऽस्यार्थस्य बोधक इत्येवंरूपेण तज्ज्ञानसमनन्तरं व्युत्पन्नस्य परप्रयुक्तात्समादेव शब्दात्तदर्थप्रतीतिर्जायते ; इन्द्रियलिङ्गयोरिव संबन्धान्तरं च किञ्चिन्न दृश्यते ; अतो बोधकत्वग्रहणमेव अर्थज्ञानौपयिकमन्वयव्यतिरेकावसितम् । साङ्केतिकेष्वसाङ्केतिकेषु वा शब्देषु अस्य शब्दस्यायमर्थ इति व्युत्पादयद्भिरपि न सङ्केतः क्रियते, ज्ञाप्यते वा ; अपि त्वयं शब्दोऽस्य बोधक इति व्यपदिश्यते । अन्यथा स्वेच्छया सङ्केतकरणे सर्वस्य शब्दस्य सर्वत्र प्रयोगप्रसङ्गात् । तस्य च लोकैर्निर्वायमाणत्वात् । बहूनां च यथायथं सङ्केते लोकस्य परस्परवार्तानभिज्ञत्वप्रसङ्गाच्च । तथा, अयं गोशब्दवाच्य इति वदन्तः पूर्वममुकेन सङ्केतित इत्यपि न वदन्ति ; तथाविधस्य कस्यचित्सङ्केतयितृत्वाप्रसिद्धेः, स्वयं चापरिज्ञानात् । साङ्केतिकेष्वपि भाषाशब्देषु वृद्धप्रयोगमात्रमेव व्युत्पाद्यम् । न तु सन्नपि सङ्केतः, तज्ज्ञानमन्तरेणाऽपि उत्तरोत्तरेषां व्युत्पित्सूनामर्थप्रतीतिदर्शनादविरोधाच्च । तदेवमादिमां द्वितीयां च व्युत्पत्तिं पर्यालोचयद्भिर्बोधकत्वग्रहणमेव शब्दस्य स्वार्थप्रत्यायने सहकारीति निश्चीयत इति ततः पूर्वमर्थानवगतिः परस्ताच्चावगतिरुपपद्यते । यत्पुनस्सर्वशब्दानां साङ्केतिकत्वसाधनमनुमानम्, तत्किं प्रत्युच्चारणं सङ्केतं साधयति ? उत प्रतिमर्त्यम् ? यद्वा साधारणेनादौ कदाचित्केनचित्पुरुषेण सङ्केतः कृत इति ? नाद्यः, अशक्यत्वात् ; सङ्केतकरणार्थशब्दप्रयोगस्यापि सङ्केतापेक्षत्वात् । अत एव न द्वितीयः, भाषाणां बहुपुरुषसाधारणत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । नापि तृतीयः, जगदादिसद्भावे प्रत्यक्षानुमानयोरप्रवृत्तेः । शास्त्रतस्तत्सिद्धौ तत एव शब्दार्थसंबन्धानादित्वस्यापि सिद्धेः । नन्वेवं सति म्लेच्छादिभाषासु का वार्ता ? न हि तत्रापि प्रत्युच्चारणप्रतिमर्त्यादिसंभवः, अतस्सर्वभाषानादित्वं सर्वसाङ्केतिकत्वं वा प्रसक्तमिति चेन्न ; सर्वभाषानादित्वेऽस्मदिष्टस्य साधुभावात्, परेष्टस्य वा पौरुषेयबुद्ध्यादिप्रामाण्यस्यासिद्धेः । पैशाचमागधादिभाषा भवत्वनादिरादिमती वा, तन्मयस्तु बौद्धार्हताद्युपदेशग्रन्थस्तत्कर्तृकृत इति तैरेवोक्तं प्रसिद्धं च । नचेह तथेति वक्ष्यते ।

वस्तुतस्तु विशेषं ब्रूमः । संस्कृतयोनितयैव तावत्प्राकृतादीन्यभियुक्तैरनुशिष्यन्ते । न चैवं संस्कृतस्य काचिद्योनिर्दृश्यते । प्रादेशिकानि पामरपरिगृहीतानि च तानि । इदं तु सार्वत्रिकं सत्यरिगृहीतं च । अपभ्रंश इत्येव तेषां व्यवहारः, अस्य तु संस्कृतमित्येव । तदा[था]हुः—*शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति । नचात्र कश्चित्सङ्केतयिता स्मर्यते । तेषु तु सन्नपि न स्मर्यताम्, अवान्तरापभ्रंशपारम्पर्येण स्वरूपनिष्पत्तिरुपपद्यते । इह तु यदि सङ्केतयिता स्यात्, तन्मयस्य वेदसन्दर्भस्यापि स एवान्यो वा कश्चित्कर्ताऽवश्यंभावी, स च स्मर्तव्यत्वे सत्यस्मरणात्वास्तीति वक्ष्यामः ।

एवमनादौ संस्कृते वर्तमाने अन्यासासुदयविलयभाजां भाषाणां संभवः । न चैवमिहापि तत्तत्पदविशेषाणामुदयनविलयन-सद्भावात्कालक्रमेण वेदसन्दर्भस्यापि विप्लव इति शङ्कनीयम् ; सर्वतस्संप्रदायाविच्छेदात्, व्याकरणाद्यङ्गोपाङ्गैस्सुरक्षितत्वाच्च । अन्तिमयुगवैयाकुली च न वेदमत्यन्तायास्कन्दति । विशिष्टदेशवासिभिश्च महर्षिभिर्युगान्तरे पुनर्यथावद्वेदः प्रवर्त्यत इति न कश्चिद्दोषः । अतोऽन्यत्र सङ्केतेन बोधकत्वदर्शनेऽपि वृद्धव्यवहारपारम्पर्यव्युत्पन्नस्य सङ्केतयितृपुरुषसंभावनारहितस्य संस्कृतशब्दराशेर्न साङ्केतिकत्वमुत्प्रेक्षणीयमिति । यच्च नाम्नः कर्तृदर्शनमुदाहारि ; तदपि तत्तन्नामादिमत्त्वानादि-मत्त्वयोस्समम्, न त्वादिमत्त्वैकान्तम् । यथाभूतसंस्थानविशिष्टस्य पूर्वस्मिन् कल्पे यन्नाम, उत्तरस्मिन्नपि कल्पे तथाभूत-संस्थानविशिष्टस्य तदेव नाम क्रियते । तत्र यद्यपि संस्थानादिनिबन्धनास्तेते शब्दाः, तथाऽपि शोधन (?) संस्कार [रेऽपि] विशेषलाभात् * अनपहतपाप्मा वा अहमस्म्यनाहितनामा नाम मे धेहीत्याम्नातम् । स च संस्कारः पूर्वपूर्वरुद्रादिप्रयुक्तेनैव नाम्ना निर्वर्त्यत इति नापूर्वनामकरणम् । स्मृतिरपि वेदशब्देभ्य एव नामरूपव्याकरणं व्याचष्टे—

* सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥

इति । वाचकानुसन्धानपूर्विका च वाच्यसृष्टिराम्नायते—* स भूरिति व्याहरत्, स भूमिमसृजत—इति । अतश्श्रौतं नामकरणदर्शनमपि तत्तन्नाम्नां प्रवाहानादितयाऽप्युपपद्यमानं नैकान्ततस्साङ्केतिकतां स्थापयितुमलम् ॥ १२ ॥

यत्तु नाम्नः प्रलयः श्रूयत इति, तत्राह—

13. सू०—सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥ १. १. १३. ॥ (सि. २)

प्रलयदशायामपि तज्जातीयवाचकतयेश्वरबुद्धौ सत एव नाम्नः केवलमदर्शनम्, वाच्यस्य तदानीमनारम्भात् । यदा तु कल्पान्तरे पुनस्तज्जातीयं वाच्यमारभ्यते, तदा तस्यैव नाम्नः पुनर्दर्शनं स्यात् ; यथा कुण्डले विलीने कुण्डल-नाम न दृश्यते, पुनः कुण्डले कृते तदेव नामागच्छति, एवमिहापि । यत्तु घटध्वंस इति, तत्किं घटनाम तदानीं तस्मिन् द्रव्ये वर्तते ? निमित्तव्यावृत्त्या तदपि व्यावृत्तमिति चेत् ; किं तावताऽतिरिक्तमधीमहे ? रूपविभागे हि नामविभाग-स्तदभावे तत्र तन्न प्रयुज्यत इत्यभिप्रेत्य * तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इत्याम्नातम् ॥ १३ ॥

करोतिशब्दं निर्वहति—**14.** सू०—प्रयोगस्य परम् ॥ १. १. १४. ॥ (सि. ३)

केवलं प्रयोगस्य वाचकोऽयं * नामानि कृत्वेत्यादौ करोतिशब्दः, वेदशब्देभ्यो नामानि चकारेत्युप-बृंहणात् । वाचकप्रतिसन्धानपूर्वकवाच्यसृष्ट्याम्नानस्योदाहृतत्वाच्च । नचामुख्यः स्यात्, स्वतन्त्रस्य यथापूर्वकरणेऽपि कर्तृत्ववाचोयुक्तेरनपायात् ॥ १४ ॥

यत्तवनेकार्थशब्दानां नानार्थप्रत्यायनादियौगपद्यम्, तत्राह—

15. सू०—आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १. १. १५. ॥ (सि. ४)

यथैकस्यादित्यस्य प्रभारूपशक्त्या युगपदेव तत्संबन्धिनानार्थप्रकाशनम्, तथैकस्यैव गोशब्दस्य संबन्धसा-दृश्यपुरस्कारभावेनानन्यथासिद्धप्रयोगवशादनेकेष्वर्थेषु शक्तिभेदसिद्धेर्यथाविवक्षं तत्तदर्थेषु बोधजननं न विरुद्धम् । न ह्येकस्य युगपदनेकसंबन्धमात्रं विरुद्धम्, सर्वत्र दर्शनात् । न चानेकसंबन्धनियमः, आर्द्रेन्धनदहनादिभिरनेकैर्धूमादे-स्संबन्धनियमोपलम्भात् । अत एव नाप्यनेकबोधनम्, धूमादेरादित्यचक्षुरादेश्च युगपदनेकबोधकत्वप्रसिद्धेः । तद्वदेव

विरुद्धानेकबोधकत्वमपि न विरुद्धम् । ननु सामग्रीभेदात्तत्र स्यात्, अत्र तु न तदिति चेन्न ; अत्रापि तत्तद्विर्वर्ति-
पदान्तरसमभिव्याहारदिसामग्रीविशेषमुपजीव्य तत्तदर्थविशेषबोधनात् । यदा त्वेकं पदं श्रूयते, तदाऽनेकार्थं शब्दे विव-
क्षितविशेषानिश्चयात्सन्देहि पुरुषः । नहि वह्निमुपादाने कस्मिंश्चित्पार्श्वस्थः प्रथमं पाकार्थं प्रकाशार्थं मशकार्थं वेति सं-
देग्धीति तावता वह्नेस्वाभाविक्यस्तास्ताश्शक्तयः पराधीनास्त्युः । विष्फारिताक्षाश्च युगपदेकयैव सामग्र्या प्रदेशभेदनिय-
तान् घटतदभावादीन् विरुद्धान् जानन्ति । नच तत्र सामग्रीभेदः, तदसिद्धेः ; युगपदनेकेषां ज्ञानानामुत्पत्तेश्च । संबन्धग्रह-
णाग्रहणाभ्यां च पुरुषभेदेन नियतानेकबोधनमनुमानेऽपि दृष्टम् । अतो न साङ्केतिकत्वनिबन्धनमिदं यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

यत्तु विकृतिपदानामनादित्वं नोपपन्नमिति तत्राह—

16. सू०—शब्दा [वर्णा]न्तरमविकारः ॥ १. १. १६. ॥ (सि—५)

यो विकारत्वेन निर्दिष्टो दध्यादिशब्दः, स तु दधिशब्दाच्छब्दान्तरम् । एतदुक्तं भवति । दधिशब्दो
दध्यशब्दश्चो [दधिदध्यशब्दावु] भावप्यनादी, तत्प्रयोगश्च प्रतिनियतविषयः, ततश्चानन्तानां प्रतिपदोपादानस्य दुःशक-
त्वात्सौकर्यायौत्सर्गिकापवादकल्पनया प्रकृतिविकृतिवदनुशिष्टम् । एवं पदान्तरेष्वपि । अत एव व्याकरणान्तरेण प्रकृतिवि-
कृतिवैपरीत्यमपि न शङ्कनीयम् । सौकर्योपायभेदेन हि नानाव्याकरणोत्थानम् । नच सादृश्यात्प्रकृतिविकृतिभावश्शङ्क्यः,
वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । सदृशेष्वपि दधिकुन्दादिषु तदभावात्, असदृशेष्वपि गोमयवृश्चिकादिषु तत्सद्भावात् ॥ १६ ॥

यत्तु वृद्धिरूपविकारदर्शनम्, तत्राह—

17. सू०—नादवृद्धि [ः] परा ॥ १. १. १७. ॥ (सि. ६)

अयमभिप्रायः—न ह्यत्र वाचकस्वरूपान्यथाभावलक्षणा वृत्तिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, अपि तु रसादिष्विव
तीव्रत्वादिलक्षणा ; सा च नादशब्दाभिधेया वर्णेष्वेव सामग्रीविशेषाद्भवति । नच तावता बोधकाकारे कश्चिद्विशेषः,
मन्दतीव्रादिभावानादरेण वर्णविशेषकमनियमादिभिरेव वाचकाकारव्यवस्थापनादिति ॥ १७ ॥

तदेवं षण्णां षड्भिरुत्तरं दत्तम् । अथ वाचकापौरुषेयत्वे हेतव उपन्यस्यन्ते—

18. सू०—नित्यस्तु स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १. १. १८. ॥ (सि. ७)

वाचकशब्दो नित्यस्स्यात्, न तु साङ्केतिकः । कुतः? दर्शनस्य परार्थत्वात् । दर्शनम्—प्रयोगः । वाचक-
प्रयोगस्य परप्रत्ययार्थत्वादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पुरुषो हि समयं कुर्वन्नस्मिन्नर्थेऽयं शब्दो मया सङ्केतित इति परं
प्रत्याययेत् । तत्र सङ्केत्यमानशब्दव्यतिरिक्तैस्सर्वैश्शब्दैः प्रागेव सङ्केतितार्थैर्भविताव्यम्, सङ्केत्यानामिव तेषामपि बोध-
कत्वात् ; एवं तद्व्युत्पादनार्थशब्दान्तरेष्वपीत्यनवस्था । अतो न कदाचिदपि परप्रत्ययो जायेत । अत्र [तो] वृद्धव्यव-
हारे व्युत्पन्नशब्दान्तरं पुरुषं प्रति कश्चिच्छब्दस्सङ्केत्येत ; कथं तत्र विवदेत ? अविरोधात् । नच वृद्धव्यवहारे सङ्केत-
ग्रहः, बोधकत्वग्रहणमात्ररूपत्वादित्युक्तम् । एवं पूर्ववृद्धानामपीति वाचको न साङ्केतिकः ॥ १८ ॥

भवतु केषांचिच्छब्दानामनादिव्यवहारः, केषांचित्सङ्केतस्संभवति, तदुभयसंवलनं च वेदे शङ्कितुं शक्यम् ; तत्राह—

19. सू०—सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १. १. १९. ॥ (सि. ८)

सर्वत्र—देशे काले च, सर्वेषां शब्दानाम् । न ह्येनस्मात् कालात्परम्यं शब्दः प्रवृत्त इति वयमनुस्मरामः । न च केनचित्सङ्केतितस्यैकस्य शब्दस्य सर्वदेशवर्तिभिर्ग्रहणमुपपद्यते, येन सर्वत्र प्रयुज्येत ॥ १९ ॥

अथ स्यात्, साङ्केतिकेषु शब्देषु लिङ्गवचनविभक्तिकृत्तद्धितसमासादयोऽनुशिष्यन्ते प्रयुज्यन्ते च वृद्धैः, अतस्साङ्केतिकासाङ्केतिकसंवलनं शक्यमिति ; तत्राह—

20. सू०—संख्याभावात् ॥ १. १. २०. ॥ (सि. ९)

न ह्येते शब्दा नित्याः, एते तु साङ्केतिका इति लौकिकैः परीक्षकैः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिप्रभृतिभिर्वा शब्दमनुशासद्विस्संख्यानं क्रियते । यच्च साङ्केतिकेष्वपि शब्देष्वप्रकृतिभूतेषु प्रत्ययाद्यनुशासनम्, तदपि तथैव वृद्ध-व्यवहारपारम्पर्यमुपजीव्य । तच्च यथादर्शनं लोकमात्र एव द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

ननु पाणिन्यादय एवाचार्या मतभेदेन देशभेदेन शब्दान् कांश्चिद्विकल्पयन्ति ; * लोपश्शाकल्यस्य, * एङ् प्राचां देशे इत्यादिषु । अतः केषांचिच्छब्दानां पुरुषमतिभेदमूलत्वात्काचित्कत्वात्साङ्केतिकत्वमुन्नयामः, ततश्च सर्वा-नाश्वास इत्यत्राह—

21. सू०—अनपेक्षात् ॥ १. १. २१. ॥ (सि. १०)

विकल्पानुशासनस्य सङ्केतानपेक्षत्वात् । न ह्यत्र शाकल्यादेस्सङ्केत उपदिश्यते, अपि तु मतम् । तच्चाना-दित्वेऽपि वैकल्पिकेषु केषुचिदभिमतेरुपपद्यते । पूजार्थं च क्वचिदाचार्यान्तरकीर्तनम् । देशभेदोपाधिकोऽपि प्रयोगोऽ-नादिरेव ज्ञाप्यते, विपर्यये प्रमाणाभावात् । प्राचां देशाभिधानस्य यस्य पदस्याचामादिरेङ् भवति, तद्बृद्धसंज्ञं भवति, तत्र *बृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः ; तेन च भोजकनीय इत्यादिपदनिष्पत्तिः । तच्च पदं तदर्थविवक्षया सर्वत्र प्रयुज्यते, न केवलं प्राचां देशे । एवमितरत्रापि । अतो नानेन साङ्केतिकसंवलनशङ्का ॥ २१ ॥

अथ स्यात्, योगिनां नानाशरीरपरिग्रहः कीर्त्यते—

* आत्मनो वै शरीराणि बहूनि मनुजेश्वर । प्राप्य योगबलं कुर्यात्तैश्च सर्वा महीं चरेत् ॥

इत्यादिभिः । ततश्च कश्चिद्योगी वा महायोगेश्वरो हरिरेव वाऽनन्तानि शरीराणि परिगृह्णाद्यतनप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धादि-वत्स्वयं व्याजहार, व्यवजहार च । तत्राद्यतना बाला इव जगदादिसंभवास्सर्वाः प्रजा व्युत्पाद्यन्ते । एवमयमीश्वरोपज्ञं प्रवृत्तस्सर्वशब्दव्यवहारः । ते च न्यायाचार्यमायावत्समयादय इति । तत्राह—

22. सू०—प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ १. १. २२. ॥ (सि. ११)

ईदृशस्य योगस्य, प्रख्याभावात् । प्रकृष्टा ख्यातिः—प्रख्या, प्रत्यक्षादिभिः प्रसिद्धिरित्यर्थः । न ह्यर्वा-चीनेषु नानादेहपरिग्रहपर्यवसितं कश्चिद्योगं पश्यामः । अनुमानं च योगिनामीश्वरस्य च नास्तीत्युक्तम् ; समर्थयिष्यते च शारीरके । अतः परिशेषात्तथाविधातिशये शास्त्रमेव प्रमाणं स्यात् । तच्चेच्छास्त्रं प्रमाणम्, कृतं प्रामाण्यार्थेन साङ्के-तिकत्वसंरम्भेण । अथाप्रमाणम्, कृतं प्रत्यक्षाद्यगोचरासंभाविततादृशातिशयमूलसाङ्केतिकत्वोत्थानेन । यस्तु परमास्तिक-परिग्रहादेव वेदप्रामाण्यं तन्मूलं च पारमेश्वरं योगातिशयं पुरस्कृत्य सर्वशब्दानां साङ्केतिकत्वं ब्रूयात्, न तावत्तेन सह वेदप्रामाण्यादौ विवादः । साङ्केतिकत्वं तु प्रमाणाभावाद्भिपर्यये प्रमाणसद्भावाच्च प्रतिषेधामः ॥ २२ ॥

इतश्च—**२३.** सू०—लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १. १. २३. ॥ (सि. १२)

साक्षाच्चित्यत्वे लिङ्गदर्शनात् । *तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् । इत्यन्यपरमपि नित्यत्वमनुवदति । तदेतत्सङ्केताभावे लिङ्गं भवति । न हि वर्णमात्रं वाक्छब्देनोच्यते ; कचटतपादिनिर्देशस्यार्थप्रत्ययकत्वाभावात्, तेन रूपेण वाचकत्वाभावे वाक्छब्दावाच्यत्वात्, अनन्वयप्रसङ्गाच्च । अतोऽर्थप्रत्ययजनकं पदं वा वाक्यं वा वाचेति परामृश्यते । तत्राद्यपक्षे सिद्धसङ्केताभावः । द्वितीये तु पदस्य साङ्केतिकत्वे वाक्यनित्यत्वासंभवादाक्षिप्तः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सिद्धे तदर्थयाथात्म्यनिबन्धनपूर्वपक्षोत्थानम्, ततश्च तदप्रामाण्यसाधनमिति व्याघातः ; श्रुतिप्रामाण्यमनभ्युपगच्छतश्श्रुत्यैवोत्तरं दीयत इत्यात्माश्रयश्च । मैवम्, युक्तिविशेष [स्थ] भूले पूर्वपक्षे प्रमाणतया सिद्धान्त्यभ्युपेता श्रुतिरपि संवादिनीत्यनुग्राहकतया श्रुत्युदाहरणात् । तत्परिहारार्थं च सिद्धान्ते श्रुत्युपपादनात् । एषमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । न चात्मनिर्वाहे विशेषः, वेदाधिकरणपूर्वपक्षे एतदधिकरणसिद्धान्ते च परैरपि श्रुत्यनुप्रवेशभाषणादिति । ये तु वर्णनित्यतापरमिदमधिकरणं वर्णयन्ति ; तेषां निरर्थकमिदमधिकरणम् । वर्णानामनित्यत्वेऽपि पूर्वपूर्वपुरुषोच्चारितक्रमसजातीयक्रमेणैवोत्तरोत्तरेषामुच्चारणमिति पुरुषस्वातन्त्र्यरहितानादिव्यवहार उपपद्यते । यथा वाच्यस्य घटादेरनित्यत्वेऽपि तज्जातिसंगृहीताकारेणानन्यव्यभिचारपरिहारः, तथा वाचकेऽपि तत्तद्वर्णादिजातीयसंगृहीताकारेण व्युत्पत्तिरविरुद्धा । ननु, वाच्ये वाचके च संस्थानातिरिक्ता जातिर्भवद्विर्नाभ्युपगम्यते, तत्कथं दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिके गतिरिति ? उच्यते, यादृशेन संस्थानादिना परेषां जातिरभिव्यज्यते, तादृशेनैव सांष्टिकेन तत्तद्व्यवहार इति किमत्र दुष्यति ? यस्य तु जातिस्संस्थानातिरेकिणो स कथं तथैव [संग्रहे] वर्णनित्यतामभिनिविशते । तत्तज्जातिकविशेषोच्चारितानां तु तत्तज्जातीयवर्णानां यथाव्युत्पत्ति तदर्थबोधकत्वमिति नार्थप्रत्ययेऽपि वर्णनित्यतोपकरिष्यति । सिद्धान्ते च वर्णस्वरूपनित्यत्वोपपादनमपि न वाचकानादित्वोपपादकम् । म्लेच्छादिभाषास्वद्यतनैश्च यथारुचि क्रियमाणेषु साङ्केतिकेषु शब्देषु वर्णानादित्वमिच्छतामपि पुरुषस्वातन्त्र्यानुप्रवेशस्याभ्युपगमात् । शब्दस्वरूपोत्पत्तिविनाशयोश्च सृष्टिप्रलयप्रकरणादिषु बहुशः प्रपञ्चितत्वेन दुस्त्यजत्वात् । यच्चैदं परेषामाक्षेपवार्तिकम्—

* यद्यनित्यत्वपक्षोऽपि शब्दादेवावगम्यते । अनादिव्यवहारश्च नित्यत्वं किं न साध्यते ॥

इति । न तस्याद्यापि सम्यञ्च समाधिं पश्यामः ; * क्रमः क्रमवतामित्यादेः प्रतारणायमानत्वात् । ननु महाप्रलयेन वेदानित्यतां परिचोद्य परिहृतं शारीरके—* समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्समृतेश्च इति । तत्र कथं न वर्णानित्यतां परिहरिष्यतीति मंस्यते ? उच्यते, नहि तत्र वर्णानित्यतामात्रेण वेदानित्यत्वं शङ्कितम्, अपि तर्हि प्रवर्तकस्य प्रजापतेः प्रलयात्प्रवर्तनीयस्याचित्परिणामविशेषगुणभूतस्य वेदाख्यशब्दरशोस्स्वाधारपरिणतिविशेषविलयेन प्रवर्तयितुमशक्यत्वाच्च वेदानित्यत्वं परिचोदितम् । ईश्वरेण पुनस्तज्जातीयत्वादिसृष्ट्या समाहितमिति ।

सङ्केतादर्शनादन्यकालेऽन्यत्रापि संभवात् । धातुर्यथापुरं स्मार्त्तं साङ्केतिकता गिराम् ॥

सजातीयेषु वर्णेषु विजातीयक्रमान्वयात् । व्युत्पत्तिर्दृश्यते तत्र नित्यानित्यकथा वृथा ॥

साङ्केतिकेषु शब्देषु वेदानां पौरुषेयता । नान्तरीयकसिद्धेति तन्निरासोऽयमर्थवान् ॥

पदनित्यतया वेदनित्यत्वं न प्रशास्महे । तदनित्यतया प्राप्ता निषेद्धन्या त्वनित्यता ॥ २३ ॥

॥ इति शब्दनित्यताधिकरणम् ॥ ६ ॥

24. सू०—उत्पत्तौ चावचनास्स्युर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ १. १. २४. ॥ (पू. १)

पदपदार्थसंबन्धे पुरुषापेक्षा निराकृता, पदसमुदायरूपसन्दर्भे तु तदपेक्षा निराकरिष्यते । इह तु पदानां पदार्थेषु स्वाभाविकशक्तिसद्भावेऽपि लोकदृष्टविजातीयैः प्रमित्युत्पादनशक्तिर्नास्तीत्याशङ्क्य परिह्रियते । यद्यपि पद-पदार्थयोरौत्पत्तिकसंबन्धः, स च वृद्धव्यवहारेऽध्यवसितः, शब्दप्रामाण्यं च सामान्येन प्रतिष्ठितम्, न च प्रामाण्ये संवादाद्यपेक्षा, अत एव च वेदे पदपदार्थज्ञानं च जायत एव, न च साक्षाद्वाधादिकमपि दृष्टम्, तथाऽपि वेदवाक्यानां लोकोत्तरेष्वर्थेषु प्रामाण्यं न संभवति, विवक्षितविपरीतव्याप्यपहतत्वात् । तथा हि—यद्यपि कर्त्रादेशरीरादिमत्त्वदर्शना-दशरीरकर्त्रनुमानेऽपि विशेषविरोधादिर्दोषः, तथाऽपि कर्मणां साध्यसाधनभावः आनन्तर्येण वा दृष्टेन वा केनचिद्द्वारेणेति नियमसिद्धौ नापूर्वद्वारफलसाधनत्वं युक्तम् । यथा शशस्य निर्विपाणतयैवोपलम्भाद्विन्ध्याटव्यां शशाश्रुंगवन्त इति वाक्यं साक्षात्प्रत्यक्षादिवाधादर्शनेऽपि विपरीतव्याप्या [ना] स्पदं भवति, तथाऽत्रापि । न हि विन्ध्याटव्यां मदमुदितो मातङ्गगणस्तिष्ठतीति वाक्यमिव तत्र शृङ्गवन्तश्शशासंचरन्तीति वाक्यं विश्वसिमः । अथ राजसेवादिनयेन देवताप्रीतिद्वारा फलप्रदत्वं संभावितमपि ब्रूये, तत्राप्युक्तन्यायेन देवताशब्दितानां चेतनविशेषाणामलौकिकमतिशयं शब्दः प्रतिपादयितुं न शक्नोति । न हि शशविशेषस्य विपाणवत्त्वादौ, पुरुषविशेषस्य सहसनेत्रत्वादौ सर्वज्ञत्वादौ वा कंचन विशेषं पश्यामः । न हि शुक्तिविशेषेषु मुक्तासंभव इव कैश्चिद्दृष्टपूर्वोऽयमर्थः, येन तत्प्रत्ययादाश्वासस्यात् । तस्मादयोग्य-पदसमभिव्याहाररूपाणि वेदवाक्यानीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमनुभवितुं नार्हन्तीति पूर्वः पक्षः । तदेतदभिप्रेत्याह—
* उत्पत्तौ चावचनास्स्युर्थस्यातन्निमित्तत्वादिति । उत्पत्तौ च—संबन्धौत्पत्तिकत्वादौ सत्यपि । यद्वा, ज्ञानोत्पत्तौ सत्यामपि । अवचनास्स्युः—शब्दास्त एव सन्तोऽपि वेदवाक्यरूपसमुदाये लोकोत्तरस्यार्थस्य न प्रमापकास्स्युः । अर्थस्या-तन्निमित्तत्वात्—शब्दार्थस्य शब्दमात्रनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः । यदि शब्दार्थस्य शब्दमात्रमेव निमित्तं स्यात्तदा शृङ्ग-वन्तश्शशा इति [वाक्यम्] शब्दोऽपि शशशृङ्गसत्तानिमित्तं स्यात् । अथ तत्र शशान्तरदृष्टव्यासिरनुसरणीयेत्यलौकिको-ऽतिशयो न वक्तुं शक्यः ? तर्हि शब्दस्य दृष्टानुसारोऽप्यपेक्षणीय इत्यनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यासंभवादयुक्तं चोदनालक्ष-णोऽर्थो धर्म इति ॥ २४ ॥

तत्र राद्धान्तमाह—

25. सू०—तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १. १. २५. ॥ (सि. १)

तद्भूतानाम्—तस्मिन्नर्थे भूतानाम्, सङ्केतासंभवाद्बोधकतयैव लब्धसत्ताकानाम् । क्रियार्थेन—अलौकिक-चतुर्वर्गरूपश्रेयस्साधनक्रियार्थेन । समाम्नायः—समुच्चारणम्, सपरिकरक्रियारूपाथबोधनार्थमेव समुच्चारणम् । उच्चार्य-माणा हि वैदिकाशब्दा अलौकिकचतुर्वर्गरूपश्रेयस्साधनरूपक्रियावचना उपलभ्यन्ते । अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्—विलक्ष-णस्य वाक्यार्थस्य शब्दैकनिमित्तत्वात्, व्याप्तिपरामर्शनिरपेक्षत्वादित्यर्थः । तथा हि—वाक्यार्थप्रत्यये व्याप्तिपरामर्शा-पेक्षाऽस्तीति वदता किं तदभावे बोध एव नोत्पद्यत इत्यभिप्रेतम् ? उतोत्पन्नोऽपि व्यापकनिवृत्त्या बाधितविषय इति ? नाद्यः, दिनकरबिम्बचौर्यवदशक्यत्वात् । त्वदुक्तं वाक्यमपि न किंचिद्दूषणं बोधयतीति वैयात्यस्य दुर्वारत्वप्रसङ्गाच्च ।

शशविषाणवाक्यादपि बोधो जायत एव । नापि द्वितीयः, असंभावितकारणदोषस्य दृढोत्पन्नस्य ज्ञानस्य वस्त्वन्तरदृष्टासाधारणस्वभावाभाववद्वस्तुविषयतामात्रेण बाधे पावकौण्यप्रत्ययस्यापि भङ्गप्रसङ्गात् । सर्वभावानामपि हि शक्तयः प्रातिस्विकप्रमाणसामर्थ्यसिद्ध्या नापहवमर्हन्ति । शशविषाणवाक्ये तर्हि का वार्ता ? वह्निसैत्यवाक्य इव दृष्टबाधः । अदृष्टे तु यदि वक्ता नास्तः, तदा कारणदोषशङ्काप्रस्ततया दृष्टव्यासद्या बाध्येतैव । यदि तु वक्ता प्रत्ययितः, तदा कस्तत्र ब्रूयात्तद्विषयाप्तवचन [1] भावादेव तत्परित्यागम् ? अन्यथा मुक्ताशुक्तिवृत्तान्तमपि दूरस्थो बाधेतैव । एवं तर्ह्यशरीरकर्तृताविषयं सामान्यतोदृष्टमपि जीवेदिति चेन्न ; व्याप्तिपरामर्शमूलत्वादनुमानस्य, व्याप्तेश्च वैपरीत्यप्रस्तत्वात् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतानामेव परामर्शनीयत्वात्, तावतैव विशिष्टज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गानुमानेन बाधायोगात् । अन्यथा प्रत्यक्षेऽपि बाधप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् । ज्वलैक्यप्रत्यक्षादिकं तु संभवदोषजातीयतया बाध्यते । ननु, योग्यतैव विपरीतव्याप्तौ न सिध्यति, यथा अग्निना सिञ्चेदित्यादाविति चेन्न ; तत्र प्रत्यक्षेणैव बाधात् । इह तु तदभावात् । यत्र च बाधो दृश्यते यूपदित्यादौ, तत्र चायोग्यत्वं बाधं चेच्छामः । तात्पर्येण तु प्रामाण्यं वक्ष्यामः । एतदुक्तं भवति—यत्र साक्षात्प्रत्यक्षेण बाधः, यत्र वा भिन्नमभिन्नमित्यादाविव भावाभावात्मना साक्षाद्विरोधः, न तस्य प्रमाणता । यत्र तु तथाविधायोग्यत्वरहिते विलक्षणस्वभावे सिद्धे कार्ये वा वस्तुनि शब्दाद्बुद्धिजन्यं, न तत्रानुमानेन बाधः । प्रत्युत तेनैव तस्य बाधो युक्तः । अत एवागमबाधितमनुमानाभासोदाहरणमिति ॥ २५ ॥

अथ शशविषाणवाक्यप्रतिबन्दीमुद्धरति—

26. सू०—लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षस्स्यात् ॥ १. १. २६. ॥ (सि. २)

योऽयं लोके सन्नियमात्प्रयोगः—असद्भूतशशविषाणादिवर्जनेन प्रयोगः, स सन्निकर्षस्स्यात् ; सन्निकर्षमूलत्वात्, सन्निकृष्यत इति वा । [सन्निकृष्टं वस्तु] प्रत्यक्षादिदृष्टविषयो हि लोके वाक्यप्रयोगः, शशविषाणादिकं तु न केनचित् दृष्टं सदिति न तद्विषयः प्रयोगः । वक्तुश्श्रोतुर्वा योग्यानुपलम्भनिराकृतविषयतया शशविषाणादिवाक्यमप्रमाणम्, नतु विपरीत [मात्र] बलेनेत्यभिप्रायः । यत्तु परैर्भाषितम्, पदसङ्घातात्मानो वेदाः, पदसङ्घाताश्च पुरुषकृता दृष्टाः, यथा नीलोत्पलार्थविषयाः, अत एतेऽपि कृत्रिमा इति तद्विशेषप्रदर्शनार्थमिदं सूत्रमिति ; तत्र तावदस्मिन्नधिकरणे सूत्रमिदमसङ्गतं स्यात् । न ह्यत्र पदसङ्घातस्य पौरुषेयत्वशङ्कयोत्थानं परैरभ्युपगतम् । तादर्थ्ये निवेशश्च न स्पष्टः । तथा च सति वेदाधिकरणमप्यत्र निवेशितव्यम् । व्यवधानं पदद्वयविपरिणामश्च परैरेव कण्ठोक्तः । तथा च काशिका—* सन्नियमादितिपदव्यवहितः प्रयोगशब्दो लोक इत्यस्यानन्तरं संबन्धनीयः । तदयमर्थः—लोके, प्रयोगः, सन्नियमः—सम्यङ्निबन्धनात्मको युक्तः, चक्षुरादिसन्निकर्षात् ; नतु वेदे, अतीन्द्रियार्थत्वात् । इदं च विपरिणामव्यवहितकल्पनयोस्साधारणमप्युदाहरणम्, विपरिणामस्योक्तत्वात् व्यवधानमात्रोदाहरणत्वेनोक्तमिति वेदितव्यम्—इति । अध्याहारानन्त्यगुणकल्पनादिकं कथंचित्सहामहे । विपरिणामं तु सूत्रान्यथाकरणरूपं कथं मृष्येमहि । न च नियमशब्दो निबन्धे प्रसिद्धः । सन्निकर्षशब्दस्य च समनन्तरसूत्रेऽत्र च प्रयुक्तस्य विरूपार्थकल्पनमयुक्तम् । तत्र सन्निकृष्टाः—कालार्वाचीनाः, इति व्याचक्ष्युः, इह तु, लौकिकेष्वर्थेषु प्रत्यक्षेणार्थमुपलभ्येति चक्षुरादिसन्निकर्षविवक्षां प्रत्यविन्दन् । अस्मदुक्तयोजनायां तूपचारमात्रं सङ्गमिति ।

ये पुनरिह पदतत्सङ्घातपदार्थप्रभृतीनां वाक्यार्थप्रत्ययं प्रति हेतुत्वानुपपत्त्या साङ्केतिकी वाऽमूलो वा वाक्यार्थप्रतीतिरिति पूर्वपक्षेण वेदाप्रामाण्यमाशङ्क्य, पदैरभिहिताः पदार्था वाक्यार्थं बोधयन्तीति वाक्यार्थस्य समूलतया वेदप्रामाण्यमाहुः ; तेषामिदमधिकरणं मीमांसाशास्त्राद्दृष्टमेव स्यात्, न्यायविस्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । तथा हि— अष्टादशसु विद्यास्थानेषु धर्मविद्यास्थानानि चतुर्दश । अत्रापि द्वादशोपदेशशास्त्राणि । मीमांसा न्यायविस्तर इत्युभे हेतु-शास्त्रे । तयोरपि न्यायविस्तरस्सामान्येन लोकव्यवहारविरुद्धसपरिकरप्रमाणचिन्तायामधिकृतः । आत्मादिप्रमेयचिन्तनं तु शारीरककृत्यमपि शास्त्रस्य परमप्रयोजनप्रदर्शनाय क्रियते । तेनैव प्रत्यक्षादिवदागमाख्यमपि प्रमाणं साधनीयम् । तदर्थं वाक्यार्थस्य समूलताऽपि वक्तव्या । एवं स्थिते धर्माधर्मेश्वरादिप्रमेयेषु वेदाख्यशब्दस्य प्रवृत्तिप्रकारो न्यायविस्तरसिद्ध-सामान्यलक्षणैस्तर्कविशेषैर्मिमांसया साध्यः । ततश्चास्मिन्प्रमाणलक्षणे सामान्येन शब्दप्रामाण्ये स्थितेऽपि वेदस्याप्रामाण्यं यथा स्यात्तथैव पूर्वपक्षो वक्तव्यः । सिद्धान्तेऽपि वेदप्रामाण्योपयुक्तं वक्तव्यम्, नत्वनधिकृतं सामान्यं शब्दप्रामाण्यादिकम् । यदि परम्परयोपकारमात्रेण तदप्यत्र साधनीयं स्यात्, तदा पृथक्पृथक्संख्यातं न्यायविस्तराख्यं विद्यास्थानं निर्विषयमेव स्यात्, प्रमाणसामान्यादेरपि परम्परयोपकारिणोऽत्र चिन्तनीयत्वापातात् । किंच कार्यकारणभावाद्यभावे श्रेयस्साधनत्वा-दिकं सर्वं दुर्वचनम् ; अतस्तदर्थमप्यधिकरणानि कल्प्यानि स्युरिति । अत इदमधिकरणं न वाक्यमात्रप्रामाण्यार्थम् । तथा चोक्तं तत्त्वरत्नाकरे मीमांसाप्रस्तावे *तत्र च प्रथमाध्याये पादे च सर्वप्रामाण्येन अन्येषु च न्यायविस्तरप्रामाण्योप-जीवनेन वैदिकेषु वाक्यविशेषात्मकेष्वपौरुषेयत्वनिबन्धनं प्रामाण्यं यथा वर्णितम्, तथा शब्दे प्रादीदृशामेति । स्थापित-श्चायमर्थोऽस्माभिर्न्यायपरिशुद्धौ ।

अन्ये त्वाहुः—शब्दसंबन्धस्य वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेऽपि न वैदिकः पदसमुदायो वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नः, पदसमुदायान्तरस्यैव वृद्धव्यवहारे व्युत्पन्नत्वात् । न चान्यत्र व्युत्पन्नोऽन्यत्रार्थं बोद्धुमलम् । यद्यपि च पदानामावापोद्वाप-वशात्पदार्थेषु शक्तिनिष्कर्षः, तावतैवाकाङ्क्षादिवशात्समुदायान्तरेऽप्यन्वितप्रतीतेः ; तथाऽप्याकाङ्क्षादिनिरूपणे प्रमाणान्तर-मन्वेषणीयमिति प्रमाणान्तरागोचरार्थविषयवैदिकपदसमुदायस्य विशिष्टधीजननासामर्थ्यात्, प्रमाणान्तरागोचरत्वे च पौरु-षेयतादिशङ्काग्रस्तत्वादनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं न संभवतीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—लोकव्युत्पत्तिमूलैव वेदेऽपि वाक्या-र्थावगतिः, पदपदार्थयोरनन्यत्वात् । यद्यपि चावापोद्वापवशात्पदार्थस्वरूपमात्रे शक्तिनिश्चयः, तथाऽप्यन्विताभिधायिपद-समुदायान्तर्गतानां पदानामन्वितैकदेशभूतपदार्थेषु शक्तिनिश्चय इति लौकिकानामेव पदानां वैदिकेऽपि वाक्ये स्थितानां कार्यान्वितबोधनमविरुद्धमिति । अयमपि पक्षो दत्तोत्तरः । तथा हि—शब्दप्रामाण्ये सामान्यतः स्थिते वेदप्रामाण्यमात्रमेव ह्यत्र पूर्वपक्षे प्रतिक्षेप्तुं युक्तम्, नच तदत्र शक्यते । यदि व्युत्पन्नसमुदायात्समुदायान्तरत्वमात्रेणाबोधकत्वमिति शङ्क्यते, तदा प्रतिव्यवहारं पदानामावापोद्वापभेदेन समुदायान्तरत्वसिद्धेः परस्परवार्तानभिज्ञो लोकस्स्यात् । अथ व्युत्पन्नपदसमुदा-यैकदेशतया प्रागेवावापोद्वापवशाद्गृहीतशक्तीनां पदानां समुदायान्तरेऽप्यन्वितबोधकत्वमिति लोकव्यवहारविरोधं मन्यसे, वेदेऽप्ययं न्यायः केन वारितः ? प्रमाणान्तरायोग्यार्थविषयत्वादिति चेन्न ; लोकेऽपि श्रोतुः प्रमाणान्तरागोचरं द्वीपा-न्तरविशेषं यदि कश्चिद्ब्रूयात्, अन्वितप्रतीतिर्न स्यात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरयोग्यत्वमस्ति, वक्तुश्च प्रमाणान्तरसिद्ध इति ब्रूषे ? तन्न, अनुपकारकत्वात् । नहि व्युत्पन्नानां पदानां स्वशक्त्याऽन्वितप्रतिपादने श्रोतुर्वक्तुर्वा प्रमाणान्तरयोग्य-त्वादिकं कचिदुपयुज्यते । आकाङ्क्षासत्तियोग्यतार्थं लोके प्रमाणान्तरम्, वेदे तु तन्नास्तीति चेत् ; लोकेऽपि श्रोतुः

प्रमाणान्तराप्रतिपत्नेऽर्थे कथमाकाङ्क्षादिनिश्चयः ? पदानां पदार्थानां च प्राचीनत्वादिति चेत् ; तुल्यं वेदेऽपि । अथ मतम्, अलौकिकं कार्यमपूर्वाख्यं वेदवाक्यप्रतिपादितम्, तत्र न लोके व्युत्पत्तिः, क्रियाकार्यमात्रविषयत्वात्तस्याः; अतः अन्विताभिधानशक्तानामपूर्वकार्यान्वितं स्वार्थाभिधानं न लोके व्युत्पत्तिसिद्धमित्यबोधकत्वमेव वेदस्येति । एवं तर्हीदृशस्य पूर्वपक्षस्यानुत्तरमेव सिद्धान्तः, देवतानुग्रहादतिरिक्तस्यापूर्वस्य कल्पने प्रमाणाभावात्, तत्कल्पनेऽपि तद्वाच्यत्वकल्पसे-
निरर्थकत्वात्, लिङ्गादीनां च तत्र व्युत्पत्तौ पदान्तराणां तदन्वितप्रतिपादनाविरोधात् । अव्युत्पत्तौ तु तदन्वितशक्तिविचार-
स्यानुत्थानात् । अत्रैव च तद्गद्युत्पत्तावन्योन्याश्रयणात् । अन्वयवैधव्यपरिहारायापूर्वाख्यवाच्यकल्पसिः, ततस्तद्गद्युत्पत्ति-
समनन्तरमेव तदन्विताभिधानमित्यपूर्वव्युत्पत्तिरपूर्वाधिकरण इति भवद्भिरेवोक्तम् । अतोऽत्रास्मदुक्तावेव पूर्वपक्षसिद्धान्तौ ।

सिद्धे शब्दप्रमाणत्वे लोकोत्तीर्णेषु वस्तुषु । तदसंभवमाशङ्क्य साधिता श्रुतिमानता ॥
कृत्स्नवेदप्रमात्वाय सामान्यादिह साधितः । न्यायशरीरके कापि प्रतिसंस्क्रियते पुनः ॥
न्यायविस्तरसाध्यं तु नात्र सूत्रयितुं क्षमम् । न च तादर्थ्यमेतेषु सूत्रेषु स्पष्टमिष्यते ॥
समुदायान्तरत्वादिशङ्काऽत्यन्तलघीयसी । अतोऽस्मदुक्त एव स्याद्विचारोऽत्र समञ्जसः ॥ २६ ॥

॥ इति वेदस्यार्थप्रत्यायकताधिकरणम् ॥ ७ ॥

॥ अथ वेदापौरुषेयताधिकरणम् ॥ ८ ॥

27. सू०—वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्या ॥ १. १. २७. ॥ (पू. १)

पदानां पदार्थेषु स्वाभाविकीं शक्तिमुपपाद्य पदद्वारकपौरुषेयत्वशङ्का वेदानां निराकृता । पदानामेव यथाव्युत्पत्ति
समभिव्याहारविशेषेण वाक्यभूतानां लोकोत्तरार्थप्रमितिजननशक्तिः स्थापिता । इदानीं वाक्यद्वारकपौरुषेयत्वशङ्का निरा-
क्रियते । तत्रैवं विचार्यते, किं वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि उत नेति । तदर्थं काठकादिसमाख्याविशेषादयः किं सकर्तृ-
त्वैकान्ताः उतान्यथासिद्धा इति । एवमिह पूर्वपक्षः, यद्यप्यस्मदादीनां परतन्त्रतयोच्चारणान्न वेदकर्तृत्वम्, यद्यपि चान्यः
कश्चित् कर्ता न दृष्टः, तथाऽपि वचनान्तरसामान्यात्कर्ता तावत्सामान्यतस्संश्लवते । वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात्,
रथ्यापुरुषवाक्यवदिति । न चात्र स्मर्तव्यस्य कर्तुरस्मरणेन बाधः, कणादप्रभृतिभिः कैश्चित् स्मरणेन सर्वैरस्मर्यमाणत्वा-
सिद्धेः । स्मरन्ति चैके महर्षयः—*प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते इति । श्रुतयश्च—*तस्माद्यज्ञास्सर्वहुतः ।
ऋचस्सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत, * तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसित-
मेतद्यद्गवेदः, * विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति, नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यः, इत्यादिकाः । काठकं कालापकं पैपलादक-
मित्यादयस्समाख्याविशेषा दृश्यन्ते । न चैते * तेन प्रोक्तमिति प्रवचननिमित्ताः, बहुषु प्रवक्तृषु सत्सु विशेषनिर्देशा-
संभवात् । असाधारणेन हि विशेषणं युक्तम् । नाप्याद्यप्रवचननिमित्ताः, नित्यत्वपक्षे तदयोगात् । नाध्यन्यशाखा-
प्रवचनव्यवच्छेदार्थाः, महर्षीणां शाखान्तरप्रवचनाभावे प्रमाणाभावात् । अद्यापि केषुचिदनेकशाखाप्रवचनं दृश्यते । अतः
परिशेषात् * कृते ग्रन्थ इति कर्तृविशेषनिमित्ता इति निश्चीयन्ते । कृतेश्चासाधारण्यं युक्तम् । यो यथा पुरुषान्तरौच-
रितमहमपि तथैवोच्चारयामीत्यभिसन्धिमन्तरेण स्वातन्त्र्येण स्वेष्टक्रमेण पदानि वाक्यतया निबध्नाति स हि वाक्येषु
कर्तृत्युच्यते । न चेदृशस्वातन्त्र्यमेकस्मिन्वाक्येऽनेकेषां दृष्टम् । अदृच्छ्या संभवदपि न महति ग्रन्थराशौ । अतः कर्तृ-

विशेषणं युक्तम् । तदयं सूत्रार्थः । एके—वादिनो महर्षयः । वेदान्—वेदानपि । कर्मैत्याहुः । * कर्मैके तत्र दर्शनादिति पदानां पौरुषेयत्वप्रक्रमात्समुच्चयशक्त्या चानुषङ्गो ज्ञायते । पुरुषाख्या च, सन्निकर्षम्—पुरुषेन्द्रियादिसन्निकर्षम्, वेदार्थस्य ज्ञापयति । सन्निकर्षमूलत्वात्सन्निकर्षः ; कृतक इत्यर्थः । स च काकाक्षिनयेनोभयत्रान्वेतव्यः । सन्निकृष्यत इति वा सन्निकर्षः । तेन अर्वाचीनत्वमर्थलब्धम् ॥ २७ ॥

28. सू०—अनित्यदर्शनाच्च ॥ १. १. २८. ॥ (पू. २)

अनित्याः—उत्पत्तिविनाशवन्तः, वेदार्थतया श्रूयन्ते । तथा च—* बबरः प्रावाहणिरकामयत, * कुसुरु-बिन्द औद्दालकिरकामयत इत्येवमादयः । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणिः, उद्दालकस्यापत्यं औद्दालकिरिति शब्देनैवामीषामुत्पत्तिः प्रतीयते । अत एव चानित्यत्वमर्थलब्धम् । तदिहौद्दालकिप्रभृतीनां जन्मनः पूर्वमयं ग्रन्थो न विद्यते चेत्कथमयं नित्यस्यात्? विद्यते चेत्कथमयं वाक्यार्थस्संपत्स्यते? न हि तदुत्पत्तेः पूर्वं सोऽकामयतेति निर्दिश्यते । न चाकामयतेत्यस्य कामयिष्यत इत्यर्थः । तथात्वेऽपि वा तदुत्पत्तेः पश्चादर्थव्याघातः । न च कालभेदेन शब्दस्यार्थभेदकलप्तिर्युक्ता । तदेवमनित्यार्थसंयोगश्रवणादनित्या वेदाः ॥ २८ ॥

नन्वस्तु वेदानामनित्यत्वं सकर्तृकत्वं च ; तथाऽपि महाजनपरिग्रहनिमित्तभूतासप्रामाण्येन वेदानामप्रामाण्यशङ्का निराक्रियतामिति चेत् ; नैवम्, शास्त्रमन्तरेणाप्तप्रणीतत्वे प्रमाणाभावात् । शास्त्रप्रामाण्यनिश्चयपूर्वकत्वाच्चासप्रामाण्याध्यवसायस्य । न ह्येवंविधेऽर्थेऽर्वाचीनानामुपलम्भशक्तिरस्तीति संभावयामः । प्रत्युत विप्रलम्भाद्यभिप्रायमूलतयैव संभाव्यते । तत एव परिग्रहोऽपि भ्रान्तिमूल एव स्यात् । ईश्वरस्य चानुमानागोचरत्वं शारीरके वक्ष्यति । अतो यद्यपि वेदवाक्याद्वाक्यार्थप्रत्ययो जायते, यद्यपि च प्रत्ययानां स्वतः प्रामाण्यम्, तथाऽपि सकर्तृकेषु वेदेषु तत्कर्तृदोषशङ्कया बाध्यत इति कथं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ? तत्राह—

29. सू०—उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ १. १. २९. ॥ (सि. १)

यत्तावद्वाक्यत्वात्पौरुषेयत्वानुमानम्, तद्विपक्षे बाधकाभावेन निरस्तम् । यदि वेदवाक्यान्यपौरुषेयाणि, किं तत्रापहीयते ? कर्तारमन्तरेण रचना कथं स्यादिति चेन्न ; अध्ययनरूपस्य पारतन्त्र्येण रचनस्याद्यत्वत्सर्वस्योपपत्तेः । स्वतन्त्रपुरुषबुद्धिरचनायास्सिषाधयिषितत्वेन तदभावस्य प्रसङ्गनीयत्वासंभवात् । प्रमाणसिद्धस्य हि परित्यागः प्रसङ्गनीयः । महाजनपरिग्रहाभावस्तस्य प्रसज्यत इति चेत् ; अप्रामाण्यं विवक्षतो महाजनपरिग्रहमूलतया कर्तारि साधिते कथं विवक्षितं सिद्धम् ? यस्तु प्रामाण्यमिच्छन्नाप्तप्रणीतत्वमन्तरेण बहुजनपरिग्रहो न स्यादिति मन्यते ; तं प्रति ब्रूमः, यद्यनादितयैव वक्तृदोषशङ्का निर्वर्तते, तत एव च परिग्रहस्सेत्स्यति, किमनेनाप्तेन कल्पितेन ? न हि चोदनावाक्यान्न जायते प्रत्ययः । न च संशयात्मा । नच प्रत्यक्षादिभिर्बाधसंभवः । अतः कारणदोषशङ्कामात्रमेव निराकर्तव्यम् । तत्र वक्तुरभावादेव यदि वक्तृदोषा न स्युः, किमनेन वक्तृदोषेण कल्पितेन ? यथा हि कारणाभावादेव तद्दोषरहिता परमेश्वरबुद्धिः प्रमेति वस्सिद्धान्तः, एवं वक्तुरभावादेवासंभवद्वक्तृदोषा वेदाः प्रमाणमिति किं न पश्यसि ? एनया दिशा विपक्षे बाधकं नास्ति, अस्ति तु पक्षे बाधकम् । न ह्यसौ कर्ताऽस्मदादिभिरुपलभ्यते । बुद्धादिग्रन्थे तु परम्परया स्मर्यते । न च जीर्णकूपारामादिवदनुपयोगात्कर्तुरस्मरणमिति वाच्यम् ; प्रमाणान्तरागोचरकालान्तरभाविफलसाधनबहुवित्तव्यवकाय-

क्लेशादिपूर्वकप्रवृत्तिसाध्ये वक्तृप्रत्ययमन्तरेण प्रेक्षावतामनुष्ठानासंभवात् । जीर्णकूपादिषु तु देशोच्छेदादिना पुरुषविच्छेदात्मयोजनाभावाच्च कर्त्रस्मरणम् । इह त्वनन्तैः पुरुषैरस्वलितमात्रास्वरवर्णसन्दर्भमध्येतृपरम्परयाऽधीयमाने सति प्रयोजनवति च कर्तृविस्मरणं न युक्तम् । अतोऽवश्यस्मृत्यस्य कर्तुरस्मरणादवगम्यते नासावस्तीति । यत्तु वैशेषिकादिस्मरणम्, न तदनुष्ठानौपयिकमहाजनस्मरणम् [तदनुष्ठानोपेतं महाजनस्मरणम्] । नह्येतृपरम्परया कर्तृविशेषस्य स्मरणं तैरपि वक्तुं शक्यम्, अपि तु केनचित्सामान्यतोदृष्टेनानुमितः कर्ता यौक्तिकैस्तदनुसारिभिश्च कैश्चिदनुस्मर्यते । अत एव हि तेषां कर्तृविशेषविवादः, प्रजापतिर्वा पशुपतिर्वा हिरण्यगर्भो वेति । परम्परया सर्वत्र स्मर्यमाणो हि कर्ता बुद्धादिवन्मन्वादि-वच्च न विहीयेत । अतो दृश्यादर्शनबाधितमेवेदमनुमानम् ॥ २९ ॥

यत्तु महर्षयस्मरन्तीयुक्तम्, तत्तु विपरीतम् । सर्वैरपि महर्षिभिर्वेदस्य नित्यत्वमेव धुष्यते । तदाह मनुः—

* अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतस्सर्वाः प्रवृत्तयः ॥ इति ।

अत एव * प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत इत्येतदप्यनन्तेषु वेदेषु तत्तत्कालानुरूपधर्मभेदोचितवेदांशविशेष-प्रकाशनाभिप्रायम् । धर्मश्च कालादिभेदेन मात्रया भिद्यत इति स्मरन्ति—

* अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां चापरे तथा । अन्ये च द्वापरे धर्मास्तथा चान्ये कलौ युगे ॥

इत्यादि । अतो महर्षयोऽपि कर्तारं न स्मरन्ति ; किं तु प्रतिषेधन्ति । कृतज्ञास्सत्यवादिनश्च महर्षयः परमोपकारकं वेदवक्तारं सन्तमपि निषेधन्तीति साहसमिदम् ।

यत्पुनर्वेदा एव वेदानां सकर्तृकत्वमाहुरित्युक्तम् ; तदप्यसत् ; * अजान् ह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षदिति वेदनित्यत्वश्रुतेः । अत एव * ऋचस्सामानि जज्ञिरे इत्यादिकमपि तत्तद्वेदाभिमानिदेवतोत्पत्तिपरम्, तादात्विकप्रादुर्भावपरं वा । न खल्वीश्वरस्य शक्तस्यापि क्रमान्तरकल्पने प्रमाणमस्ति । प्रत्युत * यथापूर्वमकल्पयदिति न्यायस्सर्वत्र सञ्चारणीयः, प्रागुक्तश्रुतिस्मृत्यनुसारात् । अत एव ऋषीणां सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्वमपि प्राचीनकर्मानुगुणं प्रजापतिप्रदत्तशक्तिविशेषाणां तत्तदधिकारानुगुणमनधीतवेदभागसाक्षात्करणमेव । तदेवं न वेदकर्तेति सर्वदा परतन्त्रपुरुष-परम्पराधीता एव वेदाः । तदेतत्सर्वमभिसन्धाय सूत्रितम्—* उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । सर्वेषामध्येतृणां वेदोच्चारणप्रवाहस्य पूर्वपूर्वोच्चारणरूपशब्दपूर्वत्वमुक्तम् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादीनां पदस्य साङ्केतिकत्व-प्रतिक्षेपनयेन दूषणमुक्तप्रायमित्यर्थः । अथवाऽस्मरणबाधितस्य कर्तुरनुमानासंभवाज्जगत्कर्तारमुपस्थापयन्ती श्रुतिरेव कर्तृसद्भावेऽपि प्रमाणमिति स्यात्, ततश्च वेदकर्तृसंभवं साधयता वेदाख्यशब्दस्य पूर्वत्वम्—अनादित्वमुक्तं स्यादिति स्ववचनविरोधः । यद्वा याभिः श्रुतिभिर्वेदानां सकर्तृकत्वं सिषाधयिषसि, ताभिरेव तत्कर्तृतयाऽभिमतेश्वरव्यापारस्य वेदशब्दपूर्वकत्वमुक्तम् । यथा * वेदेन रूपे व्यकरोत् सतासती प्रजापतिः, * स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत । स भुव इति व्याहरत् । सोऽन्तरिक्षमसृजत, इत्यादि । तथा—

*सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ॥ इति ॥ २९ ॥

यत्तु काठकादिसमाख्याविशेषाः कर्तृनिमित्ता इति, तत्राह—

30. सू०—आख्याप्रवचनात् ॥ १. १. ३०. ॥ (सि. २)

काठकादिसमाख्या । प्रवचनात्—प्रकृष्टाद्वचनात्, निमित्तादेव । प्रकृष्टं हि वचनमद्यत्वं इव कस्यचिदेव भवतीत्यसाधारण्यात्तेन निर्देशः । न हि योग्यानुपलब्धिनिराकृतसद्भावं कर्तारमन्यथाऽप्युपपन्ना श्रुत्याद्यपेक्षया दुर्बला च समाख्या साधयितुमलमिति भावः । किंच कार्तियुगाः पुरुषाश्शक्त्यतिशयात्सर्वान्वेदानधीतवन्तः, ततः कालक्रमेणापचीयमानशक्तीन्पुरुषानालोक्य वेदान्वैदिकं च धर्ममभिरक्षितुकामेन वैयासिकीं व्यक्तिमातिष्ठता भगवता वासुदेवेन व्यस्तशाखा वेदाश्शिष्यान्ध्यापिताः । एवं प्रतिद्वारपरम् । ततश्च यो वेदांशो येनाधीतोऽध्यापितश्च स तेन विशिष्य समाख्यात इति व्यासवृत्तान्तविदां सुगमोऽयमर्थः । तेनात्र शाबरमपि सङ्गतम् । यथाऽऽह—*स्मर्यते च [भगवान्] वैशम्पायनः सर्वशाखाध्यायी, कठस्त्वमामेकां [कठः पुनरिमां केवलां] शाखामध्यापयांबभूवेति, [स] बहुशाखाध्यायिनां सन्निधावेकशाखाध्यायी अन्याः[न्यां] शाखा[म] अनधीयानः, तस्यां च प्रकृष्टत्वादसाधारणमुपपद्यते विशेषणम्—इति । एवं च व्यासादि-क्कठादिप्रवाहोऽप्यनादिरिति नित्यं तेनतेन ससोऽशो निर्दिश्यते । यत्तु कठादिशब्दाश्चरणविशेषवाचिनः, तत्तच्चरणैः पुरुषैरधीयमानाश्शाखाः काठकं कालापकमित्यादिसमाख्यया निर्दिश्यन्त इति कैश्चिन्निर्यूढम् ; तत्रापि तस्य चरणविशेषस्य कठादिसंज्ञकपुरुषविशेषप्रवाहविकारेण कठादिशब्दोपचार इतीतिहासपुराणप्रामाण्यमिच्छद्विरभ्युपगन्तव्यम् ॥

यत्तु समाख्यायाः कर्तृनिमित्तासुत्तम्भयितुं प्रावाहणिरौद्दालकिरित्याद्यनित्यार्थसंयोगप्रदर्शनम्, तत्राह—

३१. सू०—परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ १. १. ३१. ॥ (सि. ३)

प्रावाहणिरित्यादयश्शब्दा यद्यप्यपत्यार्थाः, तथाऽपि नानित्यार्थसंयोगः, प्रवाहणोद्दालकतदपत्यप्रवाहस्याप्यनादित्वात् । तत्र परं श्रुतिसामान्यमात्रम्, यथा कौमुदगन्ध इत्यादयश्शब्दा अनित्येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते, तथा प्रवाह-नित्येष्वपि तेषु तेषु पुरुषेषु तत्तदपत्यविशेषात् प्रावाहणिरौद्दालकिरिति केवलं श्रुतिसामान्यमात्रम् । एवं श्रुतिसिद्धेषु सर्वेष्वर्थेषु रूपेष्वपि केनचिन्निमित्तेन व्रीह्यादिष्विवैकशब्दनिवेशोऽनुसन्धेयः । यत्तु परैर्भाषितम्—प्रवहतीति प्रावाहणिः, बबर इति शब्दानुकृतिः, तेन यो नित्योऽर्थः तमेवेमौ वदिष्यतो वायुम्; अत उक्तम्—*परं श्रुतिसामान्यमात्रमितीति । एषा योजना ह्यर्धचार्वाकैभ्य एव रोचते, अन्यथा कथमकामयतेत्यस्याप्यन्वयः । तत्रापि चेदर्थान्तरं कल्प्यते, किं सर्वत्रैवं न कल्प्येत ? अर्थवादानामपि प्रत्यक्षाद्यद्विरुद्धानां गुणवादमन्तरेण यथाश्रुतार्थे प्रामाण्यमुपपादयिष्यामः । किंच *भृगुर्वै वारुणिः, वरुणं पितरमुपससार, *श्वेतकेतुर्हारुण्ये आस । तं ह पितोवाचेत्यादिष्वपत्यार्थतैव स्वीकर्तव्या, कथमन्यथा पितृपदसमभिव्याहारः ? संवादोदाहरणं वा ? तद्वदत्राप्यपत्यार्थत्वे को दोषः ? अत एकरूपं समाधिं पश्यता-मुभयत्र प्रवाहनित्यतया वा सर्वत्रार्थवादतया वा अन्यपरत्वेन वा निर्वाह्य इत्यपत्यार्थविवक्षाभङ्गोऽनुपपन्नः । शरीरक-देवताधिकरणे तु *शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, *अत एव हि नित्यत्वम्, *समाननामरूपत्वा-च्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च इति सूत्रत्रयेणानित्यार्थसंयोगपरिहारः, सूत्रकाण्डमन्त्रकृत्त्वाद्यविरोधः, कल्यान्तरेऽपि तस्यैव वेदसन्दर्भस्य प्रवर्तनं चैतदधिकरणाभिप्रेतमेव प्रसङ्गाद्विरिष्यत इति न किंचिदनुपपन्नम् ॥ ३१ ॥

कथं चोदनाप्रामाण्यम् ? * वनस्पतयस्सत्रमासतेत्याद्युन्मत्तवाक्यप्रायशब्दराशिमध्यस्थत्वाच्चोदनानाम्, नहि वनस्पतिशब्दनिर्दिष्टा भूतसङ्घातविशेषास्सत्रमासीरन् ? तदभिमानिनो वा भवद्विस्तथा संज्ञिताः ? अतः कथं तत्संज्ञा-श्चेतनास्सत्रमासीरन्निति संभावयाम ? अतो जरद्गवादिवाक्यबहुन्मत्तवाक्यमिति, तत एव तदेकराशि चोदनावाक्य-मपीति । तत्राह—

३२. सू०—कृते वा विनियोगस्स्यात् कर्मणस्समत्वात् ॥ १. १. ३२. ॥ (सि. ४)

वशङ्कानिवृत्त्यर्थः । बालोन्मत्तादिकृते चोदनावाक्ये सति, अविनियोगस्स्यात् । विनियोगोऽत्राकाङ्क्षा-
योग्यतासन्निधिभिः परस्परेण संबन्धः । एवमिव हि चोदनावाक्यमुपलभामहे—इदं कर्तव्यम्, एभिः करणैः, एत-
दर्थम् इति । नह्यत्राभिना सिञ्चेदित्यादिवल्लोकतो विरोधं पश्यामः । नचालौकिके कालान्तरभाविफलसाधनत्वे बाधसंभा-
वनाऽपि । तदेवं परस्परसमन्वितार्थे पदसमुदाये यद्युन्मत्तादिकृतत्वशङ्का, अयमत्राधितो विनियोगो न स्यात् । तदेव-
मन्वितार्थचोदनावर्गसन्निधियोगे रुमाप्रक्षिप्तकाष्ठलवणभावन्यायेन * वनस्पतयस्सत्रमासतेत्यादीन्यपि प्रमाणीकृत्यामि-
ष्टोमादिना सत्रकर्मणस्समत्वात्, तस्तुत्यर्थम् वनस्पतयोऽपि नामाचेतनास्सत्रमासत, किं पुनरितरे विद्वांसो ब्राह्मणा
इत्युच्यत इति शाबरस्समाधिः । अस्माभिस्तु वादरायणीयमभिप्रायमनुसन्धानैरुच्यते—* तत्तेज ऐक्षत, * ता आप
ऐक्षन्त, * तं पृथिव्यब्रवीत् इत्येवमादीनामभिमानिदेवताविषयत्वम् * अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् इति
सूत्रितम् । तदेवमिह * वनस्पतयस्सत्रमासतेत्यादिष्वपि वनस्पत्याद्यभिमानिन्यो देवता एव सत्रकर्तारः प्रशंसार्थमुदा-
ह्रियन्ते । देवताभिरप्यनुष्ठितोऽयमर्थः किं पुनरर्वाचीनैरित्युक्ते हि स्तुतिरतिशयिता भवति ; वनस्पतिमात्रोदाहरणं तु स्तुतौ
मन्दम् । अयथार्थेन प्ररोचना चायुक्ता । देवतानां तु विग्रहादियोगः अर्थित्वं सामर्थ्यमधिकारश्च शारीरके समर्थ-
यिष्यते । अतः कर्मणस्समत्वादिति सूत्रखण्डो देवतानां मनुष्याणां च सत्रादिकर्मसाम्यमाह । एवं सत्येषैवास्मदुक्ता
प्ररोचना । यद्वा तिष्ठत्वियमर्थवादाधिकरणसाध्या, पौरुषेयत्वानुमानस्य प्रतिकूलतर्क एवानेन सूत्रेणोच्यते । वेदे, कृते,
प्रेक्षावतां स्वानुष्ठानप्रमित्यङ्गतया तस्या विनियोगस्स्यात्, हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रहणधारणार्थानुष्ठानादिर्न स्यादित्यर्थः । कर्मण-
स्समत्वात्, अभिहोत्रादिकमेव हेतुदर्शनरहिता महान्तो जनाः परिगृह्णन्ति । तदवश्यं न कृतो वेदः । अतस्तदन्तर्गतानां
चोदनानामपि वक्तृदोषासंभवात्प्रामाण्यं सुस्थितमिति सुप्रतिज्ञातोऽयं चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ।

आख्याया अन्यथासिद्धेः स्मर्तव्यस्मृत्यभावतः । श्रुतिस्मृत्यादिभिश्चात्र पौरुषेयानुमा हता ॥

वेदांश्च प्रहिणोतीति श्रूयते परमः पुमान् । क्रमान्तरविनिर्माणकल्पना च गरीयसी ॥

कालभेदे च मन्त्राणां न शक्तिरपहीयते । यतस्तत्संपरित्यज्य सृजेन्मन्त्रान्तरं प्रभुः ॥

अत ईश्वरमिच्छद्विरनिच्छद्विश्च वादिभिः । इदंप्रथमता वेदेष्वनुमातुं न शक्यते ।

श्रूयते नित्यमित्येव श्रुतिशब्दोऽत्र रूढिमान् । आहुश्च सर्वे निगमा न कृत्रिमसरस्वतीम् ॥

अनितरपरिदृष्टेष्वस्तबाधेषु वस्तुष्वखिलनिगमवाचो बुद्धिमुत्पादयन्त्यः ।

सहजमनपवादं मानभावं दधानास्समजनिषत विष्णोश्शाश्वतं शासनं नः ॥ ३२ ॥

॥ इति वेदापौरुषेयताधिकरणम् ॥ ८ ॥ इति प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयपादे अर्थवादप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

यदाज्ञाव्यतिषङ्गेन यद्वा यस्मिन्समन्वयात् । प्रामाण्यमर्थवादादेस्तमीश्वरमुपासहे ॥

33. सू०—आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १. २. १. ॥ (पृ. १)

सशिरस्कवेदप्रतिपाद्यकर्मोपासनात्मकधर्मसमुदाये चोदनानां प्रामाण्यमुपपादितम् । तदर्थोर्पाक्षतकारणदोषा-
घभावाविशेषेणार्थवादानामपि प्रामाण्यमुपन्यस्तम् । तदिदानीं मुखान्तरेणाक्षिप्य समाधीयते । यद्वा वेदानामप्रामाण्यं
बाह्यहेतुमूलकं निरस्यते । प्रागुक्तास्तु नैगमिक्यः पूर्वपक्षयुक्तयो बाह्यहेत्वनुग्राहकत्वेन प्रदर्शिता इति मन्तव्यम् । किञ्च,
उद्घटापराधोपेक्षयोगात् पौरुषेयत्वादयस्स्पष्टतरा दोषाः पूर्वं परिहृताः; अथ तथैव स्पष्टास्पष्टतरशङ्काः परिह्वियन्त इति
क्रमः । तत्रास्मिन्पादे विध्युद्देश्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य वेदभागस्य सप्रयोजनार्थबोधनेन प्रामाण्यमुपपाद्यते । नामधेयानां तु
विध्युद्देशान्तर्गततया पादान्तरीयता । तत एवानित्यदर्शनादिभिः प्रस्तुतत्वादर्थवादानां विधिविश्रमेण विधिपरतया च
प्रकृतमनुवदन्यर्थवादाः, तानधिकृत्य विचार्यते—किं ते प्रमाणं न वेति ।

यदत्र कैश्चिदुक्तम्, अस्मिन्नधिकरणेऽपि विध्यतिरिक्तानां सर्वेषामानर्थक्यं पूर्वपक्षीक्रियते, सिद्धान्ते च
स्वाध्यायविधिवशेनार्थवत्तया भवितव्यमित्येतावत्साधारण्येनाभिधास्यते, पश्चात्क्रमेण स्तुत्याद्युपयोगविशेष इति वेदितव्यम् ।
तत्र प्रथममर्थवादिषु सिद्धान्तकथनात्तावदेवोदाहृत्य चिन्त्यत इति ; तदसत्, न हि सामान्येन दूषणानुयोगे विशेष-
विषयमुत्तरं प्रकुर्येत । विशेषविषयानुयोगे तु सामान्यतस्समाधानं संभवेदपि । ततश्च * अतदर्शानामिति सामान्य-
निर्देशोऽपि विशेषार्थ एव । अन्यथा सामान्यविशेषचिन्ताभ्यामधिकरणभेदप्रसङ्गात् । अध्ययनविधिवलेन सिद्धान्त-
स्थापनं वारयिष्यते । ततोऽर्थवादा एवाक्षिप्य समाधित्सिताः । असाधारणैस्तु हेतुभिः पश्चान्मन्त्रनाम्नोराक्षेपसमाधाने
प्रवृत्स्यतः । यच्चान्यैरुक्तम्, यो हि परमते वेदान्तानां सिद्धोऽर्थः, सोऽप्यात्मज्ञानचोदनैकवाक्यतया कार्यप्रधानक इति ;
तत्समन्वयसूत्रे निराकरिष्यते । यत्पुनरुक्तम्, न वेदान्तानां चोदनैकवाक्यता, न चास्मिन्शास्त्रे तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञा,
* अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति शास्त्रान्तर एव सिद्धेरिति ; तत्प्रागेवैकशास्त्रोपपादनेन निरस्तम् । अयं च कबन्धमीमां-
सकपक्षो राहुमीमांसकपक्षवदुपेक्षणीयो वेदविद्धिः । आह च वेदार्थसंग्रहे *सर्वमेकं शास्त्रमिति वेदवित्तिद्धान्त इति ।
अतोऽत्रैव लक्षणे कृत्स्नस्य वेदस्य प्रामाण्यं समर्थनीयमिति शास्त्रस्वरूपादिविपयाणामपि वाक्यानां प्रामाण्यं समर्थनीयम् ।
नन्विहैव यदि तेषां प्रामाण्यं साध्यते, न भवितव्यं चतुस्तूत्र्या ; अथ किंनिमित्तं तर्हि शास्त्रभेदमन्तरेण प्रमाणलक्षणा-
दीति ? उच्यते, न शरीरकेऽर्थवादविशेषाणां प्रामाण्यं साध्यते, अपि तु प्रमाणानां सतां ब्रह्मणि प्रामाण्यमात्रसाध-
नम् । अनिर्धारितविषयविशेषं प्रामाण्यं कथं प्रसाधनीयमिति भावोचः, सर्वत्रैवानुयोगप्रसङ्गात् । सिद्ध एव प्रामाण्ये
संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तास्तदर्शविशेषेषु वर्तिष्यन्ते । तद्यदि विषयविशेषनियतमेव प्रामाण्यमिह साध्येत, कथं पुनस्संशय-
संभवः ? नन्वेवमपि विध्येकवाक्यतयाऽत्रार्थवादानां प्रामाण्यमुपपाद्यते, *विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यादिना, * तत्तु सम-
न्वयादिति प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वमन्तरेण स्वरूपे विश्रमस्साधयिष्वते ; अतः पूर्वापरविरोधो वा तेषामिहानिरूपणं वा प्राप्त-
मिति । मैवम् ; इह हि निष्प्रयोजनमृषावादरूपतयाऽर्थवादानामप्रामाण्ये प्रसक्ते सप्रयोजनसत्यार्थविषयतया प्रामाण्यं वक्त-
व्यम् । तत्र केषांचिद्विध्येकवाक्यतया स्तुत्याद्यर्थत्वेन केषांचित्त्वतः प्रयोजनभूतब्रह्मप्रतिपादनेनैव सार्थकत्वमिति विभ-

ज्योत्तरे वक्तव्ये गूढाभिप्रायस्सूत्रकारः प्रामाण्यं यावता सर्वत्र कथयितुं शक्यं तदिहासूत्रयत् । विध्येकवाक्यतया ताव-
त्केषांचिप्रामाण्यं वक्तव्यम् ; इतरेषां तूपासनविध्येकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया प्रामाण्यानुवचनम् । तत्र यद्येकहेल्या
वेदाप्रामाण्यघादी निराकर्तुं शक्यः, किमस्य सहसा ब्रह्मणोपदिष्टेनेति मन्वानो विध्येकवाक्यत्वमुखेन सार्थकतां सम-
र्थितवान् । अतो न विरोध इति ।

तदिहैवं पूर्वपक्षः—यद्यपि प्रमाणानां स्वतःप्राप्तं प्रामाण्यम्, शब्दार्थसंबन्धश्च स्वाभाविकः, पदानि च
लोकोत्तरमर्थं प्रतिपादयितुं शक्नुवन्ति, वक्तृदोषोऽपि वेदे दुर्लभः ; तथाऽपि तदेकदेशभूतेष्वर्थवादेषु प्रामाण्यं दुरुपपा-
दम्, निष्प्रयोजनमृषावादप्रायत्वात् । तथा हि—* सोऽरोदीद्यदोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्, *स आत्मनो वषामुदक्स्वदत्, *
*देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्, *वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता इत्येवमादीन्यर्थवादवाक्यानि किं विध्यु-
द्देशेनैकीभवन्ति प्रमाणम् ? उत पृथग्भवन्ति ? नाद्यः, अनुपयोगात् । यदि हि विध्युद्देश एव स्वार्थं विदधीत पुरु-
षोऽपि तत एव प्रवर्त्यति, कृतमर्थवादैः । न ह्यमी करणेतिकर्तव्यतादिविधेयकोटिघटितं कंचिदर्थमुपस्थापयन्ति । न
द्वितीयः, * आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् । यद्यपि प्रमाणान्तराणि स्वविषयावबोधपर्यवसितानि प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपयुक्तमपि
शिलाशकलादिकं बोधयन्ति, तथाऽप्यागमस्येन प्रमाणेन प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यन्ताभिधायिना भवितव्यम् । अन्यथा वक्तृ-
श्रोत्रोर्वचनश्रवणादिप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न ह्यत्र गीतवच्छब्द एव स्वदत् इति शृणोति । न च नास्त्रवद्रसात्म-
तयाऽवदधते । अतः प्रमाणेन सता आगमेन श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोग्यार्थाभिधायिना भवितव्यम् । ततश्च भूतान्वाख्यान-
मात्रेष्वर्थवादवाक्येषु वायसरदनवाक्येष्विव क्व वा प्रवर्तेत ? कुतो वा निवर्तेत ? अतः, अतदर्थानाम्—प्रवृत्ति-
निवृत्त्यन्वयविरहिणामर्थवादवाक्यानाम् । आनर्थक्यम्—निष्प्रयोजनत्वम् । तस्मादर्थवादवाक्यम् अनित्यमुच्यते ।
नपुंसकतया सामान्यवचनं सर्वार्थवादसंग्रहसूचनार्थम् । तन्मुखेन कृत्स्नवेदाक्षेपसूचनार्थं वा । एकदेशमुखेन कृत्स्नाक्षेप-
शरीरकत्रिपाद्यामिवात्रापि नानुपपन्नः । तत्र चोक्तं दीपे—* द्वितीयतृतीयचतुर्थपादेषु कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि प्रधा-
नादिप्रतिपादनपराणीति तन्मुखेन सर्वाक्षेपमाशङ्क्य तान्यपि ब्रह्मपराणीत्युक्तम्—इति । नित्यत्वे वेदस्य प्रामाण्यं
समस्ति, अनित्यत्वे वा पुं प्रत्ययाभावादप्रामाण्यमिति कार्योद्देशेन कारणमुक्तम् । इह चौपचारिकमेवानित्यत्वं परैरभ्युप-
गतम् । यथा भाषितम्—* यद्यपि नित्यानि, तथाऽप्यनित्यकार्यमपि कुर्वन्तीति । आह च भवनाथः—* नित्यं
हि हेत्वनपेक्षं स्वरूपे, अन्यदपि हेत्वनपेक्षमर्थे गौणं नित्यं तन्नेत्यनित्यमिति । अध्याहारविपरिणामगुणकल्पनादिभि-
र्विधिपरत्वमाश्रीयेत्, अव्यवस्थितिस्स्यात् । रुद्रोदनवाक्ये हि शिष्टाचारोपन्यासाद्ब्रह्मद्रोदितव्यमिति कवयेम । यद्वा
महतामपि तथाविधं प्रमादं प्रकाश्य प्रयत्नेन वर्जनीयमिति । अतो यथारुचि कल्पनादव्यवस्था ; अशक्यविधानता च ।
न हीष्टवियोगादिकमन्तरेण विधिमात्रप्रेरितेन रोदितुं शक्यम् ; नच प्रजापतिवदात्मनो वपोत्वेदनम्, तस्याश्च स्वय-
मग्नौ प्रेरणम्, ततस्तूपरपशूथानम्, तेन च स्वयं यजनमित्यादीनीदानां तनेषु घटते ; न च देवयजनाध्यवसानसम-
नन्तरं स्वेच्छया दिव्योहस्साधयितुं शक्यः । अत एवजातीयकानि दूरं गत्वाऽपि नैरर्थक्यास्तिद्धमात्रपर्यवसितान्येव ।
तत्र यदि सिद्धमर्थं प्रमिमीमहि, ततः किम् ? यदि च न, ततोऽपि वा किम् ? किञ्च, प्रामाण्ये निश्चिते प्रयोजनवदर्थ-
पर्यवसानकल्पनम्, तत्कल्पनेन तन्निश्चय इत्यन्योन्याश्रयणम् । न च सिद्धप्रतिपादने निष्प्रयोजने सति श्रुतहानेनाश्रय-
माणप्रयोजनबदर्थान्तरपरताक्लृप्तिसिर्युक्ता । यथोक्तं यामुनाचार्यैः—* न खलु काकाबलोकनमनभिमतमिति कनकाव-

लोकनता कल्प्येतेति । न च प्रयोजनानुगुणा प्रमाणव्यवस्था ; प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम् , स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वात्सर्वप्रमाणानाम् । अन्यथोपेक्षादिफलेषु तृणकण्टकादिविषयेषु प्रमाणेषूपादानोचितार्थकलसिप्रसङ्गात् । न च तर्हि तृणादिप्रत्यक्षवदेव प्रामाण्यमस्तीति वक्तुं शक्यम् , पुरुषव्यापारनैरर्थक्यप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । न च तत एव प्रसङ्गात्प्रयोजनविश्रमः, भ्रान्त्याऽपि तद्व्यापारोपपत्तेर्ध्वाङ्गदन्तेयत्तावाक्यस्यैव प्रामाण्यस्थापनस्यैवायुक्तत्वात् । न च वाच्यम् स्वाध्यायविधिना कृत्स्नस्य वेदस्य पुरुषार्थाय नियम्यमानत्वादर्थवादेऽपि प्रयोजनेन भवितव्यमिति । शक्यमेव हि विधिना प्रयोजनमुपादीयेत् । न च सिद्धार्थज्ञानमात्रं प्रयोजनम् , वैषयिकज्ञानवत्स्वयं स्वादुत्वाददर्शनात् । दर्शनेऽपि ज्ञानमात्रे प्रीत्युत्पावर्थसत्यतायामनिर्वन्धात् । न चात्र कार्यदर्शनं कलसितशक्यत इत्युक्तम् । दृष्टार्थत्वासंभवे चाध्ययनस्यैव वरमदृष्टार्थत्वं कल्पयितुम् , न तु तद्वलेनाशक्यदृष्टकलसिः । अध्ययनविधिश्च नार्थज्ञानपर्यन्त इति साधितमादौ । अक्षरग्रहणस्य प्रयोजनवत्त्वमर्थवादभागानामर्थपरत्वाभावेऽपि पारायणाद्यदृष्टेनापि सिध्येत् । न च तत्र प्रामाण्यापेक्षा, हुमादिसमानयोगक्षेमत्वात् । यथा च हुमादीनां स्तोभाक्षराणामर्थज्ञानमन्तरेणापि ऋगाद्यभिव्याप्तसामभागपूरणेन सप्रयोजनता वक्ष्यते, एवमिहाप्यर्थवादानामर्थज्ञानेतरप्रयोजनवत्तायामध्ययनविधेः का हानिः ? न चैवमस्त्विति वाच्यम् , अपौरुषेयस्यानन्तस्य वाक्यरशोः प्रतीतिमुत्पादयतोऽप्यविवक्षितार्थत्वे शिष्टेऽप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । भवतु वाऽध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वबलादसंभवदृष्टानामर्थवादानां स्वाध्यायवर्हिर्भावः । सन्ति चाख्यानरुचीनामुपाध्यायानां मन्दप्ररोचनार्थमालापाः । इदानीन्तनेष्विव ग्रन्थेषु परिग्राह्यतया प्रथितेन केनचित्प्रक्षेपाच्च तदुपज्ञं परिग्रहपरम्पर्योपपत्तिः । एतदपि सूचितम् *तस्मादनित्यमुच्यत इति । *तदेषाऽभ्युक्ता, *तदुक्तमृषिणेत्यादीनि चार्थवादवाक्यानि मन्त्रान् संवादयन्ति । अतोऽप्यवगच्छामो मन्त्रेभ्योऽर्वाचीनतामर्थवादवाक्यानाम् । अतः कृत्स्नस्य वेदस्यापौरुषेयत्वं प्रामाण्यं च दुर्वचमिति ॥ १ ॥

नचानर्थक्यमात्रादप्रामाण्यम् , अपि तु बाधाच्चेत्याह—

34. सू०—शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥ १. २. २. ॥ (पू. २)

शास्त्रविरोधात् दृष्टविरोधाच्छास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति प्रत्येकसमुदायपरमिदम् । द्वौ शास्त्रदृष्टविरोधौ परिहारसूत्रक्रमसंख्यानुरोधात् । शास्त्रविरोधस्तावत् *स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यादिषु । यद्येतद्भूतान्वाख्यानमात्रम् , तदा विद्यमानत्वेऽपि नैरर्थक्यात् , अविद्यमानत्वे मृषावादरूपत्वात् , स्तेनं मनः, अनृतवादिनी वाक्, अतः स्तेयादिकं न कर्तव्यमित्यनन्वयात् कर्तव्यमित्येव कल्पयेत् । सर्वशरीरेषु चेष्टायां वाङ्मनसयोः प्रधानत्वादितरभूतेन्द्रियैरपि तच्चरितमनुवर्तितव्यमिति वा, निमीलनोन्मीलनादिवत्स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तत्करणिणा पुरुषेणापि तत्तन्त्रवाहिना भवितव्यमिति वा सः । तथा च स्तेनानृतप्रतिषेधकशास्त्रेण विरोधः । न च षोडशग्रहणादिवद्विकल्पः, प्रत्यक्षान्निषेधात्कल्पस्य विधेर्दुर्बलत्वेनातुल्यत्वात् । रागप्राप्तप्रतिविध्यनुपजीविनो निषेधस्यैव बलीयस्त्वात् । स्तेयानृतयोश्च रागप्राप्तत्वात् , तत्र चानपेक्षिततया विधेरनुदयात् । नियमादेश्चात्रासंभवात् । अतोऽत्र विधिकल्पने शास्त्रविरोधस्सौत्रः, विध्यसंभवस्त्वर्थसिद्ध इति । दृष्टविरोधस्तु * तस्माद्भूम एवाभेर्दिवा ददशे नार्चिः....तस्मादर्चिरेवाभेर्नक्तं ददशे न धूम इत्यादिषु स्पष्टः, दिवानिशमुभयोरुपलब्धेः । यच्चानेन समर्थ्यते—अस्माहोकादुक्तम्यागिरादित्यं गत आदित्यश्च तमिति, तदपि हेत्वसिद्धेर्मृषावादः । अत एव तन्मूला अभिसूर्ययोर्नक्तंदिवं व्यक्थितज्योतिष्टेन स्तुतिरपि मृषा, न ह्यसत्या स्तुतिरुपपद्यत इति ।

अथ शास्त्रदृष्टविरोधः—* न चैतद्विद्मोऽब्राह्मणा वा स्मो वयं ब्राह्मणा वेति । [न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेति] ब्राह्मण्यं विशिष्टमातापितृसंबन्धविशेषरूपोपाधिः, स च क्वचिद्दृष्टः क्वचिदनुमेय इत्येके । मातापितृसंबन्धविशेषसहकृतचक्षुर्माहो जातिविशेष इत्यपरे । अत उभयेषामप्येतद्दृष्टविरोधोदाहरणम् । वयं तु ब्रूमः—शास्त्रविरोधस्यैवैतदुदाहरणमिति । नहि वयं गवादिब्राह्मणक्षत्रियादिविभागमापाततोऽध्यक्षयामः, न च रत्नतत्त्वमिवाभ्यासपाटवादिना । न च देशान्तरगतमुपदेशात्पूर्वमयं ब्राह्मण इति निश्चिनुमः । न च ब्रह्मसूत्रादिलिङ्गभेदान्निश्चयः, दुष्टशूद्रादिभिर्व्यभिचारात् । अत एव न लिङ्गविशेष एवैतत् । एतेनाचारविशेषो ब्राह्मण्यमित्यपि दत्तोत्तरम् । * चण्डालमपि वृत्तस्थम्...तं देवा ब्राह्मणं विदुः इत्यादि तु क्रियास्तुतिपरमेव, अन्यथा सर्वसंक्षोभप्रसङ्गात् । किंच, ब्राह्मण्यादिजातिविशेषमधिकृत्य क्रियाविधिः, सा चेत्तत्, आत्माश्रयस्यात् । एतेनाचारविशेषाभिव्यङ्ग्यत्वमपि निरस्तम् । अथ विशिष्टमातापितृसंबन्धरूपम् ? किं तद्वैशिष्ट्यं नाम ? न तावदाचारादिकम्, उक्तदोषानतिक्रमणात् । नापि मातापितृब्राह्मण्यमेव, पूर्वपूर्वमातापितृब्राह्मण्यनिरूपणेऽपि पूर्वपूर्वमातापितृब्राह्मण्यनिरूपणसापेक्षत्वादिनाऽनवस्थानात् । मातापितृब्राह्मण्यस्योपदेशसिद्धत्वान्नानवस्थेति चेन्न ; तद्ब्राह्मण्यमपि ह्युपदिश्यमानं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पत्तिरूपम्, ततश्चोत्पत्तिमात्रमतिप्रसङ्गि । तदतिरिक्तं तु ब्राह्मणशब्दनिमित्तं पूर्वपूर्वेऽपि न सिध्यतीति निरालम्बनस्तद्व्यवहारः । अथ ब्राह्मण्याख्यो जातिविशेषो मातापित्रोः प्रत्यक्षः, तत्संबन्धज्ञानेन पुत्रे तदभिव्यक्तिरिति । तदपि न, मातापितृब्राह्मण्येऽपि तन्मातापितृब्राह्मण्यसापेक्षत्वेनानवस्थानात् । पूर्वपूर्वप्रत्यक्षमूलोपदेशपरम्परया न दोष इति चेन्न ; उपदेशपरम्परातिरिक्तप्रत्यक्षपरम्परायां प्रमाणाभावात् । न हि विशिष्टमातापितृप्रसूतोऽयमित्युक्तेऽपि तद्वाक्यार्थनिश्चयादधिका क्षत्रियादिव्यावृत्तिधीरध्यक्षा जायते । यस्तु विशिष्टमातापितृप्रसूतत्त्वाद्ब्राह्मणोऽयमिति व्यवसायः, सोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो ब्राह्मण इति सामान्योपदेशमूल इति नाध्यक्षमूलः । सङ्करजातानां तूत्कर्पापकर्षाभ्यां सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यवर्णतापत्तिरित्यत्र त्वागम एव शरणमिति सर्वैरभ्युपगतम् । तथा च यथा तृणारणिमणिभ्यो जायमानस्याशुशुक्षणेः कारणवैषम्यपरिज्ञानेऽप्यवान्तरजातिरप्रत्यक्षा, एवमिहापि । तत्रापि चेज्जातिभेदः प्रत्यक्ष इष्येत, अनयैव दिशा द्रव्यादीनां धर्मत्वं प्रत्यक्षं भविष्यति देवानांप्रियस्य । एतेन * न हि यद्विरिश्चृङ्गमारुह्य गृह्यते तदप्रत्यक्षमित्यादीनि स्त्रीपुंस्कोकिलविभागोदाहरणविषयाणि विषयवाक्यानि निरस्तानि । किंच यदि मातापितृसंबन्धविशेषस्तदभिव्यङ्ग्या वा जातिब्राह्मण्यादि, ततः कथं परमपुरुषमुखबाह्यादिजातानामन्येषां च मानसानामगस्त्यवाल्मीकिद्रौपदीधृष्टद्युम्नादीनामयोनिजानां जातिविशेषा व्यवतिष्ठेरन् । नच ते न सन्ति, प्रत्यक्षाद्यविरुद्धविषये अर्थवादादेरितिहासादेश्च प्रामाण्यस्याभ्युपगमात् । अतो योनिजायोनिजसाधारणमन्यदेव ब्राह्मण्यादिकम् । यथा गोमयप्रसूते वृश्चिकप्रसूते च वृश्चिकत्वमविशिष्टम्, तथा योनिजेष्वयोनिजेषु च ब्राह्मण्यादिकम् । अनियतहेतुकं च ब्राह्मण्यादि संङ्करेषु सप्तमे पञ्चमे वाऽन्यतरवर्णोत्पत्तौ दृष्टम् । तच्च ब्राह्मण्यादिकं सर्वं प्रसवितुः परस्य पुंसः प्रजापतिप्रभृतीनामृषीणां च प्रत्यक्षम्, इतरेषां तु प्राक्तनप्रत्यक्षादिसिद्धगोत्रप्रवराद्युपदेशपारम्पर्यनियतसंबन्धावसेयमित्यौपदेशिकम् । यथा स्मरन्ति—

* वर्णाश्रमोक्तमन्त्र....नताबुद्धिसमन्विते । कर्मण्ये मिथुने जातो द्विजोऽन्यस्सङ्करस्मृतः ॥ इति ।

एतच्चास्मदादीनां योनिजशरीरेषु जातिविशेषज्ञापनाय लक्षणकथनं, न पुनः प्रमाणशतप्राप्तमयोनिजवर्गं व्यवच्छेत्तुं क्षमम् ।

. ननु काऽसौ ब्राह्मण्यादिजातिः ? न तावत्संस्थानातिरिक्ता पराभिमता जातिर्भवद्विरभ्युपगम्यते । यथोक्तं भाष्ये—

* संस्थानातिरेकिणोऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात्तावतैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेरतिरेकवादेऽपि संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिरिति । न चात्र मनुष्यत्वातिरिक्तं क्षत्रियादिव्यावृत्तं ब्राह्मणादिषु संस्थानं पश्यामः । न च निपुणनिरूपणेऽपि दोषधातुषु रूपादिषु वा गुणेषु भयादिषु वा विकारेषु वैषम्यमुपलभ्यते । न च आयुर्वेदादिषु भेषजादिविधिभेदः ; अतोऽध्यवस्यामः साङ्केतिक एवायं ब्राह्मणादिविभाग इति । अपि च,

अनादौ खलु संसारे दुर्वारे मकरध्वजे । कुले च कामिनी-कुले का जातिपरिकल्पना ॥

तस्मादनुपलम्भादनुपपत्तेश्च नास्ति ब्राह्मण्यादिजातिरिति । अविदितागमसिद्धान्तानामिदं चोद्यम् । शरीरारम्भकद्रव्यसमवेतानां सत्त्वरजस्तमसां तारतम्यविशेष एव ब्राह्मण्यादिजातिरिति महर्षयो विभजन्ते । एतदपि गुणतारतम्यं तत्तत्पुरुष-कर्मतारतम्यनिबन्धनत्वान्न निर्मूलम् । अन्तःकरणगुणतारतम्यं तद्विरुद्धमपि न जात्यादिनियामकम् । दर्शनस्पर्शनाद्यनुज्ञा-परिहारावपि शारीरगुणतारतम्यनिबन्धनावेव । पुण्यापुण्य [नियामकं] हेतुकं वृत्त्यादिभेदनियामकं वर्णानां गुणतारतम्यं श्रीमद्रीताभाष्ये—

* ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥

इत्यत्र स्पष्टं व्याचकार—*ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्वीयां भावस्वभावः, ब्राह्मणादिजन्महेतुभूतं प्राचीनं कर्मैत्यर्थः ; तत्प्रभवा-स्सत्त्वादयो गुणाः ; ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभिभवेनोद्भूतस्सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तमस्सत्त्वाभि-भवेनोद्भूतो रजोगुणः । वैश्यस्य स्वभावप्रभवस्सत्त्वरजोभिभवेनोद्भूतस्तमोगुणः, शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजस्सत्त्वाभि-भवेनोद्भूतस्तमोगुणः । एभिस्स्वभावप्रभवैर्गुणैस्सह प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रैः प्रतिपादितानि ; ब्राह्मणादय एवंगुणकाः, तेषां चैतानि कर्माणि, वृत्तयश्चैता इति हि विभज्य प्रतिपादयन्ति शास्त्राणीति । न चावयवसन्निवेश एव सर्वत्र जाति-रित्यस्माभिरङ्गीकृतम् ; यथोक्तं भाष्य एव—*संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयमिति । या च कामिनीमूलत्वादिरुपप्लवाशङ्का, सा सर्वप्रवृत्तिविधातिनी, अतिशङ्कायास्सर्वत्र सुलभत्वात्, दर्शनस्य चाविशिष्टत्वात्, अनुमानस्य चागमादिविशेषे विपक्षे बाधकाभावे चानुदयात् । नच स्य्यपराधमात्रेण पुरुषस्यान्यप्रसूतत्वमनुमातुं शक्यम् ; अपराधिनीनामपि भर्तृनिमित्तप्रसवस्यापि दर्शनेनानैकान्त्यात् । सर्वेण चान्येन संयोगे सङ्कराभावात् । सङ्करजाताना-मप्युत्कर्षा [दीनां] दिना सप्तमे पञ्चमे वा वर्णान्तरापत्तिस्मरणाच्च । किञ्चेदमुपप्लवचोद्यं अर्धलोकायतिकमतमिव सेश्वर-मत्यन्ताय नास्कन्दति । तथा हि—भगवान् पुरुषोत्तमः स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगदुपसंहृत्य पुनस्सृष्टिकाले तत्तत्कर्मानु-रूपपरिणाममापन्नैरचिदंशैर्ब्राह्मणादीन्सृजति । तत्पारम्पर्यप्रसूताश्च ब्राह्मणादयो भवन्ति । एवमनुपप्लुत एवायं विभागो युगान्तरेषु । अद्यापि च विशिष्टदेशेष्वनुवर्तते । युगविपर्यासादिभिरुपप्लुतांश्च सर्वानुत्साद्य पुनः कृतयुगे महर्षिप्रभृतिभि-श्शुद्धं जातिविभागं प्रवर्तयति । एवं सर्वोपसंहारे पुनः कल्पान्तेऽपीति संसारानादित्वेऽपीश्वराभिसन्धिप्रवेशेन शुद्धसन्तान-प्रवर्तनात्सर्वत्रोपप्लवानुमानं दूरापाक्रान्तम् । यश्च महर्षिप्रभृतिषु प्रमादः, स तु प्राक्तनैः पश्चात्तनैर्वा तपःप्रभृतिभिरनुप-प्लुत इति प्राञ्चः । अत ईश्वरमहर्षिप्रभृतीनां प्रत्यक्षं ब्राह्मण्यादिकम् । अस्मदादीनां चाबाधितस्मृत्युपदेशपरम्पराधीन-लक्षणविशेषसिद्धमिति ।

अथायमपरशास्त्रदृष्टविरोधः—* को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेतीति । अत्र प्रश्नार्थत्वे नैरर्थक्यात्प्रतिषेधपरिशेषे शास्त्रदृष्टेन परलोकादिना विरोधः । पारलौकिकप्रतिषेधे स्वर्गार्थानां चोदनानामप्रामाण्यं स्यात्,

ताश्चेत्प्रमाणं तद्विरोधादर्थवादाप्रामाण्यम् । नच विकल्पः, अतुल्यार्थत्वात्, सिद्धे च तदसंभवादिति । शास्त्रदृष्टविरोधोऽपि मुखभेदेन शास्त्रदृष्टविरोध एव ॥ २ ॥

इतश्च—**35.** सू०—तथा फलाभावात् ॥ १. २. ३. ॥ (पू. ३)

येष्वर्थवादिषु फलं निर्दिश्यते, न तत्तथा दृश्यते । समुच्चयार्थो वा तथाशब्दः । यदेतद्गर्गत्रिरात्रब्राह्मणं प्रकृत्याधीतम्—* शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेद, * आस्य प्रजायां वाजी जायते इति, किं तत् सिद्धसङ्कीर्तनम् ? उताध्ययनफलोक्तिः? नाद्यः, तदानीं विद्यमानविषयत्वे नैरर्थक्यात्; अविद्यमानविषयत्वे मृषावादत्वात् । न द्वितीयः, विध्यनुवादविकल्पानुपपत्तेः । न ह्यत्र फलविधिः, द्रव्यसंस्कारादिषु फलाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न तदनुवादः असदनुवादत्वापातात् । अत एव न स्तुत्यर्थताऽपि ॥ ३ ॥

नार्थवादिकफलस्याभावमात्रम्, केषुचित्तदभ्युपगमे दोषश्चास्तीत्याह—

36. सू०—अन्यानर्थक्यात् ॥ १. २. ४. ॥ (पू. ४)

अन्यानर्थक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । * पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति, * सर्वाल्लोकान्पशुबन्धयाज्यभिजयति [पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानभिजयति] * तरति मृत्युम्, * तरति पाप्मानम्, * तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते, य उ चैनमेवं वेद इत्यादिषु यदि पूर्णाहुत्यादिभिस्सर्वकामादिसिद्धिः, अन्येषामग्निहोत्रसोमाश्वमेधादीनामानानर्थक्यं स्यात्; पूर्णाहुत्यादिव्यतिरेकेण तेषामननुष्ठानात् । यानि पुनरेकफलसाधनान्यपि परस्परनिरपेक्षाणि कर्माण्युपासनानि वा तत्र महीधरस्थमध्वर्थं मार्गभेदेन गमनवद्यथारुचि परिग्रहान्नानर्थक्यम् । अनित्यफलेषु देशकालस्वरूपाद्यतिशयापेक्षया समुच्चयोऽपि स्यात्; यथा शरीरके साधनलक्षणे वक्ष्यते—* काम्यास्तु यथाकामं समुच्चौयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावादिति । इह तु न विकल्पः, पूर्णाहुत्याद्यकरणे तदुत्तरकर्मानधिकारात् । नापि समुच्चयः, प्रथमेनैव सर्वफलसिद्ध्या तदुत्तरनैरर्थक्यात् । न च फलविरोधेणोत्तरेषां सार्थता, अविशेषश्रवणे कर्मविशेषेष्वप्रत्यक्षस्य सतः फलविशेषस्य कल्पने प्रमाणाभावात् । असता च स्तुतिर्न संभवतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

इतश्च—**37.** सू०—अभागिप्रतिषेधात् ॥ १. २. ५. ॥ (पू. ५)

प्रतिषेधाभागिनः प्रतिषेधात् । प्रसक्तं हि प्रतिषेधभागि भवति । न चान्तरिक्षे दिवि वा चयनं प्रसक्तम्, येन * न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवीति प्रतिषिध्येत । तेन नैष नित्यानुवादः, अक्रियार्थत्वेनानर्थक्यात् । नापि पर्युदासः, पर्युदासितव्याभावादेव; नान्तरिक्षे न दिवि चेति यद्विध्यर्थं पर्युदस्यते, तच्च पृथिवीचयनं नित्यप्राप्तमिति न विधेयम् । विधीयमानमपि न पृथिव्यामग्निश्चेतव्य इत्येव यदि विवक्षा, तदा चयनविधिना बाधः । न चानेन तद्बाधः, अरागप्राप्तेः । विधिप्राप्ते तु तदुपजीविनोऽस्यैव दुर्बलत्वात् । न ह्यत्र विकल्पसंभवः, विधेः कामसंयोगेन चान्तेः पाक्षिकत्वं सिद्धमिति विकल्पस्य व्यर्थत्वात् । तत्स्वीकारस्य च पाक्षिकबाधगर्भतयाऽष्टदोषदुष्टत्वाच्च । नच चयनफलं तदचिन्वानस्यापि स्यादिति संभवति । नापि चयननिषेधेन चयनप्ररोचनावुद्धिः । अतस्स्वात्मानं विध्यन्तरं चाकुल्यद्वाक्यमिदमप्रमाणमेव ॥ ५ ॥

इतश्च—**38.** सू०—अनित्यसंयोगात् ॥ १. २. ६. ॥ (पू. ६)

पूर्वस्मिन्नधिकरणे वेदप्रामाण्यं सिद्धं कृत्वैवानित्यसंयोगस्य श्रुतिसामान्यमात्रेण परिहार उक्तः ; इह तूक्तै-
हेतुभिरर्थवादांशस्याक्षेपे तदुपष्टम्भकतया पुनरुत्थाप्यते । यद्वा, प्रक्षिप्तस्य पुनरुत्थापनं मन्दम् । न चार्थवादेष्वधिका-
शङ्काऽस्ति । सत्यपि तत्रैव परिहर्तव्या । असाधारण्येन च तत्रैव व्याख्यातमस्माभिः । अतोऽन्यथा व्याकुर्मः । उक्तै-
हेतुभिर्भवत्वानित्यमर्थवादवाक्यजातम्, तथाऽपि चोदनाभागे किमायातमिति यदि कश्चिद्भ्रूयात् प्रत्याह—* अनित्य-
संयोगादिति । उक्तप्रकारेणानित्यलक्षणापत्तैरर्थवादवाक्यैः संयोगादन्यत्राप्यनाश्वास इति । अथवा विध्यर्थवादयो-
भिन्नवाक्यतापक्षे ह्यनर्थक्यादिदूषणमुक्तम् । अथैकवाक्यतापक्षं प्रतिक्षिपति—* अनित्यसंयोगादिति । नित्यसंयो-
गाभावोऽनित्यसंयोगः । न हि विध्यर्थवादयोर्नित्यसंयोगः, परस्परकाङ्क्षायां हि तयोस्संबन्धनियमस्स्यात् । न चात्र
साऽस्ति, अर्थवादान्वयमन्तरेण विध्युद्देशस्य प्रवर्तकत्वशक्तेः ; यथाऽर्थवादरहितस्य । न ह्यर्थवादस्सर्वेषु विधिषु सार्वभौमः,
*वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इत्यादिषु तदभावात्प्रधानविधिष्वपि । न चाङ्गाङ्गिनोरन्योन्यार्थवादेन सार्थकत्वम् ; अन्य-
विषयप्ररोचनाया अन्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वाभावात् । अर्थवादानां च भूतान्वाख्यानमात्रविश्रान्त्या निराकाङ्क्षत्वात् । प्रयोजनार्थ-
विध्यनुधावनस्य प्राक्तनदूषणम् । विध्युपयुक्तस्य च फलकरणादेरन्यतमस्याप्यनभिधानात् । प्रवृत्तेश्च स्तुत्याद्यपेक्षा-
नियमाभावात् । अशब्दाच्च स्तुत्यादेः कल्पनेऽन्योन्याश्रयणात्, एकवाक्यतया स्तुतिनिन्दात्वकल्पितः, स्तुतिनिन्दात्वेन
चैकवाक्यता । न च प्रमाणान्तरेणान्यत्र प्रसिद्धिः, येन नान्योन्यापेक्षा स्यात् । अतः प्रत्यक्षेण विध्युद्देशेनैकवाक्यत्वा-
संभवादध्याहारादिभिरन्यत्र कल्प्यमानत्वेऽव्यवस्थितिप्रसङ्गात्, यथाश्रुति गृहीतेऽर्थे नैरर्थक्यात्, क्वचित्प्रमाणान्तरबाधेना-
सदर्थत्वात्, असता च स्तुत्यसंभवात्, अर्थवादवाक्यान्यप्रमाणम् । एतदुक्तं भवति—केचिदर्थवादाः कुण्डमजाजिनं
पिण्ड इत्यादिवदाकाङ्क्षाविरहादनन्विताः, यथा * यजमानः प्रस्तरः इत्येवमाद्याः ; अत्रोधका ह्येते । केचित्तु * अग्नि-
रुष्णः, आपो द्रवा इत्यादिवत् बुद्धबोधकाः, यथा * आपो वै शान्ताः इत्येवमादयः ; अनपेक्षिता ह्येते । केचित्तु
आन्तविप्रलम्भकवाक्यवद्विपरीतबोधकाः, यथाऽऽत्मवपोत्संदनप्रावृत्तवनादिविषयाः ; बाधिता ह्येते यथायथं प्रत्यक्षाद्यैः ।
सर्वेऽप्येते विधौ न पर्यवस्यन्ति । अक्रियार्थस्वार्थमात्रप्रतिपादनेन च नोपयुज्यन्ते । तदेवमत्रोधनाद्बुद्धबोधनाद्विपरीत-
बोधनादनुपयुक्तबोधनाच्चार्थवादांशस्य प्रामाण्यं दुर्वचमिति ॥ ६ ॥

तत्र सिद्धान्तमाह—

39. सू०—विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ॥ १. २. ७. ॥ (सि. १)

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । विधिः प्रेरणात्मा लिङ्गार्थविशेषः । तथा चानुशिष्यते—* विधिनिमन्त्रणा-
मन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् इति । विधिः—प्रेषणमिति च व्याचख्युः । लिङ्गदिस्तु तत्प्रतिपादनात्परम्परया
विधिः । तेन लिङ्गदिनाऽवयवभूतेन समुदायो विध्युद्देशो लक्ष्यते । वेदे वक्तुरभावात्कथं प्रेषणम् ? इत्थम् ; नित्या
एव हि वेदाः परमपुरुषप्रशासनरूपा इति प्रागेव स्थापितम् । तत्र प्रेषणं शाब्दमर्थलब्धं वेत्येतावदेव चिन्त्यम् । तत्र
समभिव्याहृतनिमन्त्रणादिसमानयोगक्षेमतया विधिशब्दनिर्दिष्टस्य प्रेरणस्य शब्दवाच्यत्वम् । तथा च साङ्ख्याधिकरण-
भाष्यम्—* स्वशासनावबोधिशालं च प्रदिश्येति । अत्र शासनं हि शास्त्रेणावबोधनीयमुक्तम् । शासनमेव हि
प्रेषणम् । अयमेव च विधिशब्दार्थो वेदानामभिमत इति । परेऽपि केचिदनुवदन्ति । तच्चरत्नाकरकारैश्चोक्तम् ।
एवं च प्रेषणे शाब्दे तस्य निर्विषयस्य बोधयितुमशक्यत्वात्, धात्वर्थस्य कर्तव्यत्वमप्यध्यवसितमेव । अथापि प्रेषण-

विषयस्य धात्वर्थस्य साध्यत्वाभिधानं न केवलस्य । तदभिप्रायेण शारीरकाद्ये भाष्यम्—* विधिवाक्येषु धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानुशासनसिद्धं लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयत इति । एतदेव च वेदार्थसंग्रहेऽप्युक्तम्—* लिङादेः कोऽयमर्थः परिगृहीतो भवति ? * यज देवपूजायामिति देवताराधनरूपयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिङादयोऽभिदधतीति न किञ्चिदनपपन्नम् । कर्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्धप्रकारो हि वाच्यः । भूतवर्तमानतादिमन्ये वदन्ति । लिङादयस्तु कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्तीति । तत्रैव द्रमिडभाष्यमुपात्तम्—* स्वशासनानुवर्तितं ज्ञात्वा कारु [ण्यात्स भगवान् वर्धयेत्] ण्यस्वभावाच्च वर्धयेत् विद्वान् कर्मदक्षः—इति । अनन्तरं च भगवद्गीतायामेवायमर्थो दर्शितः—

* ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविनूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥

इति स्वाज्ञानुवर्तितः प्रशस्य विपरीतान् विनिन्द्य, पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामायुरप्रकृत्यन्तर्भावमभिधायामा गति-
श्रोक्ता इति । यत्तु दीपे कर्त्रधिकरणे प्रोक्तम् * यजेतोपासीतेति हि कर्तृलकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्र-
मिति ; तदात्मनः कर्तृत्वं श्रुतिसिद्धमित्येतदर्थम्, न तु लिङादिप्रत्ययवाच्यविशेषनिष्कर्षणपरम् । यद्वा—यजेतेत्यादौ
स्वव्यापारसाध्ययागादिविशिष्ट इति कर्तृप्राधान्येन बोधनमभिप्रेतम्, कर्ता चाख्यातान्तरसाधारणत्वान्न लिङादेर्विशेषतो-
ऽर्थः । एवम्—* स्वर्गकामो यजेते [त्येवमादिषु] त्यादिषु लकारवाच्य [चक] कर्तृविशेषसमर्प [णपराणां] काणां स्वर्ग-
कामादिपदानां नियोज्यसमर्प [णपरत्वं] कत्वं शब्दानुशासनविरुद्धमिति वेदार्थसंग्रहेऽपि । इत्थं प्रेषणस्य शाब्दत्वपक्षे
निर्वाहः । गम्यमानत्वपक्षेऽप्येषां ग्रन्थानां न कश्चिद्विरोधः । अनुशासनं तु कथंचिन्नेयम् । अतो विधिः प्रेषणम्,
तदर्थत्वालिङादिरिह विधिः । यद्वा विधीयते, कर्तव्यतया बोध्यते त्रिशिष्टो यागादिरनेनेति चोदनावाक्यमेव विधिः ।
स्वर्गकामसाध्ययागादिविशिष्ट इति हि विध्युद्देशार्थः । अतश्चोदनावाक्येनार्थवादानामेकवाक्यत्वात्, अर्थवादाः, विधी-
नाम्, स्तुत्यर्थेन स्युः । स्तुत्या निन्दाऽप्युपलक्षिता । विधिनेत्युपक्रम्य विधीनामिति बहुवचनं विध्यन्तर्गतेन येन-
केनचिदंशेन स्तावकतयाऽन्वयद्योतनार्थम् ।

एतदुक्तं भवति । यदुक्तं विध्युद्देशेनैकवाक्यतया चार्थवादानां प्रामाण्यं न सिध्यतीति । तत्र तिष्ठतु तावत्
प्रादेशिकी स्वावसरसाध्या भिन्नवाक्यता । सामान्येनैकवाक्यतायां तावदानर्थक्यं न पश्यामः, स्तुत्यादिमुखेन सप्रयोजन-
त्वात् । तत्र यान्यसंभवत्स्वार्थानि दर्शितानि तानि विचारयिष्यामः । यानि पुनरविरुद्धस्वार्थानि तानि तावदजहत्स्वार्थानि
स्तावकतयैकवाक्यत्वं लभन्ते । यथा * वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेये-
नोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीत्यादि । इह किल राजसेवादिवाक्ये राजगुणवर्णनवद्देवपूजाविधायिनि वाक्ये देवता-
स्तुतिलोकव्युत्पत्तिप्रकारानतिक्रमेण समन्वेतीति सांप्रत्ययिकोऽयं पन्थाः । क्षिप्रदेवताकं च कर्म क्षिप्रफलदं भवतीति कर्म
प्ररोचितं भवति । यद्यपि विधिबलादेव पुरुषः प्रवर्तते, तथाऽप्येवमर्थवादैः प्ररोचितं कर्म शीघ्रमनुष्ठानाय घटत इत्यपि
लोकप्रसिद्धम् । ततश्च यत्र सन्त्यर्थवादास्तत्प्ररोचितं कर्म कर्तव्यम्; यत्र न, तत्र विधिमात्रेणेत्यपि न दोषः । न चात्र
स्तुतिपरत्वेऽर्थवादानां स्वार्थप्रहाणम्, स्वार्थेषु तदुपयोगिषु तदयोगात् । यथा ऋष्येयं गौः, इयं हि संपन्नक्षीरेत्यादिषु ।
अबोधनं विपरीतबोधनं च सिंहो देवदत्त इत्यादिवदुपचारवृत्त्या परिहृतम् । लोकोत्तरेषु प्रागुक्तनयेन यथाश्रुतम्, वैप-
रीत्याभावाच्च । बुद्धबोधनं तु प्ररोचनार्थानुवादतया । इति संग्रहः ।*

इदं च सर्वं शारीरकदेवताधिकरणे भाष्यकारैरेव स्पष्टमुक्तमिति तदेवात्र लिख्यते—* कर्मविधिशेषभूत-
मन्त्रार्थवादेऽपि * वज्रहस्तः पुरन्दरः, * तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छदित्यादिभिः प्रतीयमानं विग्रहादिमत्त्वं प्रमाणान्तरा-
विरुद्धं तत्प्रमेयमेव । न चानुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तुतिपरत्वाभ्यां प्रतीयमानार्थान्तराविवक्षा शक्यते वक्तुम् ; स्तुत्याद्युपयोगि-
त्वात्, तेन विना स्तुत्याद्यनुपपत्तेश्च । गुणकथनेन हि स्तुतित्वम् । गुणानामसद्भावे स्तुतित्वमेव हीयेत । न चासता
गुणेन कथितेन प्ररोचना जायते । अतः कर्म प्ररोचयन्तो गुणसद्भावं बोधयन्त्येवार्थवादाः । मन्त्राश्च कर्मसु विनियुक्ता-
स्तत्र तत्र किञ्चित्करत्वायानुष्ठेयमर्थं प्रकाशयन्तो देवतादिगतविग्रहादिविशेषमभिदधत एव तत्र किञ्चित्कुर्वन्ति । अन्यथे-
न्द्रादिस्तुत्यनुपपत्तेः । न च निर्विशेषा देवता धियमधिरोहति । तत्र प्रमाणान्तरप्राप्तान्गुणान् स्वयमेव बोधयित्वा तैः
कर्म प्ररोचयन्ति, गुणविशिष्टं वा प्रकाशयन्ति, प्राप्तांश्चानूद्य तैः कर्मप्ररोचनप्रकाशने कुर्वन्ति । विरुद्धत्वे तु तद्वाचिभि-
श्शब्दैरविरुद्धान् गुणान् लक्षयि [त्वोप] त्वा कुर्वन्ति । कर्मविधेश्च देवताया ऐश्वर्यमपेक्षितमेव । कामिनः कर्तव्यतया
कर्म विधीयमानं स्वयं क्षणप्रध्वंसि कालान्तरभाविनः फलस्य स्वर्गादेस्साधनमपेक्षते । मन्त्रार्थवादयोश्च * वायुर्वै क्षेपिष्ठा
देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूर्ति गमयति, * यदनेन हविषाऽऽशास्ते, तदश्यात्तद्वद्भ्यात्, तदस्मै
देवा राधन्तामित्यादिषु देवतायाः कर्मणाऽऽराधितायाः फलदायित्वं तदनुगुणं चैश्वर्यं प्रतीयमानमपेक्षितत्वेन वाक्यार्थे
समन्वीयते—इति । वेदार्थसंग्रहेऽप्युक्तम्—* सर्वो ह्यर्थवादभागो देवताराधनभूतयागादेः साङ्गस्याराध्यदेवतायाश्चादृष्ट-
रूपान् गुणान् सहस्रशो वदन् कर्मणि प्राशस्त्यबुद्धिसुत्पादयति । तेषामसद्भावे प्राशस्त्यबुद्धिरेव न स्यादिति कर्मणि
प्राशस्त्यबुद्धयर्थं गुणसद्भावमेव बोधयति, इत्यन्यैव दिशा सर्वे मन्त्रार्थवादगता ह्यर्थास्सिद्धा इति ॥ ७ ॥

अथ स्यात्, केचिदुपाध्याया मन्दप्ररोचनौत्सुक्यात् स्वयं चारख्यानरुचित्वादर्थवादान् प्रक्षिपेयुः ; तन्मूलं च
पारम्पर्येण पठनं स्यात् ; वक्तृप्रत्ययाभावाच्च न भ्रामाण्यम्, पौरुषेयापौरुषेययोश्च नैकवाक्यत्वमिति ; तत्राह—

40. सू०—तुल्यं च साम्प्रदायिकम् ॥ १. २. ८. ॥ (सि. २)

चशङ्कानिवृत्त्यर्थः । यद्वा विध्येकवाक्यतया सह सांप्रदायिकतुल्यत्वं समुच्चिनोति । संप्रदायप्रयोजकं सर्वं
विधिभागेन तुल्यमर्थवादानाम् । न ह्यनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायतयाऽनन्तैरध्येतृभिरभ्यस्यमाने स्वरादिमात्रान्यथा-
करणेऽपि बहुभिर्निवार्थमाणेऽर्थवादांशे प्रक्षेपसंभवः । अन्यथा विधिष्वप्यनाश्वासः । समं चास्मर्थमाणकर्तृकत्वं विध्यर्थ-
वादयोः । न चार्थवादानवधूय स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्युच्यते । न च तथा प्रेक्षावद्विरप्यनुष्ठीयते । अध्यायानध्यायाचार्यो-
च्चारणानूच्चारणशिष्याचार्यभावादिस्तुल्य एवार्थवादभागेऽपि । न च निरर्थके क्वचिदेवमादरस्संभवति । अविघ्नार्थाश्चैते
नियमाः, अध्ययनसंबन्धस्मृतेस्सन्निहितप्रयोजनवदध्ययनपरित्यागे हेत्वभावात् ; तत्र चाविघ्नस्यापेक्षितत्वात् ; दृष्टे संभव-
त्यदृष्टकृतसचयोगात् ; ऋतुसाधनत्वरूपेण नियमेऽविदूरत्वापकारित्वप्रसङ्गाच्च । न च निरर्थकेषु अविघ्नपेक्षा, विघ्न एव
हि तत्र वरम् । अतोऽनादिभिरर्थवद्विरर्थवादैर्भवितव्यमिति ॥ ८ ॥

एवं विध्यर्थत्वे समर्थिते विधिविरोधस्य शोभपरिहरणीयत्वात्तदभिप्रायेण च दूषणोद्देशकमात् शास्त्रदृष्ट-
विरोधादित्यत्र शास्त्रविरोधं तावत्परिहरति—

41. सू०—अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधस्स्यात्, शब्दार्थस्त्वप्रयोग-
भूतस्तस्मादुपषद्येत ॥ १. २. ९. ॥ (सि. ३)

चस्तादर्थे तदविरोधं समुच्चिनोति । या सा रोदनात्मवपोत्खेदनस्तेयानृतवादादिषु शास्त्रविरोधात्मिकाऽनुप-
पत्तिरुक्ता, साऽत्र प्ररोचनार्थत्वपक्षे न । स्तेयादेः, प्रयोगे—अनुष्ठाने हि, अर्थवादानां विवक्षिते प्रत्यक्षया तत्तन्निषेधश्रुत्या
विरोधस्यात् । न चार्थवादारूपशब्दस्य अर्थस्त्वनुष्ठानात्मा दृश्यते । तस्मादुपपद्येत, अर्थवादप्रामाण्यम् । अप्राप्तां चा-
नुपपत्तिम्, अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यन्यौ पाठौ अध्याहारदिपरिग्रहकेशात्, * सा न प्राप्नोतीति शाबरयोजनाननुरूप-
त्वात्, प्रथमान्तपाठस्यापि सर्वैस्वीकृतत्वाच्चानादरणीयौ । प्रक्षेपबुद्ध्यैव वार्तिककृताऽपि पाठान्तरद्वयं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

यद्यपि विध्येकवाक्यतया स्तुतिनिन्दार्थत्वेनार्थवादप्रामाण्यं संभवति, तथाऽपि व्यधिकरणे स्तुतिनिन्दे कथं
विध्येरुपकरिष्यतः ? * वेतसशास्त्रया चावकाभिश्च विकर्षणीति विधेः * आपो वै शान्ता इत्यां स्तुतिः कोपयुज्यते ?
न ह्यश्रुगुणोक्त्या गौः क्रध्येति स्यात् । तत्रैव चासिद्धो गुणः कथ्यमानो न प्ररोचनायै घटते । यदाहुर्द्रुमिडाचार्याः—
* नासता स्तुतिरुपपद्यत इति । न ह्यत्र पयः पिव, शिखा ते वर्धियत इत्यादिवालातुराद्युपच्छन्दनन्यायोऽपि संभवति,
परीक्षकादिकृतत्वात् । अतः प्रतारणसमाधिरेवात्र स्यादित्यत्राह—

42. सू०—गुणवादस्तु ॥ १. २. १०. ॥ (सि. ४)

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । गुणवादः—असुख्यवाद इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यत्रार्थवादे साक्षादभिधेयार्थ-
समन्वयेन विध्येकवाक्यता न संभवति, तत्र लोकवद्वौण्या लक्षणया वा वृत्त्या विध्यन्वययोग्यं कंचिदर्थमुपस्थाप्य तन्मुखेन
प्ररोचनादेकवाक्यत्वं भवति । एतेनैव सामान्यतस्सर्वविरोधे गमनिकोक्ता । तत्र यद्वेत्सावकयोर्विधीयमानयोरेषां स्तुतौ
वैयधिकरण्यमुक्तम्, ततस्तयोरेव तथा स्तुतिः, तदभिजाते ह्येते स्वाभिजनस्तुत्या स्तुते भवतः—शान्तानामपामं विकार-
भूते हि ते स्वप्रकृत्यानुगुण्येन शान्तिहेतुतया यजमानस्य कष्टं शमयिष्यत इति । यानि रुद्ररोदनादिवाक्यानि तेष्वापि
पूर्वापरपरामर्शात्परस्परसाक्षाद्भैः पदैः स्तुतिनिन्दामुखेन विध्येकवाक्यत्वं सुव्यक्तम् । तत्र रोदनाद्यसंभवमात्रं परिहर्तव्यम् ।
न तावद्द्रुद्रस्य रोदनमसंभवि, तस्यापि शतपथब्राह्मणादिषु शतशस्तद्धेतोः प्रतिपादनात् । अत्र रुद्रशब्दनिर्दिष्टस्याग्ने-
र्देववर्गनिक्षिप्तधनप्रत्यर्पणनिमित्तशोकस्य रोदनहेतोः प्रामाणिकत्वात् । न चाशरीरस्य कथं रोदनाश्रुपातादिरिति वाच्यम्,
देवताविग्रहादेस्समर्थयिष्यमाणत्वात् । न च तदश्रुणो रजताख्यपरिणामे काचिदनुपपत्तिः, वस्तुशक्तेः प्रतिनियतत्वात् ।
द्रवादीनां परिणामविशेषशास्त्राठिन्यादियोगस्य करकादिष्वपि दृष्टेः । गोमयवृश्चिकादिनयेन विलक्षणादपि कार्योत्पत्तेर्न-
विलक्षणत्वाधिकरणे समर्थयिष्यमाणत्वात् । तृणारणिमणिजाशिवद्द्रुप्रसूतानश्रुप्रसूतरजताभेदस्य संभवात् । शब्दप्रमाणके
चार्थे शब्देतरस्माद्वाधायोगात् । द्रव्यविशेषाणां च तत्तद्भातुरूपेण परिणामस्यान्यत्रापि दृष्टेः । महर्षिभिश्चानुमतत्वात् ।
रुद्रशरीरस्य तैक्ष्ण्यविशेषात्सर्वधातूपादानत्वं युक्तम् । आह च भगवान् वाल्मीकिरम्बिकापतेर्वीयेण ताम्रकाष्णायसादि-
रूपसर्वधातूपत्तिम् । यथा—

* उत्ससर्ज तथा [महा] तेजः स्रोतोभ्यो हि तदाऽनघ । यदस्या निर्गतं तस्मात्तसजाम्बूनदप्रभम् ॥

काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्य [ममलं] म्मङ्गलं शुभम् । तांश्च काष्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ॥

मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च । तदेतद्धरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ इति ।

एवमश्रुप्रसूतं रजतं स्वकारणानुगुण्येनाश्रुपतनहेतुर्भवतीत्यदेयत्वाय निन्द्यते । यथा कृत्तिकाग्न्याधानादेः गृहदाहाद्यनिष्ठ-
कारणत्वम्, तथा रजतस्य बर्हिषि दानं रोदनकारणं भवतीत्यनिष्ठकारणत्वम् * तस्माद्बर्हिषि न देयमिति निषेधस्योप-

युक्तमेव ; यथा अपगोरणशतथातनासाध्यसाधनभावः * तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरेतेति निषेधस्य । कालनियतफलादर्शनं तु प्रतिबन्धकबलात्कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन च समाधातव्यम् । एवं प्रजापतेरात्मवपोत्खननं लोकोत्तरशक्तेर्न विरुद्धम् । तथाऽपि तस्य जीवनम्, तेनैवाग्नौ वपायाः प्रहरणमित्यादिकं च शक्यतिशयादेव । विश्वसृजः प्रजापतेः कर्मसामर्थ्याच्च तथा तूपरपशूत्पत्तेर्न विरोधः । सर्वं चैतत्कर्मस्तुत्यर्थं भवति—अग्नौ प्रहृतमात्रायां प्रजापतेर्वपायामजस्तूपर उदगात्, इत्थं नाम बहवोऽपि पशवस्समभूवन् तदिदं कर्मणस्सामर्थ्यमिति । प्राजापत्यादिक्रमेण प्राजापत्यता च प्रतिपादिता भवति । अतः, * यः प्रजाकामः पशुकामस्स्यात्स एतं प्राजापत्यं तूपरमालभेत इत्यनेन विधिनैकवाक्यतया वपोत्खेदनादिवाक्यं प्रमाणम् । यदपि * देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् इत्यादि, इदमपि * आदित्यः प्रायणीयश्चरुरादित्य उदयनीय इत्यस्य विधेः शेषतया न केवलं वृत्तान्वाग्व्यानपरम् ; नापि विध्यन्तरकल्पकम्, येनोक्तदोषस्स्यात् ; किंतु दिङ्मोहमपि शमयत्यसाविति सर्वव्यामोहशमनत्वेनेष्टिः स्तूयते । न चेदमसदन्वाग्व्यानम्, देवतानामतिशयितज्ञान-शक्तीनामपि कर्मवश्यतया कदाचिद्रजस्तमोभिभवादिदोषसंभवेन दिङ्मोहादौ विरोधाभावात् । न च तेषां देवयजनाध्यव-सानमेव दिङ्मोहकारणत्वेनोच्यते, येनास्मदादिष्वनुपलम्भेन विरोधश्शङ्क्येत ; देवयजनाध्यवसानानन्तरं तेषां कदाचित् स्वकारणेन दिङ्मोहसंवर्तते, स चानेन कर्मणा शमितः, इत्थं नाम प्रशस्तमिदं कर्म, अत इदं कर्तव्यमित्यस्मदादि-ष्वप्यस्य कर्मणो मोहप्रशमनहेतुतायां न विरोधः । न हि निर्वर्तनीयेन मोहेन तदानींतनेन भवितव्यमित्यस्ति नियमः । अङ्गेषु च फलं प्रधानाविरुद्धं नात्यन्ताय परिहा [प्य] र्थम् । करिष्यमाणे च दर्शपूर्णमासयोरनभ्यस्तसौमिके भवति कर्म-कलापे व्यामोहशमनमपेक्षितम् । तत्राभ्यस्तचरकर्मोपस्थानेनानभ्यन्तावधारणावकाशदायिनोऽप्यदितियागस्य दृष्टद्वारा-ऽप्यवधारणौपाधिकत्वे न कश्चिद्दोषः । आदित्येनैव ज्ञापितमिति स्तुतिः । एवमेतादृशेष्वर्थवादेषु स्तुतिपरेष्वपि स्वार्थ-सत्यत्वमविरुद्धम् । यत्र तु स्पष्टः प्रमाणविरोधः, तत्र गुणवाद इति ।

यत्तु, परेषां स्वार्थेष्वपि रुद्ररोदनादिवाक्यानां गुणवादाश्रयणम्, तदयुक्तम्, रुद्रस्य रोदनादिसंभवस्य दर्शितत्वात् । यत्तु, वर्णसारूप्यान्निन्दन्ननश्रुप्रभवमप्यश्रुप्रभवमित्याहेति, तत्र च यद्वातिकम्, * अश्रुणश्शौक्लयाद्यदि नाभैतत्कठिनं भवेत्ततो रजतसदृशं भवेदित्युत्प्रेक्ष्य तत्प्रभवनिन्देति ; इदमपि साक्षात्प्रभवत्वसंभवोपपादनेन निरस्तम् । यत्तु * पुराऽस्य संवत्सराद्गृहे रुदन्तीत्यत्र * धनत्यागे दुःखदर्शनात्पुराऽस्य संवात्सराद्गृहे रोदनं भवतीत्याहेति ; व्याख्यातं च वार्तिककृता * धनत्यागेनात्यन्तोदारस्यापि गृहजनः पीड्यत इति तत्सामान्याद्वा रोदनोपन्यास इति ; तदनेन नूनं प्रहसनकोटौ निवेशितो वेदः । यदि च धनत्यागे दुःखदर्शनेन रजतमदक्षिण्यमदेयमित्युच्यते ; कथं ततः प्रकृष्टमन्य-दक्षिण्यं विधीयेत ? तस्यापि त्यागे दुःखाधिक्यसंभवेन निन्दाधिक्यप्रसङ्गात् । * रजतं हिरण्यमदक्षिण्यमिति विशेषेणोपा-दानमपि ह्यत्र हिरण्यव्यवच्छेदार्थम् । यत्तु स्तुतावाख्यानादिसत्यत्वमन्त्रं कृत्वाऽप्युक्तम्—* शुक्तिकावतु किञ्चिदालम्बनं श्रुतिसामान्यमात्रेण सर्वत्र योजनीयम्, यथेह महाभूतानि प्रजा इति प्रजापतिशब्देनोच्यते वायुरादित्य आकाशो वा तेषां मध्यवर्तिनस्सारा वपाशब्देनोच्यन्ते यथासंख्यं वर्षं रश्मिर्वायुर्वा तादृश्याश्च वपाया अग्नौ प्रहरणं च वैद्युते वर्षस्य तस्य तत्संबन्धप्रसिद्धेः लौकिके रश्मेः ततस्य तदाप्यायकत्वात् शरीरान्तर्वर्तिनि [आर्चिषे] वायोः तस्यान्तश्चरत्व-सामान्यात् तेजोऽज इत्यजशब्देनान्नं बीजं वीरुदादिर्वोच्यते जायमानानामपि तेषां सामान्येनानादित्वात् । तदालम्ब-स्तत्प्रकाशनम्, ततः प्रजानां पशूनां चोत्पत्तिः, सर्धासां प्रजानां पशूनां च ब्रीह्यादिपरिणामत्वात् । इत्थं काशकुशाव-

लम्बनेन सर्वत्रालम्बनमिति । एतस्मात्परिक्लेशाद्वरं चित्रकथावस्तूनामिव मिथ्यात्वमेव । नहि तत्र कथंचिदित्थमालम्बनं कल्प्यते, न च तदकल्पनेऽपि विवक्षितं रसादि न सिध्यति । एवमिहापि स्तुत्यादि । यच्चानित्यसंयोगभयात् भूतान्वा-
ख्यानस्यान्यथाकरणम्, तदपि प्रवाहानादित्वात्प्रागेव परिहृतम् । **वार्तिककारेणापि** पुनस्तानुशयेनोक्तं यथा—*मन्त्रार्थ-
वादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयाविष्येते, तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापतिरेव योगी तस्मिन्काले पुण्यकर्मोद्भवाभ्युपगमेन
पशूनामभावात् स्वमाहात्म्येनात्मानमेव पशुमभिनिर्माय वपोत्वनादि कृतवान्, ततोऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरः पशु-
रुत्थितः, ईदृशं च कर्म प्रत्यासन्नफलम्, एवं च प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव, प्रतिसृष्टि चर्तुलिङ्गन्यायेन तुल्य-
नामप्रभवव्यापारवस्तुत्पत्तेः नानित्यताप्रसङ्ग इति । एतेन * देवा वै देवयजनमित्यादावपि, कर्मसु कौशलेन दीव्यन्तीति
देवा ऋत्विज इति क्लिष्टकल्पना निरस्ता । अत आर्थवादिकान्याख्यानानि सत्यान्येव सन्ति स्तुत्यादिशुभेन विधौ
विनिविशन्त इति ॥ १० ॥

* स्तेन मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र विध्यन्तरकल्पनाभावाच्छास्त्रविरोधः, सन्निहितहिरण्यविध्येकवाक्यतया
च नैरर्थक्यं पर्यहियत । असंभवत्स्वार्थे च सामान्यतो गुणवाद इत्यभ्यधिष्महि । तत्र स्तेनं मन इत्यादिना विधेया-
न्तरस्तुत्यर्थं मनोवाचोर्निन्दा हि क्रियते । न चासता स्तुतिनिन्दे घटतः । न चात्र मनसस्तेनत्वमदर्शि, वाचो वा
दृष्टमसत्यवादित्वम् । कथमसता स्तेयानृतभावेन निन्देयाताम् ? तत्राह—

43. सू०—रूपात्प्रायात् ॥ १. २. ११. ॥ (सि. ५)

रूपात्—मनसस्तेनत्वं स्तेनसमानरूपत्वादित्यर्थः । स्तेना अपि परकीयं स्वकीयतयाऽभिमन्यन्ते । एवं मनो-
ऽपि । करणे कर्तृत्वाभ्यवसायेन स्तेनगुणवादः । स्तेनवच्छन्नरूपतया तन्निर्देश इत्येके । **प्रायात्**—वाचोऽनृतत्वबाहुल्यात्;
बाहुल्येन हि साऽनृतं वक्ति, तावतैव सत्यवादतिरस्कारिणा निन्दोपपद्यते । अतस्सतैव स्वभावभेदेन उभे निन्देते ॥

यत्तु * धूम एवाग्नेर्दिवा ददृश इत्यादि दृष्टविरुद्धमुक्तम्, तत्राह—

44. सू०—दूरभूयस्त्वात् ॥ १. २. १२. ॥ (सि. ६)

दूरेऽन्यतरस्य भूयस्त्वेनोपलम्भादित्यर्थः । दिवा धूमो रात्रौ चार्चिर्दूरस्थैर्भूयस्त्वेनोपलभ्यते । तावता धूम
एवार्चिरेवेत्यवधारणम् । यद्वा, दूरस्थैव भूयस्त्वादार्चिर्दिवा कदाचिन्नैव दृश्यते, रात्रौ च धूमः, अतस्तात्त्विकीयमव-
धारणा । अस्त्वेवमवधारणोपपत्तिः, तथाऽपि तेजसोर्मिथस्संक्रमणहेतुत्वमयुक्तम् । न हि दूरस्थैरनुपलभ्यमानानि वस्त्व-
न्तरेषु संक्रामन्ति । माभूत्संक्रमणम्, असंक्रान्तेऽपि संक्रान्तवाचोयुक्तिर्गौणी, अतिवादमूल्लोकानुपलम्भानुसारेण स्तुत्या-
लम्बनात् । अत एवातीन्द्रियदेवताकारसंक्रमणविवक्षायामपि न दोषः । एवं च * अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्यः सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिरग्निरिति मिश्रलिङ्गयोः * अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिस्सूर्य इति केवल्योश्चाग्निहोत्रमन्त्रयोर्देवता-
द्वयसन्निधिविवक्षया संक्रान्त्याऽन्यतरसान्निध्यविवक्षया च विधानं स्तुतं मन्येमहि ॥ १२ ॥

अथ * न चैतद्विभक्तौऽब्राह्मणा वा स्मो वयं ब्राह्मणा वेत्यत्र विरोधं परिहरति—

45. सू०—स्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् ॥ १. २. १३. ॥ (सि. ७)

नेदं ब्राह्मण्यप्रतिषेधार्थम्, येन विरोधस्स्यात्, अपि तर्हि ब्राह्मण्यस्य दुर्ज्ञानताप्रतिपादनार्थम्; दुर्ज्ञानत्वं च

स्व्यपराधात्, कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् । अनपराधायां हि स्त्रियां क्षेत्रिण एव धर्मपुत्र इति निश्चेष्यामः, सा चेदपराध्येत तत्कर्तुरेवायं स्यात्, कर्ता च क्षेत्री वाऽन्यो वेति दुर्ज्ञानम् ; अन्योऽपि ब्राह्मण इतरो वेति । अत एव हि श्रूयते—
* अप्रमत्ता रक्षथ तन्तुमेतमिति । प्रमादे हि प्रजातन्तुच्छेदोऽत्र प्रतीयते । स्मरति च—* माता भस्मा जनयितुः पुत्र इति । अत एव काचित्कदुर्ज्ञानमात्रात् * न चैतद्विद्म इत्याद्यज्ञानवचनम् । अज्ञातेऽप्यज्ञातत्ववचनं किमर्थम् ? प्रवरानु-
मन्त्रणप्रशंसार्थम् । प्रवरेण हि त्रियमाणेन अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति प्रवरानुमन्त्रणं प्रशस्यते । सा च प्रशंसा प्रसिद्धब्राह्मणानां ब्राह्मण्यप्रसिद्ध्यपहवसापेक्षेति तदर्थोऽयमज्ञानार्थवादः ॥ १३ ॥

अथ * को हि तद्वेदेत्यादौ विरोधं परिहरति—

46. सू०—आकल्पिकेप्सा ॥ १. २. १४. ॥ (सि. ४)

तादात्विकमिहाकल्पिकं न विवक्षितम् । आगमिष्यति वसन्ते यदद्यतनं वसन्तलिङ्गं तदाकल्पिकमित्याहुः ।
आकालिकमिति पाठान्तरेऽप्येषैव विवक्षा । आकालिकेप्सा—अद्यतनफलश्रद्धा हि पुरुषाणां स्वरसवाहिनी,
* वरमद्य काकश्चो मयूरादिति न्यायात् । एतदुक्तं भवति—* दिक्ष्वतीकाशान्करोतीति प्रवर्गकाले प्राग्वंशस्य दिक्ष्वती-
काशकरणं धूमक्लेशानुभवनिवृत्तिहेतुतया प्रत्यक्षतात्कालिकफलं प्रशंसितुमामुष्मिकफलभागभैकसमधिगम्यमप्रत्यक्षमात्रेणा-
विदितमेव भावयन्तीति ॥ १४ ॥

यत्तु * तथा फलाभावादित्युक्तम्, तत्राह—

47. सू०—विद्याप्रशंसा ॥ १. २. १५. ॥ (सि. ९)

नैष फलनिर्देशः, अपि तु विद्याप्रशंसा । **गर्गात्रिरात्रा**ध्ययनं ह्यत्र मुग्धशोभावाजिभ्यां प्रशस्यते । न चैव-
मसता स्तुतिः, अध्ययनदशायामङ्गनादिमहनीयसौन्दर्यलावण्यादिःपुग्धशोभाभावेऽपि * विद्यासमं नास्ति शरीरभूषणमिति
न्यायेन विद्वत्संभाव्यविशिष्टपदवाक्योच्चारणरूपेण परिष्कारेण शोभमानत्वात् । * आस्य प्रजायां वाजी जायते इति
चाध्येतुः कुले सन्तताध्ययनश्रवणेन सम्पन्नमेधाब्रह्मवर्चसः पुत्रो वाजम्, * अन्नं वै वाजः, * पात्रमायान्ति सम्पदः
इत्यादिन्यायेन प्रतिग्रहादन्नं प्राप्नोतीति ॥ १५ ॥

अन्यानर्थक्यानुयोगं प्रतिवक्ति—**48.** सू०—सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥ १. २. १६. ॥ (सि. १०)

पूर्णाहुत्यादिषु यः फलनिर्देशः, नैष फलविधिः, संस्कारकर्मसु फलश्रुतेरविधित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्तौति
त्वेवम् । तथाऽपि नासता, परम्परयोपपत्तेः । पूर्णाहुत्यादिभिरमघादिसिद्धौ तत्साध्यैः कर्मभिर्नानाफलैस्सर्वकामावाप्तेः । ये
पुनरतत्साध्याः कामाः, न तेऽत्र सर्वशब्देन संगृह्यन्ते । अधिकृतापेक्षं हि सर्वत्वम्, तथैव लोकवेदयोः प्रयोगात् ॥ १६ ॥

नन्वेकेषु सर्वकामफलश्रुत्या माभूदन्यानर्थक्यम्, यत्र पुनः परस्परानङ्गभूतेषु कर्मस्वल्पस्य महत्तश्च कर्मण
एकमेव फलं निर्दिश्यते, तत्र दुष्परिहरमन्यानर्थक्यम् । यदि ह्यल्पेनाग्निहोत्रादिना स्वर्गस्सिध्येत्, किं गुरुतरेण ज्योति-
ष्टोमादिना ? यदि हि चातुर्मासयाजिनस्सुकृतमक्षय्यं स्यात्, किं कर्मान्तरेण ? यदि च कर्मणैव स्वतन्त्रेणाक्षय्यामृत-
फलसिद्धिः, किं कर्माङ्गिकया यमनियमादिपरिक्लेशबहुल्या दीर्घकालनैरन्तर्यादरसेवनीयया ब्रह्मविद्ययेति । तत्राह—

49. सू०—फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषस्यात् ॥ १. २. १७. ॥ (सि. ११)

यत्र फलस्य कर्मभ्यो निष्पत्तिर्विवक्षिता, तत्र तेषां कर्मणां लौकिककर्मणांमिव परिमाणानुसारेण फलतार-
तम्यं स्यात् । एतदुक्तं भवति—यथा लोके कृष्यादिकर्मणां ब्रीह्याद्येकफलसाधनानामपि कर्मतारतम्यानुसारेण फलतारतम्यम्,
एवमिहापि । यद्यपि लोकेऽल्पेन रत्नवाणिज्यादिना महत्तरम्, महता च कृष्यादिनाऽल्पतरं फलं दृश्यते ; तथाऽपि
वेदे नैवमुत्प्रेक्षितं शक्यम्, अधिका [र्यविशेषात्] रेऽविशेषे लघौ स्थिते गुरौ नियमेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो यथा
फलाश्रवणेऽपि विश्वजिदादौ फलं कल्पितम्, एवं फलविशेषाश्रवणेऽपि गुरुतरे कर्मणि विधिबलादेव फलभूमा कल्प्यः ।
संभवति च देशकालस्वरूपैस्स्वर्गादिफलेषु तारतम्यम् । अनुशिष्यते च श्रुत्यादिभिः । एवं गुरुतरोपासनविधिवैयर्थ्य-
परिहाराय * अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भवति, * अपाम सोमममृता अभूम इत्यादिकम्, * वायुश्चान्तरिक्षं
चेत्यादिकं चापेक्षिकं मन्तव्यम् । चातुर्मास्येऽप्येव फलतारतम्यमधीमहे ; वेदनरहितानां च सर्वेषां कर्मणां बहूनि
वर्षसहस्राण्यभ्यस्तानामप्यन्तवत्फलत्वमुपनिषदि पुष्यते ; अतो वेदनसंबन्धदशायां भवदक्षयफलत्वं स्तुत्यर्थमभिव्यासञ्च
निर्दिष्टमित्यपि निर्वोढुं शक्यम् । तदेवमर्थवादप्रसङ्गाद्भिद्युद्देशैर्मन्त्रैश्च प्रसक्तमन्यानर्थक्यं परिहृतम् । एवं च सति
पूर्णाहुत्यादिष्वपि भवतु फलविधिरिव, तथाऽपि नान्यानार्थक्यम् ; पूर्णाहुत्या सर्वेषां काम्यभे [देन] दानां मात्रया प्रागुपपत्तेः ।
पशुबन्धयजनेनापि देशकालस्वरूपैरलीयसो भोगस्य संभवात्, अश्वमेधब्राह्मणाध्ययनेनापि मात्रया तत्फलसिद्धयधरोधात्,
आवृत्तिभूयस्तया वा समफलसंभवात् । कर्मणां तु सर्वेषां ज्ञानरहितानां कल्पकोटिसहस्रावृत्तानामपि न ब्रह्मविद्यया फल-
साम्यं समस्ति । प्रायश्चित्तादिषु च गुरुलघुविकल्पाः फलतारतम्यात्, अधिकारिविकल्पभेदावृत्त्यादिभिश्च निर्वहणीया
इति । नन्वेवं यदि सर्वत्रैव कर्मणामलपास्थिरत्वमवधारितम्, अथेदानीं मुमुक्षुर्ब्रह्मविचारमारभताम् । मैवम् ; अध्याय-
शेषमन्तरेण कृत्स्नवेदप्रामाण्यस्यानिर्वहणात् । ततःपरमध्यविदितस्वरूपाणां कर्मणां स्वतन्त्राङ्गभेदयोः फलभेदस्य
दुर्ग्रहत्वात् । स्वरूपादिकं सिद्धं कृत्वा सङ्गत्यन्तराणां शास्त्रादौ दर्शितत्वात् । अतो निरूपितेषु कर्मस्वममेव सूत्रार्थं
यथावत्प्रतिसन्धाय परं निर्वेदमेष्यति, यमेनं श्रुतिराह—* परीक्ष्य लोकान् कर्मचिन्तान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः
कृतेनेति । तथा च शारीरकाद्यभाष्ये—* तत्र कर्मविधिस्वरूपे निरूपिते कर्मणामलपास्थिरफलत्वं दृष्टेति । केचित्—
इदं सूत्रं कर्मावन्तरभेदविषयम्, कर्मोपासनयोः फलविवेकस्तु शारीरकाद्ये विशिष्टशास्त्रारम्भहेत्वेकदेशानुप्रवेशेन
साधनीय इति वर्णयन्ति । तमपि च पक्षं तत्रैव स्थापयिष्यामः । यैः पुनरिदं सूत्रं फलान्वारोहेणान्यानर्थक्यपरिहार-
परमिव नीतम्, तैः स्वतन्त्रकर्मफलनिर्देशमूलमन्यानर्थक्यं कथं परिहृतम् ? निरूपितकर्म स्वरूपतारतम्यस्य तु पश्चा-
द्यक्तिर्भविष्यति, अस्मिन् पक्षे * कर्मविधिस्वरूप इत्यादि भाष्यमध्यविरुद्धमिति ॥ १७ ॥

अथाभागिप्रतिषेधचोद्यस्योत्तरमाह—

50. सू०—अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १. २. १८. ॥ (सि. १२)

अन्त्ययोः—* नान्तरिक्षे न दिव्यति प्रतिषेधयोः । आदिमे * न पृथिव्यामित्यत्र यथोक्तं हिरण्यं निधाय
चेतव्यमित्यस्य विधेशेषत्वम्, तथा तच्छेषत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—केवलपृथिवीचयननिषेधो हिरण्यस्तुत्यर्थ
इति स्पष्ट एव, अन्यथा चयनस्यैवासंभवप्रसङ्गात् । तद्वदन्तरिक्षादिचयननिषेधोऽपि । प्रसक्तेन हि प्रसक्तं सह निषेध्यम् ।
केवलपृथिवीचयनेन प्रसक्तेनाप्रसक्तं समीकृत्य निन्दति, तेन हिरण्यं स्तुतं भवतीति । यथोक्तमित्यत्र बाह्यनसनिन्दनं
यथोक्तं हिरण्यस्तुत्यर्थमिति, तथेत्येके । अनित्यसंयोगस्तु यदा प्रागुक्त एव प्रकृतोपष्टम्भकत्वेनानुषक्तः, तदा प्रकृत-

उक्तमस्माभिः * विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यर्थवादानां विधिवाक्यशेषत्वम् ; इह तु विधिसन्निधिमात्रं प्रदर्शनीयम् । तत्र तावत् * औदुम्बरो यूपो भवतीत्यस्य वाक्यस्य शेषतया * ऊर्वा उदुम्बर इत्यादिकं प्रतीयत एव, अन्यथा कस्यायं फलविधिरिति शङ्क्येत ; सौत्रान्तिकादेशवदित्थं फलं भविष्यतीत्याह औदुम्बरेण पश्चादिकमिति । न चाविहितः कश्चिदौदुम्बरो यूपो भवति प्रशस्तः, यूपस्य क्रतुसंबन्धाव्यभिचारादौदुम्बरतायाश्च तद्विशेषणत्वात् । न चायं प्रकृतानुवादः, अनुपदेशात् । अतोऽवगच्छामो वैकृते प्रकृतिवत्प्राप्तस्यौदुम्बरताविधिरिति । अतो यद्यप्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते, तथाऽपि विधिरेव ; अपूर्वत्वात्, अन्यथाऽनुपपत्तेश्च । लिङ्गर्थे लेडिति पञ्चमो वा लकारो विध्यर्थः । एवं विधिसन्निधौ प्रागुक्तनयेन स्तुत्यादिमुखेनैकवाक्यत्वं युगमम् । फलवत्ता तावच्छाब्दी, ततः प्रशस्तिस्सिद्ध्येत् । यथालोकमर्थवत्त्वाल्लक्षणा न दोष इति चोक्तम् । यद्यपि च वेदे व्यक्तमसंवाद इत्युक्तम्, तदपि गुणवादेन सामान्यतः प्रागेव परिहृतम् । आलम्बनमात्रं तु प्रदर्शनीयम् । ऊर्कमादृश्यादूर्वा उदुम्बर इति । दृश्यते यथा तस्य प्रीतिसाधनत्वम्, एवमौदुम्बरताया यूपद्वारकानुप्रवेशेन प्रीतिसाधनत्वम् । प्रीतिसाधनान्तरेष्वसत्स्वन्नत्वेनोपचरोऽयं फलानुरूपेण, पचेलिमैरंशैरुदुम्बरस्यान्नताध्यवसानार्थत्वात् । * ऊर्क पशव इत्यपि परिणामविशेषादेवोपपद्यते, अन्नविकारभूता एव हि प्राणिनश्श्रूयन्ते । एवमौदुम्बरादिविशेषतया फलादिवन्निगदानामर्थवादानां स्तुत्यादिमुखेनोपयोगात्प्राप्तमिति ॥ २२ ॥

55. सू०—विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु

तथात्वम् ॥ १. २. २३. ॥ (सि. २)

अपि च * विधिना त्वेकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरित्यत्रार्थवादेषु स्वार्थको विधिरनर्थक इति, तत एव हेतोस्तुतिः प्रतीयेतेति साधितं पुरस्तात् । एतदुक्तं भवति—केपुचिदर्थवादिषु स्तुतिपरतयाऽर्थपरत्वेन प्रामाण्येऽभ्युपगते तदितरेष्वपि स्वार्थविधिमात्रेणासंभवत्प्रयोजनेषु तथैव प्रामाण्यमनुवर्तितुं शक्यम् । ततश्च प्ररोचनीयस्य यस्य कस्यचित्परामर्शे क्वचित्प्राकरणिकस्यापि कस्यचित्थात्वं सिद्धमिति । यद्विह परैरभाषि—* अप्पु योनिर्वा अश्वोऽप्पुजो वेतस इत्यादिषु अप्पु योनिरश्वः कर्तव्यः, अप्पुजो वेतसः कर्तव्य इत्यादिविधेरशक्यत्वात् स्वभावसिद्धत्वाद्वा विध्यानर्थक्यम्, तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पितव्या, तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् । किं तत्सामान्यम् ? विध्यसंभवस्तुतिसंभवश्चेति—तदिदं प्रकृतसङ्गतम् । तथा हि—यदि फलविधिर्न वेति विचारः प्रकृतस्तदाऽध्याहारादिकल्पितकर्तव्यताविध्यानर्थक्यदर्शनेन स्तुतित्वकल्पनमयुक्तम् । अथ प्रकृतेऽपि कल्पनीयकर्तव्यविषयो विचारः, तदा विधिश्चानर्थकः । तथा तत्सामान्यादितरेष्विति वचनमयुक्तम्, विशिष्टत्वात्, फलविधिविचारविषयस्ववाक्यविरोधाच्च । तत एव विरोधात् * औदुम्बरो यूपो भवतीत्यादावविधित्वात् अर्थवादत्वविचारः प्रकृत इति प्रत्युक्तम् ; विध्यसंभवस्तुतिसंभवश्चेत्युक्तमप्यत्र विपरीतम् । तस्मादस्मदुक्तैव योजनेति ॥ २३ ॥

ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते * यो विदग्धस्स नैर्ऋतो योऽशृतस्स रौद्रे यशृतस्स देवस्तस्मादविदहता श्रपयितव्यस्सदैवत्वायेति । तत्र यो विदग्धस्स नैर्ऋत इत्येतदविदहता श्रपयितव्य इत्यनेन नान्वेति । अतो विदग्धविधानं प्राकरणिकविधावन्यत्र चान्वयमलम्बमानं निरर्थकमेवेति, कथं तत्र प्रामाण्यम् ? तत्राह—

56. सू०—प्रकरणे च संभवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ १. २. २४. ॥ (सि. ३)

* अविदहता श्रपयितव्य इत्येतत्प्रकरणे व्यतिरेकनिन्दामुखेनाविदग्धश्रपणस्तुतिपर्यवसायितया संभवन्विदग्धादिस्तात्प्रकरणादपकर्षो न कल्पयेत । अपकृष्यत इत्यपकर्षः । * विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति—विदग्धादिकं प्रति नैर्ऋतादिविध्यानर्थक्यं स्यात् । न ह्यत्र प्रकरणे विदग्धोद्देशेन नैर्ऋतादिविधिस्संभवति, उत्पत्तिगुणावरुद्धनयात् । न चान्यत्रोत्कर्षः, प्रकृतोपयोगसंभवादेव प्रकरणवाधायोगात् । न चात्र नैर्ऋतोद्देशेन विदग्धत्वविधिः, अपकृतत्वात्, प्रकृतानुपयोगाच्च । अतस्तमप्रकृष्टं प्रति विध्यानर्थक्यमिति वा योजना । यद्वा, प्रकरणे स्तुत्यादिपरतया संभवद्वत्यन्तरमर्थं प्रत्यभ्युदितेष्ट्यादिवचैमित्तिकविधेरानर्थक्यं तत्राह—* विध्यानर्थक्यमिति । आनर्थक्यपरिहारयैव प्रकरणोपयुक्तस्तुत्यादिपर्यवसायित्वमेष्टव्यमिति । यद्यप्येतदुदाहरणं पूर्वस्मिन्नधिकरणे चिन्तयितुं युक्तम्, तथाऽपि विरुद्धविषयतया विध्यैकवाक्यत्वासंभवाशङ्कास्पष्टत्वेन प्रकृतसारूप्यादत्र विचारितमिति ॥ २४ ॥

57. सू०—विधौ च वाक्यभेदस्स्यात् ॥ १. २. २५. ॥ (सि. ४)

अपि चात्र स्वरूपविधावभ्युपगम्यमाने * औदुम्बरो यूपो भवतीत्याकारक्रमेण प्रतीयमानमेकवाक्यत्वं भज्येत । न च कथंचित्संभवन्त्यामेकवाक्यतायां तद्भेदो युक्तः । न च परस्परानुपयुक्ततयैकवाक्यता । समर्थित-श्चौदुम्बरविधिः । अतो विध्यैकवाक्यतायास्तुत्यादिपरत्वेन प्रामाण्यं प्रागुक्तमप्रतिहतम् । ननु—* खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यादित्यादिष्विव गुणफलसंबन्धविधिस्स्यात् । अत एव च न वाक्यभेददोषः । न चैवं कामशब्देन फलमुपादेयमित्यस्ति नियमः, तदभावेऽपि रात्रिसत्रादिष्वार्थवादिकफलस्वीकारात् । तत्र तु * य एता रात्रीरुपयन्ति ते प्रति-तिष्ठन्तीति न साक्षात् फलसाधनयोस्संबन्धश्रुतः ; इह पुनः करणश्रुत्यैव प्रकृतस्यौदुम्बरस्य फलेन संबन्धस्साक्षात्प्रतीयत इति विशेषः । एवमपि च प्रामाण्ये सुवचने किमशाब्दस्तुत्याश्रयणेनेति चेत् ; सत्यम्, तथाऽपि वैकृतत्वादेव विशेष-फलाकाङ्क्षारहिते तस्य फलसंबन्धविध्यनुपपत्तिः । स्तुतिस्तु तत्रापि युक्तैति तन्मुखेन प्रामाण्यं प्रत्यविवादमेव । यत्त्वत्र कौमारिलैर्विधित्वेन पूर्वपक्षमुपक्षिप्य कृत्स्नोऽर्थवाद इत्युक्तम्, तत्प्रामाण्याक्षेपसमाधानयोरनुपयुक्तमिति व्यर्थायासमात्रत्वा-दसङ्गतम् । प्रथमपादमात्रपर्यवसायिनी प्रामाण्यचिन्तेत्यभ्युपगमेऽपि निरर्थकोऽयं विचारः, विधिपरत्वेऽपि प्रामाण्यानुच्छे-देन विरोधाभावात् । सिद्धान्तेऽप्यर्थवादोन्नेयविधिस्वीकारात् । फलविधिपूर्वपक्षेऽपि * औदुम्बरो यूपो भवतीति विधे-रवश्याभ्युपगन्तव्यत्वस्थापनात् । अङ्गेषु फलश्रुतेरर्थवादत्वस्यान्यत्र व्यवस्थितत्वेन रात्रिसत्रनयप्रसङ्गप्रतिषेधयोरसंभवाच्चेति । यच्च प्रभाकरप्रमुखैः प्रामाण्यमध्यायार्थं प्रतिसन्दधानैरपि औदुम्बरेण यूपः कर्तव्यः, उदुम्बरेण पशूनाप्नोतीति साध्यद्वय-भानादेकवाक्यत्वप्रतीतेश्च परस्परविरोधादन्यतरपरित्यागकारणाभावाच्चानध्यवसायादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षितम् ; तदति-न्दम्, उक्तन्यायेन विपरीताध्यवसायसंभवे तेनैव पूर्वपक्षीकरणस्योचिततरत्वात् । अतोऽस्मदुक्त एव पन्थाः । तत्र पर्णमय्यधिकरणादिषु पौनरुक्त्यशङ्काया एवाभावात्परेषामिव न विषयव्यवस्थादिपरिक्लेशः । शारीरकेऽपि लिङ्गभूयस्त्वा-धिकरणादिषु विचारेष्वेतदुपयोक्ष्यत इति ।

अर्थवादविशेषेषु प्रामाण्यप्रतिपादनात् । अस्मदुक्तनये स्पष्टा सा पादाध्यायसंगतिः ॥

प्रकृतापेक्षितश्चात्र पूर्वपक्षसमुद्भवः । प्रकृतस्थापनेनैव प्रसिद्ध इति संग्रहः ॥ २५ ॥

॥ इति विधिवन्निगदाधिकरणम् ॥ २ ॥

58. सू०—हेतुर्वा स्यादर्थवन्नोपपत्तिभ्याम् ॥ १. २. २६. ॥ (पू. १)

पुनरप्यर्थवादविशेषेष्वप्रामाण्यशङ्का परिह्रियते । तत्र पूर्वपक्षी मन्यते, भवतु सर्वत्रार्थवादानां विध्यैक-
वाक्यता, तथाऽपि केषुचिदर्थवादेषु प्रामाण्यं दुष्प्रतिपादम् । तथा हि—ये पुनरेते हेतुवन्निरुद्धाः * शूर्पेण जुहोती-
त्यादौ * तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यादयः, किं ते प्रतिज्ञातस्य कर्णव्यस्य हेतुमभिदधति, उत प्रशंसामिति विचारणीयम् ।
न तावत्प्रशंसन्ति, अशाब्दत्वात्प्रशंसायाः । हिशब्दादिश्रुत्यैव हेतुत्वस्य स्पष्टाभिधानात् । श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोश्चान्याय्य-
त्वात् । तदेतदुच्यते * हेतुर्धेति । ईदृशानामर्थवादानां हेतुरभिधेयस्यात् । कुतः ? * अर्थवन्नोपपत्तिभ्याम्—
हिशब्दार्थवत्त्वात् । अन्यथा श्रुतहानमित्यर्थः । अथैवं हेतुपरत्वे परार्थानुमानप्रयोगवन्नागमतया प्रामाण्यम् । नाप्यनुमान-
तया, तस्य व्याप्तिपरामर्शसापेक्षत्वात् । यदन्नकरणं तद्धोमसाधनमिति व्याप्तेश्चासिद्धेः । दर्वीपिठरादिषु होमसाधनत्व-
मसिद्धम्, प्रत्यक्षादेस्तत्र व्यापारभावात् ; शास्त्रेणापीतः पूर्वमसिद्धत्वात् । अथ हेतुनिर्देशमुखेन व्याप्तावेव तात्पर्य-
मुच्येत, तथाऽप्यश्रुतकल्पनागौरवम् । वाक्यभेदश्च, * तेन ह्यन्नं क्रियत इत्येकस्यैव यदन्नकरणं तद्धोमसाधनम्,
अन्नकरणत्वाच्चूर्पो होमसाधनमित्यर्थद्वयविधानाशक्तेः । अथोच्येत, यद्यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमित्येव विधिः कल्प्यते,
* शूर्पेण जुहोतीति तद्विशेषविषयोऽनुवाद इति । तदपि न, उक्तोत्तरत्वात्, करणविभक्तिश्रुत्यैव होममवरुन्धानस्य
शूर्पस्य कल्पनासिद्धैर्दर्वीपिठरादिभिः कथं बाधो विकल्पः समुच्चयो वा कल्प्येत ? श्रौतेनैव करणेन निराकाङ्क्षो होमः
कल्पनीयं करणान्तरं नापेक्षते । अपेक्षित एव च करणान्तरे श्रुतौ श्रूयमाणं करणमुपधावन्होमः करणान्तरकल्पनं प्रति-
बन्धीयात् । कल्पकश्च हेत्वपदेशार्थवादः स्तुतिपरत्वेनान्यथाऽप्युपपन्नः । शूर्पस्य तु करणता विध्युद्देशान्तर्गततया स्फुट-
तरश्रुत्यैव प्रतिपन्ना । विशिष्टानुष्ठानेनैव हि शास्त्रार्थव्यवस्था, न च दर्वीपिठरादिभिः जुहोतोऽनुष्ठातृन्पश्यामः । अथ दर्वी-
पिठरादीनां होमकरणत्वं नास्तीत्यव्यभिचारं मन्यसे ? कथं तर्हि शूर्पस्य तत्करणत्वं मन्यसे ? परम्परयेति चेत्, तुल्यम् ।
दर्व्यादिश्च तत्करणत्वाभावे कुत्र व्याप्तिं ग्रहीष्यसि ? न क्वचिदिति चेत्, कथं हेतुः ? न चात्रापि तन्वीतिरपि संभवती-
त्यप्रामाण्यमेवाविशिष्टमिति ॥ २६ ॥

तत्र प्रतिविधत्ते—

59. सू०—स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना तस्य ॥ १. २. २७. ॥ (सि. १)

* तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यादिना स्तुतिः क्रियते । कुतः ? शूर्पादीनां होमकरणत्वादेशशब्दपूर्वत्वात् । श्रेय-
साधनस्य शब्दैकवेद्यतया हेतुसाध्यत्वाभावादित्यर्थः । अतोऽनाकाङ्क्षितस्य, तस्य—हेतोः, अचोदना ॥ २७ ॥

60. सू०—व्यर्थे स्तुतिरन्याग्येति चेदर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ १. २. २८. ॥ (सि. २)

* तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यादौ, व्यर्थे—अर्थरहिते वाक्ये, स्तुतिरन्याग्या, असता स्तुतेरयुक्तत्वस्थापनात्, होम-
साधनदशायां क्रियत इति वर्तमानतया निर्दिष्टस्यान्नकरणत्वस्यासत्त्वादिति चेत्, नैवं व्यर्थत्वम्, अर्थस्तु स्यादेव । कुतः ?
विधिशेषत्वात् ; यथा लोके । न ह्यसौ विधिः, अपि तु तच्छेषः, तेन परशब्दार्थस्वीकारो युक्तः । हेतुविधौ त्वयं
दोषः, विधेस्त्वन्ताप्रतिपन्नविषयतया यथाश्रुतान्मात्रयाऽप्यन्यथाकरणाभावात् ; अन्नकरणदशायां च होमकरणतासं-

भवात् । विध्यर्थे चास्मिन्ननुवादे परिशेषाद्यथाप्रसिद्धयन्नकरणत्वं शब्देनैवानुज्ञातमिति न व्यवहितकरणत्वादिचोद्यावकाशः । पाकनिष्ठं च साधकतमत्वं शूर्पं उपचर्यते । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । * तेन ह्यन्नं क्रियत इति नेतरव्यवच्छेदार्थम्, अपि तु प्रकृत्यकरणत्वविवक्षया । प्रकर्षश्चापेक्षातो निकृष्टापेक्षया मन्तव्यः । इदमपि च न लौकिकम्, यथा वाणिज्येन वर्तेत तेन च धनवान्भवतीति । अत्र च भूतं भविष्यद्वाऽन्नकरणत्वं स्तुत्यर्थं वर्तमानतया व्यपदिश्यते । अवर्तमानादपि वर्तमानस्येष्टप्रीत्यतिशयहेतुत्वात् । शक्तेर्वा वर्तमानत्वं व्यापारे निवेश्य निर्दिष्टम् । तदवस्थायां तस्यां हि पुरुषाणां प्रीतिरतिशयिनी, न पुनस्स्वरूपसत्याम् । * वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वैत्यनुशासनं वाऽनुसर्तव्यमिति । इह परैः, इति चेदिति सूत्रं भिन्दानैः, इति पुनर्यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम्, इत्यार्षभाषान्तं सूत्रमिह भाषितम् । तदयुक्तम्, एकवाक्यताप्रतीतिभङ्गात् ; अध्याहारादेश्च निमित्तत्वात् । एवमुत्तरयोरपि सूत्रयोः परस्परनिरपेक्षशङ्कोत्तरक्रमेण प्रस्पष्टविभागयोरेकतयोपादानमकारणकमनुसन्धेयम् ॥ २८ ॥

एवं हेतुपरत्वं दूषितम् । अथाऽन्वारुह्य वदति—

61. सू०—यदि च हेतुरवतिष्ठेत् निर्देशात् ॥ १. २. २९. ॥ (सि. ३)

* तेन ह्यन्नं क्रियते इत्यसौ यद्यपि हेतुः, तथाऽपि निर्देशादवतिष्ठेत् । एतदुक्तं भवति—हिशब्दादेर्हेतुरेवार्थ इति नायं नियमः, नानार्थत्वप्रसिद्धेः । अतः प्रामाण्यानुगुण एवार्थः स्वीकार्यः । प्रसिद्धिप्रकर्षमात्रात् यद्यपि हेतुरङ्गीक्रियेत, तथाऽपि शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुरवतिष्ठेत्, * तेन ह्यन्नं क्रियत इत्येवं निर्दिश्यमानत्वात् । शब्दप्रमाणके चार्थे यथाशब्दं व्यवस्थानात् । क्लृप्तकल्पविरोधे च क्लृप्तस्वीकारस्यैव युक्तत्वात् । न चात्र व्याप्त्यादिपरामर्शापेक्षा, ज्ञापकहेतोरविवक्षितत्वात् । कारकेऽपि विरोधात् । बीजादङ्कुरं जन्यते, तद्धि क्षितिजलादिसापेक्षमिति व्यवस्थितमितिवत् । नच तावता शिलाशकलादिष्वपि प्रसङ्गः, तेष्वदर्शनाद्वा प्रकृतेऽपि क्षितिजलादेः कारणत्वं निवर्तते । एवमिहापि करणभूतस्य शूर्पस्यान्नकरणसामर्थ्यमविशेषकं भवति । न हि शूर्पस्य विशेषणमश्रुतानां तद्विशेषणयोगिनां संग्रहार्थम्, अपि तु शूर्पस्य तद्विशेषणयोगव्यवच्छेदार्थम् । तथाभूते च करणे तद्विशेषणरहितशूर्पान्तरं व्यवच्छिद्यते । न च विशिष्टस्य करणत्वे विधीयमाने विशेषणहेतुत्वग्रहाय प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्, अरुणैकहायन्यादिवत् । अतोऽन्नकरणसमर्थेन शूर्पेण होतव्यमिति विध्युद्देशान्तःपातेन केवलार्थवादतामेव प्रतिक्षिपन्नयं हेतुशब्दः कथमर्थवादतां प्रसञ्जयेदिति ॥ २९ ॥

हेतुविधावपि निर्देशवशात् विशेषव्यवस्थानं दर्शितम् । अथ तदभ्युपगमे बाधकमाह—

62. सू०—सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ १. २. ३०. ॥ (सि. ४)

* शूर्पेण जुहोतीति प्रकृतं * तेनेति प्रत्यवमर्शं चानाहत्य * अन्नं क्रियत इति सामान्यमात्रादन्नकरणभूतसर्वोपसंहार इति चेत् ; प्रमाणतयाऽभ्युपगतानां विधीनामव्यवस्था स्यात्—विध्युद्देशोपपत्त्यर्थप्रकरणादिभिरापन्नान्विशेषाननाहत्य पदादिमात्रप्रतिपन्नसामान्येति कर्तव्यतादिव्यवस्थाभङ्गः प्रसज्येतेत्यर्थः । अतो हेतुवन्निगदानामप्यर्थवादानामप्रामाण्यं वक्तुं न शक्यत इति सर्वेऽप्यर्थवादाः स्तुत्यादिमुखेन सार्थकास्सन्तः प्रमाणमिति ॥

असंगतिरनौचित्यमानर्थक्यं गतीर्थता । अस्वारस्यं च सूत्राणामन्योक्तेष्विह सुग्रहम् ॥ ३० ॥

॥ इति हेतुवन्निगदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

§ 63. सू०—तदर्थशास्त्रात् ॥ १. २. ३१. ॥ (पू. १)

एवं साधितमर्थवादानां विध्युद्देशेनैकवाक्यतया कात्स्न्येन प्रामाण्यम् । अथेदानीं तदेकवाक्यताहीना मन्त्रा विचार्यन्ते किं ते मन्त्राः प्रमाणमुत नेति । तदर्थं च प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्यमस्ति न वेति । तदर्थं च किमेते कर्मोपासन-रूपेषु शास्त्रेषु स्वार्थबोधनेनोपकुर्वन्ति, उतोच्चारणमात्रेणेति । उच्चारणमात्रे विवक्षिते ह्यर्थबोधनमानुषङ्गिकम्, अर्थ-प्रत्यायनपरत्वेऽप्युच्चारणं प्राप्तमिति संशयावकाशः । तत्रैवं पूर्वपक्षः—यद्यपि स्वतः प्रामाण्यादिकं स्थापितम्, तथाऽप्यन्य-परत्वादिह तदपोद्यते । न ह्यतत्परशब्दस्तत्र प्रमाणम्, अतिप्रसङ्गात् । न च मन्त्राणां स्वार्थे तात्पर्यं संभवति, तदर्थ-शास्त्रादिविरोधहतत्वात् । तथा हि—* बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्रा यदर्थाः, तदर्थेष्वेव ते शास्त्रेण विनियुज्यन्ते ; विवक्षितार्थत्वे हि स्वशक्त्यैव बर्हिर्लवनादौ विनियोगस्सिद्धः, तत्र किं शास्त्रेण तदर्थेन ? न ह्येषामर्थविवक्षा शक्तिर्वा शास्त्रैरभिधीयते, हुमादिष्वतिप्रसङ्गात् । अविवक्षितार्थत्वे तदर्थशास्त्रमर्थवन् । अनोऽवगच्छामो मन्त्राणां स्वार्थेषु न तात्पर्यमिति ॥ ३१ ॥

64. सू०—वाक्यनियमात् ॥ १. २. ३२. ॥ (पू. २)

पदसमुदायविशेषो वाक्यम्, तस्य, नियमः—पदानां नियतक्रमयोगित्वम् । अयमभिसन्धिः—न ताव-त्पदानां क्रमनियमोऽर्थप्रत्यायनाङ्गम्, व्युत्क्रमेणाप्यर्थप्रतीतेः । उच्चारणार्थत्वे क्रमनियमोऽर्थवान्, नियतक्रमैरुच्चारितैरदृ-ष्टोपकारसंभवात् । यद्यपि विध्युद्देशोऽपि व्युत्क्रमेऽप्यर्थप्रतीतिस्स्यात्, तथाऽपि नियतक्रमस्याप्यक्षरराशोः स्वाध्यायशब्द-वाच्यत्वात्तथैवाध्ययनं वैधम् । अर्थप्रतीतिस्तु व्युत्क्रमप्रतिसंहितैरपि पदैस्साधनत्वं को वारयेत् ? न चेहापि तथा, व्युत्क्रमे-णोच्चारणस्याशास्त्रार्थत्वात् । अनुच्चारणावस्थाभाविन्याऽर्थप्रतीत्याऽनुष्ठानानुपकारान् । न च नियतक्रमार्थप्रत्यायनेनादृष्टमिति नियन्तुं युक्तम्, तादृशोच्चारणेनावर्जनीयेन तत्संभवे तदधीनातिरिक्तोपादानगौरवात् । यत्र त्वानुशासनिकप्रकृतिप्रत्यय-समासादिषु क्रमनियमः, तत्र क्रमभङ्गेऽपशब्दत्वान्यार्थत्वनिरर्थकत्वादिप्रसङ्गात्तथैव क्रमेण नियतेन भवितव्यम् । इह तु न तथाऽनुशिष्टमिति व्युत्क्रमेणार्थप्रत्यायनं को निरूढ्यात् ? क्रमभङ्गे कथं मन्त्रत्वमिति चेत्, मामूनमन्त्रत्वम् । न ह्येत-दर्थप्रतीतेरङ्गम् । अर्थप्रतीतिसाधनत्वे तदपेक्षामात्रमेव संरक्षणीयम् । अतो मन्त्रत्वमरिरीक्षणार्थप्रत्यायकमपि व्युत्क्रम-पाठं [तं] पौरुषेयं वा वाक्यं ध्यानादिकरणान्तरं चानादृत्य क्रमविशेषवत्स्वप्रकरणस्थवाक्यनियमोऽयमर्थाभिसन्धि-प्रतिबध्नाति ॥ ३२ ॥

65. सू०—बुद्धशास्त्रात् ॥ १. २. ३३. ॥ (पू. ३)

अपि च केचिमन्त्राः कर्ममध्ये प्रयुज्यमानाः परप्रेषणवन्निगदाः प्रतिपन्नास्साधनरूपा दृश्यन्ते ; यथा * अग्नीदग्नीन्विहर इत्येवमादयः । प्रतिपन्नो ह्ययमर्थः पाठमात्रेण । न ह्यनधीतवेदोऽविद्वान्कर्मणि नियुज्यते । अतः क्रमात्प्रागेव शिक्षितात्मीयपदार्थमाग्नीध्रं प्रति प्रैषोऽयमनर्थकः । अथ निश्चितात्मीयपदार्थस्यानुष्ठानकाले स्मरणार्थः प्रैष इति

§ तदर्थशास्त्रादित्यारभ्य मन्त्रानर्थक्यमित्यन्तमेकं सूत्रमिति कौस्तुभादितोऽवगम्यते । व्याख्यासौकर्यार्थं खण्डश उपादानमिह । अर्थबन्धनादित्यन्तरम् अर्थविप्रतिषेधाद् इति सूत्रोपादानं तद्विवरणं चात्र नोपलभ्यते ।

चेन्न ; सादरपटुतरशिक्षितब्राह्मणार्थविज्ञानाभ्यासमहिमसंजनितसंस्कारविशेषादेव तत्प्रसिद्धेः । संस्कारोद्बोधोऽपि निरन्तरे-
ष्वात्मीयपदार्थेषु पूर्वसमाप्तिमात्राद्ब्राह्मणवाक्यादेव सिध्येत् । न च बुद्धे बोधनमर्थवत् । बुद्धेऽप्युच्चारणमदृष्टद्वारेणोपकुरुते,
बोधनं तु दृष्टं सिद्धं चेति न साधनमर्हति । ननु संस्कारातिशयाय द्वितीया बुद्धिस्त्याघते । यच्चात्र सोपानत्के पादे
द्वितीयोपानत्परिग्रहवदशक्यत्वं परैर्भाषितम्, पिष्टपेषणं च निदर्शितम्, सोऽपि हस्तसमालोचः, वैषम्यात् ; शब्दे हि
सहस्रशः पठितेऽपि प्रतिपर्यायं बुद्धयन्तरोत्पत्तेः ; इति चेन्न ; शक्यत्वेऽपि कृतकरत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । न हि द्वितीयेन
बोधेन प्रथमादधिकमुपकृतम् । अदृष्टं तूच्चारणादेव युक्तमित्युक्तम् ॥ ३३ ॥

66. सू०—अविद्यमानवचनात् ॥ १. २. ३४. ॥ (पू. ४)

अविद्यमानमर्थं केचिन्मन्त्रा वदन्ति—

* चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥ इति ।

न ह्येवंविधः कश्चित् वृषभस्संभाव्यते । यद्यपि लोकोत्तरमर्थं शब्दः प्रतिपादयेदिति साधितम् ; तथाऽपि यत्रासौ यज्ञे
मन्त्रः, न तत्र प्रकृतौ वा चतुश्शृङ्गादिविशिष्टं कर्म तत्संबन्धि वा किञ्चिदुपलभामहे, यदभिधानेन प्रमाणमसौ मन्त्रः
स्यात् । यदि च यज्ञानुबन्धिनि कस्मिंश्चिदर्थे मन्त्रस्यास्य विवक्षा स्यात्, स कथं समस्तशब्दार्थवित् भगवान् पतञ्जलि-
नामाख्यातोपसर्गनिपातादिरूपेण चतुश्शृङ्गादीन् कल्पयित्वा शब्दविषयमयोजयत् । अविवक्षितार्थत्वे तु स्वेच्छया
स्वाभिमाने विवक्षा कल्पयितुं शक्यते । न त्वन्यथा, तथा सति विज्ञावकत्वप्रसङ्गात् । एतेन संख्यासादृश्यमात्रादृष्टव्यस-
वनादिषु शृङ्गापादादिरूपो गुणवाद इत्यपि प्रत्युक्तम्, अनुष्ठानानुपकारित्वाच्च । अविज्ञातप्रयोगप्रदेशस्यास्य मन्त्रस्य
पाठक्रमात्प्रदेशकत्वतौ युक्तं तत एव स्वयंपतितोच्चारणार्थत्वम् । यच्च * नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः इत्यादिर्मन्त्रः,
सोऽप्यविद्यमानवचनः । नहि तत्र हिंसा प्रकान्ता, येन प्रतिषिध्येत । तस्मादप्रतिषिद्धभागिनमर्थं प्रतिषेधन्नयं मन्त्रोऽपि
स्यादविद्यमानवचन एव । एवमन्येऽपि ॥ ३४ ॥

67. सू०—अचेतनेऽर्थवन्धनात् ॥ १. २. ३५. ॥ (पू. ५)

अचेतनं बोधयितुं केचिन्मन्त्रा अर्थं निबध्नन्ति । यथा—* ओषधे त्रायस्वैनं स्वधिते मैत्रं हिंसीः * शृणोत
प्रावाणः इत्यादयः, अनन्तरोदाहृताः * मा मा हिंसीरित्यादयश्च । न चाचेतना ओषध्यादयस्तत्प्रविष्टा वा क्षेत्रज्ञा अभि-
मुखीकर्तुमर्थं वा बोधयितुं मन्त्राणां पदवाक्यश्रवणादौ नियोक्तुं वा शक्यन्ते । नाप्यत्राभिमानिदेवताविवक्षा शक्या
कल्पयितुम्, प्रत्यक्षसिद्धद्रव्यविषयत्वाद्द्विनियोगस्य । न चान्यस्य विनियोगेऽन्यः प्रकाशनीयस्यात् । अत उन्मत्तभाषित-
समानाः कथमेते मन्त्राः प्रमाणं स्युः ? ॥ ३५ ॥

68. सू०—स्वाध्यायवदवचनात् ॥ १. २. ३६. ॥ (पू. ६)

* स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिमनुस्मरन्तोऽधिकारिणस्स्वाध्यायवन्न तदर्थं प्रधानमुपदिशन्ति, अपि तु
स्वयं निश्चितार्थास्सन्तः सन्निहितमप्यर्थममादृत्य यावदक्षरग्रहणं स्वाध्यायस्वरूपमेव शिष्यान्ध्यापयन्ति । येनाकारेणाय-
मुपयोक्ष्यते तत्रैवायं संग्रह इत्युक्तम् । अत उच्चारणशिक्षणमुच्चारणार्थमेव । उच्चारणं च कर्मण्यपेक्षितं ज्ञानार्थत्वेऽप्य-

वर्जनीयं च । अतोऽर्थमशिक्षयद्भिः स्वाध्यायस्वरूपं शिक्षयद्भिश्चिष्टैरुच्चारणरूप उपकारोऽभिप्रेत इत्युत्प्रेक्षामहे । विध्यर्थ-
वादयोरपि साधारणमिदं चोद्यम् । तयोरपि ह्यक्षरग्रहणपूर्वं वृद्धाः प्रवर्तयन्ति । यदा पुनर्वुभुत्सितार्थानामन्तेवासिनां
विध्यर्थवादयोरर्थं व्याकुर्वते, तदाऽपि न मन्त्रभागार्थं परिसंख्याय व्याचक्षते । ततोऽक्षरग्रहणदशायामर्थवचनमात्रेण
यदि मन्त्राणामविवक्षितार्थता, तुल्यं विध्यर्थवादयोरपीति शास्त्रार [म्भ एवो] म्भे त्रिपाद्यारम्भे चोपक्षिप्य परिहर्तव्यमिदं
चोद्यं किं मन्त्रेषु विशिष्येदानीमभिधीयते ? एकदेशद्वारा कृत्स्नवेदाप्रामाण्यमुपपिपादयिषितमिति तदभिव्यक्त्यर्थमिदं सूत्रं
[गुरुनये] संगच्छत इति चेत् ; तथाऽप्येकदेशद्वारिकाणामेव पूर्वपक्षयुक्तीनामिहोपक्षेप्तव्यत्वम् । तथेह न चास्ति ।
अध्ययनविधेरर्थग्रहणपर्यन्तत्वेऽपि स्वशक्तेरक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वात्पूर्वमर्थानभ्यासः, नत्वर्थानादरात् ; अत इदं सूत्र-
मसंगतम् । मैवम्, एकदेशद्वारिकाया एव युक्तेरिहाभिप्रेतत्वात् । अध्ययनदशायामेव जप्तव्यास्सन्ति केचिन्मन्त्राः, यथा
* शं नो मित्रशं वरुणः, * सह नाववत्वित्यादयः, यथाच ब्रह्मचारिकर्तव्येष्वपि धर्मेष्वनुप्रविशन्तो मन्त्राः । नहि तेऽपि
तदानीमर्थतश्शिक्षयन्ते, अपि त्वस्वलितमात्रादिना स्वरूपेणैव । यदि तेषु मन्त्रेषु विवक्षितार्थतयाऽर्थोऽपि तैरनुसन्धेयः,
तदा कथं विद्वांसो वृद्धाः तत्तन्मन्त्रस्वरूपमिव तन्मर्थमपि शिष्यान् शिक्षयेयुः । अत आरम्भे मन्त्राणामुच्चारणार्थत्वे-
ऽवसिते सर्वत्रैवमिति सूत्राभिप्रायः । एवं वा सूत्रं व्याकुर्मः—स्वाध्यायाध्ययनदशायाम् यत्प्रकारा मन्त्रा अधीताः, न तथा
प्रयोगकाले प्रयुज्यन्ते, अपि त्वर्थज्ञानानुपकारिणा नीचैस्त्वोपांशुत्वैकस्वरमात्रत्वादिभेदेन उच्चार्यन्ते । अतोऽवगच्छाम-
स्समानन्यायतया सर्वत्र उच्चारणविशेषनियमेनैवाद्यमिति ॥ ३६ ॥

69. सू०—अविज्ञेयात् ॥ १. २. ३७. ॥ (पू. ७)

अविज्ञानादित्यर्थः । अविज्ञेयत्वादिति वा । अर्थस्येति शेषः । अर्थप्रतीतौ जायमानायां प्रमाणमप्रमाणं
वेति चिन्तावकाशः, न पुनः समुद्रघोषादिषु वर्णक्रमपाठादिषु वा । कतिचन मन्त्रा न कथंचिदर्थं बोधयन्ति । यथा—
* अम्यक्सात इन्द्र ऋष्टिरस्मे इति, * सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू, * इन्द्रस्सोमस्य कानुका, इति । एवमविदितपदार्थ-
वाक्यार्थानामेषां मन्त्राणां कस्मिन्नर्थे प्रामाण्यं प्रतिपिपन्महे ? उच्चारणार्थत्वे तु हुमादिवदविदितार्थैरपि तैस्तस्मिद्धिः ।
वस्तुतस्तेषामप्यर्थवत्तया वर्णक्रमादेर्हुमादेश्च विशेष इति चेत्, वर्णेष्वर्थमनधिगमयत्सु कथं भवांस्तेषामर्थवत्तां प्रत्य-
वादीः । न ह्यर्थवन्त इमे मन्त्रा इत्यनुश्रुणुमः । नाप्यनुमिमिमहे, योग्यानुपलम्भवाधात्, हुमादिभिरनैकान्त्याच्च । अतः
ईदृशानां मन्त्राणामुच्चारणमात्रार्थत्वे तुल्यन्यायतयाऽन्येषामपि मन्त्राणां तादर्थ्यं युक्तमिति ॥ ३७ ॥

70. सू०—अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥ १. २. ३८. ॥ (पू. ८)

वेदानामपौरुषेयत्वाय वेदानां प्रामाण्याय च पूर्वमनित्यसंयोगावुदाहृतौ । इह पुनर्मन्त्राणामविवक्षितार्थत्वाय
मान्त्रवर्णिकस्स एव पुनरारभ्यत इत्येवं मन्यते । यथा—* किं ते कृष्वन्ति कीकटेषु गाव इत्यादयो मन्त्राः कीकटादि-
संज्ञितान् जनपदनगरराष्ट्रप्रभृतीनित्यान्पदार्थान् कर्माङ्गभूतानुपाददते । तेषां चेदर्थविवक्षा, नित्येऽनित्यसंयोगविरोधा-
द्वेदाप्रामाण्यं प्रसज्यते । उच्चारणार्थत्वे तु नैव दोषः । ईदृशार्थस्य प्रवाहयुक्त्या प्रागेव परिहृतत्वात् वयं नाभ्रेडितमर्थ-
मभिदध्महे । मन्त्राणां स्वप्रतिपाद्यैरर्थैः, अनित्यसंयोगात्—अनियतसंयोगादित्यर्थः । एकैक एव हि मन्त्रो विनि-
योगभेदेन तत्तदनुपलम्भानार्थान्प्रतिपादयतीति निरुच्यते नैरुक्तकैः । तत् कस्य हेतोः, ऋते मन्त्राणामविवक्षितार्थ-

त्वात् ? विवक्षितार्थत्वे वा कथं स्वार्थं जह्यात्, अन्यद्वा कथं वदेत् ? एवम् * ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि-
विनियोगबलादिन्द्रादिरूपान् स्वार्थान् परित्यज्य स्वकार्यसामर्थ्यादिनिमित्तनिर्वचनादिमुखेन गार्हपत्यादीनर्थान्मन्त्राः प्रति-
पादयन्तीति व्याचक्षते । अतोऽयमनित्यसंयोगप्रभेदः । तदेवं तदर्थशास्त्रादिभिर्ज्ञापकैः प्रत्यायकैश्च युक्तिभेदैरविशेषात्
सर्वत्र मन्त्रेषूच्चारणमेव विवक्षितम्, नार्थज्ञानमित्यविवक्षितार्थत्वान्मन्त्रा न प्रमाणमिति ॥ ३८ ॥

अत्र राद्धान्तमारभते—**71. सू०—अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ १. २. ३९. ॥ (सि. १)**

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । व्युत्पन्नैः पदैरवगम्यमानो वाक्यार्थो वेदे लोके च समानः । तान्येव च पदानि
संहत्य लोकोत्तरमर्थं प्रतिपादयितुं लोकवदेव वेदे व्युत्पत्त्यनुसारेण शक्नुवन्तीत्युक्तम् । स्वतःप्रामाण्यं च प्रागेव
साधितम् । कारणदोषाशङ्का च परिहृता । ये पुनस्तदर्थशास्त्रादयः क्षुद्रोपद्रवाः, ते कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितप्रतीति-
जन्मनैव प्रत्युक्तप्रायाः । मान्त्रवर्णिकप्रतीतिः प्रमाणम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययरहितप्रतीतित्वात्, आसवाक्यजन्यप्रतीति-
वत् ; विध्युद्देशादिवाक्यार्थप्रत्ययवत् ; इति । इदमप्यविशिष्ट इत्यनेनैव सूचितम् । असिद्धचयन्यासिद्ध्यादिपरिहार-
स्तदर्थशास्त्रादिप्रत्युत्तरेणैव सेत्स्यति । एतदुक्तं भवति—तदर्थशास्त्रेणापि कर्मसु विनियुक्तैर्मन्त्रैस्तच्छेषतया तत्रतत्र
किञ्चित्कर्तव्यम्, कर्मणां चानुष्ठानेऽर्थप्रकाशनमपेक्षितम्, मन्त्रैश्चाविहतस्वाभाविकशक्तिभिरर्थप्रकाशो जायमानो दृश्यते ।
अतोऽनुष्ठानोपयुक्तार्थप्रकाशनेनोपकुर्वत इति युक्तमाश्रयितुम् ; दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । नियममात्रस्य च
दृष्टाविरोधेन सिद्धेः । शक्त्यनुसारेण च विनियोगोपपत्तेः । सन्निहितस्य च वाक्यार्थप्रत्ययस्याकृतार्थप्रयोगेऽनुप्रवेशयितुं
युक्तत्वात् । उच्चारणपदार्थज्ञानादेस्त्वेवमपि चरितार्थत्वात् । अचेतनसंबोधनाद्यनुपकार्यार्थप्रकाशनस्य च परिहरिष्य-
माणत्वात् । अतो * बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्राणां तावदविहृतार्थप्राधान्यानामनाकुलं प्रामाण्यमिति ॥ ३९ ॥

अतस्त्रिभिस्सूत्रैरुदाहरणविशेषेषु पुनःश्रुतिं प्रकारान्तरेण परिहरति । * चतुर्भिरादत्त इत्यत्र चतुर्णां मन्त्राणां
रूपादेवाभ्रघादाने विनियोगः प्राप्यत इति न पुनर्विधानमर्हति । न ह्येतत्संख्याविशेषार्थं पुनःश्रवणम्, चतुष्टस्यापि
तेषु सिद्धत्वात् । नच निष्क्रियत्वात् क्रियाङ्गतया विशेषमलम् । नापि समुच्चयः, चतुष्टोक्तिप्रत्येकसामर्थ्यात्प्राप्ते विकल्पे
समुच्चयस्यान्याय्यत्वात् ; समुच्चयाभिधायिनश्चशब्दस्यादर्शनाच्च । अतोऽर्थपरत्वे निरर्थकमिदं पुनर्वचनम् । पक्षान्तरे
त्वभ्रघादाने प्राप्तानामेव तत्र विनियोगः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तेश्चतुष्टुमप्यदृष्टार्थं गमयतीति युक्तः समुच्चय इति । तत्राह—

72. सू०—गुणार्थेन पुनश्श्रुतिः ॥ १. २. ४०. ॥ (सि. २)

स्वरूपादेवाभ्रघादाने प्राप्तानामेषां मन्त्राणां पुनरभ्रघादाने विधानम्, गुणार्थेन—चतुष्टुसंख्यारूपगुण-
विधानार्थम् । यद्यपि चतुष्टुं तेषु स्वतःसिद्धम्, तथाऽप्यभ्रघादानार्थतया न प्राप्तमिति युक्तस्तद्विधिः । सामानाधिकरण्य-
लब्धगुणवैशिष्ट्यस्य कारकस्य क्रियाद्वयविधौ न कश्चिद्विरोध इत्यरुणाधिकरणे वक्ष्यते । न चात्र विकल्पप्राप्तया
विरोधः, लैङ्गिकत्वाद्वा विकल्पप्राप्तेः, समुच्चयस्य श्रौतत्वात् । न चात्रं समुच्चयशब्दो नास्तीति वक्तुं युक्तम्, क्रिया-
वेषे च चतुष्टुस्य समुच्चयशब्दमन्तरेणापि सिद्धेः । अत एवविधेषु पुनश्श्रुतेरप्राप्तगुणविधिपरत्वान्न तदर्थशास्त्रविरोध
इत्यभङ्गुरमर्थपरत्वम् ॥ ४० ॥

ननु * इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यादिषु सामान्यलिङ्गेषु मन्त्रेषु यद्यर्थविवक्षा स्यात्, तदा * अश्वाभिधानीमादत्त इति विधानमनर्थकं स्यात्, मन्त्रलिङ्गैर्नैवाश्वाभिधान्या अपि रशनायाः प्राप्तत्वात् । अत्यन्ताप्राप्ते हि विधिः प्रवर्तते । तत्राह—

73. सू०—परिसंख्या ॥ १. २. ४१. ॥ (सि. ३)

सत्यमत्यन्ताप्राप्ते विधिः । न त्वसौ करिष्यते, अपि तु परिसंख्या । स तु सामान्यतः प्राप्तिमपेक्षेतैवेति मन्त्रस्यार्थविवक्षा तदुपकारिका । अतोऽत्राश्वाभिधानीविधानं गर्दभरशनावर्जनस्य बोधनार्थमिति न पुनश्श्रुतिः । नन्वेवं स्वार्थप्रहाणं परार्थकल्पनं प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् ; किमतः ? गत्यन्तराभावे सोढव्यत्वात् । अत्यन्ताप्राप्तविषयविधिवत्, अपुष्कलविषयनियमवत्, पुष्कलप्राप्तैकदेशलक्षणायाः परिसंख्याया अपि लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । लोके हि विशेषविधिरेवकारादिवन्निषेधं गमयति, विशेषनिषेधः शोषानुज्ञानम् । किञ्चित्प्रामाण्यमेकतः, परिसंख्यादोषत्रयमेकतः, तत्र क्तरल्लघीय इति निपुणं निरूप्यताम् ॥ ४१ ॥

ननु तत्र चान्यत्र च प्राप्तावन्यतरविधानं परिसंख्यामिति युक्तम्, यत्र तु तत्रैव प्राप्तिशब्दात्परिशेषाद्वा, तत्र * उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीत्यादौ पुनश्श्रुतिवैयर्थ्यपरिहाराय मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वं युक्तमास्थातुम् । तत्राह—

74. सू०—अर्थवादो वा ॥ १. २. ४२. ॥ (सि. ४)

वाकारो व्यवस्थितविभाषाविकल्पार्थः । पुनश्श्रुतिः क्वचिद्रशनादानादौ परिसंख्यायां, क्वचित्पुरोडाशप्रथनादार्थवादार्था । एतदुक्तं भवति—अप्राप्तं पुरोडाशप्रथनमेवात्र विधेयम्, न तु मन्त्रस्तत्र विनियुज्यते, सामर्थ्यादेव प्राप्तस्सन्प्रथनस्तुत्यर्थं पुनर्विधीयते । * यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिः प्रथयतीति प्रथनं स्तूयते । तत्रैवमाशङ्कमहि—कथं पुरोडाशः प्रथन्यजमानं प्रथयतीति । सैषा शङ्का मन्त्रलिङ्गप्रधानप्रकाशनेन निवर्त्यते । * उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामिति यज्ञपतिप्रथनाशिषा हि मन्त्रेण प्रथनं क्रियते । अत इदं प्रथनमनेन मन्त्रेण क्रियमाणं यज्ञपतिप्रथनकारणं भवतीति । न चैवमसता स्तुतिः, मन्त्रोदितस्य हि फलस्यां [ग] शविषयस्यापि प्रधानाविरोधिनस्स्तुत्यर्थं पुरस्कृतस्यापि तदपेक्षितत्वेनैव परित्यागायोगात् । उक्तं च भाष्यकारैश्श्रीमद्रीताभाष्ये—* बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनामित्येतद्व्याचक्षाणैः प्रधानाविरोधिनां मन्त्रोदितफलानां विवक्षितत्वम् ॥ ४२ ॥

एवं बहुधा पुनश्श्रुतिः परिहृता । अथ क्रमनियमस्यान्यथासिद्धिमाह—

75. सू०—अविरुद्धं परम् ॥ १. २. ४३. ॥ (सि. ५)

यन्मन्त्रस्थानां पदानां क्रमनियमेनोच्चारणम्, तदर्थोदृष्टकल्पनं वा, तन्मन्त्रस्य विवक्षितार्थत्वेऽप्यविरुद्धम् । परम्—अनन्तरोक्तमित्यर्थः । केवलमिति वा । क्रमनियमोच्चारणादिकं केवलमविरुद्धम्—पक्षद्वयसाधारणम्, न क्वचित्पक्षे पतितमित्यर्थः । अथवा परम्—उच्चारणादितरदर्थज्ञानम्, अदृष्टार्थोच्चारणनियमेनाविरुद्धम् । यद्वा उच्चारणमदृष्टार्थमिति वदता यतः परमेवं क्रमैरदृष्टमिति नियमितम्, तदर्थप्रत्यायनपक्षेऽप्यविरुद्धम् । एतदुक्तं भवति—दृष्टमर्थज्ञानं तावद्दुरपहवम्, बाधाद्यभावश्च सिद्धः, सोपयोगिता च दर्शिता, एवं स्थिते यथा क्रमनियमेनोच्चारणमदृष्टार्थं तथैव नियमयोगेन प्रत्यायनमदृष्टाय स्यादिति ॥ ४३ ॥

बुद्धे बोधनमपि नियमार्थतया समाधत्ते—

76 सू०—संप्रैपे कर्मगर्हाऽनुपालम्भसंस्कारत्वात् ॥ १. २. ४४. ॥ (सि. ६)

*अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादिसंप्रैपे बुद्धबोधनरूपस्य कर्मणो गर्हा या पूर्वमुक्ता, तस्याः, अत्र अनुपालम्भः—पुनर्बोधनगर्हारूप उपालम्भोऽत्र न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । पुनर्बोधनस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गे हि मन्त्रस्याविवक्षितार्थताकल्प्तिः, तत्तु सार्थकम् । तथा हि—स्वाध्यायकाले बुद्धस्येदानीं बोधनं तावन्न निरर्थकम् ; तदातनधियां क्षणिकतया यावत्प्रयोगकालमनवस्थानात् । तासां संस्कारमात्राविशिष्टत्वात्, प्रयोगस्य च तदानींतनप्रयोक्तव्यधीसाकाङ्क्षत्वात् । अथ केनचित्प्रत्ययमार्गादिना प्रयोगकालेऽपि स्मृतिस्संभवतीति पुनर्बोधननैरर्थक्यं शङ्क्येत, तदपि न, नियमार्थत्वात् । अनेनोपायान्तरेण वा प्राप्ता स्मृतिरनेनैवोपायेनेति नियम्यते । संस्कारत्वादित्यस्य पुनस्स्मृतिसंस्कारार्थत्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

अविद्यमानवचनं परिहरति—**77**. सू०—अभिधानेऽर्थवादः ॥ १. २. ४५. ॥ (सि. ७)

* चत्वारि शृङ्गा त्रय इत्यादिकं नाविद्यमानवचनम्, * हिरण्मयः पुरुषो हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इत्यादाविवाञ्जसैव विश्वसृजो रूपविशेषस्य प्रतिपादनात् । विग्रहादिमन्त्रवद् देवतानां समर्थयिष्यते । ईदृशं च रूपमद्यापि क्वचिदर्थयन्ति । सरन्ति च वैश्वानससंहिताभेदकर्तारो महर्षयः । अत ईदृशस्य रूपविशेषस्य प्रतिपादकेन मन्त्रेणान्याभिधानेऽर्थवादः । मन्त्रेऽप्यर्थवादशब्दो व्युत्पत्तिसाम्याद्यथाकथंचित्सारूप्यात्तद्रूपत्वमारोप्यार्थवाद इत्यर्थकः । अत एव हि भगवान् पतञ्जलिस्स्वाभिमतं शब्दतत्त्वं स्तुवानो नामाख्यातोपसर्गनिपातादिमुखेन संख्याननिवेशात्सारूप्यारोपणेनेममेव मन्त्रमनुसन्दधानः पुनरस्य विवक्षितं स्वेष्टमर्थं कल्पयामास । अस्य च मन्त्रस्यायमर्थः—* यज्वभिर्भृञ्जपुरुषो वामुदेवश्च सात्त्वतैरित्यादिप्रसिद्धो योऽसौ यज्ञपुरुषः अस्य चाग्नेये पुरुरूपे चत्वारि शृङ्गाणि, त्रयः पादाः, द्वे शीर्षे, सप्तहस्ताश्च । त्रिधा बद्धः—अग्नित्रयरूपेण यायजूकैर्वद्धः । क्रियादिरूपेण वा त्रिधाऽवस्थितः । वृषभः—वृषभसमानावयवत्वात् ; नरसिंहमहावराहादिवत् । अर्थिनां पुरुषार्थान्वर्षतीति वा । रोरवीति— श्रुतिमुखरमुखत्वात् । तथा च श्रूयते—* तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेद इति । महाभारते यज्ञानुबन्धिरूपान्तरप्रादुर्भावे पठ्यते—* ओङ्कारमुद्गिरन्वक्रात्सावित्रीं च तदन्वयादिति । महोदेवः—महान् सर्वातिशायी महनीय इति वा ; यद्वा महः—उत्सवः, यज्ञरूपशास्त्रोद्योत्सवाधिदैवतत्वात्, देवः—जगद्व्यापारादिभिःशास्त्रीयैश्च स्वाराधनरूपैः कर्मभिर्दीव्यन् । मर्त्यान्—यज्ञाधिकारिणः पुरुषान् । आविवेश—* ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतमितिन्यायेन परिकरानध्यतिष्ठदिति । नन्वपां सूक्ते पठितोऽयं मन्त्रोऽब्दैवत्यः प्राप्तः, *समुद्राद्गूर्मिरित्यां सूक्तमेकादशर्चकमिति खाने शौनकेन विनियुक्तश्चेति नैतादृशार्थपर इति चेन्न ; पुरुषस्यैवापाम्पतित्वात् । यथोक्तं स्नानयाज्ञवल्क्ये—

* प्रणवं वा त्रिरभ्यस्थेत्सरेद्वा विष्णुमव्ययम् । विष्णोरायतनं ह्यापस्स ह्यापाम्पतिरुच्यते ॥ इति ।

अतः स्नानेऽस्य विनियोगोऽप्युपपन्नः । अपां च विष्णुना सनाथतया पावनतमत्वादिलक्षणा प्रशस्तिर्दर्शिता भवति । न चान्यस्य कस्यचिदप्स्वरूपानुबन्धिन एवं रूपमस्ति । अतोऽत्र रूपविशेषवत्परमात्मप्रतिपादकत्वं नानुपपन्नम् ।

यत्पुनः * अचेतनेऽर्थबन्धनात् इत्युक्तम्, तत्र साक्षादुत्तरस्य शारीरके समर्थनीयत्वादुक्तन्यायेनार्थवादत्वस्य सुवचत्वाच्च न पृथक्सूत्रेण पर्यभाषीत् । अचेतने हि चैतन्यारोपणेनोस्तुतिः । यथा चेतनेषु तत्तत्सामर्थ्यद्वारा तत्तत्कार्य-

सिद्धिः, एवमचेतनेष्वपीति चेतनत्वोपचारः । साक्षादुत्तरं तु—सर्वं हि वस्तुजातं तत्तदभिमानिदेवताविशेषैरधिष्ठितं तत्तदात्मकत्वेन एकया वाचा निर्दिश्यते, अतस्तत्संबोधनादिकमुपपन्नमिति । *मैत्रेयं हिंसीरित्यादिकमपि तत्तद्द्वयशरीरकचेतनपोडाहेतुत्वपरिहाराभिप्रायेण ॥ ४५ ॥

अर्थप्रतिषेधं परिहरति—

78. सू०—गुणादविप्रतिषेधस्स्यात् ॥ १. २. ४६. ॥ (सि. ८)

अयमर्थः—यत्र निपुणनिरूपणे विरोधो नास्ति, तत्र न किञ्चित्कर्तव्यम्, यथा—* एक एव रुद्र इत्यादौ । अत्र हि न रुद्रनानात्वं व्युदस्यते । न च रुद्रैरन्निषिध्यते । नापि रुद्रतुल्यमितरन्नास्तीत्युच्यते । अपि तर्हि कर्मविशेषस्यैव रुद्रदेवताकल्पमुच्यते, * आरुन्ते रुद्र पशुस्तं जुषस्व इति वाक्यशेषानुसारात् । तथा च शाबरम्—* एकरुद्रदैवत्ये [कर्मणि] एको रुद्रः, शतरुद्रदैवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोध इति । यत्र तु मुख्यार्थे विरोधः स्फुटः, यथा—* अदितिद्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यादौ, तत्र गुणादविप्रतिषेधस्स्यात्—एकस्मिन्नेव, नरपतिरेव सर्वलोकः, त्वमेव मे माता पिता च इत्यादाविवोपचारादविप्रतिषेधस्स्यात् । यत्पुनः—* पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि, तत्र विप्रतिषेधादिप्रसङ्गाभावः स्थाने समर्थयिष्यते । अर्थवादोक्तगुणवाद्समानयोगक्षेमत्वेऽपि मन्त्रेषु पुनरभिधानं मन्दमतीनां प्रनिसन्धानार्थम् ॥ ४६ ॥

यदुक्तं स्वाध्यायस्वरूपवदर्थज्ञाने संरम्भो न दृष्ट इति, तत्राह—

79. सू०—त्रिधावचनसंयोगात् ॥ १. २. ४७. ॥ (सि. ९)

स्वाध्यायग्रहणकालेऽर्थज्ञानाकरणं तदानीं कर्मभिरसंयोगात् । न ह्यध्ययनदशायामेव ज्योतिष्टोमादीनि कर्माप्यनुष्ठेयदशापन्नानि, येन तदानीमेव तत्तन्मन्त्रैरर्थप्रकाशने प्रयतेमहि । पश्चात्तु मीमांसमानैः भाव्यनुष्ठानोपकारायार्थज्ञानं संपाद्यते । न च तत्पूर्वं शक्यमिति शास्त्रादौ दर्शितम् । अथ तदानीमपि किमर्थमर्थज्ञानं नाभ्यस्यन्तीति चेत् ; पटुतरज्ञानाभावादिति वदामः । भवाद्दशैस्तु पटुतरप्रज्ञैरर्थज्ञानवत् स्वाध्यायोऽपि सकृदेव गृह्यत इति किं तत्र न चोदयसि ? अतो विषयानुरूपमधिकारानुरूपं च द्वयोरपि संभव एवेति ॥ ४७ ॥

यत्तु केपुचिन्मन्त्रेष्वर्थज्ञानानुदयादप्रामाण्यमुक्तम्, तत्राह—

80. सू०—सतः परमविज्ञानम् ॥ १. २. ४८. ॥ (सि. १०)

* सृष्टयेव इत्यादिमन्त्रेष्वपि प्रतिपाद्यत्वेन सत एवार्थस्य केवलमव्युत्पन्नानामविज्ञानम् । न च तावता निरर्थकत्वम्, पुरुषाणां प्रेक्षाव्युत्पत्त्योस्तारतम्यादनियमेन सर्वेष्वपि वाक्येष्वविज्ञातार्थतया प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गात् । अत एव स्वयमपरिज्ञानात्सर्वैरयविज्ञेयत्वं कल्पयितुं न शक्यम् । जानन्ति तावन्महर्षयः, तदुपदेशात्परम्पर्याच्च वयमपि तथा ॥

81. सू०—उक्तश्चानित्यसंयोगः ॥ १. २. ४९. ॥ (सि. ११)

प्राक्तनानित्यसंयोगविवक्षायां प्रागेव प्रवाहयुक्त्या परिहार उक्त इत्यर्थः । जनपदनगरादयोऽपि श्रुतिसिद्धास्तत्तन्नामादिविशिष्टाः प्रवाहानादयः । यदा तु मन्त्राणामनियतार्थयोगित्वमनित्यसंयोगोऽभिमतः, तदा विध्युक्तोऽयमनित्य-

संयोगो विधिबलादेव स्वीकार्य इत्यभिप्रायः । एतदुक्तं भवति—एकैको मन्त्रो यत्रयत्रानेकेष्वर्थेषु विनियुज्यते, तत्र सर्वत्र प्रकाशनाय प्रयत्नाऽपि यत्र मुख्यार्थो न बाध्यते, तत्र शक्यता प्रवर्तते, तद्वाधे चोपचारतोऽवयवशक्त्या वेति सममत्र समाधानमिति ॥ ४९ ॥

एवमविवक्षितार्थताहेतवस्सर्वे परिहृताः, अथ विवक्षितार्थत्वे हेतवश्च सन्तीत्युच्यते—

82. सू०—लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥ १. २. ५०. ॥ (सि. १२)

* आग्नेध्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इत्यादिषु या अग्नादिदेवता तत्प्रतिपादनसामर्थ्येन च लिङ्गेन तदुपस्थानोपदेशो मन्त्रम्यार्थविवक्षायामेवोपयुज्यते । योऽयं तद्विप्रत्ययोपदेशः, सोऽपि तदर्थवन्मन्त्रेषु तदर्थेष्वेव । न ह्यतदर्थेषु मन्त्रेषु तद्देवतकस्तद्धितः, या तेनोच्यते सा देवोति वा निरुच्यते । प्रधानतयोक्तिश्चात्र विवक्षिता । अन्यथैकैकेषु मन्त्रेषु नानादेवताप्रसङ्गमात्रेण विशेषनिर्देशमङ्गप्रसङ्गात् । प्राधान्यं चार्थविवक्षामन्तरेण न घटत इति प्रमाणतयाऽभ्युपगतविनियोजकवाक्यानुसारेण मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वसिद्धिरिति ॥ ५० ॥

83. सू०—ऊहः ॥ १. २. ५१. ॥ (सि. १३)

ऊहश्च दृश्यमानो मन्त्राणामर्थविवक्षां साधयति । प्रकृतानुद्दिष्टानां मन्त्राणां विकृतौ तत्तदुचितः प्रकृतिप्रत्ययाद्यूहो दृश्यते । यदि च प्रकृताविवक्षितार्था मन्त्रा उच्चारणमात्रेणाहृष्टार्था भवन्ति, विकृतावपि स्वयमविकृतास्सन्तः किमहृष्टाय न घटन्ते ? अथ प्रकृतावर्थप्रकाशनेनोपकुर्वन्ति, तदा यथोपदेशमुच्चारितैर्विकृतावर्थप्रकाशनासंभवाद्गुणनाभावे चैन्द्रीन्यायानवतारादूहोऽर्थवान् । ननु ऊहविधायकं न किञ्चिद्वाक्यं दृश्यते । न्यायेन चेत्साध्येत, मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वे न्यायेनोहः, न्यायसिद्धोहबलाच्च विवक्षितार्थत्वेत्यन्योन्याश्रयणम् । मैवम्, श्रुत्यैवोभयप्राप्तेः । तथा हि—* न माता वर्धते न पितेत्यूहप्रतिषेधस्तावत्प्रसक्तिमन्तरेण न घटते, विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वात् अन्यत्रोहोऽवगम्यते । कथमयमूहप्रतिषेधः ? इत्थम्, न ह्यत्र मात्रादीनामर्थानामवयवपुष्ट्यादिरूपा वृद्धिर्निषिध्यते, प्रत्यक्षविरोधात् । अतः प्रकृतमन्त्रस्थानां मात्रादिशब्दानां द्विवचनबहुवचनयोःसंभवन्ती वृद्धिरूहात्मा निषिध्यते । अयं चोहो मन्त्रस्य विवक्षितार्थतया सर्ववस्तुविशेषणभूतमातापित्राद्युपादित्सायां प्रसक्तस्सन् प्रतिषेधमर्हति । ननु * न माता वर्धत इत्यादौ न स्वयमूहः प्रतिषिध्यते, किंतु परार्थेषु मातृप्रभृतिषु संबन्धिभेदात् भिद्यमानेषु न्यायप्राप्तमनूहत्वं सिद्धमेवानूद्यते ; अत ऊहस्य कथं श्रौतत्वमिति स्थितं मिथस्संश्रयणम् । तन्न, निष्प्रयोजनानुवादासंभवात् । न्यायप्राप्तानूहानुवादस्यानूहन्यायागोचरेषु स्थलेषूहस्य शास्त्रीयताज्ञापनमेव प्रयोजनम् । तेन च प्रकृतौ विवक्षितार्थतामध्यवस्यामः । किञ्च * अन्यदैवत्यः पशुराग्नेयैवमनोताकार्येति न्यायगोचरोऽनूहस्संकीर्त्यते । इदमपि च प्रकृतावर्थविवक्षायामूहप्राप्तावेव स्यात् ॥ ५१ ॥

84. सू०—विधिशब्दाच्च ॥ १. २. ५२. ॥ (सि. १४)

इतश्चार्थवन्तो मन्त्रा दृश्यन्ते । अयमस्य मन्त्रस्यार्थ इति विधानं ब्राह्मणं प्रायशोऽधीमहे—* इषे त्वोर्जे त्वेत्याह, इषमेवोर्जे यजमानो दधातीत्यादिकम् । ब्राह्मणोक्तस्य चार्थस्य वैशद्याय मन्त्रास्संवाद्यन्ते—* तदेषाऽभ्युक्ता, *तदुक्तमृषिणेत्यादिभिः । अप्रसिद्धं च मन्त्रस्थं पदं प्रसिद्धैः पर्यायैरर्थतोऽभिव्यक्ताः(?) । अवयवविभागादिना च नि-

वैक्ति निरुक्तं नामाङ्गम् । अविवक्षितार्थत्वे मन्त्राणां कथमेतत्सर्वमुपपनीपत्स्यते । अयमभिप्रायः—मन्त्राणामर्थवत्त्वं व्युत्पत्त्यनुगुणया श्रुत्यैव कण्ठोक्तम् । अविवक्षितार्थता तु व्युत्पत्तिमर्यादामवधीरयद्विस्तदर्थशास्त्रादिभिः कल्प्या । न ह्यर्थवत्त्ववदविवक्षितार्थत्वे कश्चिच्छब्दः । अतस्तदर्थशास्त्रादयस्सर्वे श्रुत्यैवापहृतविषया इति नाविवक्षितार्थत्वं साधयितुं प्रभवन्तीति । तस्मान्मन्त्राः प्रत्यक्षाद्यविरुद्धेष्वपूर्वेष्वर्थेभ्योपचारेण वा प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

ब्राह्मणैर्विधिज्ञेयैस्तु मन्त्रार्थप्रतिपादकैः । अर्थप्रणाड्या मन्त्राणामङ्गकार्युपकारिता ॥
 विध्येकवाक्यताशून्या मन्त्राः क्वचिदपि स्थिताः । तथाऽपि स्वार्थबोधेनानुष्ठानस्योपकुर्वते ॥
 स्वापेक्षितार्थबोधेन प्रयोगक्षणभाविना । मन्त्रेण सहसा लब्धे नान्यो हेतु [गिवेष्यते] रपेक्ष्यते ॥
 अतोऽध्ययनसंसिद्धमन्त्रार्थस्मृतिपूर्वकम् । अनुष्ठेयं तदहैस्तदिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥
 परापरसमाख्यातदेवतावैभवेषु च । समर्थयिष्यमाणेषु राफलेयमतिक्रिया ॥
 यद्द्रुत्तप्रमुखैर्येषां विधिशक्तिर्न हन्यते । तेषां विधिपरत्वं च मन्त्राणामिह सिध्यति ॥ ५२ ॥

॥ इति मन्त्राधिकरणम् ॥ ४ ॥

पुमर्थशासने विभोः प्रशासनानुवर्तिनि । प्ररोचनप्रकाशनप्रकार एवमाहितः ॥

इति श्रीकवितार्किकासंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ सेश्वरमीमांसारख्ये धर्ममीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(एतावदेवोपलभ्यते)

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरचरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कवितार्किकसिंहसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

॥ न्यायपरिशुद्धिः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ प्रत्यक्षाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

पत्युः संयमिनां प्रणम्य चरणौ तत्पादकोटीरयोः संबन्धेन समिध्यमानविभवान् धन्यांस्तथाऽन्यान् गुरुन् ।

शुद्धं संश्रितवादरायणतनोर्नारायणस्योक्तिभिः श्रीमान् वेङ्कटनायकः स्थितिपदं निर्माति नीतेः शुभम् ॥

विद्यास्थानेषु धर्म्येषु गण्यते न्यायविस्तरः । स च विष्ठावितस्तैस्तैस्ततोऽत्र परिशोध्यते ॥

॥ गौतमसूत्रबहिष्कारपक्षः ॥

यद्यपि कथंचिदाक्षपादं सत्यक्षे निक्षेप्तुं शक्यम् ; न च कणभक्षपक्षनिक्षेपवत् क्लेशः ; नापि तत्कर्ता गौतम-
स्तामसेषु परिपठ्यते ; नापि च विप्रलम्भकत्वख्यातिः ; तथाऽपि ब्रह्मसूत्रकारादिवह्निष्कृतत्वान्नातीव वयमाद्रियामहे । न
खल्वार्षित्वादिभिस्तादादरः, अतिप्रसङ्गात् ।

प्राज्ञानां प्रथमेनैव गुरुणा हि स्वयं पुरा । लोकायतमतं प्रोक्तं लोकविप्लवकारणम् ॥

अथवा पितामह एवात्र प्रमाणम्, य इन्द्रविरोचनयोश्चार्वाकमतमुपदिष्टवान् । तथा गौतमोऽपि संभाव्यते । अथापि,

* काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः । त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥ इति स्मृतेः,

* बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणः । नैत इच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भव ॥

समासेन तु तद्व्यासः पुरुषैकाल्पमुक्तवान् ॥

इति महाभारतोक्तेश्च युक्तं तत्तद्विष्कारः ; इह तु न तथेति चेन्न, तुल्यन्यायतया वचनस्योपलक्षणार्थत्वात् । न खलु
तद्वा तादृग्वेति कश्चिद्विशेषः । यद्यपि काशकुशावलम्बनन्यायेन पक्षान्तरादाधिक्यमस्य पक्षस्य, तथाऽपि न तद्वेदान्त-
संनिधौ ; न खलु मशकाह्लिष्टोऽपि मातङ्गः कण्ठीरवमुपरुणद्धि ॥

* यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो जगाद । कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥

इति वाक्यमक्षपादपक्षपातेनोक्तमित्यनास्थेयम् ॥ उक्तं च पूर्वाचार्यैः—

* काणादमाक्षपादं वा कापिलं तन्त्रमेव वा । तन्त्राण्येतानि सर्वाणि न तन्त्राण्यात्मनिर्णये ॥ इति ॥

अत एव हि * एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः इति सूत्रे भाषितम्—एतेन—वेदापरिग्रहीतसांख्यपक्षक्षपणेन, शिष्टाश्च ते वेदापरिग्रहीताः कणभक्षाक्षपादक्षपणकभिक्षुपक्षाः क्षपिता वेदितव्याः इति । न च सूत्रनिबद्धं सर्वं विद्यास्थानमिति नियमो दृष्टः ; न चैक एवैकस्य विद्यास्थानस्य सूत्रकृदित्यपि वा ऋषिरित्येव वा राजाज्ञा, अन्यैरपि च तत्करणदर्शनात् ॥

१. प्रमाणशब्दस्य भावे करणे च व्युत्पत्तिः । २. एवं [अत्र] च प्रमेव प्रमाणमित्येके । ३. प्रमाकरण-मेवेत्यपरे । ४. तयोरेन्यतरदित्यन्ये । ५. यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमाणम् । ६. यदज्ञानात् संसारो यज्ज्ञानात् तन्निवृत्तिस्तत् प्रमेयं मुमुक्षुभिः प्रकषेण मेयत्वात् । ७. सामान्यतो वा प्रमाविषयः प्रमेयम् । ८. तद्विधिवं द्रव्याद्रव्यभेदात् । ९. आगन्तुकधर्माश्रयो द्रव्यम् । १०. अतथाभूतमद्रव्यम् । ११. द्रव्यं द्वेषा जडमजडमिति । १२. जडं च द्वेषा प्रकृतिः काल इति । १३. अजडं च तथा प्रत्यक् परागिति । १४. प्रत्यगपि द्विविधं जीव ईश्वर इति । १५. परागपि तथा धर्मभूतज्ञानं नित्यविभूतिश्चेति । १६. अथवा द्रव्यं द्विविधमात्मानात्मभेदात् । १७. त्रेधा वा भोक्तृभोग्यनियन्तृश्रुत्यनुसारात् । १८. षोढा वा त्रिगुणकालजीवेश्वरशुद्धसत्त्वमतिभेदात् । १९. अस्वयंप्रकाशं जडम् । २०. स्वयंप्रकाशमजडम् । २१. मिश्रसत्त्वाश्रयः प्रकृतिः । २२. कालः क्षणलवाद्रव्यवहारहेतुः । २३. स्वस्मै भासमानं प्रत्यक् । २४. परस्मै भासमानं पराक् । २५. परतन्त्रचेतनो जीवः । २६. स्वतन्त्र ईश्वरः । २७. अर्थप्रकाशो बुद्धिः । २८. प्रकृतिव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्वाश्रयो नित्यविभूतिः । २९. अद्रव्यमने-कधा सत्त्वशब्दादिवैचित्र्यात् । ३०. एकं वेतरविशिष्टं प्राधान्यतः प्रमेयं [परं] ब्रह्म । ३१. इतरेषां स्वनिष्ठब्रह्मैकनिष्ठत्वात् । ३२. तस्यैव च तथात्वेन मुमुक्षुभिः प्रकषेण मेयत्वश्रुतेः । ३३. अव्यवस्थितव्यवहारकारणं ज्ञानं संशयः । ३४. अयथाव्यवहारकारणं ज्ञानं विपर्ययः । ३५. संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः । ३६. तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभवः । ३७. पुरुषप्रवृत्त्युद्देश्यं प्रयोजनम् । ३८. व्याप्त्यधिगमस्थानं दृष्टान्तः । ३९. प्रामाणिकत्वाभिमतैः परिग्रहीतोऽर्थः सिद्धान्तः । ४०. परार्थप्रमाणप्रयोगवाक्यावान्तरवाक्यान्वयवयाः । ४१. व्याप्याङ्गीकारेण व्यापकानिष्टप्रसञ्जनं तर्कः । ४२. तर्कानुग्रहीतप्रमाणपूर्वकतत्त्वावधारणं निर्णयः । ४३. वीतरागकथा वादः । ४४. पक्षद्वयसाधनवती विजिगीषु कथा जल्पः । ४५. प्रतिपक्षस्थापनहीना तु सा वितण्डा । ४६. हेत्वङ्गैकदेशविकला हेत्वाभासाः । ४७. अवि-वक्षितशब्दार्थारोपेण दूषणं छलम् । ४८. स्वव्यापिदूषणं जातिः । ४९. कथकाशक्तिलिङ्गं निग्रहस्थानम् । इत्ये-तादृशानि वाक्यानि किं न सूत्राणि स्युः ?

तदिह संक्षिप्तं लक्षणादिवाक्यं सूत्रम् ; तदुदाहरणादिवाक्यं तु भाष्यादिकमिति विभाव्य संतोष्यम् । न च पूर्वप्राबल्यव्यवस्था, तत्पूर्वसंभवात्, वार्तिकस्य चानवतारप्रसङ्गात्, व्याकरणादिष्वन्यथाकरणस्वीकाराच्च । न च जैमिनेः प्रमाणलक्षणादिष्वौदासीन्यमात्रेण गौतमोक्तेषु काश्यपोक्तेषु वा निःशेषानुमतिसिद्धिरिति मन्तव्यम्, अन्यपरतया लोक-प्रसिद्धोपजीवनात्, परकल्पिततटाकोपजीवनवत् । कर्मकाण्डवृत्तिकारादयोऽपि हि लोकसिद्धां प्रमाणा [दि] व्यवस्थां यथा-यथमन्यथा संजगृहुः । अतो यावदिह युक्तियुक्तं तावदुपजीव्यते, न खलु तटाकस्थः पङ्कोऽप्यपङ्किलबुद्धिभिस्तदव-गाहिभिरुपजीव्यते । अतः सिंहवनगुप्तिन्यायेन अथावस्थितन्यायानुग्रहीतं वेदं वेदानुमतं च न्यायमनुसरामः, न पुन-

न्यायमात्रम् ॥ यत्तु * ज्ञातसंबन्धस्य इत्यादिग्रन्थमुपादायानन्तरमुक्तं श्रीविष्णुचित्तैः—* व्याप्तिधीगर्भानुभवोऽनुमान-
मित्यर्थः, न्यायशास्त्रे तु तद्विशेषनिर्णयः इति—तदपि तन्निरूपणाधिकृतविद्यास्थानख्यापनपरम् । प्रमाणादिसूत्रमुपादाय
व्याचक्षणैस्तत्पक्षनिष्ठैरपि पूर्वैः क्वचित् सूत्राणि निराकृतानि । तन्न्यायस्य नास्मायु सर्पमारः, नापि दण्डनिवारणम् ॥ ततश्च,

यथालोकं यथावेदं लौकिके वैदिकेऽपि च । यो वक्ता [वेत्ता] स परिग्राह्यः प्राक्तनोऽद्यतनोऽपि वा ॥

विवक्षितार्था वैशद्यं व्याकुलत्वमपूर्णता । उल्लोकतेत्यमी दोषा गुणकोटौ जडैः कृताः ॥

भगवन्नाथमुनिभिर्न्यायतत्त्वसमाह्वया । अवधीर्याक्षपादादि [पादादीन्] न्ययन्धि न्यायपद्धतिः ॥

तदवर्गिभस्तथाऽऽचार्यैर्यथेष्टं मतमास्थितैः । प्रणिन्ये बहुधा तैस्तैः प्रमाणादिविचारणा ॥

तदयं भाष्यस्वरससिद्धो वहिष्कारपक्षः ॥

॥ गौतमसूत्रस्वीकारपक्षः ॥

अङ्गीकारकाङ्क्षिणामक्षपादीयमप्यस्मदुक्तैकान्ततया स्थास्यति ; तथैव स्थापयिष्यामः । अतो वयमपि मह-
तामयुक्तार्थतात्पर्यकल्पनेन नापराध्येम, न्यूनाधिकविरुद्धव्यपदेशादीनामलक्षणलक्षणोक्तीनां चाध्याहारान्यपर्याभ्यां तद्ग-
त्तैरपि निर्वाहात् । तथाऽस्मिन् यत्र स्फुटः श्रुतिस्मृतिशारीरकविराधः, स उद्देशतो निरुह्यते ॥ यत्तावत्सूत्रितं प्रथमा-
ध्याये—* प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणोन्द्रियाणि भूतेभ्यः इति ; अत्र ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोपादानं नेन्द्रियान्तरप्रतिक्षेपार्थम् ;
मनसः पृथक्प्रमेयतयोद्देशात्, अनन्तरमेव च * युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् इति लक्षणकरणात्, अभ्युपगम-
सिद्धान्तन्यायेन च तदिन्द्रियत्वपरीक्षणात् । अतश्चोक्तेन समानयोगक्षेमयुक्तिप्रमाणकः कर्मेन्द्रियवर्ग उपलक्षणीयः,
* प्रवृत्तिर्वाशुद्धिशरीरारम्भः इति सूत्रे वाचः कण्ठोक्तेः पाण्यादिचतुष्टयस्य शारीरव्यापारकरणतया सूचनादिति । शारी-
रके तु * सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च इति पूर्वपक्षमुपक्षिप्यासाध्यच्च हस्तादीनामपीन्द्रियत्वं भगवान् वादरायणः—* हस्ता-
दयस्तु स्थितेऽतो नैवम् इति । * भूतेभ्यः इति च नोपादानाभिप्रायम्, अहंकारोपात्तानामाप्यायकभूतविवक्षयाऽपि
तदुपपत्तेः । तथा च वेदार्थसंग्रहे—* एवमाहंकारिकाणामिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं महाभारत उच्यते इति समा-
धानम् ऋष्यन्तरवाक्यस्यापि समानन्यायस्य निर्वाहार्थम् । परस्परविरुद्धप्रमाणवाक्येषु तात्पर्यविशेषपरिकल्पनया परिहार
एव हि पण्डितकृत्यम् । अनित्यमनोवादिभिरपि हि * अन्नमयं हि सोम्य मनः इति श्रुतिराप्यायनपरतयैव योज्या ।
तुल्यमिदमन्यत्रापीति ।

यत्तु—* बाधनालक्षणं दुःखम्, * तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः इति, तत्र दुःखात्यन्तनिवृत्तेरपवर्गत्वं सर्वा-
ङ्गीकृतम् । न च तत्रानन्दः श्रौतः कण्ठोक्त्या प्रतिषिध्यते । तदभिप्राये चानन्यथासिद्धं किमपि न लिङ्गं पश्यामः ।
अत एव हि भूषणमते नित्यसुखसंवेदनसंबन्धसिद्धिरपवर्गे साधिता । एतेन * तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः इति चतुर्था-
ध्यायवाक्यमपि निर्व्यूढम्, तत्राप्यानन्दनिषेधाभावात् । यच्च शारीरकद्वितीयाध्यायविरुद्धमिह द्वितीयाध्याये अवयवि-
समर्थनमिवाभाति, तदपि तदेकार्थं योजयितुं शक्यम् । तथा हि—* न चैकदेशोपलब्धिधरवयविसद्भावात् । साध्य-
त्वादवयविनि संदेहः । सर्वाग्रहणमवयवसिद्धेः । धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । सेनावनवद्गृहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम्
इत्येतानि हि तत्सूत्राणि ; न तानि विरुध्यन्ते, सेनावनादिव्यावृत्तावव्यारम्भकतया तदसमवायिकारणत्वाभिमतवास्था-

विशेषापन्नः संघातविशेष एवावयविशब्देन निर्दिश्यत इत्यविरोधात्, तावतैव उपलम्भव्यवहारविशेषादेश्चरितार्थत्वात् । अतोन्द्रियाणुवचनमपि प्रदीपावयवानामिवैन्द्रियिकाणामेवावस्थाविशेषेणातीन्द्रियत्वाभ्युपगमादविरुद्धम् । अव्यक्तमेव हि त्रिगुणद्रव्यमवस्थाविशेषाद्व्यक्तं भवतीत्यागमिकाः । प्रत्येकमुपलम्भायोग्यानामपि संहतिविशेषरूपावस्थाभेदाद्वैन्द्रियिकत्व-तत्कारतस्यादिकं हिमानीचूर्णपुञ्जादिष्वनारब्धावयवविषु लोकसिद्धम् । उपमानारख्यप्रमाणान्तरसमर्थनं तु न्यायैकदेशिभि-रेवोपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रतिक्षेपमात्रपरतया निर्व्यूढम् । यच्च—* पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च संबन्धाभावः इति शब्दार्थसंबन्धाभायमुपक्षिप्य परिहरता * शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ; न सामयिकत्वाच्छब्दादर्थसंप्रत्ययस्य इत्यादिना सामयिकत्वमुक्तम्, तदपि संप्रतिपन्नसामयिकत्वद्वारा अनुमानादिविलक्षणसंबन्धविशेषरूपापनार्थमिति योज्यम् ; अनादि-निधनाविच्छिन्नसंप्रदायवेदवर्तिनां पदानां मन्वादिवचनविरुद्धसाङ्केतिकत्वोपपादनकल्पसंभवात् । यच्च * मन्त्रायुर्वेद-प्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् इति, एतदप्यनादिनिधनस्यैव वेदस्य प्रतिकल्पमीश्वरेणाततमेन यथापूर्वं प्रवर्तन-मभिसंधायेति सुगमम् ।

वर्णानित्यत्ववर्णनं तु न श्रुत्यादिविरुद्धम् ; प्रत्युतानुकूलमेव । शारीरकदेवताधिकरणे वर्णानित्यत्वमभ्युप-गम्यैव हि * अत एव च नित्यत्वम्, * समाननामरूपत्वाच्चवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च इति वेदानित्यत्वं साधितम् । यत्तु जैमिनीयशब्दाधिकरणे वर्णानित्यत्वसमर्थनं व्याचक्षुः, स तु व्याख्यातृणांमेवापराधः, असाङ्केतिकवाचकाकार-नित्यत्वपरत्वेनान्यपरत्वात्तस्याधिकरणस्य । यच्च द्वितीयाध्यायान्ते * व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः इत्युक्तम्, तत्रापि न वैशेषिकाभ्युपगतजातिस्वीकारे लिङ्गं पश्यामः । न ह्यत्र द्रव्यगुणादिपदार्थपरिसङ्घानं क्रियते, * ते विभक्त्यन्ताः पदम् इति प्रतिपादितपदवाच्यप्रदर्शनपरत्वात् । अनन्तरं च तिसृणामेव[वं] लक्षणमाह— * व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः, * आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या, * समानप्रसवात्मिका जातिः—इति । इह तु [वस्तुनो] वस्तुस्वरूपनिरूपितस्वरूपविशेषक-धर्मस्वरूपनिरूपकधर्मविषयतया यथासंभवं योज्यम् । अतो न द्वितीयाध्यायेऽपि वेदान्तविरोधः । तृतीये * दर्शन-स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् इत्यादिकं बाह्यान्तरिन्द्रियादिनिरूपणादिकं चात्यन्तोपयुक्तम् । न च मनोनित्यत्वादिकं तत्र सूत्रितम् ; येन तदुत्पत्त्या [तदुत्पत्तिवा] दिश्रुतिकोपः । यच्चात्रोक्तम्—* गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं श्रुतिप्रामाण्याच्च इति, एतदेव यथाश्रुतं सिद्धान्ततया स्वीकार्यम् । यदपि * गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथि-व्याः अप्तेजोवायूनां पूर्वपूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः इति गुणव्यवस्थापनम्, तत्र तु तथैवाभ्युपगमेऽपि न वस्त्वन्तर-विरोधः । तथाऽप्याकाशादिषु शब्दादेरेकद्वित्रिचतुष्पञ्चक्रमेण पुराणेषु पाठात्, आकाशानुप्रवेशा [दाकाशा] दन्त्यत्र शब्द इति निर्वाहे वाग्व्याद्यनुप्रवेशादुत्तरोत्तरेषु स्पर्शादिरिति निर्वाहुं शक्यत्वात्, उपलम्भान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यव-स्थापनस्यापि समत्वात्, गन्धादिसूत्रं पृथिव्यास्ते सन्त्येवेत्ययोगव्यवच्छेदेन निर्वाह्यम् । * आकाशस्योत्तरः इत्यत्र तु तस्य स एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन । कतिकति चैवं सूत्राणि क्लिष्टानि परैरपि निरुह्यन्ते ।

यच्च, स्वगुणान्नोपलभन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत्, * सगुणानामिन्द्रियभावात् इत्यत्र * न शब्द-गुणोपलब्धेः इत्युक्तम् ; तत्रापि श्रोत्रेन्द्रियस्य आकाशाप्यायितत्वादाप्यायकगुणस्य तद्गुणतां पटनैत्यपानीयसौरभादिवत् प्रकल्प्योक्तमुत्तरम् । अथवा यथागममाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामजानतश्चोद्ये भूताप्यायितेन्द्रियपक्षे [भूतेन्द्रियवादे] स्थित्वै-वेदमुत्तरं गूढाभिप्रायेण दीयत इति । एतदुक्तं भवति—भवता किमिन्द्रियगुणोपलम्भाभाव उच्यते, किं वा तदाप्या-

यकगुणोपलम्भाभावः ? पूर्वत्राङ्गीकार एवोत्तरम् , शब्दादीनामनिन्द्रियगुणत्वात् ; उत्तरत्र व्यभिचार इति । अतो न वेदान्तविरोधप्रसङ्गः । चतुर्थेऽध्याये प्रवृत्तिरागद्वेषादिनिरूपणम् , आत्मनित्यत्वादिना प्रेत्यभावादिप्रतिपादनम् , अनिमित्त-भावोत्पत्तिसर्वाभित्यत्वसर्वनित्यत्वादिनिराकरणं [निरूपणं] चाल्यन्तानुगुणम् । अवयविप्रसङ्गश्च प्रागुक्तन्यायेन नेतव्यः । पञ्चमस्तु जातिनिग्रहस्थानमात्रोपक्षीणो न क्वचित्तत्त्व उपकरोति । व्यवहाराङ्गविमर्शसौन्दर्यासौन्दर्यादिकं तु वास्तवलक्ष्य-लक्षणयुक्त्यादिपरामर्शवैज्ञानिकैरर्थस्थितिमात्रानुसारादनादरणीयम् । यत्पुनरर्वाग्भिरक्षचरणपञ्चाध्याय्यां कुशकाशावलम्बने कणचरणकथां निवेश्य नैगमिक्यः पदव्यो निरुध्यन्ते, तत्र तु नूनं स एव गौतमः स्वयमन्तः प्रहसति ।

॥ इति स्वीकारपक्षः ॥

यद्वा नातिबहिष्कारो नातीव च परिग्रहः । सांख्यादिवदिहापि स्यात् समाधित्तौषतण्डुलः ॥

उपजीव्यबहुत्वेन विद्यास्थाननिवेशनम् । विरुद्धांशैकविषया सूत्रादिपु बहिष्क्रिया ॥

अधिकारिविवेचनम् ॥ नियताधिकारश्चायं न्यायविस्तरः ।

अधिकाराच्च नियतः स्यादयं न्यायविस्तरः । अप्रत्यवायो माहात्म्याद्यालुः शास्त्रम[दिशत्]ब्रवीत् ॥

सर्वाधिकारमित्येतदसमीक्षितभाषितम् । कथमागमवृत्तान्तमनधीतागमा विदुः ॥

निपिद्धे प्रेरयन्तान्वा कथं कारुणिको भवेत् । न च शक्या नरशिरःपावित्र्याद्यनुमाक्षतिः ॥

विहायागममक्षा [दिधिया] धैर्दिधा तत्रापि विप्लवः । श्रुत्यां ह्यनधिकारित्वात्तदन्यत्राव्यवस्थितेः ॥

धर्मक्षोभानुमाभङ्गे कथं शूद्रादयः क्षमाः । अथ त्रैवर्णिकैरुक्ते त्वन्यो विश्वसितीत्यपि ॥

स्वयं न्यायविचारेऽस्य फलन्त्यनधिकारिता [म्] । प्रत्यक्षानुमथोर्यत्र नित्यं वेदानपेक्षता ॥

तत्रापशूद्रभाष्योक्ता शूद्रादेरप्यधिक्रिया । चतुर्दशापि स्थानानि भगवान् धर्मविद्ययोः ॥

न स्पष्टव्यानि शूद्रैरित्यब्रवीदाश्वमेधिके । * अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ॥

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । यान्युक्तानि मया सम्यग्विद्यास्थानानि भारत ॥

उत्पन्नानि पवित्राणि पावनार्थं तथैव च । तस्मात्तानि न शूद्रस्य स्पष्टव्यानि कथञ्चन ॥ इति ॥

तस्मादेतानि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि । तत्र ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रिय-वैश्याभ्यां धर्मानुष्ठानायैव । तथा शङ्खेन विद्यास्थानान्यनुक्रम्योक्तम्—* एतानि ब्राह्मणोऽधिकुरुते । स च वृत्तिं दर्शयतीतरेषाम्—इति । एवमेव धर्मशास्त्रसंग्राहकैः समर्थितम् । ततश्च येषां कर्मब्रह्ममीमांसावसेयतत्त्वहितरूपप्रमेय-चिन्ताधिकारः, तेषामेव [तात्पर्यपर्य] तत्पर्यवसायितया धर्मविद्यास्थानाभिमतन्यायविस्तराधिकार इति सिद्धम् ॥

प्रयोजननिरूपणम्

प्रत्यक्षादिप्रमाणेन शु [सि] द्विः पदतदर्थयोः । मानमेयादिनियतिर्निर्दोषोक्तेश्च मानता ॥

प्रावृत्तवनवाक्यादावान्यपर्यं विरोधतः । चित्रापशुफलत्वादावाधद्वारसंग्रहः ॥

अनुवादविधानादिचिन्ता प्राप्त्यादिपूर्विका । प्रत्यक्षादिष्वसिद्धेषु न कल्पे [रन्] त कथञ्चन ॥

एवमाद्युपयोगेन मुनिभिर्न्यायविस्तरः । वेदानुग्रहणाद्धर्मविद्यास्थानतयोदितः ॥

आगमाख्यप्रमाणे तु संशुद्धे न्याय [संशुद्धिन्याय] विस्तरात् । तद्विशेषस्य मीमांसा साधयेद्धर्ममानताम् ॥
प्रमेयस्यापि संशुद्धिरन्ततो ब्रह्मचिन्तनात् । इह तस्य निवेशस्तु तादर्थ्यादिप्रसिद्धये ॥

प्रमाणमेवास्य शास्त्रस्य प्राधान्यतो विषयः । तत्र प्रेक्षावदधिक्रीर्षासिद्धयर्थम्—प्रमेयतत्त्वज्ञातं हानोपादानद्वारा निःश्रेयसहेतुः, तच्च सपरिकरात् प्रमाणात्—इति परम्परया प्रयोजनज्ञापनाय प्र [मेयप्र] दर्शनमात्रमिहाभिमत्तम् । अतः प्रधानविषयतया, प्रमेयादिसाधकतया च प्रमाणं प्रमेयादपि पूर्वमुच्यते । तत्र व्यवच्छेद्यत्वाङ्गत्वादिमुखेन संशयादयोऽपि चतुर्दश यथायथं निरूप्यन्ते । न च षोडशत्वे निर्बन्धः, [तथात्वे, अतथात्वे] विपर्ययत्वाद्युपाध्यन्तराधीनसंग्रहविभजनाभ्यां न्यूनाधिकोद्देशस्यापि शक्यत्वात् उपयोगानुपयोगाविशेषाच्च । एतावदेव गौतमस्यापि हृदयमिति ॥

प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थापनम् ॥ अस्ति तावदिदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति प्रसिद्धो लौकिकपरीक्षकव्यवहारघण्टापथः । तदनादरे तु निराश्रयतया परीक्षणस्याप्यनुदयः ॥

व्यवहारो हि जगतो भवत्यालम्बने क्वचित् । न तत्सामान्यतो नास्ति कथंता तु परीक्ष्यते ॥
सामान्यनिश्चितार्थेन विशेषे तु बुभुत्सिते । परीक्षा ह्युचिता स्वेष्टप्रमाणोत्पादनात्मिका ॥
न सर्वस्याप्रमाणत्वं स्वपक्षस्य स्वतः क्षतेः । न सर्वस्य प्रमाणत्वं स्वपक्षस्यान्यतः क्षतेः ॥
सिद्धयसिद्धयोः स्वपक्षस्य सिद्धा लोकव्यवस्थितिः । तत्सिद्धयसिद्धयोस्त्वत्पक्षो न कथंचन सिध्यति ॥
प्रमाणेन प्रमाणस्य बाधः स्वव्याहतेर्हतः । अप्रमाणेन तद्बाधे साधनं च ततो न किम् ॥
अप्रमाणात् प्रमाणाद्वा मानसिद्धिर्न चेन्न तत् । यतः प्रमाणतस्तस्य सिद्धिः स्वपररक्षणी ॥
बाधाबाधव्यवस्थाऽपि मानतः स्याद्यवस्थितात् । अन्यथा त्वव्यवस्थायान्न व्यवस्थेत्यवस्थिते[ति]ः ॥
सर्वत्रानिर्णये न स्तः संशयोत्पत्तिनिर्णयौ । यथा तत्कोटिनत्सिद्धिस्तथाऽन्यत्रापि युज्य [दृश्य] ते ॥
धर्मिसाधारणाकारकोटीनां पूर्वनिश्चये । असावयमयं वेति ह्याविर्भवति संशयः ॥
सर्वत्र संशयस्तावन्न सर्वस्यापि दृश्यते । सर्वं संदिग्धमिति ते निपुणस्यास्ति निश्चयः ॥
संशयश्च न संदिग्धः संदिग्धाद्वैतवादिनः । दूरं गत्वापि दुर्वारः संशये निर्णयस्तव ॥
मानामानविभागेऽतः सामान्येन व्यवस्थिते । काचित्कसंशयोच्छिद्यै लक्षणं संप्रचक्षते ॥

तत्र व्युत्पत्तिविवक्षाभेदात् प्रमितिं तत्करणं च यथेच्छं प्रमाणमाहुरित्यवोचाम, आश्रयप्रामाण्यस्यानादेशिकत्वात् । * आप्तप्रामाण्यात्—आप्तोक्तत्वहेतोः प्रामाण्यादित्यर्थः । न हि वक्तृप्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्यं उपयुज्यते लौकिकवाक्येषु ; किंतु कारणदोषाभावः । द्विधाऽपि प्रमितिरेव शोध्या ॥

प्रमालक्षणपरीक्षणम् ॥ तत्रास्मदीया एव केचिदन्यथाख्यातिमिच्छन्तः स्मृतेः प्रामाण्यमनिच्छन्तः सम्यगनुभवः प्रमेति लक्षयन्ति ; उभयमिच्छन्तः, यथार्थज्ञानं प्रमेति ; उभयमनिच्छन्तः, अनुभूतिः प्रमेति । एवंप्रायाणि च बाधन्तरोक्तानि लक्षणानि । वयं तु ब्रूमः—यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानं प्रमेति ।

यथार्थख्यातिमख्यातिमन्यथाख्यातिमेव वा । इच्छद्भिर्न विमन्तव्यमिदं लोकानुसारतः ॥
स्मृतिमात्राप्रमाणत्वं न युक्तमिति वक्ष्यते । अबाधितस्मृतेर्लौकिके प्रमाणत्वपरिग्रहात् ॥

बुद्धागमादित्यागे च न हेतुः स्मृतिमूलता । विशुद्धस्मृतिमूलेऽपि मानवादौ प्रसङ्गतः ॥
 भ्रान्तिं प्रमातो भिन्दन्तो न चाहुः स्मृतिमानताम् । स्मृतित्वमेव हि व्यक्तमप्रामाण्यं भवन्मते ॥
 पीतशङ्खभ्रमादौ च न ह्येतदु [ब्रह्म] पपद्यते । चक्षुषैव हि शङ्खादेः पीतिमादेश्च तत्र धीः ॥
 ततश्च प्रतिपत्तौ वा व्यवहारोदयेऽपि वा । तथाभावान्यथात्वाभ्यां प्रमाभ्रान्तिव्यवस्थितिः ॥
 विपर्ययादेर्व्यावृत्तिरेवमेव हि सिध्यति । यत्किञ्चिदन्यथात्वं हि वैपरीत्यमिती [मपी] प्यते ॥
 आत्मख्यात्यादिवादेष्वप्यन्यथात्वमवारितम् । भ्रमप्रवृत्तिबाधादेरन्यथा न हि संभवः ॥
 एवं सत्यन्यथाधीस्तत्सामग्री वाऽपि लाघवात् । अयथाव्यवहारस्य हेतुरि [त्ये] त्यवशिष्यते ॥
 सर्वैरेप्यन्यथाभ्यातिर्दुस्त्यजत्वाल्लघीयसी । तद्वादिनाऽप्यवर्ज्यत्वात् ततोऽप्यख्यातिलाघवम् ॥
 स्वारस्यमन्यथाख्यातावख्यातौ लाघवं स्थितम् । इति दर्शयितुं भाष्ये द्वि [ती] तयं तदनु [श्चि] जिज्ञतम् ।
 यन्नाथमुनिमिश्राद्यैर्धैर्यथार्थस्यातिसाधनम् । तल्लोकवुद्ध्यनारोहद्वैभवं केचिदृचिरे ॥
 मानानुप्यादिसत्त्वेऽपि तयोरन्यतरद्भुवम् । कार्याक्षमत्वाग्रहणात् तत्क्षमत्वग्रहेण वा ॥
 ख्यात्यन्तराणां दोषास्तु तत्तत्सिद्धान्तशीलने । स्वयमेवोन्मिपन्त्येव संग्रहात् किञ्चिदुच्यते ॥

तत्रात्मख्यातौ तावत्—

अन्यद्विज्ञानमस्तीति धीरन्यविषया न वा । आद्येऽर्थग्यापि तद्गद्दीरन्यत्रैकैव धीर्भवेत् ॥
 सन्तानान्तरविज्ञानं स्वसन्ताने क्षणान्तरम् । या धीः साधयते सा हि स्वतो बाह्यं विगाहते ॥
 सहोपलम्भनियमः संविदो ग्राह्यलक्ष्म च । [भेदेऽप्यत्रैव] बोधेऽप्यर्थ इवेत्येवं ज्ञानार्थैक्यं न तद्भवेत् ॥
 दोषादिहेतुजालस्य मिथ्यात्वेऽपि यथेप्यते । अधिष्ठानस्य मिथ्यात्वेऽप्यनिवार्थस्तथा भ्रमः ॥
 ततो माध्यमिकस्यैव पक्षस्तत्रावशिष्यते । न च तत्रापि निस्तारः सर्वथाऽनुपपत्तितः ॥
 असत्त्वं लौकिकं रूपे लोकोत्तरमथापि वा । न निषेधो निरुपधिः पूर्वत्रा [न्यं न] न्यत्र धीपदम् ॥
 चतुष्कोटिविमुक्तं च तत्त्वं प्रामाणिकं न वा । पूर्वत्र तावती सत्ता न चेत् तद्दीरसन्मतिः ॥

अन्येषां च निरधिष्ठानख्यातौ—

[त] अत्रासदेव भवतामत्रेति ख्यायते न वा । आद्ये सिद्धमधिष्ठानं द्वितीये ख्यात्यपहवः ॥
 किं च स्वनेत्रनिष्ठयूतं तिमिरं तिमिरार्दितैः । केशस्तवकसादृश्यात् तथा भात्येवमीदृशाः ॥
 यद्यप्यविद्यमानोऽर्थो विद्यमानतया स्फुरेत् । तथाऽप्यसावधिष्ठानं स्वदेशादौ मितो हि सः ॥
 इदंत्वेन प्रतीतेऽर्थे तदारोपं परे विदुः । तस्मिन्निदंत्वारोपस्ते फलतस्तुल्यता द्वयोः ॥

अनिर्वचनीयख्यातौ—

अनिर्वाच्यतया वस्तु निरुच्येत न वा त्वया । आद्ये विरोधो विविधो द्वितीयेऽस्मन्मतस्थितिः ॥
 सदसद्यतिरेकोऽपि विरुद्धो यदि गृह्यते । सदसद्रूपता किं नु प्रतीता [तन्न] तु न गृह्यते ॥
 अनुष्णाशीतवत् तुच्छाद्ब्रह्मणश्चातिरेकिता । साध्येत ख्यातिबाधादेर्यदि सिद्धं तदत्र नः ॥
 न च विश्वस्य बाधोऽपि स्वरसादुपजायते । अप्रतिष्ठितशुक्त्या तु बाधो ब्रह्मापि संस्पृशेत् ॥

नाशात् सदितरत्वं च नाशकाले यदीष्यते । स्वकाले यदि बाधः स्यान्नाशस्याप्यनिरूपणम् ॥
नित्यत्वेन श्रुतानां च केषां चिन्न हि नाशिता । भागासिद्धस्ततो हेतुर्न चैक्यं नाशबाधयोः ॥
निर्विषयस्यातौ—

विषयालीकभावादौ ख्यात्यन्तरपरिग्रहः । अनुल्लेखस्तु रूप्यादिधीरित्युक्त्या निर्बर्हितः ॥

निगमनम् ॥ ततश्चात्रान्यथाधीर्वा तद्धेतुमतिरेव वा । भ्रान्तिर्वस्तुविरूपस्य व्यवहारस्य कारणम् ॥

॥ इति न्यायपरिग्रहौ प्रत्यक्षाध्याये प्रथममाहिकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाहिकम् ॥

तदिहान्यथाख्यातिपक्षे विपर्ययस्य संशयस्य च व्यवच्छेदार्थम् * यथावस्थितव्यवहारानुगुणं ज्ञानम् इति प्रमाणलक्षणे यथावस्थितादिविशेषणम् । अस्य्यातिपक्षेऽपि तत्सामग्र्यनुप्रविष्टं ज्ञानं तत्तच्छब्देन व्यपदिश्यते । तच्च तत्राप्रमाणमिति लोकसिद्धत्वाद्यवच्छेद्यमेव । तत्रापि प्रत्येकांशे याथार्थ्यं न विहन्यते ॥

विपर्ययनिरूपणम् ॥ तत्रापि पक्षे अन्यस्य अन्यथाध्यवसायो विपर्ययः । 'द्वितीये तु पक्षे सामान्यतो धर्मि-
स्फुरणे सति अप्रतिपन्नतद्विरोधविरुद्धविशेषाध्यवसाय इति । स चायमनेकविधः— एकानेकविरुद्धविशेषस्फुरणात् । तत्र एकविशेषस्फुरणं यथा—पीतः शङ्ख इत्यादि । अनेकविशेषस्फुरणं यथा—एकमेव भिन्नमभिन्नं चेत्याद्यनेकान्तवादिनाम्, प्रपञ्चः सद्विलक्षणोऽसद्विलक्षणश्चेत्याद्यद्वैतवादिनाम् । परस्परविरुद्धानेकविशेषवत ईदृशस्य विपर्ययस्य संशयाद्भेदो मिथो विरोधाभिमानविरहेण समुच्चिताध्यवसायः । धर्मविरोधे परस्पराविरुद्धानेकविशेषस्फुरणं यथा—विपुल्लवैकत्वविशिष्टे चन्द्रे अल्पत्वद्वित्वादिग्रहः । विपर्ययमेव धर्मान्तरधर्म्यन्तरभेदादन्यथाख्यातिविपरीतख्यातिभेदेन क्वचिद्यवहरन्ति । यथा पीत-
शङ्खरज्जुसर्पभ्रमौ । तयोश्च रजस्तमसी मूलमिति गीयते—

* यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ इति ॥

यद्यपि रज्जुसर्पादिभ्रमे रज्जुत्वादिधर्मविपरीतसर्पत्वादिधर्माध्यास एव ; तथाऽपि स्वरूपनिरूपकधर्मत्वेनान्तरङ्गतया धर्मिवैपरीत्यव्यपदेशः । श्रैत्यादेस्तु निरूपितस्वरूपविशेषकत्वमेव । **विवरणे** त्वेवमुक्तम्—त्रिविधमज्ञानम्—स्वरूपाज्ञानम्, अन्यथाज्ञानम्, विपरीतज्ञानमिति । स्वरूपाज्ञानं नाम वस्तुनोऽप्रतिपत्तिः । अन्यथाज्ञानं वस्तुनो वस्वन्तरतया भानम् ; यथा शुक्तेः रूप्यतया । विपरीतज्ञानं तु यथावत् वस्तुनि भासमाने युक्तिभिस्तस्यान्यथोपपादनम् ; यथा—ज्ञातृतया अहंत्वेन चात्मनि भासमानेऽपि कुयुक्तिभिरस्य भ्रान्तितोपपादनं कुहशाम् इति । अधर्मेन्द्रियदोषदुस्तर्काभ्यासदुर्व्याप्त्यनुसंधानविप्रलम्भकवाक्यश्रवणादिभिस्तत्त्वाग्रहसहकृतैर्विपर्ययस्य यथासंभवमुद्भवः ॥

संशयनिरूपणम् ॥ सामान्यधर्मिस्फुर [ग्रह] णे सति अप्रतिपन्नतद्विरोधप्रतिपन्नमिथोविरोधानेकविशेषस्फुरणं संशयः । यथा—ऊर्ध्ववस्तुमात्रग्रहणे सति तद्विरोधितयाऽननुसंधीयमानयोर्मिथः स्फुटविरोधयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोः स्फुरणम्—अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । मिथो विरोधाग्रहणे तयोर्विकल्पो न स्यात् । तत एव *डोलवेगवदत्र स्फुरणक्रमः इत्येके, एकस्मिन् युगपदन्योन्यप्रतिक्षेपस्य धीविरुद्धत्वात् । अत्र *चैतन्यस्य विषयेण दृढसंयोगो हि निश्चयः । तस्यैव बहु-

भिर्युगपददृढसंयोगः संशयः इत्यात्मसिद्धिग्रन्थोऽपि न विरुद्धः ; इतरथा ज्ञानार्थयोर्दृढादृढसंश्लेषनिरूपणानुपपत्तेः । युग-
पदिति तु शैथ्यमात्रपरम् । यौगपद्याभ्युपगमेऽपि अदृढत्वं परस्परप्रतिक्षेपप्रकारविशेष एव ; अन्यथा अयमूर्ध्वो वा स्थाणु-
र्वेत्यादिसंशयप्रसङ्गः । यद्यप्यविरुद्धेष्वपि केषुचिदधर्मादिभूलकविरोध [केषुचिदविरोधा] ग्रहणात् केपांचिदीदृशोऽपि संशयः
संभवति ; यथा—आत्मा ज्ञानं वा ज्ञाता वेति, ज्ञानं धर्मो धर्मि वेत्यादि ; तथाऽप्याभिमानिकं परस्परप्रतिक्षेपित्वं तत्रा-
प्यस्त्येव । अस्य च समानधर्मविप्रतिपत्तिभ्यामेवासाधारणकारणाभ्यामधर्मादिसहिताभ्यां यथासंभवमुद्भवः । तदुक्तं
तत्त्वरत्नाकरे—* कश्चैष संशयः कतिविधश्च ? एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेकविशेषावभासः संशयः ; स च द्विविधः
इत्यादिना । तत्र समानधर्मः साधारणो धर्मः । तज्जनितो यथा—ऊर्ध्वत्वाविशेषात् स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । अगृह्यमाण-
बलतारतम्यविरुद्धानेकज्ञापकोपस्थापनमिह विप्रतिपत्तिः । सा च सजातीयविजातीयाभासरूपद्वित्रिचतुरादिज्ञापकभेदाद्बहु-
प्रकारा । प्रत्यक्षतदाभासविप्रतिपत्तेः संशयो यथा—चक्षुषा समुखं प्रतिभाति दर्पणतलम्, स्पर्शनेन त्वन्यथा ; किमिदं
समुखं निर्मुखं वेति । अनुमानतदाभासविप्रतिपत्तेर्यथा—धूमवत्त्वात् पर्वनोऽग्निमान्, निरालोकत्वादनग्निरित्यत्र साग्नि-
रनग्निर्वेति । श्रुतिविप्रतिपत्तेर्यथा—भेदाभेदव्यपदेशाभ्यां जीवो ब्रह्मणो भिन्नोऽभिन्नो वेत्यादि । वादिविप्रतिपत्तेर्यथा—
वैशेषिकौपनिषदवाक्यद्वयश्राविणो मध्यस्थबुद्धेः किमिन्द्रियाणि भौतिकानि, आहंकारिकाणि वेति । एवं पामरादिवाक्य-
विप्रतिपत्तेरपि—नद्यास्तीरे [पञ्च] फलानि सन्ति, न सन्ति वेत्यादि । प्रत्यक्षानुमानविप्रतिपत्तेर्यथा—चक्षुषा पीतशङ्खभ्रमे
शङ्खत्वाच्च सितत्वानुमाने, किमयं शङ्खः पीतः सितो वेति । प्रत्यक्षागमविप्रतिपत्तेर्यथा—किमहमर्थः स्थूलोऽणुर्वेति ।
अनुमानागमविप्रतिपत्तेर्यथा—किं परमाणुपादानं जगत्, उत ब्रह्मोपादानमिति ; एषा दिक् । केचित्तु विप्रतिपत्तिशब्द-
मात्रे मुह्यन्तो वादिविप्रतिपत्तिमेव विप्रतिपत्तिं मन्यन्ते, तदयुक्तम्, विरोधाभावात् । यदुक्तं प्रज्ञापत्रिणाभे—

* साधारणाकृतेर्दृष्ट्याऽनेकाकारग्रहात्तथा । विपश्चितां [च त्रिमतेः] विवादाच्च त्रिधा संशय इष्यते ॥ इति ;
तदपि नूनं परानुकारमात्रम्, द्वितीयतृतीययो रैकराश्यात् ग्राहकावान्तरभेदस्यातिप्रसङ्गित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । अत्र
चानेकाकारग्रहो नानाकारग्रहो विवक्षितः ; न त्वनेकव्यावृत्तासाधारणाकारग्रहः ; अनन्तरम् *अर्थेष्वेवविशेषेण व्याकार-
ग्राहिधीद्वयम्, इत्यादिना तस्यैवोदाहरणात् । असाधारणधर्मादपि केचित् संशयमाहुः ; यथा—गन्धवत्त्वात् पृथिवी
नित्या अनित्या वेत्यादि । अत्र गन्धवत्त्वस्य नित्यात्मादिव्यावृत्तेः कृतकत्वादिवदनित्यत्वस्मारकत्वम्, अनित्याबादिव्या-
वृत्तेर्निरवयवत्वादिवन्नित्यत्वस्मारकत्वमिति विरुद्धविशेषद्वयान्वितसमानधर्मस्यैव तदुभयव्यावृत्तासाधारणधर्मस्यापि संशय-
हेतुत्वमुपपन्नमिति । तदयुक्तम् ; नहि तत्र गन्धवत्त्वादिना संशयोत्पत्तिः, अपितु व्यतिरेकनिरूपणविलम्बात्प्रागेव गन्धादि-
विशिष्टद्रव्यस्य नित्यानित्यसाधारणतया भासमानैर्द्रव्यत्वादिभिरेव । तत्रान्यतरशिरोनिर्णिनीषया विशेषकधर्मचिन्तायां
तु गन्धवत्त्वमुभयान्वितत्वादुभयोरप्यनिष्कर्षकमित्येतावदेव चिन्त्यते । केवलव्यतिरेकिभङ्गे चैतद्विशदं भविष्यति ।
गन्धवत्त्वात् पृथिवी नित्या वा अनित्या वेति तु यदा कश्चिद्यवहरेत्, तत्रापि गन्धवत्त्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरन्यतरस्य
प्रयोजकं न वा इत्येव संदेहः । सोऽपि धर्मत्वादिलक्षणसमानधर्मादेव । अथ नित्यव्यावृत्तधर्मवत्त्वादनित्यत्वम्, अनित्य-
व्यावृत्तधर्मवत्त्वाच्च नित्यत्वं पुरस्कृत्य नित्या अनित्या वेति संशेते ; तदाऽपि हेतुभूतधर्मद्वयनिमित्तोऽयं संशयः । न ह्येक
एवात्र हेतुः । गन्धस्तु तत्र सामान्यरूपस्तदस्य ; न तु हेतुः । विप्रतिपत्तिमपि केचित् समानधर्म एवान्तर्भावयन्ति ।
यथा हि ऊर्ध्वत्वमुभयसाधारणम्, तथा वादिपरिगृहीतत्वादेरपि साधारणत्वात् विमतिविषयस्य धर्मिणो वा सामान्य-

वेषस्य तदुभयसाधारण्यादिति । तथाऽपि साधारणधर्मस्य सहानुभूतस्थाणुत्वपुरुषत्वस्मारकत्ववत् विप्रतिपत्तेरपि समानधर्मा-
नीतिनिरपेक्षया एव तदुपजीव्यतया तत्पूर्वभाविन्याः साक्षात्तद्विशेषस्मारकत्वसिद्धेर्द्वैधमुक्तमस्माभिः ॥

पुनश्चायं द्वित्रिचतुरादिशिरोधिकरणभेदाद्बहुविधः ; यथा—अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, घटः सत्योऽसत्यो
निर्वचनीयोऽनिर्वचनीयो वेत्यादि । तथा इमौ स्थाणू वा पुरुषौ वा, एते पदार्थाः सत्या असत्या निर्वचनीया अनिर्वच-
नीया वेत्यादि । यस्तु द्वयोरन्यतरस्य चोरत्वे सिद्धे अयं चोरः अयं वा चोर इति संदेहः, स तु अयं चोरो न वा
इत्येवंरूपसंशयद्वयसमाहारः । यद्वा यश्चोरः, सः अयन् अयं वा इत्येक एव । अथवा चोरत्वमेतन्निष्ठम् एतन्निष्ठं वेति ।
यद्यप्युभयव्यतिरिक्तपुरुषचोरत्वाभावे तयोरन्यतरस्याचोरत्वे वा तात्पर्यान्निर्णयगर्भत्वम्, तथाऽपि उभयोरन्यतरविशेष-
निर्णयाभावात् तस्मिन्नेते संशय एव । न चैकस्यापि ज्ञानस्य संशयनिर्णयात्मताविरोधः, सर्वस्मिन्नपि संशये धर्म्यशादौ
निर्णयस्य दुस्त्यजत्वात् । पुनर्द्विविधोऽयम्—अन्यतरकोटिपरिशेषयोग्यत्वतदयोग्यत्वभेदात् । पूर्वा यथा—स्थाण्वात्मके
वस्तुनि स्थाणुः पुरुषो वेति । उत्तरस्तु पलालकूटे द्विरदो गिरिशिखरं वेति । तत्र निरूपकपाणां प्रायशः पूर्वं एव भवति ।
तेनैव च प्रवृत्तस्य पाक्षिकोऽर्थलाभः । यद्वा निरीहस्यैव कदाचित् द्वितीयेन संशयेन विपर्ययेण च प्रवृत्तस्य दैवात् तदा-
तनार्थसंनिपातेनाभिमतलाभ इति । पुनरपि इमौ संशयविपर्ययौ सामान्यधर्मिणो विशेषाणां चानुभूयमानत्वस्मर्थमाणत्वादि-
भेदात् बहुविधाव्यूहनीयाविति । किंसंज्ञकोऽयं वृक्ष इत्येवमादिभ्योऽनध्यवसायो नामान्यो ज्ञानविशेष इति केचित् ;
तदसारम्, तस्य संज्ञादिविशेषसंदेहसमनन्तरभावितद्विशेषवभुत्सात्मकत्वात् । अथवा अवच्छेदकादर्शनादनवच्छिन्नकोटि-
विशेषः संशय एव । ऊहस्तु प्रायः पुरुषेणानेन भवितव्यमित्यादिभ्यः एककांठिमहचरितभूयोधर्मदर्शनादनुत्कटाण्यकोटिकः
स एव । प्रायः पुरुषेण भवितव्यमिति पुरुष एवेत्यभिप्रायश्चेत् यथोचितं प्रत्यक्षानुमानादिष्वनुप्रवेशः । तर्करूपमहं तु
अनुमाने वक्ष्यामः ॥

त्रिविधं प्रमाणम्—प्रत्यक्षानुमानशब्दभेदात् । भगवता मनुनाऽप्युक्तम्—

* प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मसिद्धिमभीप्सता ॥ इति ॥

आह च भगवान् शौनकः—* दृष्टानुमानागमजं ध्यानस्यालम्बनं त्रिधा । इति । भाष्यकारेण च प्रत्यक्षादित्यत्र
स्वशब्देनोपादाय *प्रमाणसंख्याविवादेऽपि सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तु-
सिद्धिः इत्यन्येषामनादरः कृतः । सर्वाभ्युपगतप्रमाणानामिति च पराभ्युपगममात्रं द्योतयति, तत्र प्रतिवादिनः षट्प्रमाणा-
भ्युपगमात् । प्रत्यक्षानुमानागमानामेव च मिथो भेदो वेदार्थसंग्रहे विशदमुपपादितः । यतु *मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च
इत्यत्र भाष्यम्—*ज्ञानमिन्द्रियलिङ्गागमयोगजो वस्तुनिश्चयः इति, तत्रापि योगजस्य प्रत्यक्षस्य प्राधान्यात् पृथग्व्यप-
देशः । अन्तर्भावं च वक्ष्यामः । उक्तं च श्रीविष्णुचित्तैः प्रमेयसंग्रहे—*प्रमाणसंख्याविवादेऽपीत्यत्र त्रिप्रमाणत्वं
भाष्योक्तम् इति । भाष्ये च केषुचित् कोशेषु यथार्थन्यातिसमर्थनदशायाम्—*अथवा किमनेन बहुनोपपादनप्रकारेण ।
प्रत्याक्षानुमानागमाख्यं प्रमाणजातमागमगम्यं च निरस्तनिखिलदोषगन्धमनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणं सर्वज्ञं
सत्यसङ्कल्पं परं ब्रह्माभ्युपगच्छतां किं न सेत्स्यति ? किं नोपपद्यते ? इत्यादिः पाठो दृश्यते । यद्यपि स्मृतिरपि यथार्था
प्रमाणमिति वक्ष्यते, तथाऽपि प्रत्यक्षादिमूलतया तदविशेषात् पृथगनुक्तिः । उक्तं च तत्त्वरत्नाकरे—*प्रत्यक्षादि-
मूलानां स्मृतीनां स्वस्वमूलेऽन्तर्भावविवक्षया प्रमाणात्रित्वाविरोधः । चतुष्टे च वैदिकानुवादो दर्शितः इति । स चाय-

मनुवादः पूर्वोपात्तः—* स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानं चतुष्टयम् इति प्रत्यक्षाद्यविशेषेण वेदानुवादाच्च इति । प्रज्ञा-
परित्राणे तु स्मृतिप्रामाण्यानभ्युपगमेऽपि ज्ञानस्य तावत् करणभेदाच्चातुर्विध्यमेवोक्तम्—

* तत्रेन्द्रियार्थसंबन्धो लिङ्गशब्दग्रहौ तथा । संस्कारोन्मेष इत्येते संविदां जन्महेतवः ॥ इति ।

यत् तत्रैव—* स्वयंसिद्धिस्तथा दिव्यं प्रत्यक्षमनुमाऽऽगमः । पञ्च सन्ति प्रमाणानि जैमिनिव्यासयोर्हृदि ॥

इत्यादिना स्वयंसिद्धिदिव्ययोः पृथङ्निरूपणं कृतम्, तत् प्रत्यक्षावान्तरवैकल्प्यबोधनाभिप्रायम् । यथोक्तं श्रीविष्णु-
चित्तैः—* भगवत्प्रसादलब्धयोगिप्रत्यक्षं दिव्यम् इति ॥

प्रत्यक्षलक्षणम् ॥ तत्र साक्षात्कारिप्रमा प्रत्यक्षम् । साक्षात्त्वं च जातिरूप उपाधिऋपो वा कश्चित् ज्ञानस्वभाव-
विशेषः स्वात्मसाक्षिकः ॥

ज्ञानकारणकज्ञानस्मृतित्वरहिता म[मि]तिः । अपरोक्षेति निष्कर्षे नाव्याप्त्यादिप्रसञ्जनम् ॥

प्रमेयसंग्रहे त्वेवमुक्तम्—* साक्षादनुभवः प्रत्यक्षम् । साक्षात्त्वं जातिः इत्यादि । तच्चरत्वाकरेऽप्येवमुक्तम्—

* अपरोक्षप्रमाध्यक्षमापरोक्ष्यं च संविदः । व्यवहार्यार्थसंबन्धिज्ञानजत्वविवर्जनम् ॥ इति ॥

पारोक्ष्यं चैवमुक्तम्—पारोक्ष्यं व्यवहार्यानन्तर्गतवस्तुवेदनापेक्षा । तदनन्तर्गतलिङ्गाद्यपेक्षा पारोक्ष्यमनुमादौ इति । वरद-
विष्णुमिश्रैर्मानयाथात्म्यनिर्णये त्वेवमुक्तम्—अपरोक्षप्रमा प्रत्यक्षम् । प्रमाया अपरोक्ष्यं नाम विशदावभासत्वमिति
ब्रूमः । किमिदं वैशद्यं नाम ? अमाधाराकारेण वस्त्ववभासकत्वम्—इत्यादि । साक्षात्त्वं द्विधा; नित्यं चानित्यं च ।
ईश्वरनित्यज्ञानादिनिष्ठं नित्यम् । अस्मदादिज्ञाननिष्ठं त्वनित्यम् । अस्मदादिप्रत्यक्षं द्विधा, योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षं चेति ।
तत्र योगिप्रत्यक्षं प्रकृष्टादृष्टविशेषजम् । तत् युक्तावस्थायां मनोमात्रजन्यम् । वियुक्तावस्थायां तु बाह्येन्द्रियजन्यमपि ।
तच्च बुभुत्सादिप्रतिनियनविषयमागमैकसिद्धं च । भावनाबलजमात्रं जगत्कर्तारि प्रत्यक्षं प्रतिक्षितं शास्त्रयोन्यधिकरणे,
अन्यत्र भाष्यकारैरेव साक्षाद्योगिप्रत्यक्षस्य कण्ठोक्तेः, तस्य संभवतोऽप्यागमिकेश्वरज्ञानमूलस्यागमानुवादत्वापादनाशक्त्या
तत्रौदासीन्यात् ; धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, घटवत्, मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वाद्वा, अस्मत्सुखादिव-
दित्याद्यनुमानानां विपक्षे बाधकविरहादिभिराभासत्वात् ; आगमवाधप्रसङ्गस्यैव पुरस्कारे त्वागमेनैव चरितार्थत्वात् ; अन्यथा
धर्मादयः कस्यचिच्चक्षुर्ग्राह्या इति वदतो बौद्धस्य किं प्रतिवक्ष्यासि । यश्चानुव्यवसाये सविषयव्यवसायप्रत्यक्षतामिच्छति,
तस्यास्मदादिष्वपि धर्मादिव्यवसायानुव्यवसाये धर्मादिप्रत्यक्षत्वसिद्धौ कथं तदतिरिक्तयोगिप्रत्यक्षानुमासिद्धिः ? तद्यव-
च्छेदेन प्रयोगेऽपि सौगतोक्तचाक्षुपत्वादिसाधनप्रसङ्गः स्यादिति । स चादृष्टविशेषो योगाभ्यासतपश्चर्यादिभिर्जायते ।
तस्मादार्थाभिमतमपि प्रकृष्टादृष्टजत्वाविशेषात् तत्रैवान्तर्भूतम् । यथोक्तं प्रज्ञापरित्राणे—

* अत्रेन्द्रियानपेक्षं यज्ज्ञा [द्धा] नमर्थावभासकम् । दिव्यं प्रमाणमित्येत्त् प्रमाणज्ञाः प्रचक्षते ॥

परमेश्वरविज्ञानं मुक्तानां च धियस्तथा । संजयार्जुनवाल्मीकिप्रभृत्यार्षधियोऽपि तत् ॥ इति ॥

इन्द्रियानपेक्षमिति—अदिव्येन्द्रियानपेक्षमित्यर्थः । अत एव हि गीयते—* दिव्यं ददामि ते चक्षुः इत्यादि ।

यद्वा परमेश्वरादिविज्ञानसहपाठादिभिस्तथैव मन्तव्यम् [तन्मतम्] । अनन्तरं चैवमुक्तम्—

* स्वाभाविकस्य ज्ञानस्य स्वतः सर्वावभासिनः । अविद्याप्रतिबन्धस्या[बद्धस्या]प्रतिबन्धोऽक्षयोगतः ॥

अविद्याहानितो मुक्तपुरुषाणां हि संविदाम् । स्वाभाविकस्वरूपेण निखिलार्थावभासिता ॥

प्रतिबन्धकभावस्य प्रत्युत्तम्भकभाविना । परेणानुगृहीता धीर्ऋषीणां सर्वभासिका ॥ इति ॥
मानसप्रत्यक्षमप्यस्मदादीनां नास्त्येवेति वृद्धसम्प्रदायः, आत्मस्वरूपस्य तद्धर्मभूतज्ञानस्य च स्वयंप्रकाशत्वात्, सुखदुःखे-
च्छाद्वेषप्रयत्नानां तत्तद्धेतुतयाऽभिमतज्ञानविशेषानतिरेकस्य वेदार्थसंग्रहे समर्थतत्वात्, नित्यत्वादिविशिष्टास्मदाद्यनुभवस्य
शास्त्रादिप्रसिद्धत्वात्, पूर्वानुभवादिज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वात्, *आन्तरसुखदुःखादिव्यतिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येन्द्रिया-
नपेक्षप्रवृत्त्यनुपपत्तेः इति शास्त्रयोन्यधिकरणभाष्यस्यान्वारोहेणाप्युपपत्तेरिति । ततश्चादिव्यबाह्येन्द्रियप्रसूतं[प्रसृतं] ज्ञान-
मयोगिप्रत्यक्षम् । तत् सामान्यादृष्टालोकविशेषादिसहकृतेन्द्रियजन्यं दृष्टसामग्रीविशेषात् प्रतिनियतविषयम् । तत् श्रोत्रा-
दीन्द्रियासाधारणकारणभेदात् पञ्चधा । विषयेन्द्रियसंबन्धश्च द्रव्येषु संयोगः, द्रव्याश्रितेषु रूपादिषु तु संयुक्ता-
श्रयणम् । यथोक्तं तच्चरत्नाकरे—

* अत्र वृद्धा विदामासुः संयोगः संनिकर्षणम् । संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम् ॥ इति ॥
पुनः प्रत्यक्षं द्विधा, सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति । सप्रत्यक्षं सविकल्पकम् । तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

नैयायिकनिर्विकल्पकनिराकरणम् ॥ उभयविधमध्येतद्विशिष्टविषयमेव । अविशिष्टवस्तुग्राहिणो ज्ञानस्या-
नुपलम्भात् अनुपपत्तेश्च । बालभूकतिर्यगादिविज्ञानमपि हि संज्ञादिविकल्परहितमपि विशिष्टवस्तुविषयमेव, अन्यथा तेषां
हेयोपादेयविभागपूर्वकप्रवृत्तिविशेषानुपपत्तेः । विप्रतिपन्नं विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानपूर्वकम्, विशिष्टज्ञानत्वात्, सुरभि
चन्दनमित्यादिविशिष्टज्ञानवदिति चेन्न ; एकसामग्रीवेद्यविशेषणेषु तन्निरपेक्षत्वात्, स्वरूपसंबन्धपक्षे स्वरूपग्रहेणैव
संबन्धस्यापि ग्रहणात्, तावत्तैव विशिष्टग्रहणसिद्धेः, समवायवादेऽपि तस्यैव गृह्यमाणस्य विशेषणविशेष्यभावरूपत्वात्,
समवायविशिष्टप्रत्यये तथैवाभ्युपगमात्, तद्वैशिष्ट्यग्रहे च गुणवैशिष्ट्यग्रहस्यावर्जनीयत्वात् । न च समवायस्य सविकल्प-
कैकविषयतेति वाच्यम्, निर्विकल्पके धर्मवद्धर्मिवच्च [धर्मधर्मिवत्] तत्संबन्धस्याप्यैन्द्रियिकत्वाविशेषेण ग्रहणसंभवात्,
योग्यस्य संनिकृष्टगृह्यमाणसंबन्धिनः संबन्धस्याग्रहणानुपपत्तेः, अन्यथा नित्यं तदग्रहापातात् । प्रथमाक्षसंनिपातजा बुद्धि-
विशिष्टविषया, बुद्धित्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्याद्यपि चिन्त्यम् ॥

सविकल्पकनिरूपणम् ॥ न च सविकल्पकं न प्रत्यक्षमिति वाच्यम्, साक्षात्काराबाधाद्यविशेषात् ।

सहकारिविशेषेण न वैजात्यं प्रसज्यते । तज्जातीये तु यत्किञ्चिद्वैषम्यं संभवेदपि ॥

यत्र दृश्येत वैजात्यं तथा तत्राभ्युपेयते । तावता नैव सर्वत्र भवेदेतस्य कल्पनम् ॥

केवलेन्द्रियजं चापि न किञ्चिज्ज्ञानमिष्यते । सहकारिविशेषा हि विभिद्यन्ते प्रतीन्द्रियम् ॥

अतः संस्कारसंभेदेऽप्यपरोक्षत्वयोगतः । प्रत्यक्षत्वं विकल्पस्य न क्वचिद्विनवर्तते ॥

* निर्विकल्पकमेकजातीयेषु द्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणम् इत्यादिभाष्यं तु उदाहरणपरं योज्यम् । अत एव हि
श्रीविष्णुचित्तैरुक्तम्—*संस्कारोद्बोधसहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सविकल्पकम्, एकजातीयेषु प्रथमपिण्डग्रहणं द्वितीयादि-
पिण्डग्रहणेषु प्रथमाक्षसंनिपातजं च ज्ञानं निर्विकल्पकम् इति । अन्यत्र चोक्तम्—*केवलचक्षुरादीन्द्रियजन्यं निर्वि-
कल्पकम् इत्यादि ॥ यत्तुक्तं तच्चरत्नाकरे—

* विशेषणानां स्वायोगव्यावृत्तिरविकल्पके । सविकल्पेऽन्ययोगस्य व्यावृत्तिः संज्ञिता तथा ॥

इति, तत्रापि संस्कारनिरपेक्षत्वसापेक्षत्वयोः प्रदर्शनपरत्वं ग्राह्यम् । प्रत्यक्षस्य चैवं विभागोऽभिहितः—*द्विविधं चैतत्

प्रत्यक्षम् अर्वाचीनमनर्वाचीनं च । युगपदशेषविषयसाक्षात्कारक्षममनर्वाचीनम् । तत् योगिमुक्तेश्वराणां प्रभावविशेषा-
धीनमुपपादयिष्यते इत्यादि । अत एव कुदृष्टीनां सन्मात्रग्राहिः प्रत्यक्षमित्यविलक्षजल्पितं निरस्तम् । क्रमयौगपद्यादिदृष्टं
तु भ्रान्तिविकल्पेऽपि समानम् । भ्रान्तिरूपोऽपि हि विकल्पः क्षणिकत्वान्न विरम्य व्यापर्तुमलम् । न च पूर्वज्ञानवार्ता
जानाति । न च स्वयं धर्मप्रतियोगिग्रहणाभावे भेदग्रहणं मन्यसे । तथाऽपि यदि कल्पना भेदविशिष्टं युगपद्गृह्णाति,
का प्रत्यक्षे सर्पमृतिः ? अतो धर्मवद्योग्यत्वाज्जात्यादिरूपभेदोऽपि युगपद्ग्राह्यः । अभेद इव भेदोऽपि स्वरूपतः प्रतीतौ
[तो] न प्रतियोगिसाकाङ्क्षः ; भेदव्यवहारस्वभेदव्यवहारवत् तस्मात्काङ्क्षः । अतः प्रथममेव भेदधीर्युक्ता । अत एव धर्म-
धर्मिणोर्धर्मप्रतियोगिनोरन्येषां च प्रतीतावन्योन्याश्रयो निरस्तः । ततश्च व्युत्पत्तेस्तद्व्यवहारेऽपि न तत्प्रसङ्गः । भेदशब्देन
व्यवहारस्य तु प्रतिसंबन्धिनिरूपिताकारे व्युत्पन्नत्वात् तदपेक्षा । भेदत्वं हि भेदानां प्रतियोगिना निरूप्यं न तु
जात्यादिलक्षणं स्वरूपम् ; यद्ग्रहो यत्र यदारोपविरोधी, स हि तस्य तस्माद्भेदः ; गोत्वादि च गृह्यमाणं स्वस्मिन् स्वाश्रये
चाश्रत्वाद्यारोपं निरुणद्धीति स्वस्य स्वाश्रयस्य च स्वयमेव तस्माद्भेदः । अपि च प्रतियोगिसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वलक्षणविरुद्ध-
धर्माध्यासेन भेदात् स्वरूपभेदग्रहणैक्यं न संभवतीति वदन् भेददृष्टणार्थमेव भेदं साधयतीति स्ववचनविरोध इति ॥

शब्दापरोक्षनिर्गमः— शब्दजन्यमपि प्रत्यक्षमस्तीति त एव वर्णयन्ति ; तदप्ययुक्तम्, व्याघातात् । न हि
परोक्षजननस्वभावतया सिद्धा सामग्री विशेषाभावे क्वचित् स्वभावमतिपतेत् । न चैकजातीयसामग्रीतः प्रसृतं कार्यं
विचित्रं स्यात्, एकैव सामग्र्या सर्वजातीयोत्पत्तिप्रसङ्गात्, एकस्य कार्यस्य विरुद्धजातियोगप्रसङ्गाच्च । * दशमस्त्वमसि
इत्यादिदृष्टान्तेऽपि त्वगर्थमात्रं प्रत्यक्षम् । दशमोऽहम् इति प्रत्ययो हि नेन्द्रियस्वातन्त्र्येणोदेति, किन्तु पुरुषवचनानुरोधेन ।
तन्मूलेऽपि चेत् प्रत्यक्षता ; एवं धर्मवांस्त्वमसि इति कार्तान्तिकोपदेशाद्गो तादृशोऽहमस्मि इति बोधे धर्मादेरपि प्रत्य-
क्षत्वप्रसङ्गः । ततश्चाप्रत्यक्षमिति जगति किञ्चिन्न स्यात्, प्रत्यक्षभूतं यत्किञ्चिदुद्दिश्य विशेषणतथैव सर्वस्य प्रत्यक्षत्वो-
पपत्तेः । पूर्वावगतदशमभावं तु पुरुषं प्रत्युपदेशे मापराशिप्रविष्टमपीन्यायेन पूर्वापरापरोक्षधीनैरन्तर्येण मध्यवर्तिशब्द-
जन्यधियोऽपरोक्षत्वव्यवहारः कस्यचित् स्याद्वा न वा । अत एव तत्त्वमस्यादिशब्दः स्वविषयगोचरप्रत्यक्षज्ञानजनकः,
स्वतोऽपरोक्षार्थगोचरत्वात् दशमस्त्वमसि संवित् स्वप्रकाशा इत्यादिवाक्यवत् इत्याद्यनुमानानि निरस्तानि, दशमत्व-
स्वप्रकाशत्वादिविशिष्टाकारेण दृष्टान्तेष्वपरोक्षज्ञानजननासिद्धेः । तथा, विगीतः शब्दो न स्ववाच्यगोचरप्रत्यक्षधीजनकः,
शब्दत्वात्, संप्रतिपन्नवत् इत्याद्यपि प्रतिप्रयोक्तव्यम् । उपलम्भविरोधशब्दप्रत्यक्षलक्षणसंकरादिप्रसङ्गोऽत्र विपक्षे
बाधकः । नैवं पूर्वस्य, शब्दजन्यप्रत्यक्षमन्तरेणापि योगजादृष्टजनितसाक्षात्कारात् प्रणिधानविशेषप्रसादितपरमात्मसंकल्पाद्वा
निःश्रेयससिद्धेरिति ॥

प्रत्यक्षं चिदचिन्मयं जगदिदं यस्त्येत्यनुश्रूयते यश्चानन्यधियामनन्तविभवः प्रत्यक्षतामश्नुते ।

यश्चैको युगपत्सदा स्वत इदं विश्वं दरीदृश्यते प्राज्ञं तं प्रतिपन्नमोक्षणविधादक्षं दिदृक्षेमहि ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ प्रत्यक्षाध्याये द्वितीयाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च प्रत्यक्षाध्यायः ॥

॥ अनुमानाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथ प्रत्यक्षमूलत्वादागमज्येष्ठभावतः । तयोरन्तरतः साङ्गमनुमानं प्रसाध्यते ॥

व्याप्यस्य व्याप्यत्वानुसंधानाद्यापकविशेषप्र [मि] तीतिरनुमानम् । तत् प्रमाणम्, कारणदोषबाधकप्रत्ययरहित-
त्वात् । किं च, अनुमानाप्रमाणत्वं नाध्यक्षेणैव गम्यते । नानुमानेन तेनैव तद्विरोधप्रसङ्गतः ॥

न च तत्संशयाकारं सर्वलोकविरोधतः । न च किंचेति दुर्ज्ञानं तथात्वेनैव निर्णयात् ॥

संदेहादनुमेयादौ प्रवृत्तिरिति वादिनः । प्रत्यक्षेऽपि तथैव स्याद्वाधावाधादिसाम्यतः ॥

यत्तु चार्वाकेणोच्यते—

* विशेषेऽनुगमाभावात् सामान्ये सिद्धसाधनात् । तद्वतोऽनुपपन्नत्वादानुमानकथा कुतः ॥ इति ;

अन्यत्र च—* विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाधनम् । अनुमाभङ्गपङ्केऽस्मिन्नभिन्ना वादिदन्तिनः ॥

इति ; तत् स्ववचनविरुद्धम्, अनुमाननिरासाय हेतूपन्यासात्, तस्य च हेतोः स्वसाध्यव्याप्त्यनभ्युपगमे अनुमानस्य
तेन बाधितुमशक्यत्वात्, अभ्युपगमे तत्रापि * विशेषेऽनुगमाभावः इत्यादिप्रसङ्गात् ॥

न व्याप्तिर्नियमायोगादिति व्याप्तमिदं न वा । व्याप्तं चेत् स्वीकृता व्याप्तिर्न व्याप्तं चेन्न दूषणम् ॥

सर्वस्य व्यभिचारित्वे व्यभिचारो न सिध्यति । एकस्याव्यभिचारित्वे न सर्वव्यभिचारिता ॥

ततश्च सामान्यसिद्धैव व्याप्तिर्हेतोः पक्षधर्मताख्यसहकारिसाहित्यात् साध्यविशेषमुपस्थापयतीति दर्शनबला-
दभ्युपेयम् । अप्रमाणत्वपक्षेऽप्यन्वयव्यतिरेकावसिना सैव हि सामग्री ; अन्यथा अनुमानतो [S] विशेषप्रतीतिमात्रस्या-
प्यनुदयप्रसङ्गात् । यथा च सामान्यधीः सामग्रीमध्यपातिनी विशेषवुभुत्सादिहेतुः, तथा सर्वविशेषसंग्राहिसामान्यव्याप्ति-
धीरपि विशेषानुमितिहेतुरिति यथादर्शनमाद्रियेथाः । स च साध्यस्य विशेषः पक्षगन्धमन्वमात्रता त्रय्यन्नविद्धिरिष्यते ।
तदतिरिक्तविशेषानुमाने त्वनुगमाभावविशेषादयो दोषाः स्युः । अत एव च वयमत्यन्तार्तान्द्रियवस्त्वनुमानं नेच्छामः ।
तदेतत् सूत्रकारैरेव * शास्त्रयोनित्वात् इति जगत्कर्तुः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं वदद्भिः प्रदर्शितम् ॥

अनुमानस्यातिरिक्तत्वस्थापनम् ॥ अस्त्वनुमानं प्रमाणम् ; तथाऽपि प्रत्यक्षान्तर्भूतं स्यादिति चेन्न, साक्षा-
दिन्द्रियव्यापारसाध्यत्वाभावात् । नापि लिङ्गग्रहणावान्तरव्यापारद्वारेन्द्रियजम्, इन्द्रियव्यापारोपरमेऽपि स्मर्यमाणलिङ्गा-
द्यापकप्रतीतेः । नापि संस्कारादिप्रत्यासत्त्या मानसता, बाह्येन्द्रियग्राह्येष्वपि तत्तत्प्रत्यासत्त्या मानसप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ।
न चैतदिष्टम्, बाह्यान्तरप्रत्यक्षविभागायोगात्, बाह्यार्थेषु च मनसः स्वातन्त्र्यादर्शनात् । यत्परतन्त्रता मनसः, तत्
पृथक्प्रमाणमित्युच्यते । वेद्यांशपारोक्ष्यं चानुमितेरैन्द्रियिकत्वविरोधि । परंपरया प्रत्यक्षमूलत्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वोपचारं तु न
वारयामः । न चानुमितिः स्मृतिमात्रमिति वक्तुं शक्या, अधिकविषयत्वात् । न चानेकसंस्कारसंभेदेन तत्, अनुभूता-
नेकस्मरणयौगपद्यसंभवेऽपि वैशिष्ट्यविशेषस्यानुभूतस्य स्मृत्ययोगात् । शाब्दत्वं तु असंभावितमेव । अतः सिद्धम्—
अनुमानं प्रमाणं प्रत्यक्षादिवहिर्भूतं चेति ॥

व्याप्तिर्निरूपणम् ॥ अनधिकदेशकालनियतं व्याप्यम् । अन्यूनदेशकालवृत्ति व्यापकम् । तदाहुः—

* यो यस्य देशकालाभ्यां [देशतः कालतो वाऽपि] समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।

स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाऽभ्यधिकोऽपि वा ॥ इति ॥

देशकालनियमश्च कचिद्देशैक्ययौगपद्याभ्याम् ; यथा रसगुडत्वयोः । कचिद्यौगपद्यमात्रेण ; यथा [शङ्कु] गन्तु-
च्छायासूर्यस्थितिविशेषयोः । कचिद्देशैक्येनैव ; यथा पाकतज्जन्यगुणयोः । कचिद्भिन्नदेशतया भिन्नकालतया च ;
यथा दिवा निशाकरास्तगमनातिक्रा[श्रा]न्तसमुद्रक्षोभयोरित्यादि । अत्रेदं तत्त्वम्—यादृश्रूपस्य यद्देशकालवर्तिनो यस्य
यादृश्रूपेण देशकालवर्तिना येनाविनाभावः, तदिदमविनाभूतं व्याप्यम् ; तत्प्रतिसंबन्ध व्यापकमिति । तेन निरुपा-
धिकतया नियतः संबन्धो व्याप्तिरित्युक्तं भवति ॥

व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ॥

यथोपलम्भं भूयोभिर्दर्शनैर्गम्यते तु सा । सकृदेवानवच्छिन्नसंबन्धो न हि भासते ॥

तदुक्तं वरदविष्णुभिः—* तस्मादनुमानाङ्गभूता व्याप्तिर्भूयोदर्शनावसेयैव इति । तत्परत्वाकरे तु सा
सकृद्दर्शनसाध्यैवोक्ता—

* संबन्धोऽयं सकृद्ग्राह्यः प्रतीतिस्वरसात् तथा । प्रतीतयो हि स्वरसाद्धर्मधर्म्यवधीन् विदुः ॥ इत्यादिना ।
सकृदेव च सर्वधूमव्यक्तिग्रहणमपि सामान्यरूपैक्यादुपपादितम् । असंनिकृष्टेन्द्रियसंप्रयोगश्च संयुक्ताश्रिताश्रयत्व-
मित्युक्तम्—* संनिहितधूमादिव्यक्तिसंयुक्तस्येन्द्रियस्य तदाश्रितधूमत्वादिः संयुक्ताश्रितः, तदाश्रयत्वेन व्यक्त्यन्तराणि
संप्रयुक्तानि इत्यादिना,

* तृतीयः संनिकर्पोऽयं संनिकर्पनिरूपणे । अनुक्तस्तत्प्रमेयस्य व्याप्तेरत्रैव साधनात् ॥ इत्यन्तेन ।

इदं तु सर्वप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गभीरवो वैभवं मन्यन्ते, पूर्वपूर्वसहदर्शनजनितसंस्कारप्रचयसहकृते त्वन्तिमे प्रत्यक्षे
सकृदेव सामान्यतस्तज्जातीयसमस्तसंग्राहिणि सिद्धे [णी सद्भेत्तु] सामग्रीमहिम्नाऽप्यसंबद्धप्रकाशनायोगात् [संग्राहिणी सिद्धिः
सामग्रीसमवहितस्याप्यसंबन्धप्रकाशायोगात्] । संभावितसंबन्धप्रकाशनमात्र [मात्रप्रकाशन] परत्वे तु नातिप्रसङ्गः । एवम्
[च] अस्तु सकृद्दर्शनेन भूयोदर्शनेन वा व्याप्तिग्रहः । तत्राप्यन्तिममन्यद्वा ग्राहकं बाह्यं मानसं वाऽस्तु । तत्र सर्वैरपि
भूयोदर्शनेन न परित्याज्यम् । तत्रापि भूयोदर्शनजनितसंस्कारसमुदायाधीनविमर्शविशेषेणोपाधिसंभावनामुच्छिन्दता निःशङ्क-
संबन्धनियमसिद्धिरिति च सिद्धम् । अतःपरं तु विकल्पनमायासायैवेति विरम्यते ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभाव इति सौगताः । यथाऽऽहुः—

* कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो दर्शनाच्च नदर्शनात् ॥ इति ;
तदसत्, अकार्यानात्मभूतकृत्तिकोदयादिना अकारणानात्मभूतरोहिण्युदयाद्यनुमानात् । कथं च तादात्म्ये लिङ्गलिङ्गिभावः ?
तथात्वेन वा भेदे कथं तत् ? यदिच शिशपात्ववृक्षत्वयो रैक्यम्, सर्वोऽपि वृक्षः शिशपैव स्यात्, नवा कश्चित् । किंच,
सति भावे न कार्यत्वं किं तु सत्येव भाविता । तस्माच्चेदविनाभावः स्यादात्माश्रयणं ध्रुवम् ॥

व्याप्तिविभागः ॥ व्याप्तिर्द्विधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साधनविधौ साध्यविधिरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिरन्वय-
व्याप्तिः ; यथा, यो धूमवान् सोऽग्निमानिति । साध्यनिषेधे साधननिषेधरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिः ;
यथा, योऽनभिः स निर्धूम इति ॥

उपाधिनिरूपणम् ॥ सेयमुभयविधाऽपि व्याप्तिरुपाधिसंभवे दुष्यति । साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसम-

व्याप्तः साधनधर्मव्यतिरिक्तो धर्म उपाधिः । सावयवत्वादनित्यत्वसाधने कृतकत्वस्य, कृतकत्वादनित्यत्वसाधने सावयवत्वस्य समव्याप्तहेतुप्रयोगे तत्स्वरूपस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणत्रयम् । पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वव्युदासाय तु समशब्दः । इतरथा साध्यव्यापक इत्येतावता सावयवत्वादेरुपाधित्वव्युदासः शक्यः । सावयवमीश्वरविग्रहादिकं नित्यतया श्रुत्यादिसिद्ध-मनभ्युपगच्छतां सावयवत्वाद्युदाहरणम् । अभ्युपगच्छतां तु द्रव्यत्वाद्वाच्यत्वसाधने वस्तुत्वस्य, वस्तुत्वाद्वाच्यत्वसाधने द्रव्य-त्वस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणद्वयमित्युदाहर्तव्यम् । न चोपाधिव्याप्तयोर्निरूपणे अन्योन्याश्रयता, यावत्साधनदेश-मवर्तमानो यावत्साध्यदेशवर्तीत्युपाधिनिरूपणात् । स च द्विधा, निश्चितः शङ्कितश्च । व्याप्तः पक्षे नास्तीत्यवधारितो नि-श्चितोपाधिः, यथा—विप्रतिपत्ता सेवा दुःखहेतुः, सेवत्वात्, राजसेवावत्, इत्यनुमाने पापारब्धत्वम् । अयं च [अदृश्य] ईश्वरसेवायां नास्तीति शास्त्रतो निश्चितत्वाद्याप्तत्वाच्च निश्चितोपाधिः । पक्षावृत्तिव्याप्त्योरन्यतरस्यापि संदेहे संदिग्धोपाधिः । तत्राद्यो यथा—विप्रतिपत्तो जीवः एतच्छरीरावसाने मुक्तिमान्, निष्पन्नसमाधित्वात्, शुकादिवदित्यत्र कर्मात्यन्तपरि-क्षयः [उपाधिः] । स च निष्पन्नसमाधौ विप्रतिपत्ते जीवे अस्ति वा नास्ति वा इति संदिग्धत्वाच्छङ्कितोपाधिः । यद्यपि योगिनामुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशो भवतः, तथाऽपि प्रारब्धकर्मणाप्तेकशरीर एव पर्यवसानमिति न नियमः, निष्पन्नो-पायस्यापि प्रतिबन्धककर्मविशेषादनेकदिवसस्थितियदनेकशरीरपरिग्रहोपपत्तेः । तथा च सूत्रितम्—* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संगद्य [त्य] ते इति, * यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् इति च । * विनिष्पन्नसमाधौस्तु मुक्ति-स्तत्रैव जन्मनि इत्यादिस्मृतिस्त्वनिष्पन्नसमाधौ शरीरान्तरयोगनियमपरतया प्रायिकविषया ; अतो नास्य साधन [1] व्या-पकत्वम् । अपञ्चनिष्ठतया निश्चिनोऽपि संदिग्धव्याप्तिको यथा—विप्रतिपत्तम् अधर्मः, निषिद्धत्वात्, ब्राह्मणहिंसाव-दिति हिंसाव्यतिरिक्तसमस्तनिषिद्धपक्षीकारेण प्रयोगे हिंसात्वमुपाधिरिति यदि कश्चिद्भूयात्, तदा अग्नीपोमीयादिषु विपक्षेषु हिंसालक्षणमस्ति वा न वेति सांख्यवेदान्तिविप्रतिपत्त्या संदिहानस्य हिंसात्वं संदिग्धव्याप्तिकं भवति । पक्षे च स्वयंपतितजन्तुभक्षणार्थो निषिद्धेऽपि हिंसात्वं नास्त्येवेति निश्चितमिति । उपाधेश्च साधनाभिमतधर्मे स्वगनव्याप्यत्वा-ध्यासहेतुत्वादुपाधिशब्दवाच्यत्वम् । तदेवं हेतोः सौपाधिकत्वे व्याप्यत्वासिद्धिः ; निरुपाधिकसंबन्धे व्याप्यत्वसिद्धिः ॥

केचित्तु व्यापकाभावाद्याप्याभावप्रतिपादनमुखेन साध्यव्यापकस्योपाधेर्दृषणत्वमाहुः । तदा साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इत्येव वक्तव्यम् ; तथाऽपि सर्वस्य पक्षेतरत्वस्य नोपाधिता, पक्षस्य साध्यविपर्ययानिश्चये तद्व्यतिरिक्त-त्वस्य व्यापकत्वानिश्चयात् । नन्वतीन्द्रियोपाधिशङ्कायां कथं साध्यनिश्चयः ? मैवम्, अनुमानापामाण्यत्रादिभिरतीन्द्रियस्य शङ्कितुमशक्यत्वात्, तत्र प्रामाण्याभ्युपगमे तु कचिन्निरुपाधिकत्वसिद्धावन्यत्रापि तदविशेषात् । अपि च शङ्क्यमानो-ऽतीन्द्रिय उपाधिर्व्यापको वा न वा ? पूर्वत्र बह्यादेरपि सार्धत्रिकत्वप्रसङ्गः । उत्तरत्रापि नित्यो वा अनित्यो वा ? नित्यत्वे साध्यस्यापि सदातनत्वापातः । अनित्योऽपि हेतुसाध्ययोरुभयोर्व्यापकः, उभयाव्यापकः, अन्यतरव्यापको वा ? आद्ये साधनाव्यापकत्वाभावादुपाधिलक्षणहानिः । द्वितीयेऽपि उभयासंसर्गेऽप्युभयव्याप्यतामात्रेऽपि साध्यसमव्याप्य-भावात् । तृतीयेऽपि साधनमात्रव्यापकस्य विशेषणयोरभावात् । साध्यमात्रव्यापकस्य तु साधनाव्यापकत्वं पक्षादन्यत्र हेतोः स्वव्यतिरेकेण वृत्तेर्वा, पक्ष एव वा स्यात् ? न प्रथमः ; तथा सति साध्यव्यापकस्य हेतुमन्तरेण वृत्तौ हेतोः साध्यव्यभि-चारः कचिदन्यत्र दृष्ट इत्युक्तं भवति ; स एव प्रत्यर्थितां भजते ; अन्यथा तथाभूतोपाधेरसंभवः । द्वितीये तु सर्वत्र सम्पक्ष एवा[पक्षे योऽ] सौ साध्यवदनुगत उपाधिः, तस्य तेनैव हेतुना पक्षे साधनाद्धेतोस्तद्व्यभिचारस्याप्यसंभवात्, पक्षे

चातीन्द्रियस्य तस्याभावस्याप्यदर्शनात् । तेनापि निरुपाधिक एव संबन्ध इति । साध्यवत् साध्यसामग्रीवच्च हेतुबलादेव सोऽपि पक्षे समापतन् न स्वनिवृत्त्या साध्यं निवर्तयितुमलमिति स कथमुपाधिः ? अथ तेनैवाप्यतीन्द्रियेणातीन्द्रियोपाध्यन्तरप्रयुक्तसंबन्ध इति शङ्क्येत, तथा सत्यनवस्थापातः । अपि च—

उपाधित्वेन शङ्क्यस्य संबन्धो निरुपाधिकः । अन्यथोपाधिता नास्ति तद्ददन्यत्र गृह्यताम् ॥

तत्त्वरत्नाकरे तु एवमुपाधेः स्वरूपं प्रमाणमवान्तरभेदो दूषणत्वप्रकारश्चोपपादितः । यथा—

* केनचिद्यस्य संबन्धे योऽवच्छेदक एष हि । तस्योपाधिर्यथा वद्वेराद्रिंधो धूमसंगमे ॥

श्रोत्रत्वयोगे नभसो यथा वा कर्णशष्कुली । संसारयोगे जीवस्य कर्माविद्यादि वा यथा ॥

साध्यव्या[प्तः]पकः साधनाव्यापक इति तं [उप]लक्षयन्ति । केचित् साधनाव्यापकः साध्यसमव्याभिरिति च—इत्यादिना स्वरूपं निर्दिशतम् । किमस्य ज्ञापकम् ? साधनस्य क्वचित् साध्यासंबन्धव्यापकम्, संबन्धग्रहणवेदानुयायिस्वरूपवैकल्यं वा । असंबन्धस्यापकं च व्यभिचारदर्शनम् । तच्च साध्यविरुद्धधर्मकतया निश्चिते प्रमाणवाधिते पक्षे विपक्षे वा हेतोर्दर्शनम् । अग्नीषोमीयशास्त्रवाधिते पक्षे दृष्टं हि तिरास्त्वं निपिद्धत्वमात्मन उपाधि कल्पयति । प्रमेयत्वं च नित्यात्मादि-विपक्षे दृष्टमनित्यत्वसाधने कृतकत्वादिकमुपाधीकरोति । सपक्षेषु च यावद्रूपविशिष्टतया साधनं साध्यसंबन्धित्वेन दृष्टम्, तदन्यतरूपविकलं चेत् पक्षे दृश्यते, तदा व्यातरूपप्रत्यभिज्ञानात् सर्वरूपविशिष्टमेवोपाधयति ; यथा—भावितनय-श्यामलिमनि अनुमेये मित्रापुत्रत्वं भूतपुत्रेषु दृष्टं शाकाद्याहारपरिणामविशेषम् । एवंजानीयके रूपवैकल्य[वि]कल्पितोपाधिके हेतावप्रयोजकत्वव्यपदेशः परीक्षकाणाम् ; व्यभिचारकल्पितोपाधिकयोस्तु वाधितो विरुद्धोऽनैकान्तिक इति—इत्यादिना उपाधेः प्रमाणावान्तरभेदादिकं प्रपञ्चितम् । एवं चोपसंहृतम्—तदेष [बहुरूपः] संक्षेपः ; व्यभिचार एव हि प्रतिबन्धाभावः, उपाधिरेव व्यभिचारनिदानम् । प्रमाणान्तिश्चिन एवोपाधित्वेन शङ्कनीयः । साधने सोपाधिस्साध्ये निरुपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चयः । सर्वशङ्कातिप्रसङ्गपाटनपटीयांश्च तर्कः इति । तदेवं निरुपाधिकसंबन्धे व्याप्यमिति सिद्धम् । व्याप्यं साधनं लिङ्गमित्यनर्थान्तरम् ॥

साधनरूपानिरूपणम् ॥ तस्य द्वे रूपे अनुमित्यङ्गभूते—व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति । तयोरेव प्रपञ्चनात् पञ्च रूपाणि—पक्षव्यापकत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षवृत्तिरहितत्वम्, अवाधितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्ष [क्षित] त्वं चेति । सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मा पक्षः ; यथा अग्निमत्त्वादिसाधने पर्वतादिः । तस्मिन्नभिन्नप्रकारेण स्वायोगव्यवच्छेदेन सर्वत्र वर्तमानत्वं पक्षव्यापकत्वम् । सिषाधयिषित [धर्म]सजातीयधर्मवान् सपक्षः ; यथा महानसादिः । तस्मिन् सर्वत्र, कतिपयव्यक्तौ वा वृत्तिः सपक्षे सत्त्वम् ; सर्वसपक्षावृत्तिराहित्यमित्यर्थः । कृतकत्वादयः सपक्षव्यापकाः । धूमवत्त्वादयः सपक्षैकदेशवर्तिनः । तत्र सपक्ष एव हेतुधर्मेणापि समन्वितः साधर्म्यदृष्टान्तः । तस्य व्याप्तिदर्शनस्थानत्वाद्भययोगापेक्षा । साध्यतज्जातीयशून्यो विपक्षः ; यथा महाहदादिः । तत्र सर्वत्रावृत्तिः विपक्षवृत्तिरहितत्वम् । इदं च क्वचिद्विपक्षाभावात्, क्वचित् तत्संसर्गाभावादिति द्विविधम् । पूर्वं केवलान्वयिनि, द्वितीयमन्वयव्यतिरेकिणि चानन्तरं द्रष्टव्यम् । अन्ये तु विपक्षाद्व्यावृत्तिरितीदं रूपमकल्पयित्वा केवलान्वयिनश्चतुरूपत्वमाहुः ; तदसत् ; विपक्षवृत्त्यान्यदोषस्याभाव एव ह्यत्र रूपत्वेन विवक्षितः । तावदेव चान्वयव्यतिरेकिण्यपि रूपम् । तच्च रूपं तुल्यं केवलान्वयिन्यपीति । विपक्षसद्भावस्तु व्यतिरेकव्याप्तेरङ्गम्, विपक्षवृत्तिरूपदोषस्य च ; न पुनस्तदभावस्य । विपक्ष एव हेतुना

शून्यो व्यतिरेकदृष्टान्तो भवति । हेतुमानपि हि विपक्षोऽस्त्येव ; येन हेतोरनैकान्त्यादि वक्ष्यते । ततश्चानैकान्त्या-
द्यनुपदर्शितव्याप्तिकत्वादिपरिहाराय व्यतिरेकदृष्टान्तस्योभयनिवृत्त्यपेक्षा । व्याप्तिदर्शनस्थानं हि दृष्टान्तभूतमाहुः । प्रबलेन
प्रमाणेन पक्षे निश्चितसाध्याभाववत्त्वं बाधितविषयत्वम् ; यथा महाहृदो वह्निमानित्यादौ । तदभावस्त्वबाधितविष-
यत्वम् ; यथा पूर्वतः परभागेऽग्निमानित्यादौ । समबलतया प्रतीयमानप्रमाणोपरोधाभावः असत्प्रतिपक्ष [पक्षिन] त्वम् ;
यथा धूमानुमानादेः ॥

हेतुविभागः ॥ द्वे [द्वि] धा च व्याप्यम् अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि चेति । तत्र पूर्वोक्तपञ्चरूपोपपन्नं
विपक्षवत् अन्वयव्यतिरेकि ; यथा—पर्वतोऽग्निमान् ; धूमवत्त्वात् ; यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानसः ; योऽग्निः
स निर्धूमः यथा महाहृद इति । यद्यपि स्वसाध्यसाधनेऽन्वयव्यतिरेकयोरेक्योरन्यतरणैवात्मिति तावता व्यपदेशोऽपि युक्तः ;
तथाऽप्युभयसद्भावज्ञापनाय असाधारणकेवलान्वयिभ्यां व्यावृत्तिज्ञापनाय च व्याप्तिद्वयेन व्यपदेशः । तादृशमेव विपक्ष-
रहितं केवलान्वयि ; यथा—ब्रह्म शब्दवाच्यम्, वस्तुत्वात् द्रव्यत्वाद्वा, घटादिवत् । अनुभूतिरनुभाव्या, वस्तुत्वात्,
घटादिवदित्यादि । न ह्य [शब्द] वाच्यमननुभाव्यं वा किञ्चिदस्ति, येन विपक्षः स्यात् । असदस्तीति चेन्न, व्याहृत-
वचनत्वात् निरुपाधिकनिषेधासंभवाच्च । सोपाधिकनिषेधे सत एवासच्छब्देनाप्याकारान्तरनिमित्तेन व्यपदेशः । तथा च
यदि तत्र वस्तुत्ववाच्यत्वादिहेतुसाध्यव्यतिरेक उच्यते, तदा व्याघातः । अव्याहृतस्थलेषु त्वन्वयव्यतिरेकित्वमेव स्यात् ।
न च तदतिरिक्तमसदिति किञ्चित् प्रतीमः, येन तत्र व्यतिरेकमनुसंधयीमहि । एतेन, असतो व्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिच्छन्तो
निरस्ताः, तथा सत्यभावरूपेषु साध्येष्वसतोऽन्वयदृष्टान्तत्वस्याप्यवर्जनीयत्वप्रसङ्गाच्च ; हेतोश्चाप्रतीयमानत्वादेरभावात्मकस्य
वा यस्यकस्यचित् प्रयोक्तुं शक्यत्वात् । भाष्यादिषु तु क्वचित् शशविषाणाद्युदाहरणं प्रनिन्द्यभिप्रायेण परमतेन वेति
द्रष्टव्यम्, * पिशाचानां पिशाचभाष्यैवोत्तरं देयम् इत्यादिन्यायात्, स्वयमेव निरुपाधिकनिषेधासंभवस्य शून्यवा[दि]द-
निराकरणे दर्शितत्वाच्च । तर्हि विपक्षरहितस्य केवलान्वयिनो विपक्षवृत्त्यभावः कथमिति चेत्, हन्त ! किं तस्य
विपक्षवृत्तित्वमस्ति ? तदपि नास्तीति चेत्, तर्हि तावदेवानुमानाङ्गमित्युक्तम्, तदभावेऽपि तद्वृत्तिलक्षणविशिष्टस्यासिद्धे-
रिति । एतेन, केवलान्वयि नानुमानं, विपक्षरहितत्वात्, सर्वमनित्यं सत्त्वादित्यादिवदिति हेतुक [वराक] दुर्दरूढ-
दृष्टिर्दृषिता । ननु, यदि केवलान्वयि प्रमाणम्, अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात्, घटवदित्याद्यपि प्रसज्येतेति चेन्न, बाधि-
तत्वात् । तर्हि धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः, प्रमेयत्वात्, मीमांसकानामप्रत्यक्षत्वाद्वा, अस्मत्पुत्रादिवदित्यादि
स्यादिति चेन्न ; विपक्षे बाधकाभावादेरुक्तत्वात् । अनुभूतेः स्वयंप्रकाशाया अप्यननुभाव्यत्वे अनुभूतिपदप्रयोगस्यैव
निरर्थकत्वप्रसङ्गात् । परस्यानुभूतिविषयानुभवसिद्धयर्थमेव हि तत्प्रयोगः । एवं वाच्यत्वविपर्ययेऽपि बाधः स्पष्टः । तस्मात्
व्याहृतसाध्यविपर्ययं केवलान्वयि प्रमाणमिति संक्षेपः । अत एव महाविद्यादिरूपकेवलान्वयिनामप्यनवकाशः, अव्या-
हृतसाध्यविपर्ययत्वात् ; अन्यथा तेषां सर्वसाधकत्वसामर्थ्याभ्युपगममङ्गप्रसङ्गात् ॥

केवलव्यतिरेकिभङ्गः ॥ ननु न द्विविधं व्याप्यम्, केवलव्यतिरेकिणोऽपि भावात् ; तथा हि—अनुभूति-
रनुभाव्या, अनुभूतित्वात् ; यदनुभाव्यं न सा अनुभूतिः यथा घटः । न चान्वयव्याप्त्यभावादस्याव्याप्तिरिति
भाव्यम् [वाच्यम्], व्यतिरेकव्याप्त्यभावात् केवलान्वयिनोऽप्यव्याप्तिप्रसङ्गात्, द्वयोरपि व्याप्त्योः प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकिणि
प्रदर्शनीयत्वाभ्युपगमाच्च । उक्तं च वरदविष्णुभिश्चैरपि—* तत्पुनरन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकीति

त्रिविधम् इत्यादि । तत्त्वरत्नाकरेऽप्युक्तम्—* अक्षपादस्रैधमसूत्रयत् इत्यादीति चेत्, न तावदिह संप्रदायविरोधः, * केवलव्यतिरेकि तु साधनदशामेव नासादयति, सपक्षान्वयविरहात्, असाधारणवत् इत्यादिना आत्मसिद्धौ भगव-
द्यामुनमुनिभिः प्रपञ्चितत्वात् । उक्तं च न्यायकुलिशे स्त्रप्रकाशवादे श्रीमद्रामानुजार्यैः—* न च सिद्धान्तिनोऽयं प्रसङ्गः [प्रयोगः], केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यानभ्युपगमात् इति । अतो वरदविष्णुमिश्रोक्तमेवदेशितम्, परमतानुसारेण वोक्तम् । तत्त्वरत्नाकरेऽपि * अक्षपादस्रैधमसूत्रयत् इत्युपक्रमोक्तम्, न तु स्वमतनया । यत्तु तत्रैव हेत्वाभासिनिरूपणेऽप्युक्तम्—* इयं ह्यनध्यवमित्तकेवलव्यतिरेकिणो भिदा । विद्यमानसपक्षोऽपि पक्षमात्रवृत्तिः प्रथमः । अन्यस्त्वविद्यमानसपक्षो विपक्षव्यावृत्त इति । तत्र दृष्टे साध्यवति सपक्षे साधनस्य ततो व्यावृत्तावन्वयवाधादाभासत्वं स्पष्टम् । अदृष्टे तु तस्मिन् साध्यान्वयाक्षेपकपूर्वोक्तप्रमाणवतारादनाभासत्वं सुवचम् इति ; तदप्यनादरभाषितमिति मन्यामहे ; अन्यथा सपक्षैकदेशवृत्तेरप्याभासत्वप्रसङ्गान्, साध्यान्वयवाधस्य तावताऽपि सुवचत्वात्, लक्षणनिरूपणे चाभिप्रायव्यक्तेः, साध्यान्वयाक्षेपकाणां च सामान्यतोऽपि निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु सपक्षैकदेशवर्तिनः साध्यान्वयोऽप्यगतीति कथं साध्यान्वयवाधशङ्का ? सपक्षे सत्यपि पक्षमात्रवर्तिनो वा पक्ष एव साध्यान्वयसंभव कथं तद्वाधः ? तथाऽप्यन्यत्र क्वचित् साध्यसंबन्धो न दृष्ट इति चेत्, तुल्यं केवलव्यतिरेकिण्यपि । साध्यमपि तस्य क्वचिन्न दृष्टमिति विशेष इति चेत्, हन्त ! दोष एव गुणीभवत्याशुप्मतः । साध्यादर्शने साध्यासंबन्धोऽपि न दृष्टः स्यादिति चेत्, तर्ह्यसंबन्धदर्शनं दोष इति सपक्षैकदेशवर्तिनोऽप्यसौ दुस्त्वजः । क्वचित् संबन्धदर्शनात् तस्य दोषपरिहार इति चेत्, तर्हि क्वचिदपि संबन्धादर्शनात् केवलव्यतिरेकिणः साध्यसंबन्धप्रतीत्यनुत्पत्तिरेवेति किम [किं] वाधेन ? तेनैव पक्षे संबन्धः प्रतीयत इति चेन्न, सिद्धे संबन्धे व्याप्याद्यापकधीः, व्यापकप्रतीतौ च संबन्ध [प्रतीति] धीरित्यन्योन्याश्रयणात् ॥

अथ साध्याभावः साधनाभावेन व्याप्तः ; साधनाभावश्च निवर्तमानः स्वव्याप्यं साध्याभावमपि निवर्तयन् साधनस्य साध्यव्याप्यतामुपादायैव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः, अभावव्याप्तिवैपरीत्येन भावव्याप्तेः सार्वत्रिकत्वात्, साध्यसाधनविरुद्धधर्मद्वयान्वयसमव्याप्तेश्च साध्यसाधनसमव्याप्यव्यभिचारित्वसिद्धेरिति चेत्, भैवम् ;

व्याप्यानां व्यापकाभावव्यापकाभावयोगिता । कथं नाम नित्यत्वव्या केवलान्वयिवादिनः ॥

केवलान्वयिनि व्याप्ये न हि सर्वसपक्षगे । तद्व्यापके वा कापि स्यादभावप्रतियोगिता ॥

अपि च, अनध्यवसितेऽपि तथा व्याप्तिः सुवचा । नित्यत्वाभावो हि गन्धवत्त्वाभावेनावादिषु व्याप्तः । गन्धवत्त्वाभावश्च पृथिव्या निवर्तमानः स्वव्याप्यं नित्यत्वाभावमपि निवर्तयन् गन्धवत्त्वस्य नित्यत्वव्याप्यतामुपादायैव विश्राम्यतीति । नन्वेवमनित्यत्वेनापि व्याप्तिस्तस्य ग्रहीतुं शक्यत इति चेत्, तर्हि केवलव्यतिरेकिसाध्येन वस्त्वन्तरासाधारणस्वभावस्यापि व्याप्तिर्ग्राहीतुं शक्यत इति समो दोषः । तथा हि—घटः स्व[यं]प्रकाशः, घटत्वात् ; न यदेवं न तदेवम् ; यथा पट इति व्याप्तिः सुग्रहा । अनुभूतेरनुभाव्यत्वे घटादिवदननुभूतित्वप्रसङ्ग इति केवलव्यतिरेकिणो विपक्षे बाधकमस्तीति विशेष इति चेन्न, घटस्यानुभाव्यत्वे पटवदघटत्वप्रसङ्ग इति सुवचत्वात् । किंच सपक्षवति असाधारणे साध्यं क्वचित् प्रसिद्धमिति तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्ग्राहीतुं शक्या । इह तु साध्यधर्मस्य पूर्वप्रसिद्धतया तद्व्यतिरेकव्याप्ते-
[स्त, रेत] रसप्रतियोगिकत्वेन प्रवृत्ताया दुर्ग्रहत्वमेव । अथानुभाव्यत्वरूपतद्व्यतिरेकः सुग्रह इति चेन्न, तथाऽपि यदनुभाव्यं न सा अनुभूतिरिति व्याप्तिग्रहणदशायामेव प्रतियोगिभूतानुभूत्यनुभाव्यत्वदर्शनेन व्याघातात् । भावसाध[ध्य]क-

केवलव्यतिरेकिषु च यदि साध्यं पक्षे प्रसिद्धम्, तर्हि व्यर्थमनुमानम् । यद्यन्यत्र, तदा सपक्षे सति केवलव्यतिरेकित्वं न स्यात् । न चोभयातिरिक्तमस्ति, व्याघातात् । न हि भावाभावात्मना विकल्पेऽपि कोट्यन्तरसंभवः, * परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिः इति न्यायात् तुल्यं चेदमभावसाध [ध्य] कत्वेऽपि, [विशिष्ट]साध्यादिव्यतिरेकमुखेन व्याप्तेर्गृहीतव्यत्वात् ; अन्यथा कस्य केनैषा व्यतिरेकव्याप्तिः ? स्वरूपतः प्रवृत्ता [व]ऽपि हि व्यतिरेकव्याप्तिः । सा प्रकृत-व्यतिरेकत्वपरामर्शाभावे कथं प्रकृतस्योपकरिष्यति ? न च सामान्यतः कचिदिति विदितं साध्यं केवलव्यतिरेकिणा पक्ष-रूपे विशेषे व्यवस्थागत इति वाच्यम्, तथाविधसामान्योपस्थापकप्रमाणाभावात् । वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रति-योगि, धर्मत्वात्, घटत्ववदित्याद्यस्तीति चेन्न, स्ववचनविरोधात्, किञ्चिदिति निर्दिश्यमानस्य वेद्यत्वे तदभावाधिकरण-त्वविरोधात्, अवेद्यत्वे तत्र किञ्चिच्छब्दप्रयोगस्यैवानुपपत्तेः, यत्किञ्चिद्धर्मात्यन्ताभावलक्षणधर्मेण चानैकान्त्यात् । तस्य च सर्वत्र वृत्त्यनभ्युपगमे पुनर्व्याघातः । तथा सति हि कस्यचित् सर्वधर्मविशिष्टत्वमेष्टव्यम् । तथा च तत्र तद्वत्त्व-तदभाववत्त्वयोः समुच्चयः स्यात् । संविदोऽपि यत्किञ्चिद्धर्मात्यन्ताभावविरहे तन्निष्ठात्यन्ताभावसाधनविरोधः, तद्विरहेण पुनस्तत्सिद्धेश्च, यत्र यदत्यन्ताभावविरहस्तत्र तस्य सत्त्वावश्यंभावात् । न च स्वरूपमेवात्र तद्विरहः, तदारोपसहे तद-योगात् । एवं किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वलक्षणधर्मेणाप्यनेकान्तो वाच्यः । यदि कचित् किञ्चित्त्वं न स्यात्, अलीकतैव स्यात् । कथं च कचिदिति निर्दिष्टे किञ्चित्त्वं न स्यादित्युच्येत ? एवम्, इच्छादयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयाः, अष्ट-द्रव्याश्रितत्वायोगे सति गुणत्वादित्यत्राष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धौ व्यतिरेकिवैयर्थ्यम् । असिद्धौ स एव दोषः । गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते अनिरेकानतिरेकविप्रतिपत्त्या च संशये अष्टद्रव्याश्रितत्वकोटावनिष्टप्रसङ्गेनाभिमतकोटिपक्षपातिनी शङ्का जायते, तद्वलेन तदेककोटिगोचरस्मृतिसन्ततिर्वा । इदमेव च संभावितत्वं वस्तुनः । अतः संभावनासिद्धत्वेना-प्रसिद्धविशेषणत्वव्यतिरेकासिद्धयोरसिद्धेरिति चेन्न ; संभावनायाः प्रमाणत्वे पूर्ववत् प्रमाणान्तरानपेक्षणात्, अप्रमाणत्वे-ऽनुपयोगित्वात् । साध्यमानस्य पक्षमात्रे हि शङ्का गुणाय, न तु सार्वत्रिकी । यद्विपर्ययेऽनिष्टप्रसक्तिः, तत् प्रमाण-योग्यमिति निश्चिते विप्रतिपत्तिवाक्यजनितसंशयाधीनसंभावनापदमिदं च तथेति सामान्यतः प्रमाणविषयत्वे सिद्धे विशेषापेक्षायां व्यतिरेकिसाफल्यमिति चेन्न, इदं च तथेत्युपनयस्य निराश्रयत्वात्, सिषाधयिपितानुमानेन तत्सिद्धावन्यो-न्याश्रयणात्, प्रमाणयोग्यमित्यनेनैव प्रामाणिकत्वसिद्धौ प्रमाणविशेषचिन्तायाश्च निष्प्रयोजनत्वात् । यच्च गुणत्वादिति सामान्यतो दृष्टेन द्रव्याश्रितत्वे सिद्धे तत्र चागव्यव्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणे अष्टद्रव्याश्रितत्वानुपपत्तिसाचिव्यात् तत एव हेतोरतिरिक्ताश्रितत्वं सिध्यतीति ; नदपि न, तत्राप्यतिरिक्तविशेषाकारस्य कचिदप्यसिद्धेः । इच्छादयोऽनुपपन्न [स्थल]-व्यतिरिक्ताश्रिता इति सामान्यसाधने तु, यो यद्द्रव्याश्रितत्वानुपपत्तौ सत्यां द्रव्याश्रितः, स ततोऽतिरिक्तद्रव्याश्रितः, यथा गन्धादिः ; इच्छादयश्च तथा, इत्यन्वयस्यापि सिद्धौ न [सिद्धेर्न] केवलव्यतिरेकिता । अस्त्वेवम्, तथाऽपि पश्चात् केवलव्यतिरेकिणाऽपि जीवितुं शक्यमिति चेन्न, * सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते इति न्यायेनाशक्यत्वात् ॥

अथ सामान्यतः सिद्धेच्छाद्याश्रयपक्षीकारेण विगीतोऽष्टद्रव्यव्यतिरिक्तः, इच्छाद्याश्रयत्वादिति साध्यते ; तदा गुणादौ सपक्षे तिष्ठति त्वयैवाभास [तोच्यते] तेप्यते । गुणादिनिष्ठ [तया] हेत्वन्तरप्रयोगे तु अन्वयित्वमेव । तत्र तु गुणादेरपि पक्षीकरणे अंशतः सिद्धसाध्यत्वम् । तदसिद्धौ पुनरप्रसिद्धविशेषणता । यच्च—इच्छादेः कार्यत्वादिना सामान्यतः समवायिकारणसिद्धौ, शरीरमिच्छासम्भवायिकारणवत्, प्राणादिमत्त्वात् ; न यदेवं न तदेवमिति सर्वदोष-

परिहारः—इति ; तदपि न, संबन्धमात्रसाधने घटादेः सपक्षत्वापातात् ; शरीरत्वादिलक्षणसंबन्धविशेषसाधने त्वप्रसिद्ध-
विशेषणत्वात् । अन्यथा घटः इच्छासमवायिकारणवान्, घटत्वात् ; न यदेवं न तदेवमित्यपि प्रसङ्गात्, अन्यतो
विशेषनिर्णय [ये-अस्य] यस्य निरवकाशत्वात् । न च वह्न्यादिसंबन्धसाधनेऽप्येवं संबन्धविकल्पप्रसङ्गः, वह्निसंयोगित्वस्य
स्वरूपतःसिद्धस्य पक्षधर्मताबलेन पर्वतनिष्ठत्वमा [त्रे] त्रविशेषलाभात् ; अत्र त्विच्छासमवायिकारणसंबन्धविशेषस्यैव साध्य-
धर्मस्य स्वरूपतः क्वचिदप्यसिद्धत्वेन तस्य शरीरनिष्ठत्वसाधनायोगादिति । यत्तु सर्वं कार्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकम्, कादा-
चित्कत्वात् ; वेदाः सर्वज्ञप्रणीताः, वेदत्वादित्याद्युदाहरणम् ; तत्रापि सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वादेः क्वचिदप्यग्रहणात् तद्यति-
रेकस्य साधनयतिरेकेण व्याप्यत्वग्रहणमनुपपन्नम् । यदि प्रत्येकव्युत्पन्नसर्वविदादिपदसमुदायसमभिव्याहारमात्रेण साध्य-
सिद्धिरिति मन्यसे, तदा शशविषाणादिवद्योग्यपदसमभिव्याहारमात्रेण भ्रान्तिसिद्धे साध्यमित्युक्तं भवति । यदि बाधका-
भावादत्रायोग्यत्वं नास्तीत्यभिप्रायः, तदप्यसारम्, सामान्यतः सिद्धस्यैव विरोधस्य साधकाभावे बाधकत्वात्, तस्यैवानु-
मानस्यैतत्साधकत्वेऽन्योन्याश्रयणात् । न चागमतया तानि पदानि तदर्थमुपस्थापयन्ति, अनभ्युपगमात्, आ [सत्त्वागमो-
क्तव्यो] सोक्तत्वनित्यत्वयोरभावे तदनुपपत्तेश्च । अथागमसिद्धे सर्वज्ञमात्रमुपजीव्य तत्पूर्वकत्वं साध्येत, तथाऽपि तत्पूर्व-
कत्वस्याप्रसिद्धिस्तदवस्थैव । तस्यापि चेत् प्रसिद्धिरागतो गृह्येत, सा चेत् पक्षे, कृतमनुमानेन । विपक्षे चेत्,
व्याघातः । सपक्षस्तु नात्र त्वयेष्यते, तथा सत्यन्वयव्यतिरेकित्वापातादिति । एवं केवलव्यतिरेक्युदाहरणान्तरेष्वपि
दूषणमुन्नेयम् । सर्वत्र च केवलव्यतिरेकिणि सत्त्वादिभिः केवलान्वयिभिः सार्वत्रिकसाध्यदर्शनलब्धजीवितैः प्रतिरोधो
बाधो वा ग्राह्यः । एवं केवलव्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धेस्तद्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्ग्रहा । अन्वयव्यतिरेकिण्यपि अन्वयव्याप्ति-
रेव प्रधानभूता । व्यतिरेकव्याप्तिरप्यन्वयसिद्धप्रतियोगिलाभात् समीची । तत्रान्यतरव्याप्युदाहरणमात्रेणापि परार्थ-
प्रयोगोऽपि चरितार्थ इति ॥

लक्षणनिरूपणम् ॥ ननु यदि केवलव्यतिरेकि न प्रमाणम्, लक्षणमिति किमपि न स्यात्, तस्य तदात्म-
कत्वात् । तदभावे च कथं परस्परव्यावृत्तवस्तुव्यवस्था ? ततश्च विलीनं लौकिकपरीक्षकवैदिकव्यवहारैरिति ; तत्र,
लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वाभावात् । उक्तं हि तत्त्वरत्नाकरे—

* अर्थासाधारणाकारप्रतिपत्तिनिबन्धनम् । सजातीयविजातीयव्यवच्छेदेन लक्षणम् ॥

इत्युक्त्वा *सचायं जात्यादिराकारः प्रमेयं निष्कृष्य लक्ष्यतः प्रमाणस्य सजातीयविजातीयव्यवच्छेदांशे सहकारीति लक्षण-
मुच्यत इति । एतेन तत्त्वप्रतिपादकं प्रमाणं त [त्तन्नि] त्वनिष्कर्षे शरणमित्युक्तं भवति । एतेन लक्ष [णशब्द] णानिरुक्ति-
मात्रेण लक्ष्यमपलपन्तो निराकृताः । न हि प्रतीतमिति [मपि] सर्वं निर्देष्टुमपि [ष्टुं] शक्यम्, सर्वलौकिकपरीक्षकव्यवहृतस्य
घटस्यापि पृथुबुध्नादिमन्वाङ्गुलिनिर्देशविषयत्वादेः साधारणत्वात्, तद्विशेषस्य तु दुर्वचत्वात् । उक्तं च दण्डिना—

* इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् । तथाऽपि न तदाख्यातुं सरस्वत्याऽपि शक्यते ॥ इति ॥

असाधारणधर्मोपस्थापनेन व्यवहारव्यवस्थापकमाप्तवाक्यादिकमेव [वा] लक्षणम् ; यथा गन्धवतो पृथिवीति ।
यत् गन्धवत् तत् सर्वं पृथिवीशब्देन व्यवहर्तव्यम्, नेतरदिति हि तदर्थः । प्रमाविषयः प्रमेयमित्यादिषु च
लक्षणतया संमतेषु विपक्षशून्यत्वेन केवलव्यतिरेकित्वमाप्तसङ्गः । यद्वा अन्वयव्यतिरेकिविशेष एव लक्षणम् । स च
समव्याप्तः । असाधारणो व्यापको धर्मो लक्षणमिति वा लक्षणम् । तत एवेतरप्रतिक्षेपस्त्वत्त्वं च सिध्य [सिध्येदि] ति ;

यथा—शरीरादेः पार्थिवत्वादिसंदेहे, शरीरं पार्थिवम्, गन्धवत्त्वात्, घटवत् । शरीरमाप्यादिकं न भवति, गन्धवत्त्वात्, घटवदित्यादि । तदेवं तत्त्वतदितरप्रतिक्षेपयोः साधनालक्षणत्वं गन्धवत्त्वस्येति । नन्वनेकव्यक्तिसंग्राहकलक्षणे तथा स्यात् । एकव्यक्तिलक्षणे तु कथम्, यथा आकाशादेः शब्दमात्रवत्त्वादाविति चेन्न, आकाशादिशब्दानामपि जातिशब्दत्वात् । कल्पादिभेदापेक्षया बहवो ह्याकाशादयः । अस्तु तथा तेषु । ईश्वरादिलक्षणं तु कथम्? न हीश्वरस्य कल्पादिभेदेऽपि भेदेऽस्ति; सत्यम्; तत्र तु प्रागुक्तनीत्यैव धर्मिग्राहकेणैव लक्षणविशिष्टलक्ष्यसिद्धावसाधारणधर्मातिरिक्तव्यावृत्त्यभावाच्च साध्यं किञ्चिदवशिष्यते; तथाऽपि तत्रेश्वरादिलक्षणव्यतिरेकस्यानीश्वरत्वव्याप्तेर्ब्रह्मादिषु केषुचिदीश्वरतया शङ्क्यमानेषु तेनानीश्वरत्वं साध्यते । तत्र चान्वयव्यतिरेकत्वमेव । प्रतियोगिनः प्रमाणसिद्धेश्वाभावनिरूपणोपपत्तिः । प्रयोगश्च—ब्रह्मादयोऽनीश्वराः, सकलजगत्सृष्ट्याद्यकारणत्वात्, घटवत् । कालो न प्रकृतिः, महदादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत् । त्रिगुणं कालातिरिक्तम्, कलादिविकाररहितत्वात्, चेतनवत् ॥

एवं तदात्मना शङ्क्यमानानां तद्व्यतिरेकसिद्धेस्तस्यापि तेभ्यो व्यतिरेकः सिद्ध इति लक्षणफलम् । अतः सर्वत्राप्यन्वयित्वमेव । एवं तर्हि सर्वस्मिन्नेव लक्षणे तदितरस्य तद्व्यतिरेको वक्तुं शक्यः; यथा—गवयो न गौः, सास्त्रादिरहितत्वात्, महिषवदित्यादीति चेत्; अस्त्वेवम्, तावताऽपि न लक्षणस्य केवलव्यतिरेकत्वम् । अयं गौः, सास्त्रादिमत्त्वात्, यथा अस्मदीयः; यो गोव्यतिरिक्तः, नासौ सास्त्रादिमान्, यथा महिष इत्यत्र; नायं गौः सास्त्रादिरहितत्वात्, यथा महिषः; यो गौः स सास्त्रादिमान्, यथा संमत इत्यत्र चान्वयव्यतिरेकत्वमेव । ये पुनः विप्रतिपन्नस्सर्वो गौरिति व्यवहर्तव्यः, अगोव्यावृत्तो वा, गोत्वात्, सास्त्रादिमत्त्वाद्देति लक्षणस्य केवलव्यतिरेकत्वमाहुः; तेषामंशतः सिद्धसाधनत्वमपि दुष्परिहरम् । सकलव्यक्तिसंग्राहकप्रवृत्तिनिमित्तस्य सकलेतरप्रतियोगिकव्यावृत्तेश्वासिद्धतया नैवमिति चेन्न, गौरिति व्यवहर्तव्य इत्यत्रापि गोत्वमेव व्यवहारनिमित्तमिति नियन्तुमशक्यत्वात्, अन्यस्याप्यसाधारणधर्मस्य तन्निमित्तत्वाविरोधात्, लाघवादेश्च समत्वात् । गोत्वनिमित्तगोव्यवहारवानित्येव साध्यार्थे [चा] प्राग्वदप्रसिद्धविशेषणत्वादिकम् । सकलेतरप्रतियोगिकव्यावृत्तिसाधने त्वपोहवादिन इवान्योन्याश्रयणम् । अपि च, लक्षणादधिके भेदे [सति क्रांतीत] क् वाऽतीतस्य संभवः । तस्यैव तत्त्वे किं केन किमर्थं साधयिष्यसि ॥

किं च महिषादिसमस्तव्यावृत्तेरेकस्मिन् गवि सिद्धत्वादपरिहृतमेव सिद्धसाधनत्वम् । एतदेव चानूद्य तच्चरत्वाकरेऽप्युक्तम्—* क्षोण्यादिलक्ष्यं प्रमाणसिद्धं न वा ? तदसिद्धावाश्रयासिद्धिलक्षणात्मनो हेतोः । सिद्धौ च साधनं मुधा । स्वरूपसिद्धावपि व्यवच्छेदः साध्यत इति चेत्, [न;] तादृगेव तदपि । तथाऽपि ह्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः स्यात्, इतरव्यवच्छेदस्य क्वचिदनालोचितचरत्वात्, सिद्धौ वा साधनवैयर्थ्यात् । किं च प्रमाणस्य स्वविषयव्यवस्थायां प्रमाणान्तरापेक्षणादनवस्थितिपरतःप्रामाण्ये प्रसज्येयाताम्;

तस्माद्धर्मः प्रमेयात्मा धर्मिनिष्कर्षमाचरन् । लक्षणं न प्रमाणात्मेत्युक्तयैव दिशा गतिः ॥ इति ॥

तस्माद्यथोक्त एव लक्षणप्रकारः, न पुनस्तस्य केवलव्यतिरेकत्वमिति । एवं केवलव्यतिरेकिणि निरस्ते प्रामाणिकानां हेतुकभङ्गभारस्य त्र्यंशोऽवरोपितः ॥

अनुमानविषयविशेषनिरूपणम् ॥ केवलान्वयिन्यपि व्याहृतसाध्यविपर्ययव्यतिरिक्ताः सर्वे विपक्षे बाधकाभावात्तरस्ताः । अन्वयव्यतिरेक्यपि अत्यन्तातीन्द्रियार्थगोचरा अप्यैन्द्रियिकव्याप्त्युपजीवनेन प्रवर्तमानाः सपक्षानुगतव्याप्ता-

कारवैकल्यात् सोपाधिकत्वादिभिर्निराकृताः । चन्द्रबिम्बपरभागादिकं तु नास्मदाद्यतीन्द्रियम् । पर्वतपरभागादिवदिन्द्रिय-
संप्रयोगाभावादेव तदग्रहणोपपत्तिरिति युक्तं तदनुमानम् । सन्ति हि सतोऽप्यनुपलम्भहेतवो बहवः ; यथोक्तं सांख्यैः—

* अतिदूरात्सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ॥ इति ॥

यत्तु, * सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः । महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ इति ।
ईदृशविषयेऽनुमानं वार्यते, न तु दृष्टजातीयसूक्ष्मेषु; यथा उष्णजलादौ वह्न्यादेः । यत्र तु शास्त्रेणैव व्याप्य-
व्यापकभावग्रहणम्, तत्रात्यन्तातीन्द्रियाणामप्यनुमानं न वारयामः ; यथा—तत्तज्जातिगुणकर्मवर्णप्रज्ञामेधागदादिषु दृष्टेषु
तत्तत्कारणभूतादृष्टविशेषानुमानमिति । * अतीन्द्रियेऽर्थे सर्वत्र शास्त्रमेव प्रमाणम् इति भाष्यमपि प्रत्यक्षसिद्धव्याप्यपु-
जीवनेन अत्यन्तातीन्द्रियार्थसाधनबाधनप्रतिक्षेपपरम् ; न तु शास्त्रसिद्ध [व्याप्यपुजीवनेना] व्याप्तिमूलातीन्द्रियानुमान-
निषेधार्थम् ; तत्रापि शास्त्रमूलतया तस्मिन्नेव विश्रमाच्छास्त्रमेव प्रमाणमिति वाचोयुक्तेरविरोधात् ॥

सामान्यतोदृष्टादिनिरूपणम् ॥ एतेन अस्मदादिप्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकं विशेषतोदृष्टम्, तदयोग्यार्थं
सामान्यतोदृष्टमिति परोक्तविभागस्यापि विषयः सिद्धो भवति । लौकिकेष्वेव [वा] सूक्ष्मासूक्ष्मविभागात् तत्सिद्धेः ।
किञ्चिज्जातीयात् तद्यापकजातीयस्यानुमानं सामान्यतोदृष्टम् ; यथा धूमादग्नेः । व्याप्ति[ग्रहदशायां व्याप्यतया] दशा-
दृष्टयैव व्यक्त्या देशान्तरकालान्तरादौ व्यापकतया दृष्टव्यक्तेरेवानुमानं विशेषतोदृष्टम् ; यथा—कृत्तिकया रोहिष्य-
नुमानमिति केचित् । तत्रापि निष्क्रेषे कृत्तिकोदयरोहिष्यासत्तिव्यक्तीनां भूयस्त्वात् तदातनेन कृत्तिकोदयेन तादात्विकी
रोहिष्यासत्तिव्यक्तिरेवानुमीयत इति सामान्यत एव व्याप्तिग्रहः, अन्यथा व्याप्ति [ग्रह] दशादृष्टमात्रविषयत्वे स्मृतिमात्र-
त्वप्रसङ्गात् । एवं स्वरविशेषात् पुत्राद्यनुमानेऽपि पूर्वस्वरवदद्यतनस्वरस्य पुत्रस्वरत्वानुमानात् सिद्धोऽद्वौ भेदः । तेनैव
शैलशृङ्गेण तस्यैव शैलस्य कथमनुमानमिति चेन्न, कथंचित् स्मृतिमात्रत्वात् । तत्कालवर्तित्वार्जवाद्यतिरिक्तग्रहे तु
तत्कालादिव्यक्तिभेदसिद्धिरिति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये प्रथममाहिकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाहिकम् ॥

परार्थानुमानभङ्गः ॥ तदिदमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति केचिद्विभजन्ते ; तदयुक्तम्, सर्वेषामप्यनुमानानां
स्वप्रतिसंधानबलेन प्रवृत्ततया स्वव्यवहारमात्रहेतुत्वेन च स्वार्थत्वात् । वाक्यप्रतिपन्नेऽपि [तस्मिन्] न वाक्यबलादर्थसिद्धिः ;
किंतु वा [क्यार्थोपस्था]क्योत्थापितव्याप्तिप्रतिसंधानादिनैव । न च प्रतिवादिवाक्यं व्युत्थितस्य प्रमाणम् । आप्तश्चेद्भूयात्
तत्रापि व्याप्तिमात्रे तेनोपदिष्टे श्रोता स्वयमेवानुमिन्यात्, न तु साध्यार्थज्ञानेऽप्युपदेशमपेक्षते । यदि च वाक्यप्रति-
पादितत्वमात्रेणानुमानस्य परार्थत्वम्, तदा प्रत्यक्षागमयोरपि तथा विभागप्रसङ्गः, केषुचिदर्थेषु प्रमाणतया तयोरेवाभि-
धेयत्वात् । एतदुक्तं भवति—द्विविधानि प्रमाणानि, स्वयमेव सिद्धानि, परवाक्यपूर्वाणि चेति सामान्यत एव विभागः
कार्यं इति । एतदेव ह्युक्तं तत्त्वरत्नाकरेऽपि—

* सर्वं प्रमाणं सामग्र्या स्वत एव प्रवृत्तया । जन्यते परवाक्येन वृत्तया चेति हि द्विधा ॥

अतोऽनुमानं द्विविधं स्वपरार्थत्वभेदतः । प्रत्यक्षागमसामग्र्योः परवाक्ये प्रदर्शिते ॥

वक्ष्यते व्यवहारा [धूमनुमानं निरुच्यते] ध्वन्यनुमानस्य तूच्यते ।
अनुमोद्बोधकं वाक्यं प्रयोगः साधनं च तत् ॥ इत्यादि ॥

पञ्चावयववाक्यनिरूपणम् ॥ तदेवमनुमोद्बोधकं वाक्यं प्रतिज्ञादिपञ्चावयवम् । तत्र [परं प्रति] परप्रतिपिपाद-
यिषया पक्षवचनं प्रतिज्ञा ; यथा पर्वतोऽग्निमानिति । तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति वृद्धाः । साधकत्व-
प्रकाशकविभक्तिपदान्तरसमभिव्याहार [दि] युक्तं लिङ्गस्य वचनं हेतुः ; यथा धूमवत्त्वात्, धूमवत्त्वेन, धूमोऽत्र विद्यते
यत इत्यादि । प्रसङ्गद्वारेण वा, अन्यथा निर्धूमत्वप्रसङ्गादित्यादि । सम्यग्व्याप्तिनिर्देशपूर्वकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । तच्च
व्याप्तेर्दृष्टान्तस्य च शैलीमनुरुध्य अन्वयोदाहरणं व्यतिरेकोदाहरणमिति भिद्यते । तत्र यो धूमवान् सोऽग्निमान् ; यथा
महानस इत्यन्वयोदाहरणम् । योऽनग्निः स निर्धूमः ; यथा महाहृद इति व्यतिरेकोदाहरणम् । यदुक्तसाधनं तदुक्त-
साध्यम् ; यदुक्तसाध्यं न भवति, तदुक्तसाधनं न भवति ; यथा संप्रतिपन्नमिति सामान्यतोऽप्युदाहरन्ति । अत्र च
यदित्थं तत्तथेति साधारणप्रयोगादेव सर्वोपसंहारः सिध्यति ; यथा गौर्न पदा स्पष्टव्या इत्यादौ । अतो यद्यदिति
वीप्सानपेक्षा । कस्यचित्तु सा [स्याद्यथा] स्पष्टार्था । दृष्टान्तनिदर्शनेन व्याप्ततया पक्षे हेतुमुपसंहरद्वाक्यमुपनयः । सोऽपि
पूर्ववत् द्विधा—अयं च तथा, धूमवानित्यन्वयोपनयः, अयं न तथा, निर्धूम इति व्यतिरेकोपनयः । हेतुपूर्वं पक्षे
साध्यमुपसंहरद्वाक्यं निगमनम् । तत्रापि पूर्वतुल्यन्यायतया द्वैविध्यमनुसंधेयम् ; यथा—तस्मादसावग्निमान् इति,
अयं निरग्निर्न भवतीति च ॥

पञ्चावयवानियमनिरूपणम् ॥ एते पञ्चावयवाः प्रयोक्तव्या इति नैयायिकाः । उदाहरणान्तं तदाद्यं वा
त्रितयं प्रयोक्तव्यमिति मीमांसकाः । उदाहरणोपनयावेवेति सौगताः । वयं त्वनिय[तं]मं ब्रूमः, नियमवदनियम-
स्याप्याभिमानिकतया सिद्धान्तत्वोपपत्तेः । दृष्टश्चानियमेन भाष्यादिषु प्रयोगः—कचित् पञ्चावयवः, कचित् व्यवयवः,
कचिदवयवकल्पनारहितः, कचिदेकव्याप्तिकः, कचिद्व्याप्तिद्वयविशिष्टः इत्यादि । इदं च वादिनोः परस्परसंवादानुरूप-
यथाभिमतव्यवहाराभ्यनुज्ञालिङ्गम् । प्रतिवाद्यभिमतप्रस्थानेन व्यवहारमन्येऽपि केचिदिच्छन्ति, *पिशाचानां पिशाचभाष्यै-
वोत्तरं देयमिति न्यायात् । अतोऽप्यनियतावयव एव प्रयोगः । उपपन्नश्च मृदुमध्यकठोरधियां विस्तरसंग्रहाभ्यां
व्यवहारः । यद्यप्युदाहरणोपनयाभ्यामेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सिद्धत्वात् तावदेव तत्त्वतो वक्तुमुचितम् ; तथाऽपि विव-
क्षित [स्फौट्या] स्पाष्टयाय प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि, उदाहरणोपनयनिगमनानि वा वाच्यानि, अन्यथा विवादविषयस्य
साध्यार्थस्य व्यक्तप्रतिपादनानुपपत्तेः । ये तु प्रतिज्ञादित्रयानन्तरं हेतोरसिद्धयन्यथासिद्धिपरिहारार्थं उपनयः ; निगमने
हेत्वंशः सिद्धसाधनतापरिहाराय, साध्यांशस्तु बाधपरिहारायेति वर्णयन्ति ; तैर्नूतं तत्तद्दोषपरिहाराय मन्त्रपाठोऽयमिष्टः,
प्रतिज्ञाहेतुभ्यामेव तदर्थाभिधानसिद्धेः, अन्यथा नायमसिद्धो नापि बाधित इति व्यक्तमेव वक्तव्यत्वात् । आभासोद्धार-
[निबन्धने, निर्बन्धः] निबन्धेन पुनरुक्तिश्चेति । भगवद्यामुनमुनिभाष्यकारादिभिश्च पञ्चावयवा अपि हेतवः प्रयुक्ता इति
चेत्, सत्यम् ; अत एव ह्यनियमः सिद्धान्तितः । न च ग्रन्थेषु निबद्धमिति व्यवहारेऽपि तथेति नियमः, * स च
प्रत्यगात्मा मुक्तावप्यहमित्येव प्रकाशते, स्वस्मै प्रकाशमानत्वात् इत्यादावन्वयव्यतिरेकौ द्वावप्युक्ताविति, तावता तयो-
र्द्वयोरप्यवश्यपठनीयत्वापातात् । यच्चैदं प्रयोगसंस्थानं निर्णीतम्, न तत्राप्यस्माकं निर्बन्धः, अत्र पर्वतोऽग्निरस्ति, यदत्र
धूमो विद्यते ; दृष्टं च धूमव [तां सर्वेषां]तामग्निमत्त्वमित्यादिनाऽपि तदर्थप्रतिपादनोपपत्तेः । दृश्यन्ते चैवंविधानि चित्राणि

प्रयोगवाक्यानि सर्वसैद्धान्तिकानां ग्रन्थेषु । एवमेव च पदानामन्वयमात्रं प्रधानयित्वा लौकिकवैदिकव्यवहारा अपि वर्तन्ते । तच्चरत्नाकरेऽपि, पञ्चानाम[प्य]वयवानां पृथक् प्रयोजनान्यभिधाय * अतश्च [सर्वत्र] पञ्चावयववाक्यमाद्रियन्ते वेदाचार्यादयः—* पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषवित् इत्यादौ, इत्यभिधायैव पुनरनियमः प्रतिपादितः—* न च सर्वदा सर्वेऽवयवाः प्रयोज्याः, न न्यूना नाधिका इति निर्बन्धीमः, वक्तृप्रतिवक्तृसंप्रतिपत्तौ लघूपायोपादानेऽपि दोषाभावात्, लोकेऽपि तथा व्यवहाराच्च—इति । साधर्म्यवैधर्म्यवचनप्रयोगे चोक्तम्—* [यथायोगं] यथोपयोगं प्रतिपत्तूपेक्षया विकल्पसमुच्चयावेव, अविरोधादिति । अन्यचोक्तम्—* प्रतिज्ञायाः परं हेतूदाहरणयोर्न क्रमनिर्वन्धः, व्याप्तिहेतुप्रदर्शने विशेषाभावादित्यादि । अत एव पक्षादिवचनदोषविशेषाणां केषांचित् तत्रैवोक्तानामपि नियमकथाविषयत्वं सूचितम् । उपमानान्तर्भावदशायां चोक्तम्—* सोऽयं गवयपदाभिधेयः, गोसदृशत्वात्; य इत्थम्, स तथा, यथोक्तमासेन; अयं च गोसदृशः; ततस्तत्पदवाच्यः इत्युक्त्वा—

* व्याप्तौ दृष्टान्तदृश्यायामवश्यं स निदर्श्यते । आगमाद्व्याप्तिसिद्धौ न व्याप्तिस्मृत्यर्थमीयते ॥

धूमवानग्निमानेवेत्याप्तोक्तायां तथा गतिः । इत्यादि ॥

प्रज्ञापरित्राणे तु वरदविष्णुमिश्रोक्तानुसारेणैवमुक्तम्—

* परार्थमनुमानस्य प्रयोगेऽवयवस्वरयः । प्रतिज्ञा चाथ हेतुश्च तथोदाहरणं मतम् ॥ इत्यादि ॥

अतो व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपादनोपयुक्तेन येनकेनापि प्रकारेण व्यवहरेत् । नियमकथायां तु यथानियममिति रहस्यम् ॥

कथानिरूपणम् ॥ विचारविषयगोचरो वादिप्रतिवादिवाक्यसंततिविशेषः कथा । सा द्विविधा वीतरागकथा विजिगीषुकथा चेति । पूर्वो वाद इति सामान्यशब्देनैव विशेषतोऽपि निर्दिश्यते । सा चैवं न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे लक्षिता—* परस्य स्वोपदे [शो न्याय] शन्यायेन निश्चितार्थो व्यवहारो वादः इति । शिष्याचार्यव्यवहारवत् प्रमाण [त्वा] तर्काभिमानास्पदसाधननिश्चितार्थविषयो व्यवहारो वाद इत्यर्थः । तत्र स्वपक्षस्थापनं परपक्षदूषणमित्यवयवद्वयम् ॥ केचित्तु साधनसमर्थनदूषणसमर्थनादिभिः सह पञ्चावयवतामाहुः; तदयुक्तम्, स्वपक्षदूषणोद्धारतत्समर्थनादेरप्यवयवान्तरत्वप्रसङ्गात् । यदि स्वपक्षसाधनादौ तदन्तर्भाव इति न पृथग्[ग्रहणात्] गणना, तदा स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेपयोरेव सर्वान्तर्भाव इति तावत्येव गणनोचिता । अत्र च बुद्धिपूर्वकदुष्टवचनानि न संभवन्ति, [अन्यत उ] अन्यानि तूद्भावितन्यभ्युपगन्तव्यानि, तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तत्वात् । विजिगीषुकथायां तु गत्यन्तरमलभमानस्य परव्यामोहनेनापि पाक्षिकविजयः समत्वं वा संभवेदिति बुद्धिपूर्वकदुष्टप्रयोगसंभवः । सा च द्विधा जल्पो वितण्डेति । तत्रोभयपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपवती कथा जल्पः । वादिपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपमात्रवती [कथा] वितण्डा । केचित्तु वितण्डायामपि वीतरागविजिगीषुभेदाद्भेदमाहुः; तदयुक्तम्, वीतरागस्य परपक्षप्रतिक्षेपर्यन्तव्यापाराभावे तत्त्वनिर्णयासिद्धेः । विजयस्तु तावताऽपि संभवत्येव, अभ्युपगम [नीयस्य] निय [तत्त्वात्] तत्त्वात् । वादे परपक्षस्य कालात्ययापदेशनिर्वाहे तु न पुनः स्वपक्षनिरूपणं, तेनैव तत्फलस्यापि सिद्धेः । न हि पुनस्तस्यैव प्रमाणस्य पाठे प्रयोजनम् । न च स्थापितस्वरूपादिमतं प्रमाणमनादृत्य मानान्तरमन्वेषणीयम् । न च नैरपेक्ष्येणोपरमाद्वितण्डात्वम्, अपेक्षायां संत्यां प्रतिवादि [ना स्व] पक्षस्थापनस्यापि कर्तव्यत्वेन वैषम्यात् । जल्पे तूक्तिगुणदोषाभ्यामपि जयपराजयौ स्यातामिति कालात्ययापदेशयोपन्यस्तस्यापि प्रमाणस्य पुनः पाठाद्युपपत्तिः । आगमसिद्धा चेयं कथात्रयव्यवस्था, * वादजल्पवित्ण्डाभिः इत्यादिवचनात् ॥ केचित्तु वित्ण्डाद्वय-

मेव व्यत्यस्तं जल्प इति वदन्ति; तथाऽपि तथैव नियमात् कथात्रयगणनं नानुपपन्नम् । उक्तं च जल्पवितण्डयोरपि लक्षणं **संयोगाधिकरणे**—*स्वपक्षप्रामाण्यप्रतिपक्षाप्रामाण्यनिश्चयार्थो व्यवहारो जल्पः । प्रतिपक्षाप्रामाण्यमात्रनिश्चया[र्थो]र्ध-व्यवहारो वितण्डा इति । **श्रीमद्रीताभाष्येऽपि**—*वादः प्रवदतामहम् इत्यत्र *जल्पवितण्डादि कुर्वतां तत्त्वनिर्णयाय प्रवृत्तो वादो यः, सोऽहम् इति व्याख्यानात् कथात्रयं दर्शितम् । एतेन *विप्रं निर्जित्य वादतः, *न विगृह्य कथां कुर्यात् इत्यादिभिर्जल्पवितण्डयोर्निषेधो विशिष्टविषय इति दर्शितम्; कदाचिद्वाह्यकुदृष्टि[दर्प]भङ्गाय द्वयोरपि कार्यत्वात् । तथा **चाक्षपादसूत्रम्**—*तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् इति ॥

कथाङ्गनिरूपणम् ॥ अथ कथाङ्गानि—सभ्यानुविधेयसंवरणम्, वादिप्रतिवादिनियमः, कथाविशेषव्यवस्था, निरूप्यनिर्णय इति चत्वार्येव । **वरदविष्णुमिश्रैस्तु**—*जल्पश्चतुरङ्गः, अङ्गानि वादिप्रतिवादिसभापतिप्राश्निकाः इत्युक्तम् । वादे तु न सभ्यादिसंवरणनिर्वन्धोऽस्ति, अपलापादीनां प्रायशस्तत्रासंभवात्; वीतरागाः शिष्यगुरुसब्रह्मचारि-शिष्टश्रोत्रियश्रेयोर्थिनो हि तदधिकारिणः । सभ्यानां दैवादागतानां त्ववर्जनम् । अनुविधेयसंवरणं तु सर्वथा [दा]ऽनपे-क्षितमेव, विजयफलप्रतिपादनाद्यर्थत्वादनविधेयस्य । रागद्वेषरहिता अत्र्यवरा विषमसंख्याः सभ्याः स्युः, द्वैधे अधिकानां वचनस्य ग्राह्यत्वात् । एकोऽपि वा प्राज्ञतमः । ननु सिद्धान्तनियमोऽप्यवस्थापेक्षितः; तत् कथं चतुष्टयम्? सत्यम्; निरूप्यनियम एव तस्यान्तर्भावादनुक्तिः । न हि तमन्तरेण स उपपद्यते । यत्र तु नानासिद्धान्तानुमतोऽर्थो निरूप्यते, तत्र व्यवहारविशेषनियमार्थं सिद्धान्तविशेषनियमोऽप्यस्तु ॥ केचित्तु निग्रहसामस्त्यासामस्त्योद्भावनप्रतिज्ञानकथापर्यव-साननियमाभ्यां सह षडङ्गान्याहुः; तदयुक्तम्, इच्छाकल्पितत्वेनावस्थापेक्षितत्वाभावात्, अनियतस्य चाङ्गत्वायोगात्; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । वादे तावत् कथा हि तत्त्वनिर्णयपर्यन्ता वा स्यात् अशक्तिपर्यन्ता वा; न तत्र नियमकृत्यम्; द्वयोः संप्रतिपत्तेरेव पर्यवसानमित्युक्तं भवति । जल्पवितण्डयोरपि निग्रहपयन्ता [सा] । अतस्तत्रापि किं नियमेन ? उक्तं हि **ब्रह्मापरित्राणे**—

*निग्रहस्थानपर्यन्ता विजिगीषुकथा मता । तत्त्वनिर्णयपर्यन्तो वादः स्याच्च पुनःपुनः ॥

हेत्वाभासापसिद्धान्ताननुयोज्यानुयुक्तयः । दृश्यन्ते यत्र तत्रैव वादोऽवसितिमान् भवेत् ॥ इति ।

यदि त्वेकस्मिन्नेव निग्रहे कथापर्यवसानमिति नियमो जल्पवितण्डाङ्गमङ्गीक्रियते; तर्हि ए[क]तथैव भाषया भाषितव्यम्, प[ग]द्यादिनियमेनाभिधेयम्, एतत्प्रमाणजातीयं वाच्यम्, महाविद्यादिरीतिरपि ग्राह्या, लिखित्वैव निरूप्यम्, गगन-सूचनभूतलविलेखनादिविकाराः परिहार्याः, मध्ये नान्येन संलपनीयमित्यादिनियमानामप्यङ्गत्वप्रसङ्गः ॥

निग्रहस्थाननियमः ॥ स्वारसिकस्तु कथासु निग्रहस्थाननियम उच्यते । वादे तावत्, अपलापादिकं प्रायशो न संभवति । संभवदपि प्रतिज्ञान्तराज्ञानादिकमनुद्भाव्यम् । उद्भाव्यमप्यवाचकादि न कथाविच्छेदकम् । संप्रतिपत्त्या अनेकहेतुदृष्टान्तदूषणाद्यभिधानेऽपि न दोष इति । जल्पवितण्डयोस्तु यथाभ्युपग[मं]तं सर्वे निग्रहाः ॥

कथास्वरूपविवेकः ॥ तदेवमङ्गेषु चतुर्षु पञ्चसु वा सिद्धेषु यथावलेपं नियमान्तरेषु, कृतेषु, अवहितेषु च सभ्यप्रतिवादिषु, तदभ्यनुज्ञातेन वादिना प्रथमं स्वसाध्यमुद्दिश्य तत्र विवक्षितः प्रत्यक्षादिरूपः प्रमाणविशेषो वाच्यः । प्रतिवाद्यापादितश्चाभास उद्धरणीयः । विपक्षे बाधकाभावादिप्रसङ्गे च तर्को वाच्यः । ये पुनः संक्षेपतो विस्तरतो वा आभासोद्धारं तर्कप्रयोगं चावश्यम्भाविनमाहुः, तैर्नूनम् *अस्मद[पवरके]वकरे कांस्यं नास्ति इति लोकवादोऽनुसृतः ।

अनिष्टप्रसङ्गश्च, आभासोद्धारतर्कप्रयोगवाक्ययोरपि स्वयमेव दूषणोद्घारादेः कर्तव्यत्वप्रसङ्गात् । एवं तदुपर्यपीत्यनवस्था । प्रतिवादिनाऽपि तत्तदनुभाषणपूर्वकं तत्र दूषणं वाच्यम् । ततश्चैवं परस्परवाक्यानुभाषणप्रतिशेषाभ्यामुक्तिप्रत्युक्तिपरम्परा-सिद्धेः । अत्र व्यवहारस्य प्रतिज्ञासाधनदूषणनिर्णयरूपेण चतुष्पात्त्वम्, प्रथमद्वितीययोर्वादिनिष्पाद्यत्वम्, तृतीयस्य प्रतिवादिनिष्पाद्यत्वम्, तस्य च कदाचित् संप्रतिपत्त्यात्मकत्वम्, चतुर्थस्यापि वादिभ्यां सभ्यैर्वा कार्यत्वम्, प्रतिज्ञातविषये प्रत्यक्षानुमानागमेषु मनीषितस्य यथोचितमुपन्या [सः] सप्रकार[र्थः]रः, प्रत्यक्षस्यासिद्ध्या दूषणे सदस्यैरेव निर्णे[तव्य] यत्वम्, लैङ्गिकस्यासिद्ध्या दूषणे तस्याप्यंशस्य प्रतिज्ञापूर्वकं साध्यत्वम्, प्रतिवादिना वादिना वा अनैकान्तिकत्वाद्युद्भावने कृते तेनैव तत्साध्यत्वम्, प्रत्यनुमाने समबलतया निरूपिते सति द्वयोरपि विजयाभावः, वैतण्डिकस्य तु तावताऽपि विजयः, प्रतिकक्ष्यं च वादिप्रतिवादिवचनयोर्लेखनीयत्वम्, छलजात्योरेकान्तविजयाभावेन त्याज्यत्वम्, कदाचिदवष्टम्भ-विजयावहत्वमात्रेण तत्त्वाध्यवसायसंरक्षकत्वम्, अन्यदन्यदपि विस्तरेण तच्चरत्कारे प्रत्यपादि । तदेवंविधेऽस्मिन् व्यवहारे निग्रहस्थानानि यथासंभवमाविर्भवन्ति । तानि च स्वनामधेयेन अर्थतो वा यथानियममुद्भाव्यानि ॥

निग्रहस्थानसामान्यलक्षणम् ॥ कथायां स्वाश्रयस्य पराजयनिमित्तं निग्रहस्थानम् । तस्य तन्निमित्तत्वं तत्त्वा-प्रतिपत्तिसूचनेन । तत्त्वाप्रतिपत्तिश्च अप्रतिपत्तिविप्रत्तिप्रकारा, प्रतिपत्त्यभावे विपरीतप्रतिपत्तौ च तत्त्वाप्रतिपत्तेरविशिष्ट-त्वात् । ततश्च तदुभयसूचनान्निग्रहस्थानद्वैविध्यम् । कर्तव्याकरणमकर्तव्यकरणमिति वा । त्रेधा च कश्चित् संग्रहः—वक्तव्यानुक्तिः, उक्तिदूषणम्, उक्तार्थदूषणं चेति । एतदवान्तरभेदान्निग्रहस्थानवैचित्र्यम् । तथा हि—उक्तहानिः, उक्त-विशेषणम्, उक्तापलापः, उक्तविरोधः, अपसिद्धान्तः, अवाचकम्, अनन्वितम्, अप्राप्तकालम्, अविज्ञातार्थम्, अर्थान्तरम्, न्यूनम्, अधिकम्, पुनरुक्तम्, अननुभाषणम्, अज्ञानम्, अप्रतिभा, विक्षेपः, मतानुज्ञा, पर्यनुयोज्यो-पेक्षणम्, निरनुयोज्यानुयोगः, प्रमाणाभासाश्च बहुविधाः प्रत्येकं निग्रहस्थानानीति ॥

उक्तहानिः ॥ कथायां स्वाक्ते परेण दूषिते स्वेनैव तत्परित्याग उक्तहानिः । सा द्विविधा ; शब्दतोऽर्थतश्च । यद्येतद्दुष्टम्, तर्हि त्यक्तमिदं मया इत्यादिः शब्दतः, अन्यत् तर्ह्युपादीयते इत्यादिस्त्वर्थतः । एषा च प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्त-प्रत्यक्षागमादित्याज्यभेदात् प्रतिज्ञाहानिहेतुहान्यादिभेदं भजते । तत्र प्रतिज्ञाहानिर्यथा—नित्यः शब्द [इति कैवल्य-कथकेनोक्ते अपसिद्धान्तेन दूषिते, तर्हि अनित्योऽस्त्वित्यादि । हेतुहानिर्यथा—अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादित्युक्ते अनैकान्तिकत्वेन प्रत्युक्ते, तर्हि त्यक्तम् ; अस्तु कृतकत्वादित्यादि । (तत्रैवान्यद्व्यापकं साध्यं) तत्रैव अस्तु सामान्यतो-ऽप्यन्यद्व्यापकं साधनमित्यादिवचने प्रतिज्ञाहान्यादि ।] इत्युक्ते बाधितत्वेन दूषिते तर्हि अनित्यः शब्दः इति । हेतु-हानिर्यथा—तत्रैव शब्दत्वादित्युक्ते असाधारण्यादिभिर्दूषिते, तर्हि कृतकत्वं हेतुरिति । दृष्टान्तहानिर्यथा—तत्रैव सामान्य-वदित्युक्ते साध्यसाधनविकलतया दूषिते, तर्हि घटो दृष्टान्त इत्यादि । एवं धर्मविशेषणहेतुविशेषणदृष्टान्तविशेषणादेरपि हानिरूढ्या । प्रत्यक्षहानिर्यथा—स्थिरः शब्दः प्रत्यभिज्ञानादित्युक्ते भ्रान्ततुल्यत्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि अनुमानेन आगमेन वेत्यादि । आगमहानिर्यथा—सर्वं क्षणिकं सर्वज्ञेन तथाऽभिधानादिति सौगतेनोक्ते बुद्धस्थानासत्त्वेन प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि सत्त्वानुमानादित्यादि । एवं हान्यन्तरारण्यापि चिन्तनीयानि । वादे तु सदुक्तं निर्वाह्यम् । असदुक्तं तु त्याज्यमेव, तन्निर्वहणस्य तत्त्वनिर्णयानङ्गत्वात्, तद्विपर्ययस्य तु तदर्थ्यादिति । दुष्टस्य त्यागान्निर्दोषः स्यामिति सङ्कला-दुक्तहानिसंभवः । निर्वाहमेव वदेत् । जल्पवितण्डयोस्तु उक्तं च निर्वहैदिति रहस्यम् ॥

उक्तविशेषणम् ॥ अविशेषितपूर्वोक्ते दूषिते, तद्विशेषणनिक्षेप उक्तविशेषणम् । अविशिष्टपरित्यागादेतदपि हानिरेवेति चेन्न, अविशिष्टत्वस्यानुक्तत्वात्, उक्तमात्रस्य चापरित्यागात् । साध्यसाधकांशविशेषणभेदादेतत् प्रतिज्ञान्तरहेत्वन्तरसंज्ञं निग्रहस्थानद्वयमक्षपादेन पठितम् ; तदयुक्तम्, सामान्यसंग्रहस्य दृष्टत्वात् ; अन्यथा हानिरपि तथैव प्रतिज्ञाहानिर्हेतुहानिरिति निग्रहस्थानद्वयं स्यात्, अविशेषात् । उक्तं च हेत्वन्तरं पृथगभिधानैरपि **वरदमिष्णुमिश्रैः—**

* पक्षदृष्टान्तहेत्वादिदूषणे कथिते सति । पुनर्विशेषणादानं प्रतिज्ञान्तरमिष्यते ॥ इति ।

द्विविधं चैतत्, सामान्यतो विशेषतश्चेति ; यथा—अनित्यः शब्दः प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकेण प्रयुक्ते, सामान्यादिभिरनैकान्तिकत्वे मीमांसकेनोद्भाविते, अस्तु तर्हि यत्किंचिद्विपक्षव्यावर्तकं विशेषणमिति सामान्यतः ; अस्तु तर्हि जातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादिति इति विशेषतः । इदमपि पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमादिरूपविशेष्यभेदाद्बहुविधम् । तत्र पक्षविशेषणं यथा—अनित्यशब्द इत्युक्ते मीमांसकेन अंशतः सिद्धसाधनत्वाभिधाने, तर्हि वर्णात्मकः शब्द इत्यादि । साध्यविशेषणं यथा—क्षित्यादिकं प्रयत्नवत्पूर्वकमित्युक्ते प्राचीनादृष्टसाधकप्रयत्नवज्जीवपूर्वकतामात्रेण सिद्धसाधनत्वेऽभिहिते, अस्तु तर्हि साक्षादुपादानादिगोचरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवत्पूर्वकमिति इति । हेतुविशेषणं प्रागुदाहृतम् । दृष्टान्तविशेषणं यथा—यत् सत्, तत् क्षणिकम्, यथा घट इति बौद्धेनोक्ते साध्यविकलतया प्रत्युक्ते, अस्तु तर्हि कुर्वत्क्षणावच्छिन्नो घट इति । प्रत्यक्षविशेषणं यथा—भावरूपाज्ञानम् अन्धकारादिवत् सर्वलोकप्रत्यक्षमित्यद्वैतिनोक्ते बाह्यान्तरप्रत्यक्षविकल्पानुपपत्त्या दूषिते, अस्तु तर्हि साक्षिप्रत्यक्षमन्यदेवात्र प्रमाणमित्यादि । एवमुदाहरणान्तराण्यपि चिन्त्यानि । निर्विशेष [स्यैव] णस्य दोषो विशिष्टे [तु स] नापततीति व्यवसायादुक्तविशेषणसंभवः । प्रागेव पुष्कलं वदेत् । अपुष्कलोक्तं तु जल्पघ्नितण्डयोस्तात्पर्यभेदादिना निर्वहेत्, न तु विशेषयेदिति रहस्यम् । सतो हानौ विशेषणे च पर्यनुयोज्योपेक्षणसंप्रीचीनमिदं निग्रहस्थानद्वयमुद्भाव्यम् । न च तथा सति स्वदोषोद्भावनदोषः, व्यामोहनार्थं प्रत्युक्तमसदप्यनेन न ज्ञातमित्यवष्टम्भविजयावहत्वात् । दूषणाधिक्यं तु न सर्वदा दोष इति ॥

उक्तापलापः ॥ स्वयमुक्तस्य सभ्यादिविदितस्य परेण दूषितस्य निगूहनमुक्तापलापः । स च बहुविधः— न मयैवमुक्तमिति वा, अन्यदेव मयोक्तमिति वा, त्वमेवोक्त्वा मय्यारोपयसीति वा, त्वदुक्तमन्योक्तं वा मयाऽनूदितमिति वा, पार्श्वस्थेनैवमुक्तमिति वा, अनुक्तमप्रक्रान्तमेव त्वया भ्रान्तिवशादवगतमिति वा, अशरीरिवाक्यमिदमिति वा । ईदृशस्यापलापस्य संभवहेतुः पश्यतोहरेषु शिक्षणीयः । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तप्रत्यक्षागमाद्यपलपनीयभेदादयमपि बहुविधः पूर्ववदुदाहरणीयः । नियमपरिहरणीयहस्तचेष्टाद्यपहवसंग्रहाय कृतापलाप इति लक्ष्यलक्षणसिद्धिः । स्पष्टानुष्ठितनिह्वे च समर्थनीयान्तराभावात् परिषदनुविधेयावेव स्थेयतया शरणम्, विश्वसाक्षिणां चतुर्दशानामपि तूष्णींभावात् [तूष्णीकत्वात्] । एवं सार्वलौकिकप्रतीत्यपहवेऽपि । उक्तं च **नारायणार्यैर्भगवद्गीता[भाष्ये]व्याख्याने—**

* प्रसिद्धमपि विज्ञानं वादे यो नाम निहुते । स सदस्यैर्नियन्तव्यो व्यवस्था नान्यथा यतः ॥ इति ॥

सभ्यादिविदितमुक्तं कृतं वा नापलपेदिति रहस्यम् । अपलापमेव प्रतिज्ञासंन्यासशब्देनाक्षपाद उपचचार ; तदिह हानिसंन्यासशब्दयोरैकार्थ्यभ्रमहेतुतया नाद्रियामहे । अत्रापि सदपलापे पूर्ववत् पर्यनुयोज्योपेक्षणसंप्रीचीनता । एतानि त्रीण्यपि निग्रहस्थानानि तृतीयादिकक्षयाभावीनि तदुत्तररक्षयोद्भाव्यानि ॥

उक्तविरोधः ॥ स्वोक्तस्य स्वेनैव विरुद्धकरणमुक्तविरोधः । स द्विधा पदवाक्यभेदात् । पदविरोधो यथा—ईश्वरोऽनीश्वरः[निश्वरः] इत्यादि । वाक्यविरोधो यथा—ईश्वरः सर्वज्ञ एव ; तथाऽपि स्व [I] ज्ञानमेकं न जानातीत्यादि । स चायमवान्तरभेदाद्बहुविधः । तत्र प्रतिज्ञापदद्वयविरोधो यथा—ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यादि । पक्षहेतुविरोधो यथा—ईश्वरः कर्मवश्यः, जीवत्वादित्यादि । साध्यहेतुविरोधो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, अकर्तृकत्वादित्यादि । स्ववचनविरोधो यथा—यावज्जीवमहं मौनी मूको वेत्यादि । स्वक्रियाविरोधो यथा—सर्वदा निर्व्यापारोऽहमित्यादि । एवम्, न किञ्चिदहं याचे, अतो मेऽर्था दीयन्ताम् ; अमृतं पीतवानहम्, तथाऽपि मे तद्वर्णतः पलितमासीत् ; न कश्चिन्मे सिद्धान्तः, तथाऽपि शून्यं चिन्मात्रं वा तत्त्वम् ; अवेद्यं ब्रह्म, तथाऽपि तज्ज्ञानान्मोक्षः ; न किञ्चित् कारणं कार्यं वा, तथाऽपि भूतपरिणतिविशेषाच्चैतन्यमित्यादीनि तत्तत्सैद्धान्तिकानां व्याहतभाषितान्यवगन्तव्यानि । एषु चोक्तस्य क्वचिच्छाब्दो विरोधः, क्वचिदार्थः । अभ्युपगतनियमविरुद्धाचरणमप्यत्रैवान्तर्भवति ; तद्यथा—संस्कृतमभ्युपगम्य अपभ्रंशेन भाषणम् ; कृत्स्नानुभाषणाद्यभ्युपगमे दृष्यमात्रानुभाषणादिकम् ; हस्तचेष्टादिवर्जनमभ्युपगम्य तत्करणमित्यादि । एवं शास्त्रान्तर-पठितानि विसन्धिप्रयतिभङ्गभिन्नवृत्तनेयार्थत्वादीन्यपि तत्तन्नियमापेक्षया दृष्टान्यान्यत्रैवान्तर्भवन्ति । जैनकौमारिरादिनयेन विरोधतिरस्कारादनवधानादेश्चास्य संभवः । स्ववचनस्वाभ्युपगमाविरुद्धमेवाचरेदिति रहस्यम् । अयं प्रथमादिकक्षयाभावी तदनन्तरकक्ष्योद्भाव्यः ॥

अपसिद्धान्तः ॥ स्वाभ्युपगत [सिद्धान्त] विरुद्धाभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः ; यथा—सांग्यस्य आत्मा कर्तेति ; वैशेषिकस्य आत्मा चिद्रूप इत्यादि । एवं स्वस्वसैद्धान्तिकानभ्युपगतं प्रमाणं पुरस्कुर्वन्नपि वस्तुतस्तत्प्रामाण्ये तदभावेऽप्यनेनैव निग्राह्यः, तत्प्रमाणत्वे वक्तव्यदृष्टान्तराभावात्, तदप्रमाणत्वे तद्वेतुसमर्थनप्रयासतोऽप्युद्भूतस्याभ्युपगमनियतस्यास्यैवोद्भावयितुमुचितत्वात् । यस्त्वनुमानादिकमर्थापत्त्यादिशब्दमात्रेण व्यपदिशति, न स निग्रहीतव्यः । अभ्युपगततदैक्यस्य पर्याय [वादे] पाठे विरोधाभावेन निरपराधत्वात् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अथ चेत् स एवावष्टम्भेन पृष्टः पृथक्त्वं प्रतिब्रूयात्, तथाऽप्यपसिद्धान्तावतारः । एवं कौमारिरादेरभ्युपगतवहिर्भावस्यार्थापत्त्यादेरन्तर्भावानुज्ञानेऽपि पूर्ववत् तद्याथार्थ्यायाथार्थ्ययोरयमेव निग्रहः । अत्र स्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरुद्धकरणमात्रव्यवच्छेदायाभ्युपगमशब्दः । समस्ति हि वस्तुतो निग्रहस्थानान्तरेष्वपि स्वसिद्धान्तविरुद्धाचरणम्, परिहृतसर्वापराधेन कथा प्रवर्तनीयेति सर्वसैद्धान्तिकसंमतत्वात् । न चैतावता सर्वेषामपि निग्रहस्थानानामपसिद्धान्ततेति । नन्वेवमपि अपसिद्धान्त उक्तविरोधेऽन्तर्भावनीयः, एतत्सिद्धान्तवर्त्मना व्यवहरिष्यामीति कथारम्भं प्रतिज्ञाय तत्पर्यवसानात् पूर्वं तद्विरुद्धभाषणात् ; सत्यम् ; त्वत्परिगृहीतसिद्धान्तविरुद्धोऽयमर्थस्त्वयाऽभ्युपगम्यते ; अतः पूर्वोक्तसिद्धान्ताभ्युपगमवाक्यविरोध इति वक्तव्यम् ; तत्र प्रथमपर्वणि स्थितस्योपजीव्यस्योद्भूतस्य सिद्धान्तविरोधस्यैवोद्भाव्यत्वमुचितमिति पृथग्व्यपदेशः । स्वस्यापि तत्तच्छास्त्रकर्तृसाम्याभिमानात्, प्रमादादेश्चास्य संभवः । अतीर्थकरः स्वस्वाभ्युपगतसिद्धान्तविरुद्धं नाङ्गीकुर्यादिति रहस्यम् । कथं तर्हीकस्मिन्नेव दर्शने मतभेदप्रवृत्तिरिति चेत्, तीर्थकरवाक्यानां तत्तत्परत्वाभिमानात् । कथं तर्ही वार्तिकादिसृष्टिरिति चेत्, स्वतन्त्रस्य सतोऽभ्युपग [तै] मैकदेशस्य स्वयमंशतस्तीर्थकरत्वात् । अस्त्वेवमपसिद्धान्तेऽपीति चेन्न, पूर्वमेव तथाऽभ्युपगमाभावात् । अभ्युपगमे वा को नाम तत्रापसिद्धान्तमुद्भावयेदिति । अस्य प्रायशो द्वितीयादिकक्षयासु संभवः । पृथक्व्यवहारेषु प्रथमकक्षयायामपि । द्वितीयकक्षयायां तु स्वसिद्धान्तविरुद्धसाधनेऽपि सिद्धसाधनत्वोद्घाटनाद [I] स्त्येव तत्संभवः ॥

सिद्धान्तः ॥ अथ कः सिद्धान्तः ? प्रामाणिक इत्यभ्युपगतोऽर्थः ।

अभिमानैकमूलत्वादन्वोन्यं च विरोधतः । न कश्चिद्यदि सिद्धान्तो नैवं तत्सिद्धयसिद्धितः ।

सिद्धान्ताभाव एवायं प्रामाणिक इतोप्यते । नेप्यते वा द्विधाऽप्येवं सिद्धः सिद्धान्तसंग्रहः ॥

स त्रिविधः—सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसिद्धान्तभेदात् । यमन्तरेण वादव्यवहारोऽपि न घटते, स सर्वाभ्युपगतः सर्व-
तन्त्रसिद्धान्तः; यथा प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिरित्यादि । अभ्युपगतो हि माध्यमिकादिभिरपि सांवृतादिसंज्ञातः प्रमाण-
प्रमेयव्यवहारः । स्वतन्त्र एव सिद्धः परतन्त्रैर्निषिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः; यथा—वैयाकरणस्य स्फोटः; सौगतस्य क्षण-
भङ्गः, दिगम्बरस्य सप्तभङ्गी, कौमारिलदेः शब्दभावनादिलिङ्गार्थता, त्रय्यन्तविदामांशितुः सर्वशरीरित्वादि । अमी च
सिद्धान्तान्तरानभ्युपगमप्रसिद्धिदशायामेव प्रतितन्त्राः; यदि कश्चिदन्योऽपि तीर्थकरस्तानेवार्थानभ्युपगच्छेत्, तदा
तेषामभ्युपगमसिद्धान्तत्वम् । न चापूर्वास्तीर्थकरा न भवन्तीति नियमः, तथात्वे प्राथमिकैकसिद्धान्तपरिशेषप्रसङ्गात् । न
च तैस्तेऽर्था नाभ्युपगन्तव्या इति वाच्यम्, आवापोद्गापभेदानामिदानीमपि दर्शनात्, अभिमानमूलत्वाच्च सिद्धान्ताना-
मिति । अव्यापकः स्वतन्त्रस्य तन्त्रान्तरस्य च साधारणोऽभ्युपगमसिद्धान्तः; यथा—नैयायिकादीनां सामान्यविशेषसम-
वायादिः, सांख्यादीनां भेदाभेदादिः, सौगतादीनां प्रपञ्चमिथ्यात्वादिः । परतन्त्रे साधितः स्वतन्त्रे च समाश्रित इति वा,
तन्त्रान्तरसिद्धसद्भावस्य वस्तुनो विशेषपरीक्षणमिति वा केचिदाहुः । अत्र स्वतन्त्रपरतन्त्रसाधारण्यमेव निष्कृष्टलक्षणं
भवति ॥ केचित्तु कस्य चित् साधने अनुषङ्गसिद्धोऽन्य आधारसिद्धान्त इति चतुर्धा विभागमाहुः; यथा—क्षित्यादेः
सकृत्कत्व [मात्र] सिद्धावीश्वरसिद्धिरित्यादि । अक्षपादश्च सिद्धान्तचातुर्विध्यं प्र [कम्या] कृत्याह—* यत्सिद्धान्त्यप्रकरण-
सिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः इति; तदयुक्तम्, तस्य सर्वैरभ्युपगमे सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात्, स्वतन्त्रमात्रसिद्धौ प्रतितन्त्र-
त्वात्, परैरपि कैश्चिदभ्युपगमेऽभ्युपगमसिद्धान्तत्वात् । केवलं त्वयमस्य सिद्धान्त इति निर्णये अनुषङ्गसिद्धिलिङ्गं भवती-
त्येतावता यदि पृथगभिधानम्, काममभिधीयतामिति ॥

अवाचकम् ॥ शब्दशास्त्रविरुद्धस्वरूपमवाचकम्; यथा—कृतद्वितसमासाख्यातलकारात्मनेपदपरस्मैपदसकर्मका-
कर्मकलिङ्गवचनविभक्तिवर्णादेशागमप्रभृतीनां विपर्यासन्यूनातिरेकादयः । उदाहरणानि त्वशिक्षितानां वचनान्येव द्रष्ट-
व्यानि । अपशब्दमपि सुशब्दयिष्यामीति वैयाकरणत्वगर्वादशिक्षितत्वानवधानादिभिश्चास्योक्तिसंभवः । वक्तव्यतयाऽभ्यु-
पगतभाषामूलव्याकरणसिद्धमेव नियमकथायां भाषितव्यमिति रहस्यम् । उक्तं च **प्रज्ञापरित्राणे—**

* साधुगीर्वाणवाप्यैव प्रयोगनियमे कृते । अप [अंशा] शब्दान्यभाषामि [भा] भाषणं चापि दूषणम् ॥

अकृते नियमे सर्वभाषाभिरपि भाषणम् । स्वल्पे च पुनः साधुशब्दग्रहणमिष्यते ॥ इति ।

एवं सत्ययमपि नियमविरोध इति चेत्, सत्यम्; तथाऽपि स्वतोऽपशब्दस्य दूषणत्वसंभवादुपजीव्यत्वाच्चास्यापि पृथग्यप-
देशः । * सर्वभाषाभिरपि इत्युभयाभ्युपगतैकापभ्रंशभाषाविषयम्, न पुनस्तदातदा यथेच्छमव्यवस्थितभाषाभिप्रायम्,
तथा सति परानभ्यस्तभाषयाऽपि भाषणप्रसङ्गे परस्परवार्तानभिज्ञतया वादिनोर्निष्फलपरिश्रमत्वप्रसङ्गात् । अत उभयाभ्य-
स्तया नियमपरिगृहीतयैव भाषया व्यवहरेदित्यर्थः । इदं च निग्रहस्थानं सर्वकक्षयासंभावितं तदैवोद्भाव्यं च ॥

अनन्वितम् ॥ उचितान्वयशून्यमनन्वितम् । तद्विधा पदवाक्यभेदात्; यथा—स्तम्भः कुम्भः कुड्यं कुत्सूल-
मित्यादि । यथा च पर्वतो वह्निमान्, महाहृदी बकोट [बहूदक] वानित्यादि । व्यवहितान्वयमप्यनन्वयम्, प्रतीत्यभावा-

विशेषात् । न चास्य विपर्याससङ्करः, पद्य [अदि] नियमकथायां विपर्यासस्य क्षन्तव्यत्वेऽपि व्यवहितान्वयस्य दूषणत्वात्, विपर्यासे व्यवहितान्वयत्वाभावात् । संभावितसमस्तान्वयप्रकारविकल्पे तदनभ्युपगन्तुर्विकल्पविशेषानन्वय इत्याहुः । नन्वाकाङ्क्षासत्तियोभ्यताभिरन्वयः ; तासामेकैकाभावेऽप्यनन्वय इति सिद्धम् । ततश्च येषु वाक्येष्वकाङ्क्षासत्त्योरभावः, तत्रानन्वितनिग्रहस्थानावकाशः ; यत्र तु योग्यताविरहादनन्वयः, तत्र विरोधनिग्रहस्थानमेव स्यात्, विरोधमन्तरेणायोग्यत्वस्यापादयितुमशक्यत्वादिति चेत्, अस्त्वेवम् ; तथाऽपि पृथग्विषयलभान्निग्रहस्थानद्वयं सिद्धम् । नन्वनन्वितस्यास्ति पृथग्विषयः, तथाऽपि विरोधस्य सर्वस्यायोग्यतयैव क्रोडीकारान्न पृथग्विषयलभ इति चेत्, सत्यम् ; तथाऽप्यन्यथायोग्यतानिमित्तस्य विरोधस्यैवोद्भूतत्वात् तस्यैवोद्भाव्यत्वम् । न चैवमाकाङ्क्षासत्तिविरहयोरपि पृथगुद्भाव्यत्वम्, तयोर्द्वयोरप्यन्यप्रतीतेरेवानुदयात् । इह तु शब्दस्वरसतो जातस्यान्यवबोधस्य विरोधेन बाधादिति । यत्र तु विप्रलम्भकादिवाक्ये प्रतिवादिवाक्ये च सामान्यतस्तत्तद्वस्तुस्वभावप्रयुक्तविरोधाभावेन दृढोदितेऽप्यन्यवबोधे प्रमाणान्तरपरामर्शाद्बाधः, तत्र तु तत्तत्प्रमाणबलाद्दिशेषतः सत्यपि विरोधे तत्तत्प्रमाणबाध एवोद्भाव्यः, तस्यैव तत्रोपजीव्यत्वादिति ॥

अप्राप्तकालम् ॥ विवक्षितक्रमस्य विपर्यस्तकरणमप्राप्तकालम् ; यथा—सभ्यानुविधेयसंवरणादिकमकृत्वा प्रयोगे वादात्प्रमत्तविपर्यासः, प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तादेर्विपर्यासेन वचने अवयवविपर्यासः, अनित्यः शब्द इत्यादाववयवांशविपर्यासः, तर्कमभिधाय प्रयोगे अङ्गाङ्गविपर्यासः, वाद्युक्त[मशेष]मदृपयित्वा प्रतिवादिना स्वपक्षसाधने वादविपर्यास इत्यादि । वाक्यस्य परप्रत्यायनार्थत्वाद्द्विपर्यासेऽपि परप्रत्ययसंभवाभिमानात् तदुक्तिसंभवः । नियमकथायामभ्युपगतक्रमातिक्रमेण न कुर्यादिति रहस्यम् । अनित्यः शब्द इत्यादिप्रयोगस्तु विपर्यासेऽपि शीघ्रान्वयप्रतिपत्तेरनियमकथायां वादे च सोढव्य इत्यादि ॥

अविज्ञातार्थम् ॥ त्रिभङ्गचन्तराभिधानेऽपि प्राश्निकप्रतिवादिष्वन्यतमेनाप्यज्ञातार्थं वचनमविज्ञातार्थम् । तच्चाप्रसिद्धप्रयोगस्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रयोगार्थान्तरसाधारणप्रयोगादिभेदाद्बहुविधम् । तत्राप्रसिद्धप्रयोगो यथा—अहार्यो वीतिहोत्रवानित्यादिः । स्वसिद्धान्तमात्रसिद्धप्रयोगो यथा—पञ्चस्कन्धद्वादशायतनादिप्रयोगः सौगतानाम् ; अस्तिकायपर्यायपुद्गलादिप्रयोगो दिग्भ्ररणाम् ; यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञादिप्रयोगः पातञ्जलानाम् ; स्फ्यकपालादिप्रयोगो मीमांसकानाम् ; सुतेजाः विश्वरूपः, पृथग्भर्त्मा, बहुलः, रयिः, प्रतिष्ठेति त्रय्यन्तविदामित्यादि । साधारणप्रयोगो यथा—महीभृत् लोहिताश्ववानित्यादिः । केवलयोगमूलप्रयोगो यथा—पयःपयोधिसंभवाकान्तपदवैशेषिकगुणः उत्तरावध्युपलक्षितवस्तुसत्तावान्, पूर्वान्तोपलक्षितवस्तुसत्तायोगित्वात्, दण्डादिव्यापारनिष्पाद्यावयवसंयोगासमवायिकारणद्रव्यवदित्यादिः । स्वोक्तिदोषतिरस्करणश्रद्धया प्रतिवादिष्व्याकुलीकरणाद्यभिसन्धेर्वा संभवोऽस्य । स [भा] भ्यप्रसिद्धैर्विवक्षितासाधारणैरगमितयोर्गैर्निरस्तप्रस्तादिदोषैः पदैर्व्याहरेदिति सारम् ; प्रतिवाद्यभ्युपगमे तु प्रहेलिकाप्राया अपि व्यवहाराः प्रवर्तन्ते । अत एव हि दृष्टैर्माहाविद्यादिरीतीनां प्रयोगोऽभ्युपगम्यत इति ॥

अर्थान्तरम् ॥ प्रकृतानुपयुक्तवचनमर्थान्तरम् ; यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, प्रमेयत्वादित्युक्त्वा, स्वयमेव दूषणप्रतिभासे, प्रमाविषयः प्रमेयम्, तत्र च त्वप्रत्ययान्तं प्रमेयत्वपदमित्यादि । एवं कुशकाशावलम्बेन प्रकृतानन्वितराजवार्तावतरणादिकमपि । ईदृशानां स्वाज्ञानसंवरणार्थं परव्यामोहनार्थं च प्रयोगसंभवः । अन्वितमप्युपयुक्तमेव वदेदित्युपदेशः ॥

न्यूनम् ॥ वक्तव्यत्वेन स्वसिद्धान्तनिर्णीतस्यैकदेशकथनं न्यूनम् ; यथा—पञ्चावयववादिनो नैयायिकस्य व्यव-
यवप्रयोगः, कौमारिलादेर्ध्ववयवप्रयोग इत्याद्यवयवन्यूनम् । वादिनः स्वपक्षसाधनमनाहत्य परपक्षं दूषयितुमिच्छतो
वादन्यूनम् । सभ्यसंवरणादिकमकृत्वा स्वपक्षं साधयतः कथारम्भन्यूनम् । नचात्र विपर्यासः, तस्य क्रमत्यागात्मकत्वात्,
अत्र तु क्रमिण एव त्यागात् । यदि न्यूनत्वोद्भावने पश्चात्करिष्यामीति ब्रूयात्, तदा अस्तु विपर्यास इति । एवं
यावत्संभवं विकल्पयतोऽपि संभावितकोट्यन्तरानुक्तौ विकल्पन्यूनत्वमाहुः । स्तम्भादलंबुद्ध्या वा अस्य संभवः । आत्म-
सिद्धान्तसिद्धं [द्धम] पूर्णं [न]च वदेदित्यादेशः ॥

अधिकम् ॥ अन्वितमुपयुक्तमपुनरुक्तं कृतकरतया स्वसिद्धान्तनिर्णीतमधिकम् । तत्र हेत्वधिकं यथा—धूम-
वत्त्वादालोकवत्त्वादित्यादि । दृष्टान्ताधिकं यथा—मठवन्महानसवदित्यादि । व्याप्यधिकं यथा—अन्वयव्यतिरेकयोर्द्वयो-
रप्यभिधानम् । तर्काधिकं यथा—एकविषयेऽनेकानिष्टप्रसङ्गनम् । दूषणाधिकं यथा—असिद्धोऽयं हेतुर्विरुद्धश्चेत्यादि ।
सामान्यत आदिशब्दोपादानेऽप्यधिकत्वमेव ; यथा—धूमवत्त्वादेः, महानसादिवदित्यादि । एवमधिकतया स्वसिद्धान्त-
निर्णीतानामवयवानामपि कथनं संगृहीतम् ; यथा—सौगतादेस्वयवयवप्रयोगादि । पुनरुक्तिर्वा तत्र, तथैव तत्सिद्धान्तादिति ।
हेतुदृष्टान्तव्याप्तितर्काद्यधिकं तु वादे वस्तुतो न दूषणम्, येनकेनापि तत्त्वनिर्णयाभिसन्धेः । जल्पादौ यावत्प्रतिभास-
मनेकाभिधाननियमे तु भूषणमपि । यावत्संभवमनेकाभिधानं चासर्वज्ञेनाशक्यमिति प्रायशो न तथा नियमः संभवति ।
अनयोश्च न्यूनाधिकयोरुद्भावितयोरभ्युपगमे[त्व]ऽपसिद्धान्तो वाच्यः । अवयवाधिकादौ नित्यमपसिद्धान्तत्वं केचिदाहुः ;
तदसत्, अवयवन्यूनादावपि प्रसङ्गात् । न्यूने विरुद्धं नोक्तमिति चेन्न ; अनैकान्तिकादिप्रयोगेऽप्यपसिद्धान्तप्रसङ्गात् ।
तत्र विरुद्धं नाभ्युपगम्यत इति चेन्न, अधिकावयवत्वप्रयोगेऽपि समत्वात् । वचनलिङ्गा हि वक्तुरभिप्रायाः इत्यभ्युपगमः]-
ङ्गादिभिर्वक्तुरभिप्रायः कल्प्यत इति चेन्न, अपरा[मृश्या] मर्शादिनाऽपि प्रयोगसंभवात्, पूर्वोक्तात् प्रसङ्गाच्च । सर्वतो-
मुखी साध्यसिद्धिः स्थेयसी स्यादिति सं[कुल] ष्ववादसंस्कारादेरधिकस्योत्थानम् । साध्यसिद्धयपेक्षितमात्रं साधकमुपा-
ददीतेति समयः ॥

पुनरुक्तम् ॥ स्वोक्तिवशात् परेण शब्दतोऽर्थतो वा प्रतिपन्नस्यैव निष्प्रयोजनं वचनं पुनरुक्तम् । तद्विधा—
अर्थपुनरुक्तम्, आक्षेपपुनरुक्तं चेति । प्रथमम्—अनित्यः शब्दः, विनाशी ध्वनिरित्यादि । द्वितीयं तु विवादपदं
क्षित्यादिकं सकर्तृकमित्यादि । विवादपदमिति हि धर्मनिर्देशे विवादस्यानेकप्रकारत्वेऽपि साध्यविशेषनिर्देशाद्धर्मि-
विशेषोऽप्यर्थसिद्ध एव । एवं देवदत्तो गृहेऽस्ति बहिर्नास्तीत्याद्यपि । नियमकथायामेवास्य दोषत्वम्, अन्यदा विशद-
प्रतीत्यर्थमुपयोगात् । अन्ये तु शब्दपुनरुक्तमित्यपि भेदमाहुः ; यथा—शब्दो नित्यः शब्दो नित्य इति ; तदसत्,
एकार्थत्वे अर्थपुनरुक्तत्वात्, भिन्नार्थत्वे त्वदोषत्वात् । भिन्नार्थोऽपि स शब्दो न वाच्य इति नियमकथायामस्यावकाश
इति चेत्, हन्त ! तर्हि वर्णस्वरादिपुनरुक्तमपि भेदेन पठनीयम्, तत्रापि धृष्टानां नियमसंभवादिति । सकृदुक्तौ परेण
सभ्यैर्वा यदप्रतिपन्नम्, तत्र तदपेक्षया पुनरभिधानं युक्तम् । तत्रापि त्रिरभिधानमित्येव नियमः, आत्मीयान[व]भिधान-
मतिमान्वादिशङ्कया तावन्मात्रस्य सभ्यैरपेक्षणोपपत्तेः । ततः परं तु वचनदोषादेरेव सभ्यैरवधारणान्न भूयस्तदपेक्षा । यत्र
तु प्रतिवादिंसंमत्या वक्रानुमानादिप्रयोगः, तत्र वचनद्राघीयस्त्वक्रमादिभिरेव दुरवधारार्थतया यदि भूयोऽपि सभ्या-
काङ्क्षा, तदा यावत्तदाकाङ्क्षाशमनमस्त्वभिधानम् ; अत एव परिषदनुज्ञोपलक्षणं त्रिरभिधानमिति केचिदाचार्याः । [अचा-
तुर्य] विशदीकरणाभिसन्ध्यादिभिरस्योत्थानम् । निष्प्रयोजनं न पुनर्वदेदिति रहस्यम् ॥

अननुभाषणम् ॥ त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तस्य प्राशिकविदितस्यार्थस्यानुद्भावितस्वाज्ञानेन यथोचितानुभाषणाभावः अननुभाषणम् । तच्च दूष्यैकदेशानुभाषणतदधिकानुभाषणविपरीतानुभाषणकेवलोत्तरमौनभेदात् पञ्चविधम् । अधिकानुभाषणं तु अधिकाल्यनिग्रहस्थानमित्येके । दूषणमात्रस्यैव परतिरस्कारार्थत्वाभिमानादप्रतिभानाद्वा अस्योत्थानम् । दूष्यमंशमेव तेनैव शब्देन शब्दान्तरेण वा अनुवदेद्यथानियमं नियमकथायामिति संग्रहः ॥

अज्ञानम् ॥ वादिना त्रिभङ्ग्यन्तराभिहिते सभ्येष्वन्यतमेनापि विदितार्थे वचने मया न ज्ञायत इति वाद्यन्तरस्य यद्वचनं तत् तस्याज्ञानम् । वैशद्याय तस्यैवार्थस्य वचनव्यक्त्यन्तरेण प्रतिपादनं युक्तमिति सूचयितुं त्रिभङ्ग्यन्तरोक्तिः । वादे तु स्वाज्ञानाविष्करणं न दोषः । अत एव यावत्प्रतिवादिबोधं तत्राभिधेयम् । परस्याविज्ञातार्थारोपहेतुत्वादाज्वादेर्वा स्वाज्ञानाविष्करणम् । जल्पवितण्डयोः स्वाज्ञानं नाविष्कुर्यादिति संक्षेपः ॥

अप्रतिभा ॥ कथां प्रविष्टस्य साधनदूषणाद्यप्रतिपत्तिरप्रतिभा । उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति प्राचासुपदेशः साधनाप्रतिपत्तेरप्युपलक्षणार्थः विशेषाभावात्, अस्य प्रथमपर्वण्यपि संभवात् । अनुभाषितेऽप्युत्तराभासस्याप्यवचनोपपत्तेरननुभाषणादेर्भेदः । गगनसूचनभ्रूल्लेखनकेशविरचनसाध्वसस्वेदादीनामप्येतन्निग्रहस्थानभेदत्वं केचिदाहुः ; तदयुक्तम्, सदभिधानदशायां तेषां विद्यमानानामप्यनिग्रहत्वात्, असदभिधानदशायामवचनदशायां च तयोरेव दूषणत्वात् । तद्वर्जननियमकथायां तु तेषां भवत्येव निग्रहस्थानता । तदा चान्यत्रैव तेषामन्तर्भावः । अवचनसमकालभाविनस्त्वेते केवलाप्रतिभामूलव्यथालिङ्गत्वादनुशंसवुद्धीनामप्रतिभानिग्रहस्थानाभियोगं निरूढ्यते, तैरेव च सभ्यानां तत्पराजयव्यक्तः । तदहंकारखण्डनं च तैरेव प्रथमदर्शितैः । वचनावसरे तूष्णीको न भवेदिति मर्यादा । अप्रतिभासहेतुरनेकविधो द्रष्टव्यः ॥

विक्षेपः ॥ कथामवगाहैव तद्विच्छेदमिच्छतोऽनावश्यकपसरणव्याजवचनं विक्षेपः ; यथा—महदिदानीं मे कृत्यमतिवर्तत इत्यादि । आवश्यकानां तु लौकिकवैदिकानामनलीकानां विच्छेदाभिसन्धिलिङ्गत्वाभावादिनिग्रहः ; यथा—युयुत्सूनामेव मध्ये विश्रमाद्यर्थं निवृत्तिः । व्याजमभिधायपि कथाकरणे तु नैतन्निग्रहस्थानम्, विच्छेदार्थत्वाभावात् । तदानीं तदभिधानस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरत्वं तु तत्र स्यादेव । अपजयभयादेरपसरणसंभवः । वाक्छूरगर्हितं वादाहवादपसरणं न कुर्यादिति समयः ॥

मतानुज्ञा ॥ स्वदोषमभ्युपेत्य परदोषप्रसङ्गनं मतानुज्ञा । यथा त्वद्वचनं दुष्टमित्युक्ते तत्रापि वचनं दुष्टमित्यादि, त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवत् । अत्र परदोषे सत्य[सत्यसत्य]पि स्वदोषाभ्युपगमोऽनुचित एवेति तेनांशेन निग्रहावहत्वम् ; न तु परदोषाभिधानांशेन । तर्हि तस्यांशस्य किमर्थं लक्षणे निवेश इति चेन्न, स्वदोषमभ्युपेत्य तूष्णीकस्याप्रतिभाप्रस्ततया निग्रहान्तरकृत्याभावात् ; अतूष्णीकस्य तु प्रतिभावतोऽप्यनेनैव निवृत्तेर्नीयत्वादिति । प्रतिबन्धभिप्रायेण समीकरणाय [गाशया] मतानुज्ञोदयः । परापादितदोषानभ्युपगमेन तदुद्गारेणैव वा परपक्षे दोषं ब्रूयादिति शासनम् ॥

पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ अवश्योद्भाव्यस्य निग्रहस्थानस्यावसरेऽप्यनुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् । एतत् सदस्योद्भाव्यमित्येके । एतत् परीक्षार्थमसदेव मयोक्तम्, तदप्यनेन मन्दमतिना न विदितमिति स्वेनापि सावष्टम्भेनोद्भाव्यमित्यपरे । सदस्यप्रतियोगिकपराजयाभावात्, वादिनश्च पाक्षिकापूजयहेतौ बुद्धिपूर्वप्रवृत्त्ययोगात्, स्वदोषोद्भावेन पर-

निरसनस्य च पतितं मामयं न जानातीति दोषास्पृष्ट्यन्तरोद्भावनवदपरिहास्यत्वादनिग्रहस्थानमेवेत्यन्ये । इदमत्र तत्त्वम्—जल्पवितण्डयोर्नैतत् सर्वदा निग्रहस्थानम् ; केवलं सभ्यानुविधेयानामुभयमतिमान्द्यनिरूपणायोपयुक्तम् । षट्पक्षीसहन-समनन्तरोद्भावनं तु निग्रहस्थानान्तरस्यापि तुल्यम् । वादे तु सभ्यैः स्वेन च यथाज्ञानमुद्भावनीयम्, उभयभ्याऽपि तत्त्व-निर्णयोपयोगात्, तादर्थ्येन च स्वदोषोद्भावनस्याप्यदोषत्वात् । अस्य चानेकनिग्रहस्थानसंनिपातेऽन्यतममुद्भावयतोऽन्यत-मानुद्भावनेऽपि न दोषत्वम् । सर्वोद्भावनियमे त्वन्यतमोद्भावनेऽपि नियमभङ्गेऽन्तर्भावः । तदा तु जल्पवितण्डयोः स्वेना-प्युद्भावनीयम्, परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तेः, तदनुद्भावेन नियमभङ्गाभियोगस्याशक्यत्वाच्च । एवमन्यत्रापि परस्य निग्रहस्थानद्वयापत्तिदशायां स्वस्यावष्टम्भविजयावहत्वात्निग्रहस्थानान्तरोपसर्जनतयेदमुद्भाव्यमस्तु । पिहितस्वच्छिद्रोऽपि परच्छिद्रं नोपेक्षेतेति नीतिरिति । क्षुद्रस्खलितत्वभ्रमादेरुपेक्षासंभवः ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ अथ तृतीयमाहिकम् ॥

निरनुयोज्यानुयोगः ॥ तन्निग्रहस्थानाभावे तन्निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः । एतदेव सर्वमस-दुत्तरम् । उत्तररूपतया, सर्वस्य च निरनुयोज्यानुयोगभेदस्य द्वितीयादिकक्ष्यास्ववसरः । तदनन्तरकक्ष्यायामेवोद्भावनम् । तद्विधम्—दूषणव्याप्तमप्यसिद्धम्, सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितं चेति । पूर्वमपि द्विविधम् सिद्धदृष्यं कल्पितदृष्यं चेति । सिद्धदृष्यमपि द्विधा अनवसरग्रहणं निग्रहस्थानाभासवचनं चेति ॥ तत्र **अनवसरग्रहणं** यथा-चतुर्थकक्ष्यायां स्थितः प्रतिवादी वदति—प्रथमकक्ष्यायां त्वयाऽपशब्दितमिति । यद्वा सन्तमसन्तं वा कंचि [कश्चि]दनैकान्त्यादिदोषमुद्भाव्य स्वयमेवाह—यदि हेतुं विशेषयिष्यसि, तदा हेत्वन्तरेण निगृहीतोऽसि ; यदि त्यक्ष्यसि, तदोक्तहान्यैव ; इत्यादि । वादे तु हेत्वाभासादिकं तत्त्वनिर्णयपरिपन्थित्वादतिक्रान्तकालमप्युद्भाव्यम्, अन्यथा तन्मूलचिन्तासन्ततेर्निष्फलपरिश्रमत्व-प्रसङ्गादिति । न चानवसरग्रहणस्य विपर्ययेऽन्तर्भावः शङ्क्यः, अवश्यंभाविनियतक्रमविषयत्वाद्विपर्यासस्य, अनवसरे क्रियमाणस्य ग्रहणस्य त्ववश्यंभावित्वाभावात्, तस्य तत्पूर्ववाक्यस्य चाकाङ्क्षादिक्रमनियामकाभावाच्च । यदा चासतो दोषस्यानवसरे प्रतिपादनं, तदा तु व्यक्त एवास्यावश्यंभावित्वाभावः । नन्वसिद्धत्वे सति दूषणव्याप्तस्यासदुत्तरस्य विभागोऽयमुदाह्रियते ; अत्र सतो दोषस्यानवसरोद्भावेन तस्य स्वपर्वणि सिद्धत्वात् कथमसिद्धत्वम् ? उच्यते—अति-क्रान्तस्यैष्यतो वा पर्वणस्तदानीमदूष्यत्वात्, स्वपर्वणि सिद्धस्यापि दृष्यतया संनिहिते तदानीन्तने पर्वण्यसिद्धत्वाद्युक्त-एवायं विभागः । असतस्तु दोषस्यानवसरोद्भावितस्य स्वपर्वण्यसिद्धिर्विशेष इति ॥ **निग्रहस्थानाभासवचनमपि बहु-**विधम्—तन्निग्रहस्थानाभावे तदारोपणम्, निग्रहस्थानान्तरे तदन्यनिग्रहस्थानवचनम्, स्वसमये निग्रहस्थानत्वेनापरि-संख्यातस्य निग्रहस्थानतया प्रसङ्गनम्, क्षन्तव्यतयाऽभ्युपगतस्योद्भावनमित्यादि । तत्राद्यं यथा—संभावितानेककल्पसाधा-रणोक्तौ विकल्पितायां विवक्षितविकल्पत्यागेनोक्तहानिः ; प्रकरणाद्यापन्नस्य स्वयमेव पूर्वोक्तस्य वा विशेषणस्य प्रकाशने-नोक्तविशेषणम् ; पार्श्वस्थाद्युक्तस्यारोपितस्य वाऽनभ्युपगमेनोक्तापलापः । एवमुत्तरेष्वपि भाव्यम् । द्वितीयं यथा—हान्या-दावपत्त्यादि, छले जातिः, जातौ छलम्, तदवान्तरविशेषेष्वपि विशेषान्तरवचनमित्यादि । तृतीयं यथा—कण्डूयन-

केशविरचनताम्बूलचर्वणादिभिर्निर्गृहीतोऽसीति । चतुर्थं यथा—तत्त्वनिर्णयाविरोधिनामुक्तविशेषणमतानुज्ञादीनां वादे प्रकाशनम् । जल्पवितण्डयोश्च नियमविशेषवशादनुद्भावनीयानामुद्भावनं तत्र [च] नियमभङ्गसम्प्रीचीनमिति विशेष इति ॥

छलम् ॥ यत्तत् कल्पितदृष्यमसदुत्तरं तत् छलम् ; वक्तुरविवक्षितमर्थमारोप्य तद्दूषणं छलमित्यर्थः । ननु साधन-
वाक्येऽपि छलं संभवति ; तथा हि, भूतचतुष्टयैकद्रव्यत्ववादी जैनः प्राह—पाथः पार्थिवम्, पयस्त्वात्, यत् पयस्तत्पार्थि-
वम्, यथा क्षीरम्, इति । पशुः स्वर्गसाधनं न भवति, सत्त्वात् ; यत् स्वर्गसाधनं तत् सत्त्वहीनम्, यथा हविरन्तरम्,
इति । अत्र पयःशब्दसत्त्वशब्दयोः स्वयमेवार्थान्तरकल्पनाद्युक्तं छलत्वम् । यथा जातित्वं महाविद्यादौ साधनेऽपि
कैश्चिदुच्यते, तथा स्ववाक्यस्थशब्दस्यापि स्वयमेव वृत्त्यन्तरकल्पनेन प्रयोगाच्छलत्वं सिद्धम् । न चात्र पयःसत्त्वादि-
शब्दार्थविकल्पेनासिद्धिसाधनविकलत्वादिदूषणसंभवे किं छलत्वोक्त्येति वाच्यम्, नवकम्बलादिच्छलेऽपि नूतनत्वसंख्या-
विशेषविकल्पेन प्रत्यक्षविरोधप्रस्तुतासङ्गतत्वादिदूषणप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति । सत्यम् ; निरनुयोज्यानुयोगभेदभूतोत्तररूप-
च्छलविवक्षयाऽत्र लक्षणमिति न विरोधः । अथवा संख्याविशेषरूपार्थस्य वक्तुर्विवक्षितत्वं प्रकाश्य तत्कथनद्वारैव प्रकृता-
संगतिर्वाच्या । तत्र चाविवक्षितार्थविषयत्वं वचनस्वभावादेव व्यक्तम् । पयस्त्वादिहेतावुभयत्र विवक्षा [न्तर] सद्भावे
प्रमाणा[न्तर]भावाद्भिकल्पमुग्धेनैव दूषणं साधीयः । पयःशब्दवाच्यत्वमात्रविवक्षायां च [न] छलत्वम् । यदि तु वृत्तिद्वय
विवक्षां स्वयमेवोद्भाष्य हेत्वसिद्धिं साधनविकलतां च परिजिहीर्षति, तदाऽपि साधकतयोपन्यस्तहेतोः दृष्टान्तेऽनुदाहरणा-
दुदाहृतस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरनिग्रहस्थानता । अथार्थद्वयविवक्षामात्रेण छलववाचोयुक्तिमिच्छसि, इष्यतां स्वैरिति ॥
तत् त्रिधा—वाक्यछलम्, उपचारच्छलं, सामान्यच्छलमिति । तत्र नानार्थेषु शब्देष्वभिधेयान्तरारोपणेन तद्दूषणं
वाक्यछलम् ; यथा—नूतनकम्बलवत्त्वविवक्षया नवकम्बलोऽयमित्युक्ते संख्याविशेषमर्थमारोप्य कुतोऽस्य नव कम्बलाः ?
एक एव हि कम्बलो दृश्यते इति । एवं दूष्यतो वादिविवक्षिताप्रतिपत्तेस्तदुत्तराप्रतिपत्तेश्चाप्रतिपत्तिः ; अदृष्टे दूषण-
बुद्धेश्चान्यथाप्रतिपत्तिरिति ॥ अभिधोपचारविपर्ययारोपणेन तद्दूषणमुपचारच्छलम् ; यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ कथं
प्रवाहे घोषवासः ? इति । अभिर्माणवक इत्यत्र कथमनुष्णो ज्वलनः ? इति । उभयथा लोकवेदयोः प्रयोगात् तत्प्रति-
पत्त्यभावादेव चात्र निग्रहः । उपचारप्रयोगे मुख्यार्थसंभवाद्वाध उपचारच्छलमित्यन्ये ; तत्र, मुख्यप्रयोगेऽपि कस्यचि-
दौपचारिकार्थासंभवेन प्रत्यवस्थानोपपत्तेः । अस्य चौपचारिकार्थं मुख्यार्थताभ्रमेण वा, गत्यन्तराभावादेवमपि किमयं
व्याकुलीभवेदिति वा प्रयोगसंभवः ; यथा—पर्वतोऽग्निमानित्युक्ते, अभिर्माणवक इति प्रसिद्धम् ; न चात्रेदानीं माणवकः,
इति कालात्ययापदिष्टो हेतुरिति । न चैतद्दूषणान्तरान्तर्गतम् । तस्माद्यथोक्तमेव लक्षणम् । तात्पर्यान्तरारोपणेन तद्दूषणं
सामान्यच्छलम् ; यथा—अयमहो ब्राह्मणोऽनूचानः इत्यत्र, सुक्षेत्रे शालिसम्पत्तिवत् संभावितत्वविवक्षया किमाश्चर्य-
मित्युक्ते, ब्राह्मणत्वसामान्ये व्याप्यत्वमारोप्य अनूचानत्वे च व्यापकत्वमविवक्षितमारोप्य ब्राह्मणत्वहेतोर्वात्यैरनैकान्ति-
कत्वकथनमिति । अत्र सामान्यच्छलमित्युपलक्षणसंज्ञा । अन्वर्थसंज्ञा तु तात्पर्यच्छलमित्येवेति ॥

जातिः ॥ यत् सिद्धमपि दूषणव्याप्तिरहितमसदुत्तरं तत् जातिः । व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेनैव हि हेतुना स्थापनं दूषणं
वा । तयोरन्यतराभावे प्रतिषेधहेतुरपि दुष्यत्येव । तत्र यथा छलस्य केवलनिरनुयोज्यानुयोगस्य वा पक्षीकृते वादिवाक्ये
स्वयमसिद्धस्य पक्षधर्मत्वविरहान्न दूषकत्वसिद्धिः, एवं पक्षधर्मस्यापि जात्युत्तरान्तर्गतस्य हेतोर्दूषणव्याप्तिविरहान्न दूषक-
त्वम् ; तथा हि—नेदं स्वसाध्यसाधकम्, युक्ताङ्गानपेक्षप्रतिप्रमाणादिप्रतिरुद्धत्वात्, इत्यादिषु जातिप्रयोगेषु प्रतिषेध-

हेतोः पक्षधर्मत्वे सत्यप्यसाधकत्वेन व्याप्तिर्नास्ति, अन्ततः स्वस्मिन्नेव व्यभिचारात् । तदेतदीदृशसामर्थ्यविशेषं विवक्षित्वा प्रतिषेधासामर्थ्यं जातिलक्षणमुक्तं न्यायवार्तिके । तादृशासामर्थ्यमूलभूतं स्वव्याघातकत्वमेव न्यायाचार्येण लक्षणीकृतम् । तच्च युक्ततमम्, साधारणस्य दूषणविशेषस्य स्फुटप्रतीतेः । किं च सूत्रकारस्य * साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः इति जातिसामान्यलक्षणं ब्रुवाणस्य न तदेव लक्षणं विवक्षितम्, सर्वजातिसंग्रहकर]हकत्वाभावात् । सदुत्तरप्रकरणसमाप्तीतकालोद्भावनयोरतिव्याप्तेश्च । अतो जातिविभागसूत्रे निग्रहस्थानवन् परस्परनिरपेक्षास्वपि जातिपु प्रयोगलाघवाय द्वन्द्वत् परतया सर्वजात्यन्वितं समशब्दं प्रयुञ्जानस्य तदेव लक्षणतया विवक्षितमिति भाष्यकारादिभिस्सर्वैरास्थितम् । तत्र यथा त्वदुक्तं साधर्म्यं वैधर्म्यं सहचरितं वा, तथाऽस्मदुक्तमपीत्यादिनाऽऽकारेण जातिवादिनाऽभिधीयमाने, स्वपरसाधनयोर्विशेषहेत्वभावे समशब्दार्थतया विवक्षिते, वस्तुतो विशेषहेतुसद्भावात् न समशब्दार्थसिद्धिः । आरोपितं तु साम्यमस्तीति गत्यन्तराभावे स्वीकार्यम्, सत्यसति वोचते प्रत्यवस्थानस्वरूप [पेऽपि] दोषमात्रे तु भाष्योक्तोपयोगात् । वार्तिकोक्तं प्रतिषेधासामर्थ्यं न साक्षात् समशब्दार्थः । सममनुत्कृष्टमपकृष्टमुत्तरं जातिरिति वा, जातिवासिद्धिः, साधारणो नोत्कृष्टः—अपकृष्ट इत्यर्थः, स च साधर्म्याद्युत्तर]क्तिद्वारेणैवोच्यते इति उत्तरमेव सममपकृष्टमित्यर्थ इति वा क्रमेणापकर्षविशेषे लक्षणीयेऽपि क्लिष्टा गतिः । कुशकाशावलम्बेन तु लक्षणसिद्धिः स्यात् । स्वस्य प्रतिवादिनश्च समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वात् समीकरणार्थत्वाद्वा जात्युत्तरं सममित्युच्यते इति टीकापक्षोऽपि तथैव । नच तावता लक्षणसिद्धिः, छलादेरपि समीकरणाभिप्रायपूर्वकत्वादिसंभवात् । तथा सदुत्तरमपि कश्चिन्मन्दः समीकरणाभिप्रायेण प्रयुञ्जीत । समीकरणार्थत्वं च वास्तवं न व्यापकम्, तस्साधने जातिवादिनो वास्तवसमीकरणस्य दुर्लभत्वात् । अपि च कश्चिज्जातौ सदुत्तरत्वभ्रान्त्या स्वोत्कर्षाभिप्रायेणापि जातिं गृह्णीयात् ; अतोऽस्मिन्नर्थेऽपि न लक्षणसिद्धिः । बुद्धिपूर्वता तु जातिकार्यैर्युच्यते । प्रतिषेधरूपस्य जात्युत्तरस्य स्वपरसाम्ये समशब्दार्थे येनाकारेण परस्य प्रतिषेधकं तेनाकारेण स्वस्यापि प्रतिषेधकं भवतीति स्वव्याघातकत्वमेव विवक्षितं स्यात् । न चात्रातिव्याप्तिरव्याप्तिर्वा । ततश्च लक्षणसिद्धिः, साधारणदुष्टत्वमूलसूचनं चेति लाभोऽप्यधिकः ॥

ननु छलेऽपि व्याघातकत्वं संभवति । तथा हि—आढ्योऽयं नवकम्बलत्वादिति नूतनकम्बलत्वविवक्षयोक्ते कुतोऽस्य नव कम्बलाः इति प्रत्युक्ते वादिना च पुनश्छलत्वोद्भावेन यदि छलवाद्याह—विवक्षितमविवक्षितं वेति किमनेन विभागेन ? त्वदुक्तशब्दप्रतिपन्नं तावत् दूषितम् इति, तदा तस्य सिद्धः स्वव्याघातः । अविवक्षितार्थदूषणेनापि परस्य भङ्गे छलवादिवाक्येऽप्यविवक्षितयत्किंचिदर्थदूषणेन भङ्गप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । अतः स्वव्याघातकत्वमतिव्याप्तमिति । मैवम् ; कुतोऽस्य नव कम्बलाः इत्यस्यां कक्ष्यायामविवक्षितदूषणाभिमानस्यानभिव्यक्तेः, तथाविधानुयोगस्य तदर्थविवक्षाभ्रमादपि संभवात् । यस्यां तु कक्ष्यायामविवक्षितदूषणेनापि परपराजयाभिमानो व्यज्येत, तदा जातित्वमेव, अविवक्षितस्य विवक्षितत्वरोपाभावेन छललक्षणासिद्धेः । एवं केवलनिरनुयोज्यानुयोगे जातिसंकरः परिहर्तव्यः । अतः सुष्टूक्तं स्वव्याघातकत्वं जातिलक्षणम् । ये तु साधनेष्वपि केषुचिज्जातित्वमिच्छन्ति तेषां स्वसमानन्यायप्रसङ्गनेन स्वव्याघातकं जातिरिति सामान्यतो लक्षणम् । तत्र स्वव्याघातकसाधनं जातिसाधनम्, यथा महाविद्यादि । स्वव्याघातकमुत्तरं तु जात्युत्तरम्, यथा तत्त्वोपप्लवखण्डनादिगतिरिति विभागः । स्वव्याघाति [ती] प्रसङ्गो जातिरिति वरदविष्णुमिश्रोक्तिरुत्तररूपजात्यभिप्रायेण । अक्षपादीयेषु च जातिविशेषलक्षणसूत्रेषु पुल्लिङ्गान्तसमशब्दनिर्देशः स्वपक्षस्थापनपरपक्षप्रतिक्षेप-

रूपेण द्विभागे प्रत्यवस्थाने प्रतिषेधभागेनात्र जातित्वं विवक्षितमित्युत्तररूपजातिविशेषाभिप्राय इति ब्राह्मः ॥

अथायमपरो जातिसंग्रहः—मर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरं जातिः । मर्यादा च प्रतिष्ठिता प्रमाणसरणिः । स्व-
व्याघातकत्वमपि तल्लङ्घनाभ्युपगमादेव । स च द्विधा, परिकरनियमानभ्युपगमः विषयनियमानभ्युपगमश्चेति । प्रथमो
द्विधा युक्ताङ्गत्यागः, अयुक्ताङ्गपरिग्रहश्चेति । अयुक्ताङ्गपरिग्रहेऽपि ह्यन्यूनानतिरिक्तविषयपरिकरनियमानभ्युपगम एव ।
द्वितीयो [ऽपि] द्विधा प्राप्तविषयत्वत्यागः, तदन्यविषयत्वाभ्युपगमश्चेति । एतेन * लक्ष्यं लक्षणमुत्थितेरवसरो मूलं फलं
पातनम् इति पठितेषु सदुत्तरेण जातीनामुद्धारणाय प्रतिजातिप्रतिसंधाने सदुत्तरापरिस्फूर्तौ जातिप्रसङ्गे चोपयोक्ष्यमाणेषु
जातीनां सप्तस्वङ्गेषु साधारणमसाधारणं च दुष्टत्वमूलं दर्शितं भवति । विशेषतश्च जातीनां लक्ष्यलक्षणे वक्ष्येते ।
*प्रमादः प्रतिभाहानि[स्ता]र्वासामवसरः [स्मृत] इति पूर्वे । सभ्यानुमतिपूर्वकपरपरीचिक्षिपाऽपीत्यवष्टम्भविजयाभिलाषिणः ।
एवंच [सत्येव वा असत्येव वा जाति] वादिसाधने जातेरुदय इति न नियमः, उभयत्रापि प्रमादादिसंभवात् । अत एव
हि जात्यादेरुत्तरतया जात्यन्तराद्युदयः । फलं च प्रायशः परव्यामोहनं, पाक्षिकविजयः, साम्यं वा । तत्त्वाज्ञानं साधा-
रणमुत्थानत्रीजम् । तत्तद्वान्तरस्वभावाज्ञानं, तद्विपरीतज्ञानं चासाधारणमुत्थानकारणमिति च विभाव्यम् । वादिवाक्यस्य
कस्मिंश्चिद्दूषणविशेषे निपातनमेव पातनम् । तच्चासाधारणदुष्टत्वमूलपुरस्कारेण साधारणस्वव्याघातप्रदर्शनौपयिकमिति
भाव्यम् । व्याघातपर्यवसितं हि सर्वं दूषणम् । उपलम्भपर्यवसितं च सर्वं साधनमिति रहस्यम् ॥

स्वव्याघातनिरूपणम् ॥ ननु यत्पर्यवसायीनि जातीनां दूषणानि, क एष स्वव्याघातः ? न तावत् स्वेनैव
स्वस्य विरोधः, तस्य भेदापेक्षया आत्माश्रयप्रसङ्गात् । स्वस्य सिद्धत्वे विरोधस्यानवकाशात् । असिद्धौ कस्य केन वा
विरोधः ? एतेन यथा परं व्याहन्ति तथा स्वात्मानमपीति निरस्तम् । किंच परव्याहृतिसिद्धौ समीकरणाकाङ्क्षी जातिवादी
तावतैव चरितार्थः । तदसिद्धौ तु कथं तद्विदर्शनेन यथेत्युच्यते । एतेन परस्य स्वेनेव स्वस्यान्येन व्याघाताक्षेपकत्वं
स्वव्याघातकत्वमिति च प्रत्युक्तम् । आक्षेपकत्वं चात्र किमभिप्रेतम्—किमुत्पादकत्वम् ? उत ज्ञापकत्वम् ? यद्वाऽन्यकर्तृक-
व्याघातप्रतियोगित्वेनावस्थानमात्रमिति ? न प्रथमः, असंभवात् । न द्वितीयः, परव्याहृतिमात्रबोधनपरत्वात् । न तृतीयः,
असदुत्तरान्तराणामपि जातित्वप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते—या परपक्षप्रतिक्षेपार्था युक्तिः प्रसज्यते, तस्याः प्रयोजकाकारेण
तत्सजातीयस्वविषययुक्त्यन्तरक्रोडीकारः स्वव्याघातः । तथा च सति तथा युक्त्या परपक्षस्य न दोषप्रसङ्गः ; स्वयमेव
तथाविधयुक्त्या दुष्यतीति न परपक्षस्य दोषमापादयितुं शक्नोति । यदि च तथाविधयुक्तिदुष्टमेवाभिमतसाधकमित्यभ्युप-
गम्यते, तथाऽपि परपक्षस्याभिमतसाधकत्वान्न काचित् क्षतिरिति जात्युत्तरस्य दूषकत्वं न स्यात् । स्वयमपि दुष्टं परस्यापि
दूषकं भवत्विति चेत्, तथा सति सर्वं सर्वस्य दूषकं भवेत्, अविशेषात् । ततश्च मौनं वा नित्यकलहो वा शरणं
कथकानाम् । जात्युत्तरबाधकयुक्तेरपि युक्त्यन्तरबाधितत्वात् प्रथमं निरुपद्रवमिति चेन्न, परस्तादपि प्रसङ्गेन द्वितीयस्यापि
निरुपद्रवत्वात् । कुतस्तर्ह्यनवस्थानिवृत्तिरिति चेत्, प्रथमस्य परित्यागेन, यदभ्युपगममूलोऽयं प्रवाहः इति भाव्यम् ;
अन्यथा सर्वत्रानवस्थाप्रसङ्गे प्रथमसंरक्षणप्रसङ्गात् । समवायादिवादिभिरिष्यत एवायमर्थ इति चेत्, किं तदिष्टत्वमात्रेण
तथैव वस्तुस्थितिः ? अतिप्रसङ्गात् । सूत्रितं च वैशेषिकाधिकरणे अनवस्थापकसर्वदूषणोपलक्षणतया समवायकल्पने-
ऽनवस्थानम् * समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः इति । अतः साधने दूषणे वा यदभ्युपगमे तथाविधः प्रवाहः
प्रसजति, तदेवादौ त्याज्यम् । न चात्र कारणानवस्थाबहुणत्वम् ; तद्वैषम्यस्य स्वस्थाने वक्ष्यमाणत्वादिति ॥

जातिविभागः ॥ जातिर्द्विधा प्रतिप्रमाणसमा, प्रतितर्कसमा चेति । तत्रानभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसमा यथा चापकर्षसमादिष्वेकैकस्यां वा जातिविधायामसिद्ध्याद्यनेकदोषसंग्रहं व्याचर्युः, तथा प्रतिप्रमाणसमायामपि सर्वानिष्टसंग्रहे न कश्चिद्दोषः । तादृशेन प्रतितर्केणानिष्टापादनं प्रतितर्कसमा । न चायं विभागोऽनादेशिक इति वाच्यम्, यथा परैः सूत्रा [त्रकारा] नुपदिष्टाऽपि साधर्म्यवैधर्म्यसमादिसंग्राहिका प्रतिधर्मसमोन्नीता, तद्वत् सर्वसंग्राहक-विभागस्यात्यन्तोचितत्वात् । न च सूत्रोपदिष्टायां चतुर्विंशतौ सर्वजात्युदाहरणान्तर्भावः शक्यः, परैरपि कल्पितेनैव प्रतिधर्मसमेन प्रत्यक्षाभासादिभूलस्य प्रतिरोधस्य संग्रहोपलक्षणात्, तेनाप्यसंगृहीतस्य उदाहरणान्तरस्यास्माभिः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्च । उक्तं च तत्त्वरत्नाकरे—अमूषां जातीनामानन्त्याच्चतुर्विंशतिरसौ प्रदर्शनार्था ; *अन्यदन्यस्मात् इत्यादिना जात्यन्तरसूचनात् इति । **प्रज्ञापारित्राणेऽप्युक्तम्—**

* आनन्त्येऽपि च जातीनां जातयस्तु चतुर्दश । उक्तास्तदपृथग्भूता वर्ण्यवर्ण्यसमादयः ॥ इति ।

अत्र चतुर्दशेति स्वग्रन्थोदाहृतकतिपयजातिमात्रपरिसंख्यानम् ; न तु वस्तुतो न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । न्याय-भूषणमतानुसारेणा [सारिणाम] पि चतुर्विंशतेः प्रदर्शनार्थत्वमेवाभिमतम् । अस्मदुक्तं तु द्वैविध्यं सर्वजातिसंग्राहकम् । तयोरेव ह्यापाद्यापादकभेदभिन्नयोरवान्तरभेदाः सर्वजातयः । तथा हि—द्वे अपि द्विविधे सामान्यतो विशेषतश्चेति । अत्र प्रतिप्रमाणसमायां सामान्यतो यथा—त्वपक्षवदस्मत्पक्षेऽपि किञ्चित् प्रमाणं संभवेत्, पक्षत्वाद्यविशेषादिति । सेयमुपपत्तिसमेति सूत्रिता । विशेषतो यथा—यं किञ्चित् प्रमाणाभासमुपक्षिप्य यथा त्वदुक्तं विवक्षितसाधकम्, तथेदमपि ; न चेदेवं, त्वदुक्तमप्यसाधकं स्यात्, अविशेषादिति । एतन्मुखभेदा एव प्रतिधर्मप्रतिदृष्टान्तप्रकरणसमादयः । प्रति[तर्क?]-प्रसङ्गसमायां सामान्यतो यथा—यथा पक्षान्तरेऽनिष्टप्रसङ्गः, तथा त्वपक्षेऽप्यनिष्टप्रसङ्गः कश्चित् स्यात्, निपुणाभ्युहने सर्वत्र दूषणसंभवात्, आपातरमणीयत्वस्य सर्वत्राविशेषादिति । विशेषतो यथा—एवं चेदनेन त्वयेदं साध्यते दूष्यते वा ? तथा सति मदुक्तेनानेन तर्केण त्वदुक्तविपरीतं किं न स्यात् ? अविशेषादित्यादि । एतदवान्तरविशेषा उक्तर्षसमादयः । तत्रापि स्वरूपस्पर्शिन्यः कश्चित् ; प्रदिबन्दीव्यवहितास्त्वविशेषसमादय इति भिदा ॥

एवं विभागे शक्येऽपि विशेषानवधारणात् । विविच्य सूत्रयामास गौतमो जातिसंततिम् ॥

व्याघातमुखभेदादेरुत्थानादेश्च दर्शयन् । वैचित्र्यमन्तेवसतां तदानन्त्यं न्यदर्शयत् ॥

न चानन्त्येऽपि जातीनां दुर्विवेचविशेषता । स्वव्यापि दूषणं जातिरिति सामान्यसंग्रहात् ॥

अवान्तरविधाभेदस्यानन्त्येऽपि च गृह्यते । अशेषसंग्रहादेकमपृथिव्यादिलक्षणम् ॥

विशोधयिष्यमाणेषु विभागेषु च तत्त्वतः । विशेषलक्षणैस्तैस्तैः संग्रहोऽपि भविष्यति ॥

वरदविष्णुमिश्रैस्तु—* स्वव्याघातिप्रसङ्गो जातिः । सा च चतुर्विंशतिविधा इत्युक्त्वा साधर्म्यादिसूत्रमुपादाय यथो-दयनं प्रायो लक्ष्यलक्षणादिमुक्तम् । एवमन्यैरपि । वयंतु तदेवेदानीं प्रतिसंस्कारमदूरविप्रकर्षेण प्रब्रूमः ।

तत्र यदिदं सूत्रम् *साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरण-हेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः इति ; अत्र द्वन्द्वात् परत्वात् समशब्दः प्रत्येकमन्वेतव्यः । सर्वानुगतस्तदर्थ एवच सामान्यलक्षणमिति प्रदर्शितम् । अत्र सूत्रकारोक्तयोः साधर्म्यवैधर्म्यसमयोरसूत्रितप्रतिधर्मसमावान्तर-भेदतामन्ये व्याचर्युः । तत् कस्य हेतोः ? तथाविधमानाभासमुखेन प्रतिरोधोदाहरणान्तराणां दर्शनादन्यत्र तु छलादौ

जात्यन्तरे वा तेषामनन्तर्भावाच्च जात्यन्तरस्य कल्पनीयत्वे सत्युक्तेनोपलक्षणस्योचितत्वादवान्तरभेदकथनस्य सर्वत्रवान्तर-
भेदसद्भावज्ञापनेन सप्रयोजनत्वाच्चेति चेत्, एवं यद्यनुक्तोदाहरणान्तराणि [संभवन्ति] बृहन्ति, तदा जात्यन्तरं वा,
तत्संग्रहलक्षणं वा कल्पनीयमेव ॥

प्रतिरोधसमः ॥ तदिह * अनभ्युपेतयुक्ताङ्गेन प्रतिप्रमाणेन प्रतिरोधः प्रतिधर्मसमः इति परैः कल्पितम् । तत्र
प्रतिरोधसम इति लक्ष्यसंज्ञाकल्पनमुचितम्, अन्वर्थसमाख्यासिद्धावुपलक्षणसंज्ञानिवेशस्य निष्फलत्वात्, असूत्रितत्वेन
सूत्रानुविधानव्यसनाभावाच्च । तादृशेनैव बाधो बाधसमः । तत्रापि प्रकरणसमः इति समाख्या यौगिकी प्रक्रियमाणार्थ-
सिद्धयभिमानद्वारा कथंचिन्निवेशिता । अनयोस्तत्प्रतिरोधकबाधकमर्यादालङ्घनाभ्युपगमपूर्वकत्वादसदुत्तरप्रकरणसमा-
तीतकालोद्भावनाभ्यां केवलनिरनुयोज्यानुयोगाच्च व्यवच्छेदः । तादृशेनैवासिद्ध्यापादनमसिद्धिसमः । एवमनेकान्तसमा-
दयोऽपि ग्राह्याः । एषां सामान्यसंग्रहस्तु प्रागुक्तप्रक्रिययाऽनभ्युपेतमर्यादेन प्रतिप्रमाणेनानिष्टापादनं प्रतिप्रमाणसम इत्येव ।
अत्र साधर्म्यसमादिसूत्रे [णैव] असिद्धिसमादयोऽप्युपलक्षिताः । नच तासामसंभवोऽन्यत्र वाऽनुपवेशः, पृथगुदाहरिष्य-
माणत्वात् । तत्र प्रतिरोधसमे तावत् सरूपं विरूपं चेति द्विविधं प्रत्यवस्थानम् । वादिना प्रत्यक्षादियज्जातीयेनार्थः साधितः,
तज्जातीयेन प्रत्यवस्थानं सरूपम् । तत् त्रिधा ; प्रत्यक्षे प्रत्यक्षेण, अनुमाने अनुमानेन, शब्दे शब्देनेति । अतज्जातीयेन
तु विरूपम् । तत्तु षोढा ; यथा प्रत्यक्षे तदन्याभ्यां तथाऽनुमाने शब्दे चेति । एवं बाधसमादिष्वपि विभागो भाव्यः ।
तत्र सरूपं यथा—प्रत्यक्षबलादेकश्चन्द्र इत्युक्ते अङ्गुल्यवष्टम्भादिसहकृतप्रत्यक्षेण अनेकः किं न स्यात् ? न ह्येकं प्रत्यक्षं
स्वार्थसाधकम्, प्रत्यक्षान्तरं तु नेति राजाज्ञा । न च सहकारिभेदो दोषः, प्रतिप्रत्यक्षं सहकारिवैचित्र्यात् । घृतादिष्व-
तोन्द्रियेषु च गन्धादिग्रहणयोगादिसहकारिवैचित्र्याभ्युपगमात् इति । अनुमाने तु साधर्म्येण वादिनोपसंहारे साधर्म्येण
वैधर्म्येण द्वाभ्यां वा, तथा वैधर्म्येण द्वाभ्यां वोपसंहारे तथैव त्रिधा त्रिधेति नवधा भेदः । तत्र त्रिधोपसंहारेऽपि साधर्म्येण
प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः । वैधर्म्येण तु वैधर्म्यसमः । द्वाभ्यां तु साधर्म्यवैधर्म्यसम इति । आद्यो यथा—स्थावरशरीरं
भोक्त्रधिष्ठितम्, जीवनिद्राप्रबोधादियोगित्वात्, मनुष्यादिशरीरवत् इति साधर्म्येण वा, यत्र भोक्त्रधिष्ठितं न तन्निद्रादियोगि
यथा घटः इति वैधर्म्येण वा, द्वाभ्यां वा, वादिना साध्योपसंहारे कृते जातिवाद्याह—यदि मनुष्यादिशरीरसाधर्म्यात्
घटादिवैधर्म्याद्दुभाभ्यां वा स्थावरशरीरं भोक्त्रधिष्ठितमुच्येत, तदा घटादिसाधर्म्यात् पाणिपादादिरहितत्वात् तन्निरात्मकं
[इति] किं न स्यादिति । एवं तत्रैव मनुष्यशरीरवैधर्म्यादित्युक्ते वैधर्म्यसमः । समुच्चये तु साधर्म्यवैधर्म्यसमः इति ।
आगमे यथा—अवैदिकहिंसा न धर्मः, निषेधशास्त्रं हि तथाऽऽह इति नैगमिकेनोक्ते बाह्यो ज्वल [वद] ति—नैवं
नियन्तव्यम्, आगमान्तरं हि तामपि धर्मयति, श्रेयःसाधनतया तेन तद्विधानात् । न चागमत्वे विशेषं पश्यामः । परि-
ग्रहस्वार्थैः कस्यचित्, कस्यचित् पाषण्डिभिरिति को[ऽयं] विशेषः ? यथारुचि सर्वत्र परिग्रहात् इति । विरूपं यथा—
स्फटिकादीनामबाधितप्रत्यभिज्ञया स्थैर्यं वैनाशिकः प्रतिवक्ति—यत् सत् तत् क्षणिकम् ; यथा उभयवादिसिद्धः क्षणो-
पाधिः । सन्तश्चामी भावाः । न हि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमित्येवानुमानेन न बाध्यते, ज्वालाभेदानुमानेन तदैक्यप्रत्यक्षस्या-
प्यबाधप्रसङ्गात् । अविशिष्टा हि तत्र चात्र च प्रत्यभिज्ञा ; अनुमानं च भेदगोचरमविशिष्टमिति । एवमुदाहरणान्तराप्यपि
पञ्च स्वयमेवोहनीयानि । असद्विषयाया अपि जातेरुक्तैव प्रक्रिया । तत्र जातिवादिनः पर्यनुयोज्योपेक्षणमपि स्यात् ।
विशेषः । एवमनादृतप्रयोजकाकारतौल्येन प्रतिरोधे प्रतिरोधसम उदाहृतः । अथाङ्गीकृततुल्यभावेन तु बाधे बाधित-

उदाह्रियते—परशरीरमात्माधिष्ठितम्, वाक्यप्रयोगादिमत्त्वात्, स्वशरीरवत्, इत्युक्ते प्रत्याह—स्वशरीरव्यतिरिक्तत्वात् तृणादिवदनधिष्ठितमेव स्यात्; न ह्यनुमानरूपेषु तस्य चास्य च विशेषं पश्यामः । तुल्यत्वे च तदेव बाधकमिदं नेति को नियन्ता ? ततश्चानेन स्वसाध्यसाधनात् पूर्वबाध इति ॥

असिद्धिसमः ॥ असिद्धिसमादीनां पुनरेवमुत्थानम्—अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, इत्युक्ते प्रतिब्रूते—स्वयं सिद्धो हि हेतुः स्वसाध्यं साधयेत्; न चासौ सिद्धः, प्रत्यभिज्ञयैक्यसिद्धेः । सा चेदैक्यं न साधयेत्, भेदमपि कः साधयिष्यति ? प्रमाणत्वप्रत्यक्षत्वादेरविशेषात् इति । एवमनेकान्तो विरुद्धो वाऽयं हेतुरित्युक्त्वाऽऽह—अनित्यत्वसाधनप्रमेयत्वहेतुः प्रमेयत्वप्रस्तुतहेत्यन्यान्यानैकान्तिकान्यः, प्रमेयत्वात् इति । एवमनैकान्तिकपदस्थाने विरुद्धपदप्रक्षेपे विरुद्धता । तथाऽन्यदन्यदपि । यद्यनेन हेतुनाऽनैकान्तिकविरुद्धत्वादिकं न सिध्येत्, वादिहेतुनाऽपि कथं साध्यं सिध्येत् ? न हि वाद्युक्त एव हेतुः स्वसाध्यं साधयिष्यति, प्रतिवाद्युक्तस्तु नेति प्रथमं नियमकरूपनम् इति । तत्रापि प्रतिरोधबाधसमयोरिव मर्यादालङ्घनाशयगर्भतया केवलनिरनुयोज्यानुयोगाद्विशेषः प्रतिसन्धानीय इति । अत्र सर्वत्र युक्ताङ्गहीनप्रतिकूलप्रमाणोपलम्भ उत्थानहेतुः । दुष्टत्वमूलं च साधारणं व्याप्त्यादियुक्ताङ्गान्यतमहानिः । साधारणदुष्टत्वमूलप्रदर्शनोपयुक्तं त्वेवं पातनम्; वादिसाधनमसाधकम्, युक्ताङ्गहीनप्रतिप्रमाणापादितदोषत्वात्, इति हि जातिवाक्यार्थः; स एव स्वात्मानमपि व्याहन्ति, यथोक्तप्रक्रियया जातिवादिसाधनेऽपि येनकेनापि युक्ताङ्गहीनप्रमाणेन तत्तद्दोषाणां तथातथा दर्शयितुं शक्यत्वात् इति । न च व्याप्त्यादि युक्ताङ्गमेव न भवतीति वक्तुं शक्यम्, प्रागेव तत्समर्थनात्, अन्यथा जातिवाक्यस्य दूषणव्याप्त्यनभ्युपगमे तत्प्रयोगनैष्कल्यप्रसङ्गात् । अतो नियमरहितस्यापि दूषणत्वनियममिच्छन् प्रतिक्षिपति, स्वीकरोति च नियममिति सोऽयं वृषलविवाहमन्त्रन्यायः ।

उत्कर्षसमः ॥ अपि च हेतुसाध्ययोरन्यतरबलात् कस्यचिदनिष्टस्याव्याप्तधर्मस्य दृष्टान्तात् पक्षे, पक्षात् दृष्टान्ते वा समुत्कर्षप्रसङ्गनम् उत्कर्षसमः । तत्र हेतुबलेन दृष्टान्तात् पक्षे समुत्कर्षो यथा—यदि कृतकत्वाद्वदवदनित्यः शब्दः, तद्वदेव तत एव सावयवोऽपि किं न स्यात् ? इति । साध्यबलेन यथा—यदि घटवदनित्यत्वं शब्दस्येष्यते, अनित्यत्वसहचरितं सावयवत्वमप्यस्य स्यादिति । नच साधनशक्त्यैवोत्कर्ष इति राजाज्ञा, साध्यशक्त्याऽपि तदविरोधात्, अनिष्टत्वाद्यविशेषाच्च । एवमेव पक्षाद्दृष्टान्ते समुत्कर्षस्याप्यसंभवशङ्का निरस्ता । यथा हि कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यश्चेत्, तद्वदेव तत एव सावयवोऽपि स्यादित्युक्त्वेष्यते, तथा शब्दवदेव तेनैव घटोऽपि निरवयवः स्यादित्यु[त्यप्यु]त्कर्षः शक्यः; समं चोभयत्रानिष्टत्वम्, अनतिप्रसक्तप्रसङ्गकविशेषयोगश्च, शब्दघटयोः साधनाङ्गशक्त्योत्कर्ष इति लक्षणव्यवस्थितेश्च । [ननु] शब्दाद्धटे निरवयवत्वोत्कर्षे शब्दानित्यत्वस्य किमायातमिति चेत्, घटाच्छब्दे सावयवत्वोत्कर्षेऽपि तस्य किमायातमिति तुल्यम् । तत्र निरवयवत्वे सत्यनित्यत्वमभिमतं सावयवत्वेन व्याहन्यत इति हेतुदूषणपर्यवसायिविशेषविरोधश्चोदितः स्यादिति चेत्, तथाऽपि साध्यमानस्यानित्यत्वमात्रस्य न किञ्चिद्धीनम् । प्रतिबन्धभिप्रायेणोपाध्यभिप्रायेण वा तदुत्कर्ष इति चेत्, तुल्यम् । घटस्य निरवयवत्वप्रसङ्गे कथमुपाधिव्यञ्जनमिति चेत्, शब्दस्य [वा] सावयवत्वे कथम् ? सावयवत्वमनित्यत्वप्रयोजकम्; ततश्च सावयवत्वप्रसङ्गो विपर्यये पर्यवस्यन् प्रयोजकाभावं व्यनक्तीति चेत्, तर्हि प्रयोजकं सावयवत्वमन्तरेण यदि प्रयोज्यं शब्दे स्यात्, घटोऽपि तथैव स्यात्, इति प्रसङ्गे तात्पर्यात् तुल्यमुपाधिव्यञ्जनम् । अथ व्यापकसावयवत्वनिवृत्त्या व्याप्त्यानित्यत्वनिवृत्तिः पक्षेऽभिप्रेता, इह तु न तथेति; तदप्यसत्, अपकर्षसमादविशेष-

प्रसङ्गात् । अत्रापि च घटे निरवयवत्वविपर्ययदर्शनेन पक्षेऽपि तत्समानयोगक्षेमतया साध्यनिवृत्तिसमर्थनाभिप्रायस्याविरोधात्, इति । तिष्ठत्वेतत् । तदिह कस्यचित् साधनाङ्गस्य किञ्चिदनिष्टं प्रति व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः । हेतुविपर्ययदूष्यप्रतिकूलतर्कयोगमुखेनाप्रयोजकत्वमारोप्यं, विशेषविरुद्धत्वं वा । तद्भ्रान्तिः फलम् । दुष्टत्वमूलं तु युक्ताङ्गहीनत्वम्, व्याप्तिलक्षणाङ्गस्य जातिसाधने हानेः ; न हि यत् कृतकं, तत् सावयवमित्यादिप्रक्रियया तदभिमतेषु व्याप्तिर्ग्रीहीतुं शक्या, शब्दादिष्वेव बाधदर्शनात् । अतो यद्यव्याप्यमव्यापकं न साधयेत्, कथं तन्निदर्शनेन व्याप्यस्य व्यापकसाधनं प्रतिरुध्येत ? व्याप्तं च कृतकत्वमनित्यत्वेन ? अनित्यावस्थान्तरातिरिक्तस्य प्रध्वंसस्याभावात् ; भावेऽपि भावत्वे सतीति विशेषणेन वा, कृतकत्वलक्षणान्तरेण वा तद्व्यवच्छेदसिद्धेः, निवृत्तप्रतिबन्धस्वरूपप्राप्तमुक्तधीविकासे च तदतिरिक्तागन्तुकसाध्यत्वलक्षणकृतकत्वस्याभावात् इति । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा, युक्ताङ्गहीनप्रतितर्कराहित्यस्यापि साधनाङ्गत्वेन स्वीकरणात् ; अन्यथा जातिसाधनेऽपि तादृशाङ्गयोगस्य सत्त्वात् स्वव्याघातः । तथाहि—नेदं साध्यसाधकम्, अव्याप्तधर्मोत्कर्षमुखेन विरुद्धत्वात्, संप्रतिपन्नविरुद्धवत्, इति हि जातिवाक्यार्थः । इदमपि साधनं न दूष्यं दूषयेत्, तत्रापि तथाविधाव्याप्तधर्मोत्कर्षस्य सुशकत्वात् ; सन्ति हि धर्माः साध्यसाधनातिरेकिणस्तत्सहचरिताः संप्रतिपन्नविरुद्धवर्तिनः, अन्यथा पक्षदृष्टान्तवैषम्यासिद्धिप्रसङ्गात् । एवमुदाहरणान्तरेष्वपि प्रत्युत्तरं योज्यम् । नन्वेवमस्त्वव्याप्तधर्मोत्कर्षे स्वव्याघातः, व्याप्तोत्कर्षे तु कथम् ? न कथञ्चित्, इष्टव्याप्तोत्कर्षे प्रकृतानुपमर्देनार्थान्तरनिग्रहस्थानत्वात्, अनिष्टव्याप्तापादने सत्कर्तृत्वेन जातित्वाभावात् । अत एवेश्वरानुमानादिषु व्याप्तोत्कर्षस्याजातित्वं स्थितम् । उक्तं चानुमानिकैरपि—*व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यां तु न प्रसङ्गः इति । यद्यपि च कार्यत्वादिलक्षणहेत्वपेक्षया शरीरजन्यत्वादेर्व्यापकत्वं पक्षीकृतेष्वेव दूर्वादिषु बाधान्निरस्तम् ; तथाऽपि सिषाधयिषितसकर्तृकत्वाद्यपेक्षया तेषां व्यापकत्वस्य दुरपहवत्वात् साध्यमुखेनोत्कर्षे तस्य व्याप्यत्वान्न दोषः । वेदप्रणयनादिषु चेश्वरस्यापि सशरीरस्यैव कर्तृत्वं परेऽप्यनुजानते । तत्र चेत् व्याप्यैव शरीरपरिग्रहः, तुल्यमन्यत्रापि । अथ तन्निरपेक्षं क्वचित् कर्तृत्वम्, तदा त्वशरीर एव प्रणयतां वेदं समयकरणादिकं च, तस्याशक्याभावात् इति ॥

अपकर्षसमः ॥ व्यापकाभासनिवृत्त्या कुतश्चित् कस्यचित् व्याप्याभासस्यापकर्षणमपकर्षसमः । स चानेकधा—पक्षात्, सपक्षात्, उभयतः, विपक्षाच्चैति । पक्षादपि हेतुसाध्ययोरन्यतरस्य, द्वयोर्वा । तथा सपक्षात्, उभयतोऽपि । विपक्षात् व्यतिरेकदृष्टान्ताद्धेतुत्वभावसाध्याभावयोरन्यतरस्योभयोर्वा, विपक्षमात्राद्धेतुत्वभावस्य इति विशेषः । तत्र पक्षादपकर्षो यथा—यदि घटादिवत् कार्यत्वात् क्षित्यादि सकर्तृकं साध्यते, तदा आत्मादिवन्मनुष्याशक्यक्रियत्वात् कार्यत्वम्, सकर्तृकत्वम्, उभयं वा किं न बाध्यते ? तच्चेत् साधयेत्, इदमपि बाधेत । न चेदिदम्, न तदपि, अविशेषात्, इति । अत्र हेत्वपकर्षे स्वरूपासिद्धिः, साध्यापकर्षे बाधः, उभयापकर्षे तूभयम् इति । असमीक्षितोदाहरणान्तरास्त्वे [णि तु ए]—तावति विश्रान्ता [नि]ः । सपक्षादपि हि तयोरपकर्षे साध्यविकलत्वसाधनविकलत्वोभयविकलत्वानि । व्यतिरेकदृष्टान्तीकृताद्विपक्षाद्धेतुत्वभावसाध्याभावयोरपकर्षे साधनाव्यावृत्तत्वंसाध्याव्यावृत्तत्वोभयाव्यावृत्त्वानि । तत्रापि हेतुदोषचिन्तायामप्रयोजकत्वानैकान्यादि । अदृष्टान्तीकृताद्विपक्षमात्राद्धेतुत्वभावस्यापकर्षे तु विरोधः, साधारण्यं वा । न चैवमपकर्षाणामसंभवः, उत्थानहेत्वाद्यविशेषात् । नापि जात्यन्तरेऽन्तर्भावः, तल्लक्षणानन्वयात्, अविशेषप्रसङ्गमात्राद्यविश्रान्तेश्च । नाप्यजातित्वम्, युक्ताङ्गान्याद्यविशेषात् । अपकर्षसमसमाख्यानिस्सक्तमात्रेण संग्रहे संभवत्यनुक्तसमाख्यान्तरोक्तीति-

श्रायुक्ता । न चापाद्यदोषभेदाज्जात्यन्तरता, पक्षाद्धेतुसाध्ययोरपकर्षेऽप्यसिद्धिबाधलक्षणापाद्यभेदेन तत्प्रसङ्गात् । तत्र सपक्षादपकर्षणं यथा—विगीतम् ईश्वरशरीरम्, ईश्वरतज्ज्ञानेतरद्रव्यत्वात्, संप्रतिपन्नरामकृष्णादिशरीरवत् इत्यत्रेश्वरे-तरत्वं रामादिशरीरे दुर्वचम्, ईश्वरस्यैव सर्वत्र सच्छब्दार्थत्वात्, तद्यतिरेकव्यापकतया शशशृङ्गादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य संप्रतिपन्नशरीरे निवृत्तेरिति हेत्वपकर्षात् साधनविकलो दृष्टान्त इति । साध्यापकर्षणं यथा—रामकृष्णादिशरीरस्येश्वरशरीरत्वं नास्ति ; ईश्वरो ह्यशरीरः ; यत् शरीरम्, तत् शरीरिणः कर्मफलभोगायतनम्, यथा क्षेत्रज्ञशरीरम् ; इदमपि चेदीश्वरशरीरं स्यात्, तत्कर्मफलभोगार्थत्वप्रसङ्गः ; न च तदस्ति ; अतो न तच्छरीरम् इति । उभयतोऽप्यपकर्षणमप्येतैवोदाहर्तव्यम् । विपक्षाद्धेतुत्वात्पाद्यपकर्षणं यथा—धूमानुमाने कश्चिदाह, यदि महानससाधर्म्यात् पर्वतो महानससाधर्म्यान्तरवान्, तर्हि निर्धूमत्वव्यापकतया खपुष्पादिषु दृष्टस्यासत्त्वस्य व्यावृत्तौ निर्धूमत्वमपि व्यावर्तेत ; न हि, व्याप्याद्यापकं सिध्येत्, व्यापकनिवृत्त्या तु व्याप्यभूतया व्यापिका व्याप्यनिवृत्तिर्न सिध्यतीति सुवचम् । ततश्च निरग्नौ महाहृदे निर्धूमत्वनिवृत्त्या हेतुवृत्तेरनेकान्तः । एवं महाहृदे व्यतिरेकदृष्टान्ततया निर्दिशितेऽप्यसत्त्वनिवृत्त्या साधनाभावं साध्याभावमुभयाभावं वा व्यावर्त्य व्यतिरेकग्रहणं बाध्यमिति । अत्र व्यापकनिवृत्तिवद् व्यापकाभासनिवृत्तेरपि व्याप्यत्वाभिमान उत्थानहेतुः । यथायथं पक्षहेत्वादिसाधनाङ्गं दृश्यम् । बाधादिकमारोप्यम् । तद्भूमः फलम् । दुष्टत्वमूलं त्वसाधारणं युक्ताङ्गहानिः, व्यापकत्वमनादृत्य सहचरितमात्रनिवृत्त्या व्याप्येतरनिवृत्त्युपन्यासात् ; व्याप्तिभङ्गश्च यथायथं तत्रतत्र प्रत्यक्षानुमानागमैर्ग्राह्यः । अयुक्ताङ्गाधिकत्वं वा, वस्तुसिद्धेः सहचरितसमस्तवस्त्वन्तरनिवृत्त्यभावापेक्षाङ्गीकारात् । अविषयवृत्तित्वं वा, व्याप्यनिवर्तनानुगुणव्यापकनिवृत्तिशक्तेः सहचरितनिवृत्तावपि संचरणादिति । एवमपि चेत् किञ्चिद्बाध्येत, तदा बाधिताबाधितव्यवस्थैव न स्यात्, सर्वत्र यत्किञ्चित्सहचरितनिवृत्तेः मुलभत्वात् । अत एव साधारणः स्वव्याघातः, जातिवादिसाध्यादिष्वप्यसाधकत्वादिषु सहचरितधर्मान्तरविरहस्यावश्यंभावात्, अन्यथा जातिसाधनेऽपि पक्षहेत्वादिविभागस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात् ; वादिसाधनं स्वसाध्यसाधकं न भवति, सहचरितनिवृत्त्यपहतविषयत्वात्, निषिद्धत्वनिवृत्तिलुण्ठितसाध्यनैगमिकालम्भार्धर्मत्वसाधनवत्, इत्यादिप्रक्रियया ह्यत्र जातिवाक्यविश्रान्तिः । अत्रसाधकत्वादिसहचरितदोषान्तरादिनिवृत्तेस्तद्बाधोऽपि दुर्वारः । न च अस्तु सर्वं बाधितमिति शक्यं वक्तुम्, बाधस्याबाधे कस्यचिदबाधेन सर्वाबाधात्, तस्यापि बाधे बाधस्यैव बाधेन सर्वाबाधादिति । न चात्र प्रक्रियासमाख्यबाधसमेन सङ्करः, तुल्यबलत्वाभ्युपगमपूर्वकत्वात् तत्र प्रत्यवस्थानस्य, इह तु तदभावात्, हेतुबाधादिष्वसङ्कीर्णोदाहरणान्तरसंभवाच्च । प्रतिप्रमाणसमभेदतामात्रं तु भवतु वा मा वा । उक्तप्रकारेण विवेकस्तावदुपपन्न इति ॥

अथ वर्ण्यसमादेरुत्थानहेत्वादिव्यञ्जनायेदं तावद्भूमः—पक्षदृष्टान्तौ प्रागेव लक्षितस्वरूपौ । हेतोश्च व्यक्तिभेदेऽपि सामान्याकारसंगृहीततया व्याप्तिश्च स्थापिता । तत्र पक्षवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वम्, साध्यज्ञापनाय प्रवृत्तत्वम्, व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतोऽनास्कन्दितत्वम्, संदेहसमानविषयत्वम्, स्वरूपभेदश्चेति पञ्चरूपाणि । सिद्धार्थत्वे पक्षस्वरूपव्याघातात्, साधननैरर्थक्याच्च ; साध्यज्ञापनप्रवृत्त्यभावे हेतोरफलत्वात्, हेतुत्वव्याघाताच्च ; व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन विशेषतो विषयीकृतत्वे विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात्, प्रयोगनैष्फल्याच्च ; संदेहाभावस्त्वनुल्लेखेन निश्चयेन वा ? पूर्वत्र किं साध्येत ? उत्तरत्र सिद्धं किमर्थं साध्येत ? तथा सैव चेद्धेतुव्यक्तिः, तदा सिद्धार्थत्वादेरवश्यंभावादुक्तदोषानतिवृत्तिः । कृत्तिकारोहिण्यादिषु चक्रप्रवाहवात्याविक्षेपादिवशस्तत्तदुदयादिव्यक्तिभेदा व्यवस्थिताः, अन्यथा तत्राप्यनुमेयपरिषेधा-

भावात् । एवं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेरुक्तरूपविपर्ययेण सिद्धार्थत्वादिरूपपञ्चकं शाश्वतिकम्, साध्यासिद्धौ सपक्षस्वरूपव्याघातात्, संप्रतिपत्त्यर्थं व्याप्त्युदाहरणासंभवाच्च । अतएव रूपान्तराणामपि विपर्यासः]र्थयः सिद्धः । अपिच स्वयं चेत्त्र साध्यज्ञापनाय प्रवर्तेत, ततो दृष्टान्तान्तरमन्वेषणीयम् ; तत्रापि तथेत्यनवस्था । अतस्तत्र साध्यमन्यतो वेदितव्यम् । व्याप्तिग्राहकप्रमाणाविषयत्वे संदिग्धार्थत्वे च पक्षदृष्टान्तयोरविशेषः, स्वरूपाभेदे च पूर्वोक्ता दोषाः । नच पक्षो नास्तीति प्रतिज्ञातुं शक्यम्, एतत्प्रतिज्ञावाक्यार्थाभ्युपगमे पक्षाभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमे पक्षप्रतिषेधासिद्धेः । एवं हेतुमात्रनिषेधोऽपि न शक्यः, कारकनिषेधे स्वकीयसर्वप्रवृत्तिविरोधात्, ज्ञापकनिषेधेऽपि परवाक्यतः स्वस्यार्थबोधमभ्युपगम्य परबोधार्थवाक्यप्रयोगायोगात्, हेतुनिषेधे च सहेतुके व्याघातात्, अहेतुके तथैव हेतुसिद्धेरपि विरोधाभावात् । एवं दृष्टान्तोऽपि सामान्यतो निषेद्धं न शक्यः, लौकिकपरीक्षकसर्वपुरुषसंमतत्वात्, तत्रापि च वाङ्मात्रेण निषेधे तावतैव तत्साधनस्याप्यविरोधात्, हेतुतो निषेधे अन्वयरूपस्य व्यतिरेकरूपस्य वा कस्यचिद्दृष्टान्तस्य दुस्त्यजत्वात्, इति प्रतिष्ठि [ता] तैव पक्षहेतुदृष्टान्तमर्यादा ॥

वर्ण्यसमः ॥ एवं स्थिते दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षधर्मत्वापेक्षिनासिद्धार्थत्वादिरूपविरहे साधनविकलत्वादिप्रसङ्गादृष्टान्तस्यापि तादृग्रूपहेतुमत्तया वर्ण्यत्वेन प्रत्यवस्थानं वर्ण्यसमः ; यथा—ब्रह्म सविशेषम्, पदार्थत्वात् ; यः पदार्थः स सविशेषः, यथा घटः, इत्युक्ते, जातिवाद्याह—पक्षे साधकतया प्रयुक्तस्य हि हेतोर्व्याप्तिर्दृष्टान्ते प्रदर्श्यते ; नान्यस्य, अनन्वयादिप्रसङ्गात् । स च यादृग्रूपविशिष्टः पक्षे दृष्टः, तादृग्रूपविशिष्ट एव दृष्टान्तेऽप्युदाहरणीयः, अन्यथा सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादिति विशिष्टहेतुप्रयोगे सामान्यवत्त्वादिमात्रस्य व्याप्त्युदाहरणप्रसङ्गात्, एवमेकदेशव्यतिरेकेण व्यतिरेकोदाहरणप्रसङ्गात् । ततश्च पक्षवर्तिनो हेतोरसिद्धार्थत्वादयो रूपविशेषास्तद्वेतुकरूपभेदश्च दृष्टान्तेऽस्ति घानवा ? अस्ति चेत्, असिद्धार्थत्वादिभिः साध्यविकलत्वादिकमनिवार्यम् । नचेत्, प्रकृतसाधनविकलत्वादृष्टान्त एव तादृशहेतुमत्तया वर्ण्यः, अलं पक्षे साध्यवर्णनेन इति । अत्र सपक्षवर्तिहेतुव्यक्तेः पक्षमात्रविवक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भ उत्थानहेतुः । दृष्टान्तादिकं दूष्यम् । साधनविकलत्वादिकमारोप्यम् । फलं तद्भ्रान्तिः । असाधारणं दुष्टत्वमूलं चायुक्ताङ्गाधिक्यम् ; न हि दृष्टान्तवर्तिन्या हेतुव्यक्तेरसिद्धार्थत्वादिकं युक्तम्, तथा सति दृष्टान्तत्वमङ्गप्रसङ्गात् । व्याप्तिप्रतिपत्तिस्थानं हि दृष्टान्तं ब्रूमः । न चासिद्धार्थत्वादिसंभवे त[दभावा]द्भावसिद्धिः । अत एव युक्ताङ्गहानिरपि, दृष्टान्तवर्तिहेत्वङ्गस्य सिद्धार्थत्वादेस्त्यागात् । अविषयवृत्तित्वं वा, पक्षवृत्तिहेत्वङ्गानां दृष्टान्तवर्तिनि संचरणात् । एवमपि चेत् साधनविकलत्वादिः प्रसज्येत, तथा सत्यनुमानजातीयमेवोच्छिन्नं स्यात् । न चैवमस्त्विति वाच्यम्, तत्र व्याघातादेः प्रागेवोक्तत्वात् । अपि च, एवं पर्यनुयुञ्जानश्च जातिवादी किं दृष्टान्तवर्तिहेतुव्यक्तेः स्वभाववैषम्यमात्रं प्रकाशयति ? उत तन्मुखेन वादिहेतोरसाधकत्वं साधयति ? नाद्यः, अर्थस्थित्युपन्यासे विरोधाभावात्, अर्थान्तरनिग्रहस्थानप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः, वादिसाधनमसाधकम्, साधनविकलत्वादिदोषदूषितत्वात्, संप्रतिपन्नहेत्वाभासवत्, इत्यत्रापि पक्षसपक्षवर्तिहेतुव्यक्तिभेदस्य तद्रूपवैचित्र्यस्य च दुर्वारत्वात्, तदनभ्युपगमे स्वप्रयोगानुत्थानात्, तदनभ्युपगमे च स्वोक्तपर्यनुयोगसाम्यादिति ॥

अवर्ण्यसमः ॥ पक्षवृत्तिहेतुव्यक्तेर्दृष्टान्तापेक्षितसिद्धार्थत्वादिरूपविरहे हेत्वसिद्ध्यादिप्रसङ्गात् तादृग्रूपहेतुमत्त्वाभ्युपगमे पक्षस्य साध्यत्वाभावप्रसङ्गनम् अवर्ण्यसमः । वर्ण्यः—साध्यः, अवर्ण्यः असाध्य इत्यर्थः, यथा—ब्रह्म शरीरित्वात्त्यन्ताभावरहितम्, आत्मत्वात्, अनीश्वरात्मवत् इत्यत्र । यद्यप्यात्मत्वमात्रमनुवृत्तम्, तथाऽपि तत्तद्विशेषणभेदेन

विशिष्टताभेदात् पक्षदृष्टान्तयोर्भिद्येत । ततश्च दृष्टान्त इव पक्षेऽप्यसौ हेतुः सिद्धार्थत्वादिविशिष्टः, न वा ? न चेत्, व्याप्यतयाऽनुसंहितविशिष्टहेत्वभावात् स्वरूपासिद्धिः ; सकलसपक्षानुयायिस्वरूपवैकल्यात् सोपाधिकतादिश्च । तद्रूप-विशिष्टश्चेत्, सिद्धसाधनत्वासाधकत्वनिर्णयसमानविषयत्वप्रसङ्गः । ततश्चासाध्यत्वं पक्षस्येति । अत्र पक्षनिष्ठहेतुव्यक्ते-र्दृष्टान्तमात्रापेक्षितरूपवैपरीत्येनोपलम्भः उत्थानहेतुः । पक्षहेतू दृष्यौ । सिद्धसाधनत्वादिकमारोप्यम् । तथाऽभिमानः फलम् । प्रातिस्विकं दुष्टत्वमूलं वर्ण्यसमवत् । व्यत्यासेन त्रितयमपि, पक्षस्यहेतुव्यक्तेरनङ्गानां सिद्धार्थत्वादीनामुररीकर-णात्, अङ्गानामसिद्धार्थत्वादीनां त्यागात्, दृष्टान्तवर्तिन्यपेक्षितानां पक्षवर्तिनि संच[1]रणाच्च इति । तथा च स्वीकारे तथैव स्वव्याघातात् प्रतिक्रिया ; न हि पक्षादिकमपि सामान्यतः प्रतिक्षेप्तुं शक्यम्, न कश्चित् पक्ष इति पक्षप्रतिक्षेप-वाक्यस्यापि पक्षादिगर्भितत्वात् । सिद्धसाधनतानुयोगश्चात्र स्वदूषणं भवति । यदि हि प्रतिवादी असिद्धमपि साधयन्ननेनो-पायेन सिद्धसाधनं पुरस्कृत्य निगृह्येत, तदा स्वयमेव हि निगृहीतः, एतावन्तं कालं निगृही [विगी] तस्य परसाध्यस्ये-दानीमभ्युपगमात् । तथा चोक्तविरोधापसिद्धान्तादि । अपि च इदमसाधकम्, सिद्धसाधनत्वादित्यत्र साधकत्वादसाधक-मित्युक्तं स्यात् । न ह्य[न्य]तः सिद्धमिदं साध्यत इत्युच्यते, किं त्वेतद्धेतुशक्यैवेति व्याघातः । अस्तुवेवम्, तथाऽपि सिद्धसाधनतानुयोगसुरेणैव स्वव्याघातो दुर्वचः, इदमसाधकमिति जातिवादिसाध्यस्य सिद्धत्वाभ्युपगमे तदिष्टापादनात्, स्वोक्तस्वमतविरोधापाताच्चेति चेत्, तदेतदसमीक्षितवैषम्यं पिशाचभाषितम् ; न ह्यत्र जातिवादिवाक्यार्थं सिद्धं कृत्वा वयं स्वव्याघातं ब्रूमः, अपि तर्हि यद्येवंविधेन सिद्धसाधनत्वेन वादिसाधनं दुष्टमिष्येत, तदा तथाविधेनैव तेन जातिसाधनमपि दुष्टं स्यात् । दुष्टस्य च न दूषकत्वमिति निर्वाधा स्थापना । तच्चेत् तेनापि न दुष्टम्, तदा तद्वदेव स्थापनाऽपि नि-दोषेति निरर्थकः श्रमः । अतो न ब्रूमो वयं नेदं दूष्यदूषकं सिद्धसाधनत्वादिति, किं तु स्वव्यापिदूषणसमाधिग्रस्तत्वादिति ॥

उत्प्रेक्षासमः ॥ स्वोत्प्रेक्षिनसाधनदूषणादिप्रतिक्षेपः उत्प्रेक्षासमः । यथा—शब्दानित्यत्वे वादिना प्रतिज्ञाते भण्डः प्रतिवाद्याह—अल्मेतावता, शब्दानित्यत्वे प्रत्यक्षत्वं हि त्वया हेतुरभिधित्सितः ; स च सामान्यादिभिरनैकान्तिक इति साधनोत्प्रेक्षया प्रतिक्षेपः । एवं शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति हेतुं प्रयुज्य वादी स्वयमेवाह—असिद्धत्वमिह दूषणं त्वया विवक्षितम्, तच्चात्र नास्ति, प्रत्यक्षत एव कृतकत्वसिद्धेरिति । निर्मर्यादा ये तु लक्षयन्ति—

* असिद्धतां वादिहेतोस्त्वत्वा तां साधयेत् स्वयम् । तदूषणान्मूलहेतुमङ्गः कार्यसमो मतः ॥

इति, अयमपि अस्मदुक्तोत्प्रेक्षासमावान्तरभेद एव । न चैतदेव लक्षणं युक्तम्, उदाहृतोदाहरणान्तरासंग्रहात् । न च कार्यसमसमाख्यैव सर्वत्रोचिता, अवाचकत्वात् । युक्तस्त्ववान्तरविशेषमुदाहरतः सूत्रकृतस्तत्र तन्निवेशः । एवं दृष्टान्त-तर्कोत्प्रेक्षादयोऽपि द्रष्टव्याः । नचात्र स्वोत्प्रेक्षितदूषणमात्राच्छलत्वं श[ङ्]क्यं वक्तुम् ; शब्दार्थारोपणाभावात्, पाक्षिक-पराभिमतिसंभवाच्च । यत्तु सौगतैरुक्तम्—

* साध्येनानुगमात् कार्यसामान्येनापि साधने । संबन्धिभेदाद् भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥ इति,

अत्रापि यदि कार्यत्वहेतोः पक्षदृष्टान्तयोस्तात्वादिपूर्वकत्वमृद्दण्डादिपूर्वकत्वलक्षणविशेषप्रदर्शनमात्रे विश्रमः, तदा जातित्व-मेव नास्ति ; कुतस्तद्विशेषता ? अनुपयुक्तवादी त्वयमर्थान्तरेण निग्राह्यः । अथ दृष्टान्तस्यविशेषस्य व्यापकत्वाभिमानेन साध्यापकर्षविवक्षा, तदा अपकर्षसमभेदोऽयम् ; यदा तु साधनवैकल्यहेत्वसिद्ध्यादिष्वभिप्रायः, तदाऽपि वर्ण्यवर्ण्य-समयोरनुप्रवेश इति न पृथग्जातिता । अतोऽस्मदुक्तप्रतिषेधैवात्र साधीयसीति । अत्र परमतपारीणत्वाभिमानो वा स्वोत्प्रे-

क्षितातिरिक्तासंभवाभिमानो वा, संभवेऽपि तुल्यन्यायत्वाभिमानो वा, प्रतिवादिनस्तथाविधाभिमानजननमनोरथो वा स्यादुत्थानहेतुः । यथायथं सर्वं दूषणमारोप्यम् । तत्तद्भ्रमः फलम् । दुष्टत्वमूलं त्वसाधारणमविषयवर्तित्वम् । प्रतिवाद्युक्तमेव हि दूषणस्य विषयः, न तु तदभिप्रेतमप्यनुक्तम् ; अनभिप्रेतं तु किं पुनः ? अन्यथा उपर्युपरि साधनदूषणपरम्परोत्प्रेक्षणोपन्यासप्रक्रियया प्रतिवादिनोऽनवसरप्रसङ्गः । कथायाश्च विश्रमः कदाचिदपि न स्यात् । किं च यदि सम्यञ्च हेतुमन्यं प्रतिवाद्यभिप्रेति, स्वयं तु सम्यञ्चमसम्यञ्चं वा कंचिदन्यमुत्प्रेक्ष्य दूषयति, तदा प्रतिवाद्यभिप्रेतस्य हेतोः किमायातम् ? न च तस्य तुल्यन्यायता निश्चेतुं शक्यते, सामान्यतो विदिते प्रक्रियान्तरसंभवात् ; विशेषतो विदिते तस्यैव दूषयितुं युक्तत्वात् । न च तस्य विशेषतो वेदनं शक्यम्, पराभिप्रायस्याप्रत्यक्षत्वात्, विशेषनिर्णायकस्य लिङ्गादेश्चासंभवात् । न च सिद्धान्तकोशलिखितमेवासौ वदित्वाति नियमः, प्रज्ञावतां स्वोत्प्रेक्षिकयाऽन्यकथनस्याप्यविरोधात् । अतस्तदभिप्रेतमेवोत्प्रेक्षापदमित्यपि दुर्बदम् । अस्तु वा लोकोत्तरप्रज्ञेन तदभिप्रेतमेव विदितम्, तथाऽपि न तदनुक्तं दूष्यम् ; इदं ममानभिप्रेतमित्यपहुवाने प्रतिवादिनि सभ्यानामपि तत्र साक्षित्वासंभवात्, विश्वसाक्षिणां च मौनावष्टम्भात्, शपथस्य चात्र दृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपदेशात्, अदृष्टप्रत्यवायहेतोरनुपयोगात् । अपि च यदाऽसौ निष्प्रतिभः स्यात्, तदाऽनायाससिद्धे विजये किं तदभिप्रेततया कस्यचित् पुरस्कारेण ? सप्रतिभश्च यदाऽसावभिप्रेतं स्वयमेव वाचि निवेशयति, तदा पुरोभाविषु वचनदोषादिषु संभविष्यत्सु किं विगीयमानव्याप्त्यादिपरामर्शापेक्षार्थानुवादतद्वृथाश्रमेण ? वचनदोषानपि संभविष्यतो विदित्वा दूषयत्विति चेत्, हन्त ! तर्हि प्रतिवाद्यपि वैयात्यादेवमपशब्दादिस्त्वया विवक्षित इत्युक्त्वा यदि निगृह्णाति, तदाऽसौ कथमपसरिष्यति ? ण्तेन साधारणः स्वव्याघातोऽपि मुष्यः ; न ह्यन्यतर उत्प्रेक्षितमपि दूषयिष्यति नेतर इति राजाज्ञा ; न च तथाऽऽदौ नियमः कृतः । अपि च निरपराधस्य तावन्न निग्रहः ; अत्र च केनापराधेन प्रतिवादी निगृह्यते ? परोत्प्रेक्षणीयदुष्टार्थाभिप्रायवत्त्वादिति चेत्, संदिग्धं तावदिदम् । तथाविधाभिप्रायसंभावनाविषयत्वादिति चेत्, स्वस्यापि समानमित्येवमपि स्वव्याघातः । इदमसमीचीनम्, मदुत्प्रेक्षितासमीचीनव्यवस्थापकत्वात्, इति वाक्यार्थविश्रमेऽप्येवं विपरिवर्तो वाच्यः । इयं [च] तु जातिर्यद्यप्यादिमामपि कक्ष्यामास्कन्दति, आदावेव वादिनं विनिवार्य त्वदभिप्रेतमेव दुष्टमिति वक्तुं शक्यत्वात् ; तथाऽप्यर्थनो जात्यन्तरवत् द्वितीयैवेयं कक्ष्या, तदभिप्रेततया प्रथमस्यापि पर्वणः स्वयमेव पुरस्कारात् । साधनेष्वपि केषुचिज्जातित्वमिच्छतामपि दूषणरूपा जातयो द्वितीयादिकक्ष्याभाविन्य एवेति नियम इति ॥

एवं सप्ताङ्गसंपन्नजातितत्त्वावलोकनात् । सदुत्तरैस्तदुत्थानात् तत्त्वधीजयसंभवः ॥

अन्यथा [ऽरण्यरुत] षण्डरतवत् भवेयुरफलाः कथाः । इति प्रख्यापनायात्र कथाभास उदाहृतः ॥

अर्थिप्रत्यर्थिनोस्तावन्न द्वयोर्यसंभवः । एकस्य विजयेऽपि स्यात् सफला सत्कथैव सा ॥

यत्र द्वयोर्न विजयो न वा तत्त्वविनिश्चयः । कुकथां कथयन्त्येनामसदुक्तिपरम्पराम् ॥

तां द्विकक्ष्यादिकामेके षट्कक्ष्यावधिकां विदुः । पूर्वत्रासंभवात् सभ्यैरुत्तरत्र निवारणात् ॥

असदप्रतिभादौ तु पक्षैकत्वमपि क्वचित् । सभ्येष्वसत्त्वदक्षेप्युपर्यपि च धावति ॥

तथा हि—कथामभ्युपगम्य यदि वादी सभ्येषु दत्तावधानेषु प्रतिवाद्यनुयुक्तोऽपि तूष्णीमास्ते, प्रतिवादी च तदा मन्दचित्तवृत्तिरवश्योद्भाव्यमपि तादात्विकं निग्रहस्थानं न व्यनक्ति, तदा कस्यचिदपि पक्षस्यानुत्थानमेव । निग्रह[स्थान]-

व्यञ्जनेऽपि तावति समाप्तिः । यदा तु वादी सद्वा असद्वा ब्रूयात्, अनाहितप्रतिभस्तु प्रतिवादी न किञ्चि [द्विवक्षति]-
द्वक्ति, वादी च यदि तदा निग्रहमूढः, तदा एकपक्षा कथा । द्वयोश्च न विजयः ; वस्तुतः सद्वादिनोऽपि प्राप्तकाल-
निग्रहानुद्भावनात् । वादिना प्रतिवादिनिग्रहे तु तेनैव विजयित्वायासते सभ्याः विजयिता स्यात् । यदा त्वसत्साधनोप-
क्रमायां कथायां प्रतिवादी सदुत्तरेण निगृह्णाति, तावति च सभ्याः प्रमाणीकृताः, तदा प्रतिवादिनो विजयः । अस-
दुत्तरेण निग्रहे सभ्येषु भरन्यासे द्विपक्षी कुकथा । एवं तदुपरि वादिप्रतिवादिनोः सप्रतिभयोरसदुत्तरपरम्परायां पञ्च-
पक्षीपर्यन्ता कुकथाप्रवृत्तिः । सत्साधनोपक्रमायां तु षट्पक्षीपर्यन्ता । तत्र हि प्रथमः पक्षस्तावदनुपप्लवः प्रादुःप्यात् ।
प्रतिवादिनस्तु निरनुयोज्यानुयोगभेदचतुष्का [न्यन्तरेण] घवतरणाद् द्वितीयपक्षप्रवृत्तिः । तत्र सभ्याः स्वयं कथाया-
मनधिकृतत्वाज्जानन्तोऽपि वाद्यनुयोगमपेक्षमाणस्तूष्णीमासते । तदा वादी सदुत्तराप्रतिमानात् तत्प्रतिमानेऽपि वा जडी-
करणदुरभिलाषेण तज्जातीयमन्यद्वा किञ्चिदसदुत्तरं प्रयुञ्जीत, तथाऽपि प्रतिवाद्यनुयोगमपेक्षमाणेषु प्रतिवादिनस्तथैव
चतुर्थपक्षावतारः । तथाऽप्यवसरप्राप्तायोभयस्तम्भरूपायानुविधेयप्रश्नाय दत्तक्षणेऽपि वादिनः पञ्चमः पक्षः । अनुविधेयेऽपि
देवानांप्रिये स्वयमानृशंस्या [त्तयोः] त्कथंकरणयोरप्रतिभया कथाविच्छेदकाङ्क्षिषु षष्ठः । ततः परं स्वदोषपरिहारायोभौ
निवार्य कुकथात्वप्रकाशनेनापक्षपातेन द्वावपि निगृह्णन्ति । सभ्याभावे मन्दमतिव्यव[व्या]हारेषु वा सभ्येषु मार्जारकल्ह-
व [हैवान्नि] देवानिवारणमिति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये तृतीयमाहिकम् ॥

॥ अथ चतुर्थमाहिकम् ॥

अथ प्रमाणाभासाः—अप्रमाणत्वे [सति] प्रमाणव्यवहारविषयास्ते । प्रमाणचातुर्विध्यात् तदाभासा अपि चतु-
र्विधाः प्रत्यक्षानुमानागमस्मृत्याभासभेदात् । एषामवान्तरलक्षणं सामान्यलक्षणच्छाययैव सुगमम् । तत्र प्रत्यक्षाभासो
यथा—द्वौ चन्द्रमसौ, पीतः शङ्खः इत्यादिः । विषयेन्द्रियादिदोषादस्योद्भवः । [तं] इमं च प्रमाणतयोपन्यस्यतोऽस्य हेत्वा-
भासवन्निग्रहो भवत्येव । अक्षपादसूत्रेऽपि हेत्वाभासग्रहणमुपलक्षणम् ; चशब्दाद्वा अनुक्तसमस्तसंग्रहः ।

हेत्वाभासः ॥ अनुमानाभासो यथा—वाष्पादिषु धूमत्वाद्यारोपेण धूमवत्त्वात्पर्येतोऽग्निमानित्यादिः ॥

अव्याप्तापक्षधर्मौ द्वौ हेत्वाभासौ समासतः । तयोरेव प्रपञ्चेन स्यादसिद्ध्यादिकल्पना ॥

यदुक्तं न्यायतत्त्वे—* असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासाः इति, तत्रासिद्धोऽपक्षधर्मः ; इतरावव्यासभेदौ
हेत्वाभासौ । तावन्मात्रोक्तिश्च प्रदर्शनार्था । प्रयोजकान्तरेण वा तदन्यसंग्रहस्तत्र विवक्षितः । ये चासाधारणबाधित-
प्रकरणसमादयो भेदाः कथ्यन्ते, तत्रासाधारणस्याव्यासत्वं केवलव्यतिरेकिनिराकरणे प्रदर्शितम् । अनैकान्तिकभेदश्चासौ
कैश्चिदुक्तः ; तथा चोक्तमागमप्रामाण्ये—* स न तावदनैकान्तिकः ; स हि द्वेषा—साधारणासाधारणभेदात् इति ।
बाधितस्य तु न पक्षधर्मत्वम्, नापि व्याप्तिरिति दूषणद्वयसमुच्चयः । नहि साध्याभाववत्तया निर्णीतस्य संदिग्धसाध्यत्व-
लक्षणं पक्षत्वम् । नच हेतुमति पक्षे साध्याभाववत्तया प्रमिते हेतोर्व्याप्यताग्रहणसंभवः । प्रकरणसमस्य तु प्रतिसाधन-
प्रतिरुद्धत्वलक्षणस्यानिर्णीतबलत्वात् बलस्य च व्याप्तिपक्षधर्मतानतिरेकाद्याप्याद्यनिश्चये [न] तयोरेवान्तर्भावः । स्वपक्ष-
सिद्धाविव परपक्षसिद्धावपि त्रिरूपो हेतुः प्रकरणसमः कैश्चिल्लक्ष्यते । यथा—नित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्,

आकाशवत् । अनित्यः शब्दः, पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात्, घटवदिति । तत्रेदं लक्षणमसंभवीत्येके, एकस्य पक्षद्वयेऽपि त्रैरूप्यासंभवात् । नित्यत्वे हि साध्ये शब्दाकाशयोरन्यतरत्वादिति हेत्वर्थः । अनित्यत्वे तु शब्दघटयोरन्यतरत्वादिति । न च शब्दसारूप्यमात्रेण हेतुरेकता, अतिप्रसङ्गात् इति । तत्र यद्यप्येतस्मिन्नुदाहरणे लक्षणमसंभवि, तथाऽपि महाविद्यादिप्रस्थानेषु केषांचिद्धेतूनां साध्यतदभावयोः समानाकारतया संभवं पश्यामः ; यथा—शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तानित्यनिष्ठाधिकरणम्, प्रमेयत्वात्, घटवदिति शब्दानित्यत्वसाधने प्रवृत्तः प्रमेयत्वहेतुरेक एव ; शब्दः स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तानित्यनिष्ठाधिकरणम्, प्रमेयत्वात्, आकाशवदित्यपि शब्दानित्यत्वस्थापने पूर्ववृत्तिरूप उपलभ्यते । अतः नोदाहरणमादरणीयमिति न्यायाल्लक्षणासंभवोद्यं हस्तालोचः । क्व तर्ह्यस्यान्तर्भावः ? अविनाभावादिसंभावनायामपक्षधर्मे, अन्यदा त्वव्याप्ते । यदि पक्षे व्यापकप्रतीत्यपर्यवसानबलादनित्यत्वं साधयेत्, स एव हेतुः कथं न तद्विपरीतव्यापकप्रतीत्यपर्यवसानेन नित्यत्वमपि ? ततश्चाविशेषादुभयत्रापि व्याप्तिर्न स्वाभाविकीत्यव्याप्तकोटौ निक्षेपः । य[त]था च परपक्षवत् स्वपक्षस्यापि बाधकमुत्तरं जात्युत्तरमिति व्यवहरन्ति, तथा बाधभिमतसाध्यवत् तद्विपरीतप्रतिबाधभिमतसाध्यस्यापि साधकत्वप्रसङ्गादर्थत उभयासाधकान्येतानि जातिसाधनानीति च केचिद्दुः । अपि चैषां साध्यतदभावसाधने समानाकारत्वादेवानैकान्तिकवदव्याप्तत्वं सुव्यक्तम्, उभयत्र विपक्षे बाधकाभावाच्च । न चोभयत्र संभवः, व्याघातात्, एकस्मिन् विरुद्धयोरिव विरुद्धोभयप्रतिपक्षयोरपि परस्पररामनोरतिरिक्तयोर्वा समुच्चयासंभवात् । न च शीतोष्णव्यतिरेकवत् कोट्यन्तरोपलम्भः, भावाभावात्मना विरोधे तत्तदन्यात्मना विभागे च तदसंभवात् । अत एव ह्यनिर्वचनीयानेकान्तवादयोरनवतारः । अस्त्वन्यतरद्विपक्षे बाधकमिति चेन्न ; तथाऽपि तादृशरीतेः कुटिलोत्थितकल्पिताया विपक्षे बाधकविरहादप्रयोजकत्वं सिद्धम् । प्रमाणान्तरबलात् सिध्यतस्साध्यविशेषस्य विपर्यये बाधकम[प्य]स्तु ; न पुनर्महाविद्यादिहेतुभिरप्रयोजकैः सिध्यतः । अप्रयोजकोऽन्यथासिद्धः, उपाधिमान् व्याप्यत्वासिद्धः इति [चा] वाऽनर्थान्तरमित्यतोऽपि न द्वितीयबहिर्भावः । तथा हि—

विपक्षे बाधकाभावादुपाधेर्वाऽपि संभवात् । हेत्वाभासोऽन्यथासिद्धयन्न प्रयोजक इष्यते ॥

पञ्चम्यः पृथगेवैनं कतिचित्संप्रचक्षते । व्याप्यत्वासिद्धभेदोऽयमिति त्वाहुर्मनीषिणः [र्विचक्षणाः, : परीक्षकाः] ॥

विपक्षे न हि निर्वाधे व्याप्तिः काऽपि प्रसिध्यति । प्रतिकूलेषु तर्केषु सत्सु धात्राऽप्यनिश्चयात् ॥

व्याप्तिस्वरूपवैकल्यकल्पितोपाधिकेषु नः । अप्रयोजकतावादः प्राचां प्रागेव दर्शितः ॥

अन्ये [त्वा] प्याहुः—

* समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा । समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥ इति ।

शाबरवार्तिककारश्च—

* व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः । अस्मिन् सत्यमुना भाव्यमिति शक्त्या निरूप्यते ॥

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः । दृष्टैरपि न तैरिष्टा व्यापकांशावधारणा ॥ इति ।

एनमेव [हि] संदिग्धव्याप्तिकं बाह्याः पठन्ति—

* साध्यादन्येन धर्मेण सपक्षेष्वनुयायिना । विनापक्षे स्थितो धर्मः संदिग्धव्याप्तिको मतः ॥ इति ।

तस्मादव्याप्तभेद एवायमप्रयोजकः, तत्त्वभावानतिलङ्घनाच्च । श्रीमहाविद्यामानमनोहरप्रमाणमञ्जर्यादिपठितवक्रा-

नुमानस्यापि तथात्वम् । एवं पक्षदृष्टान्ताभासानामपि हेत्वाभासेष्वेवान्ततो निवेशः । तेषां च तयोरितरत्रैव विश्रमः, सर्वेष्वपि पक्षाभासेषु हेतोरपक्षधर्मत्वात् । न हि पक्षाभासधर्मस्य पक्षधर्मता । न हि साध्यसाधनोभयविकलाश्रयहीनेषु दृष्टान्ताभासेषु हेतोर्व्याप्तिग्रहः शक्यः, सर्वेषु च दृष्टान्ताभासेष्वव्याप्तत्वात् । सिद्धसाधनेऽपि हि पक्षधर्मत्वं न सिद्ध्यति, सिद्धधर्मविशिष्टस्यापक्षत्वात् । यदि पक्षीकृतेष्वेकत्र साध्यं प्रसिद्धं, तदा अंशे सिद्धसाधनादंशतोऽपक्षधर्मत्वम् । यदा तु सिद्धमसिद्धं च साध्यद्वयं प्रयुज्जीत, तदाऽपि सिषाधयिषितस्य सर्वस्य साध्यत्वाभावादंशतः सिद्धसाधनादंशतोऽपक्षधर्मत्वम् । अतोऽतिपीडयां द्वावेव हेत्वाभासौ । पूर्वेषां तु पक्षाभासादिपृथगुदाहरणवत् स्फुटतया पृथगुद्भाव्यत्वाय [नैयायिक] अधिकपरिगणनम् । तदनुसारेण ब्रूमः—तत्र न्यायतत्त्वोक्तास्त्रयः । तदभिप्रेतौ कालात्ययापदिष्टप्रकरण-समाविति पञ्च हेत्वाभासाः ।

असिद्धः ॥ तत्र व्याप्तिपक्षवृत्तिनिश्चयरहितोऽसिद्धः । तद्वेदास्तु न्यायतत्त्वे संग्रहेणोक्ताः—* अज्ञातसंदिग्ध-विपरीतास्तिस्रोऽसिद्धयः इति । सर्वत्रापि पक्षादिष्वज्ञानसंशयविपर्ययैस्त्रिभिरेव ह्यसिद्धिर्भवति ।

पक्षतद्गर्भभागानां साध्यतद्गर्भयोस्तथा । हेतुतद्याप्तिधर्माणां स्वरूपेणाप्रसिद्धितः ॥

हेत्वंशयोरिहासिद्धेर्वा वैयधिकरण्यतः । पक्षांशसाध्यहेतुस्थविशेषणविशेष्ययोः ॥

वैयर्थ्यादत्र सर्वत्र वादिनः प्रतिवादिनः । द्वयोश्च निर्णयात् तद्वत् संशयात् सिद्धसाधनात् ॥

असिद्धयोऽंशसिद्धेश्च विविच्यन्ते शताधिकाः ॥

यद्यपि व्यर्थविशेषणत्वादिकं न वस्तुतोऽसिद्धरूपम्, तथाऽपि तत्त्वरत्नाकरादिषु परानुसारेण तथोक्तम् । व्यर्थमभिदधानो वादी त्वर्थान्तराख्यनिग्रहस्थानेन निगृह्येत; न त्वसिद्ध्या, प्रकृतानुपयुक्तस्य स्वरूपासिद्धत्वादसिद्धत्वेऽपि स्वरूपासिद्धेरेव वाच्यत्वात् । व्यर्थविशेषणप्रयोगेऽपि विशेष्यमात्रव्याप्तेरनपक्रमात् विशिष्टस्यापि ध्यभिचाराभावेन व्याप्तिसिद्धेः । न हि कार्यत्वमनित्यत्वं न व्यभिचरति, प्रयत्नकार्यत्वं तु व्यभिचरतीति संभवति । न च धूमवत्त्वालोकवत्त्वे प्रत्येकं पावकाविनाभूते, धूमवत्त्वे सत्यालोकवत्त्वादिति प्रयोगे त्वविनाभावं त्यजत इति युक्तिमत् । अतो व्यर्थविशेष्यत्वेऽपि न व्याप्तिभङ्गः । पक्षादिविशेषणादिवैयर्थ्येषु तु न व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गोऽपि । केचित्तु असिद्धिं चतुर्धा संगृह्णन्ति; तथा हि—व्याप्तत्वे सति पक्षधर्मतया प्रमितिर्हि हेतोः सिद्धिः । तदभावश्च व्याप्तेः पक्षस्य तद्गर्भस्य तत्प्रमितेर्वा खल्वभा [वः] वात् स्यात् । तत्र च व्याप्यत्वासिद्धिः, अश्रयासिद्धिः, स्वरूपासिद्धिः, तत्रैवाज्ञानासिद्धि [रिति] समाख्यानिवेशः इति ॥

नन्विदमसिद्धलक्षणमतिव्याप्तम्, विरुद्धानैकान्तिकयोरपि व्याप्यभावेन व्याप्यत्वासिद्धत्वप्रसङ्गात् । न चैतदिष्टम्, पृथगेव परिसंख्यानात् । अथैतत्परिहारयानिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इति लक्ष्येत, तदा त्वव्याप्तिः, व्याप्यत्वासिद्धसंग्राहकत्वाभावात् । न चान्यत्र तत्प्रवेश इष्टो दृष्टो वा । किंच साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष इति सिद्धसाध्यस्यापक्षत्वात् तन्निष्ठस्य सिद्धसाधनाख्यस्य हेतोरश्रयासिद्धत्वमुच्यते; तथा सति साध्याभाववत्तया निश्चितस्यापि संदिग्धसाध्यत्वलक्षण-पक्षत्वाभावेनापक्षत्वाद्वाधितस्यापि हेतोरश्रयासिद्धतैव स्यात् । प्रमाणबाधितस्यापि साध्यस्य सिषाधयिषितत्वमात्रेण साध्य-त्वात् तद्विशिष्टस्य पक्षत्वमिति चेत्, प्रमाणसिद्धस्यापि तथा किं न स्यात्? अपि च व्याप्तिपक्ष [धर्मत्व] वृत्तिनिश्चय एव हि हेतोरङ्गम्; तदभावलक्षणश्चासिद्धो हेत्वाभासमात्रपर्यायः स्यात्; न तु तद्विशेषः । अतः प्रागुक्तप्रस्थानेन द्वैधमेवोचितम् इति । सत्यम्, तथाऽपि हेत्वाभासाभरणं पृथग्लक्षणसंभवस्य वक्ष्यमाणप्रकारसिद्धत्वात् तल्लक्षणानाका-

न्तत्वे सति हेतुरूपासिद्धेरिह लक्षणत्वेन विवक्षितत्वाच्च दोष इति । तथैव सिद्धसाधनमपि बाधिनसाधनवत् पृथक्कृत्य कश्चित् तद्यतिरेकमप्यसिद्धलक्षणे निवेशयेदिति चेत्, का नो हानिः । विवक्षयैचिच्येण न्यूनाधिकोद्देशलक्षणादेः प्रारम्भाह्निक एव प्रदर्शितत्वात्, अत्र तु पक्षधा परिगणयतामभिप्रायेणैव संग्रहात् । न चैकीकरणपृथकरणाभ्यामाभासस्यानाभासता स्यात्, येनान्यतरपक्षुद्गामे प्रयस्येम । उद्भावनेऽपि सामान्यरूपे विशेषरूपेऽपि तुल्यार्थतैव विवक्षिता । सामान्यनिर्देशेऽपि कथमिति विशेषमनुपुक्तं स एव हि वक्तव्यः इति ॥

अथात्र काश्चिदसिद्धय उदाह्रियन्ते । तत्र व्याप्यत्वाभिद्धः प्रागुक्तो रूपवैकल्यकल्पितोपाधिको द्रष्टव्यः । तत्र च संदिग्धोपाधिके संदिग्धव्याप्यत्वासिद्धता । आश्रयामिद्धो यथा—शशशृङ्गं तीक्ष्णं शृङ्गत्वादिति । स्वसिद्धानन्मात्रसिद्धप्रकृतिपरमाण्वादिपक्षीकारे तन्न्यतराश्रयामिद्धः । आश्रयभागाभिद्धो यथा—अययवावयविनो नित्यौ द्रव्यत्वादिति ; न ह्यययससुद्गायानिरिक्तमययविशब्दार्थं प्रथमविद इच्छन्मि । स्वरूपाभिद्धो यथा—नित्यं नमः निरंशत्वादिति ; अत्र हि * व्योम्नोऽर्धभागाश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् । इत्यादिपक्षीकरणवाक्यत्रयादागमिकैर्नभसोऽपि सांशत्वमिष्यते । एष एवानिश्चिन्तनीकरणवाक्यार्थस्य संदिग्धामिद्धः । साध्यस्यैव हेतुतया प्रयोगे च साध्यविशिष्टाख्यः स्वरूपासिद्धभेदः ; यथा क्षित्यादिकं सन्तृकम् युद्धिसत्पूर्वकत्वादिति । यदा तु सिद्धे साध्यं हेतुतया प्रयुज्येत, तदा त्वेवं स्वरूपासिद्धता वाच्या । सिद्ध एव हि हेतुः प्रयोक्तव्यः ; स च साध्यात्मा चेत्, कथं नासिद्ध इति । अत्रच स्वेनैव ज्ञातेन स्वयं ज्ञाप्यत इत्यात्माश्रयद्वारेणामिद्धो विश्रमः । धूमानुमानादिष्वेवाविदितधूमादिस्वरूपस्याज्ञानासिद्धिः । व्यधिकरणमिद्धो यथा—पर्वतं वदितान्, महानसस्य धूमवत्त्वादिति । यद्यपि धूमवत्त्वात् वद्धिमत्त्वं सिध्यति ; तथाऽपि नान्यनिष्ठेन तेन । यद्यप्यसौ न हेतोरपराधः, अपि तु प्रयोक्तुरेव ; तथाऽपि प्रयुज्यमानवेपेण हेतुरसिद्ध एवेति युक्तं तथोद्भावनम् । अत एवानुपयुक्तपदापादानेनार्थान्तरनिग्रहत्वेत्यपि न शङ्कनीयम् । दृष्टान्तस्थितहेतुव्यक्तिविशेषः पक्षे नास्तीति तस्य तत्र प्रयुज्यमानस्यासिद्धता युक्ता । दृष्टान्तस्थितस्यापि तस्य व्याप्तिग्रहणमुखेन प्रकृतोपयोगान्न सहसाऽर्थान्तरत्वं वक्तुं शक्यम् । यदि हि वक्ता पर्वतस्थधूमवत्त्वमेव हेतुमभिसंधाय महानसस्येत्यनुपयुक्तं ब्रूयात्, तदैवं स्यादपि ; न च तथा विवक्षाऽस्माभिस्तद्वाक्यमन्तरेण निश्चेतुं शक्या । तथा चेत् ब्रूयात्, तथाऽपि महानसस्येति पदस्यानन्वयान्निग्रहस्थानान्तरता । अन्वितानुपयुक्तवचने ह्यर्थान्तरावकाशः, उभयसंनिपातेऽप्युद्भटस्यैवोद्भाव्यत्वादिति । स्वरूपभागासिद्धो यथा—घटव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यम्, कार्यत्वात्, घटवदिति ; न हि पक्षीकृतेष्वीश्वरादिषु स्वरूपतः कार्यत्वम् । येनाकारेण कार्यत्वम्, तेनाकारेणानित्यत्वसाधने तु सर्वत्रैव सिद्धसाधनतेति विशेषः । सिद्धसाधनस्य चाश्रयासिद्धताप्रकारोऽपक्षधर्मत्वप्रतिपादनेन प्रागुक्तः । सिद्धेष्वेव पक्षेषु हेतोः काचित्कत्वे स्वरूपभागासिद्ध इति विशेषः । विशेषणासिद्धो यथा—क्षित्यादिकम् अस्मदाद्युत्तीर्णकर्तृकम्, अस्मदाद्यशक्यक्रियत्वे सति कार्यत्वात् ; यत् येनाशक्यक्रयं कार्यं, तत् ततोऽन्यकर्तृकम् ; यथा मनुष्याद्यशक्यक्रियं ततोऽन्यकर्तृकं वल्मीकादि, इति । अत्रास्मदादिशब्देन सर्वजीवग्रहणे विशेषणासिद्धः, अस्मदादीनामेवोपाचतपुण्यानां विश्रामित्रादिवद्भ्रिकादिवच्च विचित्रतरमहत्तरसूक्ष्मतरकार्यारम्भसंभवात् । न च तेषां तेषुतेष्वकर्तृत्वम्, कुलालादिष्वपि प्रसङ्गात् । न हि कुलालादयोऽपि सामग्र्यन्तर्भूतमदृष्टादिकमसमवायिकारणभूतमान्तरसूक्ष्मावयवसंयोगादिकं च यथावत् साक्षात्कुर्वन्ति । अपिं त्वेवं व्यापृते सत्येतत् कार्यं भवतीति प्रमाणतोऽध्यवसाय प्रवर्तन्ते । तदेतत् तुल्यं विश्रामित्रादिष्वपि । प्रमाणं त्वन्वयव्यतिरेकादिकम्, शास्त्रं

चेति क एष विशेष इति ? एष एव हेतुर्व्युत्क्रमेण पाठे विशेष्यासिद्धः । एवमुभयधासिद्धिराश्रयदृष्टान्तविशेषणाच्च-
सिद्धिश्च ग्राह्या । यच्चात्र हेत्वाभासेऽप्यसिद्धे हेतुरसिद्ध इत्युद्भावनम्, न तत्र व्याघातः शङ्कनीयः, हेतुयया त्वदभि-
मत इति वाच्यभिप्रेतत्वात् । एवमाभासान्तेरप्यपीति ॥

सव्यभिचारः ॥ सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः । स द्विधा—साधारणोऽसाधारणश्चेति पूर्वः पक्षत्रयव्यापी । उत्तरः
पक्षमात्रनिष्ठः । यथा हि पक्षसपक्षमात्रविषयस्यान्वयस्य विपक्षवृत्तिर्व्यभिचारः, तथा सपक्षैकदेशमात्रविषयस्य व्यति-
रेकस्य स्वस्थानातिक्रमेण सपक्षव्याप्तिर्व्यभिचार इत्येके । असाधारणस्त्वनध्यवसितसंज्ञं हेत्वाभासान्तरमिति भूषणः ।
द्वावप्यष्टविधौ ; तथा हि—

त्रयाणामपि पक्षाणां व्यापकोऽव्यापकस्तथा । एकद्विव्यापकाः षट् चेत्येवं साधारणोऽष्टधा ॥

निःसपक्षो निर्विपक्षो द्वयं निर्विषयं तथा । पक्षव्याप्तिद्व्याप्योरष्टासाधारणाः स्मृताः ॥

केचित् सपक्षे सत्येव तथाऽऽभासत्वमब्रुवन् । तदसत् सकलं नित्यं सत्त्वादित्यादिसंभवात् ॥

तत्र पक्षत्रयव्यापकसाधारणो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, प्रमेयत्वात्, घटवदिति । तत्रैव परिमितपरिमाणत्वादिति
पक्षत्रयैकदेशवृत्तिः, पक्षसपक्षभूतगुणकर्मणोरवृत्तेः, विपक्षेषु च विभुष्ववृत्तेः । पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्ति-
र्यथा—पर्वताश्चूर्णीभविष्यन्ति, प्रत्यक्षप्राप्तत्वात्, घटवदिति । अयं हेतुः सपक्षतयाऽभिमते व्युत्क्रमादौ, विपक्षे चेश्वरादौ
न वर्तते । सपक्षव्यापक इतरैकदेशवृत्तिर्यथा—कालजीवावनित्यौ, अचेतनत्वात्, पृथिव्यादिवदिति । नित्येश्वराभ्युपगम-
पक्षे तस्य विपक्षत्वाद्वाचेतनत्वस्य विपक्षैकदेशवृत्तिता । विपक्षव्यापकः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—कालात्मानावनित्यौ,
कालघटव्यतिरिक्तत्वात्, घटवत्, इति । अत्र सपक्षे घटे पक्षे च काले कालघटव्यतिरिक्तत्वं नास्ति । एते त्रय एकैक-
व्यापकाः । अथ द्विव्यापकास्त्रय उदाह्रियन्ते । तत्र पक्षेतरव्यापको यथा—अनित्यौ पृथिव्यात्मानौ, पृथिवीव्यतिरिक्त-
त्वात्, प्रदीपवदिति । सपक्षेतरव्यापको यथा—अनित्यः शब्दः, घटव्यतिरिक्तत्वात्, पटवत्, इति । विपक्षैकदेश-
वृत्तिरितरव्यापको यथा—त्रसरेणुः सावयवः, द्रव्यत्वात्, घटवत्, इति । अत्र पक्षैकदेशवर्तिनां चतुर्णां भागासिद्ध-
लक्षणयोगेऽपि व्यभिचारादनैकान्त्यमप्यस्तीति दूषणसंभेदसंभवज्ञापनायोदाहृतिः । एवमन्यत्रापि ग्राह्यम् । अत्र चासिद्धि-
वदन्यतरोभयभेदेनाऽपि विभागोऽनुसंधेयः । न ह्यसिद्धावेवायं विभाग इति नरपतिशासनम्, विपरिवर्तवैयात्यस्य दुर्वार-
त्वात्, उदाहरणदर्शनाविशेषाच्च । तथा हि—नित्या वर्णाः, श्रावणत्वात्, शब्दत्ववत्, इति कौमारिल्लेनोक्ते क्राणादः
स्वानभ्युपगतैरपि श्रावणतया तदभ्युपगतैर्ध्वनिधर्मैरनैकान्त्यमुद्भावनम् कथं प्रतिक्षेप्यः ? कथं वा शब्दतया स्वाभ्युपगतै-
रेव समुद्रघोषादिभिरनित्यैरसिद्धिवत् परमतमूलमनैकान्त्यम् ? स्वमतमूलं तु तद्वदेव दुरुत्तरमिति । एवमन्यत्राप्यन्यतरो-
भयभेदेन संभव ऊह्यः । तत्तत्पदार्थभेदाभ्युपगमानभ्युपगमवशेन तत्संभवादिति ॥

यस्त्वनध्यवसितापरपर्यायोऽसाधारणोऽष्टधा विभक्तः, तत्र सपक्षशून्यः प्राङ्निरूपितः केवलव्यतिरेक्येव पराभि-
मतः । विपक्षरहितो यथा—सर्वं कार्यजातं पक्षीकृत्याह विगीतं नित्यं कादाचित्कत्वादिति । उक्तिविरोधोऽत्र संभिद्यते ।
सपक्षविपक्षरहितो यथा—सर्वमनित्यं सत्त्वादिति । इह तु व्यतिरेकिहेतौ विरोधोऽपि प्रतिनियतश्च । यन्नित्यं तदसदिति
व्यतिरेको हि धियमपि नाधिरोहेत्, किमुत वाचम् । नित्यत्वं हि कालानवच्छिन्नसत्तायोगः । एवं नित्यत्वादिसाध्या-
न्तेरप्युद्भाह्यम् । सपक्षविपक्षवान् यथा—पृथिव्यार्नित्या गन्धवत्त्वादिति । एते पक्षव्यापिनः । तदेकदेशवर्तिनोऽपि चत्वारः

स्वयमूढाः । एषामष्टानां साध्यसंबन्धाग्रहणं समानमिति तुल्ययोगक्षेमतैव । ये च केवलव्यतिरेकिप्रामाण्यमिच्छन्ति, तैरपि सपक्षशून्यस्य पक्षमात्रवर्तिनः क्वचिदाभासत्वमेष्टव्यम् । तथा हि—सर्वं कार्यं नित्यत्वसुखाद्याश्रयकारणकम्, शश-विषाणपूर्वकं वा, कादाचित्कत्वात्, इत्युक्ते सपक्षरहितस्यापि कादाचित्कत्वस्य न सम्यग्हेतुत्वमिष्टम् । विपक्षे बाधकाभावादिना तदाभासत्वमिति चेत्, तुल्यं सर्ववित्कर्तृपूर्वकत्वसाधनेऽपि, तमन्तरेणापि तैस्तैरेव हेतुभिरदृष्टसहकृतैस्तत्कार्योदयसंभवात् । अदृष्टस्याचेतनत्वाच्चेतनानधिष्ठितस्य न कार्यारम्भप्रवृत्तिसंभव इति चेत्, किमिदमधिष्ठानं नाम ? किं वास्यादिवत् प्रेरणापरपर्यायं क्रियावत्त्वापादनमात्रम् ? उतावस्थान्तरापादनमात्रम् ? उत प्रयत्नवतः संनिधानमात्रमेव ? अन्यद्वा किंचिदिति ? नाद्यः, गुणतयाऽभ्युपगतस्यादृष्टस्य क्रियावत्त्वासंभवात् । न द्वितीयः, अद्रव्यत्वादेव । न च तृतीयः, प्रयत्नजन्यफलानाधारे प्रयत्नवदधिष्ठितत्ववाचोयुक्तेरनर्थकत्वात् । प्रयत्नसहकारित्वेनावस्थानमात्रमित्यप्युक्तम्, क्रियाहेतुगुणेष्वन्यतरमात्रेणापि क्रियोपपत्तौ गुणान्तरकल्पनानैरर्थक्यात् । अदृष्टस्य च क्रियाहेतुत्वम् *अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मैत्यदृष्टकारितानि इति वदद्भिः स्वीकृतम् । अचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्तिश्च चैतन्ये प्रयत्ने वा व्यभि [चाररूपा] चरिता, अन्यथाऽनवस्थादिप्रसङ्गात् । तद्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणमपि निर्भूलम्, अनीश्वरचैतन्यप्रयत्नयोरीश्वराधिष्ठितत्वाभ्युपगमात्, ईश्वरगुणयोस्तु तयोरसिद्धौ व्यवच्छेद्यासिद्धेः, सिद्धौ तु चेतनाधिष्ठानादिमुखेन तदनुमाननैष्फल्यात् । अत एव न चतुर्थः, तथाविधस्य कस्यचित् कुतश्चित् प्रमाणादसिद्धेः, इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

विरुद्धः ॥ साध्यविपरीतव्याप्तौ विरुद्धः ; यथा—पर्वतोऽनग्निः धूमवत्त्वादिति ।

सपक्षे सत्यसति च पृथक्पक्षविपक्षयोः । व्याप्त्यव्याप्त्योर्द्वयोश्चेति विरुद्धोऽप्यष्टधा मतः ॥

इष्टप्रतीपव्याप्त्या हि निर्विवादा विरुद्धता । विशिष्टसाध्यवैलोम्यात् स्याद्विशेषविरुद्धता ॥

धर्मधर्म्युभयेषां च तद्विशेषत्रयस्य च । विपरीतानुगमनाद्विरुद्धः षड्विधो मतः ॥

तत्र सति सपक्षे चतुर्णामुदाहृतिः । **पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा**—अनित्यो जीवः, चेतनत्वादिति । सर्वेषामेव जीवानां सुषुप्त्याद्यवस्थास्वपि संकुचितचैतन्याश्रयत्वं त्रय्यन्तविद्विरिष्यते । आगन्तुकचैतन्यवादेऽपि चैतन्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणं चेतनत्वं सर्वेषु जीवेषु विद्यत एवेति पक्षव्यापकता । **विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा**—नित्यौ पृथिव्यात्मनौ, कृतकत्वादिति । **उभयव्यापको** यथा—नित्यः शब्दः, कृतकत्वादिति । उभयाव्याप [कस्तु] को यथा—शब्दस्पर्शानित्यौ, श्रावणत्वादिति । शब्दत्वसामान्यं नित्यमिच्छतः तत्रापि हेतुवृत्तेर्विपक्षैकदेशवृत्तिता । असति सपक्षे त्वन्ये चत्वारः । तत्र **पक्षव्यापकः विपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा**—चेतनाः सर्वे निरतिशयानन्दधर्मकाः, स्वयंप्रकाशत्वादिति । स्वयंप्रकाशत्वं हि वेदान्तिनां सर्वात्मव्यापकम्, अचेतनत्वादनानन्दिनि धर्मभूतज्ञानाख्ये विपक्षे च वर्तत इति । **विपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिर्यथा**—सर्वेऽप्यात्मानः सर्वज्ञाः, अकर्मवश्यत्वात् इति । कर्मवश्यत्वाभावो ह्यचेतनेषु सर्वेषु विपक्षेषु व्याप्तः, पक्षे चेश्वरांश इति । **उभयव्यापको** यथा—कादाचित्कं सर्वमनित्यम्, वस्तुत्वादिति । अत्र वस्तुतः कादाचित्कानामनित्यत्वेऽप्यस्मिन् प्रयोगे वस्तुत्वहेतोर्विपरीतव्याप्त्या विरुद्धता । **उभयैकदेशवृत्तिर्यथा**—तत्रैव साध्ये द्रव्यत्वादिति । ननु पक्षस्पर्शरहितोऽपि नवमो विरुद्धः संभवति—नित्य आत्मा कृतकत्वादिति ; अत्र हि सर्वस्मिन्नात्मजाते कृतकत्वं नास्त्येव, विपक्षे च सर्वत्र वर्तते, सपक्षे च कालादौ न वर्तत इति नानैकान्तः । सत्यम् ; अत एव हि साध्यविपरीतव्याप्तौ विरुद्ध इति लक्षणं प्रणीतमस्माभिः, न तु पक्षविपक्षयोरेव वर्तमान इति । ततश्च सत्यसति च सपक्षे

सर्वपक्षावृत्तिविपक्षव्यापकाव्यापकरूपविरुद्धचतुष्टयसंभवाद्वादशविधो विरुद्ध इति । विशेषविरुद्धत्वमपि व्यासिदशानुवि-
धायिस्वरूपवैकल्यवति प्रागुदाहृते प्रतिसंधानीयमिति ॥

बाधितः ॥ कालात्ययापदिष्टस्तु बलवन्मानबाधितः । कालानीतोऽनीतकालो बाधितश्च स कथ्यते ॥

एकैकद्वित्रिवाधेन सप्तधा स विभागवान् । एत्रं बाधितयोर्भेदः प्रत्यक्षागमयोरपि ॥

यद्यप्येवैकतो बाधेऽप्याभासत्वं प्रतिष्ठितम् । तथाऽप्यल्पज्ञशिक्षार्थं यावत्संभववर्णनम् ॥

यावदोपोक्तिनियमकथायां चोपयुज्यते । यथास्मृत्येककथनेऽप्यनेकं शिष्यमेव हि ॥

तत्र **प्रत्यक्षबाधितो** हेत्वाभासो यथा—अग्निरनुष्णः, पदार्थत्वात्, घटवदिति । न ह्यत्र ज्वालैक्यप्रत्यक्षवत् पावकौष्ण्य-
प्रत्यक्षं दुर्बलम्, अनन्यथासिद्धेः । न ह्यौष्ण्यं नाम जगति नास्ति, तथा मति वदौ तदारोपन्याप्यसंभवात् । क्वचित्
सिद्धमेवान्यत्रारोप्यम् । तदग्रहे च तदभावलक्षणसाध्यस्याप्यग्रहः । न चाप्रमितसाध्यसामान्यमनुमानं प्रवर्धयितुमलम् ।
न चोष्णत्वाभावातिरिक्तमनुष्णत्वं नाम किञ्चित्, भावान्तराभावपक्षेऽपि तस्य तदभावत्वना निरूपितस्य व्याप्यनुप्रवेशात् ।
न च तद्व्यम्, तल्लक्षणादृष्टेः । न चावह्विधर्मः ; तद्धर्मिणोऽन्यस्य कस्यचित् कुनश्चित् प्रमाणादसिद्धेः, मित्रौ च तत्रापि
पदार्थत्वसद्भावे हेतोरनैकान्त्यात्, तदमद्भावे तस्यैवासिद्धेः । अत एव बह्वौ तस्मादृश्यतस्मैसर्गग्रहाद्यसंभवात् तद्गुणारोपो
दुर्बलः । अग्न्यातपोपाधिक एव ह्यन्यत्रौष्ण्योपलम्भः, न तथा तयोस्तदुष्णत्वोपाधिं किञ्चित् पश्यामः । न च तयोः
परस्परोपाधिकत्वम्, व्याघातात्, नियामकाभावाच्च । अनोऽग्न्यातपादिरूपतेजोधर्म एवौष्ण्यमित्यनन्यशरणे प्रत्यक्षे-
ऽनुमानसहस्रेणापि न तत्कम्पनसंभव इति ॥

नन्वेवं ज्वालैक्यप्रत्यक्षेऽप्यनुमानबाधो न स्यात् । न, तत्रानुमानस्य स्वमूलभूतप्रत्यक्षविशेषप्रतिक्षेपकत्वाभावात् ।
न हि तत्र भेदसामान्यादिग्रहणं ज्वालैक्यग्रहणोपजीवि । भेदप्रतियोगिन ऐक्यस्याप्यन्यत्र सामान्येन ग्रहणं सिद्धम् ।
न च कृत्स्नप्रत्यक्षादिबाधकानुमानवत् प्रयोजकवेपेणापि भूलघातः । न च ज्वालान्तरासंभवे दीपसामाग्र्यनुवृत्त्यादेरन्यथा-
सिद्धिः सुवचा । न च ज्वालैक्यप्रत्यक्षं तदौष्ण्यप्रत्यक्षवदनन्यथाभिद्भम्, निर्वाधिनारोपितदीपेऽप्यविदितनिर्वापणस्य
तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात् । तद्वदेव सादृश्यादिवलादैक्यधीसंभवे शक्तिनान्यथासिद्धेः प्रत्यक्षस्य भेदानुमानप्रतिक्षेपाशक्तेः । सु-
सूक्ष्मावलोकने च ज्वालाधूमादिस्तन्तिषु निस्तरङ्गप्रवाहतैलधारादिष्विव सञ्चरणभेदाध्यवसायात् । एवमेव देहात्मैक्य-
प्रतिक्षेपिभेदानुमानस्यैव विजयित्वम्, तप्तायःपिण्डे पावकत्वादिबुद्धितान् ज्ञातृसंसर्गविशेषात् सङ्घातेऽपि तद्गोपपत्तेः ।
न च पावकवत् ज्ञाता पृथङ्नोपलभ्यत इति वाच्यम्, ममेदं शरीरमिति व्यतिरेकप्रत्ययदशायां गृहतत्त्वादिबत् पृथ-
गोपोलब्धेः । न च शिलापुत्रकस्य शरीरम्, घटस्य स्वरूपमित्यादिष्विव भेदव्यपदेश औपचारिक इति वाच्यम्,
तद्वदिह द्रव्यान्तराभावानध्यवसायात् । न च समानाधिकरणप्रत्ययेन व्यतिरेकप्रत्ययत्राधः, विपर्यासस्यापि सुवचत्वात् ।
यथा च व्यतिरेकव्यपदेशस्यौपचारिकत्वशङ्का, तथा समानाधिकरणविधयोऽपि तप्तायःपिण्डादिष्विव संसर्गोपाधिकत्व-
शङ्काया अपि दुर्वारत्वात् । न च पावकौष्ण्येऽपि तथा, व्यतिरेकप्रत्ययपुरस्काराभावात् । भावे वा कस्तत्राप्याश्वासः ?
अपि च व्यतिरेकबुद्धेः प्रथमतः स्तन्येच्छाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गेनानुग्रहात् देहात्मबुद्धेश्च तेन निग्रहात् प्राबल्यदौर्बल्ये प्रति-
भातः । न हि भवान्तरियानुभवजनितसंस्कारमूल [सजा]तजातोत्यत्वप्रतिसन्धानजनितसुखादिसाधनत्वानुमानमन्तरेण प्रथ-
मतः स्तन्येच्छादेरुत्पत्तिसंभवः । यथा चेदानीमभ्यासभेदाद्बुद्धिभेदः प्रज्ञाभेदश्च हेत्वन्तरसाम्येऽपि दृश्यते, तथा

मन्यते । आभासेनाभासस्य प्रतिरोधो यथा—केशोल्लुञ्छनं कर्तव्यम्, अर्हदाद्युपदेशादिति दिग्म्बरेणोक्ते, न तत् कर्तव्यम्, अन्यथा तथागतोपदेशात् इति । अत्रानासवाक्यत्वाविशेषाद्भस्नुतो द्वयोरनादरणीयत्वेऽपि योगसिद्धसर्वव्य-
वाक्यत्वविशेषाभिमानात् भवति प्रतिरोधः । वाम्तवविमर्शे तुल्यदोषतयोभयोरप्यसाधकत्वमेवेति । प्रकरणसममेव विरुद्धा-
व्यभिचारिशब्देन केचिदुपचरन्ति ; यथा—

* यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपत्वेन साभ्यते । स्पर्शात् प्रत्यक्षता चासौ विरुद्धाव्यभिचारिता ॥ इति ।

द्विवचनान्तविरुद्धाव्यभिचार्युदाहरणमिदम् । तत्र हेतोर्हेत्वाभासेन प्रतिरोधो यथा—देवदत्तात्मा यज्ञदत्तात्मनो भिन्नः,
तदनुभवजनितस्मृतिरहितत्वात्, घटवदित्यन्येन वा, यो यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः, स तदनुभवजनितस्मृत्याधारः, यथा
यज्ञदत्त एवेति व्यतिरेकेण बोधाहते, स तस्माद्भिन्नः, आत्मत्वात्, तद्वदेवेति वा, यन्मतो मिद्यते, न स आत्मा,
यथा घट इति वेति । अत्रानुमिनपरमुखदुःखाद्यनाधारतया स्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, मुखदुःखोपभोगसङ्करप्रसङ्गात्,
उपाधितो व्यवस्थानस्य इन्द्रियादिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्, सौभर्यादिषु शरीरादिभेदस्य मुखदिव्यवस्थापकत्वाददर्शनाच्च,
बाधितमैक्यानुमानमित्याभासता । अत्र विपर्ययेन हेत्वाभासस्य हेतुना प्रतिरोधः । हेत्वाभासस्य हेत्वाभासेन प्रतिरोधो
यथा—यत्सत् तत्क्षणिकम्, यथा घटः, मन्त्रश्चानी भावा इति सौगतेन [प्रयुक्ते] उक्ते प्रतिवक्ति यत् क्षणान्तरवर्ति न
भवति, तदसत्, यथा ग्वरविषाणम्, न चागन्त इमे भावा इति । अत्रावाधितप्रत्यभिज्ञानादिभिः स्थैर्ये वक्तव्ये, पिशा-
चानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमित्यभिमन्यमानस्यैवमुत्तरसंभवः । एवं महापित्यादिरीतिष्वपि प्रागेवोक्तम् । एकस्मिन्
हेतौ केन कः प्रतिरुध्येत? कथं वा तत्र प्रकरणसमसमाख्यानिवेशः स्यादिति चेत्, एकस्यैव हेतोः तस्मात्प्रव्याप्यत्वाभि-
मानगृहीतस्य तद्विरुद्धसाध्यव्याप्यत्वाभिमतस्वात्मसाध्यनिर्णयपरिपन्थित्वेनावस्थानात्, प्रक्रियम्पणार्थत्वाधनप्रवृत्तस्वात्मन-
स्तद्विरुद्धसाधनप्रवृत्तस्वात्मसमानत्वमेवेति । तथाहि अनित्यः जडः, प्रमेयत्वात्, घटवदितिकं विप्रयुक्ते, नित्यः शब्दः
तत् एव हेतोः, आत्मवदिति कश्चिन् प्रयुञ्जीत । समं चाभावकत्वमुभयत्र, व्यभिचारित्वात् ॥ इति ॥

हेत्वाभासत्रिभागान्तरम् ॥ तदेवमेते पञ्च हेत्वाभासा अक्षरपादादिभिः संगृहीताः । तथा च सूत्रम्—

* सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमाप्तीतकाला हेत्वाभासाः इति । अत्रासिद्ध एव साध्यतुल्यत्वं निमित्तीकृत्य साध्य-
समशब्देनोपचरितः । अत्र न्यायतन्त्र्यानुसारान् क्रमनियामकमङ्गलभावाच्चाक्षरपादं कमगुणद्वयास्साभिर्हेत्वाभासा निरू-
पिताः । ननु तत्त्वरत्नाकरे अन्यथैव हेत्वाभासाः प्रपञ्चिताः ; यथा—

* ईदृक्षपक्षायज्ञानामेकैकविकल्बतः । नवानुमानाभासानां संक्षेपाच्छ्रम सूचितम् ॥

तत्तत्पक्षादिस्वरूपतत्त्वमतदपि तथा भासमानं तदाभासः । तत्र,

पञ्च प्रतिज्ञार्थाभासाः पक्षवैकल्यदोषजाः । मिद्वप्रसिद्धिवाधि]ध्य]त्वविगुद्धत्वाफलत्वतः ॥

इत्याद्युक्त्वा, प्रसिद्धिं च विशेषणविशेष्योभयभेदेन त्रेयोदाहृत्य, बा[ध्य]धित्वमपि प्रमाणत्रित्वान् त्रिधा निर्दिश्य, विरुद्धत्वमपि
स्ववचनस्वाभ्युपगमसर्वलोकेप्रसिद्धिभेदेन विभिद्य, स्ववचनविरोधेऽप्युक्तिमात्रधर्मधर्म्युक्तिविरोधभेदेन त्रैधमभिधायामफलत्व-
पर्यन्तमुदाहृत्य, धर्मित्वानिर्देशविशिष्टत्वानिर्देशविशेषणानिर्देशधर्म्यनिर्देशसाध्यानिर्देशरूपपक्षासाधारणनिर्देशदोषपञ्चकमुदा-
हृत्य, * अवाचकसंदिग्धाश्लीलनिर्देशादयः साधनादिष्वपि साधारणनिर्देशदोषा द्रष्टव्याः । एते च लक्षणवाक्ये पक्षधर्म-
पदेन व्यावर्त्यत्वान् सर्वे प्रतिज्ञाभासाः इत्यादि चोक्त्वा, अथ हेतवोऽसिद्धानध्यवसितविरुद्धविशेषणविरुद्धानैकान्तिका-

प्रयोजकबाध्यविरुद्धाव्यभिचारिप्रकरणसमसिद्धसाधनाः इति दशधा । तत्रासिद्धोऽप्रमितपक्षधर्मभावः । स स्वतो नवधा इति विभज्य स्वरूपासिद्धसंबन्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धविशेष्यासिद्धोभयासिद्धाश्रयासिद्धाश्रयैकदेशासिद्धव्यधिकरणासिद्धोदाहरणान्युक्त्वा, तेषामेवाज्ञानसंदेहविवर्धयैः सप्तविंशतित्वम्, पुनरन्यतरासिद्धयुभयासािद्धभेदेन चतुःपञ्चाशत्त्वमभिधाय, एवं सिद्धसाधनपर्यन्तानामपि लक्षणोदाहरणान्यभिधाय, हेतुक्तिदृष्टणं च धूमादित्याद्युक्त्वा, उदाहरणदृष्टणानि साध्यविकलसाधनविकलोभयविकलाश्रयहीनानुपदर्शितव्याप्तिविपरीतोपदर्शितव्याप्तिसाध्याव्यावृत्तसाधनान्यावृत्तरूपाण्युदाहृत्य, सर्वेषु चैतेषु विभागेषु मिथः संबन्धदन्तर्भावानामपि पृथगुदाहरणप्रयोजनानि तत्रैवामिहितानि । सत्यम् ; तथाऽपि वास्तवचिन्तायामन्तर्भावप्रक्रियैवानुसंधेया । अत्र एव हि तत्राप्यन्ते निगमितम्—

* सर्वानुमानाभासानां तद्व्यप्यत्वपक्षधर्मत्वहानिर्वा लवु लक्षणम् ॥ इति ।

अतो वस्तुतो द्वावेव हेत्वाभासौ तत्रापि विवक्षितौ । तद्वान्तरभेदतयैवान्ये मर्ये दर्शिताः । उक्तिदृष्टणानि तु न हेत्वाभासाः ; तथाऽपि समन्वीचनेतुप्रतिपादनायत्वात्केतुदृष्टणं सति न तथा हेतुः प्रतिपादितो भवेदित्येतावता हेतुदृष्टणत्ववचनम् । यद्वा निग्रन्थस्थानानां भवेषां प्रतिजातिवाक्यदृष्टणान्मकत्वधातनायेति मन्यव्यम् । अश्लीलनिर्देशादीनां दोषत्वं तु नियमकथाविषयं योज्यम् । एवं च— हेत्वाभासास्त ऊच्यन्ते त्वसिद्धाद्या नवैव ते । इति प्रज्ञापत्राणादिग्रन्था निवृत्तेः ॥

उदाहरणतथाभासाः ॥ अत्राप्य उदाहरणतथाभासानां हेत्वाभासान्तर्भावप्रकारमुदाहरामः । तत्र विशेषणाप्रमिद्धयादौ हेतोरश्रयासिद्धत्वम् । सामान्यतः प्रमिद्धो हि साध्यधर्मः प्रसिद्धे धर्मिणि सिधाययिपितो भवति, निरालम्बनविवादायोगात् । तथाविधमाध्यधर्मविशिष्टश्च धर्मा पक्षः । स च तदप्रमिद्धो न सः । पक्षश्च हेतोरश्रयः । एवं सिद्धसाधनेऽप्युक्तम् । बाधितविशेषणत्वादौ कालात्ययपदेनः । साध्यधर्मदृष्टान्ते साधनवर्जिते हेतुः साधारणोऽसाधारणो विरुद्धो वा । तत्राद्यः— नित्यः शब्दः, प्रत्यक्षत्वात् । यथा अणुकणिति । तत्रैव शब्दत्वात्, यथा घट इति द्वितीयः । श्रावणत्वात्, यथा घट इति तृतीयः । साध्यवर्जिते तु नास्ति विरुद्धः, साधारणो वा । अत्र अनित्यः शब्दः, श्रावणत्वात्, शब्दत्ववत्, इति प्रथमः । तत्रैव वस्तुत्वादिति द्वितीयः । उच्यवर्जिते निराश्रये च व्याप्यत्वासिद्धः । पूर्वे च दोषा यथासंभवं भाव्याः ; यथा- अनित्यः शब्दः, कूनकत्वात्, यथा आत्मनि, यथा वा जशविषाणमिति । सत्यपि हि व्याप्तिरत्र न प्रदर्श्यते । वैधर्म्यदृष्टान्ते तु साधनाव्यावृत्ते हेतोः साधारणत्वम्, विरुद्धत्वं वा । यथा- शब्दः ध्वंसप्रतियोगी, प्रत्यक्षत्वात्, यत्रैवं तत्रैवम्, यथा आत्मेति साधारणत्वम् । तत्रैव साध्ये श्रावणत्वादिति हेतोः यदुक्तसाध्यं न भवति तच्छ्रावणमपि न भवति, यथा जन्तुत्वमिति विरुद्धत्वम् । साध्याव्यावृत्ते तु व्याप्यत्वासिद्धादयः- गर्भस्थो मैत्रीतनयः श्यामः, मैत्रीतनयत्वात्, यः श्यामा न गर्वान स मैत्राननयो न भवति, यथा सत्यवर्ताननयः इति व्याप्यत्वासिद्धः । एवमन्येऽपि ॥

यद्यपि सपक्षैकदेशवर्तिनि सम्यग्भेतौ हेतुरहितः सपक्ष एव विपक्षविवक्षया केनचिदुदाह्रियते, तथाऽपि तत्र व्यतिरेकव्याप्तेरनुपदर्शितत्वात् तत्र व्याप्यत्वं सिध्यति । एवं सर्वत्र समीचीनेऽपि हेतौ साध्यधर्मदृष्टान्तेषु साधनविकलसाध्यविकलोभयविकलाश्रयहीनेषु साध्याव्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनेषु च वैधर्म्यदृष्टान्तेषु, पुरुषापराधाद्याप्यनुपदर्शने सत्यपि व्याप्तिरनुपकारिका ; व्याप्तिप्रत्यायनार्थं ह्यसौ दृष्टान्तमुदाहरति, न तु व्याप्तिसद्भावार्थम्, येन

तद्दोषेऽप्यन्यतोऽस्ति व्याप्तिरिति चरितार्थता । न च परेण स्वयमेव व्याप्तिः प्रत्येतव्या, तथा सत्युदाहरणाख्यावयवस्यैव परित्यागप्रसङ्गात् । यद्यपि घटकः प्रतिवादी सम्यग्दृष्टान्तसिद्धां व्याप्तिं स्वयं प्रतिसंघत्ते, तथाऽप्यप्रतिसंधानमभिनीय वादी निगृह्यते, स्वप्रतिसंधानं प्रकाश्य वा दृष्टान्ताभासवचनाज्जडीक्रियेतेति । साध्यमात्रविकले साध्यम्यदृष्टान्ते साधनमात्राव्यावृत्ते च वैधर्म्यदृष्टान्ते हेतोर्न कथंचिदपि सम्यक्त्वसिद्धिः, हेतोर्विपक्षवृत्तित्वेन साधारणत्वविरुद्धत्वयोरन्यतरावश्यंभावात् । तत्रोभयाव्यावृत्तो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकम्, कार्यत्वात् ; यत् सकर्तृकं न भवति तत् कार्यमपि न भवति, यथा घटः, इति । साध्यम्यदृष्टान्तवच्छशविषाणाद्युदाहरणे अत्राप्याश्रयहीनत्वम् । व्यतिरेकित्वे [त्वा]आश्रयहानिर्न दोष इत्येके ; यथाऽऽहुः—

* यस्मिन्न नित्यता नास्ति कार्यताऽपि न विद्यते । अस्मिन् यथा स्वपुष्पादाविति शक्यं हि भाषितुम् ॥

इति । अभ्युपगतोऽयमर्थो मुग्धभेदेनास्मदीयैरपि कैश्चित् ; यथोक्तं प्रज्ञापारित्राणे—

* भवेदाश्रयहीनत्वं भावसाधन एव तत् । असत्तासाधने तादृगसदर्थोपवर्णनम् ॥

न दोषायान्यथा सत्ता साधनस्याप्रसङ्गतः ॥ इति ।

भाष्ये च गगनकुसुमाद्युदाहरणगेतत्पक्षानु[सारेण]गुणम् । ये पुनरसिद्धपक्षादयोऽपि केचिद्भाष्यादिषु प्रयोगाः, ते तु तत्तत्प्रतिवादिमतानुविधायिप्रसङ्गविशेषपराः परिणमयितव्याः । न चैवं शुष्कवैतण्डिकोत्थानप्रसङ्गः । स्वसिद्धान्तगृहीतमनाकुल्यद्भिः स्वव्याघातरहितैः परस्य स्वव्याघातादिप्रदर्शने प्रवृत्तिरिति ॥

एवमद्यौ निश्चिता उदाहरणाभासाः प्रदर्शिताः । अथान्ये संदेहद्वारेणाद्यौ प्रदर्श्यन्ते विगीतः पुरुषः पुनर्भवानर्हः, सुसमाहितावताररहस्यत्वात् ; यदुक्तसाधनम्, तदुक्तसाध्यमित्युक्त्वाऽऽह—यथा सद्विद्यासमाधिनिष्पत्तिमान् पुरुषः इति । अत्र विद्यान्तरसमाधिनिष्पत्त्या मोक्षनिश्चये तदनङ्गभूतावताररहस्यस्य तत्त्व [चिन्तन] ज्ञानसद्भावे साधकबाधकानवतारात् संदेह इति सन्दिग्धसाधनविकलता । सन्दिग्धसाध्यविकलो यथा—तत्रैव साध्ये विदितवेदान्तत्वादिति हेतौ यथा बृहस्पतिरिति । अत्र साधननिश्चयेऽपि वसिष्ठावान्तरतपःप्रभृतीनामिव पुनर्भवसंभवात् साध्यसंदेहः । सन्दिग्धोभयो यथा ; तत्रैव—यथोन्मत्तवेषः पुरुष इति । अत्र स किमुन्मतः, उत ब्रह्मविदेव सन्नुन्मत्तभावक इति संदेहे साध्यसाधने अपि संदिह्येते । तत्रैव—यथा भविष्यन्मैत्रीतनय इति सन्दिग्धाश्रयहीनः । न ह्यवन्ध्या युवत्यपि मैत्री पुनःप्रसूतिमतीत्यर्वाग्दृशां सुग्रहम् । सन्दिग्धसाधनाव्यावृत्तो यथा—यः पुनर्भवार्हः सोऽविदितवेदान्तः, यथाऽसौ देशान्तरगतः पुरुष इति । अत्र कम्मक्रोधादिद्रुढिमलिङ्गात् सहसैव मोक्षानर्हत्वनिश्चयेऽप्यौपनिषदसंव्यवहारात् प्राक् विदितवेदान्तत्वं संदिह्येते । सन्दिग्धसाध्यव्यावृत्तो यथा—विगीतः पुरुषो ब्रह्मविद्याधिरोहानर्हः, अत्रैवार्णिकत्वात् ; यस्तदर्हः, स त्रैवर्णिकः, यथाऽसौ काणादः, इत्यत्र निर्दिशतस्वारूढपतितत्वादिशङ्कायां भवति तदनर्हत्वसंदेहः । सन्दिग्धोभव्यावृत्तो यथा ; तत्रैव—यथाऽसौ वैदेशिको मीमांसक इति । नह्यत्र तदर्हतां त्रैवर्णिकत्वं च वेदपठनादिमात्रेण विनिश्चिनुमः, दशपुरुषविख्यातत्वादिविरहे दुष्टशूद्रादिष्वपि संभवद्विलिङ्गैर्वर्णविशेषादिनिर्धारणायोगात् । व्यतिरेकेऽपि सन्दिग्धाश्रयहीनोदाहरणं प्राचीनमेव । अपि चात्र हेत्वसिद्ध्यादाविव कथकयोरन्यतरोभयभेदेन संदिग्धनिश्चितसाधनविकल्पादिभेदात् द्वात्रिंशद्भिदा भवन्ति । उदाहरणे लोकप्रसिद्धेऽप्युभाभ्यामपि संदेग्व्यं निश्चेतव्यमिति वा न राजशासनम्, सामग्रीशक्तेरनियमादिति ॥

दृष्टान्तवचनदोषाः ॥ व्याप्त्यनभिधानविपरीतव्याप्त्यभिधानादयो दृष्टान्तवचनदोषाः । यथा घट इति दृष्टान्त-
धर्मिमात्रोदाहरणं व्याप्त्यनभिधानम् । कृतकत्वादिति हेतौ यदनित्यं तत् कृतकम्, यथा घटः, इति विपरीतव्याप्त्य-
भिधानम् । तदनित्यं यथा घटः, इति व्याप्त्येकदेशाभिधानम् । घटवत्, घट इवेत्यादीनामभिन्नार्थत्वाद्याप्त्युपन्यासा-
नन्तरमेतेष्वन्यतमाभिधाने न दोषः ; न हि यथाशब्देनैव व्याप्तिरुपदर्शनीया, नान्येनेति नियामकमस्ति । शब्दशक्तिश्च
नातिदवीयसीति यथाविवक्षं न विरोधः । ननु व्याप्त्यनभिधाने तदेकदेशाभिधाने चावयवांशन्यूनत्वापातात् विपरीत-
व्याप्त्यभिधाने चावयवैकदेशविपर्यासान्यूनत्वाप्राप्तकालत्वे उद्भाव्ये । किमेषां हेत्वाभासविश्रान्तदृष्टान्तदोषत्ववचनेन ?
सत्यम् ; व्याप्त्यनुपदर्शनमुखेन हेतुदोषेऽप्येते विश्राम्यन्तीति ख्यापनाथैतदिति मन्तव्यम् । हेतुदोषपर्यवसायिनामप्येषां
वैशद्याय स्वयं कथकाशक्तिख्यापनसामर्थ्याच्च विशेषत उद्भावनं कार्यम् । सामान्यत उद्भाविते वा कथमिति पृष्टेन
विशेषो वक्तव्यः । हेत्वाभासोऽयमिति सामान्यत उद्भावितेऽपि हि न दोषः । तत्र यदि विशेषानुयोगे प्रतिवक्तुं न
शक्नुयात्, हेत्वाभासतास्थापकाव्याप्त्यपक्षवर्त्मत्वयोः अन्यतरनिर्वाहे वा न प्रगल्भेत, निरनुयोज्यानुयोगेन निगृह्येत । एवं
पक्षदृष्टान्ताभासप्रयोगेऽपि प्रयोगाभासोऽयमिति वा पक्षाभासोऽयमिति वा दृष्टान्ताभासोऽयमिति बोद्धाविते सभ्यप्रति-
वादिबुभुक्ष्यानुसारेण तत्तद्विशेषाः प्रदर्शनीयाः । स्पष्टेषु तावन्नैव चेत् चरितार्थबुद्ध्यस्ते स्युः, किं विशिष्याभिधानेन ?
अत्रापि यदि पक्षाद्याभासतामनुयुक्तो न निर्वहति, तदा पूर्वनिग्रहः । अभावरूपदोषानुयोगे च भरः प्रतिवादिनः ।
भावरूपदोषानुयोगे तु तद्वृत्तरेवेति वृद्धाः । परस्परमंगत्या लौकिकव्यवहारेष्विवात्रापि समर्थकथकयोर्न व्यवस्थितिरिति
केचित् । एवं हेत्वाभासप्रसङ्गात् तदनुप्रविष्टपक्षाभासादीनां दिङ्मात्रं दर्शितम् । तदङ्गभूततर्काभामा अपि हेत्वाभास-
विशेषा एव, तर्कस्यानुमानराश्यपृथग्भावात् । न्यायस्तर्कश्चोभयमनुमानमिति **मीमांसकाः** । व्याप्याङ्गीकारे व्यापका-
निष्टप्रसङ्गं हि तर्कः, व्याप्याङ्गीकारप्रमितिरवानुमानमिति ॥

तर्कः ॥ ननु न तर्कोऽनुमानम्, **भाष्यकारैरेव** पृथक् [व्यवहृत]परिगणितत्वात् । यद्यपि **जन्माद्यधिकरणे**
*तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वाच्च निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणम् इत्यनुमानेऽपि तर्कशब्दः प्रयुक्तः ;
तथाऽपि * न विलक्षणत्वात् इत्यधिकरणे * यतः सर्वेषां प्रमाणानां क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामेव [व स्वा] वार्थनिश्चय-
हेतुत्वम् ; तर्को हि नामार्थस्वभावविषयेण वा सामग्रीविषयेण वा निरूपणेनार्थविशेषे प्रमाणं व्यवस्थापयत् तदितिकर्त-
व्यतारूपग्रहापरपर्यायं ज्ञानम् । तदपेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना । शास्त्रस्य तु विशेषणाकाङ्क्षासंनिधियोग्यताधीन-
प्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुग्रहापेक्षा । उक्तं च मनुना—*यस्तर्केण, इत्याद्यभिहितम् । तथा **प्रथमसूत्रेऽपि** * अनधि-
गतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणवृत्ततदितिकर्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणाम् इत्याद्युक्तम् । एवं
श्रीमति **गीताभाष्येऽपि**—* मत्तः स्मृतिज्ञानमपोहनं च इत्यस्य व्याख्याने * अपोहनं ज्ञाननिवृत्तिः ; अपोहनं नूहनं वा,
ऊहनमूहः, ऊहो नाम इदं प्रमाणमित्थं प्रवर्तितुमर्हतीति प्रमाणप्रवृत्त्यर्हताविषयं सामग्र्यादिनिरूपणजन्यं प्रमाणानुग्रहकं
ज्ञानम् । स चोहो मत्त एव इत्युक्तम् । किंच * तर्काप्रतिष्ठानादिति सूत्रं, * तर्कोऽप्रतिष्ठः इति स्मृतिश्च तर्कस्यानुमाना-
दन्यत्वं सूचयतः । न ह्यनुमानं प्रमाणभूतमप्रतिष्ठितं स्यात् । किंच एवंवादेवमिति ह्यनुमानस्वरूपम्, एवं चेदेवं स्यादिति
च तर्कप्रकारः ; कथमनयो रैक्यम् ? आहार्यलिङ्गजन्यत्वाच्चानुमानाभासवत्त्वात्स्यानुमानत्वम्, आरोपितविषयत्वाच्च ; न हि
सधूमे निर्धूमत्वप्रसङ्ग इति धीरनारोपितविषया, विषय्ये पर्यवसानाच्च ; न ह्यनुमानं स्ववेद्यविषय्ये पर्यवसति, किं तु
स्ववेद्य एव, अन्यथा अनुमानप्राप्त्योच्छेदप्रसङ्गात् । उक्तं च **प्रज्ञाफरित्राणे**—

* यदुक्तं न प्रमाणेन परीक्षा दोषवन्न तत् । अप्रमाणेन तर्केण परीक्षा वक्ष्यते यतः ॥ इति ।

साक्षात् तर्कप्रमाणे च—

* मानानुग्राहकं युक्त्या ज्ञानं तर्कोऽभिधीयते । युक्तिश्च संभवौचित्यतद्विपर्ययतो द्विधा ॥

मानानुग्राहकपदेन प्रमाणेभ्यो व्यावर्त्यते इत्याद्युपक्रम्य हेतुफलविषयव्यापारावान्तरभेदादि प्रपञ्चेनोक्त्वा,

* केचिदाचक्षते तर्कः प्रमाणमिति मन्महे । संशयादिबहिर्भावात् प्रामाण्यस्य च संभवात् ॥

इत्यादिना तर्कप्रामाण्यपक्षं प्रपञ्चनानुच, प्रसङ्गरूपव्यतिरेक्यनुमानमेव तर्कः इति तन्मतमुपसंहृत्य,

* उच्यते न प्रमा तर्को वेषहेत्वोर्विशेषतः । हेत्वाभासोद्भवत्वाच्च सोऽयं निर्णायको न च ॥ इत्यादिना ।

सत्यम् ; तथाऽपि भाष्यकारैः— * चार्वाकशाक्योल्लव्याक्षपादक्षपणककपिलप्रतञ्जलिमतानुसारिणो वेदबाह्याः इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु बाह्यपक्षनिक्षिप्ताक्षपादोक्तपोडशपदार्थसूत्रानुवादपूर्वकं तत्क्रमेण प्रमाणादिपरी [क्षया] क्षायां न्यायपादमारचयतः परमतमनुरुध्यापि कचिद्व्यवहाराः संभवन्ति, अन्यथा स्वेनैवार्थापत्त्यन्तर्भावादिप्रकरणोक्तग्रन्थविरोधात् । यच्च तत्र युक्तिरूपमिव किञ्चिदुक्तम्, तदपि न तदुचितमिति ततोऽपि न स सिद्धान्तः ; तथा हि—एवं भवितव्यमिति हि प्रमाणात् तर्कस्य वेषविशेष उक्तः । स त्वनिश्चयात्मकश्चेत् संशय एवान्तर्भावः । तत्रैव हि भ्रमसंशयादिलक्षणानन्तरं चैवमुक्तम्— * संभवासंभवपरास्पर्शस्तर्कः ; यथा—बाह्यादिप्रदेशवत्त्वात् पुरुषेणानेन भवितव्यम्, न स्थाणुनेति । एषां संशयादीनां विमर्शानवधारणाद्येकप्रयोजनान्तर्भावसंभवेऽपि पृथगुपादानमवान्तरकारणवैषम्यात्, उपयोगभेदस्य च न्यायपादे दर्शयिष्यमाणत्वाच्च इति । न चानभिश्चेत् निर्धूमः स्यादिति बुद्धेः संशयता । अथायमसंभावनानिरासः, तथाऽपि तेनाकारेण वैषम्यान्निर्णयरूपत्वाद्वाधाच्च प्रमाणमेव । यच्च * न केवलं प्रसङ्गसाधनं साध्यधर्मिण्यसिद्धम्, अपि त्वन्यगतमेव प्रसङ्गहेतुः ; न त्वनुमानमन्यगताद्धर्मात् प्रवर्तते ; ततस्तस्मात् स्फुटोऽस्य भेद इत्युक्तम्, तत्रासिद्धहेतुजन्यत्वे परिहारः पूर्वमेवोक्तः । एवं चेदेवं स्यादित्यस्य च, न चैवं तस्मान्न तथेत्यत्रैव तापर्याद्यनिरेकव्याप्तिक्रोडीकार एवातिरिक्तः । अन्यगतहेतुसमुत्थत्वं तु न कथंचिदपि स्यात् ; न खल्वन्योऽनभिश्चेदयं निर्धूमः स्यादिति युज्यते, नापि न चान्यो निर्धूमस्तस्मादयमनभिर्न भवतीति । यच्चाप्रयोजकानैकान्तिकहेतुभिरपि तर्कस्य संभवरूपेण समुत्थानादनुमानान्यत्वमुक्तम्, तदपि हेत्वाभासजन्यज्ञान एवान्तर्भावाय, न तु पृथक् तर्कार्यज्ञानसिद्धये । न च तेऽपि हेतव आभासा अपि संशयद्वारा विपर्ययद्वारा वोपकुर्वते ; तच्च त्वनिश्चयस्य तदपेक्षानियमाभावात्, भावेऽपि सिषाधयिषितस्याविरोधप्रदर्शननिर्णयरूपेणैवोपकारात् । एवमन्यदपि चिन्त्यम् । निर्णयात्मकत्वं च तर्कस्य श्रीविष्णुचितैरुक्तम्— * तर्कश्च साध्यधर्माव्यभिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयः इति ॥

तर्कविभागः ॥ भवत्वेवं प्रमाणभूतोऽप्रमाणभूतो वा प्रमाणानुग्राहकस्तर्कः । स किमङ्गकः ? कतिविधः ? कियदवयवप्रयोगश्च ? व्याप्त्यादिपञ्चाङ्गः संग्रहाद्विविधः पञ्चविधो वा, प्रयोगोऽप्यनुवादप्रसङ्गाभ्यां व्यवयवः । विपर्ययपर्यवसानवाक्यं तु तृतीयोऽवयवः । स नावश्यं वक्तव्यः, मन्दस्य त्वनिष्टताव्यक्त्यर्थमुच्येतापि । प्रसङ्गकस्य प्रसङ्गनीयेन व्याप्तिः, प्रतितर्केणाप्रतिघातः, प्रसङ्गनीयविपर्यये पर्यवसानम्, प्रसङ्गितस्यानिष्टत्वम्, परपक्षासाधकत्वं चेति तदङ्गानि । यथा— अनभिश्चेत् निर्धूमः प्रसजेत्, न चासौ निर्धूम इति । अग्न्यभावो हि धूमाभावेन व्याप्तः । यथाऽऽहुः—

* धूमाभावेनाग्न्यभावे व्याप्ते नामिस्ततश्च्युतः । अधूम एव वर्तेतेत्येवं व्याप्यत्वमश्नुते ॥ इति ।

न च सांभित्वेऽप्यत्र कश्चिदनिष्टप्रसङ्गः, येन ततः प्रतिहन्येत । न चायं निर्धूम इति विपर्यये पर्यवसानं धूमप्रत्यक्ष-
बलसिद्धम् । अत एव धूमाभावप्रसङ्गनमनिष्टमेव ; न चासावनमित्वपक्षसाधक इति । प्रामाणिकपरित्यागः, अप्रामा-
णिकस्वीकारः इति प्रसङ्गनीयद्वैविध्यात् द्विविधस्तरकः । तत्र पूर्वं दर्शितः । अपरो यथा—यदीश्वर आतृणादाकरीपात्
स्वरूपेणाभिन्नः, तस्य विकारापुरुषार्थयोगित्वप्रसङ्ग इति । आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाकेवलानिष्टप्रसङ्गभेदेन
पञ्चविधः । तत्रात्माश्रयादयश्चत्वारः स्वविषये स्वरूपासिद्धिमावहन्ति, पञ्चमस्तु व्याप्यत्वसिद्ध्यादिकम् । अन्याधीन-
तयैव नियतस्य स्वाधीनत्वाभ्युपगमे विरोधप्रसङ्ग आत्माश्रयप्रसङ्गः । यथा स्वेनैव स्मयमुत्पाद्यत इत्यादौ नियतपूर्वसिद्धि
कारणम्, नियतोत्तरं च कार्यम् ; न चैकमेकापेक्षया पूर्वमपरं च स्यात्, अन्यथा भावाभावसौहार्देन सर्वत्र्यवस्थान्भूलन-
प्रसङ्गादिति । अन्याधीनत्वनियमराहतस्य स्वाधीनतया विरोधापादनमात्माश्रयाभासः । यथा—स्वेनैव स्वयं पोष्यते,
ज्ञायते च इत्यादौ ; न ह्यत्र कर्मकर्तृविरोधः, स्वरूपतः सिद्धेनातथाभूतेन स्वेनैव स्वस्यैव तथाभावापादनस्य सर्वप्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात्, ज्ञानादिषु चैकस्यैवाश्रयत्वविषयत्वयोः सहोपलम्भात् । स्वातिशयापादनानभ्युपगमे स्वज्ञानाभावाभ्युपगमे च
दृष्टादृष्टार्थसर्वचेतनप्रवृत्त्यपहवप्रसङ्गेन स्ववचनादिविरोधादिति । स्वकार्येण स्वोत्पत्त्यभ्युपगमे विरोधप्रसङ्गः अन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गः । यथा—देवदत्तः पिता यज्ञदत्तस्य, तस्मिन्नेव च जन्मनि स एव तस्येति ; न हि स्वकारणात् पूर्वं स्वस्य
सत्ता समस्ति, पूर्ववत् स्वप्रागभावसमानकालत्वप्रसङ्गात् । न ह्यसति प्रागभावे कारणेन किञ्चित् कार्यम् ; न चामता
कार्येण कारणस्योत्पादनं युक्तम् ; तथा सति किं कस्य कारणं कार्यं वा न स्यात् ? एवं कारणेऽपि कार्यसमनन्तर-
भाविनि भवनस्य प्रागभावव्यवधानात् स्वकार्यस्य स्वप्रागभावपरिष्वङ्गप्रसङ्गः । यदि च कारणप्रागभावदशायां कार्यं
स्यात्, किं कारणेन साध्यं स्यात् ? यच्च—धूमेन वह्निर्जायते, तेनैव च वह्निना स एव, इत्यादिषु ज्ञाप्यज्ञापकान्योन्या-
श्रयणम्, तत्रापि कृतावेव तद्विश्रमः, धूमज्ञानेन वह्निज्ञानं जन्यते, तेनैव च तदिति । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
अन्योन्योपकारादिमात्रे तदाभासः । यथा—सैन्येन राजा रक्ष्यते, तेन च सेनेत्यादि ; न ह्यनयोः शक्तिव्यापारादिकं वा
परस्परोत्पाद्यम् । अन्यतः सिद्धशक्तिकयोस्तु मुखभेदेनान्योन्योपकारः । एवं परस्परोपपद्येन काष्ठाद्यवस्थानेऽपि
द्रष्टव्यम् । त्रिप्रभृतीनामवधिमातमन्योन्यं चक्रवदुत्पत्त्यपेक्षावृत्तौ चक्रकप्रसङ्गः । यथा—कश्चित् कौपीनमारः सङ्कल्प-
यति * न श्रीरकृषमाणस्य इति परमाप्तवचनात् कृप्या [धन] विभवमुपलप्स्ये, तेन चोपदामुग्धेन राजानं प्रसादयि-
ष्यामि, राजप्रसादेन लब्धोपकरणस्य मे कृषिरद्य न दुष्करेति । मुखभेदे तु तदाभासः । यथा—अन्योन्यन्यवत्यनु-
सारिणि बीजाङ्कुरस्तम्बादिप्रवाहे, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानपरिवृत्तौ, * अत्राद्भवन्ति भूतानि इत्यादिचक्रेषु ।
स्वस्मिन्नेव विश्रमे ह्यत्रापि विरोधः, न तु स्वसजातीयविश्रान्तौ, तज्जातीयप्रागभावस्य तस्य च विरोधाभावात्, अन्यथा
सजातीयानां सर्वेषां समानायुष्कत्वादिप्रसङ्गात् । अपर्यवसिताप्रामाणिकप्रवाहप्रसक्तिरनवस्था । यथा—ज्ञातेनैव सर्वं ज्ञायत
इति यदि कश्चिन्नियमं ब्रूयात्, तदा पूर्वपूर्वज्ञापकज्ञानपरम्परापेक्षायां न क्वचिदपि विश्रमः, तत्र कस्यचिदप्यज्ञाने
तज्ज्ञाप्यज्ञानसंभवात् सर्वाज्ञानप्रसङ्गः । जिज्ञासितार्थविज्ञाने च ज्ञापकपरम्पराज्ञानस्य दुस्संपादत्वाच्च सर्वाज्ञानमेवापतेत् ।
न चाविच्छिन्ना ज्ञानसंततिः ; येन तत्तद्विषयैर्ज्ञातैरेवोत्तरोत्तरज्ञातिसिद्धिः स्यात् । तस्मादज्ञातैश्चक्षुरादिभिः संस्कारैश्च
ज्ञातेन लिङ्गेन शब्देन चार्थप्रतीतिरित्यनियम एवाङ्गीकार्यः इति । एवं संबन्धस्य संबन्धान्तरे विशेषस्य विशेषान्तरे
सामान्यस्य सामान्यान्तरे अवयवस्यावयवान्तरे धारकस्य धारकान्तरे शेषिणः शेष्यन्तरे अङ्गस्याङ्गान्तरे नियन्त्रादे-

नियन्त्रन्तरादौ च नियमेनाभ्युपगम्यमाने तस्यापि तथैत्यनवस्था ग्राह्या । अतः प्रमाणसिद्धेषु स्वपरनिर्वाहकेषु निरपेक्षेषु वा विश्रमः स्वोकार्यः इति ॥

अनवस्थाभासः ॥ प्रमाणसिद्धप्रवाहप्रसक्तिस्त्वनवस्थाभासः । यथा—यदि सामग्र्या अपि सामग्री स्यात्, तस्या अपि सामग्र्यन्तरेण भवितव्यम्, एवमुपर्युपरीति । न ह्यनादिसामग्रीप्रवाहाभ्युपगमे कश्चित् प्रमाणविरोधः, उत्तरोत्तरा-सिद्धिर्वा, येन सिद्धाऽनवस्थाऽपि दृषणमिष्येत । एवं विभुद्रव्येषूपाधिभिरवच्छिद्यमानेष्वायामविस्तारघनभागान्तर-परम्पराभ्युपगमेऽपि न तद्व्यस्वरूपस्य सिद्धानां वा भागानां काचित् क्षतिः, येन सर्वं परिमितस्वभावमपरिमितमङ्गी-क्रियेत ; अन्यथा परिमितभागप्रदेशान्तरपरम्परानुसारेणाप्यनवस्था दुस्त्यजा, कस्यचिदपि स्वाभावविशिष्टप्रदेशान्तराभावे विभुत्वप्रसङ्गात् । एवं दृष्टान्तहेतुपक्षादिषु तज्जातीयान्तरापेक्षानियममिच्छतोऽनवस्था । अनिच्छतस्तत्प्रसङ्गे तदाभासो ग्राह्यः । आत्माश्रयादीनामेषां चतुर्णां साध्यस्य सिद्धवत्कारप्रतिपादनमुखेन दृषणत्वम्, केवलानिष्टप्रसङ्गे तु पूर्वप्रदर्शिते व्यापकानुपलब्धिविरोधेनेति । एतेषामेव प्रकारभेदात् प्रतिवन्दिसम [वचनो] चर्चोभयतःस्पाशादयः प्रसङ्गभेदा द्रष्टव्याः । **प्रज्ञापरित्राणे** तु केवलानिष्टप्रसङ्गमेव द्विधाकृत्य षोढा तर्का उक्ताः—

* आत्माश्रयणमन्योन्याश्रयणं चक्रकं तथा । अनवस्था विरोधश्चासंभवश्चेत्यमी बुधैः ॥ इति ।
तत्रान्त्ययोश्चैवं लक्षणमुक्तम्—

* स्ववाग्विरोधो यत्र स्याद्विरोधः स प्रकीर्तितः । सर्वप्रमाणासिद्धत्वमसंभव उदाहृतः ॥ इति ॥
एवंच तावुदाहृतौ—* वन्ध्या मे जननीत्येष विरोधः स्वोक्तिबाधतः । शशे शृङ्गमुदस्थादित्येवमादिरसंभवः ॥ इति ॥

अत्र व्याप्त्याद्येकैकवैकल्येन केवलानिष्टप्रसङ्गाभासपञ्चकमुदाह्रियते । तत्र **व्याप्तिशून्यो** यथा—आत्मा अणु-श्चेत् तत्कर्मणा देशान्तरे फलं न स्यात् इति । नहि कर्मणः फलकरणत्वमाश्रयसंयोगादिमुखेनेति नियमः ; तत्तत्कर्म-साध्यदेवतानुग्रहनिग्रहमुखेन तस्मिन्देरागमिकत्वात् । परस्या देवतायाश्च वैभवात् संकल्पमहिम्ना च सार्वत्रिकफल-जननोपपत्तेः इति । **प्रतिवर्तकप्रतिहतो** यथा—प्रागसचेत् कार्यम्, पश्चादपि शशविषाणवदनुत्पत्तिप्रसङ्गः इति । तत्र **प्रतिप्रसङ्गः**—प्रागपि सचेत् प्रकृत्यादिवदेवानुत्पाद्यत्वप्रसङ्गः इति । नहि सर्वत्र व्यक्त्यर्थो व्यापारः, व्यक्तौ तदसंभवात् ; अन्यथा अनवस्थादिप्रसङ्गात् । **विपर्ययपर्यवसानरहितो** यथा—न सत्यं स्थूलम्, विरुद्धधर्मसंसर्गप्रसङ्गात् इति । न ह्यत्र विरुद्धधर्मसंसर्गो दृश्यते ; देशकालदशावयवप्रतिसंबन्धादिभेदेन तत्तद्विरोधप्रशमनात् । **इष्टप्रसङ्गो** यथा—ईश्वरसत्त्वे नित्यस्यापि वेदस्य तदधीनत्वप्रसङ्गः इति । न ह्यौपनिषदैनित्योऽपि वेदः स्वतन्त्र इष्यते, तदाज्ञारूपत्वात्, क्रमभङ्गा-भावेऽपि प्रवर्तनादिषु सर्वथा तदधीनत्वाच्च । **अनुकूलप्रसङ्गो** यथा—अस्ति चेदीश्वरः, उपनिषदपि प्रमाणं स्यादिति ; न ह्यत्रेष्टतामात्रम्, अपित्वीश्वरसिद्धिहेतुत्वमपीति परपक्षसाधकत्वात् पृथक्करणम् ; नहीष्टं सर्वं विवक्षितसाधकम्, अनमित्त्वे वृक्षवत्त्वप्रसङ्ग इत्यत्र वृक्षसंबन्धस्येष्टत्वेऽपि वह्न्यभावसाधकत्वाभावात् । न च विवक्षितसाधकं सर्वमिष्टम् ; अग्निमत्त्वे सालोक्तत्वप्रसङ्ग इत्यत्र प्रत्यक्षविरुद्धस्यालोकस्य साधकत्वेऽप्यनिष्टत्वादित्येके । परविपक्षे दण्डभूतस्तु तर्कः परपक्षानुकूल इति पण्डिताः । यथा स्थूलापलापिनो बौद्धस्य नास्थूलमिदम्, तथोपलम्भप्रसङ्गात् इति । स्थूलसाधकस्य ह्यस्थूलपक्ष-बाधकोऽनुकूलः । एते च तर्काभासाः अनुमानाभासान्तर्भावपक्षेऽपि प्रवावदूकैः पृथ [गुद्धा] म्भावयितुमुचिताः । तर्कस्य पृथक्प्रसिद्धव्यवहार[र्थ]रत्वेन तदाभासानामपि तथैव व्यवहारोपपत्तेः इति । स्थितं तावत् सावान्तरभेदैर्हेत्वाभासैः ।

आगमाभासाः ॥ सापराधैः पुरुषैः प्रणीतानि वाक्यान्यागमाभासाः । भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्यश्च प्रणेतृणा-
मपराधाः । तत्र **भ्रममूलः** आगमाभासो यथा—* पतति गुरुत्वान्नित्यं पृथ्वी इत्यादिरार्हतादीनामुपदेशः । **विप्रलम्भ-
मूलो** यथा—अयसः काञ्चनत्वादिवदाचण्डालं संस्कारविशेषवशात् ब्राह्मणत्वादिसिद्धिरिति कापालिकादीनाम् । **प्रमाद-
मूलो** यथा—व्यासङ्गादिदशाविक्षिप्तचेतसां प्रामाणिकानां स्वपक्षपरपक्षसंकराद्युपदेशः । **अशक्तिमूलो** यथा—तत्त्वविदा-
मृजूनामवहितानामप्यपटुकरणत्वादिवशादक्षरादिविपर्यासवान् व्यवहारः । सोऽपि हि श्रोतुरर्थान्तरभ्रमादिहेतुत्वादागमा-
भासः । एवमधिकृतशास्त्रविरोधे अनधिकृतशास्त्रमतत्परमपि तत्परं योजयतां वाक्यमपि । क्वचिद्धि किञ्चिच्छास्त्रमधि-
करोति । यथा—शुभाशुभकालेषु ज्योतिषम्, श्रौतानुष्ठानक्रमे कल्पसूत्राणि, आचारेषु धर्मशास्त्राणि, सर्गप्रतिसर्गादिपु
पुराणानि, चिदचिद्विवेकमात्रे सांख्यम्, साङ्गसमाधिस्वरूपे योगः, अधिकारिविशेषनियतानन्यभजनप्रस्थाने पञ्चरात्रम्,
वास्तुविभागादिषु शिल्पविद्यादयः, पथ्यापथ्य [द्रव्य] विभागादिष्वायुर्धनुर्गान्धर्ववेदादयः इति । तेष्वधिकृतशास्त्रविरोधे
अनधिकृतं शास्त्रमन्यपरं नेतव्यम् । तदेव तत्परं ब्रुवाणः आगमाभासेन निगृह्येत । अत एव हि सांख्यदेः क्वचिदंशे
परिग्रहोऽपरिग्रहश्च ॥

न च * सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥
इत्यादिभिः सांख्ययोगपाशुपतानामपि यथोक्ततात्पर्येण कृत्स्नप्रामाण्यं शङ्क्यम् ; अत्यन्तातीन्द्रियार्थविषयतया हेतुहन्त-
व्यत्वमात्रनिषेधात् । न हि तादृशे विषये हेतुभिर्विधातुं निषेद्धं वा शक्यम् । न च हेतुहन्तव्यत्वनिषेधमात्राच्छ्रुतिहन्त-
व्यत्वमपि निषिद्धं स्यात् ; अतुल्यबलयोर्विरोधे हीनस्य निग्रहावश्यंभावात् । पौरुषेयापौरुषेयविरोधे पौरुषेयं हीयते,
पौरुषेयेष्वपि परिग्रहादितारतम्यात् परस्परबलाबलव्यवस्था ; परिग्रहादिसाम्येऽप्यैदंपर्यायपर्याभ्यामर्थतत्त्वव्यवस्था इति ।
लौकिकेष्वपि पित्रादिवाक्यं प्रमाणं कुहकादिवाक्यमप्रमाणमिति स्थिते क्वचित्क्वचिदंशे गुणदोषसंभावनया दृष्टमन्यथा-
त्वम् । संदिग्धप्रामाण्येष्वपि वाक्येष्वगागमाभासत्वमेव, याथास्थ्ये [श्र्यसत्त्वे]ऽपि प्रत्ययजनकत्वाभावात्, तदर्थं हि पुरुषः
प्रमाणमुपादत्ते । अन्यथा भ्रान्तविप्रलम्भकादिवाक्यानामपि यादृच्छिकार्थसंभावनया प्रामाण्यप्रसङ्गः । न च तथा लौकिकाः
परीक्षका वा प्रतियन्ति ।

- अतो ये नाम बाह्यानां व्याहाराः कुदृशामपि । न ते दृष्टेष्वदृष्टेष्वप्यर्थेष्वप्वादरगोचराः ॥
दृष्टे किमुपदेशेन किमदृष्टे तदुक्तिभिः । न खल्वतीन्द्रिये वस्तुन्यस्ति पुंसां स्वतन्त्रता ॥
प्रत्यक्षादेरसाध्येषु वेदवेद्येषु वस्तुषु । किमन्यैः सति सूर्ये कः खद्योतमनुधावति ॥
* या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥
इति मन्वादयश्चाहुरध्यक्षितपरावराः । येषां यदृच्छावादोऽपि श्रूयते विश्वभेषजम् ॥
* मन्वर्थविपरीता च या स्मृतिः सा न शस्यते । इति [स्मृति] स्मर्तृभिरेवोक्तमतश्चिन्त्यं बलाबलम् ॥
* सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥
इति स्वयं भगवता गुणकार्यमगीयत । अतः सत्त्वोत्तरादेशसन्निधावन्यथापनम् ॥
इतिहासपुराणेष्वप्यन्योन्यपरिपन्थिषु । स्वमूलगुणभेदेन बलाबलविनिश्चयः ॥
मात्स्यादिषु पुराणेषु परस्परविरोधिनाम् । पुराणानां किमागो हि तत्परोक्त्यैव साधितः ॥

- * यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा । तस्यतस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते ॥
- * अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु प्रकोर्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः ॥
- * सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम् ॥
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या इन्द्रस्येत्याद्यनुक्रमात् । द्रष्टव्यमेतदखिलं स्पष्टं पुरुषनिर्णये ॥
वेदार्थसंग्रहे चैव भाष्यकारैः प्रदर्शितम् । न च प्रजापशुपतिप्रभृतेर्नास्ति विभ्रमः ॥
मेधाविभ्रंशतत्सिद्धयोरेषां व्यासेन साधनात् । * त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय ॥
- * अल्पायासं दर्शयित्वा [दर्शयित्वाल्पमायासं] फलं शीघ्रं प्रदर्शय । अहं मोहं करिष्यामि यो जनं
इत्थं भगवदादेशाद्युक्ता चैषां प्रतारणा । * अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ [मोहयिष्यति ॥
इत्यादिभिः स्यादेतेषां प्रमादाशक्तिसंभवः । अतः प्रत्यक्षवेदादेः सत्परिग्रहशालिनः ॥
विरुद्धमाश्रयवचोऽप्यागमाभास एव नः ॥

स्मृत्याभासाः ॥ प्रत्यक्षाद्याभासनिरूपणेनैव स्मृत्याभासाश्च निरूपिताः, तत्सम्यक्त्वतदभावानुविधानात् स्मृति-सम्यक्त्वतदभावयोः; अथापि स्मृतिप्रामाण्यमिच्छन् कश्चित् प्रतिज्ञातेऽर्थे यदि भ्रान्तिमूलां स्मृतिं प्रमाणतया पुर-स्क्रुर्यात्; तदा तदाभासत्वमुद्भाष्यम् । न हि स्मृतिरत्र प्रमाणमित्युक्ते न तन्मूलं प्रमाणमिति साक्षादुत्तरं स्यात् । न च स्मृतिरित्येवाप्रामाण्यं वक्तुं शक्यम्; तथाथात्म्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अतः पुरस्कृतस्य स्मृतिविशेषस्याप्रामाण्ये प्रथम-मुद्भाविते तत्समर्थनकक्ष्यायां मूलानुभवसम्यक्त्वादिविचारावतारः इति युक्तः पन्थाः । तत्र प्रत्यक्षाभासमूलस्मृत्या-भासो यथा—आसीत्तदा गगने गन्धर्वनगरमिति । अनुमानाभासमूलो यथा—कलयौतमिति परिगृहीतरक्षितकम्बुशकलस्य अस्ति मे तदङ्गुलीयकार्हद्रव्यम् इति । आगमाभासमूलो यथा—उपच्छन्दितस्य डिम्बस्य पयःपानेन शिखा मे वर्धयिष्यते इति । एवमेव बाह्यानां कुट्टीनां च तत्तत्प्रबन्धकरणहेतवः स्मृत्याभासा द्रष्टव्याः । एवं तत्तत्संशयमूला स्मृतिरपि तथा-तथा संशयात्मिका, तत्तज्ज[न्य]नकसंस्काराणां स्वमूलानुरूपस्मृतिजननशक्ततयैव हि स्वसामग्र्योत्पत्तिः । यथा—जङ्गम-स्थावरबीजानां स्वतस्तत्तदनुरूपचराचरारम्भकत्वम्, विनाशे प्रतिबन्धे वाऽनारम्भः, वैगुण्ये कार्यवैगुण्यम्, सहकार्यन्तर-वशाच्च जातिगुणान्तरविशिष्टकार्यारम्भः; एवं संस्कारबीजेष्वपि प्रबलमुखदुःखपापकालविप्रकर्षादिभिर्विनष्टेषु प्रतिबद्धेषु वा न तत्साध्या स्मृतिः । वैगुण्ये त्वनुभूतैकदेशविषयः स्मृतिप्रमोषः । प्रत्युत्पन्नकरणादिसहकारिसन्निधौ प्रत्यभिज्ञा-तदाभासाधारम्भकत्वमिति सांष्टिकमेतत् ॥

ततश्च संस्काराणां स्वतः पूर्वानुभवसमानाकारस्मृतिजननस्वाभाव्यात् स्मृतिरपि संशयविपर्ययवेषैवेति स्वमूल-प्रत्ययवन्नार्थव्यवस्थापिका । साऽपि च विचित्रार्थगोचरा काव्यादिनिर्ममाणानामुपकुरुते । नतु वस्तुस्थितिं प्रमित्सतामिति तत्पुरस्कारे परस्य निग्राह्यतैव । अतः स्मृतिप्रामाण्यवादानुसारे भ्रान्तिमूलस्मृतीनां प्रमाणाभासाख्यनिग्रहस्थाने निवेशः । स्मृतिमात्राप्रामाण्यपक्षनिष्ठस्तु यथार्थामपि स्मृतिं पुरस्कृत्वैस्तदप्रामाण्याभ्युपगमोद्भावेन निगृह्येतेति विशेषः । तत्प्रामाण्य-वादी च यथार्थां चेत् स्मृतिं प्रस्तुते प्रमाणयेत्; तदनभ्युपगन्ता तु परस्तदाभासतां ब्रूयात्; तत्प्रामाण्याप्रामाण्य-विमर्शविषयवादान्तरावतारः । एवं प्रकृतोपयुक्तेषु प्रकृतमध्ये वादान्तरावतारो गर्भाङ्गान्तरचिन्तावदविरुद्धः । तदवसाने च प्रकृतमेव पुनरनुसरणीयम् । जल्पवितण्डयोस्तु प्रकृतविच्छेदेऽपि तदर्थचिन्तान्तरबलेन प्रकृतोद्भावितनिग्रहस्थानसद-

सद्भावसिद्धेस्तावतैव च जयपराजयव्यवस्थानात् प्रकृतविशेषचिन्तावकाशः । अन्युपगमनीयभेदे तु तदनुसारेण स्यादपीति । एवमनुमानतर्कप्रयोगप्रसङ्गादसत्प्रयोगादिपरिहाराय निग्रहस्थानान्तं निरूपितम् । एतदध्यायचिन्तितमेव चासाधारणं सारं न्यायविस्तरस्येत्यत्रैव वादिभिस्सातिशयश्रमैर्[र्भवितव्य]र्भाव्यमिति ॥

यस्मिन् नानुमितिः क्रमेत विविधा बोधाय बाधाय वा यस्याशेषदृशः क्षितावनुमितिस्तन्मानताख्यातये ।

यस्मिन् पश्यति तत्त्वनिर्णयजयावत्याहितं यत्क्रुधा नित्यैश्वर्यमहोदधिः स भगवान्निःश्रेयसायास्तु नः ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ अनुमानाध्याये चतुर्थमाह्निकम् ॥

॥ समाप्तश्च अनुमानाध्यायः ॥

॥ अथ शब्दाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

अथानुमो[द्धवं]दयं स्मृत्या हेतुत्वेनापि संस्थितम् । मध्ये तयोरिहेदानीं मानं शाब्दं प्रचक्ष्महे ॥

शाब्दस्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तत्वम् ॥ अनाप्तानुक्तवाक्यजनितं तदर्थविज्ञानं तत् प्रमाणम् ; कारणदोषबाधकादर्शनात् । न चानाप्तोक्तवाक्यं प्रमाणम्, कारणदोषबाधकदर्शनात्, न च वाक्यत्वादिभिर्बाधः ; स्ववचनविरोधात् । यदि बाधकोपन्यासवाक्यमयथार्थम्, तदा कथं बाधः ? अथ यथार्थम्, तस्यापि पक्षीकारे तद्बाधः । बहिष्कारे [तु] तेनैवानैकान्त्यम् । न चातिप्रसङ्गः ; भ्रान्तादिवाक्यानां दोषभूलत्वस्य दुरपह्वत्वात् । अत्र तु तदभावात् । उत्स्वप्नायितघुण[क्षत]क्षरादीनां तु विशिष्टतात्पर्यविरहेण बोधकत्वेऽप्यनाश्रसनीयत्वात्, व्यभिचारदर्शनाच्च । नित्येऽपि वेदे नित्येश्वरशासनात्मनि तत्तदर्थतात्पर्यानपायात् । तस्य चात्राभावात्, काचित्कदोषदर्शनस्य च प्रत्यक्षादावपि [अ]समत्वात्, स्वतः परतो वा प्रामाण्ये च ततो विशेषाभावात् ॥

तच्च वेद्यांशे प्रत्यक्षातिरिक्तम्, असाक्षात्कारित्वात्, अनुमानवत् । अनुमानातिरिक्तम्, पक्षलिङ्गपरामर्शाद्यदृष्टेः, पदवाक्यतत्संबन्धादीनां च विशिष्टवाक्यार्थं प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वेनालिङ्गत्वात्, दृष्टान्ताभ्युपगमे सर्वत्राविशेषात्, व्युत्पत्तौ च स्वतन्त्रतयैव बोधकत्वसिद्धेः । अत एव वक्तृज्ञानानुमानाभ्युपगमेऽपि शब्दप्रामाण्यं सिद्धम् । आगमिकबुद्धिरनुमा, प्रत्यक्षेतरप्रमितित्वात्, संप्रतिपन्नवदिति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् । अन्यथा शब्दरसगन्धादिवुद्धिरनुमा, अचाक्षुषप्रमितित्वात्, संप्रतिपन्नवत्, इत्यपि प्रसङ्गात् । * प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । दृष्टानुमानागमजम् इति मन्वादिमहर्षिसंमतेश्च शब्दानुमानयोर्भेदो दृश्यते । न चात्र गोबलीवर्दनयः ; अन्तर्भावाददर्शनात् । आगमोऽनुमानम्, संबन्धग्रहणे सत्येव बोधकत्वादिति चेन्न ; बोध्यबोधकभावातिरिक्तसंबन्धग्रहणापेक्षिण्यनुमानत्वनियमात् । न चात्र तदतिरिक्तः संबन्धः, यद्ग्रहणं नियमेनापेक्ष्येत । अन्यथा संबन्धसापेक्षतया तयोः प्रत्यक्षत्वस्यापि सुसाधत्वादिति । न च स्मृतिः ; अपूर्वविषयत्वात् । पदसंदोहविशेषो वाक्यम् । प्रामाणिकपदव्यवहारविषयः पदम् । तस्य सुसिद्धन्तत्वादिकल्पनयाऽपि व्यक्तिः क्रियते । अत एव ह्यन्यथान्यथा प्रकृतिप्रत्ययादिकं व्याकरणान्तरेषु कल्प्यते । तच्च न साङ्केतिकम् ; सङ्केतयितृपुरुषासंभवात् । अत एव न भाषान्तरवत् तत्कल्पितः, नित्यवेदगतत्वाच्च । यानि वैदिकानि पदानि तान्येव लौकिकानीति * वेदशब्देभ्य एवादौ इत्यादिवचनादपि सिद्धम् । भाषाच्छन्दसोस्तु कतिपयशब्दानां लक्षणभेदस्तत्तदानुपूर्वीप्रतिनियमापेक्षः ॥

भाषाप्रयुक्तः सर्वोऽपि वेदे कापि प्रयोगवान् । वेदैकनियतः शब्दो नान्यत्रेति व्यवस्थितिः ॥
उक्तं चैतद्वेदार्थसंग्रहेऽपि—* वैदिका एव सर्वे वाचकाः शब्दाश्च इत्यादिना ॥

वाक्यविभागः ॥ वाक्यं द्विधा—पौरुषेयापौरुषेयभेदात् । पुरुषस्वातन्त्र्याधीनरचनाविशेषविशिष्टं पौरुषेयम् । तद्विधा, अन्वितार्थमनन्वितार्थं च । आद्यं यथा—अग्निरुष्णः, आपो द्रवाः, इति । द्वितीयं यथा—अग्निरनुष्णः, आपः कठिनाः इति । अत्रैकदेशिनो वदन्ति—अनन्वयाग्रहादन्वितव्यवहारः क्वचिज्जायत इति । अत एव लौकिकवाक्ये दृष्ट-
व्यभिचारस्य न श्रुतिरिति वाक्याद्वाक्यार्थाध्यवसायः ; योग्यताविमर्शसाकाङ्क्षत्वात् । सामान्ययोग्यताग्रहणेऽपि व्यक्तियोग्य-
तायाः वक्तृज्ञानानुमानमन्तरेणासिद्धेः इति प्रमेयसंग्रहादिषु समर्थितम् । तथा—सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षनिराकरणाय शास्त्र-
स्यानुवादकत्वप्रसङ्गे विवरणकारैरुक्तम्—* अबुद्धबोधनस्वरसस्य शब्दस्यातथात्वं दोष इत्यभिसन्धिः । अथवा अनुवाद-
कत्वमेव स्यात् । न हि मानान्तरप्रतीतेऽर्थे शब्दः प्रमाणम् । तथैव हि तस्य व्युत्पत्तिः इत्युक्त्वा * नन्वनुवादकत्वमैव
व्युत्पत्तिः पुंवाक्येषु इत्यादिना वक्तृज्ञानानुमानमुपपाद्य * सत्यम्, दैवात् तदनुवादकत्वमिति नाबुद्धबोधनस्वारस्यभङ्ग-
प्रसङ्गः, यथा स्मृत्यनुमितवेदस्यानुवादकत्वेऽप्यर्थीदिति न मानताभङ्ग इत्यादि ॥ उक्तं च प्रज्ञापरित्राणे—

* पौरुषेयगिरः शङ्काप्रस्ता न सहसा मितिम् । जनयन्ति न यावत् तन्मूलमानानवग्रहः ॥

अनुमाय च वक्तुस्तन्मूलयोग्यप्रमान्तरम् । तदुक्तवाक्यलिङ्गेन वाक्यार्थमनुजानते ॥

अन्वितार्थाभिधानाय योग्यं वाक्यमिदं सदा । असौ च नानृतं वक्ति संज्ञात्वात् तदब्रवीत् ॥

वक्तृज्ञानानुमानेन ज्ञाताज्ञातस्ववाक्यतः । अन्वितार्थाभिधायित्वयोग्यतामात्रधीर्गिराम् ॥

परामर्श इति [प्रोक्तो] प्राप्तो नार्थसंसर्गगोचरः । मानान्तराविरोधित्वं योग्यतेत्यभिधीयते ॥

नन्वेवं लौकिकं वाक्यं लिङ्गं चेच्छिञ्जवत् ततः । शब्दो गृहीतसंबन्धात् तद्वदस्यापि लिङ्गता ॥

व्युत्पत्तिकाले व्युत्पत्तिसोर्लिङ्गधीर्नास्त्यसंशयात् । यथाव्युत्पत्तिशब्दास्तु बोधका इति चेदतः ॥

स्वत एवार्थबोधः स्यादिति नैवास्य लिङ्गता ॥ इत्यादि ।

भगवद्यामुनमुनिभिस्तु आगमप्रामाण्ये वक्तृज्ञानानुमानं दृषितम् । निगमितं च—

* तस्मादस्ति नदीतीरे फलमित्येवमादिषु । या सिद्धविषया बुद्धिः सा शाब्दी नानुमानिकी ॥ इति ।

अयमेव पक्षोऽनुसृतो वरदविष्णुमिश्रैः । तत्त्वरत्नाकरेऽप्यागमप्रामाण्यग्रन्थोपादानपूर्वकं प्रपञ्चितमेतत् ॥

अपौरुषेयं तु सर्वमन्वितार्थमेव । किंतु * आदित्यो यूषः इत्यादिषूपचारतो निर्वाहः । आकाङ्क्षासत्तियोग्यतावन्ति हि पदा-
न्यन्वितमभिदधति, अन्वये वा विश्राम्यन्ति । आदित्ययूपपदयोः प्रत्यक्षसिद्धस्वार्थभेदयोरयोग्यतया मुख्यवृत्तिपरित्यागः ॥

वृत्तिः ॥ वृत्तिर्द्विधा—अभिधोपचारभेदात् । व्युत्पत्तिसिद्धार्थ एव वृत्तिरभिधा । यथा सिंहशब्दस्य मृगेन्द्रे ।
सा जातिगुणादिविषयभेदात् योगरूढितत्समुच्चयभेदाच्च बहुविधा । मुख्यार्थबाधे सति तदासन्ने वृत्तिरुपचारः । आसत्तिश्च
द्विविधा—मुख्यार्थसंबन्धस्तद्गुणसंबन्धश्चेति । तत्र पूर्वेण प्रवृत्तिर्लक्षणा, यथा—गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाशब्दस्य
प्रवाहविशेषरूपवाच्यसंबन्धनि तीरे । एवं लक्षितलक्षणा प्राब्धा । द्वितीयेन प्रवृत्तिर्गौणी । यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र
सिंहशब्दस्य शौर्यादिगुणयोगिनि देवदत्ते । तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—

* अभिधानाभिधेयत्वमतः शब्दार्थयोः स्थितम् । संबन्धोऽत्राभिधा द्वेषा बोध्या मुख्यजघन्यतः ॥

अभिधार्थावगत्यात्मा शब्दं व्यापारयिष्यतः । शब्दशक्तिनिमित्ता सा स्वार्थे मुख्याऽभिधीयते ॥

स्वार्थाभिधानद्वारा स्याज्जघन्यार्थान्तरे मता ॥ इति ।

तद्विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । न च गौणलक्षणिकप्रयोगयोरवाच्यविषयत्वादवाच्यत्वम् । संबन्धसादृश्यमूलमात्रप्रवृत्ते-
रप्यनादित्वात् । तत एव विवक्षितस्थले यथौचित्यं प्रयोगोपपत्तेः ।

अन्विताभिधानवादः ॥ एताः सर्वा अपि वृत्तयः अन्विताभिधानवृत्त्यन्तर्भूताः । पृथक् पदानां स्मारकत्व-
मेव । अभिहितान्वये हि पदानां पदार्थे पदार्थानां वाक्यार्थे पदानां च तत्रेति शक्तित्रयकल्पनागौरवं स्यात्, वाक्यार्थ-
स्याशाब्दत्वप्रसङ्गो वा । पदार्थे लक्षणसमाप्तेः प्रमाणप्रसङ्गश्च । नचान्विताभिधानेऽन्योन्याश्रयणम्, मिथः स्मरणमात्रोप-
जीवनात् । यथाऽऽहुः—

* पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् । न्यायसंपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति ।

नापि पौनरुक्त्यादिदोषः ; तत्तदंशप्रतिनियतशक्तित्वात् । नापि वाक्यभेदः, एकप्रधानतया स्वार्थाभिधानात् । * पदार्थ
एव वाक्यार्थः संसृष्टो ह्यभिधीयते । इत्युक्तम् । तथा * नानाशब्दादिभेदात् इत्यधिकरणे, * यद्यपि वेद, उपासीत
इत्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः ; तथाऽपि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहत-
पाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति इति । वेदार्थसंग्रहेऽपि—
शोधकेष्वपि * सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म इत्यादिषु सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तिसिद्धानेकगुणविशिष्टैकार्था-
भिधानमविरुद्धमिति सर्वविशिष्टं ब्रह्मैवाभिधीयते इति । अत्रैवापूर्वभङ्गे * समभिव्याहृतपदान्तरवाच्यान्वययोग्यमेवेतर-
पदप्रतिपाद्यमित्यन्विताभिधायिपदसङ्घातरूपवाक्यश्रवणसमनन्तरमेव प्रतीयते । तच्च स्वर्गसाधनत्वरूपम् । अतः क्रिया-
वदनन्यार्थता विरोधादेव परित्यक्ता इति । एषां स्वारस्यमन्विताभिधाने । न चात्र पराभ्युपगमेनोक्तमिति ज्ञापकमस्ति ।
वरदविष्णुमिश्रैरपि * सत्यज्ञानादिपदानामखण्डैकरसार्थत्वे अन्विताभिधानानुपपत्तेश्च इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेषु
अन्विताभिधानमेव मायावादिनं प्रत्युक्तम् । उक्तं चागमप्रामाण्ये—

* अन्यान्विताभिधानेऽपि व्यवहारोपपत्तितः । अवश्याश्रयणीयेऽयमन्वितार्थाभिधायिता ॥ इत्यारभ्य,

* तस्मादाकाङ्क्षितासन्नयोग्यार्थान्तरसङ्गते । स्वार्थे पदानां व्युत्पत्तिरास्थेया सर्ववादिभिः ॥ इति ।

तत्त्वरत्नाकरेऽपि, * अवश्याश्रयणीयेयमन्वितार्थाभिधायिता । इत्याहुर्यामुनाचार्याः पदैरेवान्विताभिधाम् ॥ इत्यारभ्य
प्रपञ्चेनोपपाद्योपसंहृतम्—

* षड्भिः प्रतीतिप्रमुखोपपत्तिभिर्निर्भूतचोद्याभिरिहान्विताभिधा ।

सिद्धा पदैर्नाभिहितान्वयस्थितिर्विपर्ययादित्यखिलं समञ्जसम् ॥ इति ।

प्रज्ञापरित्राणन्यायसुदर्शनयोश्च बहुश उक्तम्—

* अन्वितार्थाभिधायित्वं शब्दशक्तिनिबन्धनम् । व्युत्पत्त्यवगतं पुंभीदोषतोऽस्य विपर्ययः ॥ इत्यादिना ॥

अभिहितान्वयवादः ॥ नन्वभिहितान्वयद्योतकान्यपि वाक्यानि विद्यन्ते । वेदार्थसंग्रहे तावत् * एवं बोध-
कानां पदसङ्घातानां संसर्गविशेषबोधनेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धिपूर्वकः इत्याद्युक्तम् । तथा
तत्रैव * प्रकृतिप्रत्ययरूपेण पदस्यैवानेकविशेषणगर्भत्वात्, अनेकपदार्थसंसर्गबोधकत्वाच्च वाक्यस्य इति । भाष्येऽपि

* शब्दस्य तु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधानसामर्थ्यम्, पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्वम् ; प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयम् । पदभेदश्चार्थभेदनिबन्धनः । पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन इत्याद्युक्तम् । एवं व्युत्पत्तिनिरूपणे वेदार्थसंग्रहे * सिद्धवस्तुषु शब्दस्य बोधकत्वशक्तिग्रहणमत्यन्तसुकरम् इत्युपक्रम्य, * अपवरके दण्डः स्थितः इति वाक्ये यादृच्छिकव्युत्पत्तिप्रकारमुपपाद्य, * तथा बालः तातोऽयम्, अम्बैषा इत्यादिना बुद्धिपूर्वव्युत्पादनेन तत्तत्पदानां तत्तत्पदार्थेष्वेव बोधकत्वशक्तिग्रहणमुपपाद्य, पुनरपि * अस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षितः इत्यादि चोक्त्वा, * एवमेव सर्वपदानां स्वार्थाभिधायित्वं सङ्घातविशेषाणां च यथावस्थितसंसर्गविशेषवाचित्वं च जानाति इत्याद्युक्तम् । भाष्येऽपि प्रथमसूत्रपूर्वपक्षनिराकरणे— * एवं किल लौकिकाः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति ; मातापितृप्रभृतिभिः अम्बातातमातुलादीन् इत्यादिना पदव्युत्पत्तिः पूर्वमुपपादिता । तत्र च * तेषुतेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धनः इति निश्चिन्वन्ति इत्याद्युक्तम् । पुनश्च * व्युत्पन्नेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धैः शिक्षिताः इत्यादि । यदि नामान्विताभिधानमभिमतम्, तदा कथमिव पदमात्रे व्युत्पत्तिः स्यात् ? यदि च सा स्यात्, कथमन्वितमभिधेयम् ? व्युत्पत्तिवैपरीत्यप्रसङ्गात् । तस्मान्त्वान्विताभिधानमेव सिद्धान्त इति निर्णेतुं शक्यम्—इति केचित् ॥

अन्ये तु * बोधकानाम् इत्यादिवाक्यमन्विते संसर्गविशेषसिद्धेरुपपद्यते । पदवाक्यभेदाभिधानमपि तत्तद्विशेषवैशिष्ट्यप्रदर्शनमात्रार्थम्, पराभ्युपगमद्योतनार्थं वा । प्रत्येकपदव्युत्पत्त्यभिधानमप्यन्वितार्थबोधनोपयुक्तासाधारणद्वारप्रकाशनमात्रम् । पदार्थं स्मारयित्वैव हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीत्युक्तम् । स्मृतेश्च स्वानुभूतिमूलत्वाच्च शक्यन्तरकल्पितः । व्याख्यातं च भाष्यादिकमन्वितपरतया विवरणे श्रीराममिश्रैः । तथा पदार्थसंक्षेपेऽपि—* शब्दश्च स्वतः-शक्यमन्विततया बोधयति, असंभवेऽर्थान्तरम्, इति हि व्युत्पत्तिः इत्याद्युक्तम् । अतोऽन्विताभिधानं सिद्धान्तः इति । एवमन्विताभिधानसामर्थ्याद्विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तेश्च पदानामपि विशिष्टार्थाभिधायित्वं सिद्धम् । अत एव विशिष्टार्थाभिधायित्वेऽपि विशेषणमात्रे शक्तिः इत्यपि निरस्तम् ; अभिधायित्वातिरिक्तशक्यन्तराभावात् । अपर्यवसानवचनमपि विशिष्टबोधनशक्तस्य विशेषणमात्रे स्थातुमशक्तत्वात् । विशिष्टानुप्रविष्टं हि विशेषणं परोपरञ्जकवेषमेवेति तादृगाकारो विशेष्यग्रहणमन्तरेण दुर्ग्रहः । तावता च तदर्थं विशेष्यग्रहणमिति व्यर्थं वचः । यथाप्रतीति व्यवस्थापनस्यैव युक्तत्वात् । किंच—

गवादिशब्दाभिहितगोत्वाद्यर्थस्वभावतः । व्यक्तिधीर्यदि तद्वत्स्यात् निष्कर्षकपदेष्वपि ॥

गवादिशब्दा जातादीन् परतन्त्रान् प्रचक्षते । तेनाश्रयप्रतीतिश्चेत् तन्नः सिद्धं समोहितम् ॥

परं कथमविज्ञाप्य पारतन्त्र्यस्य बोधनम् । विज्ञाप्य यदि शब्दस्य तत्र शक्तिर्न किं भवेत् ॥

परस्य परतन्त्रेण तथा बुद्धेन बोधनम् । तद्बुद्ध्या परतन्त्रस्य बोधनेऽन्योन्यसंश्रयः ॥

परधीनिरपेक्षं चेत् पारतन्त्र्यं प्रतीयते । न तेन परबुद्धिः स्यान्निष्कृष्टप्रतिपत्तिवत् ॥

पारतन्त्र्यं स्वरूपं चेत् तुल्यं निष्कर्षकेऽपि तत् । अधिकं धर्मनिष्ठत्वादन्यन्नोपलभामहे ॥

पदान्तरपरामर्शनिरपेक्षप्रतीतिके । निरूढलक्षणावादाः पर्यायावृत्तिगोचराः ॥

व्यक्तेर्गौरित्यनिष्कर्षान्निष्कर्षे त्वाद्यपेक्षणात् । निष्कर्षकेष्वदृष्टेश्च न जाता व्यक्तिलक्षणा ॥

आकृतावेव यः शक्तिं शब्दानामभिमन्यते । सत्तायामेव किं तेन सर्वेषां नाभ्युपेयते ॥
अतो गवादिशब्देभ्यो विशिष्टविषया मतिः । शब्दशक्तिप्रसूतेति बलादभ्युपगम्यताम् ॥

यत्तु * न लोकव्युत्पत्तिहानिः, तत्रैव शक्तेः इति पदर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रैरुक्तम्, तदपि तत्र शक्यभावप्रति-
क्षेपपरम् । असमाप्तधीस्तु वेदान्ताश्रुतेर्भ्रमः आपातव्युत्पत्त्या श्रुतेस्तत्पूर्तिरित्यनन्तरमभिधानात् । यच्चात्ममिद्धौ * यथा
गवादिपदशक्तिरेकबुद्धिसिद्धेऽपि सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्यांशेन संबध्यते इति, तदपि पराभ्युपगतोदाहरण-
मन्यार्थम् ; यथेति परसंप्रतिपन्ननिर्दर्शनात् ।

गुणवाचिन्यपि पदे जातिशब्दोक्तनीतितः । अपृथक्सिद्धवाचित्वान्न युक्ता गुणिलक्षणा ॥

स्वरलिङ्गविशेषोत्थमन्त्रलोपे न संस्क्रिया । विशिष्टवाचकत्वं तु तदायत्तं न मन्महे ॥

अतो निष्कर्षकशब्दानिरिक्तानामपृथक्सिद्धविशेषणवाचिनां विशेष्यपर्यवसानव्युत्पत्तेः शरीरवाचिनां देवादिशब्दानामपि
यथाप्रयोगं शरीरिपर्यवसानं सिद्धम् । अत एव चात्मपृथिव्यादिशब्दानामीश्वरपर्यन्तता । तेन * सर्वं खल्विदं ब्रह्म,
* ज्योतींषि विष्णुः, * अयमात्मा ब्रह्म, * तत्त्वमसि इत्यादिसामानाधिकरण्यं तत्तत्प्रकारकब्रह्मपरम् । नामरूपव्याकरणं
च तदनुप्रवेशात् । अत एव च तस्य सर्वशब्दवाच्यत्वमपि श्रूयते ; तदेव च व्यज्यते * तदनुप्रविश्य, सच्च त्यच्चाभवत्
इति । स्मर्यते च- * सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः इति । सूत्रिनं च- * चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्यपदेशो
भाक्तन्तद्भावभावित्वात् इति । उक्तं च वरदधिष्णुमिश्रैः- * स्वर्गकामशब्देन काम्यमानस्वर्गः पुरुषोऽभिधीयते । न
हीश्वरोऽवाप्तसमस्तकामः स्वर्गं कामयते, तस्यात्यल्पमुखत्वात् । अतो वाच्यैकदेशे जीवे लक्षणा, गङ्गाशब्दस्य तीर
इवेति । यद्वा स्वर्गकामादिशब्दानामपि जीवादिमात्रेऽपि मुख्यत्वमेव, प्रवृत्तिनिमित्तापरित्यागात् । अत एव हि भाक्त-
पदस्य भक्त्या व्यपदेशार्थत्वमपि भाष्यकारैरुक्तम् । विशिष्टवेपस्य शक्तिविषयत्वात् तत्त्यागे कथं न लक्षणेति चेत्, अ-
परित्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य व्युत्पत्त्यनुप्रविष्टमात्रबोधनं मुख्यता, तदभावकृत उपचार इति व्यवस्थानात् ॥

तत्त्वमसिधाक्यार्थः ॥ ननु * तत्त्वमसि इत्यत्र त्वमिति श्वेतकेतुमात्रनिर्देशे तदसीति सामानाधिकरण्यायोगः ।
श्वेतकेतुशरीरकेश्वरनिर्देशे तदाभिमुख्येनोपदेशायोगः । तदुद्देशेन त्वमर्थविधानं चासिशब्दानन्वयादिना दूरनिरस्तम् ।
प्राप्तार्थतया निगमनरूपत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभेदो निष्कर्षणीयः । एवम् * अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिव्यपदेशोऽपि दुर्निर्वहः ।
तथा * अनेन जीवेनात्माना इत्यत्राप्यात्मशब्देन जीवात्माद्यभिधानं भाष्यकारवचनविरुद्धम्, जीवेन मयेत्यादि-
व्यपदेशात् । परमात्माभिधाने तु तृतीयानुपपत्तिः, * व्याकरवाणि इत्यभिहितत्वात् । क्रियाभेदेऽपि क्त्वादेरुत्तरक्रि-
यैकरस्यात् कर्त्रन्तरायुक्तिः, समानकर्तृकत्वविरोधात् । करणत्वविवक्षया कर्तरि तृतीयायां मुख्यत्वहानिः । अतश्चारेणानु-
प्रविश्य परबलं संकलयानीतिवज्जीवस्यैव प्रविशतिकर्तृत्वम् ; परस्तु व्याकरणमात्रकर्ता । तावता तु शब्दानां न तत्पर्य-
न्तत्वसिद्धिः इति । अत्रोच्यते-संबुद्धिस्तावदत्र आत्मविद्योपदेशेन श्वेतकेतुमात्रपर्यवसितेति नासंबोध्यसंबोधनम् । वचन-
व्यक्तिश्च तदसीत्येव । तत्र कार्यकारणभावेन, शरीरात्मभावेन वा सामानाधिकरण्यनिर्वाहः । उभयत्र त्वंशब्दस्यापि
तच्छब्दाभिहितद्रव्यपर्यवसानं सिद्धम् ॥

धर्मान्तरविशेष्यस्य धर्मान्तरविशेष्यतः । स्वस्मादभेदस्तादात्म्यं स्यादुपादानदेहिनोः ॥

अतस्त्वच्छरीरकं ब्रह्मेति विवक्षायां सत्यां त्वं तदिति निर्देशमात्रमुपपन्नम् । मध्यमपुरुषश्च त्वंशब्दप्रयोगनिबन्धनः,

* युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः इति विधानात् । अतः सोऽपि त्वंशब्दपर्यवसानविषयपर्यवसितः । यद्वा तत् त्वमसीत्येवान्वयोऽस्तु । न चोद्देश्यानुगुणा तिङ्भिभक्तिरिति नियमः, उपादेयानुगुणलिङ्गवचनादिनिर्देशवदत्रापि विरोधाभावात् । प्रयुञ्जते च पतञ्जलिप्रभृतय उपादेयानुगुणामपि तिङ्भिभक्तिम् * स पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गार-सवर्णे कुण्डले भवतः इत्यादिषु । एतेन * अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिकमपि निर्व्यूढम् । * जीवेनात्माना इत्यत्राप्यनेनैव न्यायेन स्वशब्दपर्यायेणात्मशब्देन जीवशब्दस्य सामानाधिकरण्यं तावत् सिद्धम् । तृतीयानुपपत्तिस्तु स्वरूपतादात्म्य-पक्षे पृथक्त्वपक्षे च समाना । अथांशभेदादिना विभज्य करणत्वादिविवक्षया कथंचिन्निर्वाहः, तथा विशिष्टाकारादि-भेदविवक्षया विभज्यात्रापि निर्वाहमनुमन्येथाः ॥

अतः श्रुत्यादिवाक्येषु विरुद्धार्थानुबन्धिनः । सामानाधिकरण्यस्य न स्वरूपैक्यनिष्ठता ॥

कार्यत्वादपृथक्स्मिद्धैरावेशादनुकारतः । अस्ति सृष्ट्युपकारादेः सामानाधिकरण्यधीः ॥

न च त्वदृष्टः पुरुषः स्याणुरितिवत् * पुरुष एवेदं सर्वम्, * तत्त्वमसि इत्यादौ बाधार्थं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, मुख्यवृत्तिसंभवे तदयोगात्, प्रपञ्चसत्यत्वादेश्चाबाधितप्रत्यक्षादिवलसिद्धत्वात् । चिदंशसामानाधिकरण्यं तु न बाधसहम्, त्वयाऽपि तत्सत्यत्वाभ्युपगमात् । स्वरूपैक्यविधाने च विरुद्धधर्मप्रतिरोधात्, तत्परित्यागे पदयोरनतिरिक्तार्थतया पर्याय-पदसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्, द्वाराभावेन मुख्यवृत्तिबाधापत्तेः, गत्यन्तरे च संभवति तदयोगात्, स्वरूपमात्रनिर्देशे च पदान्तरवैयर्थ्यात्, स्वरूपभेदस्य च बहुप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

सत्यंज्ञानवाक्यार्थः ॥ * सत्यं ज्ञानम् इत्यादिलक्षणवाक्यमपि सत्यत्वादिविशिष्टैकविषयम्, तथैव सामानाधि-करण्यव्युत्पत्तेः । न चात्र विशेषणभेदाद्विशेष्यभेदप्रसङ्गः, विरुद्धविशेषणाभावात् ; नहि घटपटादिष्विव विरोधः । यथा च प्रत्यक्षे नीलत्वोत्पलत्वादेरविरोधो दर्शनबलात्, तथाऽत्रापि । न च सत्यत्वज्ञानत्वादेर्वैयधिकरण्यनियमो दृष्टः, येन विरोधः स्यात् । विशेष्यैक्यपरे तु सामानाधिकरण्ये विशेषणानां विशेषणविशेष्ययोश्च मिथो भेदो गुण एव । न च विशेष्यैक्यवद्विशेषणविशेष्यैक्यप्रसक्तिः, विशेषणानामैक्यप्रसक्तिर्वा, लक्षणाविरोधादिदोषात्, अतथाव्युत्पत्तेश्च । नापि विशिष्टे विशिष्टान्तरविधानाद्विशेषणानां मिथः समवायादिदोषः, युगपदनेकविशिष्टैकाभिधानात् । अनृद्य विधानेष्वपि यथाव्युत्पत्ति धर्मिप्रधानत्वाच्च । न च विशेषणं सर्वं विशेषणान्तरासहम्, विरोधिमात्रविरोधित्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षवि-रोधात् साध्यसाधकधर्मादिविशिष्टविषयानुमानाद्यनुदयप्रसङ्गात्, एवंत्वादितदं विशिष्टबोधकं न भवतीत्यादिव्यवहारस्यापि विलोपः स्यात् । नच शब्देन प्रतिपादने तथा, अविशेषात्, प्रत्यक्षादिवच्छब्देनापि यथावस्तु बोधनीयत्वात् । विशेषण-मात्रपरत्वं तु नाभ्युपगतमेव, येन विशिष्टैक्यासिद्धिः स्यात् । यस्य तु विशेष्यमात्रपरत्वं तस्य पर्यायतुल्यत्वात् पदान्तर-वैयर्थ्यलक्षणभङ्गलक्षणादिदोषः, प्रवृत्तिनिमित्तानां विशेषणानां त्यागात्, विशेष्यमात्रस्य च द्वाररहितस्यालक्ष्यत्वात् । इतरव्यावृत्तीनां तूपलक्षणत्वे स्वरूपत्वे च पदान्तरवैयर्थ्यादिदोषः स एव ॥

एवं तासां विशेषणत्वे पक्षान्तरवद्विशिष्टभेदादिदोषस्त्वदुक्त आपतेत्, न चेन्नान्यत्रापि । त्यक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य तद्विरोधिष्व्यावृत्त्यभिलाषस्वालोकात्मपहाय तिमिरनिराकरणवाञ्छा । विप्रतिपन्नं वाक्यमखण्डपरम्, समानाधिकरणवाक्य-त्वात्, सोऽयं देवदत्तः इति वाक्यवत्, यद्वा लक्षणवाक्यत्वात्, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इत्यादिवत् इति चेन्न, दृष्टान्ता-क्षद्वेः, तत्तेदन्ताविशिष्टस्यैव देवदत्तस्य सोऽयमिति प्रतीतेः । युगपत् तयोर्व्याघात इति चेन्न, यौगपद्यस्यानभिधानात्,

अनाक्षेपाच्च । युगपत् प्रतिपत्तिस्तु न दोषः, अन्यथा प्रत्यभिज्ञाभङ्गे क्षणभङ्गनैरात्म्यद्रव्यापलापादिवादा विजयेरन् । तथाऽप्यतीतत्ववर्तमानत्वे कथमेकस्येति चेत्, स्वप्रध्वंसकाले हि स्वयमतीतः स्यात्, नचासौ प्रध्वस्तः, वर्तमानत्वोपलम्भात् ; अतीतोपाधिविशेषसंबन्धितया हि तत्त्वम्, न त्वतीततया । कथमेकं पूर्वमपरं च? इति चेन्न, प्रतिसंबन्धुपाधिभेदेनोभयोपपत्तेः, अन्यथा क्षणस्यापि पूर्वापरमध्यवर्तिनः क्षोदप्रसङ्गात् ; न हि तस्य पूर्वस्मादपि पूर्वत्वमेव, उत्तरस्मादप्युत्तरत्वमेव वा । क्षुद्यतां क्षणोऽपीति चेन्न, सर्वापहवप्रसङ्गात्, इति । तिष्ठत्वेतत् ; द्वितीयोऽपि दृष्टान्तो विशिष्टपर एव, अन्यथा व्यावृत्तप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्, प्रकृष्टत्वादिविशेषणवैयर्थ्याच्च । एवं [श्रुत्यन्तरादि] श्रुतिबाधोऽप्यनुमानयोर्वक्तव्यः, पर्यायतुल्यत्वादिप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कश्च । तथा विप्रतिपन्नं वाक्यं विशिष्टपरम्, आकाङ्क्षायुक्तवाक्यत्वात्, व्यधिकरणवाक्यवत्, इति बाधकमनुमानमपि, प्रतिपत्त्यनुरोधात् दृष्टान्तसिद्धेश्चास्य बलीयस्त्वम् । *भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमिति शाब्दैरेवोक्तम् । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामिति पर्यायव्यावृत्तिः । एकस्मिन्निति व्यधिकरणानां घटः पट इत्याद्यनन्वितानां च व्यवच्छेदार्थम् । शब्दानाम् अर्थे इतिच व्यक्त्यर्थमेव, अर्थे इति विशेष्यस्य प्रधानतया वाच्यत्वसूचनार्थं वा । तेन व्यधिकरणवाक्येष्वेकप्रधानार्थे वृत्तिसंभवेऽपि तस्य विशेष्यत्वाभावाद्यवच्छेद्यता । विशेष्यबोधनव्यापारो वृत्तिः प्रवृत्तिरिति च सामान्यतो विशेषतश्चात्रोच्यते । प्रकृष्टा हि वृत्तिः प्रवृत्तिः । प्रकर्षश्चात्र विशेष्यविषयतया । तत्र यदुपाधिका विशेष्ये शब्दवृत्तिः, तन् प्रवृत्तिनिमित्तम् । भिन्नविशेषणद्वारेणैकविशेष्याभिधानं सामानाधिकरण्यमित्युक्तं भवति ॥

स्वतःप्रामाण्यम् ॥ ननु अपौरुषेयं सर्वमन्वितार्थमिति प्रतिपादितम्, तन्नोपपद्यते, गुणवद्वृत्तप्रणीतस्यैव वाक्यस्य तथात्वदर्शनादिति चेन्न, स्वतःप्रामाण्यात्, स्वरसतो हि सर्वं ज्ञानमबाधितव्यवहारजनकं दृश्यते । भेदाग्रहादिविशेषोपाधिकं हि क्वचित् बाध्यव्यवहारहेतुत्वम् । ततः स्वाभाविकमपि प्रामाण्यं प्रतिबन्धकेन दोषेण क्वचिदपह्नतम् ; यथाऽग्नेरौष्यम् । तत्र तदंशापेक्षया प्रामाण्यमेव । गुणास्तु संभावितदोषस्थले दोषनिराकरणौपयिकाः, प्रामाण्यस्य तैर्व्याप्त्यभावात्, नित्यसर्वज्ञवादिनां प्रमाणभूते तज्ज्ञाने व्यभिचारात् । अप्रामाण्यस्य तु दोषाधीनत्वमव्यभिचरितान्वयव्यतिरेकसिद्धम् । अवस्तुनोऽप्रामाण्यस्य कथं हेतुसाध्यत्वमिति चेन्न, संशयत्वविपर्ययत्वादिरूपस्य तस्यावस्तुत्वाभावात्, भावान्तरातिरिक्तस्य चाभावस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि प्रध्वंसस्य मुद्गरादिसाध्यत्वदृष्टेः । तद्वत् प्रमाऽपि सम्यङ्मिथ्याबोधसाधारणादतिरिक्तसहिताज्जायते, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्, अप्रमावत् ; प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्, अप्रामाण्यवत्, इति चेत्, तत्र प्रथमे कृत्स्नप्रमापक्षीकारे हेतोः स्वमते भागासिद्धिः, ईश्वरप्रमाया नित्यत्वाभ्युपगमात् । अनीश्वरप्रमापक्षीकारे यावदीश्वरसिद्धि व्यर्थं विशेषणम् । ईश्वरानुमानसमनन्तरं प्रयोगः इति चेन्न, तस्य शास्त्रयोन्यधिकरणन्यायेनानुमातुमशक्यत्वात् । तर्हि विशेषणं न प्रयोक्ष्यामहे इति चेन्न, स्वाभिमतेश्वरप्रमयाऽनैकान्त्यात् । अनभ्युपगतेश्वरैः सौगतादिभिरैवं प्रयोगे कः परिहारः इति चेन्न, श्रुतिसिद्धनित्यप्रमासमर्थनेन बाधस्यानैकान्तिकत्वस्य वा वक्तुं शक्यत्वात् । श्रुतिसिद्धनित्यप्रमाव्यवच्छेदेन कार्यत्वविशेषणं सफलं स्यादिति चेत्, तर्हि श्रुत्या तत्सिद्धिः श्रुतिप्रामाण्यनिर्णयमन्तरेण कथं स्यात् ? तत्प्रामाण्यं च नित्यनिर्दोषतयाऽभ्युपगम्यते चेत्, कथं तत्र परतःप्रामाण्योत्पत्तिः ? वक्तृगुणाधीनं वाक्यानां प्रामाण्यमिति हि वः सिद्धान्तः । निर्दोषत्वैव गुण इति तदधीनतया तत्र परतःप्रामाण्यमिति चेन्न, प्रतिबन्धकाभावस्य परैः कारणत्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च तावन्मात्राधीनत्वेऽपि वेदापौरु-

पेयत्वनित्यत्वादेरविरोधात् ; वेदपौरुषेयत्वादिसिद्धयर्थं हि वः परतःप्रामाण्यसमर्थनारम्भः । तदपौरुषेयत्वादिसिद्धयर्थमेव चास्माभिः स्वतःप्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । अथाप्तोक्ततया वेदप्रामाण्यादीश्वरसिद्धौ तत्प्रमाव्यवच्छेदाय विशेषणमिती [प्येत]-प्यते, तदपि न, परतःप्रामाण्ये निर्णीते वेदस्याप्तमूलप्रामाण्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ चेश्वरसिद्धिः, तत्प्रमाव्यवच्छेदाय विशेषणम्, सविशेषणश्चासौ हेतुः परतःप्रामाण्यं साधयेत्, इति चक्रकाश्रयप्रसङ्गात् । ईश्वरानुमानान्यथासिद्धिपरिहाराय [च] परतःप्रामाण्यं न्यायकुमुमाञ्जलौ समर्थ्यते । तत्रैव च कार्यत्वविशेषणं प्रयुज्यते । न चासिद्धिव्यवच्छेदाय विशेषणं युक्तम् ; सिद्धत्वे तु परतःप्रामाण्यसमर्थनस्य न तदर्थतेति दुस्तरता । तथाऽपि शब्दप्रामाण्यं वक्तृगुणाधीनमिति चेन्न विशेषकाभावात्, दोषसंभावनास्थले च तदपेक्षणात्, वेदस्य च निर्दोषत्वात् । दोषाभावाधीनत्वे परतःप्रामाण्यं सिद्धमिति चेन्न, तदधीनत्वाभावात्, तस्य विरोधनिवृत्तिमात्ररूपत्वात् । अस्तु वा तदधीनत्वम्, तथाऽपि वेदे तु न दोषः । गुणमन्तरेण दोषाभावो न घटत इति चेत्, अनुष्णाशीतस्पर्शवदुभयनिवृत्तेरपि दर्शनात्, उपपत्तेश्च । भावान्नराभाववादिनो दोषाभावोऽपि गुण एवेति चेन्न, स्वाभावान्तरेण [ापि] तन्निर्वाहात् । न हि तस्यापि शीताभाव उष्ण एव, अनुष्णाशीते तदसिद्धेः । उभयसंग्रहणेन हि शीताभावत्वम् । तद्वदत्रापि सगुणेष्व्वाप्तवाक्येषु वक्तृगुणरहितेषु वेदवाक्येषु च दोषाभावः समानः ॥

ननु शब्दानां स्वतःप्रामाण्ये बुद्धादिवाक्यमपि स्वतःप्रमाणं स्यात् । न स्यात्, स्वतस्त्वस्योत्सर्गरूपत्वात्, अपोदितादितरत्र व्यवस्थानात् विरोधिविशेषे च तस्याननुप्रवेशात् । उक्तं चागमप्रामाण्ये—

* नैव शब्दे स्वतो दोषाः प्रामाण्यपरिपन्थिनः । सन्ति किंनु स्वतस्तस्य प्रमाणत्वमिति स्थितिः ॥

वक्तुराशयदोषेण केषुचित्तदपोद्यते । अङ्गुल्यग्रे [ऽस्ति] हि मातङ्गयूथमित्येवमादिषु ॥ इति ।

किंच, नित्ये हेतुगुणापेक्षा वेदे नास्तीशवुद्धिवत् । हेत्वभावाच्च दोषश्चेद्गुणभावादिहापि नः ॥

अकारणं यथा ज्ञानं प्रमात्वमधिगच्छति । अकारणं तथा वाक्यं स्वतः प्रमितिकारणम् ॥

यदि हेतुगुणाभावादप्रामाण्यं प्रसज्यते । तदेश्वरप्रमायामप्यनिवार्यमिदं तव ॥

अथैवं ब्रूषे- कारणगुणदोषयोरभावे तत्प्रयोज्ययोः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्द्वयोरप्यसंभवा [त्कोट्य] द्राश्यन्तरायोगाच्च निःस्वभावत्वं वेद [जन्य] शब्दजन्यज्ञानानां स्यादिति ; इदमपि तुल्यमीश्वरज्ञाने । हेतुनिवृत्तिस्तत्कार्यं प्रामाण्यं निवर्तयेत्, न तु नित्यमिति चेत्, अप्रामाण्यहेतुनिवृत्तिरपि तथैव । अतो विरुद्धस्वभावयोगः उभयपरित्यागान्निःस्वभावतैव वा स्यात् । एवमनीश्वरवादिनां सौगतादीनां शुद्धसंवित्सन्तानादिष्वधिपतिसहकार्यादिकारणतद्गुणादेरसंभवात् स्वारसिकस्वात्मगोचरप्रामाण्यस्य चाभ्युपगमात् समाश्रयः । यद्यपि पूर्वप्रत्ययस्य कारणत्वमिष्टम्, तथाऽपि तस्यापवर्गदशास्थस्य गुणदोषादिरूपसमस्तसंस्कारप्रत्यर्थितया न तज्जन्यस्य गुणहेतुतेति । यच्च, प्रामाण्यं परतो ज्ञायते इति प्रयुक्तम्, तत्र ज्ञानान्तरेण ज्ञानान्तरस्वभाववेदनाभ्युपगमात् सिद्धसाधनता । परत एवेति विवक्षायामीदृशं ज्ञानं प्रमेति लक्षणतः सर्वप्रमासंग्राहिणि ज्ञाने पारमेश्वरे च विज्ञाने तदसंभवः ; नहि ताभ्यां स्वप्रमात्वं न गृहीतम्, लक्षणाव्याप्तिकिञ्चिज्ज्ञत्वादिप्रसङ्गात् । अतोऽन्यत्र परत एवेति नियम इति चेत्, तदपि न, तद्गृह्यन्तेनैव प्रतिप्रयोक्तुं शक्यत्वात्—विगीतं प्रामाण्यं स्वाधारेण ज्ञायते, प्रामाण्यरूपत्वात्, ईश्वरज्ञानादिप्रामाण्यवत् इति । कथं तर्हि इदं प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयावकाशः इति चेन्न, विशेषतो [गृहीतेष्वपि] गृह्यमाणेष्वपि संशयोत्पत्तिदर्शनात् । भवति मुहुः शुक्तिकारजतमोहादन्धीकृतधियः

कलघौतेऽपि तथोपलभ्यमाने यथोपलम्भमिदं रजतमेव वा पूर्ववच्छुक्तिरजतं वेति द्वापरः । तथाऽत्रापि गृह्यमाणेऽपि प्रामाण्ये किमिदं प्रमाणमेव सत् प्रमाणतयोपलभ्यते ? उत बाधात् पूर्वभ्रमवदप्रमाणं सत् ? इति संशयो युक्तः । तथा-ऽपि सन्देहसहेन किं स्वतोग्रहणेन ? निश्चयस्तु परार्थान एवेति चेत्, किमस्मदपेक्षया ग्रहणमग्रहणं वा नियन्तुं शक्यम् ? सिद्धो हि ग्रहणप्रकारः परीक्षकैरनुसरणीयः । सिद्धिरेव स्वतः कथमिति चेत्, इत्थम्—ज्ञानं स्वात्मन्वनं प्रकाशयत् स्वयमपि ज्ञानान्तरनिरपेक्षं प्रकाशते, इति तावत् सर्ववेदान्तिसम्मतम् । अस्वयंप्रकाशवादेऽपि स्वग्राहिणा-ऽनुव्यवसायेन प्रकाशमानो व्यवसायस्तावदसंशयमात्मैव दृश्यते ॥

स्मृत्यप्रामाण्यवादेऽप्यपूर्वार्थगोचरतया स्मृतिविलक्षणश्चाविपर्ययात्मा चाबाधात्मा च, बाधादेः पूर्वं तत्प्रसङ्गा-भावात् । ततश्च यद्विषयतयाऽयं व्यवसायः प्रथमं प्रतिभातः, तद्विषयतयैव परस्सहस्रपरिक्षोदात्पश्चादपि । अतो यत् तद्विषयत्वलक्षणं प्रामाण्यं पश्चात् तेनैव व्यवस्थाप्यते, तदादावेव गृहीतमिति स्वतःप्रामाण्यग्रहः । नन्वेवं संशयत्वा-दिलक्षणमप्रामाण्यमपि स्वयंप्रकाशानुव्यवसायेन वा प्रथममेव ग्रहीतुं शक्यम् ; तथा विपर्ययत्वलक्षणम् ; न तथा, गृह्यमाणवैपरीत्यस्य स्वेन स्वग्राहिणा वा प्रथममग्रहणात्, तस्मिन्नेव च वैदिकानामविवादात्, तत्रेवमंशमादायैव चान्ततः स्वतःप्रामाण्यसमर्थनप्रवृत्तेः, तत्र दोषाभावादेवादावप्रामाण्यानुत्पत्तेः । तत एव चाप्रामाण्यप्रमित्यसंभवात्, स्वत एव च प्रामाण्यप्रमितेरवाधाच्चैत्युच्यते, इति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ शब्दाध्याये प्रथममाह्निकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाह्निकम् ॥

वेदापौरुषेयत्वम् ॥ अथ पौरुषेयापौरुषेयविभाग एवानुपपन्नः, सर्वस्यापि वाक्यस्य पौरुषेयत्वे वाक्यत्वादिलिङ्ग-सद्भावात्—सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात्, इति व्यतिरेकिसंभवात् ; * मन्त्रकृद्भ्यः, * तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्रसितमेतद्यद्वेदः, * ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत इत्यादिश्रवणात्, * प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयते । इत्यादिस्मृतेश्च ; तथा * अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति पाणिनिस्मृतिसिद्धार्थ-काठककालापकादिसमाख्याविशेषयोगात् ; कादाचित्ककथाविशेषसंदष्टेः, अनित्ययोगात्, तत्पूर्वोत्तरकालयोस्तदनन्वयापत्तेः, शब्दस्य [च] भूतगुणस्य नश्वरत्वादिति चेत्, तन्न, वाक्यत्वानुमानस्य विपक्षे बाधकाभावात् । अकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न, कार्यत्वस्यैव साध्यमानत्वात्, अकारणत्वमात्रस्य [प्रसज्य]।पाद्यमानस्येष्टत्वात् । क्रमविशेषेणानुच्चर्यमाणानां वर्णानां कथं पदत्वं वाक्यत्वं वेति चेन्न, परकृतप्रबन्धपाठवदकर्तृभिरुच्चारणेऽपि तत्सिद्धेः । आदिममुच्चारणं कर्त्रभावे कथं स्यादिति चेन्न, आदिमत्वस्यैवासिद्धेः, दर्शनानुगुण्येन अद्यत्ववदेव सर्वदा परतन्त्रोच्चारणस्यैवाभ्युपगन्तुमुचितत्वात्, ततश्च सर्वदोच्चारयितृपुरुषसापेक्षत्वेऽपि पूर्वापूर्वाधीतप्रकारस्यानुसरणादनादित्वसिद्धेः । अपौरुषेयत्वे घुणक्षताक्षरवद्बोधक-त्वेऽप्यभिप्रायविरहादर्थपरत्वं न स्यादिति चेन्न, प्रतिपन्ने निर्वाधे चार्थे प्रधाने बोधकत्वस्यैव तात्पर्यरूपत्वात्, प्राधान्यादे-लौकिकवाक्यवदाख्यातादिस्वभावादेव सिद्धेः, अस्मद्विष्टे च सेश्वरमीमांसापक्षे नित्येश्वराभिप्रायसंभवात् । [ईश्वरः] स्वयमेव ब्राह्म—* श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा इति । तथा भाष्यम्—* स्वशासनावबोधि शास्त्रमिति नित्यं श्रुत्यैव नियुङ्क्ते परः इति ।

नित्याऽपि सा तदाज्ञा । गीतादिरपि श्रुत्यर्थोपदेशरूपतया प्रवर्तते । साक्षात् श्रुतिस्तदादेशः । तदनुविधानाच्च स्मृतिरपि । अज्ञातकर्तृकत्वे गन्धर्वभाषितादिवदासकर्तृकत्वनिश्चयाभावादप्रामाण्यशङ्का स्यादिति चेन्न, दोषाभावनिश्चयादेव तन्निवृत्तेः । अनासकर्तृकत्वशङ्कायां कथं दोषाभावनिश्चयः ? इति चेन्न, महाजनपरिग्रहादेवानासकर्तृकत्वशङ्कोन्मूलनात् । बाह्यागम-परिग्रहवत् किं न स्यात् ? इति चेन्न, बहुजनपरिग्रहादिमात्रस्य महाजनपरिग्रहत्वेनाविवक्षितत्वात्, तत्परिग्रहविशेषस्यैव विवक्षितत्वाच्च । तयोः को वा विशेषः ? इति चेन्न, हेतुदर्शनादर्शनाभ्यां विशेषात् । अनन्यगतिकैः स्वैरसिकैः सुख-जीविकार्थिभिः कुहकवञ्चितैर्वा तत्परिग्रहः, इह तु न तथा, तद्वैपरीत्यस्य सुप्रसिद्धत्वात्, इति ॥

अपि च बाह्यागमप्रतिबन्दिः किं वेदप्रामाण्यमासप्रामाण्यनिबन्धनमितीच्छद्विवैशेषिकादिभिरुच्यते ? उत सौ-गताद्यागमप्रामाण्यमिच्छद्विः ? अथवा परित्यक्ताशेषपारलौकिकागमैर्लोक्यायतिकैः ? इति । नाद्यः, ईश्वरकृतत्वेऽपि वेद-स्यैवंविधपरिग्रहविशेषमन्तरेणाद्यतनैर्बाह्यागमेभ्यो विवेकस्य [दुःशक] अशक्यत्वात्, सर्वज्ञपणीतत्वाद्यभिमानस्य तदनु-मानप्रक्रियायाश्च सर्वत्र दुर्वारत्वात् । न द्वितीयः, अभ्युपगतप्रामाण्ये स्वागमेऽपि प्रसङ्गात् । दृष्टफलसंवादस्य विसं-वादान्यथासिद्धेश्च सर्वत्र समर्चत्वात्, अस्मदुक्तस्य निरुपाधिकपरिग्रहस्य स्वमते दुर्वचत्वात् । अत एव न तृतीयः, प्रामाण्यस्य परोक्षप्रामाण्यस्य वाक्यप्रामाण्यस्य च स्थापितत्वेन वैदिकवाक्ये ह्यौत्सर्गिके प्रामाण्ये प्राप्ते निरुपाधिकप्रेक्षाव-दनन्तपुरुषपरिग्रहादेवानासकर्तृकत्वशङ्कोन्मूलने च वक्तृदोषशङ्कानुत्थानात्, वचसि च स्वतः काचादिवद्दोषादर्शनात् । आसकर्तृकत्वाभावेऽप्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितमिति । अत एव हि प्रेक्षावन्नश्चोदितेषु बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु निःशङ्कं प्रवर्तन्ते, प्रतिषिद्धेषु च सुखतरेष्वपि विषसंसृष्टान्नभोजनादिवन्नवर्तन्ते । प्रयोगश्च-पारलौकिकी महाजनप्रवृत्तिः सफला, प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात्, कृप्यादिप्रवृत्तिवत् ; न ह्यनन्तैः प्रेक्षावद्विरविसंवादेनाफलमनुष्ठीयते इति शङ्कितुं शक्यम् । दुःखरूपफलदर्शनेन सिद्धसाधनतेति चेन्न, अनभिप्रेतोपालम्भात्, प्रवृत्तिदुःखादधिकपुरुषार्थपर्यवसानस्य सिषाधयिषित-त्वात् । तथाऽपि लाभपूजाख्यातिरूपदृष्टप्रयोजनेनैव सार्थतेति चेत्, तदप्यसत्, अतदुद्देशेन तेषां प्रवृत्तिदर्शनात्, तदुद्देशेन प्रवृत्तेश्च डाम्भिकत्वेन शास्त्रैस्तन्निष्ठैश्च विगर्हणात् । ये च तदुद्देशेन प्रवर्तन्ते, तेऽप्यतदुद्देशेन प्रवृत्ताना-मनुकुर्वाणा एव ख्यात्यादि प्राप्नुवन्ति, अन्यथा ख्यातिलाभपूजादेर्निर्निमित्तत्वप्रसङ्गात् । न हि यत्किंचिदनेन कृतमिति मत्वा कश्चित् कृच्छ्रसंपादितान् धनादीन् ददाति, पूजयति, गुणान्वा आरोप्य स्तौति ; अपि तु कुतश्चित् प्रमाणात् सिद्धं प्रशस्ताचरणमभिमत्यैव । समरसामर्थ्यादिमूललाभपूजादिकमप्यन्ततोऽर्थशास्त्रादिमूलप्रशस्तप्रवृत्तिप्रसूतम् । अतः सन्मर्यादाप्रवृत्तान् दानमानादिभिरभ्यर्चयन्तोऽप्यदृष्टबुद्धयैव प्रवर्तन्ते । जनरञ्जनार्थमेव दानादि, जनो दातरि मानयि-तरि च रज्यते, * जनानुरागप्रभवाश्च संपदः इति प्रसिद्धेः, इति चेन्न, प्रत्युपकाराद्यनर्हप्रव्रजिततपस्विजडान्धबधिरदीना-नाथादिषु दानमानादिभिरनुरञ्जितेष्वपि तन्मूलदृष्टसंपत्प्रसङ्गाभावात् ; अत एव हि नीतिनर्मसचिवेष्वेव तदर्थदानादि-व्यवस्थापनम् । प्रतारणपटुभिर्वैदिकैः प्रतारितास्तान् पूजयन्तीति चेन्न ; किं ते स्वात्मानमपि प्रतारयन्ति ? ये नाम समस्तभोगविमुखा यावज्जीवमात्मानं परिक्लेशयन्ति ; यैश्च पटुप्रज्ञाः सर्वे लोकाः प्रतारिताः, ते कथं लोकोत्तरप्रज्ञेन त्वया प्रतारका इत्युन्नीताः । अन्धपरम्पराकल्पस्तर्ब्यमनुष्ठानप्रवाहः इति चेन्न, प्रमाणस्वरूपफलयोरबाधस्य च प्रत्यक्ष [सिद्ध]-त्वात् धर्मबुद्धयैव च निरुपाधिकपरिग्रहस्य त्वदुक्त्यैव सिद्धेः । अनादिनिधने अस्मिन्नास्त्रायमूले अनुष्ठाये प्रवहति प्रक्रियान्तरमाश्रित्य प्रतारकैरीश्वरैरर्वाचीनैश्च प्रतिच्छन्दप्रवर्तना श्रुतिस्मृतिसिद्धा युक्तिमती चेत्येषा दिक् ॥

वेदानित्यत्वानुमानानां प्रतिप्रयोगाश्च—पूर्वापरकल्पाः एतद्वेदसन्दर्भपाठवन्तः, कल्पत्वात्, अद्यतनकल्पवत् । ऐश्वरं वेदप्रवर्तनमप्रच्युतप्राचीनसन्दर्भम्, आप्तकर्तृकवेदप्रवर्तनरूपत्वात्, अद्यतननिपुणोपाध्यायवेदप्रवर्तनवत् । न चाश्रयाद्य-सिद्धिः, पौरुषेयत्वेऽपि प्रामाण्यमिच्छतस्तत एव तत्सिद्धेः । अप्रामाण्यमिच्छतोऽपि महाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्त्यैव प्रामाण्यं प्रसाध्य तत एव तत्साधनात् । न चास्ति वेदप्रवर्तनस्य सारस्वतपाठेनानैकान्त्यम्, तथैव तत्प्रवाहस्य तत्तच्छाखाप्रण-यनवदनादित्वात्, मन्त्रब्राह्मणादिवाक्यस्वरूपवैयाकुलीविरहाच्चेति । एवं विपक्षे बाधकाभावादेव केवलव्यतिरेक्यपि निरस्तः, अनुमानाध्याये तस्य सामान्यतो दूषितत्वाच्च । त्वन्मतेऽप्यायुर्वेदादिसपक्षसद्भावेन तस्यासाधारण्यम्; नहि तेभ्यो व्या-वृत्तमपौरुषेयत्वादिलक्षणं वेदत्वं त्वयाऽभ्युपगम्यते । वेदशब्दप्रयोगविषयतामात्रेण तेषामपि पक्षीकारे स्वेच्छागृहीत-रूपस्येश्वरस्य तत्तद्वतारसंव्यवहारा वेदव्यतिरिक्ताः सन्ति सपक्षाः । न च ते त्वयाऽपि नेप्यन्ते, वेदतया वा स्वीक्रि-यन्ते, गीतादिपु भगवदुक्त्यंशानां श्रीविष्णुस्मृतिप्रभृतीनां च वेदत्वानभ्युपगमात् । धर्मशास्त्रतयैव हि वैष्णवस्मृत्या-दिप्रसिद्धिः । अवक्तृकसन्दर्भा वेदाः, वेदत्वात्; यः सकर्तृकसन्दर्भः, नासौ वेदः, इति प्रतिहेतुश्च सिद्धः । अप्रसिद्धविशेषणत्वादिचोद्यं त्विह न त्वया स्मर्तव्यम् । सन्दर्भः कथमवक्तृकः स्यादिति चेन्न, वर्णक्रमविशेषनियम-मात्रस्य सन्दर्भशब्देन ग्रहणात्, तस्य च प्रागुक्तनयेन यथापूर्वप्रवर्तनमात्रेणापि व्यवस्थानात् । माभूदवीतहेतुः । वीतस्तु स्यात् । विगीतं वाक्यं सर्वज्ञप्रणीतम्, प्रमाणत्वे सत्यलौकिकार्थविषयवाक्यत्वात्, * न त्वेवाहं जातु नासम् इत्या-दिवाक्यवत्, इति चेन्न, वेदार्थविषयैः कल्पसूत्रकारादिवाक्यैरस्मदादिवाक्यैरेव वाऽनैकान्त्यात् । अजीवकर्तृकत्वे सतीति विशेषयिष्यामः इति चेन्न, तथाऽपि यथापूर्वप्रणयनमात्रेणापि तत्प्रणीतत्वसिद्धौ सिद्धसाधनात् । यथापूर्वमेव हि विश्व-मीश्वरः सृजति; यथा अधीमहे- * सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् इति । एवं तर्हि तुल्ययोगक्षेमतया वेदव-ज्जगतोऽप्यकर्तृकत्वं प्रसक्तमिति चेन्न, यथापूर्वं घटादिनिर्माणे कुलालकुविन्दादेः कर्तृत्वसिद्धेः; हन्त! वे[दस्यैवं]देऽप्येवं स्यादिति चेत्, हन्त! स्यादेव । न हि कल्पान्तरवर्णव्यक्तिसमुदायमेवेदानीन्तनवेदराशिं ब्रूमः, अपि तु तादृक्क्रमयो-गितामात्रम् । सर्वत्र वाक्येषु हि यथेष्टक्रमकल्पने पुरुषस्य स्वातन्त्र्योक्तिः, न पुनर्यथापुरोच्चारणे, इति काव्यादिष्वपि प्रसिद्धम् । यदि त्वया अयथापुरप्रणीतत्वं साध्येत, तत्र यथापुरप्रणयने कमिव दोषमालक्ष्यैवं विशेषयसि? मन्त्रादिपु क्रममङ्गानुपपत्तिश्च कल्पान्तरेऽपि तच्छक्यनपायादेव, तथात्वेऽपि वा यथापूर्वोच्चारणेऽपि तदनपायात्, अन्यथा कल्पनागौरवात्, इति ॥

तथाऽपि सर्गप्रलयसंभवात् संप्रदायविच्छेदे सर्ववेदोच्छेदात् पश्चादीश्वरस्तत्प्रष्टा स्यात् । न स्यात्, तथाऽपि प्राचीनवेदसाक्षात्कारिणस्तस्य तत्प्रवर्तनमात्रौचित्यात्, शक्तस्यापि तज्जातीयवेदान्तरकल्पने गौरवात्, शक्तावपि सिद्धोप-जीवनस्यास्मदादिपु दृष्टेः, एषामेव च मन्त्राणां कल्पान्तरेऽपि मन्त्रत्वाविरोधात् । एवं मन्त्रनित्यत्वे च तुल्यन्यायतया ब्राह्मण-नित्यत्वस्यापि दुस्त्यजत्वात्, तद्दृष्टान्तेन वा तन्नित्यत्वसाधनात् सारस्वतपाठादावपि मन्त्रादिस्वरूपभेदाभावस्योक्तत्वात् । * यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, * वाचाविरूपनित्यया, * पूर्वं पूर्वेभ्यो वच एतदृचुः, * अजान् ह वै पृश्नीस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत् * त ऋषयोऽभवन् तदृषीणामृषित्वम्, * अनादिनिधना ह्येषा वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा, * व्यस्य वेदं सनातनम् इत्यादिभिरीश्वरस्याप्यनीश्वरव[देव, वेद] द्वेदप्रवर्तनमात्रसिद्धेः । कुतश्च सर्ग-प्रलयसिद्धिः? विश्वसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते, सन्ततित्वात्, प्रदीपसन्ततित्वत् । विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानहीनैः सम-

वायिभिरारब्धः, सन्तानत्वात्, आरणेयाग्निसन्तानवत् । वर्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः, नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात्, प्रदीपपरमाणुवत् । पर्वता अपि चूर्णाभिविप्यन्ति, अवयवित्वात्, घटवत् । समुद्रा अपि शोषमुपयास्यन्ति, जलाशयत्वात्, पल्वलवत् इत्याद्यनुमानत इति चेन्न, केषांचिनित्यसंसारपक्षे प्रथमस्य हेतोस्तथा तत्प्रतिपादकैरागमैरंशतो बाधः, तद्धिष्कारे च अनैकान्तः । सर्वेषां च श्रुतिशतसिद्धैर्नित्यविभूतिनिष्ठैरीश्वरनित्यविग्रहादि-भिस्तैस्तैरनैकान्तः । न च तत्पक्षीकारः [शक्यः], बाधासिद्धयोरन्यतरापातात् । प्रतिप्रयोगाश्च—गणितविशेषादिसिद्धि-पराधसंख्यापूर्वोत्तरकालो न लोकशून्यः, कालत्वात्, अद्यतनकालवत्, इत्यादयः स्वयन्बुद्ध्याः ॥

विपक्षे च बाधकं न सम्यग्दृश्यते । यच्चागमानुग्रह एषां बलमित्यभिमतम्, तदागमप्रमाणत्वोपजीवनम्, तथा चागमत एव प्रलयादिसिद्धिः । ततश्चागमादेवागमनित्यत्वं सिद्धम् । उक्तं च **प्रज्ञापरित्राणे**—

* वेदतः पौरुषेयत्वशङ्का वेदेन शाम्यति । हेत्वन्तरसमुद्भूता हेत्वन्तरनिवारिता ॥ इति ।

सर्गादौ वेदपरिग्रहप्रकारश्चैवमुपपादितः—

* व्यवहारिजनाभावाद्गिरां व्युत्पत्त्यसंभवात् । वेदार्थो नैव शक्येत बोद्धुं तस्येति चेन्न तत् ॥

बहवः संभवन्त्येव शब्दार्थव्यवहारिणः । मुक्ताद्या ईशितुर्यद्वा बहुरूपपरिग्रहात् ॥

प्राच्यविज्ञानसंस्कारानुवृत्त्या वाऽस्य वेधसः । सर्वशब्दार्थविज्ञानं गुप्तोत्थितवदुद्भवेत् ॥

न गर्भवासस्तेषां न वयोवस्थादयोऽपि च । सर्वविज्ञानसंपन्नाः सृष्टास्त इति वेदधीः ॥

यो ब्रह्माणमिति श्रुत्या सृष्ट्या ब्रह्माणमीश्वरः । अस्मै वेदानदत्तेति प्रतीतिर्न उदेति हि ॥

शब्दार्थवेदिने वेदप्रदानं सार्थकं भवेत् । अन्यथा व्यर्थमित्यर्थापत्त्या शब्दार्थवेदिता ॥ इति ।

सूक्तकाण्डमन्त्रकृत्वजन्मादिवाक्यानामपि प्रथमद्रष्टृत्वस्मृतृत्वसंप्रदायप्रवर्तनादिभिरेव निर्वाहः । इदमप्यागमानुरोधादेव सिद्धम् । * स्वयंभ्वभ्यानर्षत् इत्यादि हि श्रूयते । प्रजापतिनियोगाच्च तदाहितमहिमानो महर्षयोऽनधीतानेव वेदभागान् पश्यन्ति । तन्नियोगश्च तत्तदृषिकत्वेनानुसन्धानादेः कर्मोपयिकत्वात् । तेषामपि प्रवाहानादित्वान्नानित्यसंयोगादिदोषः ।

* यद्वै किञ्च मनुवदत् इत्यादौ प्रवाहानादित्वं परैरुक्तम्; तदुपाख्यानान्तरादिष्वपि तुल्यम् । उक्तं च भगवता **व्यासेन**—

* युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ इति ।

इतिहासोऽत्र तत्तद्गतान्तः । उक्तं च तेनैव धर्मशास्त्रेऽपि—

* धर्ममूलं वेदमाहुर्ग्रन्थराशिमकृत्रिमम् । तद्विदां स्मृतिशीले च साध्वाचारं मनःप्रियम् ॥ इति ।

शाखाप्रणयनं च द्वापरान्ते भाविपुरुष [षाशक्तिपरीक्षया वेद] शक्तिपरिक्षयाद्वेदवृक्षैकदेशोद्धरणम् । एतेन समाख्या निर्व्यूढा, प्रवचन [विशेष] विषयत्वात् ॥ इदं च सर्वं प्रसाधितं **प्रज्ञापरित्राणे**—

* याहृक्प्रभावाः श्रूयन्ते ऋष्याद्या वेदराशिषु । तादृशा एव सृज्यन्ते वेदान् दृष्ट्वा स्वयंभुवा ॥

अतस्तैभ्यः पुरा वेदसत्त्वाद्देदस्य नित्यता । अनधीत्यैव वेदानामाविर्भावयितृत्वतः ॥

तपसा प्राप्य संस्कारात् तत्सूक्तत्वासंभवः । तपःप्रभावान्मन्त्राणामृषिदर्शनसंस्कृतेः ॥

शक्तिराधीयते काचिद्यथाऽस्माकमधीतितः । अर्थावबोधकत्वं तु शब्दशक्याऽन्यशब्दवत् ॥

ऋषिदर्शनतोऽधीतेरपि शक्यन्तरोद्भवः । अपूर्वकार्यनिष्पत्तावुपकुर्यादिदं ततः ॥

काठकादिसमाख्याया निमित्तं चेदमेव वा । प्रकृष्टं वा प्रवचनं तत्सिद्धा वेदनित्यता ॥ इति ।
वर्णानित्यत्वं क्रमानित्यता वा नाभिमतवेदनित्यत्वविरोधि । न च वर्णानित्यत्वं वेदनित्यत्वहेतुः; का[र्या] व्यादिष्वपि
तुल्यत्वात् । शब्दाधिकरणं चानुपयुक्तवर्णानित्यत्वपरं नानुमन्यामहे । शरीरकदेवताधिकरणे च—* शब्द इति चेन्नातः
प्रमवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्, अत एव च नित्यत्वम्, समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च इति मूत्रै-
रिदं सर्वं समर्थितम् ॥

वेदार्थग्रहे तु—*वेदाः प्रमाणं चेत्, विध्यर्थवादमन्त्रगतं सर्वमपूर्वमर्थजातं यथावस्थितमेव बोधयन्ति । प्रामाण्यं
च वेदानाम् *औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यर्थेन संबन्धः इत्युक्तम्, इति मन्त्रार्थवादयोरपि याथार्थ्यं प्रकृत्य, शब्दशक्तेरसाङ्के-
निकत्वम्, तत एव शब्दानुमानविवेकः पौरुषेयापौरुषेयादिविभागादिकं च व्यक्तं प्रदर्शितम् । तथा हि—यथा अग्नि-
जलादीनामौष्ण्यादिशक्तियोगः स्वाभाविकः; यथा चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां बुद्धिजनकत्वशक्तिः स्वाभाविकी, तथा
शब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी । न च हस्तचेष्टादिवत् सङ्केतमूलं शब्दस्य बोधकत्वमिति वक्तुं युक्तम्,
अनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेऽपि सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानात् । यानि सङ्केतमूलानि, तानि सर्वाणि साक्षाद्वा परम्परया वा विज्ञा-
यन्ते । न च देवदत्तादिशब्दवत् कल्पयितुं युक्तम्; तेषु साक्षाद्वा परम्परया वा सङ्केतो ज्ञायते । गवादिशब्दानां
तु अनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेऽपि सङ्केताज्ञानादेव बोधकत्वशक्तिः स्वाभाविकी । अग्न्यादीनामौष्ण्यादिशक्तिवदिन्द्रियाणां
बोधकत्वशक्तिवच्च शब्दस्यापि बोधकत्वशक्तिरवश्याश्रयणीया । ननु च इन्द्रियवच्छब्दस्यापि बोधकत्वं स्वाभाविकं चेत्,
संबन्धग्रहणं बोधकत्वाय किमित्यपेक्ष्यते? लिङ्गवदित्युच्यते; यथा ज्ञातसंबन्धनियमं धूमादि अग्न्यादिवुद्धिजनकम्, तथा
ज्ञानसंबन्धनियमः शब्दोऽप्यर्थविशेषबुद्धिजनकः । एवं तर्हि शब्दोऽप्यर्थविशेषस्य लिङ्गमित्यनुमानमेव स्यात्; मैवम्;
शब्दार्थयोः संबन्धो बोध्यबोधकभाव एव । धूमादीनां तु संबन्धान्तरमिति, तस्य संबन्धस्य ज्ञापनद्वारेण बुद्धिजनक-
त्वमिति विशेषः । एवं गृहीतसंबन्धस्य बोधकत्वदर्शनादनाद्यनुसन्धानाविच्छेदेऽपि सङ्केताज्ञानात् बोधकत्वं शक्तिरेवेति
निश्चीयते ॥

मन्त्रः ॥ एवं बोधकानां पदमङ्घातानां संसर्गविशेषबोधकत्वेन वाक्यशब्दाभिधेयानामुच्चारणक्रमो यत्र पुरुषबुद्धि-
पूर्वकः, ते पौरुषेयाः शब्दाः इत्युच्यन्ते । यत्र तूच्चारणक्रमः पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारपूर्वकः सर्वदा, अपौरुषेयास्ते
वेदा इत्युच्यन्ते । एतदेव वेदानामपौरुषेयत्वं नित्यत्वं च, यत् पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमजनितसंस्कारेण तमेव क्रमविशेषं स्मृत्वा
तेनैव क्रमेणोच्चार्यत्वम् । तेनानुपूर्वीविशेषेण संस्थिता अक्षरराशयो वेदा ऋग्यजुस्सामाथर्वभेदेन भिन्ना अनन्तशाखा
वर्तन्त इति । अत्राङ्गिरसानुक्तिरथर्वानुप्रवेशविवक्षया । एवं त्रिवेदीव्यपदेशेऽपि विवक्षाभेदो ग्राह्यः । सर्वोऽप्यसौ पुन-
र्विधिमन्त्रार्थवादरूपेण त्रिविधः । तत्र प्रामाणिकमन्त्रव्यवहारविषयो मन्त्रः । स चानुष्ठेयार्थप्रकाशनादिनोपकरोति । न
चेदमेव तल्लक्षणम्, विध्यव्याप्तेः *वसन्ताय इत्येवमाद्यव्याप्तेः । *वसन्ताय कपिञ्जलानालभेन इत्यादयस्तु मन्त्रा अपि
विधिपरा एव मीमांसिताः । स किल मन्त्रः क्रियमाणानुवादिस्तोत्रशस्त्रजप्यादिभेदभिन्नः । पैशाचमागधादितत्तद्वापा-
मन्त्राणां फलप्रदत्वे तत्तद्बीजजात्यादिकं निदानम् । श्रद्धेयदेवतानामाङ्कमात्रं तु न तदक्षरशक्तिप्रतिबन्धकम्; क्षिप्रक्षुद्र-
फलप्रकाशनेन विप्रलम्भार्थं तथैवधरादिभिः सृष्टम् । गरुडादिनामाङ्कभाषामन्त्रेषु तु तत्तद्देवतास्मृत्युपकारकत्वमप्यस्ति ।
एतेन मन्त्रव्याकरणं निर्व्यूढम् । ये तु सप्तकोटयो महामन्त्राः इत्याशुशास्त्रेषु पठिताः शास्त्रप्रतिष्ठिताः, ते तु प्रणवयोगा-

योगादिभिर्वैदिकास्तान्त्रिका इति विभज्यन्ते । तत्र शूद्राधिकारत्वसिद्ध्यर्थं तान्त्रिकपरिभाषाः ; न पुनरवैदिकतया, श्रौत स्मार्तादिभेदव्यपदेशवत् प्रमाणसिद्धत्वाविशेषात् । सर्वेषां च मन्त्राणां सद्धारकमद्धारकं च परमात्मैव प्रतिपाद्यः फल प्रदश्च । सद्धारकेषु तावत् विनियोगभेदात् बहुधा ब्रह्मणि पर्यवसानम् ॥

तत्तद्देवशरीरत्वात् तत्तदंशतया स्थितेः । ऐन्द्र्यादिन्यायतश्चैषां सर्वेषामीश्वरे स्थितिः ॥

अर्थवादः ॥ विध्यधीनप्रवृत्त्युत्तम्भकवाक्यविशेषो ह्यर्थवादः । सोऽपि प्रत्यक्षाद्यविरुद्धे स्वार्थे प्रमाणम्, स्वतः-प्रामाण्यम्यानपायात् । यत्र विरोध[प्रतीतिः]र्थाः, तत्राप्यविरुद्धार्थोपचारेण तत्प्रामाण्यम् । स च क्वचित् विध्यैकवाक्यतया प्रमाणीभवतीत्यर्थवादाधिकरणा [दिभिः साधि]दिषु स्थापितम् । स्वतःप्रयोजनभूतार्थविशेषणविषयस्तु स्वतन्त्रतयाऽपि प्रामाण्यं प्राप्नोतीति समन्वयसूत्रसिद्धम् । तत्प्रामाण्यमिलापे तु तदुपायवाक्यप्रवृत्तिः । स च नुर्था--निन्दाप्रशंसापरकृति-पुराकल्पभेदात् । निषेधादिशेषभूतो निषेध्यादिदोषवादोऽत्र निन्दा । विष्यादिशेषभूतो विषेयादिगुणवादः प्रशंसा । एकानुबन्धी कथाविशेषः परकृतिः । अनेकानुबन्धी तु पुराकल्पः ॥

विधिः ॥ हितानुशासनरूपं वाक्यमिह विधिः । स च बहुविधः--नित्यनैमित्तिककाम्यसंवलितविधिनिषेधादि-भेदात् । नियमपरिसंख्ये अपि विधिभेदादेव । तत्रैवं विवेकः—

अप्राप्तस्य विधौ प्राप्तिर्नियमे प्राप्तपूरणम् । बाधस्तु परिसंग्यायां प्राप्तस्यैवैकदेशतः ॥

विध्यर्थः ॥ अथात्र को नाम लिङादिप्रत्ययार्थः ? न तावदपूर्वम्, तस्मिन् प्रमाणान्तरागोचरे व्युत्पत्त्ययोगात्, तद्गोचरत्वे तु अपूर्वत्वव्याघातात्, लिङादिवोधिते व्युत्पत्तावितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । विमर्शतः सिद्धिः स्यादिति चेन्न, विमर्शस्य स्मृत्यनुभवान्तिरिक्तस्यानभ्युत्पत्त्यात्, क्रियाकार्येऽव्युत्पन्नस्य चान्वयायोग्यतायामपि लक्षणादिभिरेव निर्वाहत्वात्, अभिधानान्यथाकरणायोगात्, प्रथमव्युत्पत्तेरपि सर्वत्र कार्यं एवेति नियमाभावात् । तथा गामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्य-श्रवणसमनन्तरं गवानयने प्रवृत्तं पुरुषमालोक्य पार्श्वस्थो व्युत्पित्सुश्चेन्ननप्रवृत्तेः कार्यतावुद्धिपूर्वकत्वात् प्रयोज्यवृद्धकार्यता-बुद्धेश्च कारणान्तरादर्शानात्, यदनन्तरं यत् दृश्यते तत्तस्य कारणमिति प्रयोजकवृद्धवाक्यमेव प्रयोज्यवृद्धकार्यताबुद्धेः कारणमित्यव्यवस्यति । तथा कस्यचित् * पुत्रमे जातः इति केनचिदुक्ते प्रतिपन्नपुत्रोत्पत्तेस्तस्य प्रियत्वं च ज्ञायते । व्युत्पित्सुः पुत्रजन्मवाक्यश्राविणः पुरुषस्य मुखविकासमालोक्य तस्य प्रियार्थप्रतिपत्तिनिमित्तत्वानुमानात् तत्प्रतीतेश्च कारणान्तरादर्शानात् पुत्रजन्मवाक्यमेव कारणं कल्पयति । न च पुत्रजन्मनः प्रियत्वं बालेनाज्ञातमिति वाच्यम्, प्रज्ञात-पुत्रजन्मनस्तस्य प्रौढस्य भाषान्तरवत् प्रथमव्युत्पत्तावेवं संभवात्, नोदाहरणमादरणीयमिति च न्यायविदः ॥

ततश्च ये बालानां प्रियत्वेन संप्रतिपन्ना भक्ष्यभोज्यादयः, तद्दर्शी व्युत्पित्सुस्तत्संप्रवृत्ति]पत्तिश्राविणः पुरुषस्य मुख-विकासदर्शनादिप्रक्रियया व्युत्पद्यत इति किं नोपपद्यते ? प्रियान्तरस्मृत्यादिभिरपि मुखं विफासः संभवतीति चेत्, तथैव स्वयं तदधीनप्रयोजनान्तरस्मरणादिनाऽपि गवानयनकर्तव्यताबोधः संभवेत् । आसत्तिविशेषवशादनेकप्रयोगानुगतेश्च व्यवस्थेति चेत्, तुल्यम् । तथाऽपि तत्तत्प्रियानुबन्धिमुखजन्ममुखप्रसवस्वादुवाक्त्वादिहर्षहेत्वर्थान्तरसंभावनया विशेषो दुर्निश्चय इति चेन्न, गवानयनेऽपि वत्ससंयोजनक्षीरसंपादनादिकर्तव्यताबोधकेऽपि वाक्ये तदर्थगवानयनसंभवात् गामान-नयेत्यादिवाक्यं गवानयनकर्तव्यतैकबोधकमिति कथं निश्चिन्यात् ? अन्यव्यतिरेक [महिम] वशात् दृष्टानुग्रहाच्चेति चेत्,

तुल्यम् । तदेवं पुत्रजन्मवाक्योदाहरणसमीकारस्य मन्दमतीनां दुरारोहत्वात् तदुपेक्षणेन स्पष्टतरव्युत्पत्तिप्रकारो यादृ-
च्छिको बुद्धिपूर्वश्च भाष्यकारैः [च] दर्शितः ; तदत्र लिख्यते—* एवं किल बालः शब्दार्थसंबन्धमवधारयन्ति ; माता-
पितृप्रभृतिभिरम्बातातमातुलादीन् शशिपशुनरमृगपक्षि[सर्पा]सरीसृपादींश्च पनमवेहि, इमं चावधारय, इत्यभिप्रायेणाङ्गुल्या
निर्दिश्यनिर्दिश्य तैस्तैः शब्दैस्तेपुतेष्वर्थेषु बहुशः शिक्षिताः शनैःशनैस्त्वैभैरेव शब्दैस्तेपुतेष्वर्थेषु स्वात्मनां बुद्ध्युत्पत्तिं
दृष्ट्वा शब्दार्थयोः संबन्धान्तरादर्शनात् सङ्केतयितृपुरुषाज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबन्धन इति
निश्चिन्वन्ति । पुनश्च व्युत्पत्तेतरशब्देष्वस्य शब्दस्यायमर्थ इति पूर्ववृद्धेः शिक्षिताः सर्वशब्दानामर्थमवगम्य परप्रत्यायनाय
तत्तदार्थावबोधि वाक्यजातं प्रयुज्जते । प्रकारान्तरेणापि शब्दार्थसंबन्धावधारणं मुशकम्—केनचित् पुरुषेण हस्तचेष्टादिना
पिता ते सुग्वमास्ते इति देवदत्ताय ज्ञापय, इति प्रेषितः कश्चित् तज्ज्ञापने प्रवृत्तः, पिता ते सुग्वमास्ते इति शब्दं
प्रयुङ्क्ते ; पार्श्वस्थोऽन्यो व्युत्पिन्मुर्कवच्चेष्टाविशेषज्ञः तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वाऽनुगतः तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तमिमं शब्दं
श्रुत्वा, अयं शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुरिति निश्चिनोतीति कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिरिति निर्बन्धो निर्निबन्धनः इति ॥

अत्र पिता ते सुग्वमास्त इति वाक्यस्य स्थाने अपवरके दण्डः स्थितः इत्युदाहरणान्तरमात्रमन्यत्रोक्तम् । अतः
सिद्धासिद्धेऽप्याद्यव्युत्पत्तिः । भवतु वा प्रथमव्युत्पत्तिः कार्य एव, तथाऽपि प्रयोगान्वयन्यतिरेकवशादेव शब्दशक्ति-
विवेचनीया । प्रयुज्यन्ते च सिद्धपरा एवाविवक्षितकर्तव्यैः [पुरुषैः] शब्दाः ; यथा—कोऽसौ राजा ? कौरवः । कौतुक-
मात्रादेव ह्यत्र प्रश्नः, प्रतिवचनं च तदनुविधात्येव । अतो यथा पदानां प्रातिस्विनी शक्तिः सिद्धे कार्येऽपीति यथा-
संभवं निष्कृष्यते, तथा तात्पर्यमपि यथायोगमेव, व्युत्पत्त्युपायत्वेऽपि च कार्यस्य मर्थशब्दतात्पर्यविषयत्वायुक्तेः ।
कार्यवाक्येऽपि प्रवर्तकत्वादिलक्षणं च प्राधान्यमपूर्वस्य मृग्यम्, सुग्वदुःखाभावाभ्यामतिरिक्तस्य स्वनः स्वस्मिन् प्रवर्तकत्वा-
योगात्, व्युत्पत्तिदशायामप्यसुग्वरूपस्यानयनादेरन्यशेषतयैव प्रवृत्तिशेषत्वावगमात् । अतः सुग्वं दुःग्वनिवृत्तौ वा
साक्षात् कार्यत्वबोधः ; तदर्थतया तत्साधने । अपेक्षितत्वेन च साधनतत् साधनसाधनेऽपि कार्यताबोधोपपत्तिः । न च
सुखादित्वमपूर्वस्य ; न च तत्साधनतया तत्प्रवर्तकत्वमभ्युपगतम् । अभ्युपगमेऽपि लौकिकमेव्यप्रीत्येव देवताप्रीत्यैव
श्रुत्यादिसिद्धया कालान्तरभाविफलसिद्धौ लिङ्वाच्यतया स्वरूपेण वा तत्कल्पनायोगात् । रात्रिसत्रादिनायाच्च प्रतिष्ठा-
देशविशेषशतयातनासाधनत्वधृताजनचछागादिपरिग्रहवत् विध्यपेक्षितं प्रतीतं च देवताप्रीत्यात्मकमेवापूर्वं लिङ्वाच्यतया
स्वरूपेण वा द्वारमुपकल्प्यताम् ; किमन्येन ? यच्च जल्पन्त्यर्थलोकायतिकाः—

* विग्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः । प्रीतिः फलप्रदानं च देवतानां न विद्यते ॥ इति,

तदपि जैमिनिहृदयानभिज्ञतानिबन्धनम् ; न हि स्वतःप्रमाणाम्नायस्मृतिपुराणादिसिद्धाः साधकवाधकप्रमाणागोचराः
देवताविग्रहादयो हातुं युक्ताः । न चायोगेष्वनुपलम्भमात्रेण वाधः शङ्क्यः, अतिप्रसङ्गित्वात्, साक्षाद्वैक्यातिकवाद-
प्रसङ्गात् । स्तुत्या विधिषोभूतेष्वप्यर्थवादेषु तदर्थतयैव स्वार्थमभिधानेषु न वाक्यभेदादिदोषः । स्तुत्यादिपरत्वेऽपि
न मुख्यार्थवाधः, स्वार्थवाधकामावे स्वार्थप्रहाणायोगात् ; न च सर्वा स्तुतिरयथार्था ; न चासता गुणेन कथितेन स्तुति-
सिद्धिः । यत्र तु मुख्यार्थवाधः, तत्राप्यौपचारिकं किञ्चिदालम्बनमभिप्रेतम् ; अन्यथा विडम्बनमात्रमेव स्यात् । न
चोपच्छन्दनमात्रता, तज्ज्ञाने पुंसः प्रवृत्त्यनुपकारात्, निरूपकस्य च तदज्ञानायोगात्, अन्यथा भ्रान्तिमूलप्रवृत्तित्व-
प्रसङ्गात् ; समन्वयाधिकरणनयाच्च सिद्धैकपराः सन्ति भागाः । तदनु[वादि, विधायि] धाविनश्चेतिहासपुराणादयः ॥

नन्वर्थवादाधिकरणे *विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः इति सर्वेषामर्थवादानां विध्येकवाक्यत्व-
मुक्तम् ; समन्वयसूत्रे तु कथं तद्विरुद्धोक्तिः ? मैवम् ; अर्थवादाप्रामाण्यपूर्वपक्षप्रतिक्षेपाय विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यं
संभवतीत्येतावन्मात्रमर्थवादाधिकरणे स्थापितम् । विध्येकवाक्यत्वे ब्रह्मस्वरूपतात्पर्याभावपूर्वपक्षस्तु अपवरकनिधिसद्भावादि-
वाक्यवत् स्वतःप्रयोजनभूतार्थविषयवाक्यानां भिन्नवाक्यतयाऽपि प्रामाण्यमुपपाद्य समन्वयसूत्रे प्रतिक्षिप्यत इति विरोधा-
भावात् । अपि चौत्सर्गिकमापवादिकं च तंतमर्थं प्रतिपादयत्सु वाक्येषु विषयव्यवस्थया विरोधशमनं व्याकरणादिष्वपि
दृष्टमिति । अत एव ब्राह्मणशो[पो]षा अर्थवादा[द] इत्यर्षमपि वाक्यमौत्सर्गिकविषयमवगन्तव्यम् । या तु शब्दभावनैव
लिडाद्यर्थ इति कौमारिलिकुस्मृतिः, सा तु प्रतीतिविसंवादादिप्रतिहता ; न हि विधिवाक्यश्रावी पुरुषः, लिडादि स्वव्या-
पारमभिधत्ते, अतो मया प्रवर्तितव्यमिति मन्यते । न च यागादिस्वरूपे लिडादिव्यापारे च केनचिद्वाक्येन समुचित्य
प्रतिपादितेऽपि कश्चित् प्रवर्तमानो दृश्यते । लिडादेश्च ज्ञायमानत्वलक्षणव्यापारमात्राच्छक्तिलक्षणव्यापाराद्वा प्रवर्तकत्वे
व्युत्पत्तेः प्रागपि ततः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । व्युत्पत्तेरपि सहकारित्वे तत्सापेक्षाया निर्विषयायास्तस्या असंभवात् तद्विषयो
वाच्यः । न च स्वव्यापारे लिडादिः कचिद्ब्रह्मत्पन्नः । सर्वेषामपि शब्दानां स्वव्यापारातिरिक्त एव ह्यर्थे व्युत्पत्तिः । ये
चाभिधादयः शब्दाः, तेऽपि न शृङ्गाहाहिकया स्वव्यापारमभिधत्ति ; अपि तु शब्दमात्रव्यापारे तत्प्रवृत्तेः सामान्यो-
पाधिक्रोडीकारेण स्वव्यापारस्यापि निवेशः ; अत एवाभिधादिशब्दाभिधेयस्य निमित्तस्य च सामान्यतः प्रतिपन्नत्वात्
व्युत्पत्त्युपपत्तिः । लिडादेस्तु स्वव्यापारे प्रतीते तत्र व्युत्पत्तिः स्यात् ; तत्प्रतीतिव्युत्पत्तेन चेत्, अन्योन्याश्रयः ;
अव्युत्पत्तेन चेत्, अतिप्रसङ्गः, इति । न चेष्टसाधनत्वमात्रं लिडादिबोधयम्, तवेष्टसाधनमिदम्, अतः कुरु—इति
सहप्रयोगदर्शनात् । न चादरादिनिबन्धना पुनरुक्तिरियम्, प्रतीतेरतथात्वात्, हेतुसाध्यनिर्देशायोगाच्च । कर्तव्यमिदम्,
अतः कुरु—इत्यपि दृश्यते, इति चेन्न, ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिदम्, अतस्तवापि कर्तव्यमितिवत् सामान्यविशेषादिबोधयथा
अविरोधात्, अत्यन्तैकार्थविवक्षायां तु तत्रापि प्रयोगायोगात् । अत एव आप्तस्य वक्तुरिच्छामात्रं लिडाद्यर्थः, इति
प्रत्युक्तम् ; आप्तस्येष्टमिदम्, अतो ममेदं कार्यम् इति प्रवर्तमानपुरुषाभिलाषविशेषदर्शनात् । न च लिडार्थत्वादेव
निमन्त्रणादिवत् विधिरपि वक्त्रभिप्रायमात्रमिति वाच्यम्, संभावनादिभिर्विशेषविहितैश्चानैकान्त्यात् ; एकशब्दवाच्यता-
मात्रेणैकत्वे चानेकार्थशब्दभङ्गप्रसङ्गे दृष्टान्तोऽपि न सिध्येत् । यद्यपि परमते [ऽप्यु] ह्युदयनोक्ता निषेधानुपपत्तिः,
तथाऽपि न साऽस्मत्पक्षमवगाहते, कर्तव्यताया विध्यर्थत्वे न कर्तव्य इति नञन्वयाविरोधात् ; कर्तृव्यापारसाध्यत्वमेव च
कर्तव्यत्वम् ; तथा हि वेदार्थसंग्रहे * लिडादेः कोऽयमर्थः परिगृहीतः इति प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्तम्—* यज देवपूजायाम्,
इति देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां लिडादयोऽभिधत्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम्,
कर्तृवाचिनां प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबन्धप्रकारो हि वाच्यः ; भूतवर्तमानतादिमन्ये वदन्ति, लिडादयस्तु
कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्ति—इति । भाष्ये चाद्यसूत्रे—*अतो विधिवाक्येष्वपि धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामात्रं शब्दानु-
शासनसिद्धमेव लिडादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते, धात्वर्थस्य च यागादेरग्न्यादिदेवतान्तर्यामिपरमपुरुषसमाराधनरूपता,
समाराधितात् परमपुरुषात् फलसिद्धिश्चेति * फलमत उपपत्तेः इति प्रतिपादयिष्यते—इति । अत्र कर्तृव्यापारसाध्यता-
मात्रमिति निष्कृष्टार्थप्रदर्शनायोक्तम् ; प्रतिपत्तिप्रकारस्तु यजेतेत्यादौ स्वव्यापारसाध्ययागादिविशिष्ट इति कर्तृप्राधान्ये-
नैव । यथोक्तं दीपे कर्त्राधिकरणे—* यजंत, उपसीत, इति हि कर्तरि लकारः, अतः कर्तारमेव बोधयति शास्त्र-

मिति । उक्तं च वेदार्थसंग्रहेऽपि—* स्वर्गकामो यजेत, इत्येवमादिषु लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पकाणां स्वर्गकामादि-
पदानां नियोज्यविशेषसमर्पकत्वं शब्दानुशासनविरुद्धम् इति । यद्यपि दीपग्रन्थः पुंसः कर्तृत्वं श्रुतिसिद्धमित्यत्रैव तत्परः,
तथाऽपि धात्वर्थसाध्यतापरलिङादिष्वपि कर्तृप्रधानतया वृत्तिं प्रदर्श्य सांगत्यान् प्रतिक्षिपतीति तादर्थ्यात् तत्रापि तत्परत्व-
मेव ग्राह्यम् । पचतीत्यादौ पाकं करोतीत्यादिनिपुणव्याक्रियाश्च कृत्तिकर्मतयैव धात्वर्थस्यान्वयं व्यञ्जयन्ति ॥

श्रीगीताभाष्ये चैतत् व्यञ्जितम्—युध्यस्व इत्यत्र युद्धाख्यं कर्मारभस्व इति व्याख्यानात् । व्याकरणात् करण-
तया च धात्वर्थस्यान्वये कथं क्रियाविशेषणस्य कर्मविभक्त्यन्तना? न हि विशेष्येण विशेषणं भावयेदित्यन्वेति, फलस्या-
पूर्वम्य वा भवद्भिर्भाव्यत्वाभ्युपगमात्; वर्तमानव्यपदेशादिषु च साध्यान्तराभावेऽपि न विशेषणमात्रं साध्यम्, न च
प्रथमान्तं क्रियाविशेषणम्; करणपक्षेऽपि धात्वर्थेनानन्वयप्रसङ्गात्, अनन्वितविशेषणताद्यनुपपत्तेः । न चाकर्मविभक्त्यन्तेन
धानुना कर्मविभक्त्यन्तस्य कथं सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, करणविभक्त्यन्तेनाप्यसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात्; न च
प्रतीयमाने कर्मत्वेनान्वये कश्चिद्दोषो दृश्यते, [ब्रीहि] प्रियङ्गुकामः कृषिं कुर्यादितिवत् स्वर्गकामो यागं कुर्यादिति वाक्या-
र्थेऽपि विरोधाभावात्, तद्देवार्थतन्मस्य तदुपायत्वसिद्धेः केनेति करणाकाङ्क्षाया अपि शमनात् । नामधेयगततृतीया-
न्ययोऽपि नावश्यं सामानाधिकरण्येन, तत्तन्नामकैः कर्मविशेषैः देवतापूजां कुर्यादित्येवंपरस्त्वेऽपि स्वरसान्वयात्,
सामान्यविशेषरूपेण व्यधिकरणनिर्देशोपपत्तेः । चाटुवादेन राजानं प्रीणयेदितिवत् यागं कुरुष्वेत्यादौ न कृजर्थस्यापि
साध्यत्वप्रसङ्गः, नम्यैव कर्तृव्यापाररूपत्वे तत्साध्यत्वायोगात्, प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरस्य कृनावुदासीनत्वात्, एकः, द्वौ,
बहुवः इत्यादिवत् । तत्रापि यदा कर्मतां विवक्षति, तदाऽपि कर्तृव्यापारान्तरमभिप्रेत्य वा, भेदोपचारेण वा निर्वाहः ;
यथा- उदकाहरणक्रियां करोतीत्यादौ । नच तावताऽनवस्था, प्रनीत्यनारोहेण व्यवहारस्य पर्यवसितत्वात् । अग्निहोत्रं जुहोती-
त्यादिप्रयोगश्चास्मत्पक्षानुकूलः । अतः, किं? केन? कथमिति भवप्रोक्तवत्, किमर्थम्? किम्? केन? कथमित्याकाङ्क्षा-
चतुष्टये स्वर्गादिना किमर्थमित्याकाङ्क्षापूरणम्, देवतां प्रीणयेदिति किमित्याकाङ्क्षाशान्तिः, ज्योतिष्टोमेनेत्यादिनामधेया-
दिभिः केनेत्याकाङ्क्षा पूर्यते, कथमित्याकाङ्क्षापूरणं तु भवतामस्माकं च तुल्यमेवेति शाब्दोऽयं पन्थाः । अतस्तत्तदधि-
कारिणः स्वसाध्यधात्वर्थविशिष्टाबोधिनि यजेतेत्यादौ तत्तद्भात्वर्थानुष्ठाने फलम् अननुष्ठाने प्रत्यवायश्च सर्वप्रशासितुः
सङ्कल्पात् भवतीत्यपि वाक्यादवगतम् । अत्रान्तरदेवताबुद्धिवृत्तिविशेषस्तु सद्धारकयजने श्राद्धभोजिपुरुषप्रीत्यादिवदानु-
षङ्गिकः, अन्यथा कल्पान्तरादिषु प्रलीनप्राचीनदेवतागणेषु पूर्वकल्पानुष्ठितकर्मफलानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अत एव ह्येकस्यैव
श्रुतिराज्ञा ; अन्येषां चाराधकत्ववदाराध्यत्वमपि तदायत्तमिति । नारायणार्थैस्त्वेवमुक्तम्—

* आप्तस्य हितकामस्य नियोगं केचिद्चरे । भाष्यकारोऽपि भगवानेतदेवान्वमन्यत ॥ इति ।

अत्र च * स्वशासनावबोधि शास्त्रं च प्रदिश्य इति भाष्यमभिसंहितम् । इदं च विधिनिषेधानुवर्तनातिवर्तन-
प्रयुक्तनिग्रहानुग्रहवचनबलात् सिद्धम् ।

* श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुलङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्रोही मद्भक्तोऽपि न वैष्णवः ॥ इति ।

विधिः प्रेरणम् इति च व्याकारि वैयाकरणैः । प्रेरणं च शासनमेव । तत्त्वरत्नाकरकारैश्चैवमुक्तम्—

* क्रिया तच्छक्तिर्वा किमपि तदपूर्वं पितृसुरप्रसादो वा कर्तुः फलद इति रङ्गेश कुट्टशः ।

त्वदचेष्टापूर्ते फलमपि भवत्प्रीतिजमिति त्रयीवृद्धास्तत्तद्विधिष्वपि भवत्प्रेरणमिति ॥

नित्यनैमित्तिकादिविधिभेदेषु च प्रशासितुरभिप्रायविशेषाः व्यञ्जिताः—

* आज्ञा ते सनिमित्तनित्यविधयः स्वर्गादिकाभ्यद्विधिः सोऽनुज्ञा शठचितशाम्बवशतोपायोऽभिचारश्रुतिः ।

सर्वीयस्य समस्तशासितुरहो श्रीरङ्गसर्वस्व ! ते रक्षाकृतनिवेदिनी श्रुतिरसौ त्वन्नित्यशास्तिस्ततः ॥ इति ।

अपि च वेदार्थसंग्रहेऽप्युपात्तं द्रमिडभाष्यम्—* स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा कारुण्यात् स्वभावाच्च स भगवान् वर्धयेत विद्वान् कर्मदक्षः इति । अनन्तरं चायमेवार्थो भगवद्गीतायामपि दर्शितः—

* ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः । श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥

ये त्वेनदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ इति ।

स्वाज्ञानुवर्तिनः प्रशस्य विपरीतान् विनिन्दन् पुनरपि स्वाज्ञानुपालनमकुर्वतामासुरप्रकृत्यन्तर्भावमभिधायार्थमा गतिश्चोक्तेति ईदृश एव विधिशब्दार्थो वेदान्तिभिः स्वीकृतः इति । परेऽपि केचिदन्ववादिपुः । अनो भूलस्कन्धीकृतनियोगं धात्वर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यत्वं वा निर्विपर्येणसांभवात् तत्साध्यत्वपर्यन्तं प्रेषणमेव वा लिङाद्यसाधारणार्थः, इति स्थिते * विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नार्थनेपु लिङ् इति समभिव्याहृतनिमन्त्रणादिसमानयोगक्षेमतया विधिशब्दार्थतया व्याकृतस्य प्रेषणस्यैव लिङादिशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति । अन्यथाऽपि प्रेषणमन्तर्गतमेवेत्यपरे ॥

इदं च विधिवाक्यानामीश्वरशासनात्मकत्वं जैमिनिनाऽपि सूचितमेव—* चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति । चोदनाशब्दो हि चोदकं कंचित् पुरुषं सूचयति । अहदयादपि शाचरोदाहरणादिदं व्यज्यते—* आचार्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते इति । एवं चोदनाशब्दसूचितश्च पुरुषः स्ववाक्येन प्रागेव विशेषतो दर्शितः । अपिच औत्पत्तिकसूत्रे * तस्य ज्ञानमुपदेशः इत्यसूत्रयत् । उपदेशोऽपि हि उपदेष्टारमाक्षिपति । * तत्प्रमाणं बादरायणस्य इति सूत्रगण्डे च स्वस्य स्वाचार्यभूतवादारायणसमानाभिप्रायत्वं व्यञ्जितम् । स च बादरायणो जैमिनि स्वशिष्यमभ्युपगतेश्वरादितत्त्वं *साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः इत्यादिपु बहुपु सूत्रेष्वदर्शयत् । प्रतिक्षेपस्तु काचित्कः अन्यपरोक्त्यापातप्रतीतार्थमन्दमतिमोहनिरासार्थो वा क्षुद्रप्रमादमात्रस्याप्युद्धारार्थो वेति न प्रधानविरोधकल्पनलिङ्गम् । अर्थवादाधिकरणे च *विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति प्रेरणरूपविधिप्रतिपादकलिङाद्यवयवद्वारा समुदायभूतं विध्युद्देशवाक्यं लक्षयित्वा तदेकवाक्यत्वमर्थवादानां वदन् कृत्स्नस्य वेदस्येश्वराज्ञारूपविधिप्रतिपादकत्वं तद्वाक्यकण्ठोक्तमसूचयत् । एवमन्यत्रापि भाव्यम् ॥

स्मृतिः ॥ एवं श्रुतिस्तावदीश्वराज्ञा, तदनुविधानात् स्मृतिरपि । ब्राह्मणमन्त्रार्थवादमया ह्यनन्ता वेदाः सङ्कीर्णा विप्रकीर्णाः क्वचित् कदाचिदुत्सन्नाश्च । तत्र कृत्स्नवेदिनो मन्वाद[यो महर्ष]यन्तत्देशकालविशेषेष्वकृत्स्नवेदिनां तत्त्वानुष्ठानविप्लवप्रशमनाय स्वानुभूतान् वेदार्थान् यथावन्निवधन्ति ; अतस्तन्मूलोऽनादिवाचामर्थनिर्णयः । श्रुतिस्मृतिविरोधे तु स्मृत्या मूलान्तरानुमानादनुष्ठानविकल्पं केचिदाहुः । सर्वेषां गुणत्रयवतामाप्ततमत्वेऽपि काचित्कभ्रमसंभवाच्छ्रुत्या स्मृतिवाधः, इत्यपरे । तत्त्वविषये तु विरोधे बाध एव, आन्यपर्यं वा, वस्तुनि विकल्पासंभवात् । स्मृतिद्वयविरोधे तु परिग्रहतारतम्यादिभिर्व्यवस्था । नच क्वचित् स्मृतीनामप्रामाण्ये सर्वत्रानाश्वासः, बाधकादर्शनात्, कारणदोषकल्पेश्च नियतलिङ्गाभावात्, संवादभूयस्त्वादिभिः परिग्रहान्यथानुपपत्त्या च श्रुतेरेव मूलत्वकल्पनोपपत्तेः ; अन्यथा पौरुषेयवाक्यस्य सर्वस्याप्रामाण्यप्रसङ्गे विलीनमागमेन । न चैतन्नानिष्टमिति वक्तुं शक्यम्, पित्राद्याप्तवाक्यं प्रमाणीकृत्य चार्वाकस्य प्रवृत्तिदर्शनात् । न च काचित्कसंवादमात्रेण बाह्यागमेष्वपि विसम्भावकाशः, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधभूयस्त्वेन वैदिकपरिग्रहाभावेन

वेदबाह्यत्वप्रसिद्ध्या वेदप्रतिक्षेपाच्च वेदाख्यमूलकल्पनस्याशक्यत्वात् । न चालौकिके प्रत्यक्षादिमूलत्वसंभवः । योगज-
साक्षात्कारमूलत्वक्लृप्तिरपि वेदाविरुद्धस्थले स्यात् ; न च तत्रापि निश्चयः, विपरीतोपलम्भस्यापि संभवादिति ।

स्मृतिभेदाः ॥ ततश्च वेदमूलाः स्मृतयस्त्रिविधाः—धर्मशास्त्रेतिहासपुगणभेदात् । तत्राद्ययोरदृशविप्रकर्षा-
देकविद्यास्थाननिवेशः । अत्र चाधिकृतानधिकृतविभागेन बलावलनियतिराभासाह्निके दर्शिता ; पुराणेष्वपि सात्त्विक-
राजसादिविभागश्च । यानि पुनः सांख्ययोगपाशुपतपञ्चरात्राणि, तान्यपि धर्मशास्त्रभेदा एव ; परिशुद्धात्मचिन्तनरूपज्ञान-
योगप्रदर्शनाधिकृतं शास्त्रं सांख्यम् ; समाधिपर्यन्तकर्मयोगनिष्ठं शास्त्रं योगः ; प्रतिबुद्धेतरविषयपशुपतिभजनप्रतिपादकं
पाशुपतम् ; प्रतिबुद्धविषयभगवदनन्यभजनोपदेशप्रवृत्तं तु शास्त्रं पञ्चरात्रम् । एतानि च क्वचित्क्वचिदंगे परस्पररोप-
जीवीनि । परस्परविरोधे तु वेदानुसारेण बलावलव्यवस्था, वेदविरुद्धे त्वंशे बाधः । [करणापाटवस्या] प्रपादस्यानीश्वरेषु
सर्वेषु संभवात् । विप्रलम्भस्य तु अमुरादिव्यामोहनोद्यते साक्षादीश्वरेऽपि ; यथोक्तं भगवतैव—

* त्वं हि रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अल्पायासं दर्शयित्वा [दर्शयित्वाऽलम्मायासं]

फलं शीघ्रं प्रदर्शय ॥ अहं मोहं करिष्यामि यो जनं मोहयिष्यति ॥ इति ॥

अतो यत् सांख्ये ईश्वरानधिष्ठितप्रधानादिप्रतिपादनम्, यच्चेश्वरमभ्युपगम्य केवलनिमित्तकारणत्वप्रतिफलनकल्पैश्वर्यवर्णनं
योगे, यच्च पाशुपते परावरतत्त्वव्यत्ययवेदविरुद्धाचारादिकल्पनम्, तत् सर्वं व्यपाह्य शिष्टेऽंशे प्रामाण्यं ग्राह्यम् । न
चैतत् तुषतण्डुलविभागवदल्पज्ञैः शक्यम् । अतो हि शारीरके त्रयाणां निरासः ।

पञ्चरात्रम् ॥ पञ्चरात्रं तु कृत्स्नं श्रुतिवत् स्मृतिवद्वा प्रमाणम्, प्रत्यक्षश्रुत्यादिविरोधाभावात् । महाभारते चाप्त-
तममानवधर्मशास्त्रस्यापि तन्मूलत्वोक्तेरत्यादरेण व्यासादिपरिग्रहविशेषादीश्वरदयामूलत्वेन च कारणदोषप्रसङ्गाभावात् ।

* वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः । भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथागुणम् ॥
इति च तत्रैव व्यक्तेः । वेदप्रामाण्याङ्गीकारतदर्थोक्तिभूयस्त्वन्द्वाैश्वर्यहेतुत्ववचनसाधुपरित्राणार्थत्वसत्त्वोत्तरनारदादिश्रोतृक-
त्वादिनिबन्धनस्पष्टप्रामाण्यत्वात् । न च विप्रलम्भार्थं तथा निबन्धः, अन्यत्रापि प्रसङ्गात् ; * अधीता भगवन् वेदाः
इत्यादेर्दुर्ग्रहत्वमात्रतात्पर्येण वेदनिन्दादिरूपत्वाभावात् । निन्दारूपत्वेऽप्युदितहोमनिन्दावन्निन्दितेतरप्रशंसनप्रवृत्तेः ।
* सङ्कर्षणो नाम जीवोऽजायत इत्यादेस्त्ववतारादिगोचरत्वस्य तत्रैव सिद्धेः । शारीरके च—* उत्पत्त्यसंभवात्, * न
च कर्तुः करणम् इति सूत्रद्वयेन पूर्वपक्षं कृत्वा, * विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः, * विप्रतिषेधाच्च इति तत्प्रामाण्य-
प्रतिषेधः परिहृतः । तथा निर्मूलत्वासत्परिग्रहसत्परिग्रहाभाववैदिकसंस्कारवर्जनावैदिकसंस्कारविधानविद्यास्थानपरिगणना-
भावक्षुद्रविद्याबाहुल्यादिमन्दशङ्कानां भगवद्यामुनमुनिभिः परिहारः प्रपञ्चित इति नेह प्रतन्यते ॥

एवं साक्षादीश्वरदयामूलत्वान्मन्वादिनिबन्धनेभ्योऽस्यातिरेकः । तेषां श्रुतिविरोधे सति बाध्यत्वमपि संभवेत् ।
गुणत्रयवश्यतया कादाचित्कभ्रमादिसंभवात् । स्मृत्यादीनां हि श्रुतिमूलतयैव प्रामाण्यमिति भाष्येऽप्युक्तम् * तदुपर्यपि
इत्यधिकरणे—सङ्कीर्णब्राह्मणमन्त्रार्थवादमूलेषु धर्मशास्त्रेतिहासपुराणेषु इति । तत एव चैषां विप्रकीर्णशाखामूलत्वं सिद्धा-
न्तः इत्यपि सूचितम् । क्वचित्कदाचित् केषांचिच्छाखाविशेषाणामुच्छेदः ते च पुनर्व्यासादिभिः क्वचित्कदाचित्प्रवर्त्यन्ते,
इत्येतावता उच्छिन्नशाखामूलत्वमस्तु । उक्तं च भगवता आपस्तम्बेन—* तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयन्ते इति ।
मन्वादिवचनप्रामाण्यं न्यायमन्तरेणापि श्रुत्यैव सिद्धम्—* यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम् इत्यादिभिः । एवं [वि]शिष्टा-

चारस्यापि—* यथा ते तत्र वर्तेरन्, तथा तत्र वर्तेथाः, * यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि इत्यादिभिः । स्मृतिश्च—* स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनाम् इत्यादि । श्रुत्यैव धर्मनिर्णये संभवति किं धर्मशास्त्रेण इत्याशङ्क्याह मरीचिः—

* दुर्बोधा वैदिकाशब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च ये खिलाः । तज्जैस्त एव स्पष्टार्थास्मृतितन्त्रे प्रतिष्ठिताः ॥ इति । सत्यपि धर्मशास्त्रे गृह्यापेक्षां दर्शयति देवलः—

* मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः । तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकाराः स्वमन्त्रतः ॥ इति ।

अतो धर्मशास्त्रगृह्यादिसापेक्षत्वं वेदार्थनिर्णयस्य । विरोधे च यथायोगं बलावलव्यवस्था सिद्धा । भगवद्धर्मशास्त्रस्य तु पञ्चरात्रस्य श्रुत्यादिविरोधे षोडशग्रहणादेरिव देशकालाधिकार्यवस्थाविशेषविषयतया विकल्प एव, श्रुतेरिवास्यापि दोषसंभावनाविरहादिसिद्धेः । आहुश्चैवमभियुक्ताः—* वेदे कर्त्राद्यभावात् इत्यारभ्य * तस्मात् सांग्ध्यं सयोगं सपशुपति-मत्तं कुत्रचित्पञ्चरात्रं सर्वत्रैव प्रमाणं तदिदमवगतं पञ्चमादेव वेदात् ॥ इति । अन्यत्र च—

* उपनिषदि तु बह्व्यां व्यावधोप्यामदोषप्रतिहनगुणराशिर्धुप्यते तादर्थ्यकेतुः ।

श्रुतिरपि तदुपज्ञैः पञ्चरात्रैर्विकल्पं न लभत इति सूक्तं भाष्यकृद्यामुनार्यैः ॥ इति ।

तदेतत् यामुनाचार्यैरागमप्रामाण्ये संभावितसमस्तपूर्वपक्षयुक्तिनिराकरणेन प्रपञ्चितम् । तदनुसारेणैव भाष्यकारैः श्री-पाञ्चरात्राधिकरणं व्याख्यातम् । * श्रुतिमूलमिदं तन्त्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् इत्यादिवचनं तु त्रय्यन्तमूलतया एकायनश्रुतिमूलतया च योज्यम् । न चात्र वेदत्वे सन्देग्धव्यम्,

* यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च । महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् ॥

स्कन्धभूता ऋगाद्यास्ते शाखाभूतास्तथा मुने । इत्यादिवचनात् ।

तथा ऋग्वेदपाठे पठितम्—* व्रतमेतत् सुदुश्चरम् इति संवादप्रदर्शनात्, वेदशाखाव्यासदशायां निरुक्तशाखाया अपि गणितत्वात्, भगवच्छास्त्रसारभूतसात्त्वतपौष्करादिषु रहस्यान्नाविधाने * एकायनीयशाखोक्तैर्मन्त्रैः परम्पावनैः इत्यादिभिः तच्छ्रुतित्वप्रतिपादनात् । अत्र भगवद्यामुनमुनिभिरेवोक्तो ग्रन्थो लिख्यते—* यदप्युक्तम्, * गर्भाधानादि-दाहान्तसंस्कारान्तरसेवनात् भागवतानामब्राह्मण्यम् इति, तत्राप्यज्ञानमेवापराध्यति, न पुनरायुष्मतो दोषः ; यत एते वंशपरम्परया वाजसनेयशाखामधीयानाः कात्यायनादिगृह्योक्तमार्गेण गर्भाधानादिसंस्कारान् कुर्वते, ये पुनः सावित्र्यनुवचनप्रभृति त्रयोधर्मात्यागेन एकायनश्रुतिविहितानेव चत्वारिंशत् संस्कारान् कुर्वते, तेऽपि स्वशाखागृह्योक्तधर्मं यथावदनुतिष्ठमाना न शाखान्तरीयकर्मननुष्ठानात् ब्राह्मण्यात् प्रच्यवन्ते, अन्येषामपि परस्परशाखाविहितकर्मननुष्ठाननिमित्ता-ब्राह्मण्यप्रसङ्गात् ; सर्वत्र हि जातिचरणगोत्राधिकारादिव्यवस्थिता एव समयाचारा उपलभ्यन्ते । यद्यपि सर्वशाखाप्रत्यय-मेकं कर्म, तथाऽपि न परस्परविलक्षणाधिकारिसम्बद्धा धर्माः क्वचित् समुच्चीयन्ते । विलक्षणास्त्रयीविहितस्वर्गपुत्रादि-विषयोपभोगसाधनैन्द्रा [वायव्या] ग्नेयादिकर्माधिकारिभ्यो द्विजेभ्यस्त्रय्यत्कैकायनश्रुतिविहितविज्ञानाभिगमनोपादानेज्या-प्रभृतिभगवत्प्राप्त्येकोपायकर्माधिकारिणो मुसुक्ष्वो ब्राह्मणा इति नोभयेषामप्यन्योन्यशाखाविहितकर्मननुष्ठानमब्राह्मण्यमा-पादयति । यथा च एकायनशाखाया अपौरुषेयत्वम्, तथा काश्मीरागमप्रामाण्य एव प्रपञ्चितमिति नेह प्रस्तूयते । प्रकृतानां तु भागवतानां सावित्र्यनुवचनादित्रयीसंबन्धस्य स्फुटतरमुपलब्धिर्न तत्त्यागनिमित्तत्रात्यत्वादिसन्देहं सहते इति ॥

पञ्चरात्रविभागः ॥ चतुर्विधं चेदं पञ्चरात्रम्—आगमसिद्धान्तः, दिव्यसिद्धान्तः; तन्त्रसिद्धान्तः, तन्त्रान्तर-सिद्धान्तश्चेति । चतुर्विधं चेदं वेदमूलभूतांशस्योपबृंहणम् ; तदभिप्रायेण ह्युक्तं महाभारते—*महतो वेदवृक्षस्य मूलभूतो महानयम् इत्यादि । चतुर्णां चैषां लक्षणादिकं श्रीपौष्करादिषु भगवतैव दर्शितम् । यच्च तेषु चतुर्षु साधारण्या-साधारण्यार्चोपसंहार्यानुपसंहार्यादिकं वक्तव्यम्, तत् सर्वं श्रीपाञ्चरात्ररक्षासिद्धान्तव्यवस्थायां सर्वपरामर्शेन साधितमस्मा-भिरिति तत्रैव तद्विस्तरः सात्त्वतधर्मगोप्तुरनन्यैरनुसन्धेय इति नात्र प्रब्रमः ।

वैखानसप्रामाण्यम् ॥ एवं स्थिते केचित् बाह्यीकप्राया आगमवाह्याः श्रीमद्वैखानसप्रामाण्ये विशेरते । तत्र तावत् कल्पसूत्रं नाप्रमाणम्, इतरवदेव कल्पसूत्रत्वात्, तत्कर्तुश्च कल्पसूत्रकारत्वप्रसिद्धेः, वेदाविरुद्धत्वात्, वैदिक-मन्त्रैरेव सकलकर्मविधानात्, सूत्रान्तराणामपि कुण्डसन्निवेशलक्षणादिषु क्वचित्क्वचित् तदुपजीवनात्, वर्णाश्रमधर्माणा-मनुकूलं नारायणपरत्वप्रतिपादनादैरपि सत्त्वमूलत्वेन प्रामाण्यैकहेतुत्वात्,

* हरिमेव स्मरेन्नित्यं कर्मपूर्वापरेष्वपि । ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ॥

इत्यादिना शौनकादिभिरपि तथैव विधानात्, वंशपरम्परया च वैखानसैरधीयमानतया विप्लवस्याप्यनवकाशत्वात् । अस्तु किमपि तत्, इदं तदिति किं नियामकमिति चेत्, इतरानुपलम्भः तदुपलम्भश्च, अन्यथा सर्वत्र श्रुतिस्मृत्यादीनां तथा-तथा संशयप्रसङ्गात् । अस्त्विदमेव तत्, प्रमाणं च, तथाऽपि भार्गवादिचतुष्कस्य कथं प्रामाण्यम् ? इति चेन्न, उक्तो-त्तरत्वात्, महर्षिप्रणीतत्ववेदाविरुद्धत्वादेः समत्वात् । पञ्चरात्रविरोधोऽस्तीति चेन्न, तत्त्वे तदभावात्, कर्तव्यक्रियादि-भेदस्यापि प्रतिनियताधिकारिविषयत्वेनैवोपपत्तेः, कल्पसूत्रप्रक्रियाभेदवत्, आगमदिव्यतन्त्रतन्त्रान्तररूपपञ्चरात्रवान्तर-चतुष्कक्रियादिविभागवच्च । आश्वमेधिके श्रीवैष्णवधर्मशास्त्रे द्वितयमपि समप्रामाण्यतयोपात्तम् । द्वयोरपि परस्परप्रा-माण्यम् * विष्णोस्तन्त्रं द्विधा प्रोक्तम् इत्यादिषु व्यञ्जितम् । परस्परारक्षेपवचनानि तु इक्षुभक्षकृत्तित्चिकीर्षुभिरसहिष्णुभि-रुपक्षिप्तानि वा स्वशास्त्रप्रशंसार्थवादरूपाणि वेति न ततो विरोधः ॥

ननु भार्गवादीनि न तावत् कल्पसूत्राणि, तथाऽनभ्युपगमात्, अप्रसिद्धेः, अयुक्तेश्च । न स्मृत्यन्तराणि, मन्वादिष्वपाठात्, तद्वत् तत्प्रसिद्धच[द्य]भावाच्च । नच स्वतन्त्रतन्त्रान्तराणि, सांख्ययोगादिसहपाठादर्शनात्, वैखानसा-नुवर्तनाच्च । तत् कतमां विधामवलम्ब्यामीषां प्रामाण्यमुच्यते ? मन्वत्रिभार्गवादिषु नारदीयादिवच्च धर्मशास्त्रतथैव तेषा-मपि प्रामाण्यम्, अष्टादशादिपरिगणनस्य उपलक्षणनायाः प्रामाणिक्कैरभ्युपगमात् । स्मृत्यन्तरेषु देवोत्सवादिप्रपञ्चनं नास्तीति चेत्, माभूत् प्रपञ्चनम्, स्वरूपं तावदनुज्ञातं तत्प्रपञ्चनपराणाम् । तथाऽपि जीवानामन्ततोऽन्योन्यवैषम्य-मात्रस्य च सार्वत्रिकत्वान्निकृष्टाधिकारिकाणि तानीति चेन्न, तेष्वन्येषु च ब्राह्मण्यैकप्रधानत्ववचनात्, तथोपलब्धेश्च । कथं तेषां ब्राह्मण्यमिति चेत्, शान्तं पापम् । श्रवसी पिदधीमहि । तथाऽपि वक्तव्यम् । दृश्यन्ते ह्येते वंशपरम्परया वेदमधीयाना वैखानससूत्रोक्तवैदिकसकलसंस्कारशालिनो वर्णाश्रमधर्मकर्मठा भगवदेकान्ता ब्राह्मणाः । नृनममीषां ब्राह्-मण्यैकारणेन भागवतत्वेनैव विपरीतं बभ्रमीति ब्राह्मणगर्दभः ; अन्यथा वैखानसकल्पस्यापि निरधिकारि[क]त्वेनाप्रामाण्य-प्रसङ्गः । अस्तु तत्प्रामाण्यम् ; सन्तु च देशान्तरे कालान्तरे वा तदधिकारिणः ; अमी तु न ते इति चेत्, देशा-न्तरादावप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् ; विपरीतं वा कस्मान्न स्यात् ? एवं च सति सूत्रान्तरादिष्वपि कः समाश्वासः ? वैखा-नसानां निकृष्टजातित्ववचनविवादाभ्यां सन्देहविषयत्वमिति चेत्, आप्तग्रन्थस्थतादृशवचनाभावात् ; भावेऽप्येतेषां नि-

कृष्टजातित्वे प्रमाणाभावात् ; आगमप्रामाण्योक्तसात्त्वतादिसमाख्याननिर्वाहसमत्वात् । न ह्यनेकार्थः शब्दो नास्ति, न च शब्दैक्यार्थैक्यम्, शब्दभेदेनार्थभेदो वा, अन्यथा विलीनं तृतीयाश्रमेणापि ; विवादस्य तु भवादृशजिह्वास्पन्दमात्राधीनस्य सूत्रगोत्रादावपि सुशकत्वात् । इतःपूर्वं तावन्नास्तीति चेन्न, अस्यापि विवादस्यानादित्वायोगात्, ततः पूर्वमभावात् । तथा च भवतो भविष्यतो वा विवादस्य विवादत्वाविशेषात् ततःपरं तेषामनाश्रयप्रसङ्गात् । अस्माकं तावत् तेषु संशयो नास्तीति चेत्, अस्माकं वा किमस्त्यमीपु ? क्व तर्हि निकृष्टजात्यन्तरम् ? किमस्मासु तन्न्यासीकृतम्, येनास्माभिः प्रदर्शनीयम् ? न चास्माभिरनन्ता देशा द्रष्टुं शक्याः । संभवति चोच्छेदः, इदानीं क्षत्रियवैश्यमाहिष्यादिवत् तेषां केषांचिन्नामसाम्यमात्रादत्रानुपवेशः संभवतीति चेन्न, अस्या अपि शङ्कायाः सर्वत्र सुलभत्वात् ; अस्ति च वर्णित्वभिधुत्वादीनां साम्यमन्यत्रापि । यश्चैवमतिशङ्कया दूयते, स तु स्वमातापितृचरितानवधारणेन स्वब्राह्मण्यमपि यथार्हमतिशङ्केतेति जितं लोकायतेन । उक्तं च भगवता—

* अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ इति । तत् सिद्धं विशिष्टाधिकारिकं वेदाविरुद्धं वैखानसादिस्मरणं प्रमाणमिति । यच्च धर्मशास्त्रादिषु अष्टादशादिपरिसंख्यानम्, न तदधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम्, अन्येषामपि शिष्टपरिग्रहादेरविशिष्टत्वात्, अनुक्तांशदर्शनादिना उपजीव्यत्वाच्चेति ॥

वेदप्रामाण्योपसंहारः ॥ एवं सपरिकरो वेदः प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

* छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्रं कल्पः पाणी ज्योतिषं चक्षुषी च ।

शिक्षा प्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्याहुरेतानि षट् ॥

एवं सपरिकरवेदार्थतत्त्वनिर्णयविषया * अथातो धर्मजिज्ञासा इत्यारभ्य, * अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दात् इत्येवमन्ता विंशतिलक्षणी मीमांसा । तत्र च * संहितमेतच्छारीरकं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेनेति शास्त्रैकत्वसिद्धिः इति भाष्योपात्तो वृत्तिग्रन्थः । तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—

* कर्मदेवताब्रह्मगोचरा सा त्रिधोद्भवौ सूत्रकारतः । जैमिनेर्मुनेः काशकृत्स्नतो वादरायणादित्यतः क्रमात् ॥ इति । अनयोर्देवताकाण्डस्य जैमिनीयत्वकाशकृत्स्नोयत्वोक्ती तादधीन्यादिविवक्षया समानार्थं गमयितव्ये । तत्र कर्मकाण्डार्थमेवं संजगृहुः—* धर्मधीर्मानभेदाङ्गप्रयुक्तिक्रमकर्तृभिः । सातिदेशविशेषोहवाधतन्त्रप्रसक्तिभिः ॥ इति ।

* वेदार्थे न्यायचिन्त्ये प्रथममवसितं कर्म तद्देवता चाथातः शारीरकांशे निरवधिकफलब्रह्मचिन्ता त्वसूत्रि ।

तत्राध्याये परस्मिन् स्वयमुपनिषदामन्वयोऽस्याविरोधो मोक्षोपायोऽथ मुक्तिर्विषयविषयिणौ सिद्धसाध्यौ द्विकार्यौ ॥

* तत्राद्येऽत्यन्तगूढाविशदविशदतच्छायजीवादिवाचः पश्चात्समुत्पादिकैरक्षतिरहितततिः कार्यताभ्रेन्द्रियादेः ।

दोषादोषौ तृतीयेऽप्यवरपरगतौ भक्तिरङ्गानि चाथोपासानुष्ठाप्रभावोत्क्रमसरणिफलान्यन्तिमे चिन्तितानि ॥

विचारात् पूर्वमेवात्र प्राप्तमध्ययनं विधेः । अतोऽनधीतवेदस्य विचारः शास्त्रबाधितः ॥

क्रमो विंशतिलक्षण्या न वैधः किंतु यौक्तिकः । अतो व्युत्क्रमचिन्तायामनौचित्यं प्रशिष्यते ॥

एवं विंशतिलक्षणीश्रवणमननाभ्यां सुप्रतिष्ठितसमस्तशास्त्रार्थस्य मोक्षसाधनतया विधेयं निदिध्यासनं न वाक्यार्थज्ञानमात्रम्, तस्य रागप्राप्तश्रवणादिसिद्धत्वात् । अत एव च तस्मिन् विशेषे वेदनादिसामान्यशब्दपर्यवसानम् । न च निदिध्यासनादिकं निषिद्धम्, वरणीयत्वमेव विहितमिति वाच्यम् ; स्वतन्त्रान्यकर्तृकवरणकर्माभावस्यापुरुषतन्त्रत्वेनाविधे-

यत्वात् । अतस्तद्भेदतुना प्रीतिरूपत्वेन उपासनमेव विशिष्यते ; तथा सति * भक्त्या त्वनन्यया इति स्मृत्यविरोधश्च । तदेव च निदिध्यासनं प्रीतिरूपं प्रकर्षविशेषात् समाधिः । स चाष्टाङ्गः शास्त्रेषु शिष्यते । तावति च पातञ्जलप्रामाण्यमपि । आगमशीलनं च आफलान्मात्रया अनुवर्तनीयम् । स्मरन्ति च—

* स्वाध्यायाद्योगमासीत् योगात् स्वाध्यायमाविशेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ इति ।

यत्पुनः श्रूयते—* ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजद्ग्रन्थमशेषतः ॥

इति, तत् कोशत्यागाभिप्रायम् ; नच सादरपटुसंस्कारप्रचयसंसिद्धमेधासंपदः पुरुषस्य कोशेन किञ्चित् साध्यम् । मेधावोति च विशेष्यते । * धीर्धारणावती मेधा इति च नैघण्टुकाः । अधीमहे च—* मेधामनीपं मा विशतां समीचीं भृतस्य भव्यस्यावरुद्धयै इति । यद्वा मुक्तप्रायात्यन्तनिष्पन्नयोगपुरुषविषयमेतत् ; न हि तस्य शास्त्रेण ज्ञातव्यं तदानीमस्ति, साक्षात्कृतसमस्ततत्त्वार्थत्वात् । यत्तु स्मर्यते—

* शास्त्रज्ञानं बहुक्लेशं बुद्धेश्चलनकारणम् । उपदेशाद्धरिं बुद्ध्या विरमेत् सर्वकर्मसु ॥

इति, इदं तु तीव्रसंवेगिनामलसास्तिकानां च ग्राह्यम् । बुद्धिचलनहेतूनामसच्छान्त्राणां त्यागार्थं वा ; तदा विशेषणसाफल्यम् ; धर्मविद्यास्थानेष्वपि हि बहिर्दलेष्वतिसंरम्भो भ्रुमुक्षोरपोद्यते—

* न शब्दशान्त्राभिरतस्य मोक्षो न चैव रम्यावसथप्रियस्य । न भोजनाच्छादनतत्परस्य न लोकाचित्तग्रहणे रतस्य ॥

इति, तदेतत् शब्दं प्रमेयतत्त्वमधिजिगमिषतां प्रमाणेषु सारम्, तदभावे पुंसः पशुभिः समत्वप्रसङ्गात् इति ॥

यस्याज्ञा निगमैकहर्म्यवलभीवास्तव्यपारावती यद्भ्रूलस्यवशंवदा विधिशिवस्वस्थानमुस्थासिका ।

यः सर्वत्र यथापुरं वितनुते नामानि विश्वाकृतिर्नित्यं नः प्रतिभातु सर्ववचसां निष्ठा स नारायणः ॥

॥ इति शब्दाध्याये द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ समाप्तश्च तृतीयः शब्दाध्यायः ॥

॥ अथ स्मृत्यध्याये प्रथममाहिकम् ॥

स्मृतिप्रामाण्यम् ॥ अथ स्मृतिर्निरूप्यते संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः, इति तल्लक्षणम् । ननु स्मृतिर्निरूप्यते, अविद्यमानविषयत्वात्, अननुभूतित्वात्, भ्रमसंभवाच्चेति चेन्न, स्मृतिमात्राप्रामाण्यस्य प्रथमाहिके प्रतिक्षिप्तत्वात्, अबाधितबाह्यार्थदर्शनात्, अतीतानागतविषयानुमानादिबाधप्रसङ्गात्, सर्वलोकविरोधात्, अननुभूते अर्थान्तरेऽपि स्मृतिप्रसङ्गात्, स्मृतेरपि स्वप्रकाशत्वेऽपि वेद्याकारे संस्कारादिसापेक्षत्वात् । न च पूर्वानुभवपुरस्कारेणैव ग्रहणादप्रामाण्यमिति चेन्न, स्मृतिप्रमोषे तदभावात्, प्रमाणतया संमतायां प्रत्यभिज्ञायां भावाच्च । परतन्त्रत्वादप्रामाण्यमिति चेन्न, स्वहेतुपारतन्त्र्यमात्रस्य सार्वत्रिकत्वात्, अनुभवमूलत्वस्य प्रमाणमूलत्वस्य च सविकल्पकादिभिरनैकान्तिकत्वात्, संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासाधारणत्वात्, स्वविषयप्रकाशव्यवहारयोस्तु स्मृतेरपि स्वतन्त्रत्वात् । इच्छादिवद्विषयनियमेऽपि पारतन्त्र्यमस्तीति चेन्न, तद्देवाज्ञानत्वप्रसङ्गात् ; ज्ञानमेव हि स्वतो विषयप्रवणमिच्छसि । अत एव हि नित्ययोरपि ईश्वरचिकीर्षाप्रयत्नयोर्विषयनियमाय ज्ञानापेक्षां ब्रूषे । इच्छादीनामपि स्वतो विषयप्रावण्यं ज्ञानत्वं चास्माभिः स्वीकृतम् । ननु संस्कारवदिति चेन्न, तस्यापि स्वहेतुसमानविषयज्ञानोत्पादनशक्तस्वभावत्वात् । अतो हेतुनियतविषय-

त्वमेव फलितम् । तच्च अनुभवेऽपि समम् । तथा च समानविषयानुभवजन्यत्वतदभावाभ्यां स्मृत्यनुभवयोः पारतन्त्र्य-
स्वातन्त्र्यव्यवहारो मन्दानाम् । स्वप्रामाण्यनिर्णयादावपि नानुभवापेक्षत्वनिर्बन्धः, स्वविषयप्रकाशनबाधविरहादिभिस्त-
त्सिद्धेः, गृहीतमात्रप्राहित्वस्यासाधारणत्वात् । प्राभाकराणामनुमानादौ, नैयायिकादीनां धारावाहिकादौ, योगसिद्धसर्वज्ञ-
वादीनां द्वितीययोगप्रत्यक्षादौ, केषांचिदीश्वरवादिनामन्तिश्वरज्ञाने च व्यभिचाराच्च । निष्प्रयोजनत्वादप्रामाण्यमिति
चेन्न, तृणादिविषयप्रत्यक्षादिनाऽनैकान्त्यात्, असिद्धेश्च । स्मृत्यैव हि जगतां कृताकृतप्रत्यवेक्षणादिसिद्धिः । स्मृत्यैव हि
कवयः काव्यानि कवयन्ति । स्मृत्यैव हि शब्दानुमानयोः प्रवृत्तिः । परमकत्यादिनिष्पत्तिश्च । पूर्वानुभवस्यैव तानि
प्रयोजनानीति चेत्, सर्वजगदादिकारणस्य ब्रह्मसंकल्पस्यैव किं न स्युः ? एवं चानुभवस्यापि न तत्सिद्धिः, तत्कारण-
स्येति वक्तुं शक्यत्वात् । यदुक्तं प्रज्ञापत्रिणां—

* ज्ञातात्मज्ञानरूपत्वात् स्वप्नेयप्रहाणतः । विषयाव्यभिचारित्वेऽप्यप्रामाण्यं स्मृतेर्मतम् ॥

इत्यादि, तदप्यनेन परिहृतम् । प्रमाणव्यवहाराभावादप्रामाण्यमिति चेन्न, पामरव्यवहाराभावम्यानैकान्तिकत्वात्, एवं परी-
क्षकव्यवहाराभावस्यापि; विगीतत्वाच्च; सर्वपरीक्षकव्यवहाराभावस्य चामिद्धेः; मानमनोहरादौ [वादि]वाग्निश्वरादिभि-
स्तत्प्रामाण्यस्योक्तत्वात्, कतिपयपरीक्षकव्यवहाराभावस्य चानिप्रसङ्गकत्वात्, अक्षपादादिव्यवहाराव्यवहारयोर्बृहस्प-
त्यादिव्यवहारवदस्माभिर्नातीवादरणान्, इन्द्रपाणिन्यादीनां तु सर्वमंप्रतिपत्तेरवाधाच्चादरात्, पागशर्यादीनां प्रमाण-
परिगणनानधिकृतत्वेनतदनुक्तेरप्रयोजकत्वात्, आगमः प्रमाणमित्यपि व्यवहाराभावात् । * प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं
च विविधागमम् । इत्यादिषु च प्रत्यक्षादिमूलस्मृतेः प्रत्यक्षादिसमानचर्चत्वेन पृथग्व्यवहाराभावोपपत्तेः । प्रमाणहेतुका
स्मृतिः प्रमाणमेव, अक्सिंवादात्, इति । उक्तं च न्यायतन्त्रे स्मृत्युदासीनभेदके चतुर्थेऽधिकरणे—* अप्रमाणमूलत्वं
तु उभयोरपि नास्ति, व्यभिचाराभावेनानधिगतार्थं प्रमाणमिति विशेषणम्यायुक्तत्वात् । प्रमिते प्रमित्यनुपपत्तिः क्व दृष्टा ?
स्मृतौ चेत्, प्रतिज्ञैव दृष्टान्तः स्यात्; ज्ञानान्तरे चेन्नानुजानामि इत्यादि । तत्ररत्नाकरे च—

* यथार्थनिश्चयो मानं तद्धेतुश्चेति सूत्र्यः । नातिव्याप्तिः स्मृतौ व्याप्तिर्यथार्थेन हि सा प्रमा ॥

इत्युक्त्वा अस्योत्तरार्धविवरणेऽप्युक्तम्—* अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः; यथा स घट इति । ननु तामपि व्याप्नोति
लक्षणम्; सत्यम्; तच्चासौ नातिव्याप्तिः, तस्या अपि लक्ष्यपक्षे निश्चयान् ।

* लक्ष्यालक्ष्ये अनालक्ष्य क्षिप्यते लक्षणं कथम् । लोकधीव्यवहाराभ्यां]रं हि लक्ष्यालक्ष्यावधिं विदुः ॥

इत्यादि । यत्—* अनुभवः प्रमाणम्, स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभवः इत्यादिना स्मृतेरप्रामाण्यमुक्तमिव श्रीविष्णुचित्तैः,
तन्नूनं परमतान्वारोहेण । अत एव हि तैः स्वनःप्रामाण्यनिर्णयदशायामन्यथा व्यवहृतम् । तथा हि—* तस्मात् सिद्ध-
मेतत् प्रमाणानां यथार्थत्वलक्षणं प्रामाण्यं गुणज्ञानानपेक्षात् स्वप्रामाण्यदेवावसीयते, स्वकीयात् कारणादेव ज्ञायत इति च
इति । तथा * अर्थतथात्वं गुणसंवादज्ञानानपेक्षज्ञप्ति, तदभावेऽपि ज्ञायमानत्वात् इत्यादौ । * न च हेतोरसिद्धत्वम्;
तथा हि—रजतज्ञानस्यार्थतथात्वं नाम रजतविषयत्वम्; तच्चासति बाधके रजनप्राहिणैव ज्ञानेनावगम्यते इत्यादि । अतो
यथावस्थितवस्तुनिश्चयात्मकत्वमेव प्रामाण्यं प्रमाणज्ञानानामात्मीयात् कारणाज्जायते, न गुणसंवादज्ञानमपेक्षते, इति ।
तथा प्रमाणानां यथावस्थितवस्तुनिश्चयात्मकत्वमेव प्रामाण्यम् । तदाभासयुक्तयः पूर्वपक्षिणोच्यन्ते । सिद्धान्तेऽपि विवेक-
प्रदर्शनमेवेति । यदि चानुभव एव प्रमा [णं निश्चितम्] गम्, तन्न युक्तमुपयुक्तं वा । न च सर्वमनुभवं प्रमाणतया

व्यवहरन्ति, पीतशङ्खभ्रमादिष्वदर्शनात्; नापि सर्वा स्मृतिप्रमाणतया, प्रमाणमूलस्मृतिषु तदभावात् । *अगृहीतग्रहण-
शक्तं प्रमाणम् इति वरदविष्णुमिश्रोक्तिरपि परमतान्वारोहेण नेतव्या । यत्तु आगमप्रामाण्ये प्रोक्तम्—

* प्रमाणान्तरदृष्टार्थविषयव्यापिशेषुषी । प्रमाणमेव तत्पूर्वं न चेत् स्वार्थं विगाहते ॥

इति, इदमप्यनुवादवाक्यस्यान्यपरतया स्वार्थप्रामाण्यव्यवच्छेदार्थम्; अन्यथा स्मृतिप्रमोषे प्रमुपिततदंशे पूर्वानुभव-
पुरस्कारेण स्वार्थावगाहनासिद्धेः कथं तत्र स्मृतित्वनिबन्धनप्रामाण्यं भविष्यति ?

यत्तु भाष्ये सन्मात्रग्राहिप्रत्यक्षनिराकरणदशायामुक्तम्—* अश्वे हस्तिनि च संवेदनयोरेकविषयत्वेनोपरितनस्य
गृहीतग्राहित्वात् विशेषाभावाच्च स्मृतिवैलक्षण्यं न स्यादिति, न तत्र स्मृतेरप्रामाण्यं सूचितम्, प्रकारान्तरेणापि वैलक्षण्य-
सिद्धेः, तदपेक्षया च प्रसङ्गोपपत्तेः । यच्चापरं भाष्यम्—* इन्द्रियजन्मनः प्रयत्नस्य ह्येष स्वभावनियमः, यत् स्वसमकाल-
वर्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वम्, न तु सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च, स्मरणानुमानागमयोगिप्रत्यक्षादिषु कालान्तरवर्तिनो-
ऽपि ग्रहणदर्शनादित्यादि, तत्रापि परस्यानिष्टप्रसङ्गाय तदभिप्रायानुधावनेन विभज्योदाहरणं युक्तम् । यच्च शास्त्रयोन्य-
धिकरणे भाषितम्—* भावनाप्रकर्षपर्यन्तजन्मनस्तस्य विशदावभासत्वेऽपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रवान्न प्रामाण्यमिति
कुतः प्रत्यक्षना? इति, इदमपि न साक्षात् सिद्धान्तस्थम्; नच याथार्थ्यं तत्र प्रतिक्षितम् । एवमन्यदपि भाष्यम् । स्मृत्य-
प्रामाण्यवादिनोऽपि वैशेषिकस्तां याथार्थ्याद्विद्याकाण्डौ पठन्ति । तत्र एव च तदेकदेशिभिरपि तत्प्रामाण्यं स्वीकृतमिति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ स्मृत्यध्याये प्रथममाहिकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाहिकम् ॥

प्रमाणभङ्ग्या ॥ एवं तावद्विवेचिनं प्रमाणम् । चार्वाकास्तु प्रयत्नपेकं प्रमाणमित्यहुः । तेऽथैव केचित् अनु-
मानस्य प्रत्यक्षेऽन्तर्भावमिच्छन्ति; केचित्तु अप्रामाण्यम् । प्रयत्नमनुमानं च काणादाः सांगताश्च । तत्र पूर्वं शब्द-
स्यानुमानेऽन्तर्भावमाहुः; परं तु केचित् अन्तर्भावम्; केचिदप्रामाण्यम् । ते चागतं च सांगताः, भूतगतानुमानं च ।
तत्र वेदस्यानादित्वं पूर्वं परिजगृहुः; उत्तरे त्वीश्वरसृष्टनाम् । तानिच स्मृतिं च वैशेषिकैकदेशिनोऽस्मत्सिद्धान्तैकदेशि-
नश्च । स्मृतिरहितानि सोपमानानि तान्यक्षपादसूत्रस्वारस्यानुसारिणः । तान्येव सार्थापत्तिकानि प्राभाकराः । अनुप-
लब्धिपष्ठानि तान्येव [कौमारिलाः] तौतातिताः, तत्प्रलोभनरुचयो मायावादिनश्च । तान्येव संभवैतिह्युक्तानि पुराण-
शरणाः । अद्यतनप्रमाणपरिग्रहोपलम्भप्रक्रियेयम् । अनन्ते पूर्वापरकाले कः किमङ्गीकुर्यात्? किं वा वहिष्कुर्यात्? इति
को जानात्यन्यत्र कृत्स्नसाक्षात्कारिणस्तस्मादेकस्माद्देवात् । इह च न्यूनवादिनस्तदवसरे निरस्ताः । अधिकतया पराभि-
मतानां तु अन्तर्भावो वक्तव्यः । तत्र यथा प्रत्यभिज्ञादानां प्रत्यक्षादिष्वेव निवेश इष्यते, एवमन्येषामपि ॥

प्रत्यभिज्ञा ॥ प्रत्यभिज्ञा तावत् ग्रहणात्मिकैवेत्येके । तथा हि—*प्रत्यभिज्ञायामपि स्मृतिरनुभव इत्यंश-
भेदोऽ[स्त्विति] स्ति चेत् इत्याशङ्क्य प्रत्युक्तं श्रीविष्णुचिन्तैः—* [न ह्येकस्मिन्नेवार्थे ज्ञानस्यांशद्वयम्] यदि विषय-
भेदः, तदा अंशभेदः संभवेत्; ऐक्यमेव हि निरंशं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविषयः । कथं संस्कारः अपरोक्षधीजनकः ?
इति चेत्, न, [भवत्येव जनकत्वमि] चक्षुरादीन्द्रियसहकृतस्य संस्कारस्य ज्ञानुरैक्यात् तदिदमित्यपरोक्षधीहेतुत्वोपपत्तेः ।
अपरोक्षार्थैक्यसाधिका ।

* सा प्रत्यभिज्ञा सोऽयं वै पुमानित्येवमात्मिका । संस्कारमात्राजन्यत्वान्न स्मृतिर्मानमेव तत् ॥ इति ।

दीपे च * अनुस्मृतेश्च इति सूत्रे भाषितम्—* प्रत्यभिज्ञानाच्च न घटादेः क्षणिकत्वम् ; तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते ; प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवत्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम् । तस्य कालद्वयसंबन्धविशिष्टमेकमेव वस्तु विषयः । न च तदित्यंशः स्मरणम्, इदमंशश्च ग्रहणम्, अतीतसंबन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावात् इति वाच्यम्, तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वस्फुरणात् । पूर्वानुभवजनितसंस्कारसचिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तस्य पुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव । अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम् इति । अन्ये तु अत्र धीभेदवाध्यपरिहारौ मत्वा तदिदमंशयोस्तदंशे संस्कारान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् परोक्षरूपतया [इदमंशे च प्रत्यक्षरूपतया] चोभयात्मकत्वमाहुः । तन्मते संस्काराधीनप्रकाशा स्मृतिरिति लक्षणम्, अपरोक्षज्ञानं प्रत्यक्षम्, उभयलक्षणयोगात् प्रत्यभिज्ञायामुभयात्मकत्वम्, इति । अभ्युपगन्तव्यं चास्मत्सिद्धान्तिभिः सर्वैः प्रत्यक्षेतरज्ञानानां परोक्षापरोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रकाशत्वात्, सर्वज्ञानानां वेद्येतरांशापेक्षया च प्रत्यक्षत्वात् । उक्तं चेदं श्रीविष्णुचिन्तैरपि—* स्वप्रकाशकं विषयप्रकाशकं चैकमेव ज्ञानम् ; तत्र स्मृतिरनुभूतिरिति कुतो भेदः ? इति परिचोद्य, * प्रकाशमानभेदादिति ब्रूमः ; यथा—गौरयमित्येकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रकारिप्रकारविषयभेदेन ज्ञानांशभेदः ; यथा च घटपटावित्येकस्मिन्नेव ज्ञानेऽंशभेदः ; यथा वा पराभ्युपगतभ्रमज्ञानेष्वधिष्ठानांशे प्रामाण्यम्, इतरत्राप्रामाण्यं चेति परिहारत् ; तथा * स्मृतेः स्वप्रकाशांशोऽपि संस्कारमात्रज एव, इन्द्रियादिप्रतिनियतकारणान्तराभावादिति परिचोद्य * नैवम्, ज्ञानानां प्रकाशमानत्वस्य स्वाभाविकत्वादिति परिहाराच्च । तस्मात् सर्वत्र विषयापेक्षयैव अपरोक्षत्वानुमितित्वस्मृतिवत्त्वादिविभागः । जातिसङ्करासङ्करादि तु दर्शनादर्शनाभ्यां व्यवस्थाप्यम्, औपाधिकसंस्कारादिवच्च । तदेवमुभयात्मकत्वोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाऽप्युभयात्मिकेति ॥

प्रत्यभिज्ञाऽप्यभिज्ञावत् त्रिधा चाक्षादिभेदतः । तत्तत्संस्कारसंभेदमूलत्वान्नवधा भवेत् ॥

प्रत्यक्षतोक्तिर्दीपादौ प्रदर्शनपरेप्यताम् । न हि लिङ्गादिभिः सोऽयमिति ज्ञानं न जायते ॥

शब्दजं प्रत्यभिज्ञानमुपजीव्य प्रवर्तते । शाखान्तराधिकरणन्यायश्च क्रतुविद्ययोः ॥

दीपादिष्विव सर्वत्र बाधकादेरसंभवात् । विगीतं प्रत्यभिज्ञानं प्रमा [णम] णं सविकल्पवत् ॥

करणाकरणादीनां कालभेदाद्युपाधितः । अविरोधान्न बीजादौ शक्यते भेदकल्पनम् ॥

अन्यथा देशभेदेन करणाकरणादिभिः । एकं जगति नैव स्यादिति स्यात् सर्वशून्यता ॥

तस्मात् विरुद्धसंस्पृष्टविषयप्रत्यभिज्ञया । स्थिरत्वमात्मनां सिद्धं बाह्यानामपि वास्तवम् ॥

प्रतिसन्धानम् ॥ प्रतिसन्धानमप्यात्मगोचरं प्रत्यभिज्ञाविशेष एव ; योऽहमद्राक्ष स एव स्पृशामि, इत्येवमादिरूपत्वात् । प्रतिसन्धिरर्थद्वयविषयैकबुद्धिरित्येके । तत्रापि पृथगनुभूतानेकार्थगोचरैककर्तृकैकबुद्धिरिति पूरणीयमिति ॥

संवादः ॥ संवादो नाम ज्ञानजात्यन्तरमिति केचित् ; तदयुक्तम्, संख्यान्तरासंभवात् । यत्तु वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्—* गृहीतार्थविषयं शब्दकारणकं ज्ञानं संवाद इति, तदपि शाब्दावान्तरभेदे संज्ञाविशेषनिवेशमात्रपरम् ; नहि गृहीतार्थविषयत्वे शब्दशक्तिप्रसूतत्वमपैति ; गृहीतमात्रगोचरप्रमाणान्तरेऽपि तदन्यत्वप्रसङ्गात् ; भवति हि पर्वतोऽयमग्निमानिति शब्दश्रवणानन्तरं धूमं परामृशतोऽपि तादृशी बुद्धिः । तथा द्वितीययोगिप्रत्यक्षादावपि द्रष्टव्यम् । अनपेक्षितवादिक्मपि श्रुतविषयानुमानादौ समम् । न चापेक्षायत्तं प्रामाण्यं भेदोऽभेदो वा ? तृणादिप्रत्यक्षस्यापि तथा प्रसङ्गात्

इत्युक्तम् । किमर्थं तर्हि वेदानां वेदान्तानां चाप्राप्तविषयत्वं समर्थ्यते? इति चेत्, अतथाप्राप्तौ साक्षादप्रामाण्यप्रसङ्गात्; तथाऽप्राप्तावपि अनपेक्षिततया प्रेक्षावद्भिर्निरर्थकप्रयासभीरुभिस्त्याज्यत्वापातेन फलतोऽप्रामाण्यप्रसङ्गात्, इति पश्य ॥

उपमानम् ॥ उपमानमपि यदि गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानात् स्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानम्, तदा स्मृतिः, तत्तद्वस्तुसंस्थानविशेषाद्यतिरिक्तस्य सादृश्यस्याभावात्, तस्य च पूर्वदृष्टत्वात्, स्मर्यमाणत्वाच्च । व्यवहारोऽप्यस्त्व-पूर्वः तत्तद्व्यवहारवत् प्रतिसंबन्धिविशेषपरामर्शोपाधिकः । यद्वा यो यत्सदृशः, स तद्गतसादृश्यप्रतियोगी ; यथा- मिथः स्व-हस्तौ इति व्याप्तिसिद्धौ, गौरैतत्सदृशः, एतद्गतसादृश्यप्रतियोगित्वात् इत्यनुमानात् स्मर्यमाणगतसादृश्यसिद्धिः । अन्यथा गृह्यमाणगतवैसादृश्यज्ञानात् स्मर्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरपि मानान्तरं स्यात् । सा चेत् अर्थापत्तिः, सादृश्यधीरपि तथा किं न स्यात्? इति । अथवा युगपदेव तत्सदृशोऽयमिति प्रत्ययेनैवोभयवृत्तिसादृश्यस्फुरणान्न तद्धेतुकम्, अन्यथा पृथगनु-भूतयोस्तदानीमप्रतीतसादृश्ययोः परस्ताद्युगपत् स्मर्यमाणयोर्युगपदेव प्रतीयमानसादृश्ययोः को निर्वाहः? तत्रापि वा प्र-माणान्तरं कल्प्यते? यथा गौः तथा गवयः, गोवत् द्विशफो न भवत्यश्वः, दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठो विकटाकृतिः पशुः क्रमेलकः, इति तु साधर्म्यवैधर्म्यधर्ममात्रविषयम् । त्रिविधमप्यतिदेशवाक्यमागम एव । यत्तु श्रुतातिदेशवाक्यस्य गवया-दावतिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम्, तच्च व्युत्पत्तिफलकमिति, तदप्यनुपपन्नम्, प्रागेव व्युत्पत्तिसिद्धेः । यत्तु—

* सादृश्यस्य निमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः । समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥

इति, तत्र निमित्तस्याप्रतीतित इति त्वसिद्धम्, गवयत्वादेरेव जातिविशेषस्य गोसादृश्याकारोपलक्षितस्य प्रथममेव वाक्यार्थ-तयाप्रतीतेः—गोसादृश्योपलक्षितः कश्चिदर्थव्यक्तिविशेषो गवय इति हि प्रतीतिः । पश्चात्प्रत्यक्षितगवयस्य तद्वैशद्यमात्रमेव । उक्तं च **श्रीविष्णुचिन्तैः**—* गोसदृशो गवय इति गोसादृश्यैकाधिकरणं सामान्यं वाच्यमिति व्युत्पन्नम्, प्रथमं वाक्यार्थ-तया प्रतीतेः । गोसादृश्योपलक्षितस्यानिर्णये पश्चादप्यनिर्णयः । अन्यथानिर्णये तथा पश्चादपि । ततो वाक्यश्रवण-वेलायामेव निर्णीतम् इति । एवं चानभ्युपगमे कथमिन्द्रादिशब्दव्युत्पत्तिः? न ह्यत्र निमित्तभूतसंस्थानविशेषादि-दृष्टिः । न च नित्यं तत्राव्युत्पत्तिः, तदर्थविशिष्टवाक्यार्थाबोधापातात् । एवं नित्यातीन्द्रियविषयसंस्कारादिशब्दानामपि नित्यमव्युत्पत्तिरेव स्यात् । तत्र चेत् कथंचिन्निर्वाहः, तथाऽत्रापि । तत् सिद्धं नोपमानमतिरिक्तम् इति ॥

अर्थापत्तिः ॥ अर्थापत्तिस्त्वनुमानमेव ; तथा हि— अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादककल्पनं नाम व्याप्याद्यापक-ज्ञानम्, अव्याप्यस्य तेन विनाऽनुपपद्यमानत्वाभावात्, अव्यापकस्य च तदुपपादकत्वायोगात्, इति । प्रमाणद्वयविरोधे सति विषयव्यवस्थापनमर्थापत्तिरित्यपि न वाच्यम्, प्रमाणयोः सतोर्विरोधाभावात्, विरुद्धयोरपि प्रामाण्यायोगात् । ननु देवदत्तस्य जीवने कुर्तश्चत् प्रमाणात् प्रमिते, जीवता क्वचित् स्यात्तव्यम्, इत्यविशेषेण देशसामान्यसंबन्धावगतौ गृह-मप्यास्कन्दन्त्यां मत्यां प्रत्यक्षे च गृहे तदभावं प्रतिपादयति स्पष्टो विरोधः, अतस्तच्छान्त्यै बहिर्भावकल्पनमर्थापत्तिः, इति ; मैवम्, क्वचिदिति विदितस्य जीवनस्य नियमाभावात्, बहिर्विद्यमानतासन्देहे निश्चयरूपेण गृहाभावप्रत्यक्षेण प्रतिस्पर्धितुमसामर्थ्यात् । न च विरुद्धविषययोर्वास्तवं कुत्रापि समबलत्वं समस्ति । उभयाप्रामाण्ये तु कथंचित् स्यात् । आभिमानिकबलसाम्येऽपि तथैव । यदा वैषम्यग्रहः, तदा तत एव बलाबलसिद्धौ किमर्थापत्त्या साध्यम्? अतः केवल-निरवकाशविरोधिविशेषसन्निधौ सति सावकाशं सामान्यं सङ्कोचयितव्यमिति व्यवस्था स्यात् । साऽपि च तथैव व्याप्तेः, इत्यनुमानफलमेव ; अन्यथा विरोधिविषयत्याग इवाविरोधिविशेषपर्यवसानादावपि मानान्तरकल्पितः किं न स्यात्? एव-

मनभ्युपगमे च धूमानुमानादावप्यर्थापत्तित्वप्रसङ्गः । अग्निं विनाऽनुपपाद्यमानत्वस्य लिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणद्वयविरोधस्य च वक्तुं शक्यत्वात् । धूमो हि कारणभूतं वह्निमाक्षिपति, प्रतिक्षिपति तु प्रत्यक्षम्, इति विरोधे पर्वतार्वाग्भागे वह्निरिति व्यवस्थाकल्पनस्यार्थापत्तित्वं स्यात् । व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण गमकता गमकस्यैव [तथा] धर्मान्तरयोगितया गम्यते इत्यादि-भेदास्त्वाशामात्रकल्पिताः, इति । उक्तं च श्रीविष्णुचिन्तैः—अर्थापत्तिरनुमानम् इत्यादि । केचित्तु केवलव्यतिरेकिणि अर्थापत्तिसंज्ञां निवेशयन्ति । तस्य प्रागेव निरासान्न प्रमाणवर्गानुप्रवेशः । अनुप्रवेशेऽपि वा न पृथक्त्वम् । यत्तु आगमप्रामाण्ये * अनुभवश्चेन्द्रियलिङ्गशब्दसदृशान्यथानुपपद्यमानार्थपूर्वकः इत्यादिपु उपमानार्थापत्तिपरिग्रहः प्रतिभाति, तदपि पूर्वपक्षप्रदेशगतत्वान्न सिद्धान्तत्वाय कल्पते ॥

अभावः ॥ अभावस्त्वस्मन्मते भावान्तरात्मा । स चाक्षादिभिर्यथासंभवं सिध्यति । अभावात्मना तु ग्रहणेऽपि प्रतियोगिस्मरणादिसहकारिसहितानि तान्येव प्रमाणानीति न तदतिरिक्तकल्पनावकाशः । अत एव हि प्रातर्गजाभावादि-विज्ञानमपि निर्व्युद्धम् ; दृष्ट एव हि देशकालादिसंसर्गादिविशेषः पश्चात् प्रतियोगिस्मरणादिमतः पुरुषस्य तदभावात्मना धियमधिरोहति, स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावाद्वा ; तत्र तदभावानुमानम् । एवमतिरिक्ताभावपक्षेऽपि निर्मूला प्रमाणान्तर-बलसिः ; सघटं भूतलमतिवन् अघटं भूतलमित्यपि ह्यपरोक्षा प्रतीतिः ; न चाधिकरणग्रहणोपक्षीणमिन्द्रियम्, गुणा-दिष्वपि प्रसङ्गात् ; अतिरेकवदनतिरेकेऽप्यज्ञातकरणत्वादीन्यनुमानानि च सुलभानीति ॥

संभवः ॥ संभवोऽप्यनुमानमेव, सहस्रे शतं संभवति इत्यादेः पूर्वानुभूतसहस्रशतव्याप्तिसिबोधनत्वात्, संभवति क्षत्रिये शैर्यमित्यादेः संदेहात्मकत्वेनाप्रमाणत्वात् । अविरोधनिश्चयरूपत्वेऽपि तदविरोधनिश्चायकप्रमाणान्तरे विश्रमः ॥

ऐतिह्यम् ॥ ऐतिह्यं तु प्रमाणमूलं चेदागमः ; तदाभासमूलं चेत् तदाभासः ।

चेष्टादि ॥ एवं चेष्टालिप्यक्षरादिक्रमप्यभिप्रायवर्णविशेषाद्यविनाभूतमनुमानमेव । चेष्टायां तु वरदनारायण-भट्टारकैरेवमुक्तम्—

* शाब्दस्य व्यवहारस्यानुकारश्चेष्टयाऽपि हि । क्रियते शाब्दविज्ञानयोगिनां स्वार्थबोधिका ॥

अनादिव्यवहारेषु चेष्टा विज्ञातशक्तिकाः । बोधिकाः स्युर्यथाऽऽध्यक्षमिति चेद्भवतो मतम् ॥

चेष्टा गिरो वा स्वीकार्याः परप्रत्यायनाय हि । अनादयो गिरामेवानादिना [ज्ञायते स] ज्यायसी तदा ॥

चेष्टा सामयिकी शाब्दव्यवहारानुसारिणी । अस्यैवं बोधिकेत्येवं भरताद्यागमे स्थिता ॥

दृश्यतेऽनादिराम्नायोऽस्मर्थमाणप्रणेतृकः । इत्यादि ।

तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्—* व्युत्पन्नबोध्यबोधकनियमं चेत् चेष्टितं शाब्दम् । अनियतमपि सहदृष्ट्या स्मार-कमिति न पृथगोष्टव्यम् इति । लिप्यक्षरेषु [च हि] तु अयं गकारः अयं घकारः इति वर्णात्मना ज्ञानमप्रमाणमेव । एतेन चिह्नेनेदमक्षरं जानीहीत्यभिप्रायेण लिप्यक्षरसंबन्धग्राहकाणां प्रवृत्तिः । ततश्च व्याप्तिसिद्धिः । एषा लिपिरेत-द्वर्णविशेषाभिप्रायपूर्विका, भ्रमादिरहित [वर्णप्रत्ययव] वर्णाभिप्रायवत्पुरुषलिखितैतलिपित्वात्, संप्रतिपन्नव्युत्पत्तिकाललिपि-वत्, इत्यादिरूपः प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥

प्रतिभा ॥ यत्तु प्रतिभायामुक्तं तत्त्वरत्नाकरे—

* ननु च प्रतिभा काचिद् यथार्था मान्मिष्यताम् । बाह्यार्थनैरपेक्ष्येण बाह्यज्ञानक्षमाऽस्तु सा ॥

विशिष्टकालपुरुषाद्यपेक्षोत्कर्षसंभवा । सत्यम्, कालादिभेदस्तु दुर्विवेचोऽस्मदादिभिः ॥
सन्नप्यसौ व्यवहृतौ नोपयोगीत्युपेक्ष्यते । प्रतिभायाः फलं दृष्टं यदा प्रामाण्यनिश्चयः ॥
त[दा]दन्यतः कृतार्थत्वात् प्रेक्ष्यते न परीक्षकैः । पुण्येषु पुरुषेष्वेवा भृष्टं सत्यदर्शिनी ॥
तस्मात् पतञ्जलिः प्राह प्रतिभा चेति तां प्रामाम् ॥ इति,

तदपि प्रागुक्तयोगिप्रत्यक्षविशेषविषयमेव । नन्वेवम्, तदपि प्रमाणत्रित्वं चतुष्टुं वाऽनुपपन्नम्, प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण द्वित्व-
स्यैव युक्तत्वात्, इति चेन्न, अतिप्रस[ङ्गत्वात्]ज्ञात् । तथा हि—

बहुष्वेकैकमुद्गत्य तदन्येष्वैकराश्रयतः । द्वैधकलसौ घटादावप्येवमेव प्रसज्यते ॥
अनुमानानुमानत्वशब्दाशब्दविभागतः । प्रमाणद्वित्वमेवं ते वद किं वा न रोचते ॥
प्रत्यक्षस्य तदन्याभ्यां वैजात्यग्रहणाद्यदि । तयोरपि स्वैतराभ्यां वैजात्यं स्फुटमेव नः ॥
अतोऽक्षलिङ्गशब्दाग्न्यासाधारणनिदानतः । उपलक्ष्यं प्रमात्रित्वं चतुष्टुं वाऽपि संस्मृतेः ॥
स्पष्टमस्पष्टमिति च जैना यद् द्वैधमूर्चिरे । तत् प्रत्यक्षपरोक्षत्वविभागान्न विशिष्यते ॥
अतो न तावति द्वैधे साधिते विवदामहे । परोक्षस्यैकमानत्वं दुर्वचं भेदसाधनात् ॥
नन्वध्यक्षेऽपि भेदोऽस्ति बाह्यान्तरविभागतः । दिव्यादिव्यतया चक्षुःश्रोत्रादिभिदयाऽपि च ॥
तद्वत् परोक्षस्यैवस्य प्रमाणस्य विभागतः । अनुमानागमभिदा कथं नाभ्युपगम्यते ॥
दत्तोत्तरमिदं किंच दृष्टमेतच्छ्रुतं त्विदम् । एतत्त्वनुमितं चेति लोकोक्तिरिह साक्षिणी ॥
यतः कुतश्चिद् वैधर्म्यं साधर्म्यमपि केनचित् । सर्वत्र सुलभं काममिहापि परिगृह्यते ॥
अतः स्मृत्यनुभृत्याग्न्यविभागादपि नोचितम् । प्रमाणद्वित्वमित्येवं प्रागुक्तैव सुपद्धतिः ॥
त्रिविधोऽनुभवश्चैव तन्मूला च तथा स्मृतिः । इति षोढा विभागे तु न विमन्यामहे वयम् ॥
अनुभूतिविभागेन तन्मूलायाः स्मृतेरपि । विभागस्य गनार्थत्वाद्वैकराश्यमुदाहृतम् ॥
अतो हि तस्यास्तन्मूलेष्वन्तर्भावविवक्षया । प्रमाणवर्गं त्रित्वेन प्राञ्चः केचिद्विचिञ्चते ॥

एवमन्यदपि चिन्त्यम्, इति । ननु अनेन किं प्रमाणचिन्ताङ्गेशन ' अविमृश्यापि प्रमाणवर्गमुपलम्भान्वयन्यतिरेकादि-
वशात् पश्चादीनामिव मनुष्यादं(नामपि लौकिकेष्वर्थेषु पृथक्निवृत्तितत्प्रयोजनादिकं निरुपद्रवं सिध्यति । अलौकिकेष्वपि
तत्तद्विधायकैस्तदनुग्राहकैश्च कल्पसूत्रादिभिश्चरितार्थधियां किमनेन पिष्टपेपणादिकल्पेन वृथा विमर्शनेति चेत्, मैवम् ;

अवकाशोपरोधाय तत्रोपप्लवमिच्छताम् । अविपर्याससिद्धयै च वि[चिन्त्या] शोध्या मानपद्धतिः ॥
प्रतिसंधाय च फलं प्रारम्भाहिकदर्शितम् । साध्यप्रमेयमंगुद्धयै साङ्गे माने परिश्रमः ॥
प्रत्यक्षितसमस्तार्थैर्योगीन्द्रैरपि लङ्घ्यते । प्रमाणप्लवमा[रुह्य]लम्ब्य तत्त्वविप्लवसागरः ॥

तस्मादुक्तरीत्या शुद्धिः कर्तव्येति ॥

शुद्धन्यायनिषेविता श्रुतिशिरःशुद्धान्तसिद्धान्तिनी भद्राणां प्रतिपादनाय भजतु प्रत्यक्षतामक्षताम् ।

पत्यौ नित्यरमे समं करुणया पातिव्रतीं बिभ्रती सर्वग्रन्थविमोचनी भगवती सा मे समीची[म, स्मृ]कृतिः ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ स्मृत्यध्याये द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ समाप्तश्च स्मृत्यध्यायः ऋतुर्थः ॥

॥ अथ प्रमेयाध्याये प्रथममाहिकम् ॥

एवं सपरिकरं प्रमाणं विशोधितम् । अथ प्रमेयं प्रदर्शयामः । तत्र यत् पुनः षट्सप्तादिरूपेण पदार्थान् विभज्य वैशेषिकादयश्चिन्तयन्ति, तन्न साक्षादपवर्गाङ्गमिति तैरेवाभ्युपेतम् । अपि च—

विद्यमानपरित्यागादसतां च परिग्रहात् । व्यामोह[न]ना विमर्शास्ते बहिष्कार्या मुमुक्षुभिः ॥

सावान्तरविभागेषु तत्तच्चिन्ताश्रमेष्विह । अविमतराय दिङ्मात्रं दोषाणामभिदग्धहे ॥

पदार्थाः ॥ यत् तत्राहुः—* अभिधेयः पदार्थः । स च भावाभावभेदेन द्विधा इति, तत्रावत् *असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेःशब्दान्तराच्च इत्यारम्भणाधिकरणसूत्रेणाभावस्य पराभ्युपगताभावाभावस्येव भावान्तरत्वसमर्थनात् प्रतिक्षिप्तम् । यदपि च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायरूपेण भावरूपाणां पदार्थानां षोढा परिसंख्यानम्, तदपि वैशेषिकाधिकरणे * समवायाभ्युपगमाच्च साग्यादनवस्थितेः इति सूत्रकारैरेव समवायाख्यपदार्थान्तरदृष्टेण परास्तम् । अभावतदधिकरणयोर्विशेषणविशेष्यभावसन्निधिविशेषादिशब्दवाच्यसंबन्धान्तरानुमानमपि समवायदृष्टेणच्छाययैव दृष्टितमेव ॥

विशेषः ॥ यश्चान्योन्यमत्यन्ततुल्येषु मुक्ता[त्मा]दिषु मिथो व्यावृत्तधीजननाय द्रव्यत्वादिहेतुना विशेषाख्यः पदार्थः कल्प्यते, सोऽपि तुल्यन्यायतया सूत्रकारैर्दृष्टितप्राय एव । *महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् इत्यनुपपन्नपरमाणुद्व्यणुकादिप्रक्रिया [तिदेशेन] निदर्शनेनान्येषामपि तदभ्युपगतानामनुपपन्नत्वस्य सूचितत्वाच्च । अपि चान्त्येषु द्रव्येषु तावज्जातिगुणादिभिरेव व्यावृत्तधीः सिध्यतीति नित्येषु हि विशेषोऽन्यः कल्प्यते ; यथाऽऽहुः— *नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्याविशेषा इति, तथाऽपि वेदान्तिभिर्दिवसंज्ञकविभुषदार्थान्तरानभ्युपगमादाकाशस्य च कार्यत्वादिश्रुतेः प्रकृतिविकारभूतपृथिव्याद्यंशविशेषातिरिक्तपरमाणुजालप्रतिक्षेपात् तथाविधपरमाणुनां चावस्थाप्रवाहस्यानाद्यन्तत्वान्न तत्र विशेषवल्गुतिः । ततः कालात्मानौ परिशिष्येते । तत्रापि चेतनानां न कालतत्त्वमात्मतया भाति ; क्षणलवाद्यवस्थापरंपरायोगित्वपराक्त्वाचेतनत्वादिभिरेव तस्मात् स्वेषां स्वैभ्यश्च तस्य व्यावृत्तधीसंभवान् । अन्यथाऽन्येनापि कल्पितेन तदसंभवप्रसङ्गात् । अतः आत्मपरिशेषे तत्रापि जीवेश्वरयोरणुत्वविभुवनियाग्यत्वनियन्तृत्वाधेयत्वाधारत्वशेषत्वशेषित्वशरीरत्वशरीरित्वादिभिरनेकविधैर्धर्मभेदैर्व्यावृत्तधीसिद्धौ किमन्येन विशेषेण ? तदत्यन्तसाम्यवत्सु मुक्तेषु नित्येष्वपि हि तत्साम्यभ्यैव संरक्षणाय धर्मग्राहकसिद्धा यावदात्मभाविनस्तेते विशेषा न परित्यक्ताः । न चेश्वरद्वैतम् ; येनेश्वराणां मिथो व्यावृत्तप्रतीत्यै विशेषं कल्पयिष्यामः, एकस्यैव सर्वदेशकालेष्वेकातपत्रतया सर्वश्रुतिसिद्धत्वात्, अस्यैव च सामान्यशब्दैर्विशेषशब्दैश्च रूढितो योगतस्तत्तद्भ्रुविशिष्टत्वादिना च तत्तत्प्रकरणानुगुणं शारीरके प्रतिपाद्यत्वस्थापनात् । जीवेष्वपि बद्धानां मिथो भेदस्तत्तत्सुखदुःखधीच्छावैचित्र्येण व्यक्तः । बद्धमुक्तयोश्च किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभिः, मुक्तानां नित्यानां च विशुद्धेरादिमत्त्वानादिमत्त्वाभ्यामेव विभक्तधीसंभवः । मुक्तदशायां नित्येभ्यः किं वैषम्यमिति चेत्, किं तेन ? प्राक्तनेन तत्तदात्मवर्तितया प्रत्यक्षितेन गुणादिभेदेन तदन्यव्यावृत्तधीसिद्धेः । सिद्धैरपि तद्यवहारे प्राक्तनोपाधिभेदैरेव तत्तत्प्रमाणप्रमितैः प्रतिसंहितैः सर्वनिर्वाहात् । एतेन मुक्तानां मिथो विभक्तबुद्धिरपि निर्व्यूढा ; न हि तेषामेकरूपः प्राक्तनः संसारः ; विषमविपाकसमयानाद्यसंख्यातकर्मप्रवाहवैचित्र्यप्रतिनियतदेशकालस्वरूपसुखदुःखतत्कारणादिसंततरेव मिथो व्या-

वर्तकत्वात् । तदतद्विभागो हि तत्कालवर्तिनैव धर्मेणेति न नियमः, अतत्कालवर्तिनाऽपि तन्निष्ठतयोपलभ्यमानेन तत्सिद्धेः ; न ह्यतीतः संसारो मुक्तात्मस्वरूपमुपलभमानैर्नोपलभ्यते, उपलभ्यमानो वाऽन्यनिष्ठः प्रतिभाति । अथ नित्येषु मिथः का वार्ता ? साऽपि कुशलैव । तेषामपि हि सत्यसंकल्पानां विचित्राः संकल्पेच्छादय ईश्वरस्यैवानियतदेशकाल-विषयापर्यनुयोज्यसामग्रीका अनाद्यनन्तसंतानवन्तः सन्तीति किमन्येन विशेषेण ? अपि च यद्दर्शने यत्र यदारोपो न भवति स हि तस्य ततो भेदः । स एव च विशेषः । स चेत् स्वरूपभूतोऽहंत्वमादिरूपेण भातः परारोपं प्रतिरुन्ध्यात्, कस्ततोऽन्यस्ततो विशेषस्तस्य ? एवमनभ्युपगमे विशेषकल्पसावपि का गतिर्वैशेषिकस्य ? स्वपरनिर्वाहकास्ते विशेषा इति चेत्, किं त एव ? अपिच पृथक्त्वे विद्यमाने किं तैर्विशेषैः ? पृथक्त्वम्यैकजातिसंगृहीतत्वान्न ततोऽपि व्यावृत्तधीरिति चेत्, तर्हि ततो न क्वचिदपि स्यात् । विशेषेष्वपि वा विशेषत्वाक्रान्तेषु कस्ते निस्तारः ? विशेषत्वं नाम जातिर्नास्तीति चेत्, किं तत् ? उपाधिरिति चेत्, किं ततो न संग्रहः ? तथा सति क्वचिदपि तन्निबन्धनानुवृत्तधीभङ्गप्रसङ्गात् । एव-मन्योन्याभावेनापि गतार्थना दुस्तरेति परास्तः पराभिमतविशेषः ॥

सामान्यम् ॥ सामान्यमपि परोक्तं सूत्रकारैरेव निरस्तप्रायम् ; तथा हि- *तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्या-दिभिः सूत्रैः कार्यदशायामुपादानस्यावस्थान्तरापत्तिमात्रमेव, न पुनः पराभिमतमवयव्याभ्यं द्रव्यमस्तीति समर्थनात् घटाद्यव-यव्यभावे तदाश्रितघटत्वादिस्वामान्यमवयविसमवेततयाऽभ्युपगतगुणादयन्तदुभयारम्भप्रक्रियाजालं च निर्मूलितम् । यच्चोपा-दानस्य घटत्वादिरूपमवस्थान्तरं संयोगविशेषादिरूपम्, तन् परैरपि कार्यतयाऽभ्युपेतमुपलम्भादिभिश्च तथैव सिध्यतीति न तत्रापि नित्यत्वकल्पनावकाशः । ततः सर्वेषां द्रव्याणां स्वरूपतोऽनाद्यनन्तत्वात् कार्यद्रव्यत्वात्मत्वादिमात्रमेव शिष्यते । गुणेषु नित्येष्ववस्थारूपेषु चानुवृत्तप्रत्ययनिमित्तं किमिति चिन्त्यम् । तत्रैवं भाषितं शारीरकाद्ये- * संस्थानातिरेकिणो-ऽनेकेष्वेकाकारबुद्धिबोध्यस्यादर्शनात्, तावन्नैव गोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेः, अतिरेकवादेऽपि संस्थानस्य संप्रतिपन्नत्वाच्च संस्थानमेव जातिः । संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयमिति । एतदुक्तं भवति—किं संस्थानातिरिक्तं सामान्यं विविक्तस्फुटप्रत्यक्षाध्यवसायभेदादर्जाक्रियते, उतोपपत्तिवलादिति ; नाद्यः, असिद्धेः ; नान्त्यः, अन्यथासिद्धेः । अनिरिक्तसामान्यमभ्युपगच्छतोऽपि हि तदुपलक्षणं संस्थानमिदं दृष्टं च । प्रतिव्यक्तिनियतं संस्थानं कथमनुवृत्तप्रत्ययकारणमिति चेत्, कथं वा तज्जातीयस्य लक्षणं भवति ? अनुवृत्तजात्यन्तरसंगृहीतोपाधिरूपतयेति चेत्, तावन्नैव गवादिव्यवहारसिद्धौ किमन्येन ? तथाऽप्यन्ततोऽनुवृत्तं सामान्यं क्वचिदभ्युपगन्तव्यम्, यत्रानन्यथासिद्धिः ; अन्यथोपाधिसंग्रहस्याप्यसंभवादिति चेत्, तवापि वा तत्र सामान्यमुपलक्षणेन संगृह्यते न वा ? पूर्वत्रान्यथासिद्धिरनव-स्थितिश्च । उत्तरत्र नियामकादर्शनाज्जातेराश्रयव्यवस्था न स्यात् । व्यावृत्तानामपि स्वभावन एव कासांचित् व्यक्तीनां तद्यज्ञकत्वनियतिरिति चेत्, स एव स्वभावः किं न व्यवहारं नियच्छेत् ? निर्विषयः कथं व्यवहारः स्यादिति चेन्न, तासामेव व्यक्तीनां विषयत्वात् । व्यावृत्तानामनुवृत्तव्यवहारविषयत्वे सर्वत्र विषयव्यवस्था भज्येतेति चेत्, व्यावृत्ताना-मनुवृत्तव्यञ्जकत्वे सर्वत्र तद्यक्तिः किं न स्यात् ? संबन्धासंबन्धाभ्यां नियमादिति चेन्न, संबन्धस्यापि समवायान्नः सार्वत्रिकत्वाभ्युपगमात् तत्राप्यभिव्यक्तिप्रतिनियमस्य मृग्यत्वात्, नानासमवायवादेऽपि व्यक्तिस्वभावनियमस्य दुस्त्यज-त्वात् । तथाऽपि दृष्टैकगोव्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरे सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानं कथं स्यात् ? अयं गौरित्येकव्यक्तौ व्युत्पादितश्च कथं व्यक्त्यन्तरेऽपि तच्छब्दवाच्यतां प्रतीयादिति चेत्, तवापि वा कथम् ? एकधर्मसमवायादिति चेत्, तेनैव धर्मेण

स्वतो मिलितस्य समवायस्यैकस्यैव नित्यं सर्वत्र वृत्त्यभ्युपगमेन सर्वत्र सर्वव्यवहारसङ्करप्रसङ्गात् । कासांचिदेव व्यक्तीनां तद्व्यञ्जकत्वस्वाभाव्यात् व्यवस्थोक्तिरिति चेत्, तर्हि तासामेव व्यक्तीनां प्रतिसन्धानव्यवहारयोर्विषयत्वमस्तु । तथा सति भ्रान्तत्वं तयोः स्यादिति चेन्न, तद्व्यक्तित्वेन प्रतिसन्धानादेरभावात् ; अपि तर्हि तथात्वेन व्यक्तिस्वरूपातिरिक्तं तथात्वं नामान्तरेण जातिरेव स्यादिति चेत्, तज्जातिव्यञ्जकं तत्तदेकव्यक्तिस्वरूपातिरिक्तं किं न जात्यन्तरं स्यात् ? उपाधिविशेष एवायं प्रतिनियताश्रय इति चेत्, एवं तर्हि प्रतिनियतप्रतियोगिकं स्वभावनियतं परस्परस्मारकत्वमुपजीव्य तज्जातीयतया प्रतिसन्धानव्यवहारोपपत्तौ किमन्यकल्पनेन ? तत्स्मारकतदितरविभागः कुतस्त्य इति चेत्, तद्व्यञ्जकतदितरविभागस्ते कुतस्त्यः ? दर्शनादर्शनायत्त इति चेत्, तुल्यम् । संबन्धसादृश्ययोरभावे कथं स्मारकत्वमिति चेत्, तयोर्वा कथम् ? सदृशसहानुभूतदर्शनस्य संस्कारोद्बोधकत्वादिति चेत्, तदपि कुतः ? कार्यदर्शनात् कल्प्यत इति चेत्, तुल्यम् ; अन्यथा [संबन्धसादृश्ययोरेकमुपादाय] संबन्धं सादृश्यं वैकमुपादाय तदन्यस्य कथं स्मारकत्वमिति चोद्यस्य दुर्वारत्वात् । न चात्र सादृश्यं नाङ्गीकुर्मः, सौसादृश्यरूपत्वाभ्युपगमात्सामान्यस्य । नामान्तरेण पराभिमतजातिस्वीकार इति चेत्, व्यावृत्तानां संनिवेशादीनामेव प्रतिनियतप्रतियोगिस्मारकस्वभावतया सादृश्यरूपत्वात् । गवयादेरपि तर्हि गोजातीयत्वादि-प्रसङ्ग इति चेन्न, सादृश्यसौसादृश्यविभागस्य सांप्रत्ययिकस्य सर्वमम्भनत्वादिति । एवं सामान्यादिषु सूत्रकारादिभिर्निरस्तेषु परिशिष्टा द्रव्यगुणकर्मरूपाश्चः पदार्था इति केचिदाचार्याः ॥

कर्म ॥ अन्ये तु मन्यन्ते—यथा तत्प्रतीतेरन्यथासिद्धतया ते पदार्था भाष्यकारादिभिर्निरस्यन्ते, तथा कर्मापि, इति, ये तावदिह सर्वत्र सूर्यपरिस्पन्दादिवदप्रत्यक्षं कर्म फलानुमेयमिच्छन्ति । तत्र यथा सामग्र्या कर्मणः सिद्धिरभिमता तथैव दृष्टं कर्मफलं साध्यताम्, किमन्तरा कल्पितेन कर्मणा ? तथाऽपि चेत् क्लृप्तिः, अन्यत्रापि कालविप्रकर्षादर्शने-ऽपि सामग्रीकार्ययोर्मध्ये अन्यस्य क्लृप्तिप्रमङ्गः ; तथैव च तत्रापीत्यनवस्था स्यात् । ये च प्रत्यक्षं कर्मेत्याहुः, तैरपि नूनं कर्मफलत्वेनाभ्युपगतसंयोगविभागातिरिक्तं निपुणनिरीक्षणेऽपि नोपलभ्यत इति मन्यामहे । चलतिप्रत्ययोऽपि हि तावतैव चरितार्थः । न च वाच्यं यावत्संयोगं चलतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति, पूर्वदेशविभागपूर्वकदेशान्तरसंयोगप्रथमक्षणविषयत्वात् तत्प्रत्ययस्य । ततएव ह्युत्तरका[ल]ले संयोगे वर्तमानेऽप्यचलदिति भूतानुमन्धानमुपपन्नम् । ननु प्रवाहमध्यस्थिते स्थाणौ पूर्वसलिलस्कन्धवियोगः उत्तरसलिलस्कन्धयोगश्च दृश्यते, न च तत्र चलत्वमिच्छामः । व्योमादय एव स्थिरदेशत्वेन विवक्षिता इति चेन्न, प्रवाहस्य ततो विशेषादर्शनात् ; लौल्यं विशेषः इति चेत्, तर्हि संयोगविभागातिरिक्तं लौल्यरूपं कर्म प्रत्यक्षमिति कथं तदपहवः ? इति । तत्राऽहुः—या नाम कर्मसामग्री त्वयेप्यते सा तत्कर्मफलनयाऽभिमतं संयोगविशेषमुत्पादयन्ती नियतस्वभावमेव तमुत्पादयति । अत एव संयोगोऽनेकनिष्ठोऽपि सन् क्वचिच्चलतिप्रत्ययं क्वचित् संयोगमात्रप्रत्ययं च जनयति, यथैक एव समवायो गुणगुणिभ्यामविशेषेण स्वतो मिलितोऽपि सन् क्वचिदाश्रय-प्रत्ययं क्वचिदाश्रितप्रत्ययं च जनयति, न ह्याश्रयभाव आश्रितभावो वा समवायस्वरूपातिरिक्तः, तद्वदिहापीति । वयं तु ब्रूमः—अप्रत्यक्षकर्मवादस्तावत् प्रागुक्तदृष्टादयुक्तः । प्रत्यक्षं तु कर्म स्वरूपतो दुरपहवम् । तत्र भाष्यादिष्वतिरेक-विधिनिषेधादर्शनादर्थान्तरविरोधाभावाच्चोदासितव्यमिति । इदं तु मन्यामहे—अतिरेकेऽपि गुणवर्गाच्च राश्यन्तरं कर्म, विभाजकाभावात्, स्वेच्छाकल्पितविभाजकस्य सर्वत्र सुलभत्वेन यथाभिमतमेकं गुणमुद्धृत्य[मयं वाऽङ्गीकृत्य] राश्यन्तर-कल्पनप्रसङ्गात्, गुणावान्तरवैचित्र्यस्य गुणत्वविरोधाभावात् । अतो द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः इति ॥

गुणाः ॥ तत्र चात्मगुणतयाऽभिमतेषु **सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाः** पञ्च तत्तदुत्पादकतयाऽभिमनबुद्धिविशेषानतिरिक्त्वा **वेदार्थसंग्रहे** समर्थिताः । धर्माधर्मौ विहितनिषिद्धक्रियासाध्यतयाऽभिमतावाज्ञावतो राज्ञ इव सर्वप्रशासितु-रीश्वरस्यानुग्रहनिग्रहाख्यबुद्धिविशेषरूपौ **भाष्यादिषु** बहुषु प्रदेशेषु प्रपञ्चितौ । यः पुनः संस्कारः स तावद्बुद्धिविशेषात्म-
[को युक्तः] नोक्तः, न च तत्प्रयुक्तः; ततश्चिरनष्टविप्रकृष्टाकारे व्याप्यदर्शनात्, वासनानुवृत्तेश्च वाचनिकत्वात् । यद्यपि * इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे इत्यादिगीताश्लोकेषु **भाष्यकारैर्वासनाया** इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनाज्ज्ञानवासनाविशेषातिरिक्त्वा कर्मवासना नास्ति । तथाऽपि ज्ञानवासना दुरपहवा, ततश्च तदाश्रयमात्रं विचार्यम्, तत्र धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वं **न्यायतत्त्वात्मसिद्धिभाष्यादि**सिद्धमनुसरतां तन्निष्ठस्मृत्याख्यविकारोत्पादकः संस्कारोऽपि तन्निष्ठः प्राप्तः; अन्तरङ्गत्वादवाधाच्च । ये तु परपरिभाषामनुसरन्तस्तदनुगुणं तस्य गुणत्वं गृह्णन्ति, तेषामात्मन्येव संस्कारः इति विशेषः । न च बुद्धेर्नित्यत्वं सङ्कोचविकासादिदशाभेदं चाभ्युपगच्छद्विरद्रव्यत्वं तस्याः सुवचम्; अवस्थान्तरयोगित्वमेव ह्युपादानत्वम्; तदेव हि द्रव्यलक्षणम् । तथाऽपि न गुणत्वहानिः; अपृथक्मिद्धविशेषणत्वातिरिक्तगुणत्वादर्शनात्, कर्म[त्व, कर्तृ]-व्यतिरिक्तजातिमात्राश्रयत्वादिरूपगुणलक्षणसङ्केतम्यास्माभिरनादरणात् । न च द्रव्यस्याश्रितस्वभावत्वलक्षणमापृथक्मिद्धविशेषणत्वं विरुद्धम्, अवयविनि युष्माभिरपि स्वीकरणात् । यथा च द्रव्यत्वविशेषणत्वादिभिर्न विरोध इष्यते, एवमत्रापि, उपलम्भयुक्त्यादेः समानचर्चत्वात् । अतो ज्ञानं द्रव्यम्, तदवस्थाविशेषास्त्वद्रव्याणीति संस्काराख्यविकारस्थितिरपि तत्रैव युक्ता । वेगाख्यस्तु संस्कारमनुत्पादकत्वाभिमतकर्मविशेषानतिरिक्तो न दृश्यते, न च युज्यते । स्थित-स्थापकं तु कर्मनिवृत्तावपि तदविनाभूतमयोगविशेषत्वं वक्तुं युक्तम् ॥

पाङ्गुण्यम् ॥ ये च भगवतोऽनन्ता मङ्गलगुणाः प्रकौर्यन्ते, ते सर्वेऽपि पाङ्गुण्यविततिरूपा इति संमतम् । यथाऽऽहुः—* तवानन्तगुणस्यापि पडेव प्रथमे गुणाः । यैस्त्वयेव जगत्कुक्षावन्येऽप्यन्ननिर्वेशिताः ॥ इति । षट्सु च गुणेषु वलं धारणसामर्थ्यम्; ईश्वर्यं नियमनशक्तिः; विकारहेतुष्वप्यविकृतत्वं वीर्यम्; तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम्, अन्यानपेक्षता वेति । लक्षितानां चतुर्णामितिमथने ज्ञानशक्तिविततिरूपत्वं व्यक्तम् । न च ज्ञानशक्त्योरप्येवं मिथोऽन्तर्भावः शक्यः, अज्ञेष्वपि द्रव्येषु शक्तिदर्शनात्, अशक्तेष्वपि ज्ञानदर्शनात् । अत एव ज्ञानविशेषः शक्तिरित्यपि निरस्तम् । शक्तिविशेषस्तु ज्ञानं स्यादिति चेत्, कोऽसौ शक्तिशब्दार्थः? विलक्षणो गुणविशेषः **प्राभाकरादि**नयेन पदार्थान्तरं वेति चेत्, न तर्हि ज्ञानस्य तद्विशेषता सिध्येत् । अथ कार्योपयुक्तविशेषणमात्रं शक्तिरिति सर्वप्रयोगानुगतं पश्यसि, तदा न केवलं ज्ञानस्य, अपि तु सर्वस्यैव शक्तित्वं प्राप्तम्, सर्वस्यापि प्रधानकारणतयाऽभिमते कस्मिंश्चिद्विशेषणत्वेनावस्थानात् । नन्वेवमुदयनादीनामिव स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्त्यभावः प्रसक्तः इति चेत्, अनन्यथासिद्धयुक्तवशादागमबलाद्वा तत्सिद्धेः । तच्छब्दस्तु विवक्षाविशेषात् स्यादिति ब्रूमः । शक्तिसमर्थनसंरम्भश्चाचार्याणां **न्यायकुलिशे** निपुणमनुसन्धेयः । शक्तिमात्रकारणादिवादाश्च बाह्यानामुपलम्भयुक्त्यासागमादिविरहादनादरणीयाः । सा चेदुपादानं, सूक्ष्मं द्रव्यमेवासौ स्यादिति न विवादः ॥

अथ **अचिद्रव्यविशेषगुणान्** पश्यामः ॥ तत्र शब्दादयः पञ्च तत्तद्भूतवर्तिनः प्रत्यक्षादिवलादभ्युपगताः । **सत्त्वरजस्तमांसि** च शास्त्रानुसारेण । **संयोगश्च** प्रत्यक्षादिसिद्धः । नैरन्तर्यमात्रमेवायमिति चेत्, तत् किं द्रव्यस्वरूपम्? उतागन्तुरवस्थाविशेषः? नाद्यः, नित्यत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, नामान्तरेण तदभिधानात्, इति । **विभागपृथक्त्वे तु**

अभावोक्तन्यायेन दूषणीये । परत्वापरत्वे अपि सुखादिच्छायाया ; न हि तत्तदुपाध्यवच्छिन्नदेशकालविशेषसंबन्धातिरिक्ते परत्वापरत्वे पश्यामः । तत्कल्पने च प्राक्त्वप्रत्यक्त्वादयोऽपि हि बहवो गुणास्तुल्यन्यायाः कल्प्याः स्युः । एवं सदसद्गुणप्रदर्शनप्रक्रियया संख्यापरिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां तत्त्वमवसातव्यम्, इत्यद्रव्येष्वेषा दिक् ॥

अथ द्रव्याणि विमृश्यन्ते ॥ तत्र तावत् कौमारिलाभिमतविभुशब्दाख्यद्रव्यवादः शब्दस्याचिदवस्थाविशेषत्वेन श्रुत्यादिसिद्धत्वान्निराकार्यः । आत्मसिद्धौ तु शब्दस्य धर्म्यतिवर्तित्वगतिमत्त्ववादस्तदाश्रयभूतावयवद्वारेणेति नेतव्यः । यत्तु—* तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् । प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥

इत्याहुः, तदेतत् द्रव्यं तावद्भ्युपगच्छामः ; तथा ह्युक्तं वरदगुरुभिस्तत्त्वमारे—

* तमो नाम द्रव्यं बहुलविरलं मेचकचलं प्रतीमः केनापि कचिदपि न बाधश्च ददशे ।

अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शाब्दी विजयते निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥ इति । एतेन विर्यति विततानां सूक्ष्माणां पृथिव्यवयवानां कृष्णो गुणस्तम इति पक्षोऽपि प्रतिक्षितः ; साश्रयस्यैव तस्य ग्रहणविरोधाभावात्, गुणमात्रतया च कस्याप्यनुपलम्भात् । स्पर्शरूपरसानां च शब्दगन्धवद्भ्रान्तौ प्रमितौ वा निराधारग्रहणादर्शनाच्च इति । एवं द्रव्यत्वे सिद्धे कृष्णवर्णस्य द्रव्यस्य पृथिवीत्वमेवाभ्युपगन्तुमुचिनम्, *यत् कृष्णं तदन्नस्य इति श्रुतेः । यद्यपि पृथिव्यां पाकविशेषवशात् शुक्रादिरूपं भवति ; तथाऽपि कृष्णरूपं नान्यत्र पाकादपि भवति ; आकाशादिषु नैल्योपलम्भोऽपि हि पञ्चीकरणमूलपृथिवीत्वसंसात् । * आकाशे चाविशेषात् इति सूत्रे भाषितम् * अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शनपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वाच्चाक्षुषत्वेऽप्यविरोध इति । नन्वेवमाकाशमेव द्रव्यान्तरसंसर्गात्नीलं तम इत्युपलभ्येन इति स्यादितिचेत्, न स्यात्, आकाशे तम इति पृथगुपलम्भस्वारस्यात्, द्रव्यान्तरत्वे तु कल्पनागौरवात्, अन्ततोऽत्रापि पञ्चीकरणेन द्रव्यान्तरसंसर्गस्याभ्युपगतत्वाच्च इति । स्पर्शानुपलम्भस्तु इन्द्रनीलालोकदुर्दिनातपादेरिवानुद्भवदेरपि स्यात् । न च पार्थिवरूपस्य सर्वस्यालोकसापेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमः कल्प्यः, करणवैचित्र्यादिव विषयवैचित्र्यादपि व्यवस्थोपपत्तेः । दिवाभीतानां विशिष्टाञ्जनरज्जिताक्षाणां चालोकनिरपेक्षमेव चक्षुषैव पदार्था गृह्यन्ते । आलोकभावमात्रे च तमसि तमोज्योतिषोर्निवृत्तिवचनं च व्याह्रयेत् ; प्रतिनियतनैल्यारोपकल्पनाप्रयासश्च । अनः पृथिवीविशेषत्वं तमसो युक्तम् । पृथिव्यादीनि पञ्च भूतानि मनश्च त्रिगुणद्रव्यपरिणतिविशेषतया श्रुत्यादिसिद्धत्वात् पृथग्द्रव्याणि । तत्र चावयव्याख्यं भौतिकद्रव्यम् * तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः इत्यादिभिः पङ्क्तिभिः सूत्रैर्बुद्धिशब्दान्तरादेरन्यथासिद्ध्याद्युपपादनेन निरस्तम् । * महर्दीर्घवद्वा ह्रस्वरिमण्डलाभ्याम् इत्यादिभिश्च परामिमनः परमाणुः । अनः परिणामविशेषादुपलम्भयोग्यत्वायोग्यत्वादिदशविशेषयोगि प्रकृत्यादिमंज्ञं द्रव्यं विचित्रव्यवस्थिनकमसमष्टिव्यष्टिरूपमवतिष्ठते । दिक्त्वरपि तत्तदुपाध्यवच्छिन्नान्तदेशविशेषा एव, अतिरिक्तकल्पकानां परापरप्रत्ययविशेषादीनामन्यथासिद्धेः । दिगुत्पत्तिश्रुतिश्च तदुपाधिकतन्निर्माहकसृष्ट्योपपत्ता ; अन्यथा द्युपृथिव्यन्तरिक्षादिवर् त्रिगुणपरिणतिविशेषतैव स्यात्, न पृथग्द्रव्यता । न चैवं कालेऽपि प्रसङ्गः, नित्यस्य कालस्य भावत्परिणामादिभिः पृथक्प्रसंख्यानात् । तस्य प्रकृतिपरिणतिविशेषत्वादिपक्षस्तत्पूर्वापरकालवश्यभावात् श्रुत्यादिवरुच्च प्रत्यताः । अस्मिन्गुणरुलत्वात्मा चेति त्रीणि सिद्धानि । ईश्वरस्य तु पृथक्संरूपाने चत्वारि । तस्य हि चेतनत्वादिभिः संप्रहसंभवेऽप्य [नन्तप्रकारात्यन्त] वान्तर-

वैलक्षण्यज्ञापनाय पृथक्संख्यानं प्राचामनादिवाचां च, अन्यथा प्रक्रियान्तरेणाचेतनेष्वपि संग्रहप्रसंगात् । विविक्तं च भगवता पराशरेण—

* परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते । मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तद्व्यतां यतः ॥ इति ।

एवं धर्मभूतज्ञानाख्यमपि द्रव्यमजडत्वाविशेषेऽपि स्पुटतरवैधर्म्यान्तरबलात्पृथग्गणयन्ति । तस्याद्रव्यत्ववादः केषांचि-
न्नाथमुनियामुनमुनिभाष्यकारादिप्रबन्धविरोधात्प्रायः परचित्तरञ्जनार्थः । शुद्धसत्त्वाख्यस्य च द्रव्यान्तरस्य पर-
विग्रहादियाथाश्रयोपदेशप्रवृत्तिरुक्ताद्यासागमसिद्धत्वात् सूक्ष्मत्रिगुणावस्थाविशेषादिपक्षा बहिष्कार्याः । अतः पडेतानि
द्रव्याणि । भोक्तृभोग्यनियन्तृणां सदात्मनैकद्रव्यत्वादिपक्षा अपि निर्विशेषसन्मात्रपक्षवत् व्याघातश्रुतिविरोधादिभिर्बहुशो
भाष्यादिषु निरस्ताः । तत्र त्रिगुणशुद्धसत्त्वे स्वनिरुक्त्यैव लक्ष्ये । क्षणलवाद्यात्मा कालः । अणुर्जाता जीवः । विभु-
स्वीश्वरः । जानातिव्यवहारसाधारणकारणं व्यवहार्यविशेषो मतिः । एवं त्रिगुणकालजीवेश्वरशुद्धसत्त्वमतिरूपेण
पोटा द्रव्यविभागः । एवं प्रमाणमार्थघण्टापथेन द्रव्याद्रव्यरूपप्रमेयग्राममधिजिगमिपतां न कुट्टिवाद्यकल्पितकूट-
युक्तिगर्तनिपात इति ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ प्रमेयाध्याये प्रथममाहिकम् ॥

॥ अथ द्वितीयमाहिकम् ॥

प्रमेयम् ॥ अत्र यद्यपि प्रमाविषयः प्रमेयमिति न्युत्पत्त्या आरोपिताकारव्यवच्छेदार्थ्या अनारोपितरूपं सर्वं
प्रमेयम्, तथाऽपि निःश्रेयसान्तरङ्गतया तदर्थिभिः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयमिह विवक्षितम् । यद्विषयेण भ्रमेण संसारमः,
यद्विषयेण च तत्त्वज्ञानेनापवर्ज्यमिह, तदिह नः प्रकर्षेण मेयं प्रमेयम् । तच्च द्वादशविधमुक्तमाक्षपादे—* आत्मशरीरे-
न्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति । तत्र चेतन आत्मा । स द्विधा- ईश्वरोऽनीश्वर इति ।
जगत्कर्ता ईश्वरः । जगद्व्यापाररहितश्चेतनोऽनीश्वरः । यच्चैतन्यसमानाधिकरणं यद्रूपव्यसद्धं यद्व्यं, तत् तस्य शरीरम् ।
तत् द्विविधं—कर्मजम्, अकर्मजं चेति । आद्यमसदादीनाम् । द्वितीयमीश्वरादीनाम् । सात्त्विकाहङ्करोपादानकं द्रव्य-
मिन्द्रियम् । तदेकादशविधम्—पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चेति । इन्द्रियगोचरा इहार्थाः ; ते च
शब्दादयो गुणाः तद्विशिष्टानि च । अर्थप्रकाशो बुद्धिः । स्मृत्यादिकरणमिन्द्रियं मनः । मनोवाक्कायानां पुण्यापुण्यरूपो
व्यापार इह प्रवृत्तिः । तथाविधप्रवृत्तिहेतवो दोषाः । ते च संग्रहाद्रागद्वेषमोहाः । पूर्वदेहं विहायोत्तरदेहप्राप्तिः प्रेत्य-
भावः । प्रवृत्तिसाध्यं फलम् ; तदेव पुरुषेण प्रवृत्तिफलतयोद्दिष्टं प्रयोजनम् । प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम् । तत्र सुख-
तत्साधनादिकमपि विषसंपृक्तमधुवत् प्रभूतानर्थानुषङ्गित्वात् दुःखमेव मुमुक्षुणा भाव्यमिति तस्यापि प्रतिकूलवेदनीयत्वम् ।
दुःखान्तरकारणासमानाधिकरणा दुःखनिवृत्तिरपवर्गः । स च स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भावपूर्वकसमस्तविभूतिगुणविशिष्ट-
निरतिशयानन्दब्रह्मानुभवगर्भ इति परमः पुरुषार्थः । तत्पूर्वको वा तद्दृशब्रह्मानुभवोऽपवर्ग इति । एतदेव च प्रमेयं सं-
ग्रहाच्चतुर्धा विभज्य केचिदनुसंधते—हेयम्, तस्य निवर्तकम्, हानम्, तस्योपायः इति । ये तु कणचरणादयः षट्-
सप्तादिरूपेण सर्वान् पदार्थान् विभज्य परीक्षन्ते, ते सामान्यविशेषसमवायादीनां पदार्थान्तरत्वप्रतिक्षेपेण निरस्ताः ।
ततश्च द्रव्यगुणकर्माणि त्रीण्येवावशिष्यन्ते । तत्रापि कर्मणः संप्रतिपन्नगुणातिरिक्तत्वक्षेऽपि संस्कारादिगुणान्तर-

विशेषवत् गुणपक्षकक्षीकारात् द्वौ पदार्थौ । तत्र च गुणशब्दस्यापृथक्सिद्धविशेषणमात्रव्युत्पन्नस्य तथाविधेषु केषु-
चिद्देव्येष्वपि वृत्तेर्द्रव्यगुणरूपेण विभागानौचित्यात् द्रव्यमद्रव्यमित्येव पदार्थविभागमाद्रियामहे, ईदृशस्य तु विचारस्याप-
वर्गे परम्परयोपयोगः । मुमुक्षुणां प्रधानतमं तु प्रमेयं विशिष्टं ब्रह्मैकमेवेति मन्वानो भगवान् बादरायणः—* अथातो
ब्रह्मजिज्ञासा इत्युपक्रम्य तदेव सप्रकारं निरूपितवान् ; तत्प्रकारतयैवान्यत् प्रमेयम् । केचित्तु देहात्मविवेकक्रमानुसारेण
* भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा इति श्रुतिप्रक्रियया च त्रिधा तत्त्वं विभज्य चिन्तयन्ति, तत्रापि सप्रकारद्रव्यचिन्तनादद्रव्य-
चिन्ताऽप्यन्तर्भवति । तत्तुल्यन्यायतया कालचिन्ता च । तदभिप्रायेण कालस्य पदार्थविशेषणतयैव समस्तवस्तुप्रतीत्यन्त-
र्भावान्न पृथगस्तित्वादयो वक्तव्याः, न च परिहर्तव्याः । * कालोऽस्ति नाम्नीति व्यवहारो व्यवहर्तृणां जात्याद्यस्तित्व-
नास्तित्वव्यवहारतुल्यः- इति जैननिराकरणसमये भाष्यकारैरुक्तम् । ततश्च ब्रह्मैकमेव तत्त्वमिति वा चिदचिदीश्वरभेदेन
त्रीणि तत्त्वानीति वा पश्यतां न कश्चिद्विशेषः, स्वरूपभेदस्य विशिष्टैक्यस्य चोभयेषामभिमतत्वात् । अत एव---

* प्रधानपुरुषव्यक्तकालास्तु प्रविभागशः । रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावहेतवः ॥

इत्याद्यनुसारेण चतुर्धा पञ्चधा वा विभज्य चिन्तयतां कार्यविशेषैः सह पञ्चपट्सप्तविंशत्यादिसंख्यां निवेशयतां च पूर्वा-
विशेष एव । श्रूयते च---

* तं पडिंशकमित्याहुः सप्तविंशमथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुः ॥ इति ।

प्राप्यं, प्राप्ता, प्राप्त्युपायः, निवर्त्य, फलं चेति केचित्पञ्चधा प्रमेयं परिसंक्षते । संबन्धविशेषेण सहान्ये पौढेति ॥

अथायमपरः प्रवृत्त्यर्थः संप्रहोऽनुष्ठानपरिहारान्तरङ्गः ; तथा हि—हितमहितं च प्रकरणेण मेयम् । तत्र लौकिक-
हिताहितयोरन्वयव्यतिरेकायुर्वेदनीतिशास्त्रादिकं प्रमाणम् ; तदपि योगसाधनभूतशरीररक्षणार्थं मुमुक्षुणाऽपि श्रुतिस्मृत्या-
द्यविरोधेनानुसरणीयम् । अलौकिकहिताहितयोस्तु वेदाः प्रमाणम् । तदुपबृंहणतया स्मृतीतिहासपुराणानि च । यच्च
श्रुतिविहितम्, तदग्विलमपि यथाधिकारं हितम् । यच्च तन्निपिद्धम्, तदग्विलमप्यहितम् । नन्वभिचारादिकर्मणामनर्थ-
हेतूनां क्षुद्रपुरुषार्थसाधनानां च काम्यानां कर्मणां कथं हितत्वम् ? उच्यते ; अधिकारिविशेषमपेक्ष्य हि सर्वो विधि-
निर्षेधश्च ; यथोक्तम्- * त्रैगुण्यविषया वेदाः इति । यो हि सुखं दुःखनिवृत्तिं चेच्छति तस्य तत्साधनमपेक्षमाणस्य
लौकिकेषु साधनेषु प्रवृत्तस्य तेषां निरयादिहेतुभूतानर्थहेतुत्वेन तत्परिहारायानर्थहेतुत्वरहिताः सुखाद्युपायाः प्रतिपाद्यन्ते ।
एवं काम्यकर्माणि पारलौकिकानि दृष्टसजातीयतदधिकफलार्थतया दृष्टानर्थावहसुखप्रवृत्तिप्रतिबन्धौपयिकत्वात् हितान्येव
रागिणाम् । तथा गृहलौकिकान्यपि चित्रादीनि । कारीर्यादीनि तु जगद्धितान्यपि । अभिचारकर्मणोऽपि हिंसादियुक्तस्यापि
स्वरूपतो नानर्थहेतुत्वम्, तदङ्गपशुहिंसादेरग्नीपोमीयादिवद्विधिप्राप्तत्वात् ; अपि तु स्वसाध्येनाप्राप्तविषयवधादिना ।
तदपेक्षया चाभिचारो निषिध्यते । सोऽपि हि क्वचिदवश्यकर्तव्य एव, * पट्स्वनभिचरन् पतेत् इत्यादिदर्शनात् । अतश्च
मुमुक्षोरपि रक्षकक्षत्रियाद्यभावे राक्षसाद्यभिभवे चात्सरक्षणार्थमभिचारः कर्तव्य एव, * सर्वत एवात्मानं गोपायेत् इति
शास्त्रात् ; अन्यथा अहरहरनुष्ठेयस्याप्रयाणादनुवर्तनीयस्य कर्मादेरुच्छेदप्रसङ्गेनोपायानिष्पत्तेर्मोक्षासिद्धिप्रसङ्गात् । वृष्ट्य-
न्नादिदृष्टार्थानि च सर्वाण्युपासननिष्पत्त्यौपयिकतया तत्तदपेक्षायामनुष्ठेयानि । पारलौकिकानि तु तत्फलाभिसंधिविरहेण
कर्मयोगानुष्ठानदशायां नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य कर्तव्यानि । नैमित्तिकानि हि सर्वाणि प्रसक्तानर्थपरिहारार्थतया सर्वहिता-
न्येव । एवं नित्यानि, उत्तरकर्माधिकारार्थत्वादकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थत्वाच्च । अतः श्रुतिविहितं स्ववर्णाश्रमोचितं

सर्वं हितमेव । अत एव हि स्मरन्ति—* शास्त्रं हि वत्सलतरं मातापितृसहस्रतः इति । एवं स्थिते प्रवाहानादिसामग्री-
चक्रवशादनियतसमयसमागतसकलसैद्धान्तिकसमालम्बनीयसुचरितपरिपाकनिवृत्तप्रतिबन्धपरमपुरुषकटाक्षविशेषसमुन्मिषित-
सत्त्वसामर्थ्येन करतलमलकवदालोकितहेयोपादेयविभागस्यानाद्यनन्तबहुविधदुर्विषहदुःखानुपङ्गदृषिताल्पास्थिरसांसारिक-
सुखमयविषमधुविरक्तस्य समस्तदुरितवर्गापवर्गायमाणनित्यनिरतिशयानन्दमुकुन्दचरणारविन्दसेवामकरन्दलम्पटस्य यथा-
शक्ति वर्णाश्रमोचितनित्यनैमित्तिकनिषिद्धपरिहारसहकृतं दर्शनसमानाकारध्रुवानुस्मृतिरूपं भगवदुपासनं हिततमं विहितम् ।
तच्च सदक्षरन्यासवैश्वानरमधुभूमदहारादिभेदेन बहुविधं त्रैवर्णिकसर्वाश्रमसाध्यम् । तस्य च महनीयविषयनिरतिशय-
प्रीतिरूपत्वेन भक्तिशब्दवाच्यत्वम् । अयमेव च परमो योगस्त्रयन्तानुविधायिषु सर्वेषु मोक्षशास्त्रेषु प्रतिपाद्यते ।
यथाऽऽह भगवान् पराशरः—

* आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥ इति ।

स्मरति च भगवान् शाण्डिल्यः—

* ईदृशः परमात्माऽयं प्रत्यगात्मा तथेदृशः । तत्संबन्धानुसन्धानमिति योगः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

तत्र चिदचिद्विवेकादिमात्रे सांग्रह्यमुपकुरुते । यमनियमादिसमाधिपरिकरशोधने योगः । इतिकर्तव्यताविशेषे कर्म-
काण्डादयः । सर्वत्रैव पञ्चरात्रम् ।

निषिद्धकाम्यवर्गेषु व्यर्थानावश्यकेषु च । शमादिविधिरन्यत्र प्रवृत्त्या न विरुध्यते ॥

सोऽयमेवंविधः परमयोगारब्धो धर्मः * मध्येव मन आधत्स्व इति गीयते । तदशक्तस्य,

* अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोति मयि स्थिरम् । अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थाऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥ इत्यादिना प्रीतिपूर्वककर्माणि विधीयन्ते । यः प्रीतिपूर्वभगव-
दसाधारणकर्मण्यपि न समर्थः, तस्य विषयसवैमुग्यजननाय समस्तवैयक्तिकमुग्धशेषित्वेन चिरतरमनुसंहितस्यापि स्वात्मनः
सांसारिकसमस्तसुखसमधिकानन्दस्वरूपमालोकयितुमान्तरचक्षुर्विरोधितमिरपटलपाटनाय ज्ञानकर्मयोगारब्धे द्वे भेषजे ।
तत्रात्मचिन्तनरूपो ज्ञानयोगस्तदालोकनेऽन्तरङ्गभूतः । तत्राप्यसमर्थस्य तदधिकारसिद्धयर्थं कर्मयोगः । तेन तत्र सिद्धा-
धिकारस्यापि शिष्टतया व्यपदेश्यस्यान्तर्गतात्मज्ञानः कर्मयोग एव कार्यः । अन्यथा कृत्वविदोऽप्यस्य ज्ञानयोगाशक्ताकृ-
त्स्ववेदिपुरुषबुद्धिभेदजननमूलमहत्तरदुरितवशेन ज्ञानयोगोऽपि प्रतिबध्येत । तादृशेनैव च कर्मयोगेन मुक्तरत्वादिगुणवता
चिरतरमनुष्ठितेन ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणाप्यात्मावलोकनं सिध्यति । कर्मयोगेऽप्यसमर्थस्तु विकल्मपि कर्मयोगमारभेत ;

* नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

इत्यादिभिर्वैकल्यविच्छेदादिसंभवेऽपि फलाविनाभावादिप्रतिपादनात् । प्रक्रममात्रेणापि प्रसन्नो भगवान् पौष्कल्यमापाद-
यति । सर्वेषु चामीषु पर्वेषु तत्तत्सामग्रीचक्रघटनाय तत्तत्फलप्रदानाय च स एव हि शरणमनुसरणीयः । तथा चामन-
न्ति—* सा काष्ठा सा परा गतिः इति । स एव परमपुरुषो वशीकार्यकाष्ठा परमप्राप्यश्चेत्यर्थः । * तस्य च वशीकरणं
तच्छरणागतिरेव इति भाष्यम् । एवं हिततमस्योपासनस्य दिङ्मात्रं दर्शितम् । फलं चापवर्गरूपं प्रागेव लक्षितम् ।
अन्येषां तु देहविच्छेदमात्रसहस्रयुवतिसंभोगसमस्तालीकविषयविज्ञानसंतानोच्छेदवासनात्यन्तविरामविषयोपरागवैधुर्यनित्यो-
र्ध्वगमनसकल्लोकमस्तकोपरिनिविष्टसाधारणदेहविशेषानुप्रवेशनिरावरणद्वस्वानन्दानुभवस्वातन्त्र्यलाभशिवसारूप्यशिवापत्ति-

चिच्छक्तिपरिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधिनिवृत्तिसकलवैशेषिकगुणोच्छेदप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा देहाद्यतिरिक्तात्मसद्भाव-
बाह्यार्थपारमार्थिकत्वतत्तदागमाप्रामाण्यब्रह्मनिर्विकारत्वनिर्दोषत्वतज्ज्ञानानन्दनित्यत्वादिसमर्थकैः शारीरकपर्यन्तैः शास्त्रैः
प्रतिक्षेप्या इति तत्रतत्र विस्तरं द्रष्टव्यः । इह तु प्रमाणचिन्तायाः परमप्रयोजनं दर्शयितुं प्रमेयस्य संग्रहोक्तिः,
सपरिकरप्रमाणमर्यादाप्रतिपादनपरत्वान्यायविस्तरशास्त्रस्य, इति ॥

स्वातन्त्र्येण मितं मुखतरतया यद्भ्रति जन्तोरिदं सर्वं यस्य विभृतिरित्यवसितं स्वादं व्यनक्ति स्वकम् ।
अन्तःस्वान्तमनन्तनन्दश्रुनिधिर्भेदोदृशां मादृशामाविर्भावयतु स्वयं स भगवानात्मानमात्मेश्वरः ॥

यत्रोदासत जैमिनिप्रभृतयः श्रुत्यर्थचिन्तापराः यस्यां कन्दलयन्ति मन्दमतयः पारिप्लवान् विष्टवान् ।
विश्वेषामिह वेङ्कटेशविदुषा विश्रान्तये वादिनां प्राची नीतिषु पर्यशोधि सरणिः प्रच्छायनिष्कण्टका ॥

शुद्धिं विभ्रति मादृशां भणितयश्चूडान्वये केवलं प्रान्ते मिश्रमभाणि नीतिनिपुणैः किं तेष्वमन्तव्यता ।
युक्तं वर्गयुगे विमृश्य सरघापुष्पक्रमं यौक्तिकैरङ्गीकर्तुमशक्यनिहवगुणग्रन्थो निवन्धो मम ॥

निरूढनिगमत्रये निखिललोकचिन्नामणौ प्रसत्तिमुपसेदुपि प्रणिदधानभावास्पदे ।
रतिं भजति भावना लयमिवोपयाति द्रुतं रमावगुमतीसहाचरितधर्मणि ब्रह्मणि ॥

॥ इति न्यायपरिशुद्धौ प्रमेयाध्याये द्वितीयमाहिकम् ॥

॥ समाप्तश्च पञ्चमः प्रमेयाध्यायः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ न्यायपरिशुद्धिः समाप्ता ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमत्प्रणतार्तिहरचरदपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते ह्यग्रीवाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

॥ श्रीमद्देदान्तदेशिकग्रन्थमाला ॥

कविताकिंकसिंहसर्षतन्त्रम्वतन्त्रश्रीमद्देदान्तदेशिकविरचितम्

॥ न्यायसिद्धाञ्जनम् ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी । वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ जडद्रव्यपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्देङ्कटनाथकः श्रुतिशिरस्तात्पर्यपर्याप्तधीः लब्धार्थो वरदार्यपादरसिकाद्रामागुजाचार्यतः ।

बालानामनिर्वेलमोहपटलावष्टम्भसीददृशां सम्यक्तत्त्वनिरीक्षणाय तनुते सत्तर्कगिद्वाञ्जनम् ॥ १ ॥

सदसद्रूमिकाभेदैस्तत्तत्सिद्धान्तनाटकैः । उपप्लुतम्य तत्त्वम्य शुद्धयर्थोऽयमुपक्रमः ॥ २ ॥

यन्न्यायपरिशुद्धयन्ते संग्रहेण प्रदर्शितम् । पुनस्तद्विस्तरेणात्र प्रगेयमभिदध्महे ॥ ३ ॥

प्रमेयम् ॥ अशेषचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैकमेव तत्त्वम् । तत्र प्रकारप्रकारिणोः प्रकाराणां च मिथोऽत्यन्तभेदेऽपि विशिष्टैक्यादिविवक्षयैकत्वव्यपदेशः, तदितरनिषेधश्च । अन्यथा समस्तप्रमाणसंक्षोभप्रसङ्गात् । इदमेव चैतन्मूलं सामान्यतः प्रमाविषयतया विशेषतः प्रकर्षेण मेयतया च प्रमेयमुक्तम् ।

द्रव्याद्रव्यविभागः ॥ तदन्तर्गतं च सर्वं द्रव्याद्रव्यात्मना विभक्तम् । उपादानं द्रव्यम् । अवस्थाश्रय उपादानम् । अतथाभूतमद्रव्यम् । प्रत्यक्षादिसिद्धोऽयं द्रव्याद्रव्यविभागः । न सौगतादिनयेनान्यतरनिहवः शक्यः । रूपरूपिप्रभृतीनामबाधितानन्यथासिद्धभेदव्यवहारात् । रूपस्पर्शनियताभ्यां दर्शनस्पर्शनाभ्यां तदाश्रयैकार्थप्रतिसन्धानात् । ग्राह्यसङ्घातभावेऽपि ग्राहकयोर्विषयनियमानतिलङ्घनात् । सङ्घातोपाधेश्चैकस्यान्यस्यासिद्धेः । देशकालयोस्तथाभूतयोस्त्वयाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि तदैक्येन संहतावतिप्रसङ्गात् । एककार्यकारणकत्वादेश्चासिद्धेः । सिद्धावतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । एकस्मिन्नेव सन्निकर्षविप्रकर्षादिना पटुपटुप्रत्ययात् वेद्यधर्माधिक्यन्यूनतोऽल्लेखमन्तरेण तयोरसंभवात् । तत्रैवोदयविलयभाजामवस्थानामध्यक्षसिद्धत्वात् । एकक्षणेऽप्येकस्मिन्श्यामत्वयुवत्वाद्यनेकधर्मदर्शनात् । पीतशङ्खभ्रमादौ श्वेत्याद्यनुपलम्भेऽपि शङ्खादिप्रतिसन्धानात् । तस्यैव च तदैव शुक्लतयाऽन्यैरुपलम्भात् । क्षणभङ्गस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ।

सर्वेष्वपि भ्रमेष्वधिष्ठानभूतस्वरूपग्रहेऽपि विशेषाग्रहावश्यंभावात् । तद्रूहेण च भ्रमोपमर्दाङ्गीकारात् । एतेन निर्विशेषैक-
ब्रह्माधिष्ठानविश्वभ्रमवादोऽपि निर्मूलः । नच सहोपलम्भनियमात्नीलतदाधारादेरभेदः; एकसामग्रीवेद्यत्वनियमात्तदुपपत्तेः ।
सहत्वतन्नियमाभ्यां भेदस्यैव स्थिरीकरणेन व्याघातात् । समस्य च सहोपलम्भनियमस्य शङ्कथैत्यादावसिद्धेः । असमस्यापि
गन्धादौ । भास्वराध्वान्ताभास्वरूपाभ्यामनेकान्तत्वाच्च । नच ग्राहकभेदाद् ग्राह्यभेद इव; अन्योन्याश्रयणात् । चक्षुः-
श्रोत्रादिभेदस्य रूपादिग्राह्यभेदोपाधित्वात् । ग्राहकभेदेऽपि च ग्राह्यैक्यप्रतीतेरुदाहृतत्वात्; ग्राहकैक्येऽपि नीलपीतादि-
ग्राह्यभेददर्शनात्, अन्यत्र च तदविशेषात् । अत एव स्पर्शाद्येकद्वित्रिचतुःस्वभाववाध्वाद्यणुचतुष्कवादो निरस्तः । एवं
च वैशिष्ट्यमपि तात्त्विकम्, विकल्पश्चावाधितः प्रमाणमिति सिद्धम् । सम्बन्धानुपपत्त्यादिप्रलापस्तु तर्काङ्गपञ्चकान्य-
तमहान्यादिविध्वस्तः ।

किञ्च— परश्शतपरिक्षोदात्परस्तादपि वादिभिः । उपलम्भबले स्थेयं तदादौ किं न गृह्यते ॥

इदमित्थन्त्वयोः किञ्चिद्यदि केनापि भज्यते । इदं नास्तीति वाचोऽपि भङ्गोऽन्यतरभङ्गतः ॥

विसंवादादिसाध्येषु विकल्पत्वादिहेतवः । व्याकुलाः पक्षहेत्वादिवाधावाधविकल्पतः ॥

अतः सिद्धोऽयं तात्त्विकद्रव्याद्रव्यविभागः ॥

द्रव्यस्थिरत्वनिरूपणम् ॥ तानि च द्रव्याणि स्थिराण्येव । क्षणभङ्गे प्रमाणाभावात् । स हि प्रत्यक्षतः ?
अनुमानतो वा ? नाद्यः, प्रत्यक्षस्य विपरीतरूपत्वात् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण स्थिरत्वस्यैव सिद्धेः । आन्तरियमिति चेन्न,
कारणदोषवाधकप्रत्ययाभावे तत्त्वायोगात् । यौक्तिकवाधेन दोषोऽप्युन्नीयत इति चेत्, केयं युक्तिः ? करणाकरणाभ्यां
सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धभेणाध्यासप्रसङ्गात्मिका, समर्थश्चेत्कुर्यादित्यकुर्वद्दशायामपि करणप्रसङ्गात्मिका वा इति चेन्न ;
सहकारिसन्निधौ कुर्वत्स्वभावत्वस्य, सहकार्यभावप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वादेर्वा सामर्थ्यपदार्थत्वात् । ततश्च समर्थस्यैव करणा-
करणयोः सहकारिसन्निध्यसन्निधिप्रयुक्तत्वादेकत्र समावेशः । ननु तावप्येकस्य कथमुपपद्येते इति चेन्न, तत्तत्सामग्री-
सन्तानप्रतिनियतकालतया तदुपपत्तेः । तत्सामग्रीविशेषसंबन्धासंबन्धयोरपि चोद्यमपरिहार्थमिति चेन्न ; भिन्नकालभावि-
सामग्रीविशेषादेव परिहृतत्वात् । तज्जातीयस्यैव बीजक्षणस्य समर्थबीजारम्भे त्वयाऽप्येतदपरिहार्थम् । तत्पूर्वक्षणस्व-
भावादित्यपि तत एव दत्तोत्तरम् । अन्यथा अनुपलम्भमानानन्तक्षणतत्स्वभावकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेक-
वतामपि सहकारिणामकारणत्वे दुर्निर्वहमुपादानस्यापि कारणत्वम् । यदि च कालभेदभिन्नयोरेव करणाकरणयोः सह-
कारिसन्निध्यसन्निध्योर्वा वस्तुभेदकत्वम् ; देशभेदभिन्नयोरपि करणाकरणयोः सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सहकारिसन्निध्य-
सन्निध्योर्वा तयोर्भेदकत्वप्रसङ्गेन क्षणेऽपि क्षुद्यमानेऽनवधिकभेदप्रसङ्गेन क्वचिदेकं न सिध्येदिति शून्यवादप्रसङ्गः । देश-
भेदे स्वसन्निध्यसन्निधिभ्यामेव तदुपपत्तिरिति चेन्न ; तयोरपि तद्वदेव विरुद्धयोर्भेदकत्वप्रसङ्गात् । परस्परविरुद्धपूर्वापर-
कालसंबन्ध एव एकस्य कथमिति चेन्न ; स्वापेक्षया पूर्वापरत्वस्यासिद्धेः । न हि स्वप्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नकाल-
संबन्धित्वं वस्तुनो ब्रूमः । अन्यापेक्षया पूर्वापरयोरपि कालयोरेतदपेक्षया स्वकालत्वे विरोधाभावः क्षणेऽपि स्वीकार्यः ।
यथा परमाणुद्वयापेक्षया पूर्वापर [र] रीभूतस्यापि तन्मध्येदेशस्य परमाण्वन्तरं प्रति स्वदेशतया न तस्य तत्संबन्धविरोधः ।
अन्यथा पूर्ववत्क्षणोऽपि क्षुण्णः । तथाऽपि पूर्वापरकालयोस्तदुपाध्योर्वा विरुद्धयोस्तेजस्तमसोरिव कथमेकत्र समावेशः ?
अविरोधे तु यौगपद्यप्रसङ्ग इति चेन्न । यौगपद्ये हि तयोर्विरोधः न त्वेकवस्तुसंब [न्धादावपि] न्धे । अन्यथा एक-

ज्ञानसंबन्धेऽपि विरोधप्रसङ्गेन प्रत्यभिज्ञास्वरूपस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । यदि पुनः कालयोः स्वरूपभेदेन तादात्म्यविरोधो विवक्षितः ; तर्हि रूपसंयोरिव नैकवस्तुसंबन्धं प्रतिभन्त्यति । न चैकस्यानेकसंबन्धः क्वचिदपि नास्तीति वाच्यम् । क्षणिकनिर्धर्मकपरमाणवपि पुञ्जदशायामनेकनैरन्तर्यादेरभ्युपेतत्वादिति । एतेन वर्तमानत्वप्रत्ययात्क्षणभङ्गसिद्धिरिति वदन्तोऽपि निरस्ताः । न हि तेन पूर्वापरकालसंबन्धाभावो गृह्यते । न चाक्षिप्यते । तद्विरोध्यवर्तमानत्वमात्रनिषेधात् । तस्य च तदानीं प्रागभावप्रध्वंसाभावनिषेधात्मकत्वेन पूर्वापरकालसंबन्धाविरोधित्वात् । प्रत्यक्षेणेन्द्रियसंबन्धक्षणो गृहीतः ; क्षणान्तरं तु तस्य कुतः सिद्धमिति चेन्न ; प्रत्यभिज्ञानस्य तदवाधस्य चोक्तत्वात् । प्रत्यभिज्ञात्वादेव दीपप्रत्यभिज्ञावत् सर्वाऽपि प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिरिति चेत् पूर्वोक्तेनैव सोपाधिकत्वात् । एतदनुमानमात्राध्यत्वे प्रत्ययत्वादेव सर्वः प्रत्ययो भ्रान्तिरिति माध्यमिकमतसमुत्थानस्य दुष्परिहरत्वात् । क्षणभङ्गपक्षे भ्रान्तिरूपाऽपि प्रत्यभिज्ञा स्मृतिमात्रमपि नोपपद्यत इत्यात्मनि वक्ष्यामः । ततश्च व्याप्तिप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तेः अनुमानमात्रमेव निर्मूलमिति कुतः क्षणभङ्गानुमानम् ? यत्सत् तत्क्षणिकम् , यथा घटः, सन्तश्चामी भावा इत्यपि न । भावशब्देन विश्वपक्षीकारे पक्षहेतुदृष्टान्तभेदासिद्धिः । घटव्यतिरिक्तपक्षीकारेऽपि घटस्य क्षणिकत्वासंप्रतिपत्तेर्दृष्टान्तत्वायोगः, विरुद्धधर्माध्यासस्य च परिहृतत्वात् । अत्र एव प्रदीपादिदृष्टान्तोऽपि प्रयुक्तः । तेषामपि त्रिचतुरक्षणस्थायित्वाभ्युपगमात् । अस्तु तर्हि क्षणोपाधिर्दृष्टान्तः । स हि न स्थिरः, तथात्वे क्षणावच्छेदकत्वायोगादिति चेन्न, स्थिरैरेव परस्परवच्छिन्नारम्भावसानैस्तदवच्छेदांपत्तेः । परस्परवच्छेदश्च युगपद्विशिष्टबुद्धिविषयतया सिद्धः । यथा दीर्घयोरेव मानदण्डयोर्विरुद्धद्विवप्रस्तुतयोर्मध्ये किञ्चित्संयुक्तयोः परस्परसंयोगावच्छिन्नांशेन अल्पतरदेशावच्छेदः [कर्तुं] शक्यः । एवं कालेऽपीति न कश्चिद्दोषः । मा भूदन्वयः । यदक्षणिकं तदसत् ; यथा शशविषाणमिति व्यतिरेकः स्यात् । न स्यात् । त्वदभिमतक्षणिकत्वासिद्धेरेव तन्निरूपिताक्षणिकत्वासिद्धेस्तस्य व्याप्यत्वग्रहणायोगात् । चिरकालस्थायित्वविवक्षायां तु निःस्वभावे अशशृङ्गे तदयोगः । अथ अशशृङ्गाभावो दृष्टान्तः ; स तर्हि सत्त्वैव ; प्रामाणिकत्वात् । भावेतरत्वलक्षणमसत्त्वमस्तीति चेन्न ; भावान्तराभाववादे तस्याप्यसिद्धेः । अन्यत्राप्यभावस्यैव भावस्यापि सुवचत्वात् । प्रत्यक्षत्वादिविरोधपरिहारकुमुद्रेश्चाविशिष्टत्वादिति ॥

कंचित्तु नित्यमपि किञ्चित्त्वं बुद्धोपदिष्टमिति सत्त्वाम्यसाधनमागमवाधिनं कृत्वा ध्रुवभावित्वमेव हेतुमभिमन्यन्ते । तथा हि—यद्द्रुवभावि न तत् हेतुसापेक्षम् । अन्यथा ध्रुवभावित्वविरोधात् । अतः कार्याणां ध्रुवभाविनः प्रध्वंसस्याहेतुकत्वसिद्धेर्विलम्बायोगादुदीयमानमेव वस्तु तेन ग्रस्यत इति । तत्र ध्रुवभावित्वशब्देन तत्समकालभावित्वतदनन्तरभावित्वनियमतन्मात्रजन्यत्वतदेकसामग्रीजन्यत्वाहेतुकत्वाद्यर्थनिवक्षायां यथायथमसिद्धिव्याघातसाध्याविशेषादिदोषादेप्यत्वनियममात्रमवशिष्यते । तच्च भवतामपि विसभागसन्तानारम्भककपालक्षणतद्विनाभूतप्रतिसङ्घानिरोधादिनाऽनैकान्तिकमिति । अन्यथा सर्वेषामप्युत्तरक्षणानामेप्यत्वाविशेषात्प्रथमक्षण एव सर्वक्षणोत्पत्तौ विश्वविनिवृत्तिप्रसङ्गः । आस्थानिवृत्त्यर्थं क्षणिकत्वमुपदेष्टव्यमिति चेत्, अहो ! महाधार्मिकस्यानलीकवादिनो महानयमधर्मः प्रसज्येत । सूक्ष्मधियस्तत्रैवास्थानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । विश्वानित्यतामात्रोपदेशादपि च तत्सिद्धेः । अन्यथा शून्योपदेशस्यैव अवश्यकर्तव्यत्वप्रसङ्गादिति । प्रत्यनुमानानि च—विगीता प्रत्यभिज्ञा स्वविषये प्रमा, अवाधितबुद्धित्वात्, स्वलक्षणबुद्धिवत् । सा हि स्वविषये प्रमैवस्माकम्, वैभाषिकस्यापि । यत्सत् न तत्क्षणिकम् ; यथा संप्रतिपन्नं नित्यम् । सन्तश्चामी भावा इति । यत्प्रतीयते तदक्षणिकम्, यथा अशशृङ्गमिति भवद्यवहारेणापि प्रसज्यते । प्रध्वंसः सहेतुकः पूर्वावधिमत्त्वात् पटवदित्यादीनि च स्वयमुत्त्रेयानि । एवं द्रव्यस्य स्थिरत्वं सिद्धम् ॥

द्रव्यविभागप्रकारः ॥ तच्च—

द्वेधा जडाजटतया प्रत्यक्तदितरतयाऽपि वा द्रव्यम् । षोढा त्रिगुणानेहोजीवेश्वरभोगभूतिमतिभेदात् ॥
धीकालभोगभूतीरवित्रक्षित्वा गुणादिरूपत्वात् । देहात्मेशभिदार्थं त्रेधा तत्त्वं विविञ्चते केचित् ॥

परत एव भासमानं जडम् । तदन्यदजडम् । स्वस्मै भासमानं प्रत्यक् । परस्मै भासमानं परागिति व्यव-
हरन्ति । तेनाजडाया अपि मतेः पराकत्वं सिद्धम् । यत्तु नीतिमालायां नारायणार्थैस्तुक्तम्—*ज्ञानस्य तु पराकत्वा-
भावमात्रमेव, न तु प्रत्यक्त्वमिति ; एतदपि पूर्वपक्षप्रोक्तदृग्विषयत्वमात्राधीनसिद्धि [क] त्वरूपेदन्त्वाभावाभ्युपगमादिति
मन्तव्यम् । एवं हि तत्र पूर्वपक्षितम्—*तस्य नीलादिवदिदमित्यनवभासात्पराकत्वाभावेन प्रत्यक्त्वं च विद्यते इति । तत्र
रजोगुणकत्वतमोगुणकत्वमहदाद्यवस्थार्हत्वानि त्रिगुणलक्षणानि । अध्यक्षादिभिर्भयथासंभवं नानावस्थस्य तस्य सिद्धेः ।
तच्च अधःप्रभृतिदेशेष्वनन्तम् । ऊर्ध्वं हि भोगविभूत्यवच्छिन्नम् । नित्यविभूतेस्तमःपरस्वश्रुतेः ; त्रिगुणस्य च * नदनन्त-
मसङ्ख्यातप्रमाणं चेति वचनात् । तच्च विचित्रसृष्ट्युपकरणत्वान्माया । विकारान्प्रकरोतीति प्रकृतिः । विद्याविरोधादि-
भिरविद्यादिश्चोच्यते । समविषयविकारसन्तानांश्च कालभागभेदाभ्यामारभते । इदं च परिस्पन्दादियोग्यभूतेन्द्रियपरिणाम-
दशायामपि निश्छिद्रमेव । तत एव हि स्वकार्यव्यापकत्वम् । द्वयोरन्यतरस्य वा स्पर्शशून्यतया न सप्रतिघत्वविरोधः ।
वाग्यादिभूतचतुष्टयं हि स्पर्शवदस्पर्शेनाकाशेन व्याप्तम् । इदमेव त्रिगुणं पूर्वावस्थोपमर्दकावस्थाभेदात् चतुर्विंशति-
तत्त्वानि—मूलप्रकृतिर्महानहङ्कार इन्द्रियाण्येकादश पञ्चतन्मात्राणि पञ्चभूतानि चेति ।

नन्वेकस्य कथं बहुधावस्थितविश्वात्मना परिणामः ? एकस्यैव मृत्पिण्डस्य घटशरावादिरूपेणैवेति चेन्न ; निरवयवे
तथाऽनुपपत्तेः । सावयवत्वे वा बहुधा परिणामप्रसङ्गात् । तथा च गतपेकोपादानवादेन । एकमेव सद्नेक-
भागात्मकमव्यक्ताख्यमुपादानमिति चेन्न ; विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किमेकत्वमनेकत्वं च एकाश्रयमिति मन्यसे ? उत
एकत्वमंशानि अंशेषु चानेकत्वमिति ? यद्वा परिपट्टनसेनादिष्विव अनेकेषामेव सतामेकत्वमेकोपाधिसंबन्धायत्तमिति ? न
प्रथमः ; व्याघातात् । अन्यथा भेदाभेदवादाय कथं कुभ्येत् ? न द्वितीयः ; अवयव्यङ्गीकारप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमेऽपि
तस्मादेकस्माज्जगदुत्पत्त्यभावात् । तदंशा एव हि तनो भिन्ना बहुधा परिणमन्ति । तनो वरमनारूढनिरर्थकैकद्रव्यैः परमा-
णुभिरेव जगद्द्वयारम्भः । अत एव न तृतीयः ; पृथक्पृथगारम्भकत्वे समुदायनिर्देशस्य निरर्थकत्वात् । वास्तविकस्य च
एकत्वस्य वनादिष्वप्यसंभवात् । औपाधिकैक्यव्यपदेशस्य च वैशेषिकाद्यभिमतानन्तपरमाणुपादानवादेऽप्यविशेषात् ।
अतः एकमनेकधा परिणमतीति कल्पना विवर्तवादस्य प्राप्नुमिति । अत्र ब्रूमः—

प्रदेशवर्तिसंयोगाद्याधाराणुविभुक्रमात् । निरंशस्यापि घटो प्रादेशिकविकारिता ॥

न तावत्सर्वमद्रव्यं स्वाश्रयव्यापि ; संयोगादेरन्यथोपलम्भात् । नापि सर्वमाश्रयैकदेशवर्ति ; स्वाभावसामानाधिकरण्यरहित-
धर्मोपलब्धेः ।

अतो विभुषणुषु च ग्राह्याः प्रादेशिका गुणाः । तथा चाभ्युपगम्यन्ते सर्वैर्वैशेषिकादिभिः ॥

अत्र यद्यपि विभुषु निमित्तभूतभूर्तद्रव्यसंयोगावच्छिन्ने प्रदेशे गुणान्तरोत्पत्तिरिष्यते ; तथाऽपि मूर्तद्रव्यसंयोगस्यैव प्रा-
देशिकत्वं कुतः सिद्धम् ? न हि विभुषु स्वतः प्रदेश[भेद]मिच्छथ । न च संयोगोपाधिके प्रदेशे संयोगस्योत्पत्तिः ; पर-
स्परश्रयप्रसङ्गात् । संयोगविशेषात्प्रदेशभेदसिद्धिः ; सिद्धे च तस्मिन्प्रादेशिकसंयोगोत्पत्तिरिति । अतएव मूर्तैर्घटादिभिर्विभुषु

स्वपरिमाणानुरूपप्रदेशावच्छेद इत्यपि वार्तम् । अणुद्रयसंयोगे तदनुपपत्तेश्च । अतः सामग्रीविशेषादुत्पद्यमान एव संयोगो निरवयवेऽपि परमाणौ परममहति वा वस्तुनि स्वाभावसामानाधिकरण्यमनुभवन् स्वाभावाभावात्मकत्वानुबन्धेन यथोपलम्भप्रतिनियतप्रदेशभेदधियमुपदधातीति प्रमाणबलाद्भ्युपगन्नव्यम् । एवमिहापि निरवयवेऽपि त्रिगुणे परमेश्वर-सङ्कल्पविशेषपर्यवसितैः सामग्रीभेदैः स्वाभाविकसंविभक्ताश्रयाः प्रतिनियतप्रदेशाः परिणनिभेदाः प्रादुप्यन्तीति । तत्र स्पर्शादिलक्षणप्रादेशिकपरिणतिदशायां छेदनभेदनपरिस्वन्दनादीनामपि सिद्धिरिति किं नोपपद्यते ? स्पन्दस्पर्शादि-भेदाश्रयांशानामपि भेदाः त एव विलक्षणधर्माः । यथा निर्भेदाकाशवादे प्रदेशानां संयोगविशेषास्तीव्रशब्दादिधर्मा एव वा भेदाः ; तद्द्रवत्रापि । नन्वेवमप्यनिलङ्घनीयैव भेदाभेदवागुरेति चेन्न ; ईदृशभेदाभेदप्रसङ्गस्य वैनाशिकमतेऽपि अविवादात् ; अविरोधाच्च । तस्य च अतत्त्ववादे हि विरोधं ब्रूमः ; न पुनस्तथाभूतस्थानथापरिणामे । अवस्थारूपयो-रेकत्वबहुत्वयोः कालभेदेन परिहारात् । तथा च भाष्यम्—* कपालत्वचूर्णत्वपिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावदे-कत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था ; तत्प्रहाणेन एकत्वावस्थेति न कश्चिद्विरोधः इति । भवतु अवस्थारूपस्यैकत्वस्य पूर्वापर-भाविना बहुत्वेनाविरोधः । तद्द्रव्यस्वरूपैक्येन तु विरोधः स्यात् । न स्यात् ; तद्द्रव्यस्य हि अतद्द्रव्यत्वं विरुद्धम् । न तु तस्यैव सतोऽनेकधर्मयोगोपाधिकं बहुत्वम् । स्मरति च भगवान्पराशरः—

* परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीप्यते । मिथ्यैतदन्यद्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥ इति ॥

अस्तु वा स्वतः सांशत्वं पिण्डवद्रव्यक्तस्य । तथाऽपि पिण्डवदेव न भेदाभेदावयवविवादप्रसङ्गः । नन्वेवं यथांश स्वकार्यारम्भकत्वे किमेकीभावावस्थाकल्पनेन इति चेन्न ; यदि वयं कापिलवत्कल्पयेमहि ; तदैवमुपालभ्येमहि । कारण-श्रुतिसमधिगता तु एकत्वावस्था न कल्पनागौरवानुयोगविषयः । नच नैरर्थक्यम् ; श्रुतिवाधपरिहाराय प्रयोजनकल्पनोप-पत्तेः । न चैकत्वमौपाधिकत्वाद्वास्तविकम् ; संपिण्डतानामेकारम्भादेकत्वारम्भस्यैव लघुत्वात् । अवयविभङ्गे चैतत् स्थाप-यिष्यामः । न चैवमपि पराभिमतपरमाणुपुद्गमात्रत्वमाशङ्कनीयम् ; गन्धरसरूपस्पर्शादिरहितपरस्परप्रतिघातकसत्त्वरज-स्तमोरूपगुणत्रयाश्रयपरस्परमुश्लिष्टपञ्चभूतसूक्ष्मद्रव्यरूपत्वेन श्रुत्यादिसिद्धे पराभिमतपरमाणुस्वभावगन्धाभावेनार्थान्तरत्व-सिद्धेः । यत्तु औपाधिकभेदाभेदवादिनं प्रति भाष्ये ब्रह्मण उपाधिभंगसर्गादिपि छेदनाद्यनुपपत्तिकथनम्, तद्ब्रह्मस्वरूपस्य निष्कलत्वाच्छेद्यत्वादिबचनबलमवलम्ब्य । अन्यथा ब्रह्मस्वरूप एव सविकारत्वापत्तौ निर्विकारत्वश्रुतेरनवकाशत्वप्रसङ्गात् । तत्र [च] सर्वज्ञत्वात्सर्वांशगतसुखदुःखादिप्रतिसन्धानप्रसङ्गो दुष्परिहरः । इह तु अंशभेदप्रतिनियतविकारेषु न स्वभाव-सङ्कर इति । एतेन परमाणुकारणवादो निरस्तः । जालालोकविलोकनीयत्रसरेणुशब्दवाच्यद्रव्यातिरिक्ताप्रत्यक्षाणुकल्पने प्रमाणाभावात् । तेष्वेव मात्रया भेदमवलम्ब्य परमाणुद्रव्यगुणकव्यणुकादिव्यपदेशः प्रमाणग्रन्थेषु । तेषामेव रूपाद्यनुद्भव-दशायां गृह्यमाणगन्धाश्रयगन्धवाहानीतसूक्ष्मद्रव्यवदचाक्षुषत्वादिभंगवात्परमाणोरप्रत्यक्षत्वव्यवहारः क्वचित्कृतोऽपि न वि-रुध्यते । न च पवनानीतगन्धाश्रयद्रव्येषु परमाणुत्वं भवतामपीष्टम् ; परमाणूनां प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वानभ्युपगमात् । अतः प्रत्यक्षादागमाद्वा न भवदभिमतपरमाणुसिद्धिः । अनुमानानि तु पश्यामः । अणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तम् ; परि-माणतारतम्यरूपत्वात् महत्परिमाणतारतम्यवदिति चेन्न ; तारतम्यरूपत्वादित्येतावताऽपि व्यभिचाराभावेन परिमाणविशे-षणस्य व्यर्थत्वात् । पारिमाणुल्यविवक्षया अणुशब्दप्रयोगे अन्योन्याश्रयणात् । महत्त्वापकर्षतारतम्यस्य त्रसरेणावेव पर्यवसितत्वाभ्युपगमात् । सामान्यतः परिमाणापकर्षतारतम्यविवक्षया प्रयोगेऽपि तद्विश्रान्तेरपि दृश्यमान एवोपपत्तेः ।

एवमवयवापकर्षतारतम्यविश्रान्तेरपि । अस्तु वा तस्याविश्रान्तिः ; तथाऽपि आधिक्यन्यूनताभ्यां प्रमाणसिद्धाभ्यां सर्षप-
महीधरादिपरिमाणाविशेषप्रसङ्गः परिहृतः । अनन्तत्वाविशेषेऽपि परापरजातीयेषु क्षणदिवसपक्षमाससंवत्सरचतुर्थ्युगकल्पा-
दिषु च आधिक्यन्यूनतयोर्भवद्विरप्यभ्युपगतत्वात् । विप्रतिपन्नं कार्यद्रव्यारब्धम् ; महत्त्वे सति चाक्षुषत्वात्, चाक्षुष-
द्रव्यत्वात् इत्यादीनां विषये बाधकाभावादप्रयोजकत्वम् । द्रव्यचाक्षुषताप्रकर्षो महत्त्वावयवसङ्ख्याप्रकर्षानुविधायो दृष्टस्त-
द्धेतुक एव अतस्तदभावे चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न ; यथोपलम्भं योग्यतास्वीकारात्, अन्यथा महावयवारब्धत्वस्यापि
व्याप्तावनुप्रवेशप्रसङ्गात् । लाघवं चास्मन्मते । वायवीयतैजसाप्यपार्थिवत्रसरेण्वादेरपि पूर्वपूर्वभूतात्मकार्यद्रव्यारब्धत्वा-
दस्मन्मतेन सिद्धसाधनत्वं च । कार्यावयवित्त्वसाधनेऽपि चाक्षुषतया अस्मदुपगतेन कालेनानैकान्त्यं दुष्परिहरम् । परि-
दृश्यमानमेव परमाणुमिच्छतां महत्त्वविशेषणमसिद्धं च । चाक्षुषद्रव्यत्वादेव महत्त्वसाधनमपि पूर्ववद्दूष्यम् । पृथिवीत्वं
नित्यसमवेतवृत्तिः ; [पटवृत्ति] घटपटजातित्वात् सत्तावत् इत्यादिकुटिलानुमानान्यपि पूर्ववद्विपक्षे बाधकाभावात्, विषय-
नियमराहित्येनातिप्रसञ्जकत्वात्, पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति न भवति ; पृथिवीमात्रजातित्वाद्घटत्ववदित्यादिभिस्तादृशैरनुमानैः
प्रतिपक्षयितुं शक्यत्वात्, अभिमतविशेषपर्यवसानासिद्धेश्च निरूपका नानुमानेषु गणयन्ति । घटादीनां सर्वेषां नित्येश्वरा-
श्रितत्वाभ्युपगमादतिरिक्तसमवायानभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनत्वं च । नित्यवृत्तीनिसाधनेऽपि घटादिरूपेण परिणतम्यापि
त्रिगुणद्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वाभ्युपगमात् स एव दोषः ॥

एवमारम्भकाणामणूनां कृत्स्नैकदेशसंयोगविकल्पेन अधिकपरिमाणद्रव्यानारम्भकत्वसमागत्वादिचोद्यं परमाणु-
दूषकैः सर्वैरपि क्रियते । **भाष्यकारैश्च** * महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् इत्यस्मिन्नधिकरणे तदेव चोद्यं कृतम् ।
तदेतन्माध्यमिकानामेवोपपद्यते ; न त्कन्येषाम् । तथाहि—**सौत्रान्तिकाद्यैरपि** पुञ्जदशायां परमाणूनां संयोगानभ्युपगमे-
ऽपि परस्परमावृतत्वानावृतत्वादिकं दिगवच्छेदभेदेन स्वीकार्यम् । ज्ञानमात्रवादिनोऽपि ज्ञानस्यैकस्यानेकज्ञेयाकारसंबन्धे
कृत्स्नैकदेशविकल्पस्तदवस्थ एव । ज्ञेयमिथ्यात्वं तु न तत्परिहारः ; मिथ्याभूतेऽपि उल्लेखावश्यंभावात् । यस्तु प्रत्य-
क्षाप्येव सूक्ष्मद्रव्याणि निर्भागाण्यभ्युपगच्छति ; तस्यापि विभूनां निरवयवानां संयोगे तदेव चोद्यं स्थितम् । यस्तु
विभुद्रव्यमपि नैच्छत्, तस्यापि सामान्ये म्यात् । तस्याप्यनभ्युपगमे संयोगसमवायादावनेकनिष्ठे स्यात् । न हि द्रव्य
एवेदं चोद्यमिति नियमोऽस्ति । द्रव्याणामेव भागवत्त्वयोग्यतेति चेत् ; तर्हि अणुविभुव्यतिरिक्तद्रव्याणामित्यपि ब्राह्मम् ।
सत्यम् ; कथं तर्हि **भाष्यम्** ? दृश्यमानातिरिक्तकल्पना [निरासा] भिप्रायम् । निर्भागनया उपलभ्यमानस्यापि यः सावय-
वतां कल्पयति, तस्य सर्वं द्रव्यं द्रव्यारम्भकमवयवतः संयुज्यैवारभते ; दिगवच्छेदभेदोऽप्यवयवत एवेति व्याप्तिः स्यात्,
ततः पराभिमतप्रतिष्ठिता[ष्व]सिद्धिरिति प्रत्यक्षागमसिद्धाण्वीश्वरादिषु यथाप्रमाणमङ्गीकार्यम् । अत एव * कृत्स्नप्रसक्ति-
निरवयवत्वशब्दकोपो वा इति सूत्रे * श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् इत्यादि च परिहारसूत्रम् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षसिद्धैरेव
सूक्ष्मद्रव्यैर्जगदारम्भः । मैवम् ; स्वतन्त्रारम्भे शास्त्रविरोधात् । परतन्त्रारम्भाभ्युपगमे च यथागमं पृथक्तेरपि स्वी-
कार्यत्वात् । भूतचतुष्टयपूर्वभाविनश्च प्रपञ्चस्य तदारम्भणीयत्वविरोधात् । महाभूतचतुष्टयावयवानामाकाशशब्देनाभि-
धानमिति हास्यम् । भूतानामन्योन्योपादानोपादेयत्वविशिष्टसृष्टिक्रमप्रक्रियाविरोधश्च । भूतचतुष्टयातिरिक्तं नास्तीति
चेन्न ; आगमविरोधात् । तथा त्रसरेणूनामेव गन्धादिरहितावस्थाऽस्त्विति स्वीकारे तद्द्वदविभागापत्तिः स्वीकार्येति सैव
मूलप्रकृतिरिति सिद्धम् । सा च समत्रैगुण्या मूलप्रकृतिः । तस्यामपि मात्रया भेदमवलम्ब्य अव्यक्ताक्षरविभक्ताविभक्त-

तमोरूपावस्थाचतुष्टयमामनन्ति । उक्तं च न्यायसुदर्शने वरदनारायणभट्टारकैः—* द्विविधाः स्मृतिकाराः—केचिदव्यक्तकारणवादिनः, केचित् तमःकारणवादिनः । अव्यक्तस्यैव सूक्ष्मावस्थाभेदोऽक्षरं तमश्च नातीव भेदः इत्यव्यक्ते पर्यवस्यतामभिप्रायः । तमपि भेदमुररीकृत्य तमसि पर्यवस्यताम् । तस्मादुभेयवामविरोधः इति । यत्तु भाष्यादिषु अव्यक्तसहपठिताक्षरशब्दस्य चेतनविषयतया बहुश उपादानम्; तत् परव्याख्यानप्रकारमनुरुध्य वा, स्वरूपतो निर्विकारे जावे सृज्यत्ववचनाच्चिद्रूपविकारवत्त्वेऽपि यथाऽक्षरशब्दप्रवृत्तिः, तथा परब्रह्मेतरविषयस्याक्षरशब्दस्याचिदवस्थाविशेषेऽपि शक्तिकल्पनोपपद्यत इति प्रतिपादयितुं वा, कचित्क्षरे प्रकृतिविशेषे अक्षरशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वायोगात् परब्रह्मरूपाक्षरसंबन्धेन लक्षणायां प्रयोजनाभावात्, जीवसंबन्धेनाजहल्लक्षणायां लघुविशेषादिप्रतिपादनौचित्यात्, * उभावनौ लीयेते परमात्मनि इत्यादिना द्वयोरपि लयाभिधानाच्च अत्राजहल्लक्षणैव युक्त्यभिप्रायेण वेति न कश्चिद्विरोधः इति ॥

महदहङ्कारौ ॥ अव्यक्ताहङ्कारावस्थाव्यवहितोत्तरपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगुणं महान् । तच्छब्दवाच्यत्वमेव वा तल्लक्षणम् । एवमहङ्कारादिष्वपि भाव्यम् । अध्यवसायरूपवृत्तिर्महानिति साङ्ख्याः । यथाऽऽहुः * अध्यवसायो बुद्धिः इति । तदसत्; अध्यवसायस्यात्मधर्मत्वात् । यदि परं तन्निमित्तत्वमात्रं महतः; तावतैव बुद्ध्यध्यवसायादिप्रयोगविषयत्वम्; न च तन्निमित्तत्वमात्रं लक्षणम्; अतिव्याप्तेः, अवान्तरविशेषस्याप्यनवधारणात् । अवधारयतां तु तदपि लक्षणम् । एवं धर्माधर्मादिकारणत्वादिकमपि लक्षणं निरसनीयम् । स त्रिधा सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । तत्र तत्तद्गुणोन्मेषवशादंशभेदात्तत्तद्व्यपदेशः । इन्द्रियाव्यवहितपूर्वावस्थाविशिष्टं त्रिगुणमहङ्कारः । अत्रापि पूर्ववत् * अभिमानोऽहङ्कार इति साङ्ख्यलक्षणं दूषणीयम् । स च अनात्मनि देहे अहंभावकरणहेतुत्वमात्रादहङ्कारशब्दवाच्यः । न त्वहमर्थत्वात् । प्रतीच आत्मन एव तत्त्वात् । न चैवं त्याज्यत्ववचनविरोधः; अहङ्कार[कार्य]स्य उत्कृष्टजनावमानहेतोर्गर्वापरपर्यायस्याभिमानस्य तथोक्तेः । सोऽपि पूर्ववत् त्रिविधः । तत्र सात्त्विकादिन्द्रियाणि । तामसात् शब्दतन्मात्रम् । राजसः उभयानुग्राहकः । राजसतामसयोरपीन्द्रियाव्यवहितपूर्वभावित्वमात्रं सिद्धमिति नाव्याप्तिः । त्रयाणां प्रत्येकप्रत्येकलक्षणमपि यथास्वं कार्यकारणप्रकाराः । यत्तुक्तं **भोजराजेन**—

* स्यात्त्रिविधोऽहङ्कारो जीवनसंरम्भगर्वरूपोऽयम् । संभेदादस्य सतो विषयो व्यवहार्यतामेति ॥

सात्त्विकराजसतामसभेदात्संजायते पुनस्त्रेधा । स च तैजसवैकारिकभूतादिकनामभिः समुच्छ्रसिति ॥

तैजसतस्तत्र मनो वैकारिकतो भवन्ति चाक्षाणि । भूतादेस्तन्मात्राभ्येषां सर्गोऽयमेतस्मात् ॥ इति ।

तत्र विरुद्धांशो बाह्यशैवागममूलत्वेनानादरणीयः । एवं **भगवत्पराशराद्युक्तप्रमाणतमपुराणाद्यानुगुण्येन** पुराणान्तरादिवचनादीनि निर्वाह्याणि । अत्यन्तविरुद्धानि त्वनादेयानि ॥

इन्द्रियाणि तद्विभागाश्च ॥ प्राणाद्यन्यत्वे सति हृत्कर्णचक्षुरादिशरीरप्रदेशविशेषावच्छिन्नव्यापारतया तत्तत्कार्यविशेषशक्तमिन्द्रियम् । * अशरीरं प्राणधार्यमेव यद्द्वयं पुरुषोपकारकं तदिन्द्रियम् इति **वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्** । * सात्त्विकाहङ्कारोपादानकमिन्द्रियम् इति **सांख्यादिलक्षणमप्राकृतेन्द्रियाव्याप्तेरयुक्तम्** । * शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्पमितिसाधनप्रत्यक्षम्, साक्षात्कारसाधनम् इत्यादि **वैशेषिकाद्युक्तं** तु कर्मेन्द्रियाव्याप्त्यादेरनुपपन्नम् । वक्ष्यते च वागादीनामिन्द्रियत्वम् । द्विधेन्द्रियं प्राकृतमप्राकृतमिति । शुद्धाशुद्धसत्त्वयोगादेस्तद्भेदः । अव्यक्तमहदहङ्कारोऽपि प्राकृताप्राकृतविभागेऽस्तीति केचिदाचार्याः । शब्दतन्मात्रसहभवत्वसात्त्विकाहङ्कारोपादानद्रव्यत्वादि प्राकृतेन्द्रियलक्षणम् । पुनश्च

इन्द्रियं द्विविधं ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियमिति । ज्ञानप्रसरणशक्तमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियम् । तत् षोढा—मनःश्रोत्रादिभेदात् । उक्तश्चैवंविभागस्तत्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः—* तच्च षोढा इत्युपक्रम्य, * आन्तरं मनः इत्यन्तेन । मनःपूर्वकत्वात्सर्व-प्रवृत्तीनां मनः कर्मेन्द्रियमिति साङ्ख्यादयः । यदाहुः—

* बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्मेन्द्रियं ह्याहुः ॥

उभयात्मकमत्र मन इति, तदसत्; तस्य च ज्ञानद्वारैव कर्महेतुत्वात् । तावता च तथात्वे चक्षुरादावपि प्रसङ्गात् । क्वचित्कर्मेन्द्रियत्वव्यवहारस्तु औपचारिकः । मानसवाचिककाथिककर्मविभागस्तु कर्मशब्दस्य शुभाशुभसङ्कल्पादिरूप-ज्ञानेऽपि प्रयोगात् । अतः षडपि ज्ञानेन्द्रियाणि । तत्र प्राकृतविभागं प्रत्युच्यते ॥

प्राकृतमनश्श्रोत्रे ॥ अशुद्धसत्त्वे सति पञ्चविषयसाधारणेन्द्रियत्वम्, स्मृतिकरणेन्द्रियत्वम् इत्यादि प्राकृतमनो-लक्षणम् । तच्च हृत्प्रदेशमात्राधिष्ठानम् । इन्द्रियान्तराणामपि हृत्प्रदेश एव कन्दस्थानम् । स्थानान्तरेष्वपि यथासंभवं वृत्तिः । आत्मनोऽपि त[त्र]त्रैव भूयसा वृत्तिः । तथा च भाष्यम्—* सर्वेन्द्रियकन्दभूतस्थानविशेषे वृत्तिरिति चक्षुषि नावस्थानम् इति । मन एकमेव अन्तःकरणम्, सङ्कल्पाध्यवसायादयस्तद्यापारभेदादेव जायन्ते इति नान्तःकरणवैविध्यम् । तथा च भाष्यम्—* अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते इति । उदाहृतं चैतत् प्राणे सूत्रकारैः * पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते इति । अतः अन्तःकरणं त्रिविधम् इत्यादिवादिनः साङ्ख्यादयो निरस्ताः । शब्दादिपञ्चके शब्दमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं प्राकृतश्रोत्रम् । तन्मनुष्यादीनां कर्णशक्कुल्यवच्छिन्नवृत्तिः । द्वि-जिह्वानां नयनवृत्तिः । तदुक्तं न्यायतत्त्वे **करणपादाष्टमाधिकरणे**—* चक्षुषा श्रवणं सर्पाणामेवेति नियम्यते इत्यादि । यत्तु **तत्त्वरत्नाकरे**—* कर्णशक्कुलीशरीरनयनगोलकरसनानासिकाधिष्ठानानि च तानि इति, तत्प्रायिकं मन्तव्यम् । एतस्य नाभसत्वदिगुपादानत्ववादानामनन्यथासिद्धाहङ्कारिकत्ववचनबलादाप्यायितत्वादिभिर्निर्वाहः । यत्तु **करणपादपञ्च-माधिकरणे** नेत्रश्रोत्रादिशक्तीनामालोकशब्दाद्यात्मकत्वमुक्तम्, यच्च तथैव **सप्तमाधिकरणे** * अन्नस्य अतिसूक्ष्मपरि-णाममिन्द्रियम् इत्यादिना, * कर्मेन्द्रियाणामप्यन्नपरिणामत्वात् इत्यादिना च इन्द्रियाणां भौतिकत्वं प्र[तिपादि]तोतम्; तदप्यखिलमाप्यायनाभिप्रायेण निर्वाह्यम् । तथैव हि स्मृतिवचनमपि **वेदार्थसंग्रहे** निर्व्यूढम् । यथा—* वैकारिकाहङ्कारा-देकादशेन्द्रियाणि जायन्ते इति हि वैदिकाः इत्युपक्रम्य, * एवमाहङ्कारिकाणामिन्द्रियाणां भूतैश्चाप्यायनं **महाभारत** उच्यते इति । श्रोत्रं भौतिकं बाह्येन्द्रियत्वात्, आकाशः इन्द्रियारम्भको भूतत्वात्, शब्दः स्वसमानजातीयगुणवता इन्द्रियेण गृह्यते बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, श्रोत्रं स्वब्राह्मणसजातीयगुणवत् बहिरिन्द्रियत्वात् इत्यादीनां चक्षुरा-द्यभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् साध्यविकलत्वश्रुतिबाधादिदूषणानि वाच्यानि ।

शब्दस्य भूतधर्मत्वात् श्रुतैर्वैकारिकत्वतः । संयुक्तनिलयो योग्यः स तथा संप्रतीयते ॥

शब्दस्य द्रव्याद्रव्यत्वश्रोत्रगमनशब्दागमनादिविवादमद्रव्ये शमयिष्यामः ॥

त्वगादीन्द्रियाणि ॥ त्वगादीनामपीन्द्रियाणां पूर्वोक्तश्रोत्रलक्षणे शब्दमात्रपदस्थाने क्रमात् स्पर्शमात्रादिपद-न्यासेन लक्षणमूह्यम् । तत्र त्वगाश्रयः कृत्स्नं वपुः । प्रदेशभेदेन स्पर्शोपलम्भतारतम्यम् । नखदन्तकेशादिषु स्पर्शानुप-लम्भश्च प्राणमान्द्यतारतम्यादिति **करणपादाष्टमाधिकरणे** प्रोक्तम् । यथायोग्यं वाय्वादिचतुष्टयं संयोगेन तथा गृह्यते । स्पर्शादयस्तु संयुक्तनिष्ठतया । चक्षुरादीनामाश्रयाः नयनगोलकतालुनासाः । तत्र गजानां नासा हस्त इति पाणिप्राणयो-

रेकमेवाधिष्ठानमुच्यते । [तदपि] तत्रोक्तम् * हस्तेन गन्धोपलब्धिः गजानामेव इत्यादि । जङ्गमशरीरेष्वेव प्रायशोऽयमिन्द्रियप्रदेशानियमः । चक्षुषा वायुव्यतिरिक्तभूतचतुष्टयं तथैव गृह्यते । रूपादयोऽपि स्पर्शादिवत् । दूरस्थग्रहणे तु चाक्षुषमहःप्रसरणात् संबन्धसिद्धिः । तच्च **करणपादद्वितीयाधिकरणे** प्रपञ्चितम् । प्रतिविम्बग्रहणे तु स्वच्छद्रव्य-प्रतिहतस्य नयनमहसः प्रतिस्रोतःप्रसरादिमूलकत्वं **भ्रान्त्यधिकरणपूर्वपक्षे** अभिहितम् । स्फटिकादौ दर्शनवशात् नयनादिप्रभामात्रप्रवेशयोग्यं संस्थानमिति सर्वेषां तद्यवहितोपलम्भः । अञ्जनादिसंस्कृतनयनप्रभायाः पृथिव्यादावनुप्रवेशात् तदक्तचक्षुषां निधिप्रभृतेरुपलम्भः । जिह्वाप्राणाभ्यां तु रसगन्धौ क्रमात्संयुक्तनिष्ठतया गृह्यते । उक्तं चेदं संबन्धद्वैविध्यं **तत्त्वरत्नाकरे**—* तत्र वृद्धा विदामामुः संयोगं संनिकर्षणम् । संयुक्ताश्रयणं चेति यथासंभवमूह्यताम् ॥ इति । तदेवं मनःस्पर्शनलोचनानि द्रव्याद्रव्यग्राहकाणि । श्रोत्रजिह्वाप्राणानि अद्रव्यग्राहकाणि । सर्वेषामपि इन्द्रियाणां तत्कालादिविशिष्टवस्तुग्राहकत्वात् द्रव्याद्रव्यग्राहकत्वमेव वा । उक्तं च **प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचित्तार्थैः** सन्मात्रप्रत्यक्ष-निराकरणप्रसङ्गेन * कालस्य वस्तुधर्मतया सर्वप्रतीत्यन्तर्भावात् न पृथग्रूपत्वम् इति ॥

यत्तु **वैशेषिकादिभिरुच्यते**—त्वगादीनीन्द्रियाणि क्रमाद्वाय्वाद्यात्मकानि स्पर्शादिषु मध्ये स्पर्शरूपरसगन्धमात्राभिव्यञ्जकत्वात्, स्वेदशैत्याद्यभिव्यञ्जकपवनवत्, दीपप्रभावत्, दन्तान्तर्गततोयवत्, कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृणवत् इति । तत्र व्यञ्जकत्वं नाम व्यक्तं प्रति करणत्वम् ? तदनुग्राहकत्वं वा ? सामान्येन हेतुत्वमात्रं वा ? इन्द्रियत्वं वा ? न प्रथमद्वितीयौ ; स्वेतरहेतुवर्गप्रतियोगिकस्य साधकतमत्वादेर्वैवक्षिकत्वेन साधनवैकल्यासिद्धिप्रसङ्गात् । न तृतीयः ; इन्द्रियाधिष्ठानतत्संस्कारादिभिरनैकान्तिकत्वात् । न तुरीयः ; साधनवैकल्यात् । सर्वेषां च आगमबाधः । स एव धर्मिग्राहकबाधोऽपि । आगममन्तरेण गोलकातिरिक्तेन्द्रियासिद्धेः । किञ्चित्करणपूर्वकेत्येतावनाऽपि करणमात्रं हि सिध्येत्, नातिरिक्तम् । गोलकादेरवैकल्येऽपि कार्यवैकल्यादतिरिक्तं कल्प्यते इति चेन्न ; सूक्ष्मस्य वैकल्यस्य मूषिकाघ्रातवोजवत् दुर्दर्शत्वात्, परिमलादिप्रसर इव पार्थिवगोलकाव्यवशेषप्रसरवशादेव विषयसंबन्धसिद्धेः ; प्राप्यकारित्वाविरोधाच्च । अतोऽन्वयव्यतिरेकसिद्धस्य आगमसिद्धस्य वा पक्षीकारे ग्राहकप्रमाणबाधोऽवर्जनीयः । यत्तु आलोकाभावे जायमानो रूपसाक्षात्कारः तेजःकरणः, रूपसाक्षात्कारत्वात्, सत्यालोके जायमानरूपसाक्षात्कारवदिति चक्षुषस्तेजसत्वमिति ; तदपि न ; आप्यायकतेजसा सिद्धसाधनत्वात् । तेजसस्तत्र कारणत्वेऽपि तत् चक्षुरेवेति नियामकाभावात् । इन्द्रियवदेवानुद्भूतरूपस्पर्शस्य कस्यचिद्वाह्यतेजसोऽपि ग्रीष्मोष्मवत् संभवात् । उद्भूतरूपस्यापि साधने भवदभिमतेन्द्रियस्यापि तथात्वप्रसङ्गेन तमस एव असिद्धिप्रसङ्गात् । ईश्वरज्ञानेन चानैकान्त्यात् । अनित्यत्वेन विशेषणेऽपि स्वाप्नयोगिसाक्षात्कारैरनैकान्त्यात् । सर्वव्यभिचारस्थलव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणे तर्ककौशलम् । एवमनुमानान्तरेऽपि यथासंभवं दूषणमूह्यम् । अप्राकृतश्रोत्रादिषु तु मुक्तेश्वरादीनां करणाधीनज्ञानप्रसाराभावेऽपि स्वेच्छया परिग्रहवशात् विषयसहकारिनियमे न निर्बन्धः । तत्तदधिष्ठानविशेषादिभिः तल्लक्षणम् । बौद्धास्तु बुद्धश्चक्षुषैव सर्वं जानातीति वदन्ति । तदयुक्तम् ; तादृशभवदभिमतसार्वज्ञ्ये प्रमाणाभावात् । चक्षुःप्रकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं प्रकर्षतारतम्यत्वादित्यादेरपि चक्षुःप्राज्ञवर्ग एव सर्वातिशायित्वसंभावनया तदतिलङ्घनेन रसादिविषयविश्रान्त्ययोगादिति ॥

प्राकृतकर्मेन्द्रियाणि ॥ अथ कर्मेन्द्रियम् । उच्चारणादिषु अन्यतमक्रियाहेतुत्वं तल्लक्षणम् । तत्पञ्चधा वागादिभेदात् । वर्णोच्चारणकरणमिन्द्रियं वाक् । तच्च हृत्कण्ठजिह्वामूलतालुधन्तोष्ठनासामूर्धरूपस्थानाष्टकवृत्ति । शुकादिव्यति-

रिक्तविहङ्गादीनां तत्तददृष्टसंस्थानादिसहकारिविरहात् वर्णोच्चारणाशक्तिः । शुकादीनामपि किञ्चित्तद्वैषम्यादुच्चारण-
वैषम्यम् । शिल्पकरणमिन्द्रियं पाणिः । स च मनुष्यादीनामङ्गुल्यादिवृत्तिः । वारणादीनां नासावृत्तिः । ननु तालु-
पादादिभिरपि अग्न्यासपाटवात् मौक्तिकग्रथनलिपिकरणादिशिल्पदर्शनात् तत्रापि तद्वृत्तिरास्थेया ; सत्यम् । मात्रया
तद्वृत्तिरस्त्येव । विरोधाभावाद्देशभेदेन । इन्द्रियान्तरव्याप्त देशे अवस्थानादेश्चक्षुःस्पर्शनादौ दर्शनादिति । सञ्चरणकरण-
मिन्द्रियं पादः । स च मनुष्यादीनां चरणादिवृत्तिः । भुजगपतगादीनां तु उरःपक्षादिवृत्तिः । तदुक्तं करणपादाष्टमा-
धिकरणे—* सर्पाः पादात् कर्मेन्द्रियादृते वक्षसा गच्छन्ति । तेषां गतिशक्तिरुरसि । तस्मादुरगास्ते पत्रगाश्च इति ।
* पादात् कर्मेन्द्रियात् इत्यवयवविशेषलक्षणा । सर्वेषामपि जन्तूनामेकादशेन्द्रियवत्त्वेन साक्षादिन्द्रियनिषेधायोगात् ।
तस्य च तत्तत्संस्थानादिसहकारेण स्थलजलगगनादिसञ्चारहेतुता । विहगादिपरकायप्रवेशे अन्वयव्यतिरेकदर्शनात् ।
मलादित्यागकरणमिन्द्रियं पायुः । स च तत्तदवयववृत्तिः । विहङ्गविशेषादीनां तु मुखादिवृत्तिः । तच्चोक्तं तत्रैवाष्टमा-
धिकरणे * यथा वा मान्धालादीनामास्थेन विष्मूत्रविसर्ग इति । आनन्दविशेषकरणमिन्द्रियमुपस्थः । स च मेहनादि-
वृत्तिः । ये तु कर्मेन्द्रियाणि नाभ्युपगच्छन्ति ; तैज्ञानेन्द्रियाणि नाभ्युपेयानि । तर्कागमयोरुभयत्राविशेषात् । चक्षु-
र्गोलाकादाविव दृष्टवैकल्येऽपि पादादौ सञ्चारादेः क्वचित् सूक्ष्मदोषविशेषेण प्रतिबन्धादिति । एतेषां सङ्ख्यानिर्णयाधि-
करणोपसंहारे भाष्यम्—* इत्यादिश्रुतिसृत्तिसिद्धेन्द्रियसङ्ख्या स्थिता । अधिकसङ्ख्यावादा मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः ।
न्यूनव्यपदेशास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ता इति । अणुत्वं चैषामुपलब्ध्ययोग्यपरिच्छिन्नपरिमाणत्वमात्र-
मेव * अणवश्च इति सूत्रोक्तमिति भाष्ये व्यक्तम् । * एते सर्व एव समाः सर्व एवानन्ता इति श्रुतिस्तु उपकरणत्व-
[मात्र] साम्यम्, * अथ यो ह्येताननन्तानुपास्ते इत्युपास्यतया विहितप्राणविशेषणभूतकार्यवाहुल्यं चाभिप्रैति । अत एव
तेषां परिच्छिन्नविचित्रपरिमाणत्वं स्थितम् । विकारशीलत्वाच्च मशकमानङ्गादिनानादेहेषु विचित्रपरिमाणत्वम् । काल-
भेदेन परिमाणभेदाविरोधं ज्ञाने समर्थयिष्यामः । सर्वेषां चैषां स्वाधिष्ठानदोषादिरेव दोषः । मुपुप्त्याद्यवस्थास्विव स्थाव-
राद्यवस्थासु अदृष्टादिवशात् तत्तद्वृत्तिनिरोधतारतम्यम् । प्रबलादृष्टसहकारात् [गृध्र] गन्धर्वयोगिप्रभृतौन्द्रियाणामतिसूक्ष्म-
व्यवहितविषयता । उत्पत्तेरारभ्य अदृष्टवशात् प्रतिपुरुषनियतानामपि तेषां जीवत्परकायप्रवेशे विशिष्टादृष्टान्तरवशात्
कायवदेव परोपकारकत्वम् । स्वेन्द्रियैः सह सर्वत्र प्रवेशात् तेषामेव वा तत्राप्युपकारकत्वम् । मृतकायप्रवेशे हि स्वे-
न्द्रियैरेव तथा । जीवत्कायप्रवेशेऽपि स एव समाधिरुचितः । स्मृतिश्च—

* शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ इति ।

मृतकायस्य च परकायव्यवहार उपचारात् परकायारम्भकशरीरैकदेशैः अस्थ्यादिभिः प्रविष्टस्य कायलक्षणसङ्घात
आरभ्यते । तदा च स्वशरीरं मृतमेव । मृतपरकायप्रवेशवत् पुनः प्रवेशः । अनेकशरीराधिष्ठानशक्तानां तु यथेष्टम् ।
शरीरविनाशे च इन्द्रियाणि आप्यायकैर्मात्रया हीयन्ते । शरीरान्तरे पुनरापूर्यन्ते । मुक्तपरित्यक्तानि अन्यपरिगृहीतानि
अपरिगृहीतानि वा यावत्प्रलयमवतिष्ठन्ते इत्यादिकं द्रष्टव्यम् । ननु कर्मेन्द्रियाणां शरीरेण सहोत्पत्तिविनाशौ ; न पुनः
शरीरान्तरगमनमस्ति । तथा हि सारे अभिहितम्—* हस्तादयोऽपि इन्द्रियाणि ; जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वा-
विशेषादिति । एवं भाष्येऽप्युक्तम् * न सप्तैवेन्द्रियाणि ; अपि त्वेकादश । हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य
भोगोपकरणत्वात्कार्यभेदाच्च । दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्यभेद आदानादिः इति, *न्यूनव्यपदेशास्तु

तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्थविशेषप्रयुक्ताः इति च । दीपे तु व्यक्तमेवोक्तम्—* तत्र श्रोत्रादीनि जीवेन सह शरीरान्तरगमनेऽपि गच्छन्ति ; वाग्धस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सह उत्पत्तिविनाशयोगीनि उपकारकाणि इत्यादि । अतो यादवप्रकाशवत् कर्मेन्द्रियाणां प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशौ भाष्यकाराभिमतौ । नैतदेवम् ; * प्राणगतेश्च इति सूत्रे * तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इत्यादिश्रुतेरुदाहृतत्वात्, सप्त-गतैः इत्यधिकरणे यानि त्वितराणि, विषयाणां ग्राहकत्वेन तेषामौपचारिकः प्राणव्यपदेशः इति पूर्वपक्षं कृत्वा, * हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् इति तेषामपि प्राणत्वसमर्थनाच्च । * प्राणगतेश्च इत्यस्यैव समनन्तरे * अग्न्यादि-गतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् इति सूत्रे भाष्यम्—* यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वायुं प्राणश्चक्षुरादित्यम् इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणात् न तेषां जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेन्न ; भाक्तत्वात् अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्य इत्यादिकम् । अतः कर्मेन्द्रियस्य वाचोऽत्र गतिरभ्युपेत्युपलभ्यते । तद-न्येषामपि सममेव । सारेऽप्युक्तम्—* सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणं च तेषां प्राधान्यात् इति । दीपेऽपि * सप्तानामेव गतिश्रवणं योगकाले विशेषणं च ज्ञानेन्द्रियाणां मनसः तत्प्रवृत्तिरूपबुद्धेश्च प्राधान्यात् इत्यादि । न च आहङ्कारिकेन्द्रियवादिनः प्रतिशरीरमिन्द्रियोत्पत्तिविनाशाभ्युपगम उपपद्यते । पाण्याद्यधिष्ठानानि तु नेन्द्रियाणीति तदुत्पत्तिलयोप-र्पात्तः । कथं तर्हि श्रोत्रादीनीत्यादेर्निर्वाहः ? इत्थम्—परमतवत् प्रतिशरीरमुत्पत्तिविनाशाभ्युपगमेऽपि तेषामिन्द्रियत्वं सिध्यतीति कृत्वा * हस्तादयस्तु स्थितोऽतो नैवम् इति सूत्रस्य योजनान्तराभिप्रायेणैवमुक्तम् । अत एकादशेन्द्रियाण्यपि शरीरान्तरेष्वप्यनुवर्तन्ते इति भाष्यकाराभिप्रेतमिति प्रतीमः । एवमेवामेव, एतावतामेव, एवंस्वभावानामेव, आगमेनैव सिद्धत्वात् सौगत्यैकस्वीकारः, शरीरस्थैवेन्द्रियत्वम्, कर्मेन्द्रियाणां शरीरोत्पत्तिविनाशयोर्त्पत्तिविनाशौ, मनोविभुत्वनित्यत्व-तैजसत्वनिर्मनस्कत्वादीनि, राजसाहङ्कारजन्यत्वभौतिकत्वादीनि, अन्यान्यपि प्रल्पितान्यनादरणीयानि । युक्तिवाधादयश्च यथासंभवमुन्नेया इति ॥

तन्मात्राणि ॥ भूतानामव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टं द्रव्यं तन्मात्रम् । दधिरूपेण परिणममानस्य पयसौ मध्यमावस्थावत् भूतरूपेण परिणममानस्य द्रव्यस्य ततः पूर्वा काचिदवस्था तन्मात्रा । तद्विशिष्टमपि द्रव्यं तन्मात्र-मित्युच्यते । तदेव च भूतोपादानमिति न शब्दादिगुणमात्रात् भूतसृष्टिः । विशिष्टशब्दादिविषयाधिकरणं भूतम् । अत्रापि प्राकृताप्राकृतविवेकः पूर्ववत् । तन्मात्राणि च भूतानि च प्रत्येकं पञ्चधा शब्दतन्मात्राकाशादिभेदात् । तत्र तामसाहङ्काराकाशयोर्बिन्ध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं शब्दतन्मात्रम् । एवमुत्तरोत्तरतन्मात्रेष्वपि तत्तद्भूतद्रव्यमध्यमावस्थाविशिष्ट-त्वम्, अविशिष्टतत्तद्गुणाश्रयत्वम्, तत्तद्भूतोपादानत्वं च लक्षणमूह्यम् । साङ्ख्यास्तु * पञ्चापि तन्मात्राणि साक्षात् तामसा-हङ्कारोत्पन्नानि । तत्र शब्दतन्मात्रमाकाशाशरम्भकम् । इतराणि तु तन्मात्राणि पूर्वपूर्वतन्मात्रसहकृतानि उत्तरोत्तरभूता-रम्भकाणि इत्याहुः । तदसत् ; * आकाशाद्वायुः इत्याद्यनन्यथासिद्धोपादानक्रमविशेषाभिधानदर्शनात् । भगवत्पराशरा-दिभिश्च प्रपञ्चितत्वात् * तन्मात्राणि भूतादौ इति श्रुतिस्तु न साक्षाद्यौगपद्येन अप्ययपरा ; * पृथिव्यप्यु प्रलीयते इत्यादिपूर्ववाक्यविरोधात्, * आकाशाद्वायुः इत्यादिश्रुत्यन्तरविरोधाच्च । तथात्वे हि * पृथिवीगन्धतन्मात्रे लीयते, आपो रसतन्मात्रे लीयन्ते इत्यादिक्रममुक्त्वा, तन्मात्राणि भूतादाविति वक्तव्यम् । नचेयं श्रुतिरत्यन्तक्रमनिबन्धनपरा, आकाश

इन्द्रियेषु, इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु इति भवतामपि अनभिमतक्रमविशेषापातप्रतीतेः । एवम् * अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इतिश्रुतिरपि यथाकथञ्चिन्नेया । अत उक्तस्य शब्दतन्मात्रलक्षणस्य नातिव्याप्तिः । सहोत्पत्तावपि समानकालीनत्वमेव ; न त्वाकाशाहङ्कारापेक्षया स्पर्शतन्मात्रत्वादीनां मध्यमावस्थात्मकत्वमिति नातिव्याप्तिः ॥

आकाशस्य द्रव्यत्वप्रत्यक्षत्वे ॥ अस्पर्शत्वे सति विशिष्टशब्दाधारत्वं श्रोत्राप्यायकत्वं च आकाशलक्षणम् । अयं च अवकाशदानादिना उपकरोतीति शास्त्रसिद्धत्वाद्भ्युपेत्यम् । आकाशरूपपरिणामरहितप्रकृत्यादिप्रदेशेष्वपि अवकाशोऽस्त्येव । अन्यथा तत्र स्पर्शवत् गत्यादिनिरोधप्रसङ्गात् । आकाशादेर्नित्यत्वादिसाधनानि निरवयवद्रव्यत्वादीनि आगमबाधान्यतरानैकान्तिकत्वादिभिर्दृषणीयानि । किंच इदं नित्यत्वं किमवस्थापत्तिराहित्यम् ? किं वा द्रव्यस्य सर्वदा सत्त्वम् ? इति । न प्रथमः ; पार्थिवपरमाण्वादिभिरनैकान्तिकत्वात् । पक्षे च शब्दवत्त्वतदभावाद्यवस्थाभेदस्वीकारेण बाधापसिद्धान्तप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; सिद्धसाधनत्वात् । अवयवविश्लेषलक्षणो विनाशो निषिध्यत इति चेन्न ; अहङ्कारादिदशाप्राप्तस्य सिद्धसाधनत्वादेव । वायुत्वपञ्चीकरणादिप्राप्तावस्थाभेदे सर्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता । प्रत्यक्षश्रवणमाकाशः । यदा उन्मीलनं चक्षुषः, तदैव आकाशोऽयमिति प्रतीतेः । नच नीरूपस्य कथं चाक्षुषमिति वाच्यम् ; रूपवतो वा कथं चाक्षुषमिति प्रसङ्गात् । उपलम्भसिद्धया योग्यतयेति चेत् ; तुल्यम् । अन्यथा रूपरूपिरूपैकार्थसमवायाद्यवान्तरभेदकल्पनानुपपत्तेश्च । पञ्चीकरणेन वा व्यष्टिरूपसिद्धिर्भाष्योक्ता । प्रमेयसंग्रहे चोक्तं यथा—* कालस्य वस्तुधर्मतया सर्वप्रतीत्यन्तर्भावात् न पृथग्रूपवत्त्वम् । गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वम् इत्यादि । यत्तूक्तं भाष्ये—* नच चक्षुषा सन्मात्रं गृह्यते ; तस्य रूपरूपिरूपैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात् इति ; तत् प्रत्यक्षस्य विशिष्टविषयत्वपरम् ; न तु रूपवन्मिश्रितत्वाख्यसंबन्धवर्जनपरम् । अत एव हि *रूपरूपिरूपैकार्थसन्निवेशाद्यालिसमेव चाक्षुषमिति स्थितम् इति प्रमेयसंग्रहोक्तिः । अतः संयुक्तसमवेतस्यापि रूपस्य कार्यकरत्वमुपलम्भबलात् ग्राह्यम् । नच ईश्वरादावतिप्रसङ्गः ; गुरुत्वादितुल्यत्वात् । वाय्वादीनां तु पञ्चीकरणेन रूपवत्त्वेऽपि रूपानुद्वादचाक्षुषत्वम् ॥ यत्तु प्रमेयसंग्रहे—* अद्यजातस्य चक्षुरपि न ह्यरूपं वायुं गृह्णाति इति, तदपि उद्भूतरूपाभावपरमेव । अत एवंप्रकारेण रूपित्वात् नभसः आकाशमस्ति श्याममिति प्रतीतिः । अत एव चेयं प्रतीतिर्नावरणाभावालम्बना ; विधिरूपत्वात् । भावान्तराभिव्यक्तिरिति अदोषत्वात् । अतिरिक्तवादीनां तु प्रागभावादिविकल्पदुःस्थत्वात् । कृत्स्नप्रतियोगिकनिषेधस्य असिद्धेः । आवरणेष्वपि तादात्म्याभावस्य सामानाधिकरण्यनिषेधात्मकत्वात् । संसर्गाभावस्य च यत्किञ्चित्संसर्गिप्रत्ययमन्तरेणानुपपत्तेः । तथा च स एव आकाश इति स्यात् । नच कल्पनिकाधिकरणनिषेधः ; अबाधितत्वायोगात् । नाप्यालोकतिमिरावलम्बनः ; तेष्वकाशप्रतीतिव्यवहारयोरयोगात् । आरोपस्यापि प्रतीतिपूर्वकत्वात्, अप्रत्यक्षत्वे च तस्याङ्गुल्या निर्देशपूर्वकपामरव्यवहारगोचरता निर्मूला स्यात् । शब्दाधिकरणपरिशेषानुमानादेरपामरविषयत्वादशक्यत्वाच्च । न हि शब्दस्य गन्धवत् भेदाद्यवयवधर्मत्वे कारकतया व्यञ्जकतया चाभ्युपगतवायुधर्मत्वे वा कश्चिद्दोषः । नच स्पर्शनादिग्राह्यत्वप्रसङ्गः ; एकभूतगुणस्यैव गन्धरसरूपादेर्भिन्नाक्षराद्यत्वस्य दृष्टत्वात् । एवं बाधकान्तरमपि दूष्यम् । गौरवं च भवतो बाधकं स्यात् । आगमवशात्तु वयमाकाशे शब्दमिच्छामः ।

वायुः ॥ आकाशात् स्पर्शतन्मात्रम् । ततो वायुः । तस्य विशिष्टस्पर्शवत्त्वे सति रूपशून्यत्वम्, अस्मदादिस्पर्शनैकेन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वम्, अनुष्णाशीतस्पर्शविशिष्टत्वे सति गन्धशून्यत्वम् इत्यादि लक्षणम् । अस्य त्वगिन्द्रियायोग्यत्वा-

प्रत्यक्षत्वादिसाधनानि अरूपिद्रव्यत्वादीनि उपलम्भ[बाध]विरोधानैकान्त्यादिभिर्निरसनीयानि । स्पर्शवत्त्वमेव हि स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वौपयिकम् ; न रूपवत्त्वम् । तथा च भाष्यं च तदनुसारिविवरणकारवचनञ्च—*स्पर्शनमपि न सन्मात्रविषयम् ; स्पर्शतद्द्रव्यस्तुविषयत्वात् इति । प्रमेयसंग्रहश्च * त्वगिन्द्रियस्यापि स्पर्शवद्द्रव्यविषये शक्तिः इति । यदि च स्पर्शानुमेयो वायुः स्यात् ; क्षितिसलिलतेजसामपि स्पर्शनग्राह्यत्वं न स्यात् । तत्रापि ततस्तदनुमानस्य सुवचत्वात् । उपलम्भस्य समत्वात् । तस्य च वायोः स्वभावाद्वा अदृष्टात्मकेधरसङ्कल्पाद्वा स्वारसिकं तिर्यक्प्रसरणम् । पार्थिवादिद्रव्येण वा वाय्वन्तरेण वा अभिघातवशात् भ्रमणोर्ध्वगमनादयः । ते च दूरस्थेन तृणर[ज्जु]जःप्रभृतीनां भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयाः । तत्रत्येन तु स्पर्शनग्राह्याः । एतेन वायोर्नानात्वमपि सिद्धम् । अस्य च सर्वतः पार्थिवाप्योपरोधे सति स्तम्भः । सलिलात्पकुमुमादियोगात् शीतोष्णसौरभारोपः । तथा चान्वयव्यतिरेकौ । एतेन *वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपर्ययैर्विपर्यय इति न्यायात् *वायुः शीत इत्यायुर्वेदानुसारिणां वादीनां मतं निरस्तम् । शीतसंवर्धत्वोष्णापचेयत्वादिभिः साम्यात् शीततया उपदेशः । न तु सजातीयविजातीयाभ्यामेव उपचयापचयाविति नियमः ; पार्थिवादिभिर्दोषाणामनियमेन उपचयापचयदर्शनात् । तत्रापि तत्तत्पदार्थसांसिद्धिकसलिलाद्यंशशक्त्या तदुपपत्तिरिति चेत् अत्रापि तथात्वे को विरोधः ? व्यष्ट्यवस्थस्य मारुतस्य तदुपचयापचयहेतूनां च पाञ्चभौतिकत्वात् * आपोमयः प्राणः इति श्रुत्या प्राणस्य सलिलाप्यायित्वसिद्धेश्च शीतसंवर्धत्वाद्युपपत्तेः । दुरुहां वस्तुशक्तिमवलम्ब्यैव स्वभावः प्रमावश्च तैरेव कचिक्कचित् वर्ण्यते ; यथा दुन्दुभिस्वनादौ । सा चात्रापि अनिवार्येति न सङ्कटं किञ्चित् । स च त्वगिन्द्रियाप्यायनेन प्राणशरीरविषयात्मतया च उपकरोति । तत्र शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेष एव प्राणसंज्ञः । न [वा] वायुमात्रम् , नापि वायुक्रिया ; सूत्रितं च * न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इति । सू एव व्यापारभेदात् पञ्चधा दशधा चोच्यते । सूत्रितं च * पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते इति । प्राणापानव्यानोदानसमानभेदात् पञ्चधा । नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाख्यैर्भेदैः स दशधा । प्राणशब्दस्तु वादशब्दवत् सामान्यतो विशेषतश्च [निष्प] व्युत्पन्नः । अस्य शरीरेन्द्रियधारकत्वं * यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते, एतस्यैव सर्वे रूपमभवत् इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । भाष्यं च * प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणम् इत्यादि । प्रपञ्चितश्चयमर्थः प्राणविद्यायाम् । एवं जङ्गमशरीरेष्विव स्थावरशरीरेष्वपि असावस्त्येव । मूलनिषिक्तसलिलदोह [ल] दपार्थिवधातूनामभ्यादानात् । अत्रापि भाष्यम् * स्थावरेषु हि प्राणसंभवेऽपि तस्य पञ्चधा अवस्थाय शरीरस्य धारणार्थत्वेनावस्थानं नास्ति इति । * अत एव प्राण इति सूत्रे दीपश्च * शिलाकाष्ठादिषु प्राणायत्तस्थित्यभावात् इति । नखदन्तरोमकिणादीनामपि मन्दप्राणाश्रयत्वं न्यायतत्त्वे करणपादाष्टमाधिकरणे प्रपञ्चितम् । अस्यैव रेचकपूरककुम्भकरूपं नियमनमष्टाङ्गयोगे चतुर्थमङ्गम् । आयुर्वेदेषु योगानुशासने चास्य प्रपञ्चो ग्राह्यः । प्राणारूपात् वायोरन्य एव शरीरोपादानभूतो वायुः । तदुपादानत्वं वायुप्रचुरेषु मारुतादिशरीरेषु व्यक्तम् । विषयत्वं चण्डवाततालवृन्तपवनदिषु ॥

तेजः ॥ वायोः रूपतन्मात्रम् । ततस्तेजः । * वायोरग्निः इत्यग्निशब्दस्तेजोमात्रपरः । ननु * वायोरग्निः इत्युपादानत्वविवक्षायां प्रत्यक्षविरोधः । पर्णतृणकाष्ठादीनामेव भस्मधूमधूमध्वजादिरूपेण परिणामदर्शनात् । पर्णादीनां च पार्थिवत्वात् । अप्रत्यक्षैस्तदानीमपि अदृष्टाद्युपनीतेः तेजोवयवैर्ज्वालारम्भ इति कल्पनस्य गुरुत्वात् । विचित्रारम्भस्य च भस्मधूमाङ्गरादिषु दृष्टत्वेन अवर्जनीयत्वात् । स्पर्शविशेषस्य धूमादिगतगन्धविशेषवत् दुरालभास्पर्शादिवदुपपत्तेः ।

अतः सलिलस्य सहकारिभेदात् फेनतरङ्गबुद्बुदवत् पृथिव्या एव अंशतो हुतवहादिपरिणाम इति सिद्धे * वायोरग्निः इत्यादि निमित्तकारणत्वमात्रेणाप्युपपद्यते इति ; तदसत् ; अनन्यथासिद्धोपादानप्रकरणपठितसृष्टिप्रलयक्रमप्रक्रियाविरोधात् । पर्णतृणादीनामपि पाञ्चभौतिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ततएव तदंशतो निर्वृत्तेरपीष्टत्वात् । ज्वालानिर्वापणानन्तरमेव तदवयवानुपलम्भवत् तदुत्पत्तेः प्रागपि तथैवोपपत्तौ गौरवस्याप्यभावात् । अबिन्धने च जातवेदसि पार्थिवपरिणामात्मकत्वकल्पनायोगात् । अनियतोपादानकल्मेर्गुरुत्वात् । तदेवं तत्रतत्र लीन एवाग्निः सहकारिविशेषाददृष्टाद्युपनीतसजातीयावयवयोगाच्च उद्भूत उपलभ्यते । व्यवहरन्ति च महर्षयोऽपि ; * काष्ठेऽग्निरिव शेरते । * दारुण्यग्निर्द्यथा तैलं तिले तद्वदसौ पुमान् इत्यादि । अतः समष्टिसृष्टिदशायां वायोरैवोपादानात् अग्नेरुत्पत्तिरुपपन्ना । व्यष्टिदशायां तु तेजस एव सूक्ष्मात्स्थूलतेजसः समुद्भव इति । उष्णस्पर्शत्वमास्वरूपवत्त्वादिकं च तेजसो लक्षणम् । तच्च वाक्चक्षुषोराप्यायकम् । * तेजोमयी वाक् * आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत् , * रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः इत्यादिश्रुतेः । दिवाभीतादिव्यतिरिक्तलोचनानाम् अञ्जनविशेषादिशून्यानां तिमिराद्यतिरिक्तविषयप्रत्ययोत्पादने प्रभूतरूपमाप्यायकातिरिक्तं तदवश्यापेक्षितम् । वैश्वानराद्यात्मना च तदुपकारः । वैश्वानरो नाम शरीरान्तर्धर्ती प्राणादिसंयोगात् अशितपीतपाकादिहेतुस्तेजोविशेषः । शरीरत्वं तेजसस्तेजःप्रचुरेषु दहनतपनादिशरीरेषु व्यक्तम् । विषयत्वं चन्द्रिकातपशतद्वाहुतवहादिषु । तत्र हुतवहस्य ज्वालात्मकस्य दाहनाशे नाशदर्शनात् , पुष्कलकारणक्रमोपनिपातात् , एकदा अनेकदीपादर्शनाच्च आशुतरविनाशित्वरूपं क्षणिकत्वं सिद्धम् । प्रत्यभिज्ञा तु निष्क्रान्तप्रविष्टवदसंभवात् , निर्वापितारोपितर्दापादिष्विव अन्यथासिद्धा । प्रत्यक्षत्वं ज्वालाभेदस्योक्तं तच्चरत्वाकरे—* निपुणनिरीक्षणे च जलवेणिकावत् ज्वालासञ्चरणं दृश्यते इति । * अहेतुक एव ज्वालाविनाश इति बौद्धगन्धिनः केचिदाहुः । तदयुक्तम् ; क्षणभङ्गप्रसङ्गात् । अदृष्टेश्वरादेश्व हेतोरवर्जनीयत्वात् । वेगादेश्च अविनाभूतस्यावस्थान्तरापादकत्वोपपत्तेः । एवमन्त्यशब्दचरमसंस्कारादिष्वपि स्वतोविनाशवादिनो निरस्ताः । तदखिलमभिप्रेत्योक्तं वेदार्थसंग्रहे—* दावाग्न्यादीनामपि पूर्वावस्थाविरोधिपरिणामपरम्परा अवर्जनीयैवति । तत्र भौमदिव्यादिभेदस्तत्रतत्र सामग्रीकार्याणि क्षणिकत्वस्थिरत्वादीनि यथायोगमुच्येयानि ॥

तेजोविभागः ॥ तेजः पुनः सामान्यतो द्विविधम् प्रभा प्रभावश्चेति । आवरणसदसद्वावाधीनसङ्कोचविकासो यथावेगशवत्यधिष्ठानदेशाधिकदेशप्रसारी तेजोविशेषः प्रभा । सा च प्रभावद्भिः सहोत्पद्यते, सह च विनश्यति । न चासौ विशीर्णदीपाद्यवयवः ; ऊर्ध्वगमनस्वभावानां वाताद्यभिघातादर्शने युगपद्विष्वग्विशरणादिकल्पनस्य गुरुत्वात् । प्रभायास्तु यथोपलम्भं तथाऽभ्युपगमात् । स्थिरतरेषु मणिद्युमणिप्रभृतिषु च विशरणप्रसङ्गात् । [तदभ्युपगमे च तेषां दीपादिवत् विनाशप्रसङ्गात् ।] तत्रापि प्रतिक्षणोत्पत्त्यादिकल्पनस्य अतिगुरुत्वात् । तैलदशादिवत् सामग्रीविशेषादर्शनात् । न च मण्यादीनां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः ; विशरणे सिद्धे तद्भ्रान्तित्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ विशरणसिद्धिरिति परस्पराश्रयणात् । विशीर्णगन्धाश्रयचम्पककुमुमादिवदंशतो विशरणेऽपि प्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न ; भ्रान्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । यथोपलम्भं द्रव्यान्तराभ्युपगमे भ्रान्तित्वकल्पनानवकाशात् । गन्धोपलम्भे तु वायुगतिविशेषानुविधाननियमात् , आश्रयभूतचम्पकादिनाशेऽपि गन्धावस्थानदर्शनाच्च प्रभातुल्यत्वपरित्यागः । ग्रीष्मनिशादिषु औष्ण्योपलम्भेऽपि प्रभात्मकं स्वरूपं नास्त्येव । अस्याश्च मूलाग्रयोर्धनविरलत्वादयो यथादर्शनं ग्राह्याः । यत्तु चरदविष्णुभिश्चैर्निरवयवात्मज्ञानसङ्कोचविकासदृष्टान्ततथा प्रभामुपन्यस्योक्तम् * प्रभाया निरवयवत्वमवयवानुपलम्भात् इति ; तत् छेदनभेदनयोग्यावयवविरहाभिप्रायेणेति मन्त-

व्यम् । न चैषा स्वतन्त्रा ; दीपाद्यपृथक्सिद्धतयैव प्रतीतेः । तद्विशिष्टं तेजः प्रभावत् । तच्च मणिद्युमणिदीपादि बहु-
प्रकारम् । सामग्रीविशेषाधीनस्वभावभेदात् तेजसः शोकहर्षशोषणवृद्धिपाकप्रकाशादिजनकत्वतारतम्यम् । ऊर्ध्वज्वलन-
मपि तत् एव वा, अट्टाष्टदेव वा । तस्य रोहितभास्वरैकस्वभावस्यापि सलिलादिसंमर्गभेदात् वर्णवैचित्र्योपलम्भः । एतच्च
* यदग्ने रोहितं रूपम् इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । वैशेषिकादीनां शुक्लत्वमाधकान्वयव्यतिरेकौ श्रुतिवाधितान्वयथासिद्धौ च ।
मध्याह्नमार्ताण्डमण्डलश्चैत्योपलम्भस्यापि मण्डलोपलम्भकानुद्धूतस्पर्शोद्धूतरूपसलिलांशनिबन्धनत्वोपपत्तेः । उद्धवानुद्धवयोश्च
गुणानामन्यत्राप्यनियमाभ्युपगमात् ॥

आपः ॥ तेजसो रसतन्मात्रम् । तस्मादापः । शीतस्पर्शवत्त्वम्, निर्गन्धत्वे सति विशिष्टरसवत्त्वम्, इत्यादि
तल्लक्षणम् । तामां शुक्लमधुरशीतनैकस्वभावानामाश्रयादिसंमर्गभेदात् रूपरसस्पर्शवैचित्र्यारोपः । अद्रव्यनिरूपणे तु
तेजोवन्नगुणव्यवस्था समर्थयिष्यते । स्वाभाविकमासां द्रवत्वम् । आप्येष्वपि करकादिषु उपलम्भवशात् काठिन्यम् ।
प्राणरसनाप्यायनादिनोपकुर्वते । शरीरत्वमासामप्रचुरेषु वरुणलोकशरीरेषु स्पष्टम् । विषयत्वं सरित्समुद्रेषु ॥

पृथिवी ॥ अद्ध्यो गन्धतन्मात्रम् । ततः पृथिवी । विशिष्टगन्धवत्त्वम्, रसवत्त्वे सति विशिष्टस्पर्शवत्त्वम्,
इत्यादि तल्लक्षणम् । सा प्रथमं मुरभिमधुरकृष्णानुष्णाशीतस्पर्शा जाता । ततोऽनुष्णाशीतत्वं सर्वदा अनुवृत्तम् । तेजः-
सलिलस्पर्शोपाध्यन्वयव्यतिरेकात्तदुपाधिक एव औष्ण्यशैत्योपलम्भः । काण्यं स्वतःसिद्धमिति श्रुतिसिद्धम् । पाकभेदात्
विचित्रवर्णना जायते । मुरभिस्वभावत्वमप्यौत्सर्गिकन्यायसिद्धम् । काण्यस्य पयसो माधुर्यानुविधानं च बाधकाभावे
ग्राह्यम् । तस्याः काठिन्येऽपि सलिलानपादियोगात् क्वचित् द्रवत्वोपलम्भः । मनोवाणाप्यायनादिना च तस्या उपकारः ।
शरीरत्वमस्या मनुष्यतिर्थकम्यावरादिषु व्यक्तम् । विषयत्वं मृत्पापा [णान्नौ] गौपधितिमिरादिषु । यद्यपि विषयादिरूपेण
निर्दिष्टानां सर्वेषामपि ईश्वरापेक्षया तत्तद्विशिष्टजीवापेक्षयाऽपि शरीरत्वं वक्ष्यते ; तथाऽपि लोकन्यवहारोपकारनारतन्या-
लोकनेन विभज्य व्यवहारः । शरीरतयाऽभ्युपगतमपि विषयतया वैशेषिकैरप्युक्तम् * विषयो मृत्पापाणम्यावरलक्षणः
इति । स्थावरस्य हि शरीरत्वं तैरेव प्रपञ्चितम् ॥

तमसः पार्थिवत्वम् ॥ तमो द्रव्यं पार्थिवं च, अत्राधितनीलादिप्रत्ययविषयत्वात् । आलोकामावे चाक्षु[षं]पत्वं
नास्तीति बाधकमिति चेन्न ; तेजसि व्यभिचारात् । तद्व्यतिरिक्तत्वे सर्नाति चेत् ; तथाऽपि भवद्भिमते तमसि एतदभा-
वेऽपि चाक्षुपत्वात् । इतरसामग्रीसाकल्यलक्षणयोग्यतासिद्धवर्धमविरोधार्थं च तथाऽङ्गीकार इति चेत् ; अत्रापि प्रतीय-
मानाकारभङ्गपरिहाराय बुध्यस्व । न हि यत् क्वचित् यदपेक्षम्, तत् सर्वत्र तदपेक्षमिति नियमः ; स्वेदादिशैत्यग्रहे
वायुसापेक्षस्य स्पर्शनस्य औष्ण्यग्रहे तदभावसापेक्षत्वात् । आलोकामावप्रत्ययविशेषाभावनैल्यमात्रप्रतीतिपक्षाः विधिरूपेण
प्रत्ययात्, लोकप्रतीतिविरोधप्रसङ्गात्, नीलमिति धर्मितया स्फुरणाच्च निरन्ताः । प्रलयविनाशावसानादयस्तु [शब्दाः]
विधिरूपेण वर्तमाना अपि स्फुटवस्त्वन्तरानुपलम्भात् कस्यचिदित्येव सर्वसंविस्तिद्धेश्वाभावपक्षे निक्षेपं सहन्ते । स्पर्शा-
नुपलम्भादिचोद्यं त्विन्द्रनीलालोकादिष्विव निर्वाह्यम् । आगमसिद्धं च तमसो द्रव्यत्वादिकम् । * तमः ससर्ज भगवान्
इति तत्त्वान्तरवत् सृष्टिश्रवणात् । * नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् इति कार्यान्तरैर्ज्योतिषा च सह लयाभिधानात् ।
आलोकामावपक्षे तमोज्योतिषोर्द्वयोरपि लयाभिधानविरोधात् । **अन्तर्यामिब्राह्मणे** च * यस्य तमः शरीरम् इति तेजसा

सह तमसः शरीरत्वेनाभिधानात् । तत्र च भाष्यम् * एवमव्यन्तरिक्षवाय्वादित्यदिवक्चन्द्रतारकाकाशतमस्तेजस्तु इत्यादि । यत्तु षडर्थसंक्षेपे भावरूपाज्ञानानुमानदूषणे प्रोक्तम्—*निमीलनेऽपि भातीति न तमो द्रव्यम् । अन्धस्तु नाक्षिस्थग्रहेऽलम् । व्याहरति च, इति, तत् श्रुतिस्मृतिभाष्यादिविरोधात् मतान्तरेणैकदेशिमतेन वोक्तम् । निमीलनेऽपि भानस्य पित्तोपहतचक्षुषः किञ्चित्पित्तोपलम्भेऽपि तुल्यत्वात्, जात्यन्धस्य तु तद्रूपव्यवहारात् । अजात्यन्धस्यापि इन्द्रियाधिष्ठानक्षोभेऽपि मात्रया इन्द्रियशक्तेरनपगमनादक्षिस्थग्रहस्याविरोधात् । तमो न द्रव्यम् ; आलोकामावे गृह्यमाणत्वात् आलोकामाववदिति चेन्न ; प्राभाकराणां हेतुदृष्टान्तयोरभावात् । उदयनादीनां पक्षदृष्टान्त[योरभेदात्]भेदाभावात् । रूपमात्रतमोवादिनोऽपि दिवाभीतादिदृश्यमानैर्द्रव्यैर्व्यभिचारात् । मानुषचक्षुषेति विशेषणेऽपि योगिदृश्यमानैः, अयोगीति-विशेषणेऽपि अज्ञानचक्षुषा गृह्यमाणैः, प्रकृष्टादृष्टाञ्जनादिरहितमानुषचक्षुषेतिविशेषणेऽपि तमो नीलिमातिरिक्तं नैल्याश्रयत्वेनाबाधितप्रतीतिविषयत्वात्, इत्यादिभिर्बाधः प्रतिरोधो वा दुष्परिहरः । उक्तं वरदगुरुभिस्तच्चसारे—

* तमो नाम द्रव्यं बहलविरलं मेचकचलं प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न बाधश्च ददृशे ।

अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरेपि शाब्दी विजयते निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥ इति ।

नन्वेवमस्तु तमसो द्रव्यत्वं सिद्धान्तः । पार्थिवत्वं तु भाष्यकारादिवचनात् न ज्ञातमिति चेन्न ; प्राकृतत्वनीलत्ववचनाभ्यां परिशेषात्सिद्धेः । न हि वायुपर्यन्तेषु प्राकृतेषु रूपगुणोऽस्ति । न वा तोयतेजसोः कृष्णरूपमस्ति । तथा च श्रुतिः * यदग्ने रोहितम् इत्यादिका । ननु तत्त्वरत्नाकरे मूलप्रकृतिरेवेदं तम इत्युक्तम् । तथा हि—

* बध्नाति यदग्निद्रोहात् यत्प्रपत्त्या च मुञ्चति । जन्तूस्तमस्तमाश्रित्य हरिं तत्प्रविचिच्यते ॥

अतो न काकदन्तानामिव तस्य परीक्षणम् । उपेक्ष्यं बन्धकत्वस्य ज्ञाने हानप्रयोजनात् ॥

तत्स्वरूपतदुत्पत्तिग्राहकादिषु सूरयः । विवदन्ते ततो जातः सन्देहश्चिन्त्यतेऽधुना ॥

अत्र आलोकामावस्तम इति काश्यपीयाः । नास्त्येव तमः, नीलभावरूपस्मृतिप्रमोप एव तमोव्यवहारहेतुरिति प्राभाकराः । द्रव्यान्तरमेवेदं कल्प्यमिति कौमारिलाः । प्रधानतत्त्वमेव तम इति तत्त्वविदः—इत्युपक्रम्य प्राथमिकमत-युगलमथनपूर्वकं तृतीयमुपन्यस्य—

* अत्र तत्त्वविदः प्राहुः स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता । दैवी गुणमयी माया बाह्यान्तरतमो मता ॥ इत्युक्तम् ।

अतो न पार्थिवत्वपरिशेषो युक्त इति । तन्न ; तत्र मूलप्रकृतित्वं तावन्न संभवति ; विकारैः सह सृष्टिसंहारवचनात् । अन्तर्यामिब्राह्मणे च कार्यवर्गानुप्रवेशेन प्राथमिकतमोव्यतिरिक्तस्य तेजोविरोधितमसः पृथक्शरीरत्वाभिधानात् । प्रधानतमसश्च प्रत्यक्षग्राह्यत्वासिद्धेः ॥

* नाहो न रात्रिर्न नमो न भूमिर्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।

श्रोत्रादिबुद्ध्याऽनुपलभ्यमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ इति [प्रधानप्रतिपादक] श्लोकस्मृतेः ।

अवस्थान्तराश्रयणेन सर्वमिदमुपपद्यत इति चेत् ; सत्यम् । तदेवास्माभिरुच्यते । पृथिव्यवस्थातिरिक्तमवस्थान्तरमिति चेन्न ; पूर्वोक्तपरिशेषात् । पृथिवीतः पृथगेव सृष्ट्यादिवचनं कथमुपपद्यत इति चेत् ; स्वर्गान्तरिक्षादिसृष्टिवदिति भाव्यम् । तमश्शब्दप्रयोगानुवृत्तिः कथमिति चेत् ; अनेकार्थत्वेनानुवृत्त्यन्यथासिद्धेः । ज्ञानालोकयोः प्रकाशशब्दवत् । यद्वा उद्भूततमोगुणमेवावलम्ब्य द्वयोरपि व्यवहारोपपत्तिः । कथं तर्हि तत्त्वरत्नाकरोक्तिः ? वस्तुतस्तु वयमपि संशे-

महे । नहि तत्र प्रतिज्ञानिर्वाहपर्यन्तं ग्रन्थो निबद्धः ; येनाभिप्रायमध्यवस्येम् । स हि प्रबन्धः * अत्र तत्त्वविदः प्राहुः इति श्लोकमात्र एव विभ्रितः । निबद्धमात्रं चास्मदुक्ताविरुद्धम् । पार्थिवत्वेऽपि प्रधानतत्त्वानतिरेकात् । नहि वयमस-
त्कार्यवादिनः । समस्तप्रकृतिप्राकृतपरीक्षोपक्रमविवक्षया च * वध्नाति यदभिद्रोहात् इत्यादेरुपपत्तिः । * अत्र तत्त्वविदः
इति श्लोकेऽपि * स्थूलसूक्ष्मात्मना स्थिता, इति विभागादेवमेव तात्पर्यमिति विभावयामः । अस्तु वा किञ्चिदभिनव-
घनघनावलीमलीमसमनाघ्रातस्पर्शरसगन्धमन्धकारामिधानमवस्थान्तरं प्रकृतेः । तथाऽपि न पृथग्द्रव्यत्वसिद्धिः । तदेवं
चतुर्विंशतितत्त्वानि चिन्तितानि । * आत्मन आकाशः संभूतः * ततेजोऽसृजन इत्यादिन्यूनसृष्टिव्यपदेशा न तत्त्वान्तर-
सृष्टिप्रतिक्षेपपराः ; प्रामाणिकत्वाविशेषेण तत्परित्यागायोगात् । वदन्ति च—

* क्षीरादिदं तत् इदञ्च ततो दधीति क्षीराद्दधीति वदतां किल को विशेषः ? इति ।

अत एव **पट्त्रिंशत्तत्त्ववादोऽपि** निराकृतः । ते ह्येवमाहुः—

* शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमात् त्रिनयम् । तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशः ॥
इति तत्त्वसंग्रहः । मलं कर्म च माया च मायोत्थमग्निलं जगत् । तिरोधानकरी शक्तिरर्थपञ्चकमिष्यते ॥
इति पाशविभागः ।

माया पुरुषः शिव इत्येनत् त्रिनयं महार्थमंहारे । अवशिष्यते पुनस्तत् प्रवर्तते पूर्ववत्सृष्टौ ॥
इति सृष्टिप्रलयाश्रयनित्यतत्त्वनिष्कर्षः ।

शुद्धानि पञ्च तत्त्वान्याद्यन्तेषु स्मरन्ति शिवतत्त्वम् । शक्तिसदाशिवतत्त्वे ईश्वरविद्याख्यतत्त्वे च ॥
पुंसो जकर्तृत्वार्थं मायातत्त्वपञ्चकं भवति । कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च ॥
अव्यक्तं मायातो गुणतत्त्वं तदनु बुद्ध्यहङ्कारौ । चेतोऽधीकर्मेन्द्रियतन्मात्राणीति तत्त्वानि ॥ इति तत्त्वगणना ।

तत्र चिदचिदीश्वरविभागतन्त्रित्वादौ न विवादः । ईश्वरस्तु प्रसिद्धशिवाद्विलक्षणः शाश्वतशिवादिशब्देन निर्दिष्टो
नारायणः । स च चिदचिनोऽस्पर्शावस्थावस्थितयोऽशरीरीत्येवमादिरौपनिषदानां विशेष ईश्वर[परिच्छेदे]रे समर्थयिष्यते ।
तत्त्वगणनायां तु शुद्धतत्त्वपञ्चकस्य परमार्थत एकतत्त्वात्मकतया तैरेवोक्तत्वात् तत्र नानीव विवादः । तथाहि तैरेवोक्तम्—

* पञ्चानामप्येषां न हि क्रमोऽस्नीह कालरहितत्वात् । व्यापारवशादेपां विहिता खलु कल्पना शान्ते ॥

तत्त्वं वस्तुत एकं शिवसंज्ञं चित्रशक्तिवचिनं तत् । शक्तिव्यापृतिभेदात् तस्यैते कल्पिता भेदाः ॥ इति ।

* रागोऽभिष्वङ्गात्मा इति तैर्लक्षित्यं रागस्य पुरुषगुणभूतस्य न प्राकृततत्त्वान्तरत्वम् । प्रकृतिसंस्पर्शवशात् पुरुषस्य रागो
जायते इत्येतावदिष्यते । रागाख्यकार्येण तत्कारणभूततत्त्वान्तरकल्पितिरिति चेन्न ; मुखहेतुत्वज्ञानादिभिरेव तदुत्पत्त्युप-
पत्तेः । अन्यथा द्वेषादिकार्येष्वपि तत्त्वान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । विद्याऽपि—

* उडुद्धकर्तृशक्तेः पुंसो विषयप्रदर्शननिमित्तम् । विद्यातत्त्वं सूते प्रकाशरूपं च करणवैशिष्ट्यात् ॥

इत्यभिहिता । तत्रापि पुनर्मनःप्रभृतिप्रमितिकरणग्राम एव विषयप्रदर्शने पर्याप्त इति न करणान्तरमनुमन्यामहे ।

* मायातस्तदनु कला मलं नृणामेकतस्तिरस्कृत्य । व्यञ्जयति कर्तृशक्तिं कलेति तेनेह कथितेयम् ॥

कालेन नियत्या चाप्युपसर्जनतामुपेतया सततम् । विदधाति व्यापारं निजमेवा ह्यवनिपर्यन्तम् ॥

इति च कलाऽभिहिता । तत्रापि अव्यक्तावस्थाकारणभूताक्षरशब्दाभिलष्यप्रकृत्यवस्थामिच्छामः । तत्र कलाशब्दः

शब्दान्तरं वा प्रयुज्यताम् । कर्तृशक्तिव्यञ्जकत्वं तु तस्या नेष्यते । ज्ञानेच्छापुण्यपापादिभिरेव तदभिव्यक्तेः । ज्ञाना-
देश्चेन्द्रियाद्यधीनत्वात् ।

* नियतिर्नियमनरूपा मायातः साऽप्यनन्तरं भवति । नियमयति येन निखिलं तेनेयं नियतिः[रुद्दिष्टा]रित्युक्ता ॥
इति परिभाषिता । तत्र नियमनशब्देन नियन्तृशक्तिविवक्षायामीश्वरसङ्कल्पाद्यतिरिक्तनियतिर्नास्ति । प्रतिनियतफलावश्यं-
भावित्वादिविवक्षायां तु पुण्यपापादिरूपैव नियतिः । तत्तत्स्वकार्यकरणदिविवक्षायां प्रतिनियततत्तद्भूतशक्तिरेव नियतिरिति
न प्राकृततत्त्वान्तरमस्ति । यदि पुनः प्रमाणभूतेषु पञ्चरात्रादिषु कचित्रियत्यादिसृष्टिरुच्यते, तदाऽपि तत्रतत्र तात्पर्य-
भेदेन संप्रतिपन्नतत्त्वविशेषतच्छक्त्यादीनामेव पृथग्गणनमिति मन्तव्यम् । युक्तिश्च निर्वन्धतो दृष्यते; न त्वागमः ॥

कालः ॥ कालस्य मायासृज्यत्वादिकम् * अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते इत्यादिभिर्वाधितम् । तर्कश्च --
यतः कुनश्चित्कालांशात् परतः पूर्वतोऽपि वा । कालो न चेत्त्रदुक्तिस्थं पौर्वापर्यं न सिध्यति ॥

कालाधीनभवद्भव्यभूनादिव्यवहारवान् । देशोऽन्योऽपि ततः सोऽपि तदभावे न सिध्यति ॥

नित्यविभूतावपि कालस्याहेतुत्वमात्रम्; नत्वभावः । * कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः । * कला मुहूर्तादि-
मयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः इत्यादिवचनात् । अन्यथा * मदा पश्यन्ति इत्यादिभिर्विरोधान् । अस्य च
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामागमाच्च यथायोगं तत्तत्कार्यनिमित्तत्वसिद्धिः । तच्चोपाध्यवच्छेदात् । सविकारत्वपक्षे स्वविकारान्प्रति
कालस्योपादानत्वमेव; निमित्तभूताकारान्तराभावात् ॥

एकेनैव क्षणेनास्य विश्वस्यापि विशेषणात् । कालवत्तत्क्षणानां च व्यापित्वमवगम्यते ॥

अस्य विकारित्वम् * सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥ इत्यादिश्रुतिः,
* कालं सः * कला मुहूर्तादिमयः इत्यादिस्मृतिश्चाह । अत्र स्वारसिकार्थे वाधकाभावादधिदेवतोपाध्याद्युत्पत्त्या निर्वाहो
न शङ्क्यः । विमोर्विकारित्वानुपपत्तिर्वाधिकेति चेन्न; अवयवोच्छ्रानतादिलक्षणस्य विकारस्यानभ्युपगमात् । अवस्था-
न्तरापत्तिमात्रस्याविरोधात् । अन्यथा विमोरेवासिद्धिप्रसङ्गात् । सर्वं तूर्तसंयोगित्वं हि विभुत्वम् । तस्मादन्ततः संयोग-
लक्षणमङ्गीकार्यम् । अथ विकारित्वानुपपत्त्या विभुत्वमेव कस्यचिन्नास्तीति मतम्, तथाऽपि कालस्य विकारित्वाद्विभुत्व-
मेव भज्येत; न पुनर्विभुत्वाद्विकारित्वम् । कथं च विकारित्वं विभुत्वस्य वाधकम्? कारणत्वे प्रमाणाभावादिति चेत्;
न तावदिदं सामान्यतः । तथा हि—

न हेतुकार्यतेत्येतत् बोधाय फणितं न वा । द्विधाऽपि भङ्गः स्वोक्त्यादेः फलवत्त्वाफलत्वयोः ॥

सावधेरवधिर्योऽसौ पूर्वो हेतुः परो रिपुः । कार्यं नित्यमसद्वा स्यात् अवधेरनपेक्षणात् ॥

अन्वये सत्यपि नित्यविभोर्देशकालव्यतिरेकाभावेन कारणत्वं दुर्ग्रहमिति चेन्न; तावन्तरेणापि धर्मिग्राहकेणैव तत्सिद्धेः ।
सामान्यतश्चान्वयव्यतिरेकयोरपि सुशक्तत्वात् । सामान्यतस्सिद्धस्य पारिशेष्यादिभिर्विभुत्वादिसिद्धेः । विकारित्वमविभु-
त्वेन व्याप्तिमिति चेन्न; ईश्वरतज्ज्ञानाभ्यामनैकान्त्यात् । तयोरपि पक्षीकरणे श्रुतिवाधादिप्रसङ्गात् । निर्विकार एवेश्वर
इति न दोष इति चेन्न; संयोगसिसृक्षादिलक्षणविकारस्य अवश्यंभावितयाऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । तत्र कृत्वैकदेशवि-
कल्पाद्यनुपपत्त्यस्तु विभुद्रव्य इवाविभुद्रव्येष्वपि तुल्यत्वात् शून्यवादं प्रसज्येयुः । ताश्च सूत्रकारैरेव ईश्वरे प्रसज्य
परिहृताः * कृत्वप्रसक्तिः, * श्रुतेस्तु शब्दभूलत्वत् इत्यादिभिः । उक्तं च कालादीनां विकारस्वरूपत्वं वेदार्थसंग्रहे—

* निमेषकाष्ठाकलामुहूर्तादिपराद्धर्षपर्यन्तापरिमितव्यवच्छेदस्वरूपसर्वोत्पत्तिस्थितिविनाशादिसर्वपरिणामनिमित्तभूतकालकृत - परिणामास्पृष्टानन्तमहाविभूतिः इति । उक्तं च नीतिमालायां नारायणार्थैः * कालोऽनाद्यनन्तोऽजस्रक्षणपरिणामि- मुहूर्ताहोरात्रादिविभागवान् परिणामपरिस्पन्दहेतुः इति ।

कालस्य प्रत्यक्षत्वम् ॥ प्रत्यक्षश्चायम् । तथा हि—

वर्तमानतयाऽध्यक्षे वस्तु सर्वं प्रकाशते । न सा स्वरूपं धीभेदान्नोपाधिरनवस्थितेः ॥
तत्र स्वपरनिर्वाहे पूर्वत्रैव तथा न किम् ॥ तथा चास्त्विति धीरान्प्रत्यनन्तस्त्वागमो बलम् ॥
तस्मिद्धस्योपलम्भेन प्रत्यक्षत्वं प्रसाध्यते । लाघवात्तद्विषयता वर्तमानधियो वरम् ॥
नचैषा लैङ्गिकी बुद्धिलिङ्गादेरविमर्शतः । विमर्शोऽप्यन्यथासिद्धेस्तर्कानुग्रहवर्जनात् ॥
मिथःकरम्विचारेव मूर्तेर्वा विश्ववर्तिभिः । तद्युक्तेर्गगनाद्यैर्वा पक्षद्वितयसंमतैः ॥
रविस्पन्दादिभूयस्त्वफल्गुत्वाद्युपनायकैः । परावरत्वादिसिद्धेरन्यथागौरवोदयात् ॥
तावन्मात्रोपनेतृत्वे सिद्धस्यार्थस्य कल्पिते । जगतो मिश्ररूपत्वं न भवेदधिकं यथा ॥
कालमन्वन्धरूपोऽयं परत्वादिरिति स्थिते । लिङ्गसिद्धयैव कालस्य प्रत्यक्षत्वमुपागतम् ॥
अतोऽनुमानमात्रेण कालोऽन्यो नैव सिध्यति । केवलागमसिद्धे च न लोकव्यवहर्थात् ॥

तदेवं केवलेस्तर्कैः कालस्य दुरुपपादतामालम्ब्य हि न्यायतत्त्वे संयोगाधिकरणे * संयोगविभागसंख्या कालः इत्यादि चोक्तम् । प्रमातृपादे च प्रमङ्गात् कालमपलप्य * तस्मादेकाश्रयक्रियामंख्या कालः इति मूक्तमुपसंहृतम् । प्रपञ्चितं चास्य प्रत्यक्षत्वं तत्रैव—*यथा सर्वे प्रत्ययाः कालोपच्छिष्टा एव हि दृश्यन्ते ; तदिनि देशकालविशिष्टतयैव मूर्तिरपि जायमाना प्रागपि कालानुभवं साधयतीति । जैननिराकरणे भाष्यं च * कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेस्तस्य पृथगस्तित्व- नास्तित्वादयो न वक्तव्याः, नच परिहर्तव्याः । कालोऽस्ति नास्तीनिव्यवहारो व्यवहर्तृणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यव- हारतुल्यः इति । अत एव च कालस्य पृथग्गणनाभावः । तदेवमव्यक्तोपक्रममहदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रभूतसृष्टिप्रकरणेषु जीवपरौ पञ्चविंशत्पञ्चविंशकौ । अक्षरतमसोरन्यतरोपक्रमे कालस्य पृथग्गणने च पञ्चविंशकसप्तविंशकाष्टाविंशकत्वादिकं यथासंभवं भाव्यम् । श्रुतिश्च * तं पञ्चविंशकमित्याहुः सप्तविंशकथापरे इति । सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया अधिकसंख्यां निर्वहन्तस्तेषां द्रव्यत्वदूषणेन वक्ष्यमाणेन निरस्ताः । पञ्चविंशानिरिक्तनिषेधपराणां निर्वाहस्तु भगवता व्यासेन मोक्ष- धर्मेऽभिहितः—* अन्यश्च राजन् स परस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः । तत्स्थत्वादनुपपद्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ॥

इति । सूत्रितं च * अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः इति । प्रपञ्चितश्चायमर्थो भाष्यादिषु सामानाधिकरण्यनिर्वाहे । नन्वे- वमपि तत्तद्भूतेषु सवितृकान्तहिमकरकवैद्युतवैश्वानराद्युत्तरोत्तरावस्थादर्शनात् तत्त्वसङ्ख्यानियमोऽनुपपन्नः ; मैवम् । सम- [ष्टिस्तु] ष्टयवस्थापेक्षया तन्नियमात् । पञ्चीकरणपश्चाद्भाष्यव्यष्टयवस्थाविशेषाणां त्वानन्त्यादपरिसङ्ख्यानम् । एतेषु च तत्त्वेषु भागत एवोत्तरोत्तरसृष्टिः । पूर्वपूर्वैरुत्तरोत्तरावरणस्य तत्तदाकारेण च कार्यवृत्तेः श्रुतत्वात् । अन्यथा पृथिव्येक- शेषप्रसङ्गात्, पूर्वपूर्वभूतानामुपलम्भादिसिद्धत्वाच्च । तन्मात्राणां त्वावारकत्वाद्यनाश्रयणात् निःशेषपरिणाम इत्येके । शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्ववचनात् तेषामप्येकदेशतः परिणाम इत्यपरे । पूर्वस्मिन्पक्षे तन्मात्रकार्यभूतगुणपञ्चकेन सह शरीरादेश्चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वोक्तिरिति वा सर्वाचित्त्वमयत्वमात्रप्रतिपादनपरतया वा निर्वाहः । अपरस्मिन्पक्षे कचित्

केषाञ्चित् सृष्ट्यनुक्तिवदविवक्षया आवरणाद्यनुक्तिरिति गतिः । एतानि तत्त्वानि प्रथममीश्वरः स्वसङ्कल्पादेव तत्तदव्यव-
हितपूर्वपूर्वतत्त्वशरीरकः सृष्ट्या व्यष्टिनामरूपव्याकरणं सङ्कल्प्य तेषां तत्त्वानां पृथग्भूतानां व्यष्टिसृष्ट्यशक्तेः परस्पर-
संमिश्रणं च संकल्प्य * व्योम्नोऽर्धभागश्चत्वारो वायुतेजःपयोभुवाम् इत्यादिक्रमेण एकैकभूतेषु भूतान्तराणामष्टमांश-
चतुष्कैः पञ्चीकरणं कृत्वा तेषु स्वानुप्रविष्टजीववर्गमनुप्रवेश्य तैरेव तत्त्वैर्दशगुणितोत्तरसप्तावरणवेष्टितं हेमाख्यपरिणाम-
गतभूतमयं ब्रह्माण्डमारभ्य तदन्तरे च स्वनाभिपङ्कजप्रभृतिसप्तस्थानेष्वन्यतमेन सकलतदण्डान्तर्वर्तिचेतनभरित[गर्भित]-
विग्रहं चतुर्मुखं प्रसादात् सृजति ; क्रोधाच्च रुद्रम् । अत्र श्रुतिः * एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः इत्यारभ्य
* तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । व्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत इत्यादिका । * नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणा-
द्द्रो जायते इत्यादयश्च । उक्तं च महाभारते—

* ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात्परिमितं फलम् ॥

एतौ द्वौ विबुधश्चैत्रौ प्रसादक्रोधजौ स्मृतौ । तदादर्शितपन्थानौ सृष्टिसंहारकारकौ ॥ इति ॥

स च भगवाननन्तरं स्वविहितब्रह्मान्तर्गामिरूपेणावस्थितः स्वप्रहितवेदोपज्ञविज्ञानेन स्वार्पिताभ्यां विचित्रसृष्टिविषयबुद्धि-
शक्तिभ्यामुपवृंहितेन स्वनिर्धूतमधुकैटभादिविविधापदा ब्रह्मणा ब्रह्माण्डान्तश्चतुर्दशभुवनसंस्थाननदधिकरणकदेवतिर्य-
ञ्चनुप्यस्थावरादिदिग्विशेषादिविविधविचित्रव्यष्टिसंज्ञामूर्तिसृष्टि कारयति, करोति च तच्छरीरकः । तथा च सूत्रम्—
* संज्ञामूर्तिकृत्सिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् इति । संहारयति संहरति च हरशरीरकः ॥

दिक् ॥ ननु नित्यविभोर्दिशः कार्यत्वं कथम् ? न ; नित्यविभुदिग्द्रव्यस्यासिद्धेः । प्राक्प्रत्यग्दूरासन्नादिव्यपदेशानां
तूभयसंमत्तैस्तत्तदुपाध्युपहितैस्तैस्तराकाशादिद्रव्यैरेव मूर्त्तान्तरसंयोगपरम्परास्यूतैस्तत्प्राक्त्वादिभेदनिर्वाहकत्वाभिमतोपाधि -
विशेषैरेव वा यथायोगं निर्वाहात् । सम्प्रतिपन्नाकाशादिपरित्यागेन सर्वत्र सर्वगुणघटनरूपातिप्रसङ्गपरिहाराय अधिक-
दिग्धर्मिकल्पनं पापक्षयवत् पुण्यपरिक्षयोऽपि भवतीति भयात् मन्दाकिनीमहाय मरीचिकानुधावनम् ।

तावन्मात्रोपनेतृत्वस्वभावान्यप्रकल्पनात् । सिद्धस्य धर्मिणः कल्प्या तावन्मात्रोपनेतृता ॥

अस्तु तर्हि आकाशातिरिक्तं दिक्तत्वम् * पञ्चां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् , * दिशं श्रोत्रम् इत्यादिपृथक्सृष्टिप्रलयश्रवणादिति
चेन्न ; अभिमानिदेवतोपाधिसृष्ट्या निर्वाहात् । तत्तदेकप्रकरणस्थान्तरिक्षस्वर्गलोकाद्यवच्छेदसृष्ट्यादिवत् । अन्यथा
तत्रापि तत्त्वान्तरस्वीकारप्रसङ्गात् । सूत्रकारादिभिश्च * न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् इत्यधिकरणे पृथक्सृष्ट्याद्युपदेश-
वतोऽपि प्राणस्य वायुविशेषत्वमेवोक्तम् । तत् दिगादीनामपि प्रदर्शनार्थं मन्तव्यम् । यदि च कार्यं किमपि दिक्तत्वम्,
तदा तत्सृष्टेः पूर्वं संहारात् परतश्च प्रकृतिमहदादितत्त्वानामावरणत्वावर्थत्वदूरत्वासन्नत्वव्यवस्था न स्यात् । व्यष्टिदशायां
हि दिक्सृष्टिः श्रूयते । प्रकृतिकार्यतया प्रादेशिकत्वे वा शुद्धसत्त्वत्रिगुणादेरूर्ध्वाधःप्रभृतित्वव्यवस्था न स्यात् । यदि
तत्रोपाधिभिरुपहितैर्वा तैस्तैर्निर्वाहः, तदत्रापि सममिति सिद्धं न दिक् तत्त्वान्तरम् इति । यत् प्रमेयसंग्रहे प्रोक्तम्
* गगनस्य दिशां च त्रिवृत्करणेन रूपवत्त्वम्, अतश्चाक्षुषं सर्वं सविशेषमेव गृह्यत इति ; तेनापि पञ्चीकृतभूतार-
ब्धत्वमात्रं प्रतीयते । नपुनः स्थिरपरिगणितचतुर्विंशत्यतिरिक्ततत्त्वान्तरत्वम् । वरदविष्णुमिश्रैस्तु * द्रव्यं च षड्विंशति-
विधं सत्त्वरजस्तमांसि इत्यादिना दिग्द्रव्यं पृथगेव संख्यातम् । * आकाशकालदिशश्चक्षुरिन्द्रियेण इति तस्य चाक्षुषत्व-
मप्युक्तम् । * दिक्कालौ चाक्षुषौ प्रत्यक्षपरत्वापरत्वकारणसंयोगाश्रयत्वाद्दृढवदित्यनुमानेनावगम्यते इति च तत् साधितं च ।

अत्र पृथक्त्वं भाष्यविरुद्धसत्त्वादिद्रव्यपरिगणनवदन्यपरतया निर्वाह्यमिति । तदेतत् ब्रह्माण्डप्रभृति स्तम्भपर्यन्तं सर्वमपि पञ्चभूतात्मकम्; पञ्चीकरणादिवचनात् । * तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि इत्युपलक्षणम्; समानप्रकरणैरुप-
बृंहणैश्च तथाऽव्यवसायात् । भूयसा तु लौकिकपरीक्षकागमव्यवहाराः । तथा च सूत्रम् * वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः इति,
* न्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् इति च । एवं पञ्चीकरणमप्युपलक्षणमेव ॥

* नानावीर्याः पृथग्भूताः ततस्ते संहरति विना । नाशकनुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥

समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । एकसङ्घातलक्षास्तु संप्राप्यैक्यमशेषतः ॥

महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ।

इति भगवत्पराशरवचनात् । तथा श्रीमद्गीताभाष्ये * महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति क्षेत्रारम्भकद्रव्याणि इत्यादिकमुक्त्वा * प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यारब्धमिन्द्रियाश्रयभूतमिच्छाद्वेषगुणदुःखविकारिभूतमङ्घातरूपं चेतनगुण-
दुःखोपभोगाधारत्वप्रयोजनं क्षेत्रमित्युक्तं भवति इत्युक्तम् । तदेवमष्टद्रव्योपादानानि शरीराणि । इन्द्रियाणि तु शरी-
राश्रितानि द्रव्यान्तराणि । * इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः इति क्षेत्राश्रितानि तत्त्वानि इति विभजनात्
* इन्द्रियाश्रयभूतम् इत्युपसंहाराच्च । एतेन तन्मात्राणां पूर्वोक्तो निश्शेषपरिणामपक्षः परिगृहीत इव सूच्यते ॥

नन्वेकस्यानेकद्रव्योपादानकत्वे जातिसङ्करस्यात्; न स्यात् । अवयविनोऽस्माभिरनभ्युपगमात् । बुद्धिशब्द-
सङ्घापरिमाणदेशकालकार्यादिभेदस्य अवयव्यारम्भकतया भवदभिमतावस्थान्तरमात्रेण निर्वाहात् । अन्यथा राश्यादि-
ष्वपि द्रव्यान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । गुरुत्वादिकार्यादर्शनादिनिर्वाहपरिच्छेद्यात् । पृथग्दशापनदर्शनेन अवयवगुरुत्वस्य
अप्रतिबन्धात् । अवयवगुरुत्वप्रतिबन्धे तु द्युगुणप्रभृतेः सर्वस्यापननप्रसङ्गात्; परमाणुगुरुत्वैरेव सर्वत्र पतने घटादेः
साक्षात् परमाण्वारब्धत्वाभावेन तत्पतने तद्गुरुत्वस्यासमवायित्वायोगात् । संयोगाभावाच्च दीर्घैकतन्तुसंवर्तनजनितेषु
तन्वतिरिक्त [द्रव्य] व्यवहारभङ्गप्रसङ्गात् । द्वितीयतन्तुप्रभृत्युपान्त्यतन्तुपर्यन्तपटधियो विभज्यमानतन्तुव्यतिरिक्ततन्तुगत-
पटधि [योऽप्य] यश्चाविशोपात् । आरभ्यारम्भवादेऽपि प्रथमद्वितीयतन्त्वपगमे द्वितन्तुकादिद्रव्यावस्थानभ्युपगमात् । घटा-
दिषु चारम्भकभाग [विशेष] नुपलम्भेन यथेष्टभागानर्हत्वादुपलम्भश्रुतिभ्यां बाधितत्वाच्च । अतोऽवयव्यनभ्युपगमात्
जातिसङ्करः । अभ्युपगच्छतामपि प्रतिनियतकनकरजताद्यंशनिर्मितविम्बादिवत् हेरम्बादिवच्च निर्वेदुं शक्यत्वात् । अस्स-
न्मते तु सङ्घातविशेषरूपेषु तत्तद्भूतांशानां प्रतिनियतत्वात् । अवयववादिनामपि यथास्वं निमित्ततयोपादानतया चानेक-
भूतानामेकसङ्घातानुप्रवेशोऽवर्जनीयः । न च तत्र मिथो जातिसङ्करः तादात्म्यं वा जायते इति नास्माकं कश्चिद्विशेषः ।
नच जातिसङ्करो दोषः; उपाधिसङ्करवत् । न हि मिथो धर्मिपरिहारेण वर्तमानयोरुपाधयोः कार्यत्वमूर्तत्वादिरूपयोरैकत्र
समावेशो नातिप्रसङ्गावहः, जात्योस्तु तथेति नियामकमस्त्यन्यत्राभिमानात् । परावरभावरहितयोर्जात्योरसमावेशनियमोप-
लम्भो नियामक इति चेन्न; उपाध्योरपि नीलत्वपीतत्वादिरूपयोस्तत्संभवात् । केषुचित् दर्शनस्य जातावपि समत्वात् ।
कनकत्वकुण्डलत्वयोः काञ्चनकटककलधौतकुण्डलादिषु पृथगेव वर्तमानयोः काञ्चनकुण्डले समावेशदर्शनात्, गत्वतीव्र-
त्वादीनां च तीव्रगकारादौ । तेषां च जातित्वाभ्युपगमात् । तत्रान्यतरजातिमङ्गो वा, सदृशसंस्थानाभिव्यङ्ग्यजातिद्वय-
कल्पना वा इत्यादि तु स्वसिद्धान्तस्तनन्धयविषयवात्सल्यम् । तच्च स्वापत्यं मार्जारदिवत् जिघत्सति । अत्यन्तसजातीये-
ष्वपि एकजातीयत्वेनावधितप्रत्यभिज्ञाने जातेरेव भङ्गप्रसङ्गात् । तदेवं सिद्धमनेकतत्त्वात्मकं ब्रह्माण्डादिव्यष्टिविधमिति ।

एवंविधब्रह्माण्डानन्त्यतदन्तर्वर्तिलोकविशेषसंस्थानतत्परिमाणलोकपालनिवासादिभेदतत्तदवस्थानकालादयो ज्यौतिषपुराणा-
दिषु प्रपञ्चिता द्रष्टव्याः । क्वचित्क्वचिद्विरोधिनोऽपि तात्पर्यभेदादिनिर्वाह्याः । एषा च प्रतिनियतदेशकालस्वरूपफलभोग-
तारतम्यनिम्नोन्नतब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ता विषमसृष्टिः स्वरूपानादेर्जोवर्गस्य प्रवाहानादिकर्मतारतम्यनिबन्धनेति नाकृताभ्या-
गमकृत [वि] प्रणाशवैषम्यनैर्गृह्यादिप्रसङ्गः । जीवानामाप्रलयावस्थायित्वादिपक्षे त्वेते दोषाः स्फुटाः । तदेवं पुण्यपापतार-
तम्यात् केचित् द्युप्रभृतिलोकेषु उत्कृष्टशरीरेन्द्रियज्ञानशक्त्यादिमन्तः । केचिच्च नरकादिषु घोरदुःखकारणात् निकृष्ट-
शरीरादिमन्तः । केचिच्च मिश्रकर्माणः पृथिव्यादिषु मिश्रमध्यममुखादिमन्तः ॥

शरीरलक्षणम् ॥ इह प्रसङ्गात् सामान्यतः शरीरलक्षणमुच्यते । * यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे
नियन्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषतैकस्वरूपं च तत्तस्य शरीरम् इति भाष्यम् । गोषटादिशब्दवत् संस्थानादिभिरनियत-
वृत्तेः शरीरशब्दस्य क्वचिद्विशेषे नियामकाभावात् सर्वप्रयोगानुगुणमिदमेव श्रुतिसिद्धं व्यापकं लक्षणमिति भाष्यकाराभि-
प्रायः । एतच्च एकलक्षणमिति केचिद्व्याचक्षुः । लक्षणत्रयमित्यपरे । एकत्वपक्षे व्यवच्छेद्यपरिक्रेशः । अन्ये तु एक-
लक्षणत्वेऽपि जन्मादित्रयस्य ब्रह्मलक्षणत्व इवात्रापि न व्यवच्छेद्यं सिद्धमस्ति ; शङ्कितं तु सममित्याहुः । यौक्तिकग्रन्थेषु
तथानिर्वाहस्यानुचिन्तत्वात् त्रित्वपक्ष एव मुख्यः । **भट्टपराशरपादैरपि अध्यात्मखण्डद्वयविवरणे** स एव पक्षः सूचितः,
* चेतनाचेतनयोरविशिष्टं तं प्रति शरीरत्वम् ; स्वेच्छया नियच्छन्ता भगवता व्याप्यत्वाविशेषात् । इदमेव [जीवं
प्रति] भौतिकस्य शरीरस्यापि शरीरत्वम् इत्येकस्य लक्षणतया उपपादनात् । तत्रैवं लक्षणत्रयनिष्कर्षः- यस्य चेतनस्य
यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमसंबन्धानर्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभावम्, तदवस्थं तस्य शरीरमित्येकं लक्षणम् । चेतनस्य-
चेतन्यविशिष्टस्येत्यर्थः । तेन चैतन्यस्य तत्तदाश्रयं प्रति शरीरत्वव्यवच्छेदः । यदवस्थमित्यव्याप्तिपरिहारः, तस्यैव द्रव्य-
स्यावस्थान्तरे वियोगात् । द्रव्यमिति क्रियादिव्यवच्छेदः । यावत्सत्तमित्यादिना जीवं प्रति परकायप्राणेन्द्रियकुठारादिव्यव-
च्छेदः ; प्राणादीनां हि पृथगेव सृष्टानां शरीरनिर्माणात् पूर्वभावात्, तथा मोक्षात्पश्चादपि तेषामाप्रलयावस्थानात् ।
स्वशक्ये इत्यसंभवपरिहारः । न हि विहङ्गमशरीरसाध्यं विहायोगमनं मानुषमृगसरीसृपादिशरीरस्य शक्यम् । न च तावता
तेषामशरीरत्वमिति भावः । स्वशक्यं चान्वयव्यतिरेकादिसमाधिगतं यथासंभवं भाष्यम् । अतः शिलाकाष्ठघटपटादिषु
जीवशरीरेष्वपि तदधीनत्वाभावेनाव्याप्तिचोद्यं परिहृतं भवति ; स्यावरादिवदतिसूक्ष्मस्य नियमनविशेषस्यास्मदादिभिर्दुर्ग्रह-
त्वात् । यद्यपि क्वचित् स्थावरेषु पृष्ठीयैः पदिकं दृश्यते, तथाऽपि न तत् सार्वत्रिकम् । स्मरन्ति च शिलाकाष्ठादिष्वपि
स्वल्पतरं चैतन्यम् । * अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका इत्यादि । वक्ष्यमाणचतुर्थलक्षणपक्षे तु नास्य
चोद्यस्यावकाशोऽपि । न चात्र शक्ये सर्वत्र नियमनं विवक्षितम् ; अनिच्छादिवशेन तस्यापि क्वचिदसंभवात्, सहकार्य-
नागमनमात्रेण कार्यानुत्पत्तिसिद्धेः । न ह्यङ्कुरमनुत्पाद्य विनष्टस्य बीजवर्गस्याङ्कुरोत्पादनसामर्थ्यं नास्तीति शक्यते वक्तुम् ।
नियन्तव्येत्यनियन्तव्यव्याध्यादिव्यवच्छेदः । व्याध्यादीनां द्रव्यात्म[कानां] कत्वात् तदीयत्वात् स्वशक्ये प्रवर्तमानत्वाच्च ।
एवं पुत्रशरीरादीनामपि । स्वभावशब्देनाव्याप्तिपरिहारः । व्याध्यादिदशायां स्वशक्येऽप्यशक्यनियमनानां मानुषशरीरा-
दीनामपि शरीरत्वात् तदानीमेतस्याशक्यनियमनत्वस्यौपाधिकत्वादिति ध्येयम् । यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तं
धार्यं तदवस्थं तस्य शरीरमिति द्वितीयं लक्षणम् । पुत्रशरीरादिकं न यावत्सत्तं धार्यमिति व्यवच्छिद्यते । शेषं प्राग्वत् ।
तथा यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमशेषतानर्हं तदवस्थं तस्य शरीरमिति तृतीयं लक्षणम् । अशेषतानर्हमिति

पूर्ववदेव पुत्रादिव्यवच्छेदः । दानदिना तेषां स्वशेषत्वनिवर्तनस्य शक्यत्वात् । शरीरस्य तु दासत्वाद्यापादनेन परशेष-
त्वेऽपि स्वस्वशेषत्वस्य सांसिद्धिकस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादिति । अत्रेदं चतुर्थमपि लक्षणत्रयफलितं श्रीभाष्यकाराम्भिते
लक्षणमुच्यते—यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्य तर्तस्य शरीरमिति । यावत्सत्तमसंबन्धानर्हत्वमपृथ-
क्सिद्धत्वम् । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वान्यपृथक्सिद्धेरवान्तरभेदा इह विवक्षिताः । व्यवच्छेद्यं तु स्पष्टमेव । एतेन एतदपि
परिहृतम्, यदुत, शरीरशब्दस्य अन्यतमं वा ? त्रीण्यपि वा ? त्रिकं वा प्रवृत्तिनिमित्तम् ? न प्रथमः ; * आधेयत्व-
विधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि इति भाष्यविरोधात् । न द्वितीयः ; गौरवाद्नेकार्थत्वप्रमङ्गाच्च । न
तृतीयः ; गौरवात्, भिन्नलक्षणपक्षे चास्वारस्यादिति । त्रिभिरुपलक्षितस्यैव चेतनापृथक्सिद्धत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्न
कश्चित् दोषः । ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं शरीरमिति वा तटस्थलक्षणम् । भाष्ये शरीरत्वस्य पितृत्वादिवत् सप्रति-
योगिकत्वसूचनाय देवत्वमनुप्यत्वद्विप्राप्त्वाद्यवान्तरभेदानामप्रयोजकत्वसूचनाय च * यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यम् इत्यादि-
निर्देशः । प्रतियोगिनिर्देशरहिते लक्षणे यथाप्रमाणं प्रतियोगिविशेषव्यवस्था । यथा वैशेषिकादीनां लक्षणेपु सप्रतिमं-
बन्धिकगुणसामान्यविशेषसमवायाभावादीनां प्रतिसंबन्धिनिर्देशरहितेषु च लक्षणेपु कर्मान्यत्वे सति जातिमात्राश्रयो गुणः,
नित्यमेकमनेकसमवायि सामान्यम्, अजातिरेकवृत्तिर्विशेषः, नित्यसंबन्धः समवाय इत्यादिषु ॥

अन्यैस्तु * चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् इति सूत्रितम् । तत्र अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वमेकं लक्षणम् ।
तद्विशेषितेन्द्रियाश्रयत्वभोगायतनत्वे द्वे । तत्र चेष्टाशब्देन क्रियामात्रविवक्षायामतिव्याप्तिर्व्यक्ता । प्रथमवदात्मसंयोगा-
समवायिकारणकक्रियाविवक्षायां प्रथमवदाश्रयसंयोगासमवायिकारणकक्रियाश्रयेषु तच्छरीरगत्या तैरनभ्युपगतेषु भृशधरा-
दिष्वतिव्याप्तिः । प्रथमवदूर्जावेतिविशेषणे प्राणादिष्वतिव्याप्तिः । बुद्धिपूर्वकप्रयत्नेतिविशेषणेऽपि बुद्धिपूर्वकाकुञ्चनप्रसार-
णादिदशायां तेष्वेवातिव्याप्तिः । वाय्वादेरन्त्यावयवित्वं नास्तीति चेत् ; कस्य तर्ह्यस्ति ? घटादेरिति चेन्न ; तत्राप्यनेक-
घटपटादिभिर्मित्तिकन्थादिनिर्माणे तदभिद्धेः । तत्र तदारम्भो नास्तीति चेत् ; अन्यत्रापि तथैव नास्तीत्येव तु सत्यम् ।
अस्तु तर्हि घटादयो मध्यावयविन इति चेन्न ; सर्वत्रापि तथाप्रसङ्गादन्यावयवित्वमाकाशकोरकायिनमिति साधु तद्विशेषितं
लक्षणम् । इन्द्रियाश्रयत्वम्, तत्समवायित्वम्, तत्संयोगित्वं वा स्यात् । न प्रथमः ; अनभ्युपगमात्, इन्द्रियावयवानां
तन्मते शरीरत्वप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः ; घटादिष्वपि तत्संभवात् । यावत्सत्तमिन्द्रियसंयोगो विवक्षित इति चेत् ; तदपि
न । अनिमेषचक्षुषि प्रेक्षमाणे पुरुषे तदातनोत्पन्नविनष्टबुद्धुदप्रभृतिष्वतिव्याप्तेः । नित्यमनःपक्षे च आत्मादिषु । तैः
शरीरतया मृतशरीरस्याभ्युपगमाच्च । इन्द्रियसंयुक्तकृत्स्नप्रदेशं शरीरमिति चेन्न ; मूर्तयोः शरीरेन्द्रिययोः सप्रतिष्व-
विरोधेन कृत्स्नप्रदेशसंयोगाभावस्य युष्माभिरेवाभ्युपगन्तव्यत्वात्, निरिन्द्रियशरीरान्तःप्रदेशविशेषण्य प्रामाणिकत्वाच्च ।
युगपदनेकेन्द्रियावस्थितिदेशः शरीरमिति चेन्न ; अवस्थितिरिति संयोगमात्रविवक्षायामाकाशादीनाम्, ईश्वरस्य चास्म-
दादीन् प्रति शरीरत्वप्रसङ्गात् । अपृथक्सिद्धिविवक्षायामसिद्धेः, ईश्वरस्यास्मात्पक्षेण शरीरत्वप्रसङ्गाच्च । उपग्रहकत्वादि-
विवक्षायां प्राणेऽतिव्याप्तिः । यावत्सत्तमिन्द्रियासंयोगायोग्यं शरीरमित्यपि दत्तोत्तरम् ; ईश्वरादिष्वतिव्याप्तेर्दुर्परिहरत्वात् ।
इन्द्रियव्यतिरिक्तं प्राणव्यापाराधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यादिकं शरीरमिति चेन्न ; आत्मनि मलादिषु च प्रमङ्गात् । सर्वप्रवृत्तिषु
तादधीन्यं विवक्षितमिति चेन्न ; असंभवात् । न हि वाय्वाद्याकृष्यमाणशरीरादिप्रवृत्तिः प्राणाधीना । भोगायतनत्वमपि
यदि भोगस्थानत्वमात्रम्, तदा गृहादिष्वतिव्याप्तिः । यदाश्रित्यैवात्मा भोगवान् भवति, तद्भोगायतनमिति विवक्षितमिति

चेन्न ; अस्मन्मतेन लक्षणासंभवात् । अशरीरस्यापि मुक्तस्य भोगविशेषाभ्युपगमात् । दुःखात्मकभोगो विवक्षित इति चेत् ; तथाऽपीन्द्रियेष्वतिव्याप्तिः । ईश्वरमुक्तादिभिस्त्रिच्छागृहीतशरीरेष्वव्याप्तिश्च । स्वभ्रमवशेन भोगाश्रय इत्यपि न ; तत्तद्वादिभेदैरात्मतया बुध्यमानेषु इन्द्रियमनःप्राणेष्वतिव्याप्तेः । ईश्वरमुक्तादिशरीरेषु अव्याप्तेश्च । शिरःपाणिपादादिमयं शरीरमिति चेत् ; शिलापुत्रकादिष्वपि तत्संभवात् । प्राणादिमत्त्वे सतीति चेन्न ; मृतशरीराद्यव्याप्तेः । यदाकदाचित् प्राणादिसंघन्यमात्रं विवक्षितमिति चेत् ; तथाऽपि स्थावरादिशरीरेष्वव्याप्तिः । तेषु प्राणादिसत्त्वेऽपि पाणिपादादि-संस्थानाभावात् । एवं लक्षणान्तराण्यपि दृष्याणि । तत्र श्रुत्याद्यनुरोधेन पूर्वोक्तमेव लक्षणम् ॥

शरीरविभागः ॥ तदेतत् शरीरं द्विविधम्—नित्यमनित्यं चेति । तत्र नित्यं त्रिगुणद्रव्यकालजीवशुभाश्रयात्मक-मीश्वरशरीरम् ; नित्यानां च स्वाभाविकगरुडभुजगादिरूपम् । अनित्यं च द्विविधम्—अकर्मकृतं कर्मकृतं चेति । प्रथम-मीश्वरस्य महदादिरूपम् । तथा अनन्तगरुडादीनां मुक्तानां चेच्छाकृततत्तद्रूपम् । कर्मकृतमपि द्विविधम्—स्वसङ्कल्पसह-कृतकर्मकृतं केवलकर्मकृतं चेति । पूर्वं महतां सौभरिप्रभृतीनाम् । उत्तरं चान्येषां क्षुद्राणाम् । पुनः शरीरं सामान्यतो द्विधा जङ्गममजङ्गमं चेति । काष्ठादीनां शिलादीनां चाजङ्गमत्वमेव । यथा वृक्षगुल्मलतावीरुतृणानां तमोमोहमहामोह-तामिस्रान्धतामिष्वसंज्ञानाम् । शिलादिशरीरिणोऽपि जीवा विद्यन्ते इत्यहल्यादिवृत्तान्तश्रवणात् सिद्धम् । तथा च वेदार्थ-संग्रहे प्रोक्तम् * अतो देवो मनुष्यो यक्षो राक्षसः पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पट इत्यादयः सर्वे प्रकृतिप्रत्यय-योगेन अभिधायकतया प्रसिद्धाः शब्दा लोके तत्तद्वाच्यतया प्रतीयमानतत्संस्थानवस्तुभुग्धेन तदभिमानिजीवनदन्त-र्यामिपरमात्मपर्यन्तस्यैव वाचकाः इति । इदं च व्यष्टिनामरूपाणां सर्वेषां जीवानुप्रवेशश्रुतिबलावलम्बनेनोक्तम् । उक्तं च **श्रीमदीताभाष्ये** * जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा इति ; * अथ तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्थाः—उत्तरो-त्तरनिकृष्टतमोवृत्तिषु स्थिताः । अधो गच्छन्ति—अन्त्यत्वम् , ततस्तिर्यक्त्वम् , ततः क्रिमिकीटादिजन्म, ततः स्थावरत्वम् , ततोऽपि गुल्मलतात्वम् , ततश्च शिलाकाष्ठलोष्टादिवं गच्छन्तीत्यर्थः इति । अत्र स्थावरशब्दो गोबलीवर्दनयात् वृक्षादि-स्थावरास्त्वविशेषविषयो ज्ञेयः । जङ्गमं चतुर्धा देवमनुष्यतिर्यङ्नारकिसंस्थानभेदात् । असुरयक्षराक्षसादयोऽपि देव-योनयः । भूलोकवर्तिब्रह्मक्षत्रियविट् लृद्रादयो मनुष्ययोनयः । तेषां तु श्रुतिस्मृत्युक्तविधिनिषेधविषयता । देवादीनामपि साऽस्त्येव । प्रायश्चित्ताध्वरतपश्चर्याब्रह्मविद्यादिश्रवणात् । मृगपक्षिसरीसृपादयस्तिर्यग्योनयः । नारकिणस्तु रौरवादिषु दुःखैकाश्रयदुस्त्यजविग्रहाः । जङ्गमं पुनर्द्विविधम्—योनिजमयोनिजं चेति । इदं देवादिषु त्रिष्वपि संभवति । प्रजापति-मधुकैटभधृष्ट्युन्नैरावतस्वेदजादिदर्शनात् । तत्र योनिजेष्वेव पञ्चमाहुत्यपेक्षा । योनिप्राप्तेः पूर्वमाकाशवायुधूमाभ्रमेघवृष्टि-ब्रीह्यादिरेतःसिद्धु अन्यशरीरेषु संसर्गमात्रम् । तत्र ब्रीह्यादिप्राप्तेः पूर्वं शीघ्रमेव निष्क्रमणम् । ततःपरं दुर्निष्प्रपतरम् । द्युपर्जन्यपृथिवीपुराणानन्तरं पञ्चमे योषिदमौ हुतस्य तत्तत्कालप्रतिनियतपरिणामविशेषादयः आयुर्वेदयोगादिशास्त्रेषु विशद-मवसेयाः । सप्तधातूनां शुक्लशोणितसंभवत्वप्रकारः, प्रकृतिविकृतिभावनियतवातपित्तकफादिप्रपञ्चः, नाड्यादिविशेषतत्परि-माणादयश्च तेष्वेवावसेयाः । एवं जरायुजाण्डजोद्विज्जस्वेदजभेदोऽपि भाव्यः ॥

एषां च व्यष्टिजीवशरीराणामीश्वरं प्रति शरीरत्वं सद्धारकमद्धारकं चेति एकः संप्रदायः । सद्धारकमेवेत्यन्यः । प्रथमस्तु पक्षः प्राचुर्येण भाष्यकारव्यवहारैः सूच्यते । तत्त्वरत्नाकरेऽपि स एवोक्तः—* चेतनाचेतनयोरविशिष्टं तं प्रति शरीरत्वम् इत्यादिवचनात् । द्वितीयस्तु पक्षो विवरणकाराङ्गीकृतः । पडर्थसंक्षेपे ह्यचितो जीवेश्वरयो-

देहत्वात् तद्वाचिशब्दजनितधियासुभयत्र पर्यवसानम्, उभयोरपि स्वयमेव भानात् द्विर्भानं चाशङ्क्योक्तम्—* नाचितो जीवद्वारा ब्रह्मशरीरत्वात् इति । विवरणेऽपि अयमेवार्थः प्रपञ्चितः । अयं च विवादो देवमनुष्यादिव्यष्टिदेहविषयः ; दिव्यमङ्गलविग्रहाद्यचित्सु सद्धारकत्वायोगात् । विवरणेऽपि हि तमःप्रभृतीनामपि शरीरत्वनिर्देशविरोधपरिहाराय * आ-
दिसृष्टौ तु इत्यादिना समष्टितत्त्वानां साक्षात् परशरीरत्वमुक्तम् । तेजोवन्नसृष्टिसमनन्तरभाविदेवमनुष्यादिनामरूपव्या-
करणमात्र एव * अनेन जीवेन इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सद्धारकत्वम् । तत्रापि अद्धारकं सद्धारकं च शरीरत्वे न कश्चित्
दोषः । उभयपर्यवसानमपि विशेषमूलप्रयोगभेदप्रतिनियमात् परिहृतम् । अत एव न द्विर्भानमपि । नचैकस्य युगपद-
नेकं प्रति शरीरत्वमनुपपन्नम् ; तल्लक्षणयोगेन तदुपपत्तेः, अनेकं प्रति शेषत्वादिवत् । नच स्वतो जीववत् शरीरभूतस्य
त्रिगुणद्रव्यस्य जीवानुप्रविष्टसद्भातविशेषदशामात्रेण ईश्वरं प्रति शरीरत्वमपसरति । नच तदन्यद्द्रव्यम्, द्रव्यभिदात् ।
व्याकृतभूतत्वगादीन्प्रति चेश्वरस्यान्तर्यामित्वात् । तत एव च तेषां तच्छरीरत्वं श्रूयते । सुषुप्तिमूर्च्छाद्यवस्थासु च
स्वाभाविकमीश्वरनियाम्यत्वमेव देहदेहिनेर्दृश्यते । अत इदमद्धारकनियमनं तत्पक्षे न स्यात् । जीवसत्तामात्रं च न देह-
नियमनौपयिकम् ; तदानीं ज्ञानेच्छारहिततया तस्य गगनादिसत्तातुल्यत्वात् । अतः सर्वावस्थानां सर्वद्रव्याणामीश्वरं
प्रत्येव स्वतश्शरीरत्वम् । जीवं प्रति तु तत्कर्मकृन्मिति समीचीनोऽयं पन्थाः ॥

एनामात्मनिरस्क्रियायवनिकामिच्छाविहारस्थला निर्व्यापारविभावर्यासहचरीं निद्रामनिद्रात्मनः ।

ब्रह्मन्तम्बमहेन्द्रजालरचनापिच्छावलीं श्रीमनो विष्णोर्लोहितगुङ्गकृष्णशवलां विद्यामविद्याननुम् ॥

इति श्रान्यायसिद्धाञ्जने जडद्रव्यपरिच्छेदः प्रथमः ॥ १ ॥

अथ जीवपरिच्छेदः ॥ २ ॥

जीवस्य देहव्यतिरिक्तत्वम् ॥ अथ जीवः । अल्पपरिमाणत्वं सति ज्ञातृत्वम्, शेषत्वे सति ज्ञातृत्वम्
इत्यादि तल्लक्षणम् । स तावन्न देहः ; प्रत्येकसमुदायचैतन्यादिविकल्पानुपपत्तेः, शरीरभेद इवाभिप्रायभेदप्रसङ्गात्, ममेति
व्यतिरेकप्रत्ययात् सद्भातत्वादिहेतुमिश्च । अवयविनश्च दृषितत्वात् । सिद्धावपि तद्गुणस्य कारणगुणपूर्वकत्वप्रसङ्गात् ।
पाकजगुणवत् परिणामविशेषाभ्युपगमेऽपि प्रत्यवयवं चैतन्यप्रसङ्गो दुष्परिहरः । अत एव * तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो
मदशक्तिवत् इति प्रलापो निरस्तः । सद्भातदशायां प्रत्यवयवं मदशक्तेः, रसविशेषादिवत् । अस्तु तर्हि भूतावयव-
विशेषः शीघ्रसञ्चारी स्थायी वा ज्ञातेति चेत् ; प्रकारान्तरेणायमभ्युपगतो वैदिकः पक्षः । देहाख्यपिण्डान्तिरेके सिद्धे
अनित्यत्वादिवादस्यायत्नवार्थत्वात् । आगमेनैवास्य देहव्यतिरेकसिद्धिरित्येकं ; यथाक्तमात्मसिद्धौ—* आनुमानिकी-
मप्यात्मसिद्धिमश्रद्धानाः श्रौतीमेव तां श्रोत्रियाः सङ्गिरन्ते इति ॥

जीवस्य बाह्येन्द्रियमनःप्राणधीव्यतिरिक्तत्वम् ॥ न चासौ बाह्येन्द्रियाणि ; तेषां बहुत्वात् प्रतिनियत-
विषयत्वाच्च, परस्परानुभूतार्थप्रतिसन्धानपरस्परविवादनियमाद्यनुपपत्तेः । न च तेष्वन्यतमः ; नियामकाभावात् । न च
तत्समुदायः ; समुदायोऽहमिति प्रत्ययाभावात्, अन्ततः समुदायिषु पर्यवसानाच्च । यच्च स्वप्नदशायामुपरतबाह्येन्द्रियस्य
च व्याघ्रादिरूपात्मदर्शनम्, तदपि बाह्येन्द्रियवर्गात् देहाच्च आत्मनो भेदं व्यनक्ति । अत इन्द्रियेषु शरीरे च सकले
विकले च सकलोऽहं विकलोऽहमित्यादिबोधो भ्रमात्, तद्वैशिष्ट्यविवक्षया वा । नापि मनः ; कर्तुरात्मनः करणतयैव

श्रुतेरनुमानतो वा तस्मिन्नेः, आहङ्कारिकत्वश्रवणाच्च । नापि प्राणाः; तेऽपि देहोक्तयुक्तिसाम्यात् । नापि धीः; ज्ञातृ-
धर्मतया नश्वरतया च स्फुरणात् स एवाहमिति प्रतिसन्धानानुपपत्तेः । नचेदं प्रतिसन्धानं भ्रान्तिः; अवाधात् । क्षण-
भङ्गहेतूनां प्रागेव निरस्तत्वात् । भ्रान्तिरूपं वा आत्मप्रतिसन्धानम्, विषयप्रत्यभिज्ञानम्, स्मृतिमात्रं च संस्काराधारं
स्थिरमात्मानमन्तरेण कथंचिदपि न घटते । ततश्च उपायानुष्ठानतत्फलानुभवादयोऽपि दुरुपपादाः ॥ यत्पुनराहुः—

* यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना । फलं तत्रैव वध्नाति कार्पासे रक्तना यथा ॥

इति ; तदप्यसत् । तत्र वासनाधारस्थिरावयवानुवृत्तेः । निरन्वयविनाशिषु जगति सर्वक्षणेऽपि सन्तानैक्यभेदादयोऽपि दुर्वचाः ।
नष्टं सर्वं क्षणं प्रति जायमानस्य सर्वस्यापि क्षणस्य उत्तरत्वाविशेषात् । देशविशेषस्यापि क्षणिकत्वेन तदैक्यासिद्धेः । अत
एव चित्तविज्ञानालयविज्ञानसन्तानभेदोऽपि निरस्तः । ज्ञानमात्रात्मवादे च प्रागुक्तप्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिभिः सन्तानैक्य-
ग्रहीतुरभावाच्च न सन्तानसिद्धः । अतो यच्चाहुः—

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदानिव लक्ष्यते ॥ इति ;

तच्च तेषामेव विपर्यासितदर्शनत्वफलम् । एतेन बौद्धगन्धिवेदान्तिनामपि सिद्धान्तोऽपक्रान्तः । केवलज्ञप्तेरहंप्रत्यया-
विषयत्वात्, स्थिरत्वाभ्युपगमेऽपि अनुभवितृसापेक्षत्वात् भ्रान्तिरूपस्यापि प्रतिसन्धानादेः ज्ञातृत्वस्यापि भ्रान्त्यन्तर-
सिद्धत्वेऽनवस्थानात् । न चासौ कारणानवस्थितिरिति न दोषः । दोषाधिष्ठानयोरपि तथाभूतयोरैव सर्वत्र संभवेन
अविद्यानादित्वाधिष्ठानसत्यत्वयोरपि परित्यागप्रसङ्गात् ॥

जीवस्य ज्ञातृत्वाहंप्रत्ययविषयत्वकर्तृत्वानित्यत्वानि ॥ यत्तु त एव साङ्ख्यैः संभूयाहुः—दर्पणभुग्ववत्,
अयःपिण्डौष्ण्यवत्, करतलरविकरवच्च, चिच्छायापतितत्संपर्कमध्यज्जकत्वाधीनतदाश्रयत्वभ्रमादन्तःकरणस्य ज्ञातृत्वमिति ।
तत्र यथाश्रुतविवक्षायां कथमचाक्षुषयोर्विभ्र्याधिकरणयोश्छायापत्तिः? अध्यासमात्रे तदुपचार इति चेत्; कुत्र? कस्य?
अन्तःकरणे चैतन्यस्येति चेत्; तर्हि चैतन्यमेव मिथ्या स्यात्; अध्यस्तत्वात् तदनधिकरणवैतन्यस्य स्वपुष्परिमलाय-
मानत्वात् । चैतन्ये अन्तःकरणस्येति चेत्; तर्हि ज्ञानस्य अन्तःकरणाश्रयनाश्रमः स्यात्; न त्वन्तःकरणस्य ज्ञातृत्व-
भ्रमः । न चैतादृशः कश्चित् भ्रमो दृश्यते । कथं च सम्पर्के सत्यपि द्वयोर्ज्ञातृत्वमौष्ण्यवत् तात्त्विकमनभ्युपगच्छत-
स्तदध्यासः? धर्मधर्मिभावस्य लोके दृष्टत्वात्, इह तदध्यासात् ज्ञातृत्वभ्रम इति चेत्; कुत्र धर्मत्वाध्यासः? कुत्र वा
धर्मित्वाध्यासः? इति नियामकाभावात् वैभरीत्यमपि स्यात् । क्वचित् धर्मिभेदाग्रः, क्वचित् धर्मभेदाग्र इति तौ निया-
मकाविति चेन्न; ज्ञप्तेः स्वयंप्रकाशायाः स्वरूपातिरिक्तागृहीतभेदानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा सधर्मत्वापातात् । भेदा-
ग्रहयोगादेव अहङ्काराभिव्यङ्ग्यत्वमपि निरस्तम् । यथाऽऽहुर्भगवद्यामुनमुनयः—

* शान्ताङ्गार इवादित्यमहङ्कारो जडात्मकः । स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तिमत् ॥

व्यङ्क्तृव्यङ्ग्यत्वमन्योऽन्यं न च स्यात् प्रातिकूल्यतः । व्यङ्ग्यत्वेऽननुभूतित्वमात्मनि स्याद्यथा घटे ॥ इति ।
अतः सिद्धमात्मैव ज्ञाता अहंप्रत्ययविषय इति ।

किञ्च— प्रत्यक्त्वादुपलम्भतो मम सुखं भावीति मोक्षेच्छया मुक्तब्रह्मसुश्रुवेदवचसा सुतोऽहमित्युक्तिः ।

मां नाज्ञासिषमित्यपि स्ववपुराद्यज्ञानमात्राश्रयात् स्वापप्राच्यनिजक्रियास्मरणतोऽप्यात्माऽहमर्थः स्थिरः ॥

आत्मनोऽहंप्रत्ययगोचरत्वप्रतिक्षेपकाणि आत्मत्वाजडत्व [प्रत्यक्त्व] निर्विकारत्वादीनि प्रत्यक्षागमवाधात् असाधारणनैकान्तिकत्वाच्च निरस्तानि । एवं ज्ञातृत्वकर्तृत्वप्रतिक्षेपकेष्वपि भाव्यम् । एवं कर्तृत्वज्ञातृत्वादिकं नात्मधर्मो धर्मत्वात् दृश्यत्वात् इत्यादिकमपि बाधकबलात्, विपक्षे बाधकाभावाच्च दुःस्थम् । नाहङ्कारधर्म इति प्रयुज्यमाने का गतिर्देवानांप्रियस्य ? अविद्येति चेत् ; सत्यमविद्यैव अनाविद्यकर्तृत्वस्य कच्चिदप्यनभ्युपगमात् । आविद्यस्यापि निषेधे तद्विधानविरोधात् । ज्ञातृत्वं चास्य स्वाभाविकाकार इति * ज्ञोऽत एवेत्यधिकरणे श्रुतिस्मिरुपादितम् । भोक्तृत्वहेतुभूतं कर्तृत्वं भोक्तुर्जीवस्यैव । तच्च सामान्यतः परमपुरुषहेतुकमिति * कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्, * परात्तु तच्छ्रुतेः इत्यधिकरणे प्रपञ्चितम् । अस्य स्वयंप्रकाशत्वनित्यत्वनानात्वाणुत्वादीनि श्रुत्युपपत्तिभ्यां सिद्धानि । स्वयं चास्य स्वयंप्रकाशत्वम् । परस्य तु तज्ज्ञानविषयतयैव प्रकाशते । स्वस्यापि प्रमाणान्तरावसेयागुत्वशेषत्वनियाम्यत्वनित्यत्वादिविशिष्टरूपेण ज्ञानविषयत्वमस्त्येव । अहमिति प्रत्यक्त्वैकत्वविशिष्टतया तु स्वप्रकाशता सर्वदा । योगदशायां तु यथावस्थितापूर्वाकारविशिष्टतया यौगिकप्रत्यक्षेण साक्षात्क्रियते । तदिदमुक्तमात्मसिद्धौ—

* एवमात्मा स्वतःसिन्धुन्नागमेनानुमाननः । योगाभ्यासभुजा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाशते ॥ इति ।

तदेवं ज्ञातृत्वादिरूपभेदात् मातृमेयमानरूपोऽयमात्मा । उक्तं प्रज्ञापग्नित्राणं वरदनागयमभङ्गारकैः—

* प्रमाणा च प्रमेयं च प्रमाणं च भवेत्तुमान् । प्रमा मेया च धीरेव मेया एव घटादयः ॥ इति ।

स्वयंप्रकाशत्वाद्वा श्रुतिः सुप्रसिद्धा । यद्यपि * सत्यं ज्ञानमित्यत्र अनोदात्तत्वबलात् ज्ञानकर्तृत्वार्थकत्वमङ्गीकार्यम्, यद्यपि * विज्ञानघनः इत्यत्र रमवनदृष्टान्स्वारस्यात् ज्ञानत्रयात्वं विवक्षितम्, यद्यपि * विज्ञानं यज्ञं तनुते इत्यादिपु * तद्गुणसारत्वात् तद्यप्यदेशः प्राज्ञवन्, तथाऽपि * एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता प्राता मन्ना बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः इत्यत्र विज्ञानात्मशब्दस्वारस्यात् विशेषनस्सामान्यतश्च प्रपञ्चितस्य ज्ञातृत्वस्य पुनर्वचने प्रयोजनाभावाच्च ज्ञानस्वरूपत्वं सिद्धम् । तथा च * अत्रायं पुरुषः स्वयंप्रज्योतिर्भवति, कनम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्नज्योतिः पुरुषः इत्यादिभिश्च स्वयंप्रकाशत्वं स्वरससिद्धमङ्गीकार्यम् । अनुमितिस्तु—अत्मा स्वयंप्रकाशः ; ज्ञानत्वात् धर्मभूतज्ञानवत् इति श्रीविष्णुचिन्तैरुक्तम् । अधीकर्मनया प्रकाशमानत्वज्ञानात्मसंबन्धप्रतिबंधनित्यत्वादीनि परमवाधिनानि वरदविष्णुमिश्रोक्तानि ॥

स्वस्यैव भासको दीपः स्वात्मनोऽन्यस्य च प्रमा । एवं भेदोऽस्ति साम्येऽपि ज्ञानयोर्वर्मवर्मिणोः ॥

प्रत्यक्स्वयंप्रभमुखं नित्यं पुंसि व्यवस्थिते । अस्वाप्सं सुखमियादौ कालाद्यंशेऽनुमास्थितिः ॥

अगायं मधुरं मन्दमगमित्येवमादिपु । माधुर्यादिवदत्रापि सुखं भाति तदाननम् ॥

ज्ञानस्य संबन्धिशब्दतया व्युत्पत्तिमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु कस्यचिन् व्यवहारानुगुण्ये निरपेक्षहेतुत्वम् । तदेव स्वस्येति निरूपितं स्वयंप्रकाशत्वमिति न साध्याविशेषोऽपि विमयाश्रयैशिश्यनिर्वन्धो धर्मभूतज्ञाने । धर्मिज्ञानस्यापि विशिष्टत्वात् परमतादतिरेकः । अस्य त्वविनाशित्वे युक्तयः * अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तनम् इत्यादिना भगवद्गीतायामुक्ताः ; व्यञ्जिताश्च तद्भाष्ये । अनित्यत्वेऽस्य अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गश्च ॥

जीवस्याणुत्वम् ॥ अणुश्चासौ ; श्रुतेः, स्वयंप्रकाशस्य हृत्पदेशावच्छिन्नोपरुम्भस्वारस्याच्च । युगान्द्विर्भुवनेषु अदृष्टद्वारा तत्कार्यसिद्धये विभुत्वकल्पनमयुक्तम् ; ईश्वरप्रीतिकोपयोरेवादृष्टत्वात्, तदाधारस्य चेश्वरस्य विभुत्वात्,

जीवस्याविभुत्वे बाधकाभावात्, विभुत्वे चोपलम्भाद्यस्वारस्याच्च । इन्द्रियवत् शरीरप्रत्युत्तात्मगमनेनैव तत्रतत्र ज्ञानसुखाद्युपपत्तेः । आत्मगमनं तूपलम्भश्रुत्याद्यनुकूलम्, विभुत्वकल्पनं तु न तथेति लाघवमिच्छतां तदेव फलितम् । उक्तं चात्मसिद्धौ प्राणात्मवादनिराकरणे * अविभोरात्मनः स्पर्शविरहिणोऽपि प्रयत्नादृष्टप्रेरणानुगुण्येन मनस इव उत्क्रान्तिगत्यागतयो युज्यन्ते इति । तथा तत्रैव चैतन्यप्रसरणचोद्यपरिहारयोरपि * गुणिनमपहाय इत्यादिना अणुत्वं व्यक्तम् । श्रुतिस्मृत्यादिषु सर्वगनत्वादिद्व्यपदेशास्तु समुदायोपेक्षया धर्मभूतज्ञानद्वारा सूक्ष्मानुप्रवेशक्षमतया वा तत्रतत्र यथोचितं निर्वाह्याः । * नित्यो व्यापी इत्यात्ममिद्विवचने व्यापिपदमपि * अतिमूक्षमतया सर्वाचितनान्तःप्रवेशस्वभावः इति भाष्ये व्याख्यातम् । * उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् इत्यादिभिश्च सूत्रकारैरेवाणुत्वं समर्थितम् । हृत्प्रदेशस्थितस्यैव जीवस्य ज्ञानद्वारानानाधिष्ठानोपपत्तिः । एवमेव योगिप्रभृतीनां नानादेहाधिष्ठानं घटते । न ततो विभुत्वकल्पितः । तदेतद्विगल्लभमिप्रेत्य सूत्रितम् * गुणाद्वाऽऽलोकात् इति, मुक्तनिरूपणे च * प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति इति । एतेन देहात्माभिमानमनुसरतामार्हतानां देहानुरूपविविधपरिमाणत्वकल्पनमपि भङ्गम् । * एवं चात्मा कात्स्न्यम्, * न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः, * अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः इति सूत्रैश्च तन्निरस्तम् । वरदविष्णुमिश्रैस्तु * संसारदशायां स्वरूपज्ञानयोः सङ्कोचादगुपरिमाणमात्मस्वरूपम् । मोक्षदशायां तु सर्वगनं सर्वव्यापि, ज्ञानं च विमूर्णतया प्रकाशते । अयमर्थः— * वालाग्रशतभागस्य शतथा कल्पितस्य च । भागो जावः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ इति श्रुत्याऽवगम्यते । तदाह भगवान्पराशरः * विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा इति, इत्यादिना जीवस्यापि सङ्कोचविकामयोगित्वमुक्तम् ॥

अयमेवार्थः * नित्यो व्यापी इत्यात्ममिद्विवचनमुदादाय मानयात्मान्मर्निर्गये प्रपञ्चितः । तदेतन् सूत्रादिविरोधात् वैभववचनम् । यतु श्रीमद्गीताभाष्ये * अनादिमत्परं ब्रह्म इति व्याख्याने * ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि शरीरादर्थान्तरभूतं स्वतश्शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञत्वमित्यर्थः; * स चानन्त्याय कल्पते इति श्रुतेः । शरीरपरिच्छिन्नत्वं चास्य कर्मकृतम् । कर्मबन्धान्मुक्तस्यानन्त्यम् इत्युक्तम्, यच्च * लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति इत्यत्र लोके यद्वस्तु जातं तत्सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति परिशुद्धस्वरूपं देहादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगमित्यर्थः, इत्युक्तम्, यच्च * अचरं चरमेव च इत्यत्र स्वभावतोऽचरं चरं च देहित्वे, इत्युक्तम्, एवं प्रकरणान्तरेऽपि * अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारम्, इत्युक्तम्, तद्विखिलं ज्ञानव्याप्यादितत्परमेवेति मन्तव्यम् । सारभाष्यादिषु * स च नन्त्याय कल्पते इत्यादेस्तथैव व्याख्यानात् । दीपे तु * प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति इति सूत्रे वालाग्रश्रुतिमुदादाय प्रत्यगात्मनोऽणुत्वमेव स्वरूपमिति सूत्रकारमतम्; * नागुरतञ्जुनेरिति चेत्रेतराविकारान् इति, सामिसन्धिकमुक्तत्वाच्च । अतः सदा अणुरेव जीव इति सूत्रभाष्यकारादीनां सिद्धान्तः ॥

जीवभेदः, जीवेश्वरभेदश्च ॥ स चायमात्मा सौभर्यादिक्षेत्रज्ञव्यतिरिक्तेषु प्रतिक्षेत्रं भिन्नः; स्मृत्यनुभवमुखदुःखकरणप्रयत्नादिप्रतिनियमान् । उक्तं हि [वैशेषिक]न्यायसूत्रे * नानात्मानो व्यवस्थानः इति । सांख्यैरप्युक्तम्—

* जननमरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविर्ययाच्चैव ॥ इति ।

जीवाद्वैतवचनानि तु प्रकारैक्यविषयाणि । प्रकारैक्येऽपि ह्येकादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते—यथा अयमयं चैको व्रीहिरिति ।

* राममुप्रीवयो रैक्यम् इत्यादि च भाष्यम् । ततश्चायं संग्रहः—

अविरोधान्तरङ्गत्वजातिभोगाद्यभेदतः । एकोक्तिरपृथक्सिद्धेर्देशकालदशादिभिः ॥

साम्यं च सर्वजीवानां स्वरूपतः, मुक्त्यवस्थायां गुणतोऽपि चेति श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । तत्र जीवभेदनिषेधवचनान्यपि प्रामाणिकस्वरूपभेदव्यतिरिक्तेदेहात्माभिमाननिबन्धनदेवत्वादिभेदनिषेधपराणि । कण्ठोक्तेन च देवत्वादिनिषेधेन तेषामैकार्थ्यमुचितम् । किंच निर्दिशेपात्मैक्यवादिनोऽपि बन्धमोक्षयोरविशेषः प्रसज्यते । तत्त्वत इदानीमपि निरस्ताविद्यत्वात्, अतत्त्वतस्तदानीमपि तद्यवहारोपपत्तेः । व्यपदिश्यते हि शुक्रादिषु मुक्तेष्वपि हि जगति संसारः । किंच—
भ्रान्त्या सर्व[समु] भ्रमोच्छेदे नोच्छेदस्तत्त्वतो भवेत् । प्रमया त्वपसिद्धान्ता [द्वै] द्वैतभङ्गा [द्य] दिसंभवः ॥

विस्तरेण च परस्तात् दृषयिष्यामः । **भास्करमते** तु नित्यसर्वज्ञस्य उपाधियोग एव परिहास्यः । उपाधिभिश्चेदनाद्ययोगेन ब्रह्मण एव संसारित्वानपायः । उपाधिसञ्चारे प्रतिक्षणं बन्धमोक्षप्रसङ्गः । सौभर्यादिवदुपाधिभेदेऽपि प्रतिसन्धानस्य दुस्त्यजत्वात् । छेदाभ्युपगमे चाच्छेद्यवादविरोधः । एवं सकलपदार्थमिच्चाभिन्नसच्चिद्ब्रह्मवादोऽपि दृष्यः । बद्धस्यापि प्रलये मुक्ताविशेषसदापत्यभिधानात् । मुक्तस्यापि सर्वज्ञस्य सृष्टौ सर्वहेयतादात्म्यानुमन्धानेन अनन्तसंसारयोगात् । अतो बन्धमोक्षाविशेष एव । अस्माकमविद्यानिवृत्तिर्नाम भावान्तरं भविष्यत्येव । तच्च धीविशेषविकासादिरूपम् । प्रीयमाणपरमपुरुषपरिग्रहविशेषादिश्च । परेषां तु निग्विलमिदमाविलमिति । * ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति इत्यादिकमित्यमेव ब्रह्मतादात्म्यापरोक्ष्यकृतम् । मुक्तब्रह्मणोम्नादात्म्यं शरीरशरीरिभावात् । तदापरोक्ष्यं च शाश्वतमेव ; तदपरोक्षधियो यावदात्मभावित्वात् । **न्यायमुदर्शने** नूतम् * एवञ्चदः साम्यवाची, * साम्ये चैव क्वचिच्छब्द इति निघण्टूक्तेः । * वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान् लोकानभिजयति इति साम्ये श्रौतप्रयोगदर्शनाच्च । विष्णुरेव विष्णुरिवेत्यर्थः । न ह्यत्र विष्णुरेव भवतीति विवक्षितम् । स्पर्धमानस्य पशुयागेन तदयोगात् । ऐहिकफलं हि शत्रुजयादि इत्यादि । **भाष्यं** च गौणतामेवाह—* प्रकारैक्ये च तत्त्वव्यवहारो मुख्य एव ; यथा मेयं गौः इति । मुख्य एव—मुख्यप्राय इत्यर्थः । सेयं गौरिति तु व्यक्तिद्वयैककल्प्यव्यपदेशः । अतः सिद्धमीश्वरात् परस्परं च भिन्ना जीवा इति ॥

जीवविभागः ॥ स्वतस्मुखी चायमात्मा । उपाधिवशात् संसरति । स द्विधा—संसारी असंसारी चेति । पुण्यपापादिमान् पूर्वः । तच्छून्य इतरः । पूर्वोऽपि द्विधा—नित्यसंसारी भाविसंसारविरहश्चेति । तत्र इतः पूर्वमनन्तकल्पेष्विव परस्तादपि हेत्वनागमनान् संसाराविच्छेदसंभवात् पूर्वः । मानं तु लीलाविभूतिनित्यत्वोक्तिः । * क्षिणाम्यत्रमम्, * न क्षमामि कदाचन इत्यादिकमपि तदुत्तम्भकम् । केचित्तु विलम्बातिरेकपराणि तानि ; नतु कस्यचिदपि नित्यः संसारः । अविरुद्धयोरसंसर्गस्य कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तेः । अन्यथा मोक्षसाधने स किमहम् ? इति सन्देहादप्रवृत्तिप्रसङ्गात्—इति वर्णयन्ति । इतः पूर्वमनागतैतच्छरीराद्युपनिपातवत्, तद्धेतूपनिपातात् भाविसंसारविरहोपपत्तिः । प्रमाणं च ब्रह्मविदो मोक्षवचनानि । एते च संसारिणः कर्मपाशप्रग्रथिता ब्रह्माण्डकुहरपरिवर्तमानकालवटीयन्त्रकुण्डिकायमानाः तस्मिन् क्षीयमाणाः पूर्यमाणाश्च सन्तः परिभ्रमन्ति । तत्र पुण्यकृतो धूमराज्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण स्वर्गलोकमधिरोहन्ति । अवरोहन्ति च चन्द्रमसस्थानात् आकाशवायुधूमाभ्रमेघादिक्रमेण । तत्र श्रद्धासोमवर्षाचरेतोमयीनामाहुतीनां विद्युत्पर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः स्थानानि । प्रायिकी च पञ्चमाहुत्यपेक्षा ; द्रौपदीधृष्टद्युम्नभृत्पिण्डदर्शनात् । एवमपुण्यकृतामपि स्वेदजादिशरीरेषु पञ्चमाहुत्यभावात् चन्द्रप्राप्त्यभावाच्च । तेषामतिघोरा निरयसरणिः, निरयदुःखानु-

भूतिश्च पुराणादिषु प्रपञ्चिता सूर्यमाणाऽपि कलेबरं कदम्बगोलाययति । द्वितीयोऽपि द्विधा-संसारात्यन्ताभाववान् प्र-
ध्वस्तसंसारश्चेति । तत्र कदाचिदपि संसारहेत्वभावात्, पूर्वस्य ईश्वरवत् नित्यसूरेस्तदत्यन्ताभावः । उत्तरस्तु उपपादितो
मुक्त एव । अनादावपि काले प्रतिदिवसं सहस्रपुरूपमोक्षेऽपि न संसारात्यन्तविलयः । अस्यानन्तस्य एवंस्वभावत्वात् ।
उक्तं च वेदार्थसंग्रहे * ब्रह्माज्ञानपक्षादपि पापीयानयं भेदाभेदपक्षः । अपरिमितदुःखस्य पारमार्थिकत्वात् संसारिणा-
मनन्तत्वेन दुस्तरत्वाच्च इति । अनन्तपयोनिधौ पयोविन्दुसन्निपातवत् संसारिवर्गे पूर्वमुक्तेषु पश्चान्मुक्तानामनुप्रवेशः ।
अनन्तेष्वपि संसार्यसंसारिषु एकपादत्वत्रिपादत्वतारतम्यमापेक्षिकम् । तथा च मुहूर्तयामाहोरात्रकल्पादिषु द्रव्यपार्थिव-
घटादिषु च दृष्टमेव । अत एव नित्यानां समस्तवद्मुक्तापेक्षयाऽप्यनन्तत्वमुपपन्नम् । केचित्तु नित्यसूरिवर्गं नेच्छन्ति ;
तत्र, * सदा पश्यन्ति सूरयः इत्यादिभिः सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविधानात् । अत एव न मुक्तप्रवाहेण वा ईश्वरेण
वा अन्यथासिद्धिः । सर्वेषां जीवानां संसारात्यन्तायोगव्यवच्छेदसाधनानि जीवत्वादलिङ्गानि यथासंभवं सिद्धसाधनवाधा-
दिभिर्दृष्याणि । तेषां नित्यसूरीणामानन्त्यावान्तरभेदादिकं श्रीपाञ्चगत्रसंहितासु दिशदमनुसन्धेयम् ।

अनन्तविष्वक्मनेनाद्यैर्नियताधिक्रियैरपि । ज्ञानानन्दादिभिर्मुक्ता नित्यैरानन्दसोदराः ॥

एवं सदादर्शनादिवलादेव नित्यमुक्तेश्वराणां प्रतिसर्गावस्थार्थां स्पृष्टकल्पतयाऽवस्थानं वदन्तः प्रत्युक्ताः । सङ्कोचककर्मा-
द्यभावाच्च साऽवस्था दुरुपपादा ॥

मोक्षहेतुः ॥ अथ को मोक्षहेतुः ? भक्तिरूपापन्नोपासनवेदनध्यानादिशब्दवाच्योऽसकृदावृत्त आप्रयाणादन्वह-
मनुवर्तमानो ज्ञानविशेषः । तथा च सूत्रम्—* आवृत्तिसरकृदुपदेशात् इति, * आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् इति च ।
न पुनः केवलं तत्त्वज्ञानम् ; तस्य अध्ययनविधिसिद्धसाङ्गसशिरस्काध्ययनगृहीताक्षरराशिविशेषापानप्रतीतनिरतिशयपुरु-
पार्थसाधनार्थनिर्णयरागप्राप्तश्रवणमात्रेण निष्पन्नस्याविधेयत्वात्, तावति सिद्धेऽपि मोक्षादर्शनाच्च । तदुक्तं भगवता आप-
स्तम्बेन-बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्धिप्रतिपिद्धम्, बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत इति । नापि श्रवण-
मननोपासननिर्धृतभेदवासनस्य वाक्यमात्रजन्यः साक्षात्कार इति वाच्यम् ; तस्यान्योन्याश्रयविरोधादिदुष्टत्वात् । अविद्या-
स्वरूपसंबन्धनिवर्तकज्ञानतज्ज्ञातृदैक्योपदेशादीनां विकल्पासहस्रं भाष्यादिषु ग्राह्यम् । असत्यात् सत्यप्रतिपत्तिश्च
सर्वथाऽनुपपन्ना । तथा हि—

सत्यधीर्मम सत्येन तवासत्यादसत्यधीः । सत्यादसत्यधीर्वेति [का]नासत्यात्सत्यधीर्भवेत् ॥

कर्मापि न केवलं ज्ञानसमुच्चितं वा मुक्तिहेतुः ; वेदनमेव विधाय उपायान्तरनिषेधात् । तदङ्गतया कर्मानु-
प्रवेशे तु न विरोधः, तथा सति तस्योपायान्तरत्वाभावात् । परमात्मसाक्षात्कारोदयविरोधिरजस्तमोभूलभूतसांसारिकपुण्य-
पापरूपप्राचीनकर्मनिर्मथनकृतचित्तशुद्धिद्वारेण हि तदा तदुपयोगः । एतेन विशिष्टदेशवासत्रनिवेशपैष्णवसंश्रयादेर्ज्ञान-
योगकर्मयोगयोश्च परम्परया मोक्षहेतुत्वमित्यपि सिद्धम्, वैष्णवसंश्रयादेरुपासनशेषतयोपादानात् । यजमानेन सह
पश्वादीनां स्वर्गादिगमनवद्वा मोक्षसिद्धिः । * यजमानेन सहिताः स्वर्गं यान्ति नराधिप ! इति हि महाभारतोक्तिः ।
ज्ञानकर्मयोगयोश्च वक्तव्यमखिलं श्रीमद्गीताभाष्ये व्यक्तमुक्तम् । तत्र हि कर्मयोगप्रसङ्गेषु * कर्मयोगस्य सुशक्तत्वात्
अप्रमादत्वाच्च अन्तर्गतात्मज्ञानतया निरपेक्षत्वात् इत्यादिप्रकारेण कर्मयोगमात्रेण आत्मावलोकनसिद्धिरुपपादिता । तथा
*निराशीर्यतचित्तात्मा इति श्लोके *ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेन एवरूपेण आत्मानं पश्यतीत्यर्थः इत्युक्तम् ।

तथा * ब्रह्मार्पणम् इति श्लोकेऽपि * मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादवलोकनसाधनम् । न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेन इत्युक्तम् । तथा पञ्चमाध्याये—

* सन्न्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् । यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

इत्येतैर्व्यक्तमेव नैरपेक्ष्यमुक्तम् ।

* सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥

इति ज्ञानयोगादपि कर्मयोगस्य शीघ्रकारित्वं कर्मयोगादृते ज्ञानयोगस्य दुष्प्रापत्वं च प्रतिपादितम् । द्वयोरपि च भक्त्यङ्गत्वं बहुषु प्रदेशेष्वभिहितम् । तथाहि ; * अथैतदप्यशक्तोऽसि इत्यस्य व्याख्याने * ततोऽक्षरयोगमात्मस्वभावानुसन्धानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितमाश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु इत्युक्तम् । तथा * श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् इत्यत्र * शान्ते मनस्यात्मध्यानं संपत्स्यते । आत्मध्यानाच्च तदापरोक्ष्यम्, तदापरोक्ष्यात् परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्य आत्मनिष्ठैव श्रेयसी । आत्मनिष्ठस्यापि अशान्तमनसो निष्ठावासये अन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थः—इत्युक्तम् । तथा तृतीयपट्टकारम्भे * पूर्वस्मिन् षट्के परमप्राप्यस्य ब्रह्मणो भगवतो वासुदेवस्य प्राप्युपायभूतभक्तिरूपभगवदुपासनाङ्गभूतं प्रत्यगात्मनो याथात्म्यदर्शनं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणनिष्ठाद्वयसाध्यमुक्तम्—इत्युक्तम् । * उभयपरिकर्मितस्वान्तस्य ऐकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्यः इति । अत्रेदं तत्त्वम्—भक्तियोगः परमात्मप्राप्त्युपायभूतः । तदशक्तस्य तद्भक्तियोगसिद्धयर्थमात्मावलोकनमपेक्षितम् । तस्य च ज्ञानयोगकर्मयोगौ द्वौ पृथगुपायौ । तत्र ज्ञानयोगः स्वात्मावलोकनेऽन्तरङ्गः ; तथाऽपि प्रथमं स दुष्करः । तदनधिकारिणस्तुल्यफलः कर्मयोग एव कार्यः । तदधिकारिणोऽपि व्यपदेश्यस्य लोकसंग्रहार्थं कर्मयोग एव कार्यः । अशक्तस्य ज्ञानयोगशक्तिं कर्मयोग एव उत्पादयति । तदा कर्मयोगं परित्यज्य ज्ञानयोगमनुतिष्ठतोऽपि न दोषः । इमौ च योगौ कामनाभेदेन कस्यचित् कैवल्यमात्रसाधकौ । यथा भगवदुपासनमेव कस्यचित् ऐश्वर्यादिकं साधयति । प्रवाहानादिपुण्यपापरूपकर्मतारतम्येन शक्त्यशक्तिकामनादितारतम्यमिति न कश्चिद्दोष इति । तत्सिद्धं भक्तिरेव मोक्षोपाय इति ॥

भक्तिः ॥ महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । सैवावस्थाभेदात् परभक्त्यादिभेदं भजते । स्तुतिनमस्कारादिषु तत्संबन्धात् भक्तिशब्द उपचारतः । सा च भक्तिः सदक्षरमधुदहरभूमवैधानरादिविद्याभेदात् बहुधा गुणोपसंहारपादे निपुणमनुसन्धेया । एवं चातुरात्म्योपासनरूपा अपि भक्तयः सद्विद्यादिभेदवदङ्गीकार्याः । प्रमाणसिद्धत्वनैरपेक्ष्याद्यविशेषात् । एताः सर्वास्तत्तच्छास्त्रप्रतिपादिततत्तद्वर्णाश्रमधर्मनिष्ठत्रैवर्णिकमनुप्यदेवासुरादिसाध्याः । स्त्रीविधुराणामपि जपोपवासाद्यङ्गाधिकृतानां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्त्येव । अनाश्रमित्वादाश्रमित्वमेव ज्याय इति विशेषः । नैष्ठिकादिपरिभ्रष्टानां त्वनधिकार एव ; तथा स्मृतेः शिष्टबहिष्कारादेश्च । कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां ब्रह्मविद्याधिकारो नास्त्येवेति * बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च इति सूत्रेऽभिहितम् । ननु गोपिकादेरपि मोक्षः श्रूयते, तत्कथं त्रैवर्णिकत्वनियमः ? इत्थम्—न हि तेषां तत्तच्छरीरेष्वेव उपायानुष्ठानम्, किं तु प्राचीनेष्वेव ब्राह्मणादिजन्मसु । प्रागेव प्राप्तोपायानामपि तेषां प्रारब्धकर्मविशेषादिना निकृष्टशरीरप्रवेशः । अन्तिमशरीरं तु यत्किमपीति न दोषः । प्रारब्धावधिकत्वाद्धन्धस्य । एवं विदुरादयश्च भवान्तरीयसंस्कारोद्धोधजनितज्ञानेनेति नापशूद्राधिकरणविरोधः । सरन्ति च—

* धर्मव्याधादयोऽप्यन्ये पूर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते । वर्णावरत्वे संप्राप्ताः संसिद्धिं श्रमणी यथा ॥ इत्यादि ।
शुश्रूषोर्जानश्रुतेः शूद्रेत्यामन्त्रणं शोचनादिति सूत्र एव व्यक्तम् ॥

न्यासविद्या ॥ अध्यवसायादिविशेषविशिष्टा न्यासविद्या । तस्या अपि बुद्धिविशेषत्वात् * नान्यः पन्थाः
इत्यादिभिर्न विरोधः ; भक्तिविशेषत्वाच्च * भक्त्या त्वनन्यया इत्यादिभिः । यथाऽऽहुः—

* साधनं भगवत्प्राप्तौ स एवेति स्थिरा मतिः । साध्यभक्तिस्तथा सैव प्रपत्तिरिति गीयते ॥

उपायो भक्तिरेवेति तत्प्राप्तौ या तु सा मतिः । उपायभक्तिरेतस्याः पूर्वोक्तैव गरीयसी ॥

उपायभक्तिः प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनी । साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी ॥ इति ।

तस्या अपि हि शब्दान्तरादिभिः सद्विद्यादिभेदवत् भेदे सिद्धे सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायात् सर्वप्रपत्तिप्रकरणपठितगुणोपसं-
हारेण पौष्कल्ये च सिद्धे * विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इति न्यायेन विद्यान्तरसमुच्चयप्रसङ्गाभावाः, त्याज्यसमुच्चये विरो-
धाच्च । भक्त्यङ्गभूता सा चान्यैव ; अभिसन्धिभेदात् । यथा ऐश्वर्यसाधिका भक्तिरपवर्गोपायभक्तिभ्यो भिद्यते, यथा च
कर्मस्वरूपाविशेषेऽपि नित्यकाम्यज्योतिष्टोमभेदः । भक्तिविशेषभूतायास्तस्याः पृथगुपायत्वपरिगणनं कथमिति चेत् सकृ-
दसकृत्त्वनिरपेक्षसापेक्षत्वादिभेदमाश्रित्येति मन्वीथाः । फलवैषम्याभावे लघूपाये सति गुरुपायविधानमनर्थकमिति चेन्न ;
तादृशाध्यवसायादेर्दुष्करत्वेन गौरवाविशेषात् । तथोक्तं प्रपत्तिप्रकरणे * उपायः सुकरः सोऽयं दुष्करश्च मतो मम
इति । यथा च कश्चित् महता प्रयासेन महीपतेरर्थमासादयति, स्वल्पे च यथोचितं दण्ड्यते । अपरस्त्वन्तरङ्गसेवा-
क्षमः क्षोदीयसैवायासेन तावन्तं तदधिकं चार्थमासादयति, क्षुद्रेषु स्वल्पितेषु सद्यते, महत्स्वल्पदण्डो भवति । तत्रा-
प्यन्तरङ्गसेवा मन्दभाग्यानां दुर्लभेति चेत् ; अत्रापि तथैव । यथा उपायभक्तिवैव तत्तच्छाखाभेदेन वर्णाश्रमभेदेन
चाङ्गभूतानां कर्मणां गुरुलघुतारतम्येऽपि फलमविशिष्टम् ; तथेहापि । कथं तर्हि * अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च इति
सूत्रे * भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात् इति भाष्यम् ? इत्थम् ; एकाधिकारिगोचरमुख्यगौणविषयं हि तत् ।
अन्यथा अधिकधर्मकाश्रमान्तरसूत्रान्तरादिष्वपि फलवैषम्यप्रसङ्गेन तदनुप्रवेशस्य ज्यायस्त्वप्रसङ्गात् । उपायभक्तौ नित्य-
नैमित्तिककर्मणां फलाभिसन्धिरहितकाम्यकर्मणां च अङ्गत्वेनानुष्ठानम्, न पुनः स्वातन्त्र्येण । निषिद्धवर्जनं द्वयोरपि
भक्त्योः समम् । साध्यभक्तौ तु काम्यानां स्वरूपतोऽपि त्यागः ; न तु नित्यानाम् । अङ्गिनः प्रहाणात् तेषामपि तद-
ङ्गानां परित्याग एवेति चेन्न ; स्वतन्त्राधिकारानपायात् । तदेतदखिलम् * उपायापायसंत्यागी मध्यमां वृत्तिमास्थितः
इत्यादिभिर्विशदमवगन्तव्यम् ॥

यत्तु—केचित् परित्यक्तसकलवर्णाश्रमधर्माः संवर्तभरतविदुरादयो ब्रह्मविदः संचरन्तीति यथेष्टकरणकौतुकिनां
प्रलपितम् ; तदसत् । तत्तत्प्रकरणेष्वेव जडवदाचरणज्ञानाभिसन्ध्यादिमात्रप्रतिपादनपरत्वनिर्णयात्, * बाल्येन तिष्ठासेत्,
* जडवल्लोकमाचरेत्, * सतां मार्गमदृष्यन् इत्यादीनां पर्यालोचनात् । बाल्यं च शक्तिविद्याभिजनाद्युत्कर्षाणां सतामना-
विष्करणमेव ; न तु कामचारवादभक्षत्वादि । तथा च सूत्राणि—* अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्, * सर्वात्रानुमतिश्च प्राणात्यये
तद्दर्शनात्, * शब्दश्चातोऽकामकारे इत्यादीनि । अन्यथा * स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते,
* नावितरो दुश्चरितात्, * वर्णाश्रमाचारवता इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतप्रकोपप्रसङ्गः । कथं तर्हि * उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ
वाच्यौ ? इत्थम् ; समधिगतविद्यानां भुक्तफलकृतप्रायश्चित्तप्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तं प्राचीनं कर्म उपायप्रभावादेव अभिप्रोते-

षीकतूलवत् प्रदूयते । उत्तरं चाबुद्धिपूर्वकं पुष्करपलाश आप इव न श्लिष्यति । पुण्येऽपि विद्यानुकूलव्यतिरिक्तांशस्य सुखहेतुत्वेऽपि मोक्षविरोधित्वाविशेषात् अनिष्टफलतया पापशब्दाभिलष्यस्य अश्लेषविनाशावेव । * नाभुक्तं क्षीयते कर्म इत्यादिकं तु विद्याभिन्नविषयम् । प्रारब्धं तु भोगेनैव क्षणीयम् । सूत्रं च * भोगेन त्वितरे क्षयित्वाऽथ संपद्यते इति । प्रारब्धकर्मणां च न तद्देहपातावधिकत्वनियमः ; कर्मणां विचित्रफलत्वात् । एतद्देहावसान एवेति न्यस्तभरस्य तु तस्य तद्देहपातावधिकत्वमेव ; * यावन्न विमोक्षयेऽथ संपत्ये इत्यस्यापि प्रारब्धतत्तत्कर्मफलपर्यवसानविषयत्वात् । * अस्माच्छरीरात्समुत्थाय इत्यादेरप्यन्तिमशरीरविषयत्वात् । अत एव * यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् इति सूत्रम् । एतेन अन्तिमशरीरनिवृत्तौ देशकालनियमाभावोऽपि सिद्धः । सूत्राणि * निशि नेति चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वादर्शयति च, * अतश्चायनेऽपि दक्षिणे इत्यादीनि । एवं बुद्धिपूर्वमुत्तरमपि भोगेन प्रायश्चित्तेन वा क्षणीयम् । न चैष प्रायशो विद्याननुकूलं पुण्यं पापं च बुद्धिपूर्वकं करोति ; फलमिसन्धियुक्तपुण्यस्य च विद्याविरोधित्वात्, फलान्तरेषु च विरक्तत्वात्, पापे च ईश्वराज्ञातिलङ्घनमयात् । यदि च कदाचिद्बुद्धिपूर्वकं करोति, तदा भीतः स्वयमेव तत्तदुचितं प्रायश्चित्तं करोति । अथ प्रमादात्तदपि न करोति ; तदाऽपि प्रारब्धकर्मपर्यवसानात्प्रागेव तत्तत्कर्म यथाकथञ्चित् फलति, न तु स्वयमेव जन्मादिप्रयोजकं भवति । अथ च जन्मादिहेतुरेव कर्मविशेषः शापादिवोपनिपतितः ; तदा तेन तत्प्रसज्यत एव । तथाऽपि निष्पन्नस्योपायस्य न शैथिल्यम् । स तु प्रारब्धकर्मण इवैतस्यापि पर्यवसाने संसारं निर्वर्तयति । न च पुनरुत्तरोत्तरकर्मकरणात्संसारविच्छेद इति वाच्यम् ; शास्त्रविरोधात्, निष्पन्नस्योपासनस्य निष्फलत्वप्रसङ्गात् । सूत्राभिप्रेतं चैतत्—* एवं मुक्तिफलनियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः इति । इदं च सूत्रं विद्याङ्गकर्मविषयमपि विद्यायां तुल्यन्यायतयाऽनुसन्धेयम् ॥

नन्वेवं समस्तकर्मप्रलये साधुपापकृत्ययोर्हानं सुहृद्भिषदुपायनं च कथं घटते ? तथा हि ; न तावत् पूर्वकृतयोः ; तत्र केषांचित् कर्मणां दत्तफलत्वात् केषांचित् प्रायश्चित्तविद्याभ्यां विनष्टत्वात्, फलवत् तयोरपि कर्मस्वरूपनिर्वर्तकत्वात् । केषांचित् प्रारब्धफलानां भोगेनैव क्षयित्वात्, एवमुत्तरकृतानामबुद्धिपूर्वकाणां चाश्लिष्टत्वात्, विद्यानुकूलानां च विद्ययैव फलभूतया निवृत्तत्वात्, तत्र च साधुकृत्यांशाभावात् । न च सुहृदादिकृतस्यैव कर्मणोऽनेन हानादिकमुपपद्यते ; स्वकीयत्वाभावात्, दायसमोपायननिर्देशानुपपत्तेः । उपायनवाचोयुक्तिस्तसौहार्दशास्त्राभ्यां जनितत्वादौपचारिकीति चेन्न ; * हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् इत्यादिसूत्रभाष्यादिविरोधादचिन्तनीयत्वप्रसङ्गाच्च प्रागेव सौहार्दादिकृतस्य दायसमकालप्राप्त्यभिधानविरोधाच्चेति । अत्रोच्यते ; दत्तफलम्, अदत्तफलं चेति पूर्वाधं द्विविधम् । अदत्तफलमपि प्रायश्चित्तविनष्टम्, अविनष्टं चेति । अविनष्टमपि प्रारब्धफलम्, अप्रारब्धफलं चेति । तत्रान्तिमं विद्यया विनाश्यम् । एवमुत्तरमपि विद्यानुकूलम्, अननुकूलं चेति द्विविधम् । अननुकूलमपि बुद्धिपूर्वम् अबुद्धिपूर्वं चेति । तत्र अबुद्धिपूर्वस्य विद्याबलादश्लेषः । एवं ययोः कर्मराशयोः प्रबलकर्मान्तरप्रतिरोधाददत्तफलयोरश्लेषविनाशौ तयोर्हानं सुहृदाद्युपायनं चोच्यते । तथा च * सुहृदः साधुकृत्याम् इत्यस्य विषयविभागपरे * अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः इति सूत्रे भाष्यम्—* विद्यया अश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया इति । अश्लेषविनाशौ च कर्मशक्तिप्रतिबन्धतन्नाशावेव । सा च शक्तिर्भगवत्कोपप्रीतिविशेषात्मिका । तादृशौ च प्रीतिकोपौ सुहृद्भिषद्भोचरौ भवत इति तावतैव उपायनवाचोयुक्तिः । पाते तु इति सूत्रांशे * शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः इति भाष्यम् । विद्यानुगुणानामदत्तफलानां कर्मणां शरीरपातादूर्ध्वं विनाश उपायनं च । इतरेषां तु विद्याधिगमदशायामेवाश्लेषविनाशौ, उत्क्रमणदशायां च हानमुपायनं

चेति विभाग इति । न्यासविद्या तु प्रारब्धमपि निश्शेषं विनाशयितुं शक्ता, तथाऽपि रागविषयमंशं तदनुबन्धि दुःखं च स्थापयति । निश्शेषवैराग्ये तु निश्शेषं निवर्तयति । अत एवार्तद्वसभेदः । रागविषयश्चांशो ह्येते नैतावदिति परिच्छेत्तुं शक्यः ; विचित्रत्वात्पुंसामभिप्रायपद्धतेः । अस्यां च विद्यायामन्तिमप्रत्ययापेक्षाऽपि न विद्यते ॥

इयं केवललक्ष्मीशोपायत्वप्रत्ययात्मिका । स्वहेतुत्वधियं रुन्धे किं पुनः सहकारिणाम् ॥

प्रारब्धकर्मावधिको मोक्ष इत्थमुपासितुः । दृप्तस्य देहावधिक आर्तस्यार्थवधिर्मतः ॥

उत्क्रान्तिः ॥ उच्चिक्रमिपतः सर्वस्य पूर्वं वागिन्द्रियं तदनु च शोपाणि नवेन्द्रियाणि मनसा सहाविभागं गच्छन्ति । तच्च सर्वोन्द्रियसंयुक्तं मनः प्राणेन । स चैकादशोन्द्रियसंयुक्तो जीवेन । स चेन्द्रियप्राणसंयुक्तः पञ्चभूतैः । तानि चेन्द्रियप्राणजीवसंयुक्तानि परमात्मना । एतावच्च विद्वद्विदुषोः साधारणम् । अविदुषस्तु विशेषः प्रागेवोक्तः । विद्वान्स्तु सर्वोऽपि मूर्धन्यया ब्रह्मनाड्या सुखेन शरीरात् निष्कामन् आर्चिरहस्सितपक्षोदगयनाब्दमरुदकेन्दुवैद्युतवरुणेन्द्रप्रजापतिसंज्ञैरातिवाहिकैः पुरुषैः क्रमाद्यथास्वं देशमतिवाद्यमानो वैद्युतेनामानवनाम्ना तेनैव क्रमात् वरुणादिसमीपं नीतस्तेन ब्रह्मसमीपमुपनीयते । एषैर्वाचिरादिगतिः कर्मणामन्यसंक्रान्तिश्च—

* संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभृत्याऽमृतमश्नुते ॥

इति संभूतिविनाशशब्दाभ्यामुच्यते । कर्मणां विनाशेन हि संसारतरणम् । आर्चिरादिसंभृत्या च ब्रह्मप्राप्तिः । * संभूतिमुपासते इत्यत्रोपासनं चिन्तनमात्रमेव । संभूतिशब्दश्च प्राप्तौ बहुशः प्रयुक्तः, * तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति, * एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि, * ब्रह्मलोकमभिसंभवानि इत्यादिषु । **नारायणार्थे**स्तु संभूतिविनाशशब्दौ फलद्वारा लक्षणया विद्याकर्मविषयावुक्तौ * विदुषो विद्यासाध्यस्यापवर्गस्य सम्यग्भिवृद्धिरूपत्वात् इत्यादिना । एवं च * विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यं स्यात् । उत्क्रम्य गच्छतश्चास्य सर्वकर्मक्षयेऽपि च विद्यामाहात्म्यादेव सूक्ष्मशरीरशब्दाभिलष्यं किञ्चित् त्रिगुणद्रव्यमुपष्टम्भकमनुवर्तते । उक्तं च **सारे** * शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते इत्यादि । अत एवच प्राथमिकसाक्षात्कारः प्रत्युषकल्प इति गतिसाफल्यम् । निश्शेषाविद्याविनाशश्च विशिष्टदेशगतिसापेक्ष इति गतिशास्त्रादेवाध्यवसीयते । तथा च * परं जैमिनिर्मुक्त्यत्वात् इति सूत्रे **भाष्यम्**—* यथा हि विद्योत्पत्तेर्वर्णाश्रमकर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा * तमेतं वेदानुवचनेन इत्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा निश्शेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते—इति । उत्क्रमणप्रभृति चोत्तरोत्तरमतिशयितज्ञानानन्दशाली जायते । प्राणेन्द्रियादिमत्त्वाच्च मध्ये भोगविहारसंवादाद्युपपत्तिः । अमानवकरस्पर्शादारभ्य चासौ मुक्तः । ततः पूर्वः सर्वोऽप्युपायव्यापारः ॥

मोक्षः ॥ फलं परमपदपर्यङ्कारोहणादिकम् । तथा चायमीश्वर इवापहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टो भवति । तच्चास्य समस्तप्रतिबन्धकात्यन्तिकलयादाविर्भूतं स्वाभाविकं रूपम् । ततः परमस्य कदाचिदपि न संसारात्मिका पुनरावृत्तिः । प्रथमं तावदकालकाल्यत्वाजरत्वाक्षरत्वादिवचनेन देशलयाभावात्, * स यदि पितृलोककामो भवति इत्यादिना अनायासस्वसङ्कल्पमात्रसृष्टपरमपुरुषभोगनिर्मग्नप्राकृतभोगरूपत्वेन संसारत्वाभावात् । सृष्ट्यादिजगद्ध्यापारमोक्षप्रदत्वमुमुक्षूपास्यत्वशेषित्वादिरूपभगवदसाधारणधर्मव्यतिरिक्तज्ञानानन्दसत्यसङ्कल्पत्वादिगुणात्यन्तसाम्यातिरेकेण सायुज्यं तु गगनारविन्दमकरन्दवार्तामनुसरति । न तावत्सायुज्यं ब्रह्मणि लयः ; अग्निवाग्वादित्यादिसायुज्येऽपि लयप्रसङ्गात् । नापि साधारणशरीरवत्त्वम् ; जीवशरीरापेक्षया संसारेऽपि समत्वात् । ईश्वरशरीरापेक्षया मोक्षेऽप्ययोगात् । एवमन्यदपि ।

किं तर्हीदम् ? समानात्मगुणयोगित्वम् । तत्रैव चास्य स्वारस्यम् । सयुग्भावो हि सायुज्यम् । सयुक्छब्दश्च भिन्नयो-
रेकत्र साधारणयोगं दर्शयति । * परमं साम्यमुपैति, * मम साधर्म्यमागताः इत्यादिबलाच्च * ब्रह्मैव भवतीत्यादीनामपि
साम्य एव तात्पर्यमिति प्रागेवोपपादितम् । अग्न्यादिप्राप्तिषु सालोक्यादितारतम्यमस्ति । ब्रह्मप्राप्तौ तु सायुज्यरूपायां
पूर्वं त्रयमप्यविनाभूतम् ।

यत्तु— * मोक्षं सालोक्यसारूप्यं प्रार्थये न कदाचन । इच्छाम्यहं महाबाहो सायुज्यं तव सुव्रत ॥

लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये ।

अन्ये तु रूपं सदृशं भजन्ते सायुज्यमन्ये स तु मोक्ष उक्तः ॥

इत्यादि ; तदपि श्रीविष्णुलोकादिविचित्रावान्तरपदप्राप्तयपेक्षयेति न दोषः ॥

न च सेवा दुःखहेतुः सेवात्वादिति वाच्यम् ; अनीश्वरमेवापक्षीकारे सिद्धसाधनात् । ईश्वरमेवापक्षीकारे
वाधात् । सुखरूपेषु वदान्यसेवाद्विषु चानैकान्यात् । एतद्यतिरिक्तसेवा दुःखहेतुः सेवात्वात् एतत्सेवावदित्यत्रापि
व्यतिरेकोपलक्षितव्यक्तिद्वयैऽशतःसिद्धसाधनबाधयोरन्यतरानतिपातात् । एवं सेवामात्रपक्षीकारे दृष्टान्ताभावश्चाधिकः ।
केवलव्यतिरेकित्वविवक्षयां दुःखहेत्वन्तरसद्भावेन सपक्षवत्तत्रावर्तमानस्य सेवात्वस्यासाधारणत्वप्रसङ्गात् । केवलव्यति-
रेकी च निरसिष्यते । तर्कोऽपि निराश्रयो न साधकः । केवला व्याप्तिरप्रयोजिका । व्यभिचारश्चोक्तः । दुःखहेतुत्वे
च पापावष्टब्धत्वमुपाधिः । निवृत्तस्वातन्त्र्याभिमानस्य दासभूतस्य ईश्वरमेवायाः स्वरूपानुरूपत्वेन सुखरूपत्वमेवोप-
पन्नम् । तदेवं विषयकारणस्वरूपविशेषविशिष्टज्ञानविशेषसाध्यो मोक्षः, स च निर्दुःखनिरतिशयान्दरूपभगवदनुभवात्मक
इति सिद्धम् । अन्येषां तु देहविच्छेदमात्रसहस्रयुवतिसंभोगज्ञानालीकलयवासनात्यन्तविरामविषयोपरागवैधुर्यनित्योर्ध्वगम-
नार्हच्छरीरानुप्रवेशविशिष्टनिरावरणत्ववियातानुभवस्वातन्त्र्यशिवसारूप्यशिवसाम्यापत्तिचिच्छक्तिपरिशेषाविद्यानिवृत्त्युपाधि-
निवृत्तिसकलवैशेषिकगुणोच्छेदकेवलात्मानन्दानुभवप्रभृतयो निःश्रेयसविकल्पा देहातिरिक्तात्मसद्भाववाह्यार्थपारमार्थिकत्व-
तत्तदागमाप्रामाण्यब्रह्मनिर्विकारत्वनिर्दोषत्वज्ञानानन्दादिनित्यत्वप्रतिपादनादिभिर्दृष्टणीयाः । यदिह दृष्टद्विशेषनिःश्रेयस-
वादिनां दृष्टमतीनामिदमनुमानम्, आत्मा कदाचिद्ग्विलविशेषगुणशून्यः अनित्यवैशेषिकगुणाश्रयत्वात् उत्पद्यमानघट-
प्रलयाकाशादिवदिति ; तत्रागमबाधस्तावद्यत्तः । ज्ञानसंस्कारपक्षे हेतोरन्यतरासिद्धिश्च । ज्ञानादीनां भवदभिमतगुणत्वा-
नभ्युपगमात् सिद्धसाधनं स्वरूपासिद्धिश्च । प्रलयाकाशादेरनभ्युपगमादुत्पद्यमानघटादेरपि सगुणत्वाभ्युपगमादुदाहरण-
स्याश्रयहीनत्वसाध्यविकलत्वे । प्रलयकालगतप्रकृत्यादेरपि सत्त्वादिगुणयोगात् परैरनभ्युपगमाच्च न तद्दृष्टान्तोपन्यासः ।
एवमस्मदीये ज्ञानसंस्कारपक्षे मुक्तावस्थायां ज्ञानस्याखिलविशेषगुणशून्यत्वमस्तु वा, मा वा, तथाऽपि परानभ्युपगमात्
नैष दृष्टान्तः । ज्ञानद्रव्यत्वतद्गतसंस्कारयोस्तैरनभ्युपगमादिति ॥

कैवल्यम् ॥ ननु स्वात्मानन्दानुसन्धानरूपकैवल्यारूपोऽपि मोक्षो भगवद्यामुनमुनिभिरुक्तः ;

* ऐश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवच्चरणार्थिनाम् । वेद्योपादेयभावानामष्टमे भेदे उच्यते ॥

इति, * संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु नृणां संभाव्यते कर्हिचित् इति च । अनुसृतश्चायमर्थो भाष्यकारैरपि । तथा हि—
* चतुर्विधा भजन्ते माम् इत्यादौ * जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावाप्तीच्छुः इत्याद्युक्तेः । अष्टमाध्यायारम्भेऽपि
सप्तमार्थानुक्रमणे * सुकृततारतम्येन च प्रतिपत्तिवैशिष्ट्यादैश्वर्याक्षरयाथात्म्यभगवत्प्राप्तीच्छयोपासकभेदम् इत्याद्युक्तेश्च ।

तथा * कैवल्यार्थिनां स्मरणप्रकारमाह—इत्युक्त्वा * यदक्षरं वेद इति श्लोकमवतार्य * सर्वद्वाराणि इत्यादेर्व्याख्याने * ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मद्वाचकं व्याहरन् वाच्यं मामनुस्मरन्नात्मनः प्राणं मूर्धन्याधाय देहं त्यजन् यः प्रयाति स याति परमां गतिम्—प्रकृतिवियुक्तं मत्समानाकारमपुनरावृत्तिमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः इति चोक्तेः । अनन्तरं च * एवमैश्वर्यार्थिनः कैवल्यार्थिनश्च स्वप्राप्त्यनुगुणं भगवदुपासनप्रकारं उक्तः । अथ ज्ञानिनो भगवदुपासनप्रकारं प्राप्तिप्रकारं चाह इत्युक्त्वा * अनन्यचेताः इत्येतद्व्याख्यातम्—* अतः परमध्यायशेषेण ज्ञानिनः कैवल्यार्थिनश्चापुनरावृत्तिम्, ऐश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं चाह इत्युक्त्वा * मामुपेत्य इत्यादिकं * प्रभवत्यहरागमे इत्येतदन्तं व्याख्याय * कैवल्यं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिर्न विद्यते इत्याह इत्युक्त्वा, * परस्तस्मात् इत्यादिकमपि * तद्धाम परमं मम इत्येतदन्तं व्याख्यातम् । अनन्तरं च * ज्ञानिनः प्राप्यं तु तस्मादत्यन्तविभक्तमित्याह इत्युक्त्वा, * पुरुषः स परः इतिश्लोको व्याख्यातः । अनन्तरं च * आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीर्मात्रादिकां गतिमाह इत्युक्तम् । अथ तत्र भाष्यग्रन्थ एवेह लिख्यते । तथा हि । * द्वयोरप्यर्चिरादिका गतिः श्रुता श्रुतौ । सा चापुनरावृत्तिलक्षणा । यथा पञ्चाग्निविद्यायां * तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिपमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः इत्यादौ । अर्चिरादिना गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चास्मात्ता * स एनान् ब्रह्म गमयति एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति । न च प्रजापतिवाक्यादौ श्रुतपरविद्याङ्गभूतात्मप्राप्तिविषयेयं * तद्य इत्थं विदुः इति गतिश्रुतिः ; * ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति परविद्यायाः पृथक्कृतवैयर्थ्यात् । पञ्चाग्निविद्यायां च * इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति इति * रमणीयचरणाः कपूयचरणाः इति पुण्यपापहेतुको मनुष्यादिभावोऽपामेव भूतान्तरसंस्मृष्टानाम्, आत्मनस्तु तत्परिष्वङ्गमात्रमिति चिदचितोर्विवेकमभिधाय * तद्य इत्थं विदुः....तेऽर्चिपमभिसंभवन्ति, * इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति विविक्ते चिदचिद्वस्तुनी त्याज्यतया प्राप्यतया च य इत्थं विदुस्तेऽर्चिरादिना गच्छन्ति नच पुनरावर्तन्ते इत्युक्तमिति गम्यते । आत्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च * स एनान्ब्रह्म गमयति इति ब्रह्मप्राप्तिवचनादचिद्वियुक्तमात्मवस्तु ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मशेषतैकरसमित्यनुसन्धेयम् । तत्कतनुयायाच्च । परशेषतैकरसत्वं च * य आत्मनि तिष्ठन्त्यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुतिसिद्धम् इति । अतोऽक्षरनिष्ठस्याप्यर्चिरादिगतिः सिद्धा । यत्तु * यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति इत्यस्याक्षरविषयस्य व्याख्याने * सर्वेषु वियदादिभूतेषु सकारणेषु सकार्येषु विनश्यत्सु तत्रतत्र स्थिताऽपि न विनश्यतीत्युक्तम् ; तदप्यचित्संस्मृष्टावस्थाविषयम् । अन्यथा पूर्वोक्तगतिविरोधात् । द्वादशाध्याये च * ये त्वक्षरम् इत्यत्र * तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव—मत्समानाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्त्येवेत्यर्थः इत्युक्तम् । अतः साम्प्रदायिक एवायं कैवल्यारूपो मोक्ष इति केचित् ॥

अस्य मोक्षत्वे श्रीभाष्यकारानभिमतः ॥ अत्रोच्यते । न तावदयं मोक्षो भाष्यकाराभिमतः ; शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तत्वात् । तथा हि * वाक्यान्वयात् इत्यधिकरणे तावत् * अमृतत्वस्य परमपुरुषवेदनैकोपायतया प्रतिपादनात् इत्युक्त्वा * परमपुरुषविभूतिभूतस्य प्राप्नुरात्मनः स्वरूपयाथात्म्यवेदनमपवर्गसाधनभूतपरमपुरुषवेदनोपयोगितयाऽऽवश्यकम् ; न स्वत एवोपायत्वेन इत्युक्तम् । तथा * येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये इत्यादिव्याख्याने तत्तद्वाद्यभिमतमोक्षविकल्पानुपन्यस्य * त्रय्यन्तनिष्णातास्तु इत्यादिना जीवपरयोः स्वरूपस्वभावानप्यभिधाय * जीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य अविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते इत्युक्तम् । * सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपा-

वासिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा । * त इमे सत्याःकामा अनृतापिधानाः इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनात् इति वेदार्थसंग्रहेऽभिहितम् । एवं वरदविष्णुमिश्रैरपि * नन्वेवं निश्शेषकर्मक्षयाभावात्कैवल्य-प्राप्तौ न मुक्तः स्यात् इत्याशङ्क्योक्तम्—* सत्यम् ; अमुक्त एव सः । मोक्षस्य परमात्मानन्दानुभवरूपत्वात्, तस्य ब्रह्मानन्दानुभवाभावात् स्वानन्दमात्रानुभवात् । स्वानन्दमात्रानुभवश्च * योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसन्तोषिणश्च ये इति भगवत्पराशरवचनात् । मुक्तिव्यतिरिक्तमनपायि योगसाध्यमैश्वर्यम् इति । भद्रपराशरपादैरध्यात्मखण्डद्वयव्याख्या-याम् ऐश्वर्याक्षरयोः अपवर्गव्यतिरिक्ततया तुल्यत्वं दर्शितम् । * अन्येष्वैश्वर्याक्षरभोगेषु अनपेक्षया जुगुप्सया साधिष्ठानम् इत्यादिना । यदा चासौ मोक्षः ; तदा स्वाभाविकरूपप्राप्तिमन्तरेण न पर्यवसानम् । यदि पर्यवसानम् ; तदा नित्यसंसार-विशेष एवायमिति मन्तव्यम् । अशरीरस्य कथं संसारित्वमिति चेत् ; कथं वा प्रलयदशापन्नस्य ? तदानीमप्युत्तरशरीरा-द्यारम्भयोग्यसूक्ष्माचित्संसर्गादिति चेत्, अस्याप्यचित्संसर्गोऽभ्युपगन्तव्य एव । अतः शरीरारम्भो भविष्यति न वेत्येष एव विशेषः । किमस्याचित्संसर्गे प्रमाणमिति चेत् ; स्वपरयाथात्मानुभवाभावः । मायायवनिकान्तर्हितो हि जीवो यथा-वस्थितं स्वरूपं न जानाति । किं कारणमिति चेत् ; कर्मविशेषः । उक्तं च वेदार्थसंग्रहे—*सर्वकर्मविनिर्मुक्तात्मस्वरूपा-वासिर्हि भगवत्प्राप्तिगर्भा । * त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानाः इति भगवतो गुणगणस्य तिरोधायकत्वेनानृतशब्देन स्वकर्मणः प्रतिपादनादिति । यद्यस्य निश्शेषाविद्याविलयेऽपि परमात्मयाथात्मानुभवो न स्यात्, अन्येषामपि तथा स्यात् ; अविशेषात् । तावदेवास्य स्वाभाविकरूपं स्यात् । अचित्संसर्गोऽपि कथमसौ पुनर्न संसरतीति चेत् ; कैवल्यहेतुकर्मजनित-भगवत्संकल्पस्य तथाविधत्वादिति भाव्यम् । ननु तापत्रयाभिहतोऽयमीश्वरज्ञानादेव विगुह्यं गतः ; तत्कथं विशदस्वात्मानु-भवदशायामीश्वरं विस्मरेदिति चेत् ; सम्यगुक्तम् । तथाऽपि कैवल्यसद्भावे निर्वन्धश्चेत् पूर्वोक्त एव हेतुः । उक्तं च सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः—* ननु ब्रह्मप्राप्तीच्छयोपक्रान्तस्योपासनस्य कथं [कैवल्य] केवलप्रापकत्वम् ? उच्यते ; यथा स्वर्गकामस्यैव यागे प्रक्रान्तस्य यथावदननुष्ठाने ब्रह्मराक्षसत्वादि भवति इति । ननु कस्यैवविधे स्वाभाविकभगव-दनुभवयोग्यतागन्धविधुरतया दग्धबीजपर्याये स्वात्मन्यभिलाषः स्यादिति चेत् ; हन्त ! अनेवविधेष्वपि स्वर्गपशुपुत्र-भिक्षोदनादिष्वभिलाषिणो दृश्यन्ते, किं पुनरतिशयानन्दशालिन्येवविधे । प्रसिद्धं च प्रियास्पदत्वं स्वात्मनः । आगमश्च * आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् इत्यादि । सुप्तोत्थितप्रत्यभिज्ञानं सुप्तमहमस्वाप्समित्येवंरूपं प्रागेवोक्तम् । प्रपञ्चितं च भाष्यादिषु । श्रीविष्णुचित्तैश्चोक्तम्—

* स्वापे सुखत्वाभिज्ञानात् तद्विच्छेदे च रोषतः । तदर्थमन्यत्यागाच्च श्रुतिस्मृतिशतैरपि ॥ इति ।

कथमिह मोक्षव्यपदेश इति चेत् ; दुःखहेतुभूतदेहेन्द्रियात्यन्तविलयात् । केन मार्गेण केवलो गच्छति ? कुत्र तिष्ठति ? इति चेत् ; येनकेनापि, यत्रकुत्रापि । न तावदाचिरादिगतिः प्रकृतेः परस्तात् वासश्चास्य युज्यते । परमात्मोपासनप्रकरणेष्वेव तयोः श्रवणात् । * तद्य इत्थं विदुर्ये चमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते इति विभागस्यापि परमात्मात्मकत्वात्मानुसन्धानस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानभेदमूलत्वात् । यदि चास्याचिरादिमार्गेण गतिस्स्यात्, तदा विशिष्टदेशप्राप्त्या निश्शेषाविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च स्यादेव ; * स एनान् ब्रह्म गमयति इति श्रवणात् । सूत्रं च * दर्शनाच्च इति । एवं च सति ज्ञानसङ्कोचहेतुभूताविद्यात्यन्तविलयात् सर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गो दुष्परिहरः । भगवद्यामुन-मुनिभिरपि * संसृत्यक्षरवैष्णवाध्वसु इति वैष्णवाध्वा पृथगुपदिष्टः । अक्षिपषस्य परमात्मत्वनिर्णयायोक्ते * श्रुतोपनिष-

त्कगत्यभिधानाच्च इति सूत्रे भाष्यं च * अधिगतपरमपुरुषयाथात्म्यस्यानुसन्धेयतया श्रुत्यन्तरप्रतिपाद्यमानार्चिरादिका गतिर्या तामपुनरावृत्तिलक्षणपरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाक्षिपुरुषं श्रुतवते इत्यादि । अतोऽपि केवलात्मानुसन्धायिनो-
ऽर्चिरादिगतिर्नास्ति । अन्यथा तया परमात्मनिर्णयायोगात् । * अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणः इति सूत्रे चात्र वक्तव्यं सर्वं प्रपञ्चितं भाष्ये । पञ्चाम्निविद्यानिष्ठस्यापि प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धायित्वं तत्रैव तत्कतुन्यायादिना निर्णीतम् । भूमविद्यागतप्राणशब्दवाच्यकेवलजीवोपासकस्य च अर्चिरादिगतिः कण्ठोक्त्या प्रतिषिद्धा ; * नामादिप्राण-
पर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तूभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावात् तत्कतुन्यायाच्चार्चिरादिगतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते-इत्यादिना । नामादिप्राणपर्यन्तोपासकानां * विशेषं च दर्शयति इति सूत्रेण फलान्तरं च प्रदर्शितम् । तदधिकरणोपसंहारे चोक्तम् * तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्रस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते ; न तान् नयति । अपितु परं ब्रह्मोपासीना-
नात्मानं च प्रकृतियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानातिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् इति । सारे चोक्तम् * पञ्चाम्निविदस्तु प्रकृतियुक्तात्मस्वरूपं *य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिना ब्रह्मात्मकमुपासत इति ह्यप्रतीकालम्बनत्वम् । तत्कतुन्यायाविरोधश्च । उभयेऽपि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते-मुखभेदेन स्वात्मशरीरं ब्रह्म केचन ; ब्रह्मात्मकस्वात्मानमितरे इत्यादि । एवं दीपेऽपि प्रपञ्चितं द्रष्टव्यम् । एवं स्थिते श्रीमद्गीताभाष्यवाक्यान्यपि तदनुरोधेन वर्णनीयानि । पञ्चाम्निविदोऽर्चिरादिगतिस्तावत् सर्वग्रन्थेषु अविगीता । तस्य च परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृत्वं सिद्धम् । तस्य किं कैवल्यमेव पुरुषार्थः ? उत परमा-
त्मानुभवोऽपि ? इत्यत्र विशयः । तत्र च शारीरकभाष्याद्यनुसारे तस्य परमात्मानुभवः, श्रीमद्गीताभाष्यस्वारस्यानुसारे कैवल्यम्, इतीच्छन्ति । उभयाविरुद्धतया ग्रन्थनिर्वहणं तु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायामुक्तमस्माभिः ।

अत्र किञ्चिदुच्यते । *यस्त्वयमात्मयाथात्म्यविदः परमपुरुषनिष्ठस्य च साधारणीमर्चिरादिकां गतिमाह इत्यादि-
ग्रन्थस्तु प्रस्तुतत्वमात्रेण कैवल्यनिष्ठपरमपुरुषनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम् ; किंतु परमात्मात्मकस्वात्मानुसन्धातृत्वात्म-
शरीरकपरमात्मानुसन्धातृभेदभिन्नब्रह्मविद्विषय एव । तथा सति आत्मयाथात्म्यविच्छब्दोऽप्यत्यन्तानुगुणः । एकग्रन्थ-
शकलास्वारस्यं बहुग्रन्थस्वारस्याय ग्राह्यम् । न चात्र कश्चिद्भगवद्यामुनमुनिवचनविरोधधन्योऽपीति । श्रीमद्गीताभा-
ष्येऽपि पञ्चाम्निविद्यानिष्ठस्य ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानम्, तत्कतुन्यायात् ब्रह्मप्राप्तिश्च स्फुटतरं प्रत्यपादि । केचित्तु ब्रह्म-
भूतस्वात्मा कैवल्यभोग्यः, ब्रह्मणस्तु स्वात्मविशेषणतया भानमात्रमस्तीत्याहुः । तर्हि न तत्कैवल्यं भवेत् । साधनतो गतितः प्रमाणतः प्रकारतश्च दुर्निरूपं च तदित्यात्मयाथात्म्यविदः ।

कान्तां प्राप्य विचित्रकर्मरचितां पर्यायतो भूमिकां केनाप्यद्भुतनाटकेन कमपि श्रीमन्तमानन्दयन् ।

कृत्वा शास्त्रमुखे मनः प्रतिमुखं गर्भावमर्शात्परं विद्यानिर्वहणेन लब्धविभवो हृद्येष विद्योतते ॥

॥ इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने जीवपरिच्छेदो द्वितीयः ॥ २ ॥

अथ ईश्वरपरिच्छेदः ॥ ३ ॥

ईश्वरस्य लक्षणम् ॥ अथेश्वरश्चिन्त्यते । सर्वेश्वरत्वम्, व्यापकत्वे सति चेतनत्वम्, सर्वशेषित्वम्, सर्वकर्म-समाराध्यत्वम्, सर्वफलप्रदत्वम्, सर्वाधारत्वम्, सर्वकार्योत्पादकत्वम्, स्वज्ञानस्वेतरसमस्तद्रव्यशरीरकत्वम्, स्वतस्सत्य-सङ्कल्पत्वादिकं चेश्वरलक्षणम् । यत्तु जन्मादिसूत्रे जन्मादित्रितयसमाहारो लक्षणमुक्तम्; तत्र एकैकस्य लक्षणत्वे संभवत्यपि त्रयाणां त्रयः कर्तार इति कुमतिशङ्काव्यावर्तनाय तदिति मन्तव्यम् । सत्यादिवाक्येऽपि अनन्तपदेनैव सर्व-व्यवच्छेदसिद्धौ शङ्कितक्रमेण व्यवच्छेदात् पूर्वविशेषणद्वयम् । एवमन्यत्रापि भाव्यम् ॥

तस्यैव ब्रह्मत्वं न प्रधानादेः ॥ अद्वितीयसमाभ्यधिकद्विरद्वैतश्रवणादसावेकः। स एव ब्रह्म । तस्यैव त्रिविधपरि-च्छेदरहितस्य सर्वात्मकत्वेन निरतिशयबृहत्त्वबृंहणत्वश्रवणात् । *अग्निः सर्वा देवताः *आपो वा इदं सर्वम् * ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः * नकिरिन्द्र त्वदुत्तरः इत्यादेर्व्याघातकर्मविधिशेषत्वाभ्यामन्यपरत्वनिर्णयात् न तेषामानन्त्यब्रह्मत्वादिसिद्धिः । स एव सदसदव्याकृतव्याकृतब्रह्मात्माकाशप्राणशिवनारायणादिशब्दैः कारणप्रकरणगतैः सामान्यतो विशेषतश्च व्यपदि-श्यते । न च वृश्चिकोत्पत्तौ गोमयवृश्चिकादिवत् जगदुत्पत्तौ देशकालभेदात् कारणानियमः किं न स्यादिति वाच्यम्; प्रमाणान्तरेण भेदासिद्धेः । शब्देन तु समानप्रकरणत्वप्रत्यभिज्ञानात् सर्वशाब्दाप्रत्ययन्यायसामान्यविशेषन्यायाभ्यामे-कत्वादिकण्ठोक्त्याऽभिन्नार्थोपपत्तौ भेदकल्पनायोगात् । अतो न प्रधानादेर्ब्रह्मत्वम् । नापि ब्रह्मरुद्रादेः; तेषां सृज्यत्व-संहार्यत्वकर्मवश्यत्वादिश्रवणेन जीवत्वसिद्धेः ॥

कण्ठोक्तकर्मवश्यत्वकार्यत्वेपु न हेतुता । कार्यता लीलया युक्ता कारणस्य हतैतनसः ॥
कारणादिप्रकरणेषु च तत्तद्वाचकशब्दानां शरीरिपर्यन्ततया निर्वचनान्तरेण वा आकाशप्राणादिशब्दवत् परमात्मन्येव पर्यवसानसिद्धेः । तदयं संग्रहः—

परविद्यासु जीवोक्तिर्निरुक्त्यादेः पराश्रया । तद्विज्ञानान्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥
स्वोपासनोपदेशस्वसर्वैश्वर्यप्रपञ्चनादेश्च प्रह्लादवामदेवादिवत् शास्त्रावगतस्वात्मशरीरकपरमात्मानुसन्धानमूलत्वात् तस्य च सर्वशरीरस्य यथाविधि चेतनाचेतनविशिष्टतयाऽप्युपास्यत्वोपपत्तेः । अथर्वशिरश्चेताश्चतरादीनां निर्वाहः पुरुषनिर्णये प्रपञ्चितः; श्रीभाष्यकारैश्च वेदार्थसंग्रहभाष्यादिषु । तदखिलानुसन्धायिभिर्वात्स्यवरदगुरुभिस्तत्त्वनिर्णयाख्ये प्रकरणे सर्वो निष्कर्षः संगृहीतः । तत्त्वसारे च—

* कस्त्वं तत्त्वविदस्मि वस्तु परमं किं तर्हि विष्णुः कथं तत्त्वेदं परतैत्तिरीयकमुखत्रग्यन्तसंदर्शनात् ।
अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादत्राह रुद्रः कथं तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यन्यत्कथं नीयताम् ॥
इत्यादिभिः श्लोकैः संगृहीतः । एवं च नारायणस्यैव परमकारणत्वमुमुक्षूपास्यत्वसर्वान्तर्यामित्वादिसिद्धेस्त्रिभूर्तिसाम्यैक्यो-त्तीर्णव्यक्त्यन्तरपरत्वपक्षाश्चत्वारोऽपि निर्मूला वेदितव्याः ।

भगवतः सर्वत्र पूर्णत्वम् ॥ तिसृषु च मूर्तिषु परिपूर्ण एवेश्वरः । प्रजापतिपशुपतिमूर्त्योस्तु प्रमाणबलात् जीवव्यवहित इति विशेषः । एवमेव सर्वत्रापि पूर्ण एव । अन्यत्र विद्यमानस्यान्यत्र पूर्णत्वं न स्यादिति चेत्; किमिदं पूर्णत्वं निषिध्यते? किमत्रैव विद्यमानत्वम्? किमत्र पूर्णोपलब्धिविषयत्वम्? किं वाऽत्र पूर्णकार्यजननसामर्थ्यम्? किं

वाऽत्र समस्तगुणविशिष्टत्वम्? नाद्यः; तस्यास्माभिरनभ्युपगमात् । न द्वितीयः; तन्निषेधोऽपीह स्वरूपोपलब्धिनिषेध-
मात्रं वा? कृत्स्नभागोपलब्धिनिषेधो वा? अंशत्वानुपलब्धिनिषेधो वा? आद्ये त्वप्रयोजकत्वम्; अनुपलम्भस्य सामग्र्य-
भावप्रयुक्तत्वात् । तस्याश्चात्र सत्त्वे तदुपलम्भोपपत्तेः । द्वितीये सभागत्वसिद्धयसिद्धयोरिष्टप्रसङ्गः । तृतीयेऽशत्वा-
भावादेवांशत्वानुपलब्धिर्युक्तेति न तन्निषेधः । बहुसंबन्धादेव तत्संबन्धावच्छेदेनांशत्वं स्यादिति चेन्न; बहुगुण-
व्यक्तिप्रतियोग्यादिविशिष्टेषु द्रव्यजातिनिषेधादिषु तैस्तैस्तदनभ्युपगमात् । यथोपलम्भं तद्देव संयोगादिष्वपि । निरं-
शेष्वपि भावाभावसामानाधिकरण्यस्य युगपद्भाविनोऽपि व्यवस्थाप्यत्वात् । अन्यथा समस्तसंबन्धतत्त्वस्यैव लोपे तन्मूलभूत-
समस्तकार्यकारणभावादिलोपात् शून्यताप्रसङ्गात् । न च तृतीयः; अवच्छिन्नदेशे सर्वोत्पत्तिनिषेधस्येष्टत्वात् । सर्वानु-
कूलशक्तिमतस्तत्रापि वृत्तौ विरोधाभावात् । यत्रयत्र यद्यत्कार्यं दृष्टम्, तत्रतत्र तदनुकूलत्वेन तच्छक्तेः स्वीकारे
क्वचित्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गाभावात् । अन्यथा शक्तस्यापि सर्वदा कार्यकरणप्रसङ्गे तद्विपर्ययात् क्षणभङ्गावतारात् । तदभ्युपग-
मेन प्रत्यवस्थाने तद्भङ्गेन भङ्गात् । यदि च कालक्रमेण क्वचित् सर्वोत्पादकत्वप्रसङ्ग इष्टः; तदा सर्वदेशभाविक्त्स्न-
व्यक्तिविवक्षायां व्याघातः । भूतानामन्यत्र भवन्तीनां व्यक्तीनामत्र भवननैरपेक्ष्यात् । भ्रष्टानां कदाचिदप्यत्र जन्माग-
मयोरयोगात् । स्वसजातीयमात्रविवक्षायामिष्टप्रसङ्गात् । विभूतिद्वयस्यापि अंशतः संभेदोऽवतारदशायां दृश्यते । नापि
चतुर्थः; रूपरसगन्धादीनां स्वाश्रयव्यापिनां कृत्स्नप्रदेशव्यापित्वस्यावयवविपरमाण्वादिषु तैस्तैरभ्युपगमात् । एतत्सर्वं
* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा इति परिचोद्य * श्रुतेस्तु इत्यादिभिः परिहरन् सूत्रकार एव प्रदर्शितवान् ।
अतो यथागमं सर्वत्र पूर्ण एव भगवान् ॥

निर्गुणवादनिरासः ॥ अत एव निर्गुणवादोऽपि निरस्तः । विरुद्धौ गुणविधिनिषेधौ कथमिति चेत्, विचार-
यामः । न तावदत्र समुच्चयो युक्तः; विरोधात् । अत एव नोभयत्यागः । न च विकल्पः; सिद्धे तदयोगात् । न
चान्यतरत्यागः; किं त्याज्यमिति नियामकाभावात् । अपच्छेदनयात् पूर्वं त्याज्यमिति चेत्; तस्यानियतविरोधपौर्वापर्य-
विषयत्वात् । नियमे हि विरोधनयात् परानुत्पत्तिरेव । न च विषयव्यवस्थया विरोधपरिहारे सति अन्यतरान्यन्तबाधका-
पच्छेदन्यायावतारो युक्तः; गुणनिषेधवचसामुत्सर्गापवादन्यायेन विहितमङ्गलगुणव्यतिरिक्तविषयत्वात्, श्रूयमाणे हेयगुण-
निषेधे पर्यवसानात् । उक्तं च तत्त्वसारे—

* यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारजन्मकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।

अन्योन्यभिन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधवाध्याः ॥ इत्यादि ।

एवं स्थितेऽपि निषेधार्थस्वभावप्रयुक्तपरत्वमात्रेण यदि निर्विशेषवचसा पूर्वबाधः; तदा शून्यवचसा तस्यापि बाधात्
माध्यमिकमतस्यैव विजयित्वम् । द्वयोरपि वचसोः पारमार्थिकस्य प्रामाण्यस्यानभ्युपगमात् । अपारमार्थिकस्य चाविशिष्ट-
त्वात् । तदेवमुभयलिङ्ग एवेश्वरः ॥

ब्रह्मणि प्रपञ्चाध्यासनिरासः ॥ एतेन निर्विशेषस्यापि ब्रह्मण आच्छादिकयाऽविद्यया तिरोहितस्य विक्षे-
पिकया तथा प्रपञ्चाध्यास एव सृष्टिरित्यपि निरस्तम् । तस्य अविद्यादिदोषगन्धायोग्यत्वात् । सर्वज्ञत्वादिगुणगणविशिष्ट-
त्वस्य नित्यचेतनबहुत्वस्य च समर्थितत्वात् । * सदेव इत्यादिवाक्येऽप्युपादानत्वविधानबुद्धिस्थकारणान्तरनिषेधमात्रे
तत्परत्वस्य पौर्वापर्यादिपर्यालोचनसिद्धत्वात् ॥

किंच— अधिष्ठानस्य कात्स्न्येन भानेऽभाने च न भ्रमः । भाताभाताकृतिभिदा सविशेषत्वसाधिका ॥
अतो निर्विशेषस्य तिरोधेयधर्मविशेषायोगात्, स्वरूपमात्रतिरोधाने स्वस्यैव हानिप्रसङ्गात्, स्वयंप्रकाशतयाऽत्यन्तविशद-
स्वरूपे च वस्तुनि बाधकप्रत्ययावसेयविशेषाभावेन [नित्यमोक्ष]अनिर्मोक्षासंसारथोरन्यतरप्रसङ्गात् । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयो-
रपि हि देशकालादिविशेषादस्त्येव मात्रया वैषम्यम् ॥

अभिज्ञायाः प्रत्यभिज्ञा विशिष्टविषया सती । तदशक्यभिदाबाधप्रगल्भा न तथाऽत्र ते ॥

अतो यदि स्वरूपं निवर्तकम्; नित्यनिवृत्तिः स्यात् । यदा तु तदतिरिक्तं मानम्; तदा सविशेषत्वमेष्टव्यम् । अमा-
नस्य निवर्तकत्वादर्शनात् मानत्वमेव निवर्तकत्वौपयिकमिति चेत्, तद्वदेवाभेयस्याधिष्ठानत्वादर्शनात् मेयत्वमेव तदौपयिक-
मिति किं न स्वाक्रियते? जडाजडवैषम्यादिति चेत्; तुल्यम् । मानस्यापि स्वरूपातिरिक्तस्य जडत्वात् । स्वरूपानु-
प्रवेशिनस्तु तदंशस्य प्रागपि सत्त्वात् ॥ किंच—

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति धर्मोऽस्ति वा न वा । द्विधाऽपि सविशेषत्वं तद्योगतदयोगजम् ॥

त्वद्वाक्याद्भ्रान्तिसिद्धं तल्लक्षणावृत्त्यनूदितम् । निषेधामोऽभिधाशक्तिर्नास्तीति हि निषिध्यते ॥

निर्विशेषा पुरीत्युक्तिर्यथैकत्र न तिष्ठति । तथा सर्वप्रयोगश्च विशेषे पर्यवस्यति ॥

विशेषो निर्विशेषश्चेत् सोऽपि कस्यापि वा न वा । पूर्वत्र सविशेषत्वमन्यत्र न विशेषता ॥

ब्रह्म निर्विशेषमित्यभिधापमात्रमिति चेत्; तर्हि सिद्धं नः समीहितम् । वस्तुतो विशेषप्रतिक्षेपाभावात्, अन्तत-
श्चाभिलाषगोचरत्वस्य विधानात् । वस्तुमात्रस्य तदपि नास्तीति चेन्न ;

अवाच्यं वाच्यमिति वा वस्तुनि प्रतिपादिते । वाच्यमेव भवेद्भ्रस्तु वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥

किंच— दृढाध्यक्षादिमानेन जगत्सत्यत्वनिर्णये । निर्विशेषवचोऽन्यार्थं यूपादित्यैक्यवाक्यवत् ॥

प्रत्यक्षादिप्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात्स्वाप्नप्रत्ययवत्, प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वाद्यावर्तमानत्वात् शुक्तिरूप्यव-
दित्यादिभिरागमन्तरेणापि जगद्बाध इति चेन्न ; निर्विषयासदन्यथाख्यातिसाधने विरोधापसिद्धान्तादिदोषात् । अनि-
र्वाच्यत्वसाधने अप्रसिद्धविशेषणत्वस्ववचनविरोधादिदोषात् । विरुद्धयोः समुच्चयवत् तत्प्रतिक्षेपयोरपि परस्पराभावात्मनोः
समुच्चयस्य विरुद्धत्वात् । तथा—

सदसद्यतिरेकेण [साधना]विधानात्तन्निषेधनात् । सदसद्यतिरिक्तस्य सिद्धा सदसदात्मता ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च न ते भवेत् । सद्विज्ञानेन सदसदन्यविज्ञानसंभवात् ॥

ऐक्यसाधर्म्यवैधर्म्यभावैः स्यादेकतोऽन्यधीः । बाधासिद्धयध्याहृतयो लक्षणा च स्युरत्र ते ॥

किंच— तत्त्वे द्वित्रिचतुष्कोटिव्युदासेन यथायथम् । निरुच्यमाने निर्लज्जैरनिर्वाच्यत्वमुच्यते ॥

तथा बाधतद्योग्यत्वादिसाधने चानुपलम्भादिदोषात् । नश्वरत्वादिसाधनं त्विष्टमेव ।

किंच— तत्तत्प्रक्षादिबुद्धीनां प्रमाणत्व [भ्रम] प्रमात्वयोः । बाधासिद्ध्यादयो दोषा विजृम्भन्ते यथायथम् ॥

तदभ्युपगमे चानुमानस्य निष्प्रयोजनत्वस्ववचनविरोधानुत्थानानि स्युः । किंच समस्तप्रत्यक्षाद्यप्रमाणत्वसिद्धावेतदनुमानो-
त्थानम्, ततश्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयणम् । भेदवासनादोषमूलत्वात् प्रत्यक्षमप्रमाणमिति चेन्न ; दोषत्वाप्रमाणत्वयो-
रन्योन्याश्रयणात् । शास्त्रतोऽन्यतरसिद्धौ तत्प्राबल्यापेक्षया चक्रकापातः, श्रुतिप्राबल्याप्रामाण्यदुष्टकारणत्वनिश्चयानुमान-

प्रवृत्तीनाम् । तत्तत्पदार्थस्वरूपं प्रत्यक्षादिविषयः, धर्मस्तु मिथ्यात्वादिनामकस्तदविरुद्धानुमानविषय इत्यविरोध इति चेन्न ; स्वरूपसिद्धेरेव मिथ्यात्वविरोधात्स्वरूपाविरोधिमिथ्याशब्दपरिभाषितधर्मसाधने चास्माकमनिष्टाभावः ॥

किंच— मिथ्यावादिप्रतिज्ञार्थः स्वप्रतिज्ञां स्पृशेन्न वा । आद्ये स्वस्यैव विध्वंसो द्वितीये व्यभिचारिता ॥
मिथ्यात्वस्य तु मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् । सत्यत्वस्य तु सत्यत्वे सत्यत्वं स्थापितं भवेत् ॥
यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वं सद्ब्रह्मैवेति सद्भवेत् । प्रपञ्चश्च तथैवेति स सत्यो न कथं भवेत् ॥
जडत्वात्स न तच्चेत्तन्मिथ्यात्वं च न तद्भवेत् । तत्त्वेनैव तदन्यत्वान्न तत्सत्यं च ते भवेत् ॥
सदसद्भिन्नता चापि विरोधात्सदसत्त्ववत् । परस्परमतिस्तस्य बाधिकेति निरूप्यताम् ॥

किंच, प्रपञ्चतद्वाधकप्रत्ययाभ्यामुपहितानुपहितादिवेषेण ब्रह्मणोऽपि दृश्यत्वादनैकान्त्यम्, ब्रह्ममिथ्यात्वं वा स्यात् । अनुभूतिरवेद्या, अनुभूतित्वादिति चेन्न ;

अनुभूतिरवेद्येति वचनं बोधकं न वा । आद्ये तेनैव वेद्यत्वं नो चेत्किं क्व विधीयते ॥
ब्रह्मणश्चात्यन्तावेद्यत्वे *अथातो ब्रह्मजिज्ञासा, *ब्रह्मविदाप्नोति परम्, *आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः इत्यादिव्याकोपश्च ।
उपदेशश्च निष्प्रयोजनः, उपदेशुश्चाद्वैतनिश्चयानिश्चययोः कस्मै किमुपदेश्यम् ? न ह्यनुन्मत्ता मिथ्यात्वेन निर्णतिभ्यः
प्रतिबिम्बादिभ्य उपदिशन्ति । व्यावृत्त्यनुवृत्तिमात्रं तु न मिथ्यात्वादिप्रयोजकम् । तथा हि—

व्यावृत्तेऽपि च सत्यत्वं रज्जुयंशादिके स्फुटम् । तत्रैव चानुवृत्तस्य मिथ्यात्वमपि भोगिनः ॥
व्यावृत्तिमात्राद्यदि तत् सतोऽप्येतत्प्रसज्यते । सत्त्वं घटस्येहेदानीं नास्तीत्यादिनिरूपणात् ॥
तच्चेत्तद्देशकालादौ नापोढं तत्समं घटे । सदेव घटदेशश्चेन्नान्यथैवोपलम्भनात् ॥
सत्सदित्यनुवृत्त्या चेत् सतः सत्यत्वमिष्यते । भिन्ननास्त्यनुवृत्त्यादेर्भेदनास्त्योश्च सत्यता ॥
देशकालादिभेदेन नास्तित्वा सर्वगामिनी । भिन्नता च मिथोऽपेक्षा न क्वचिद्विनिवर्तते ॥
शब्दमात्रानुवृत्तिश्चेत् तत्रापि च तथैव नः । तत्तत्प्रमाणयोग्यत्वमात्रं सत्तेति मन्महे ॥
अनावृत्तधिया सत्ता सर्वभावानुयायिनी । यद्यपीष्टा तथाऽप्येषा तद्गर्भत्वेन सिध्यति ॥
अतः प्रतिपन्नदेशकालादौ निवृत्तं मिथ्या ; नान्यत् । अन्यत्सदिति तत्त्वम् । प्रत्यनुमानं च—

मानासद्यतिरेकाद्यैर्विमतं सत्यमात्मवत् । विमतः प्रत्ययः सम्यग्ज्ञानावाधात्स्वतन्त्रवत् ॥ इत्यादि ॥
अत्रान्तिमथुगवेदान्तिनामभिजन्मरहस्यं प्रकाशयामः ।

सांख्यसौगतचार्वाकसङ्कराच्छाङ्करोदयः । दूषणान्यपि तान्यत्र भूयस्तदधिकानि च ॥
तदेवं सिद्धं न च ब्रह्म ब्रह्ममीतीति ॥

शङ्करादिपक्षे ब्रह्मोपादानत्वानुपपत्तिः ॥ न च तत् स्वरूपेण जगदुपादानम् ; निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादि-
विरोधात् । नापि शक्त्युपधानेन ; शक्तेरभिन्नत्वे स्वरूपानतिरेशात् । भिन्नत्वेऽस्सन्मतापातात् । भिन्नाभिन्नत्वेऽभिन्नत्वा-
कारेण विकारादिदोषप्रसङ्गात् । एतेन स्वतस्सर्वेषां भिन्नाभिन्नत्वमपि निरस्तम् । व्यावृत्तमेव [सन्मात्रस्यांशिनो ब्रह्मत्व-
मपि निर्विकारत्वनिर्दोषत्वादिविरोधात् पूर्वमेव] दृषितम् । शङ्करादिपक्षत्रयेऽपि चिदचित्प्रपञ्चब्रह्मणां बहुविधसामानाधि-
करण्यवैरूप्येण लक्षणादिभिश्च महान् क्लेशः ।

निर्भेदे सति दौष्कर्याद्विधाय जगदात्मताम् । तत्रैव तद्विषेधोऽयमिति बालिशजल्पितम् ॥
सामानाधिकरण्यं हि न शुक्तिकलधौतयोः । न च द्विचन्द्रयोर्नापि विम्बतत्प्रतिविम्बयोः ॥
न घटाकाशयोर्नापि घटद्वितयरन्ध्रयोः । तथैव न घटाकाशमहाकाशादिकेष्वपि ॥
एवं न पिण्डघटयोर्न वा घटशरावयोः । न च पिण्डांशयोर्नापि घटयोश्च परस्परम् ॥
मृदाद्याकारतो या तु सामानाधिकरण्यधीः । व्यक्तिभेदेऽपि जात्यादिनिमित्तैक्यनिबन्धना ॥

अक्लिष्टत्वेऽपि पक्षाणां नैयायिकादिमतमेव साधीयः । तथा हि—

वाचां परिगृहीतानां यृपादित्यादिवाक्यवत् । व्याहृतार्थाभिधायित्वाद्भ्रं क्लिष्टार्थकल्पना ॥

भिन्नाभिन्नत्वं भवदभिमतं विरुद्धमिति वक्तुमपि लज्जामहे । तथाऽपि ब्रूमः । अभेदो हि भेदाभावः । अतस्त्वं च तदभावं च कथमेकत्रैकदैवाध्यवस्ये ? भेदाभावातिरिक्तस्त्वभेदो नास्त्येव । जात्याकारेणाभेद इति चेत् ; तर्हि जात्यादावभेदो व्यक्त्यादिपु भेद इति नैकस्य भिन्नाभिन्नत्वम् । जातिव्यक्त्यादिकमपि मिथो भिन्नाभिन्नमिति चेत् ; इदं स्वरूपेणैव वा ? आकारान्तरेण वा ? पूर्वत्र विरोधः । उत्तरत्र अनवस्थादिदोषः ।

सप्तभङ्गीनिरासः ॥ सप्तभङ्गीभक्तान् प्रति चोधते—

यदि सत्त्वादनैकान्त्यं विमतस्यान्यवन्मतम् । तस्यैकान्त्ये त्वनैकान्त्यमनैकान्त्ये न नः क्षतिः ॥

विशेषणविशेष्यत्वप्रतीतेर्नैकधीः क्वचित् । एकोऽयं घट इत्यादिरेको दण्डीति बुद्धिवत् ॥

परतन्त्रस्वभाक्त्वान्मत्वर्थीयानपेक्षता । सहधीनियमोऽप्येवं स हि भेदैकसाधकः ॥

असिद्धिश्च विना द्रव्यं गन्धादेरुपलम्भनात् । आलोकाध्वान्तरूपादावनैकान्त्यं च दृश्यताम् ॥

तदयं संग्रहः—नाभेदधीः प्राग्वैशिष्ट्याद्भ्रमैक्यादेकता मतिः । मत्वर्थीयः पृथक्सिद्धे सहभावोऽपि भेद[त]कः ॥

ब्रह्मणः त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम् ॥ जगद्ब्रह्मणोरत्यन्तभेदे कथं त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम् ? इत्थम्—तत्र देशकालपरिच्छेदाभावस्तु सर्वदेशकालव्याप्तत्वात्सिद्धः । वस्तुपरिच्छेदराहित्यं तु न सर्वतादात्म्यम्, सर्वाध्यासाश्रयत्वम्, स्वेतरसमस्तमिथ्यात्वादिकं वा ; प्रागुक्तदृष्टणशतोन्मेषात् । अतोऽन्यथैतन्निर्वाह्यम् । तत्रैवमुक्तं जन्माद्यधिकरणे **विवरणकारैः**—*वस्तुपरिच्छेदो वस्तुपरिमाणम् । देशपरिच्छेदस्तद्वेतुकः इति । अयमेवार्थो **वेदार्थसंग्रहविवरणेऽप्युक्तः** । **वरदनारायणभट्टारकैस्त्वेवमुक्तं न्यायमुदर्शने**—*वस्तुपरिच्छेदो नाम इयद्गुणक इयद्विभूतिमानित्येवविधः । तद्रहितं ब्रह्म । वस्त्वन्तरभावो वा वस्तुपरिच्छेदः । तद्रहितं च ब्रह्म । ब्रह्मव्यावृत्तस्य सर्वस्य ब्रह्मशरीरत्वात् तद्व्यतिरिक्तं किञ्चिदपि नास्ति इति । अयमसौ न भवतीति व्यवहारो न तस्यामवस्थायां प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा च **भाष्यकारः**—*ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् इति । अयमेवार्थो **नारायणार्थेऽप्युक्तः**—*गुणैरियत्ताराहिल्याद्ब्रह्मस्तुनाऽपरिच्छिन्नत्वं चावगम्यते इति । अत्र *इयद्गुणक इत्यादिपक्ष एव प्रायः श्लाघ्यः । एतदुक्तं भवति ; स्वरूपतो गुणतो विभूतितो वा केनचिदाकारेण कुतश्चिदपकर्षो वस्तुपरिच्छेदः । वस्तुपरिमाणमिति पक्षोऽप्येतदन्तर्गतः । तथा वस्त्वन्तराभावपक्षोऽपि । स हि सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यनिबन्धनं सर्वशरीरत्वेन सर्वात्मकत्वमिति नियमनादिगुणाष्टैवेति । तदेवमत्यन्तभिन्ना-
नन्तवस्तुसत्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुपपन्नम् ॥

तस्य निमित्तमात्रत्वानुमानिकत्वनिरासः ॥ एतेन पातञ्जलशैवकाणादादीनां निमित्त [त्व] मात्रवादोऽपि निरस्तः । कारणावस्थसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य तस्यैवोपादानत्वश्रुतेः । न च तावता निर्विकारत्वश्रुतिविरोधः, तस्याः सर्वान्तर्यामिशरीर्यैशव्यवस्थितत्वात् । विशिष्टवेपेण विकाराश्रयत्वं त्विष्टमेव, मनुष्यादिशरीरविशिष्टे स्वरूपतो निर्विकारे पुंसि बाल्ययुवस्यविरत्वस्थूलत्वादिवत् । ईश्वरो न जगदुपादानं जगन्निमित्तत्वात्, यो यन्निमित्तं न स तस्योपादानम्, यथा घटस्य कुलाल इति चेन्न ; धर्मिग्राहकविरोधात् । निमित्ततथैवानुमानसिद्धः पक्षीकृत इति [न विरोध] इति चेन्न ; तस्यानुमातुमशक्यत्वात् । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदिति चेन्न ; यथादृष्टोपसंहारे बाधात् । अन्यथा ज्ञानेच्छयोरपि त्यागप्रसङ्गात् । नित्यज्ञानस्य शरीरादिनेव नित्यप्रयत्नस्यापि ज्ञानादिना निरपेक्षत्ववचनोपपत्तेः । स्वतो विषयप्रावण्ये ज्ञानत्वप्रसङ्ग इति चेन्न ; जीवनपूर्वकप्रयत्नवदुपपत्तेः । अदृष्टात् तत्र नियम इति चेत् ; अत्रापि तथास्तु । त्वयाऽप्येतदेष्टव्यम् । अन्यथा नित्यज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां सर्वदा सर्वगोचरत्वेन विषयनियमाभावे युगपत्सर्वकार्योत्पत्तौ युगपदनायाससर्वमोक्षक्षणभङ्गानन्तरक्षणकार्याभावादिप्रसङ्गात् । सहकारिक्रमात् कार्यक्रम इत्यविलक्षवचनम् ; सहकारिणामपि कार्यत्वात् युगपदेव निवृत्तिप्रसङ्गात् । प्रयत्नस्य समस्तवस्तुगोचरज्ञानसमानविषयत्वे नित्यवस्तूनामपि तत्प्रयत्नविषयत्वप्रसङ्गः, तनश्च तेषामपि सृष्टिसंहारादिप्रसङ्गः, अशक्यविषयप्रयत्नत्वादीश्वरस्यैवानीश्वरत्वं वा । अस्तु तर्हि अदृष्टैकनियतप्रयत्नमात्रवानीश्वर इति चेत् ; जीवस्यैवानित्यप्रयत्नस्यैव तथाविधनियमोपपत्तेः । अङ्कुरादिगोचरप्रयत्नो न केनापि ह्युपलभ्यते इति चेन्न ; जीवनपूर्वकप्रयत्नेऽपि समत्वात् । कार्यादेव हि तत्कल्पनम् । तदत्रापि समम् । अदृष्टस्य च सर्वकार्यनिमित्तस्य नियामकत्वे किमदृष्टप्रयत्नकल्पनप्रयत्नेन ? अत्रैवं संग्रहः—

सर्वगत्वादनियमो नित्यगत्वादुपद्रवः । अदृष्टान्नियमे नित्ययत्नोऽत्राजागलन्तः ॥

स्वादृष्टपरतन्त्रः स्यादवरात्मा क्वचित्क्वचित् । परादृष्टपराधीनः सर्वत्रैव भवेत्परः ॥

प्रयत्नस्य च ज्ञानादतिरेकं पराभिमतमनुरुध्यैतदुक्तमिति मन्तव्यम् ।

किंच— सिद्धयसिद्धयोर्विरोधो नेत्येवं प्रलपतस्तव । विरोधसिद्धयसिद्धयोश्च तन्निषेधो निषिध्यते ॥
त्वत्सिद्धान्तत्वदुक्तिभ्यां हेत्वाभासेन वा पुनः । ज्ञातो व्याप्तिविरोधेन विशेषः प्रतिषिध्यते ॥
तृणादिमर्मरीभावहेतुत्वादभिमतमिदम् । इति कृत्वा पक्षबलात् शीताग्निर्न हि कल्प्यते ॥
व्यापकत्वेन दृष्टस्य पक्षसंबन्धमात्रतः । अधिकांशग्रहे हेतुः पक्षधर्मोऽपि न क्षमः ॥
सिद्धे तु पक्षसंबन्धे पारिशेष्यादिना पुनः । अधिकांशग्रहश्चेन्न पारिशेष्यानिरूपणात् ॥
दृष्टजातीयनिश्शेषभङ्गे साध्यं न सिध्यति । अभङ्गेनाधिकं सिध्येत् न च सामान्यतःस्थितिः ॥
पारिशेष्यानुमानस्याप्यन्वयित्वे समा गतिः । केवलव्यतिरेकी तु परस्तान्निरसिष्यते ॥

किंच सकर्तृकमित्यत्र उपादानादिसमस्तकारणविषयज्ञानादिमान् कर्तृतया विवक्षितः ? कतिपयविषयज्ञानादिमान् वा ? सामान्यतो वा ? पूर्वत्र व्याप्त्यसिद्धिः । न हि कुलालादयो घटादिहेतुभूतमदृष्टेश्वरादिकं जानन्ति । उत्तरयोः पक्षयोरीश्वरासिद्धिः । यागाद्युपकरणमृदाद्युपादानवेदिभिर्जीवैरेव सिद्धसाधनात् । एतेन द्यगुकादिकर्तृत्वमपि जीवस्यैवादृष्टद्वारा घटत इति सिद्धम् । शरीराजन्यत्वेन च कार्यत्वहेतोर्बाधः । सोपाधिकत्वं वा दुष्परिहरम्, न च व्यर्थं विशेषणम् ; असिद्धिपरिहारेण तस्य सार्थकत्वात् । न च हेतुविशेषणं सर्वमनैकान्त्यपरिहारायेति मन्त्रपाठोऽयम् । व्यर्थ-

विशेषणं तर्हि सर्वत्रादूषणं स्यादिति चेन्न ; यत्किञ्चिद्व्यतिरेकपरिहारानुपयुक्तत्वस्य वैयर्थ्येऽनुरूपत्वात् । तथा च प्रकृतानुप-
योगिनस्तस्यार्थान्तराख्यनिग्रहस्था[नत्वं]न वाऽस्तु । न च विशिष्टस्य व्याप्त्यभावादेकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तिरिति
वाच्यम् ; तस्य तदभावासिद्धेः । यत्र शरीराजन्यत्वं तत्र सर्वत्राजन्यत्वमात्रमप्यस्तीति तस्य व्याप्तौ अस्यापि व्याप्तिर्दुर्निवा-
रैव । अन्यथा कलमाङ्कुरात् कलमबीजानुमानमुच्छिद्येत । बीजव्यतिरेकमात्रेण कलमाङ्कुरस्यापि व्यतिरेकसिद्धेर्व्यतिरेक-
व्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वात् । बीजमन्तरेणापि केचिदङ्कुरा जायन्त इति चेत् ; कलमबीजमपि नानुमीयेत, तदन्तरेणापि
तदुपपत्तेः । एवं मैत्रीतनयस्य श्यामत्वे शाकाद्याहारपरिणामश्च नोपाधिः स्यात् ; आहारपरिणामव्यतिरेकमात्रेण श्यामत्व-
व्यतिरेकात् शाकादीतिविशेषणवैयर्थ्यात् । तन्निवृत्तावपि तमालेन्द्रनीलश्यामत्वं दृश्यत इति चेन्न ; विशिष्टस्यापि तत्र
व्यतिरेकात् । न च शरीरश्यामत्वस्यैव तत् प्रयोजकम् ; स्थावरायोनिजश्यामशरीरेषु शाकाद्याहारपरिणामाभावात् ।
आहारपरिणतिजशरीरश्यामत्वं शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकमिति चेन्न ; अत्र साध्यद्वाराऽपि समव्याप्त्यैवैयर्थ्यकवलितत्वात् ।
यत् श्यामं न भवति तत् शाकाद्याहारपरिणतिपूर्वकं न भवतीत्येतावता तस्मिद्धेः । श्यामत्वजातिविशेषोऽनुपात्तविशेषणः
साध्यः, तेन न व्यर्थतेति चेन्न ; विशेषणमन्तरेण तस्य दुर्बलत्वात् । विशेषशब्दमात्राभिधानेऽपि तस्यैव व्यर्थत्वात् ।
किञ्च कार्यत्वात् सकर्तृकमित्यत्रापि व्यर्थविशेषणत्वं सुवचम् ; हेतुमत्त्वमात्रव्यतिरेकेण कार्यत्वव्यतिरेकस्य सुवचत्वात् ।
हेतुशब्दोऽत्रानुपात्त इति चेन्न ; तस्य फलितत्वात् । अन्यथा अशरीरत्वशब्दप्रयोगे भवतोऽपि पर्यनुयोगानवकाशात् ।
विग्रहेण शरीराजन्यत्वं फलितमिति चेत् ; तर्हि कर्तृशब्दनिर्वचनेनापि हेतुविशेषत्वं फलितम्, सकर्तृकमिति हेतुतयैव
संबन्धो वाच्यः । एवं सावयवत्वादित्यत्वाभिधानेऽप्यवयवजन्यत्वं फलितमिति तत्रापि व्यर्थविशेषणता स्यात् । नह्यव-
यवैः संबन्धमात्रं, तेषु समवायमात्रं वा हेतुः ; नित्येष्वपि जातिगुणादिषु तत्संभवात् । विपक्षे बाधकतयोक्ताकारण-
कार्योत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि कर्तुः कारणविशेषत्वनिश्चयादेव परिहृतः । अचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव प्रवर्तत इति नियमात्
कारणमात्रत्वं सिद्धमिति चेन्न ; नियमासिद्धेः । दृश्यते हि अयस्कान्तादिभिरप्ययःप्रभृतेः प्रवर्तनम् । अयोगव्यवच्छेदः
सिषाधयिषितः, न त्वन्ययोगव्यवच्छेद इति चेन्न ; अन्वयव्यतिरेकवत्तस्यैवान्यस्य विशेषहेतुत्वोपपत्तौ ततोऽतिरिक्तस्या-
दृष्टस्य कल्पनायोगात् । विपक्षे बाधकाभावस्य चोक्तत्वात् ॥

किञ्च, इदमधिष्ठानं किंरूपम् ? प्रेरणमिति चेन्न ; अमूर्तेषु तदयोगात् । हेतुत्वेन ज्ञानमात्रमिति चेन्न ; प्रयत्न-
स्याकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात् । ज्ञानादित्रयवतः सन्निधानमात्रमिति चेन्न ; तस्य नित्यत्वेन कार्यस्यापि सदातनत्वप्रसङ्गात् ।
अदृष्टविशेषान्नियम इति चेन्न ; न तर्हि अदृष्टस्य एतदधीना प्रवृत्तिः, तस्यैव तन्नियामकत्वात् । अन्यथा तस्यापि
यावत्सत्तं प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । किञ्च स्वयमचेतनस्येश्वरज्ञानस्य न चेतनाधिष्ठानमस्ति ; ज्ञानान्तराभावात् । वस्तुतश्चेतन एव
ईश्वरात्मा तदाश्रयतया स्थित इति चेन्न ; जीवेन सिद्धसाधनात् । सामान्यतः स्वयमेव तदपि ज्ञानं प्रतीयते इति तावता
तदधिष्ठानमिति चेन्न ; विशेषाकारस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् । अन्यथा यथाकथंचित् सर्वगोचरज्ञानवत्त्वे सर्वस्रष्टृत्वाविरोधात् ।
ज्ञानान्तरेण तदधिष्ठानमिति चेन्न ; अनवस्थानात् । एतेनैव तदधिष्ठानमिति चेन्न ; अन्योन्यप्रवर्तनेऽन्योन्याश्रयणात् ।
उत्तरस्य ज्ञानस्य जगत्कारणत्वाभावान्नान्योन्याश्रयणमिति चेन्न ; अत्यन्ताकारणत्वेऽसत्त्वप्रसङ्गात् । कारणाधिष्ठानौप-
थिकस्यास्य चाकारणत्वे प्रथमस्यापि कारणस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । एवं चिकीर्षाप्रयत्नयोरप्यकारणत्वे गतमीश्वरकर्तृत्वेन ।
किञ्च यदकर्तृकं तत् कार्यं न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तावहेतुकत्वमुपाधिः । अहेतुकत्वमकर्तृकत्वव्यापकमिति चेन्न ; पक्षे

सन्धिगन्धवेनोपाधित्वानपायात् । अन्यथा शाकाद्याहारपरिणतेरप्यनुपाधित्वेन मैत्रीतनयस्य श्यामत्वमनुमीयेत । न च सामान्याभावस्य विशेषाभावव्यापकत्वम् । अन्यथा पृथिवीत्वाभावेन घटत्वाभावव्याप्तौ करकादेरपार्थिवत्वादिप्रसङ्गः । ननु कर्तुर्हेतुविशेषत्वं नाम हेतुष्वन्यतमत्वं, सर्वकार्याननुवृत्तत्वं वाऽभिप्रेत्येदमुच्यते ; तत्रादृष्टादावपि प्रसङ्गादाद्यो निरस्तः ; द्वितीयस्तु कल्पोऽसिद्ध इति चेन्न ; पूर्वोक्ताधिष्ठाननियमनिरासेन दत्तोत्तरत्वात् । किञ्च क्षित्यादिकमितीश्वरघटादि-संयोगः पक्षीकृतः? नवा? पूर्वत्र भागासिद्धिः, एतदनुमानसिद्धपक्षीकारेऽन्योन्याश्रयणम्, उत्तरत्र सन्धिगन्धनैकान्तिकता । घटेश्वरसंयोगस्य सकर्तृकत्वसन्देहेऽपि ईश्वरसिद्धिरविरुद्धेति चेन्न ; तत्संयोगवदेव केषांचिदन्येषामप्यकर्तृकत्वं भवेदिति शङ्कामात्रस्य दुर्वारत्वात् । तावताऽपि क्षित्यादिसकर्तृकत्वनिश्चयभङ्गात् । विप्रतिपन्नं कार्यं सकर्तृकमिति सामान्यतः पक्षीकारात् न कश्चिद्दोष इति चेन्न ; सामान्यस्य प्रयोगस्यापि समस्तविशेषकवलीकारार्थत्वात् । ततश्च समस्तविशेषाणां सामान्यतः सिद्धिसाकाङ्क्षत्वात् । अन्यत इत एव वा तत्सिद्धावनुमानवैयर्थ्यान्योन्याश्रयौ दुष्परिहारौ ॥

ईश्वरानुमाननिरासप्रयोजनम् ॥ नन्वस्माकमीश्वरानुमाननिरासेन किं प्रयोजनम् ? न च प्रयोजनाभावमात्रम्, अनुमानत एवेश्वरं प्रतिपद्य तं भजमानान्प्रति नास्तिक्यशङ्काऽप्यापादिता स्यादिति महत्तेषामस्माकं च पापमिति । अहो ! महाकारुणिकोऽसि । तादृशेभ्य एतन्नोपदिश्यताम् । प्रयोजनं च शृणु । प्रथमं तावत् यथावस्थिततत्त्वावबोधः श्रोत्रेण गन्धग्रहणनिरासवत्, अनुमानस्याभासतां पश्यतस्तीव्रबुद्धेरीश्वराविश्वासपरिहारश्च । ततश्च मन्दानां मतेस्तीव्रबुद्धिना प्र-क्षोभो न स्यात् । एवमपि क्रियतां कारुण्यम् ; अप्राप्तप्रापकस्य आगमस्यानुवाद[ता]प्रसङ्गोऽपि परिहृतः स्यात् । अनु-वादत्वेऽपि ईश्वरः सिध्यत्येवेति न कश्चिद्दोष इति चेन्न ; निमित्तोपादानभूतेश्वरासिद्धेः । निमित्ततयाऽनुमानसिद्ध-मीश्वरमनूद्य उपादानत्वादि विधीयताम्, प्रत्यक्षसिद्धं पृथिव्यादिकमनूद्येश्वरशेषत्वशरीरत्वादिविधानवदिति चेत् ; तथै-वानूद्य उपादानत्वनिषेधकानुमानोदये धर्मिग्राहकवाधस्य दुर्वचत्वप्रसङ्गात् । विशिष्टतया त्वागमेनैव सिद्धौ तस्य सुवच-त्वात् । पृथिव्यादेरीश्वरशेषत्वादिनिषेधानुमानवत् तदपीप्यतामिति चेन्न ; तस्य निषेध्यग्राहकसिद्धयसिद्धिभ्यां व्याधा-तस्य सुवचत्वात् । अत्र ईश्वरो न पृथिव्याद्युपादानम् ; चेतनत्वात् कर्तृत्वाद्वा कुलालवदित्यादिप्रयोगे कथञ्चिदपि स दुर्वचः । तदा त्वागमस्यान्यपरत्वोपपत्तौ ईश्वरस्यानुपादानत्वमेव स्यादिति * जन्माद्यस्य यतः इति निखिलजगदेक-कारणत्वसंवित् विलीयेतेति भयादनन्तरमेव सूत्रकारैः * शास्त्रयोनित्वात् इति प्रमाणान्तरगोचरत्वं निरस्तम् । ननु तर्हि * रचनानुपपत्तेश्च इत्यादिमूत्रं तद्वाप्यादिकं च कथं संघटेत ? न्यायतन्त्रे च प्रमातृपादे चेतनस्यैव कर्तृत्वप्रति-पादनप्रकरणे * ननु वायुभूरेणूनां सङ्घातं करोति इत्यादिना परिचोद्य दत्तमुत्तरम् * उच्यते । कर्तृकरणकर्माणीति त्रीणि कारणानि क्रियाविशिष्टानि । तेषामन्यतमाभावे क्रिया न युज्येत इत्यादि, अत्रापि ईश्वरानुमानानुमतिर्दृष्टा । अतः * शास्त्रयोनित्वात् इत्यस्यान्यथाऽर्थो वाच्य इति चेन्न ; * रचनानुपपत्तेः इत्यादेरन्यभावत्वात् । तत्र हि चेतना-नधिष्ठितप्रकृत्याद्युपादानत्वमात्रप्रतिपादकान् प्रति विशेषविरोधादिप्रदर्शने तात्पर्यम् । स्वपक्षे तु तेषां संभावनातर्कत्व-मेव, तदनुगृहीतस्त्वागम एव प्रमाणम् । अत एव न्यायतत्त्ववचनमपि निर्व्यूढम् । तदेवमुपादानमनूद्य निमित्तत्व-निषेधकान् निमित्तमनूद्योपादानत्वनिषेधकांश्च प्रति धर्मिग्राहकवाधं वक्तुं केवलजगदुपादाननिमित्तानुमानयोर्दूषणमिति मन्तव्यम् । आगमेश्वरादिपक्षीकारे त्वाश्रयासिद्धिरिति संग्रहः ॥

ईश्वरस्य अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसामञ्जस्यम् ॥ निमित्तोपादानैक्यवाक्यं यूपादित्यैक्यवाक्यवदिति चेत् ; कथम् ? लक्षणविरोधादिति चेत् ; मैवम् । नहि उपादानासमवायिव्यतिरिक्तं निमित्तमिति निमित्तलक्षणम्, नापि निमित्तासमवायिव्यतिरिक्तकारणमुपादानमित्युपादानलक्षणम्, येनात्र विरोधः स्यात् । किं तर्हि ? * उपादानकारणत्वं च परिणामास्पदत्वमेव इति वेदार्थसंग्रहानुसारादवस्थाश्रय उपादानम् । आगन्तुकोऽपृथक्सिद्धो धर्मोऽवस्था । विशेषतस्तूत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टस्वरूपापेक्षया तदनुगुणनियतपूर्वभाव्यवस्थाविशिष्टं तदेव वस्तुपादानम्, यथा घटत्वावस्थाविशिष्टमृद्द्रव्यापेक्षया पिण्डत्वावस्थाविशिष्टं तदेव द्रव्यम् । तदनुगुणशब्देन प्रतिसर्गावस्थाव्यवच्छेदः । परिणामौन्मुख्यातिरिक्तेन आकारेणापेक्षितं कारणं निमित्तम् । असमवायीत्यवान्तरविभागस्तु नास्मदीयैरभ्युपगतः पारिभाषिकत्वात् । अन्यथा निमित्तकारणप्रत्यासन्नं कारणमनिमित्तमित्यादिविभागान्तरस्यापि परिभाषितुं शक्यत्वात् । पटाद्यसमवायितया तन्तुसंयोगादयस्तु असिद्धा एव ; अवयविभङ्गात्, तावत् एव तत्त्वात् । संयोगादिकारणतया नोदनादयस्तु सिद्धा अपि निमित्तकोटेर्न व्यतिरिच्यन्ते । ततश्च लक्षणद्वयमपि ईश्वरे सिद्धम् ; अविभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकस्य विभक्तनामरूपचिदचिच्छरीरकत्वापेक्षयोपादानत्वसिद्धेः, अविभक्तचिदचिच्छरीरकत्वातिरिक्तेन कुलालादिसाधारणसङ्कल्पविशेषवत्त्वाद्याकारेण निमित्तत्वसिद्धेश्च । ईश्वरस्यैव कचिद्विषये कर्तृत्वमुपादानत्वं च परैरपि स्वीकार्यम् । सन्ति हि संयोगादयो घटादिभिरेश्वरस्य । ततश्च ईश्वरस्तेषां समवायित्वात् सर्वकार्यकर्तृत्वाच्च उपादानम्, निमित्तं च । त[त्]कर्तृत्वानभ्युपगमे कार्यत्वात्सकर्तृकमित्यनुमानं दशमदशापन्नम् । एवमनीश्वरेष्वपि बुद्धिपूर्वस्वज्ञानगुणाद्युत्पादने निमित्तोपादानत्वसमुच्चयः सिद्धः । ततः सिद्धं सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणमतीति वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति । तेन च तद्व्यतिरिक्तस्य निखिलस्य आधाराधेयभावेध्वरेशितव्यत्वशेषोपि त्वशरीरशरीरिभावकार्यकारणभावादयो यथाग्रहणं संबन्धाः ॥

श्रीश्रीशयोः साम्यादिवाक्यानां निर्वाहः ॥

श्रिया सह तु दाम्पत्यं शाश्वतं तत् एव तु । तयोः साम्यैक्यशक्तित्वतद्वत्त्वादिगिरां गतिः ॥

ज्ञानानन्दाद्यत्यन्तसाम्यात् जगज्जनकत्वशेषित्वशरण्यत्वप्राप्यत्वादिसाम्याच्च साम्यगिरां निर्वाहो व्यक्तः । एकत्ववादा अप्येवं द्वन्द्वरूपेणात्यन्तसमतया प्रकारैक्येन, समस्तप्रपञ्चप्रतियोगिकैकशेषित्वाश्रयत्वेन, महेंद्राभीपोमादिवत् यथाविनियोगं श्रिया तद्बलभस्य वैशिष्ट्यात्, समस्तात्महविः प्रति उद्देश्यैकदेवतात्वादिवेपेण वा निर्वाह्याः । शक्तित्ववादास्तु पत्नीत्वादिरूपेण विशेषणत्वाभिप्रायाः, सृष्ट्यादिव्यापारेषु समानलीलतया प्रेरकत्वेन सहकारित्वाभिप्राया वा । प्रयुज्यते च सर्वत्र स्त्रीपुंसात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि स्व्यंशे शक्तित्ववादः । व्यूहवदवस्थाभेदवादास्तु अवतार[ादि]विषयाः । सर्वस्य भगवदात्मकत्वेन तस्य स्वेच्छया परेच्छया वा कार्यदशापन्नस्यापि भगवदवस्थाभेदत्वात् । एवमिच्छासंविदहन्तादिव्यपदेशा अपि प्रणयानुविधेयत्वस्वयंप्रकाशत्वस्वरूपनिरूपकत्वविशेषरूपादिपरा द्रष्टव्याः । अत्र वक्तव्यमखिलं षडर्थसंक्षेपे दिव्यस्थाननिरूपणानन्तरं श्रीराममिश्रैरुक्तम् । अथ तत्रत्योऽयं ग्रन्थः—* समाननयान्महिष्यादिमिद्धश्च । ननु शेषित्वविशिष्टविधिरशक्यः ; अन्यशेषस्य तदन्यशेषत्वायोगात् । नचानुवादः, अत एव । किंच महिष्यादिकं परस्य शरीरम् । अन्यथा एकमेवेति विरुध्यते । आनन्दादिवदपृथग्भावाभावात् । अतः समत्वान्न मिथःशेषशेषिता । मैवम् ; पत्युः पत्न्या अपीति लोकसिद्धम् । उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्, अविभागस्मृतेः । तदुक्तं नीतिविद्धिः * अन्यतरा-

निच्छायां त्याग एव न संवर्तेत इति । न ह्यनिर्वृत्तिः पृथक्त्वे । एतन्न्यायसहकृतवाक्येन च शेषित्वविशिष्टपत्नी- [सिद्धिः] विधिः । अनुद्य वा । न च लोके शरीरस्यापत्नीत्वं नाम मानान्तरागोचरे विरोधः । अचित्त्वाच्च अपत्नीत्वं लोके । स च स्वस्मिन्नात्माश्रयदोषः । शेषत्वमन्यत्रापि, अविरोधात् इति ।

जगच्छेषत्वम् ॥ अनेन च श्रीराममिश्रवचसा द्वन्द्वं प्रति जगतः शेषतैकरसत्वमुपपादितम् । श्रुतिश्च—

* अकारेणोच्यते विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः । उद्धृता विष्णुना लक्ष्मीरुकारेणोच्यते तथा ॥

मकारस्तु तयोर्दास इति प्रणवलक्षणम् ॥ इति ।

मन्त्रान्तरेष्विव प्रणवेऽपि बहवोऽर्था बहुषु प्रदेशेषु प्रतिपाद्यन्त एव । न चार्थविरोधः, येनान्यपरता स्यात् । * अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी, * ईश्वरीं सर्वभूतानाम् इत्यादिका च । अदित्यादिशब्दसामानाधिकरण्यात् आद्या श्रुतिर्भूविषयेति केचित्; दिग्विषयेति तु कुट्टष्टिः, श्रुतिलिङ्गादिविरोधात् । आह च भगवान् पराशरः * त्वयैतद्विष्णुना चाम्ब जगद्ध्यासं चराचरम्, * यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम, * नानयोर्विद्यते परम् इत्यादि । तथा च भगवच्छास्त्रवचनम् * एकतत्त्वमिवोदितौ,

* लक्ष्म्याः समस्तश्चिदचित्प्रपञ्चो व्याप्यस्तदीशस्य तु साऽपि सर्वम् ।

तथाऽपि साधारणमीशितृत्वं श्रीश्रीशयोद्धीं च सदैकशेषी ॥ इत्यादि ।

अहिवृद्धन्यसंहितालक्ष्मीतन्त्रादिषु च विस्तरेणायमर्थोऽवधार्यः । एतेन भूम्यादेरपि तदंशत्ववचनं निर्व्यूढम् । अनुप्रवेशादेव हि अनन्तविष्वक्सेनादेरपि सङ्कर्षणाद्यात्मकत्वमुच्यते । यथाविनियोगमुपासनावान्तरभेदात् ब्रह्मणः पत्नीपरिजनादिसाहित्यराहित्यविकल्पः, न पुनर्भ्रान्तत्वशुद्धत्वकार्यकारणावस्थादिविषयत्वात्; प्रागेव तत्र दृष्ट्याभिधानात् । व्यूहविभवादिषु हेतुकार्यभावं सर्वं विग्रहविषयं वक्ष्यामः । तत्तद्व्यूहाद्यनुरूपाश्च लक्ष्म्यादिव्यूहादयः शास्त्रसिद्धाः । व्यूहादिषु मिथोऽङ्गाङ्गिभावादिकं स्वसंकल्पमात्रायत्तम्, ईश्वरस्य सर्वत्रैकत्वात् । यत्तु यन्त्रविशेषादिषु लक्ष्मीसुदर्शनादीन्यति वासुदेवादेरङ्गत्वं कचित्कचित् प्रतिपाद्यते, तत्र यथावस्थितब्रह्मात्मकत्वानुसन्धाने स्वात्मानं प्रत्येव स्वस्यैच्छमङ्गत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धाने तु तत्तत्फलविशेषार्थं तदङ्गकत्वेन प्राधान्यदृष्टिरिति त्रय्यन्तोदितदृष्टिविध्यन्तरेष्विव न तत्त्वव्यवस्थाभङ्गः । न चैवमागमान्तरप्रतिपाद्यतत्त्वेष्वपि प्रसङ्गः; तेषामागमानामप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पञ्चरात्रप्रामाण्यस्य आगमप्रामाण्ये भाष्ये च श्रीपञ्चरात्राधिकरणे प्रपञ्चितत्वात्, अस्माभिश्च न्यायपरिशुद्धावुक्तत्वात् । न च यन्त्रादय एव सामान्यतो निर्मूला इति वाच्यम्; तापनीयोपनिषदादिषु तद्दर्शनात्, प्रत्यक्षतः फलोपलम्भाच्च । अतस्तत्त्वैपरीत्यम्, तदुक्तिमूलशास्त्रप्रामाण्यं वा न शङ्कनीयम् । अतः सिद्धमशेषचिदचित्प्रकारं ब्रह्म एकः श्रीमन्नारायण इति ॥

स्फारास्तीर्णभुजङ्गपुङ्गवपुःपर्यङ्कवर्यं गतौ सर्गास्थित्यवसानकेलिरसिकौ तौ दम्पती नः पती ।

नाभीपङ्कजशायिनः श्रुतिसुखैरन्योन्यबद्धस्मितौ डिम्भस्याम्बुजसंभवस्य वचनैरोन्तत्सदित्यादिभिः ॥

॥ इति न्यायसिद्धाङ्गने ईश्वरपरिच्छेदः तृतीयः ॥

अथ नित्यविभूतिपरिच्छेदः ॥

नित्यविभूतिलक्षणम् ॥ अथास्य नित्यविभूतिरुच्यते । त्रिगुणद्रव्यव्यतिरिक्तत्वे सति सत्त्ववत्त्वम्, स्वयंप्रकाशत्वे सति सत्त्ववत्त्वम्, तमोरहितत्वे सति सत्त्ववत्त्वम्, निःशेषाविद्यानिवृत्तिदेशविजातीयान्यत्वम्, इत्यादि तल्लक्षणम् । * आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्, * तेह नाकम् * क्षयन्तमस्य रजसः पराके * यो अस्याव्यक्षः परमे व्योमन्, * तदक्षरे परमे व्योमन् * सहस्रस्थूणे विमिते दृढ उभे इत्यादिभिस्तत्सिद्धिः । एवं च सति * तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः इत्यत्रापि व्यतिरेकनिर्देशवलात् स्वरूपाद्भेदे सिद्धे पदशब्दस्वारस्यात्, सदादृश्यत्ववलाच्च सदापश्यदनेकद्रष्टृविशिष्टस्थानविशेषसिद्धिः । अगत्या च विशिष्टविधिः * यदाग्नेयोऽष्टाकपालः इतिवत् । प्रपञ्चितश्चायं स्थानविशेषो मोक्षधर्म * एते वै निरयास्तात ! स्थानस्य परमात्मनः इत्यादिभिः । सा च विभूतिः केनचित्प्रदेशेनानन्ता, केनचित्त्ववच्छिन्ना । आनन्त्यतमः परत्वयोः श्रुतयोरवर्जनीयत्वात् । आनन्त्यमात्रसाम्येऽप्यनन्तत्रिगुणादपीयमधिकतरा; न्यूनाधिकभाववचनात्, अन[न्तत्वेऽपि]न्तेष्वेव मिथस्तारतम्यस्य सिद्धत्वात् । देशेऽपि निदर्शयामः । आदित्यादूर्ध्वमपि गगनदेशोऽनन्तः, भूमण्डलादनन्तरः, पातालादनन्ततम इति । पादत्रिपादव्यपदेशश्च तद्विषयोऽपि तद्देशतारतम्यस्यानुग्राहको भवति । अयं च विभागो न समचतुर्भागाभिप्रायः; * बुद्धयर्थः पादवत् इत्युक्तत्वात् । अचेतना चैयम्; जीवेश्वरकोटिविलक्षणत्वात् । स्वयंप्रकाशा च । * तत्रानन्दमया लोका भोगाश्चानन्दलक्षणाः, * आनन्दं नाम तं लोकं परमानन्दलक्षणम्, * तयोर्नौ परमव्योम निर्द्वन्द्वं सुखमुत्तमम्, * पाङ्गुण्यप्रसरो नित्यस्वाच्छन्दादेशानां गतः इत्यादिसामर्थ्यात् । तथा * किमात्मिकैषा भगवतो व्यक्तिः इति प्रश्ने * यदात्मको भगवान् इति च सामान्यत उत्तरे कृते, पुनः * किमात्मको भगवान् इति प्रश्ने * ज्ञानात्मकः इत्याद्युत्तरमुक्तम् । अतो दिव्यमङ्गलविग्रहस्य ज्ञानात्मकत्वात्तद्व्यात्मिकायाः सर्वस्या नित्यविभूतेर्ज्ञानात्मकत्वमुचितम् । ज्ञानात्मकत्वं चात्र स्वयंप्रकाशत्वमेव । ज्ञानत्वेऽप्यात्मवदस्यानिर्विषयत्वाकर्तृत्वे युक्ते । परस्मै भासमानत्वाच्च धर्मभूतज्ञानवत् पराकत्वमुपपन्नम् । मुपुप्त्यादिकाले धर्मभूतज्ञानवद्बन्धकाले सा न प्रकाशते । तदा तु तद्वदेव ज्ञानविषयतयैव तत्सिद्धिः । बन्धरहितानां मतिवैभवे सत्यपि सा तन्निरपेक्षा; आत्मस्वरूपवत् । ज्ञानविषयत्वेऽपि स्वयंप्रकाशत्वमप्यन्यत्राप्यभ्युपगतम् । एके तु निरतिशयदीप्तियोगात् ज्ञानावाकरत्वाभावादेश्च स्वयंप्रकाशत्वज्ञानत्वादिव्यपदेशः; अत्यन्तानुकूलरूपसगन्धादियोगाच्चानन्दमुखादिव्यपदेश इत्याहुः ॥

इयं च पञ्चोपनिषत्प्रतिपाद्यपञ्चभूतेन्द्रियमयी नित्यमुक्तेश्वराणामिच्छानुरूपशरीरेन्द्रियप्राणविषयरूपेणावतिष्ठते । त्रिगुणवदियमपि चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकेति केचित् । तथाऽपि न तत्त्वानां प्रकृतिविकृतिभावः । दिव्यमङ्गलविग्रहादेर्नित्यत्वश्रवणात् । अप्राकृतानामपि महदानीनां सद्भाव आकाशादिवत् । न हि आकाशाद्युपात्तास्तत्र वाग्वादयः । तत्र च शरीरादीनां संस्थानादीनि प्रायशः प्राकृततुल्यानि । शरीराणां शुभाश्रयादीनां पाण्यादिमन्त्रश्रवणात् तत्रेन्द्रियसद्भावसिद्धिः । चक्षुरादिशब्दानां च प्रयुक्तानां गोलकादावमुख्यत्वात् । * इन्द्रियच्छिद्रविधुरा द्योतमानाश्च सर्वशः इत्यादिवचनमुत्सर्गापवादनयेन कर्मकृतेन्द्रियप्रतिक्षेपपरम्; * अशरीरं वाव सन्तम् इत्यादिषु कर्मकृतशरीरादिप्रतिषेधवत् । * अभावं बादरिः इत्यधिकरणे * किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि सन्ति इति चिन्तितत्वाद्भूतेन्द्रियरूपोऽशतत्फलसद्भावो भाष्यकारैरेव सूचितः । भट्टपराशरपादैश्च ईश्वरादीनां मनस्सद्भावो दर्शितः । यथा * यद्यप्येवं तर्कः स्वातन्त्र्येण

स्वान्तसमर्थनासमर्थः, तथाऽप्यागमानुग्रहेण प्रभवति । सन्ति चागमाः * मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते, * मनोऽस्य दिव्यं चक्षुः, * सोऽन्यं कामं मनसा ध्यायीत, * मनसैव जगत् सृष्टम्, * एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च इत्येवमादयः परावरप्रकरणेषु इति स्वयमुक्तत्वात् । * बुद्धिरेवेदं मन इति मतान्तरमाचार्याणाम् ; बुद्धिमान् मनस्वी इत्यविशेषनिर्देशात्, क्षुभितं मे मनः, प्रशस्तं मे मन इति तदवस्थापरोक्ष्याच्च इति मतान्तरमुक्तम् । विषयाश्चात्र भूषणायुधासनपरिवारायतनोद्यानवापिकाक्रीडापर्वतादयोऽतिविचित्रा नित्याः । केचित्तु कृतका अनित्याश्च । सन्ति हि तत्रापि तरुषु पल्लवकुसुमफलादयः परिणामाः, नदीषु फेनतरङ्गबुद्बुदादयः, विग्रहे च व्यूहविभवादयः । कालकृतकर्माधीनपरिणाममात्रं हि तेषु निषेध्यम्, न तु भगवत्सङ्कल्पमात्रकृतमपि । तदेवं शरीराण्यपि कानिचित् नित्यानामीश्वरस्य च नित्येच्छापरिग्रहात् नित्यानि । कानिचिदनित्येच्छापरिग्रहादनित्यानि । मुक्तानां तु कृतकान्येवानित्यान्यपि । ते हि कदाचिदशरीराः कदाचिच्च सशरीरा इति भाष्यादिषु प्रदर्शितम् । इन्द्रियाणि तु तत्रत्यानि सर्वाण्यपि नित्यानि, तत्रत्यव्योमादिवदेवोपादाननिरपेक्षत्वात् । तत्र कानिचित् नित्यैः, ईश्वरेण, च नित्यपरिगृहीतानि, कानिचित् कदाचित् परिगृहीतानि । मुक्तैस्तु तत्परिग्रहः शरीरवत् कदाचित्क एव । नित्यमुक्तानां शरीरादिपरिग्रहो भगवद्भिमततत्कैङ्करूपभोगाय । भगवतोऽपि स्वभोगाय, स्वशेषभूतनित्यमुक्तानन्दनाय, मुमुक्षूपास्यत्वसिद्धये च । स च भगवतः स्वसंकल्पादेव । मुक्तनित्यानां तु कदाचित्परमपुरुषमात्रसंकल्पात्, कदाचित्परमपुरुषसंकल्पानुविधायिस्वसङ्कल्पाच्च । तथा च सूत्रम् * तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः, * भावे जाग्रद्वत् इति ॥

ईश्वरादेः नित्यानित्यशरीरादिमन्वम् ॥ ननु नित्यस्यैकस्यैव ज्ञानस्य संसारदशायां कर्मणा संकोचविकासभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषादिरूपावस्थाभेद उपपन्नः, ईश्वरस्य विपाकदशापन्नजीवकर्मस्वसहकारितारतम्यात् विषमत्रिगुणपरिणामहेतवः सन्तु नाम संकल्पाः, अप्राकृतविचित्रदेहादिपरिणामेषु कर्मकालद्युपाधिविधुराणां संकोचविकासरहितसमस्तवस्तुगोचरधियां मुक्तनित्येश्वराणां कथं कदाचित्केच्छासङ्कल्पतत्कृतानन्दादिज्ञानावस्थाविशेषा घटन्ते ? उच्यते—

उल्लेखभेदाः क्रमशः सन्ति सर्वज्ञसंविदि । न चेत्कार्येषु भूतैष्यद्वर्तमानादिधीः कथम् ॥

कर्माद्युपाध्यभावेऽपि मुक्तादीनां प्रवर्तते । इच्छासंकल्पदेहादिरीश्वरेच्छाविशेषतः ॥

ईशेच्छायास्तु वैषम्यं व्यष्टौ कर्मविशेषतः । समष्टौ गुणवैषम्यात्तन्मूलात्कालतोऽपि वा ॥

कालस्य तादृशावस्था क्षणादीनां प्रवाहतः । सोऽप्युपाधिप्रवाहाद्वा यद्वा पूर्वक्षणादितः ॥

उपाधिभिः क्षणाद्यैर्वा पूर्वरूपहितत्वतः । तेषूत्तरेषु हेतुः स्यादिच्छासन्ततिरैश्वरी ॥

अप्राकृतविचित्रार्थसिद्ध्या विषमा तु या । साऽपि प्रवाहानादित्वात्त्रोपाध्यन्तरमीक्षते ॥

इच्छासंकल्पसृष्टीनां चक्रवद्वा प्रवर्तनात् । स्यादीशबुद्धयवस्थानां तत्र बीजाङ्कुरक्रमः ॥

आगमैरैश्वरीं शक्तिमतकर्त्यामुपगच्छताम् । ईशस्य तत्तत्सृष्ट्यादौ सहकार्यन्तरेण किम् ॥

अनित्यमपि विज्ञानमौशस्यास्तीति केचन । तदा त्वप्राकृताक्षादेस्तद्विकासोपयोगिता ॥

यथोक्तं वरदविष्णुमिश्रैः—* ईश्वरज्ञानस्य अनित्यस्य सर्वविषयनित्यज्ञानगृहीतग्राहित्वात् इति । अतः सिद्धं नित्यानित्येच्छाभेदात् ईश्वरादेर्नित्यानित्यशरीरादिमन्वम् । ईश्वरशरीरे च सूक्ष्मव्यूहविभवादिभेदाः श्रीमत्पञ्चरात्रादिभिः प्रपञ्चिता अवगन्तव्याः । संग्रहस्तु—सूक्ष्मं केवलषाङ्गुष्यविषहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म पूर्वोक्तम् । परस्मिन्नेव शान्तो-

दितनित्योदितविभागोऽपि विभाव्यः । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपो व्यूहः । उत्तरोत्तरः पूर्वपूर्वकारणकः । तत्र वासु-
देवे ज्ञानादिगुणाः षडप्याविर्भूताः । संकर्षणादिषु त्रिषु शास्त्रप्रवर्तनसंहाराद्यौपयिकगुणद्वन्द्वत्रयोन्मेषेण चतुष्कमना-
विर्भूतम् । सर्वे ते सर्वत्र सन्त्येव । एषां च प्रत्येकमवान्तरावतारा अनन्ताः । पद्मनाभमत्स्यादिदशकादयो विभवभेदाः ।
स्वयंव्यक्तदैवार्पादयस्तु अर्चावतारभेदाः । दैवादिष्वपि विशिष्टप्रतिष्ठानन्तरं प्रसादोन्मुखेश्वरसंकल्पाधीनमप्राकृतत्वमनु-
सन्धेयम् । प्राकृताप्राकृतसंसर्गोऽपि नानुपपन्नः । अन्यथा प्राकृतलोकेषु भगवदवताराः, परमपदेऽप्यर्चिरादिमार्गेण
सूक्ष्मशरीरस्य, वैदिकपुत्रादेर्वा गमनं कथं घटेत ? हृत्पद्मकर्णिकामध्यगतस्यान्तर्यामिणः परस्य विशेषतः सूक्ष्मान्तर्या-
म्यवतारः । विचित्रा च भगवत इव विग्रहस्यापि व्याप्त्यादिशक्तिः । तथैव धर्मिग्राहकसिद्ध्या विपरीततर्काणां प्रति-
क्षेपः । श्रीमद्गीतैकादशाध्याये च विग्रहस्य व्यापकत्वकारणत्वादिकं व्यक्तमेव भाष्यकारैः प्रतिपादितम् —

* इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश ! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ इति

* इह—ममैकस्मिन् देहे तत्राप्येकस्थम्—एकदेशस्थम्, सचराचरं कृत्स्नं जगत्पश्य । यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि, तदप्येक-
देहेकदेश एव पश्य इत्युक्तम् । तथा—

* तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥

इति *.....देवदेवस्य दिव्ये शरीरेऽनेकधा प्रविभक्तं ब्रह्मादिविधविचित्रदेवतिर्थञ्चानुप्यस्थावरादिभोक्तृवर्गपृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गपातालातलवितलमुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपकरणभेदभिन्नं प्रकृतिपुर्यात्मकं कृत्स्नं जगत् इत्युक्तम् । तथा

* मुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥

इति, * ममेदं सर्वस्य प्रशासनेऽवस्थितं सर्वाश्रयं सर्वकारणभूतं रूपं यद्द्रष्टवानसि, तत् मुदुर्दर्शं—न केनापि द्रष्टुं शक्यम्
इत्याद्युक्तम् । अस्त्रभूषणाध्यायोक्तश्च सर्वाश्रयत्वप्रकारोऽनुसन्धेयः । अन्यत्र चोक्तं भगवता पराशरेण—

* समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्महत् ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ! । देवातिर्यञ्चानुप्याख्याचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥ इत्यादि ।

एषु सर्वेषु भगवतो विग्रहेषु सांसारिकफलप्रदान एव मात्रया तारतम्यम् । निःश्रेयसं तु व्यापकानुसन्धायिनां सर्वत्र हस्ता-
पचेयम् । यच्च * विभवार्चनाद्ग्रहं प्राप्य इत्यादि, तत् व्यापकानुसन्धानविधुराधिकारिशोषापेक्षयेति मन्तव्यमिति ॥

संविद्या निरवद्यनन्दधुमयी निष्कृष्टसत्त्वाकृतिः स्वाच्छन्दात्ममलापतेर्भगवतो भोगाय लोकायते ।

चिन्तादूरतरा चिरन्तनतमोनिशशेषमोक्षस्थली चित्ते सन्निदधातु मे शुभतरस्वैरावतारात्मिका ॥

॥ इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने नित्यविभूतिपरिच्छेदश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ अथ बुद्धिपरिच्छेदः ॥ ५ ॥

बुद्धिः ॥ अथ मतिर्निरूप्यते । सकर्मकावभासत्वम्, सकर्तृकावभासत्वम्, इत्यादि तल्लक्षणम् । न्यायतत्त्वे
तु प्रथमाधिकरणे लक्षणान्तराणि बहूनि दृष्यित्वा,

* अत्यन्तवेगिताऽत्यन्तसौक्ष्म्यं निर्भरता तथा । स्वसत्ताकालभाव्यासिर्ज्ञाने लक्ष्मचतुष्टयम् ॥

इति स्वोक्तलक्षणोपसंहारः कृतः । अत्र यावदपेक्षितं विशेषणमूह्यम् । सा च विषयप्रकाशवेलायां स्वाश्रयस्यैवात्मनः

स्वयंप्रभा । अन्यकालान्यपुरुषगता तु स्मृत्यनुमानादिविषयः संसारिणाम् । इतरेषां तु सर्वज्ञतया अन्यकालान्यपुरुष-
निष्ठाऽपि स्वकीयेन प्रत्यक्षेण विषयीक्रियते । तथा च भाष्यम्—* यत्त्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वमुक्तम् ; तद्विषयप्रकाशन-
वेलायां ज्ञातुरात्मनस्तथैव, नतु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोऽस्ति इति ।

धियः स्वयंप्रकाशत्वे वेद्मीत्याद्युपलम्भनम् । मानसाध्यक्षभङ्गादिरपि मानमितीप्यताम् ॥

किञ्च— स्वधीविशेषं सर्वज्ञोऽप्यध्यक्षयति वा न वा । आद्ये सिद्धा स्वतस्सिद्धिरन्यत्रासर्ववेदिता ॥
ज्ञानमस्तीति विज्ञानं स्वात्मानं साधयेन्न वा । पूर्वत्र स्वप्रकाशत्वं सर्वासिद्धिरतोऽन्यथा ॥

बुद्धेः प्राकट्यानुमेयत्वनिरासः, स्वतस्सिद्धत्वं च ॥ प्राकट्यानुमेयत्ववादिनं प्रत्युच्यते—

कल्प्यैव धीश्चेत्कल्पयेत् तत्सामग्र्येव लाघवात् । प्रत्यक्षायास्ततोऽन्यत्वकल्पितौ नैवं प्रसज्यते ॥

ज्ञानयोगः प्रकाशोऽत्र तदसिद्धौ न सिध्यति । कर्मकर्तृक्रियातन्त्रं ज्ञानं प्रत्ययभेदतः ॥

प्रकाशते ज्ञायत इत्येतद्भातुविभेदतः । भिनत्तिपातयत्यादौ यथा करणकर्मणोः ॥

व्यवहारार्थनियतिप्रकाश्यत्वानि बुद्धितः । स्वभावनियमो ह्येव प्राकट्येऽपि न लङ्घ्यते ॥

तत्रैवैतत्करणवत्त्वैवास्तु प्रकाशकम् । प्राकट्यजन्म भूतैप्यदभावज्ञानतागु किम् ॥

**आत्मसिद्धौ प्रकाशपदार्थनिर्णयार्थे * कस्तर्हि प्रकाशते पदार्थः ? इति प्रश्ने * अनुभवादृष्टत्वं स्मृतिनिमित्तम् इति
न्यायतत्त्वग्रन्थस्मारणपूर्वकं * संविददूरत्वं प्रकाशः इत्यभिधाय, अदूरविकल्पं प्रति चामिहितम्—**

* भवत्वनुभवादूरं दूरादन्यद्विरोधि वा । तद्भावश्च प्रकाशत्वं किमत्र बहु जल्प्यते ॥ इति ।

**भाष्यं च * प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यम् इति । तदेवं न बुद्धिः प्रकाशानुमेया । किं तु
स्वतस्सिद्धैव । प्रपञ्चितञ्चैतत् सर्वं तत्त्वरत्नाकरे भट्टपराशरपादैः । यथा—**

* धियः प्रत्यक्षभावत्वात् परतस्तदसम्भवात् । पारिशेष्यात्स्वतोभानं प्रमाणाच्च ततस्ततः ॥

प्रतीतेर्व्याहरणतः सन्देहपरिवर्जनात् । सत्तायां सिद्धवत्कारात् ज्ञानं भातीति भावितम् ॥

परस्यादर्शनाद्वाप्तादन्वयिव्यतिरेकितः । अर्थापत्तेश्च युक्तेश्च वचनाच्च स्वदृष्टमिति ॥ इति संग्रहः ।

* व्याप्तादन्वयिव्यतिरेकितः इत्यस्य विवरणदशाययां चैवमुक्तम्, * विप्रतिपन्ना संवित् स्वगतव्यवहारं प्रति स्वाधीन-
किञ्चित्कारे सजातीयसंबन्धानपेक्षा व्यवहारहेतुत्वात् अर्थेन्द्रियदीपादिवत् । न च चक्षुषः सजातीयतेजोपेक्षयाऽ-
नैकान्त्यम् ; तस्येन्द्रियत्वेन, आहङ्कारिकत्वेन वा, आलोकाद्विन्नजातीयत्वात् । अन्यच्च, ज्ञानसंस्कारः स्वैकार्थसमवायि-
ज्ञानानुभवानपेक्षः संस्कारत्वादन्वयसंस्कारवत्, विषयसंस्कारो ज्ञानसंस्कारेण सहोत्पद्यते विषयसंस्कारत्वादिदमहं जाना-
मीतिज्ञानप्रभवसंस्कारवत् । न चोभयविषयज्ञानपूर्वकत्वं प्रयोजकम् ; ज्ञानपूर्वत्वेन व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् इत्यस्या-
नन्तरं * पुनश्च इत्युक्त्वा * संविदनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा इत्यादिभाष्योपात्तमेवानुमानमुक्तम् । अत्र प्रयोगनिष्कर्षः
स्वयमेव भाव्यः । * व्यतिरेकि चास्ति लिङ्गम् इत्यभिधायजाडत्वज्ञानत्वादीनि प्रयुज्य समर्थितानि । प्रत्यक्षत्वानुपपत्तिः,
व्यवहारविशेषकरत्वानुपपत्तिश्च अर्थापत्ती समर्थिते । ज्ञानं न परप्रकाश्यम्, घटादिवदार्थाप्रकाशकत्वप्रसङ्गादित्यादि-
तर्काश्च प्रतिपादिताः । * वचनानि च इत्युक्त्वा * अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति, * आत्मैवास्य ज्योतिः, * स्वेन
ज्योतिषाऽऽस्ते, * आत्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् इत्यादीनि ज्ञानपदवाच्यजीवस्य स्वयंज्योतिष्पराणि ज्ञानपदाभि-

धेयायां संविद्यपि संभवलाघवाभ्यां स्वप्रकाशत्वं संभावयन्तीति, मणितरणिदीपतत्प्रभासाधर्म्येण जीवतज्ज्ञानसमर्थनानि च,
* यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इत्येवंविधानि ज्ञानात्मनोः स्वयम्प्रभावत्वेन सजातीयत्वं ज्ञापयन्ति, न च किञ्चिदनिष्टं प्रसज्यते इत्युक्तम् । वेद्यत्वादि-
साधकानि व्यवहार्यत्ववस्तुत्वप्रमेयत्वक्रियात्वाद्यनुमानानि योग्यानुपलम्भसिद्धसाधनासिद्ध्यादिभिर्दृष्टितानि । अधीकर्मणः
सिद्धिरप्यज्ञातघटादिसद्भाववत्, कदाचिद्धीकर्मत्वस्य ज्ञानेऽपि विद्यमानत्वात्, अङ्गुल्यग्रचोद्यस्य कर्मत्वाद्यनभ्युपगमेन
परिहृतत्वाच्च समर्थिता । स्वयंप्रकाशत्वे सहोपलम्भनियमादभेदभयमपि विरुद्धप्रत्यक्षावरुद्धसाध्यत्वविरुद्धत्वाप्रयोजकत्व-
प्रभृतिभिरनुमानदृष्टान्निश्चेषितम् । मानसप्रत्यक्षभङ्गसंग्रहे चैवमुक्तम्—

* योग्यानवग्रहात्स्वेन सम्भवादनवस्थितेः । इति बाधकहेतुभ्यः साधनद्वितयस्य च ॥

असिद्धिव्यभिचाराभ्यां वैकल्यात्साध्यसाधने । इत्यसाधनबाधाभ्यां न धीर्मानसगोचरः ॥

इति स्वतस्सिद्धिरेव संवित्सिद्धौ च पद्धतिः । इति ।

अखण्डवाक्यार्थखण्डनानन्तरं च प्राकट्यमानसप्रत्यक्षभङ्गपूर्वकमेता एव युक्तयः पुनः प्रतिपादिताः । तत्र क्षणिकात्म-
विशेषगुणत्वादि साधनद्वितयम् । तत्र क्षणिकत्वादेरसिद्धिः, प्रायश्चित्तधर्मैरनैकान्तिकत्वमप्युक्तम् । एवं पराभिमनजी-
वनपूर्वकप्रयत्नेनापि द्रष्टव्यम् ॥

यत्तु वरदविष्णुमिश्रैः *मुखदुःखे ज्ञानरूपे एव इत्युक्त्वा अनन्तरमुक्तम् *इच्छाद्वेषप्रयत्ना मानसप्रत्यक्षाः इति ;
तत् नूनमिच्छादिगुणान्तरसद्भावाभिमानमूलं वा परमतमूलं वा । मुखदुःखयोर्ज्ञानरूपत्वे च इच्छादिषु को विशेषः ?

मिथस्संश्रयधीवाधमध्यावस्थोपलम्भनैः । न स्यात्परस्पराभावमात्रता मुखदुःखयोः ॥

बुद्धेः संकोचविकासौ ॥ इयं च प्रतिपुरुषनियता सर्वगोचरस्वभावाऽपि संसारावस्थायां कर्मणा संकुचिता
तत्तत्कर्मानुगुणतारतम्यवती इन्द्रियाधीनप्रसरणा । तत एव तत्प्रतिनियतविषया प्रसरणभेदाधीनप्रलयोदयभेदव्यपदेश-
वती च । तथा चोक्तं भाष्ये * तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरणपेक्ष्योदयास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते इति । एतेन नित्यत्वेन
कथमिन्द्रियाद्यपेक्षेति चोद्यं दत्तोत्तरम् ॥

धारावाहिकविज्ञानस्यैकत्वम् ॥ अत्र धारावाहिकविज्ञानं नीरन्ध्रनिर्यातद्युमणिमयूखवदेकरूपं वा, स्नेहदशा-
दिसमवायसन्तन्यमानदीपवत् सन्ततिरूपं वा इति चिन्तनीयम् । तत्र वरदनारायणभट्टारकैः प्रथमः पक्ष उक्तः ।
तथा हि प्रज्ञापरित्राणे स्मृत्यप्रामाण्यप्रसंगेनोक्तम्—

* धारावाहिकधीपङ्क्तिः स्वकालीनार्थभासिका । मेधातिरेकसद्भावात् नैरपेक्ष्यादपि प्रमा ॥

स्तम्भः स्तम्भः स्तम्भ इति धीर्धारावाहिका मता । धारावाहिकविज्ञानमेकं ज्ञानं मतं हि नः ॥

प्रतिबन्धांशमोक्षाद्यैर्नित्यं ज्ञानं हि जायते । चिरमप्रतिबन्धेन चिरं तिष्ठति भासकम् ॥

चिरस्थितार्थधोरेव न धारावाहिका तु सा । नहीश्वरादिविज्ञानमागमादिकमिष्यते ॥

नित्यं हि तदतो नित्यं सर्वेषां ज्ञानमागमात् । इत्यादि ॥

उक्तं हि सन्मात्राहिसप्रत्यक्षभङ्गे भट्टपराशरपादैः * संकोचेऽपि करणसंप्रयोगावधिकस्थैर्याभ्युपगमात् इति । अस्मिन्नपि
पक्षे यदा त्विन्द्रियसंयोगाः क्षणिकाः, तदा ज्ञानस्यापि क्षणिकत्वमेष्टव्यमेव । अन्ये तु ज्ञानस्य क्षणिकत्वे ध्यानस्य
सन्ततिरूपत्वे च स्मृतिभाष्यादिदर्शनात् द्वितीयः पक्ष इति ॥

बुद्धेः प्रत्यक्षादिविभागस्योपाधिमूलत्वम् ॥ अस्याः स्वतः प्रत्यक्षस्वभावाया एव प्रत्यक्षानुमित्यादि[दृष्टिश्रुति-
मत्यादि]विभागोऽपि करणभेदोपाधिकः । सर्वप्रसरणेष्वपि स्वात्मनि प्रत्यक्षप्रकाशात्मिकैव । निरतिशयवेगित्वात् निरति-
शयसूक्ष्मत्वाच्च सहसैव विप्रकृष्टसंबन्धः, अप्रतिघातश्च । संयोगलक्षणश्चास्याः संबन्धः । तथोक्तं **भाष्यादिषु *संबन्धश्च
संयोगलक्षणः, ज्ञानं च द्रव्यमेव इत्यादिकण्ठोक्त्या ॥**

बुद्धिविषये चोद्याः परिहाराश्च ॥ १. ननु बुद्धेर्नित्यत्वे किं प्रमाणम्? २. तथात्वे कथं जागरमुपुप्त्यादि-
भेदसिद्धिः? ३. किं च प्रमाणं प्रसरणे? ४. कथं चात्मगुणभूताया बुद्धेर्द्रव्यत्वम्? ५. किं च द्रव्यत्वे प्रमाणम्?
६. कथं चात्मधर्मभूतायास्तस्यास्स्वाश्रयादन्यत्र गमनम्? ७. कथं चोपचयविरलभावाभावे परिमाणान्तरयोगः? ८. कथं
चातीतानागतैस्संबन्धः संयोगः? ९. कथं च गुणादिभिः? १०. कथं वा मध्यस्थितानां संबद्धानामप्रकाशत्वम्? ११. कथं
च मुक्तबुद्धेर्गुणपत्क्रमेण वाऽनन्तदेशसंयोगः? १२. कथं च व्याप्तायां स्वबुद्धिचन्द्रिकायां प्लवमानस्य स्वलालातन्तुविताने
लग्नान्या लूतिकया इव सञ्चाराधीनतत्तद्बुद्धिप्रदेशसंयोगस्य स्वबुद्ध्या सह बुद्ध्यन्तरव्यावृत्तः स्वाभाविकसंबन्धः? इति ।
तत्र पूर्वस्मिन्नागम उत्तरम् । यथा * न विज्ञातुर्विज्ञातोर्विपरिलोपो विद्यते, * न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते, * अवि-
नाशित्वात् इत्यादि । व्याख्यातं चैतदात्मसिद्धौ *ज्ञातुरविनाशित्वादेव ज्ञानस्याप्यविनाशित्वमुपपादयन्ती श्रुतिरियं ज्ञातृ-
स्वरूपप्रयुक्तं ज्ञानमिति दर्शयति इति । अत्र स्मृतिरपि—

* यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहणान्न ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा ॥

यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः संभवः कुतः ॥

तथा हेयगुणध्वंसदवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते न जन्यन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥ इत्यादि ।

सूत्रं च * ज्ञोऽत एव इति, * यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् इति च । द्वितीये तु प्रतिबन्धकं तमः । यथा
दाहकस्य बहेर्मण्यादिसन्निधावदाहकत्वम्, तदपगमे च हेत्वन्तरनिरपेक्षदाहकत्वम्, तद्वत् तमोविशेषसन्निधानासन्नि-
धानाभ्यां स्वापादिसिद्धिः । उक्तं च * पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् इति । अतो जागरादिदशानियतप्रसरणा
विषयप्रकाशवेलायामेव बुद्धिः प्रकाशते, नान्यदेति सुस्थम् । यत्तु षडर्थसंक्षेपे श्रीराममिश्रैरुक्तम्—*सत्यं स्वतःसिद्धिः ।
सा सुपुत्रावपि नास्फूर्तिः । स्वाश्रयायैव हि सा भाति । स एव विशेष इति स्वाक्सरे वक्ष्यामः । अव्यवहारनियमस्तु
करणोपरतिनियमात् इति । एवंप्रकारमेव विवरणेऽप्युक्तम् । तदेतत् वैभववाद इति मन्तव्यम् । अन्यथा * पुंस्त्वादि-
वत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् इति सूत्रेण तद्वाप्येण च विरोधात् । सर्वविषयप्रकाशनशीलायाः संविदो यथा समस्त-
बाह्यविषयवैमुख्यं तथान्तरविषयविमुखत्वमपि भवतीति किमत्र चित्रम्? यत्तु **भाष्ये**—* एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः,
सुखमहमस्वाप्समिति । अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमेवाहमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वं च ज्ञायते इत्युक्तम्, तत् स्वरू-
पानुकूल्यविवक्षया प्रत्यक्त्वविवक्षया चेति न विरोधः । तृतीये तु भगवद्यामुनमुनिभिरेवमेवोक्तम्; यथा *अत इन्द्रियेण
सह चैतन्यमपि निस्सृत्य तेनतेनार्थेन सन्निकृष्यते हस्तादिनेव त्वगिन्द्रियम् इत्याद्यभिधाय * व्योमवदमूर्तस्य न क्रिया-
वत्त्वमिति चेत् इत्याशङ्क्य * केयं मूर्तिर्नाम? यद्विरहिणः क्रियायोगः इत्यादिना परिहृत्य व्यवहितविप्रकृष्टसंबन्ध-
प्रकारं च प्रसाध्य * यथाऽऽह **भगवान्**—* तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाग्भसि इति । **मनुश्च**—

* इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥ इति ।

अस्ति चात्र श्रुतिः * प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी इति । अन्यपरत्वं श्रुतिस्मृत्योरिति चेत् स्वरसप्रतीतेर्बाधकाभावात् । बाधितांशो हि तत् । चतुर्थे निदर्शनं प्रभादि । यथोक्तं भाष्ये * प्रभाद्रव्यस्य दीपगुणभूतस्यैव ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धम् इति । प्रभायां च वक्तव्यं प्रागेवोक्तम्, प्रपञ्चितं चैव भाष्ये । कचिदाश्रितस्यैव द्रव्यस्य अन्याश्रयित्वमवयवादिनां त्ववर्जनीयम् । किंच न तावदस्माकमद्रव्यमेव गुण इति वैशेषिकादिवन्निबन्धः; विशेषणादिवत्, यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुण इति हि गुणलक्षणम्; न तु पारिभाषिकम्, सर्वव्यवहारविरोधात् । एवं च गुणेषु कश्चिद्विशेषः, द्रव्यात्मकगुणाः केवलगुणाश्चेति । पूर्वे ज्ञानादयः, उत्तरे सत्त्वरजस्तमःप्रभृतयो वक्ष्यन्ते । तत्र गुणैकरूपत्वमात्रादेव सत्त्वादिषु गुणशब्दस्य मुख्यत्वम्, ज्ञानादिषु गौणत्वम् । * अस्याश्च इति भाष्यस्य विवरणेऽप्युक्तम्—* नित्यपारतन्त्र्याद्गौणो गुणव्यपदेशः इति । तस्मिंस्तु पक्षे गुणत्वानभ्युपगमान्न चोद्यावकाशः । अन्ये तु तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन मुख्यत्वोपपत्तेः, गौणत्वकल्पनं नानुमन्यन्ते । * अस्याश्च इत्यादिभाष्यं तु साधारणम् । * प्रभाद्रव्यस्य इत्यादिभाष्यम्, * यद्यपि प्रभा प्रभावह्वयगुणभूता, तथाऽपि शौक्लवादिपक्षे गुणः इत्यादिभाष्यं च मुख्यपक्षस्वरसम् । यत्तु सत्त्वादीनां द्रव्यत्वप्रतिक्षेपेण * गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः इति भाष्यम्, तदपि, अवधारणस्वारस्यात् द्रव्यत्वाप्रसिद्धेः । एवं वरदनारायणभट्टारकपक्षेऽपि न चोद्यावकाशः, ज्ञाने द्रव्यशब्दस्यौपचारिकत्वात् । अयमेव गुणः केषांचिद्विवक्षान्तरेण जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपेणापि हि विकल्प्यते । यथा—अनेकेषां धर्मिणामन्तरङ्गो धर्मविशेषो जातिः । यन्निरूपिते वस्तुनि प्रायशो विशेषाकाङ्क्षाशान्तिस्सोऽन्तरङ्गः । तदनुप्राणितस्य तस्य विशेषकः सिद्धो गुणः । तथाविधं साध्यं क्रिया । एतैर्विशिष्टं द्रव्यमिति । एवमेव हि जातिगुणक्रियाद्रव्यवाचित्वं शब्दानाम् । अत्रावान्तरगुणशब्दः कथासामान्यविशेषयोर्वादेशब्दवत् । अत्र चैकमेव वस्तु द्विधा, त्रिधा, चतुर्धा वा विकल्पयितुं शक्यम् । यथा ज्ञानमेव च संयोगादिमत्तया द्रव्यम्, तदेवात्मनः प्रत्यक्तया निरूपितस्वरूपस्य विशेषकतया गुणः, जानात्यादिनिर्देशे क्रिया । एवमन्यत्रापि क्तिन्त्यम् । सत्त्वं द्रव्यम्, असत्त्वमद्रव्यम् इति वदतां तु सर्वेषां गुणानां द्रव्यत्वं विवक्षितमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

पञ्चमे तु ब्रूमः—बुद्धिद्रव्यं प्रसरणादिमत्त्वात् संप्रतिपन्नवत्, अत्रैव साध्ये ज्ञानत्वादात्मवत् इत्यादि । वरद-
विष्णुमिश्रैस्त्वेवमुक्तम्—* ज्ञानं द्रव्यं संयोगादृष्टान्यत्वे सति भावनाकारणत्वादात्मवत् इति । पष्ठम्य चतुर्थ एव दत्त-
मुत्तरम् । यदि तु स्वाश्रयत्यागोऽभिमतः; स नेष्यते । उक्तं ह्यत्रैव चोद्ये भगवद्यामुनमुनिभिः—* आत्मप्रहाणान-
भ्युपगमादविहायैवात्मानमितस्ततश्चेतना इन्द्रियादिद्वारा निस्सरति, विच्छिन्नायाश्च तस्याः सन्धानासंभवः शास्त्र एवोक्तः
इति । सप्तमस्य अहिकुण्डलदृष्टान्तेन निरासः । नच तावता बहलविरलत्वादिप्रसङ्गः; भिदुरभागवत्स्वेव तथा व्याप्तेः ।
अस्तु वा बहलत्वादि, तथाऽपि न तथा द्रष्टुम्, स्पष्टं वा शक्यम्; अतीन्द्रियत्वात् स्पर्शादिरहितत्वाच्च । न च विर-
लत्वे सरन्ध्रत्वनियमः; सर्वदेशनिरन्तरसंयोगयोग्यस्वरूपत्वात् । कथं तदल्पदेशे पूर्णम्? इति चेत् स्पर्शशून्यत्वेनाप्रति-
घातात् । उक्तं हि निरतिशयसूक्ष्मत्वं न्यायतत्त्वे । एतेन एकस्य द्रव्यस्य कालभेदेऽपि नानापारिमाणत्वं नास्तीति
वदन्तः प्रत्युक्ताः । कालभेदस्यैव विरोधशामकत्वात्, अवयव्यभावाच्च । एवं तर्हि आत्मनस्तत्तद्देहानुरूपविविधपरि-
माणवादिनो दिग्म्बरान् प्रति *अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष इति सौत्रं चोद्यमत्रापि स्यादिति चेन्न; तत्र केवल-
युक्त्यादिमूलार्थप्रतिक्षेपे तात्पर्यात् । अष्टमस्योत्तरमात्मसिद्धौ । तथाहि—* कथमतीतानागतयोरसतोश्चैतन्येन संप्रयोगः

इत्याशङ्क्य विषयविपयिभावप्रकाशमानत्वसंख्यादियोगद्वीयोदेशवर्तिज्ञानशीघ्रसंयोगप्रतिबन्दीभिः परिहृतम् । तथा * अतीतानागततया तावप्यद्यापि विद्येते इति तेन रूपेण बोधसंनिकर्षे नानुपपत्तिः इति च तद्द्रव्यसत्तया संयोगोपपत्ति-रुपादिता । तत्रैवमाशयः—यथा कैश्चिदसतो रेव भूतभविष्यतोस्सामान्यात्मनाऽद्यापि वृत्तेः प्राकट्याश्रयत्वमुपपदितम्, तथा तद्द्रव्यात्मनाऽपि वृत्तेः संयोगोऽप्युपपन्न एव । विशिष्टेनासंयोगश्चेद्विशेषाकारेण न प्राकट्यमिति तुल्यमिति । नवमस्य त्वनभ्युपगम उत्तरम् । नहि गुणादिभिरपि संबन्धस्संयोग एव, किंतु संयोगनिष्ठता । यथा परेषां संयुक्तसमवायादि । *संबन्धश्च संयोगलक्षणः इत्यादिवचनानां संयोगावश्यंभावे तात्पर्यम् । उक्तं च षडर्थसंग्रहे श्रीराममिश्रैः—* संयोग-स्तदर्थेषु विषयत्वाकारः, अनर्थेषु ततस्तदन्वयिषु इति । अस्यार्थः—संयोगार्हवस्तुनि वर्तमानत्वादिविशिष्टद्रव्यप्रकाशनं संयोगः । संयोगानर्हानां तु रूपादीनां प्रकाशनं तदन्वयिष्वश्रयेषु कारणेषु कार्येषु च यथासंभवं संयोग इति । यत्तु * नैरन्तर्यापरपर्यायमत्यन्तसामीप्यमात्रं च संयोगः । स एव परतन्त्राश्रितः समवायपदपरिभाषाभूमिवैशेषिकाणा-मपीति नार्थान्तरत्वमुररीकृत्य विकल्पः संभवति इत्यात्मसिद्धावुक्तम्, तदपि पराभ्युपगतसमवायानभ्युपगमात् स्वमते समवायस्य स्वरूपविशेषानतिरेकादतिरिक्तसंबन्धाभावपरम्, न तु गुणगुणिनोः संयोगलक्षणसंबन्धपरम् । गुणगुणिनौ संयुक्ताविति यदि केचित् प्रयुञ्जीरन्, तदानीमौपचारिकोऽयं व्यवहार इति ज्ञापयितुं * नैरन्तर्यापरपर्यायम् इत्युक्तम् । निरन्तरत्वमात्रात् संयुक्तत्वव्यवहारः । तावति वैशेषिका युक्त्याभासैरर्थान्तरत्वं पर्यभाषन्तेत्युक्तं भवति । अन्यथा गुणस्य संयोगवत्त्वे तस्यापि द्रव्यत्वं स्यात्, द्रव्यलक्षणत्वात्तस्य । अवस्थायोगित्वं द्रव्यलक्षणमस्त्विति वचनेऽपि गुणानां ज्ञानसंयोगलक्षणावस्थायोगित्वात् द्रव्यत्वं दुष्परिहरम् । न च द्रव्याद्रव्यविभागो माभूदिति वाच्यम्; भाष्यकारैरेव सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वसमर्थनात् । अतो यथोक्त एवार्थः । यद्वा नैरन्तर्यमात्रमङ्गीकृत्य संयोगमपि केचिन्नेच्छन्ति, तन्मते-नोक्तमिति मन्तव्यम् ।

दशमस्य नायनं तेजो निदर्शनम् । योग्यताऽत्र नियामिकेति चेन्न; अत्रापि तुल्यत्वात् । ज्ञानसंयोगे सति काऽपरा योग्यता ? इति चेत्—इन्द्रियसंयोगे सति काऽपरा ? इत्यपि सुवचत्वात् । ज्ञानायोग्यत्वे तस्य वस्तुनः केनचिदपि ज्ञानेनाप्रकाश्यत्वं स्यादिति चेन्न; ज्ञापकायोग्यत्वेऽपि तुल्यत्वात् । स्वभावादेव किञ्चित् ज्ञापकं क्वचिदेव शक्तमिति चेत्; तर्हि तत्रैव ज्ञानमिति । अस्तु तर्हि सामग्रीस्वभावादेव ज्ञानस्य प्रतिविषयं प्रतिनियमः, किं संबन्धे-नाधिकेन ? इति चेन्न; ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य तदभावात्, निर्विषयत्वेनाज्ञानत्वप्रसङ्गादीश्वराभावप्रसङ्गात् । अनित्येषु ज्ञानेष्वयं नियम इति चेत्; सत्यम्, तथाऽपि संयुक्तसमवायाद्यविशेषेऽपि रसादिपरिहारेण रूपादौ वर्तमानस्य चक्षुरादेः स्वभावनियमे सस्यपि संयुक्तसमवायादिपरिग्रहवत् क्षन्तव्यम् । उक्तं च न्यायकुलिशे—* संयोगस्तु प्रसरणवैभवादिप्र-तिपादकशास्त्रवलादाश्रितः इति । योग्यतामात्रेण रूपान्तरादीनामपि ग्रहणप्रसङ्गात् तत्परिहाराय संबन्धविशेषाङ्गीकार इति चेत्; तर्ह्यत्रापि योग्यतामात्रेण सर्वदा प्रकाशः स्यादिति तत्परिहाराय संबन्धपरिग्रहः । सामग्र्येवात्रातिप्रसङ्गं निवा-रयेदिति चेन्न; तत्रापि तुल्यत्वात् । संबन्धोऽपि तत्र सामग्रीनिविष्ट इति चेत्; तत्रापि तस्य निवेशः किं न स्यात् ? तत्संबन्धसामग्र्यैव तन्नियमस्याप्युपपत्तेः । तत्रैव संबन्ध इत्यपि हि सामग्रीस्वभावादेव । एकादशे वेगातिशयः, शक्ति-विशेषः, ईश्वरसंकल्पो वा प्रतिवक्तारः । इष्टं च विचित्रवेगित्वं नायनतापनादिमहसाम् । तच्च काष्ठाप्राप्तं युगपत्, त्रिचतुरक्षणेन वा विश्वमास्कन्दते इति विश्वसिद्धिः । द्वादशे तु स्वाभाविकं तदीयत्वं तदाश्रितत्वं चेति सञ्चारेऽपि न

दोषः । यथा व्यापकात्मवादिनः शरीरेन्द्रियादीनाम्, यथैव ईश्वरमनुमन्यमानस्य तदीशितव्यानाम्, यथा वा लोके दासभृत्यादिवृन्दानाम्, यथा च प्रभाप्रभावदादेः, यथा च वैशेषिकादीनां चलाचलत्वेऽप्ययुतसिद्धयोरवयवावयविनोः ; यथा चास्मत्पक्षे शरीरिणः पुरीतदादिसञ्चारेऽपि शरीराणाम्, इति व्यपगतघनदुर्दिनो बोधभानुरौपनिपदानाम् ॥

सुखादीनां बुद्धिविशेषत्वम् ॥ बुद्धिरेवोपाधिभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा ; सुखादिजनकतयाऽभ्युपगत-
ज्ञानानिरेके प्रमाणाभावात् । इच्छामि द्वेषमीत्यादिव्यवहारस्य स्मरामीत्यादिवज्ज्ञानविशेषणैवोपपत्तेः । वैपथिकसुखदुःख-
रूपत्वं ज्ञानस्य विषयाधीनमित्यनुकूलत्वप्रतिकूलत्वाविशेषात् विषयस्यापि सुखदुःखशब्दवाच्यत्वमस्त्येव । प्रपञ्चितमिदं
भूमाधिकरणे । तथा **वेदार्थसंग्रहे**—*विषयायत्तत्वात् ज्ञानस्य सुखरूपतया ब्रह्मैव सुखम् इत्युक्तम् । सुपुप्त्या-
द्यवस्थायु प्रयत्नो नास्त्येव ; अनुपलम्भात् । अदृष्टादिवशाच्च निश्चयितादिसिद्धिः । परैरपि तत्रैव प्रयत्नकारणतयाऽदृष्टा-
दिकमभ्युपगतम् । तन्निश्चासाद्यर्थमेव भवतु । अतो मध्ये प्रयत्नकल्पकप्रमाणं स्पन्दत्वादिहेतुरन्यथासिद्धः । उक्तं च
* अन्तराभूतग्रामवत् इत्याद्यधिकरणे **भाष्ये**—*प्रत्यगात्मनः सुपुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् इत्यादि, * तस्य
सुपुप्तिसूच्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् इत्यादि च । कर्तृत्वाभावेऽपि कृतिविजातीयकल्पनं प्रयत्नकृतिशब्दपर्यायत्वप्रसिद्धि-
गौरवाभ्यां प्रतिहतम् । नन्वात्मगुणाः सुखादयो मा भूवन्, मनोवृत्तिभेदास्तु भविष्यन्ति । तथा **चात्मसिद्धावुक्तम्**—
* यत्तु सुखादिनिदर्शनेनात्मविशेषगुणतया चित्तेरागन्तुकत्वमुपपादितम्, तदपि गुणवृत्तापरिज्ञानेन इत्युपक्रम्य * सुख-
दुःखे च नात्मधर्माविन्द्रियसौष्टवनाशयोरेव तद्भावोपपादनात् । व्याकरिष्यते चैतदन्तिमपादार्थसमर्थनावसर इति साधन-
विकलता च निदर्शनस्य । रागद्वेषादयोऽपि मनोवस्थाविशेषाः, न साक्षादात्मगुणाः । विज्ञायते हि * कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरितत्सर्वं मन एव इति । गीयते च—* इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना-
धृतिः [इति क्षेत्रलक्षणम्] । एतत्क्षेत्रं समासेन इति **गीतां** चोदाहृत्य तदर्थं शरीरलक्षणं चोपपाद्य, पुनः * किमिदं
धीः इति धीशब्दसहपाठमाशङ्क्य * उत्प्रेक्षाभिप्रायं तत्, न ज्ञप्तिविषयम् ; तस्याः स्वाभाविकत्वस्य तस्यामेव श्रुतौ श्रूय-
माणत्वात् । श्रूयते हि—* न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते इति—इत्याद्युक्तम् । तथा * पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते
इति सूत्रे * यथा न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम् * कामसङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरितत्सर्वं मन
एव इति वचनात्, एवं * प्राणो व्यानोऽपानोदानस्समान इत्येतत्सर्वं प्राण एवेति वचनादपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्ति-
विशेषाः, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते इति **भाष्यम्** । तत्कथं सुखादीनामात्मगुणत्वम् ?

अत्रोच्यते—अश्रुतसिद्धान्तस्यपुस्तकनिरीक्षणाय दोषः । तथाहि—**आत्मसिद्धौ** तावत्—यत्तु सुखादिनिदर्शनेन
इत्यस्यानन्तरम् ,

* स्वरूपोपाधयो धर्मा यावदाश्रयभाविनः । नैवं सुखादिवोधस्तु स्वरूपोपाधिरात्मनः ॥

यथा च बोधोपाधिरात्मभावस्तथोपपादितम् इति स्वाभाविकत्वास्वाभाविकत्वाभ्यां बोधमात्रस्य सुखादेश्च भेदमभिधाय
* सुखदुःखे च नात्मधर्मौ इत्यादि तु वैभववादेन, मतान्तरेण वाऽभिहितम् । अन्यथा कथमेवमुपसंहारारम्भे
ब्रूयात्—* तदेवमात्मस्वभावभूतस्य चैतन्यस्य विषयसंश्लेषविशेषगोचर एव निश्चयसंशयादिव्यवहारभेदः, तद्विशेषभाजि
चैतन्ये वा इति । आगन्तुकत्वे इन्द्रियोपाधिकत्वाद्यविशेषात् । न च तथोक्तम्, अन्यथा चोक्तम् । नन्वश्रुतसिद्धान्ता-
स्येति भवत एव दोषः ; न स्यात्—न्यायतत्त्वशास्त्रप्रकरणं **ह्यात्मसिद्धिः** । तत्र च शास्त्रे **ज्ञाननिरूपणात्मकप्रथम-**

पादपष्ठाधिकरणे सर्वं स्पष्टम् । सूत्रभाष्ययोश्च अयं भावः—तत्तदवस्थज्ञानजनकत्वावस्थाभेदभिन्नं मनः, तैस्तैर्व्यप-
दिश्यते इति । निर्व्यूढं च तुल्यन्यायमन्यत् * सप्त गतेः इत्यधिकरणे—* अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदात् मन एव
बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यते इति । उक्तं च वेदार्थसंग्रहे—* दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः इत्यत्र
प्रकृतिसंसर्गकृतकर्ममूलत्वात्त्रात्मस्वरूपप्रयुक्तधर्मा इत्यर्थः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन प्रकृतेरेव धर्मा इत्युक्तम् इति । तथा तत्रैव—
* भक्तिशब्दश्च प्रीतिविशेषे वर्तते । प्रीतिश्च ज्ञानविशेष एव इत्युक्त्वा * ननु च सुखं प्रीतिरिति नार्थान्तरम् । सुखं च
ज्ञानविशेषसाध्यं पदार्थान्तरमिति हि लौकिकाः इति चोद्यं कृत्वा * नैवम् ; येन ज्ञानविशेषेण तत् साध्यमित्युच्यते, स
एव ज्ञानविशेषः सुखम् । एतदुक्तं भवति—विषयज्ञानानि सुखदुःखमध्यस्थसाधारणानि । तानि च विषयाधीनविशेषाणि
तथा भवन्ति, येन विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतम्, तद्विषयज्ञानमेव सुखम् । तदतिरेकिपदा-
र्थान्तरं नोपलभ्यते । तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च इत्याद्युक्तम् । * इच्छा द्वेष इत्यादिभगवद्गीतावचनं तु तत्रैव भाष्य-
कारैर्निर्व्यूढम्—* इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते । यद्यपि इच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मधर्म-
भूतानि, तथाऽप्यात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्ते । तेषां पुरुषधर्मत्वम्—* पुरुषः सुख-
दुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते इति वक्ष्यते इति । उक्तं च श्रीराममिश्रैः पदार्थसंक्षेपे—* वेद्यभेदधीभेदः सुखम्,
अन्यादृष्टेः इत्यादि । उक्तं च श्रीवरदविष्णुमिश्रैरपि—* सुखदुःखे तावदनुकूलप्रतिकूलविषये ज्ञाने एवेति गुणेष्वन्त-
र्भाव एव—इत्यादि । उक्तं च सङ्गतिमालायां श्रीविष्णुचित्तैः—* एवं परमात्मनः पावकप्रकाशौष्ण्यादिस्थानीयं जीव-
स्वरूपमपि सुपुसिंहारयोः परमात्मनो भेदकसंशयनिर्णयविपर्ययायाथाज्ञानप्रत्यक्षानुमानागमरागद्वेषलोभमोहमदमात्सर्यधैर्य-
विचिकित्साश्रद्धालज्जाभयाद्यनन्तज्ञानप्रसरणरूपविकारभेदशून्यम् इत्यादि । तस्मिद्धं सुखादयो बुद्धिविशेषा इति ॥

ईश्वरज्ञानस्येच्छाद्याकारत्वम् ॥ तर्हि नित्यसर्वविषयस्य ईश्वरज्ञानस्य कथमिच्छाद्याकारत्वम् ? इति चेत् ;
उपाधिविशेषाद्वा, अनित्यज्ञानान्तरसद्भावाद्वा, यथातथा वा भवतु । अभ्युपगतं हीन्द्रियजन्म अनित्यमपि ज्ञान-
मीश्वरस्यास्तीति वरदविष्णुमिश्रादिभिः ; यदुक्तम्—* ईश्वरज्ञानस्यानित्यस्य सर्वविषयनित्यज्ञानगृहीतग्राहित्वात् इति,
* अस्यापीन्द्रियजत्वात् इति च । प्रज्ञापरित्राणे स्वयंसिद्धिप्रकरण एवमुक्तम्—

* सुखदुःखे च विज्ञानविशेषाविति केचन । तन्न साधु शरीरस्य पादादिषु हि ते अमू ॥

तत्रतत्रात्मनस्तस्यासन्निधानादणुत्वतः । तद्धर्मभूतविज्ञानस्यापि नैवास्ति सन्निधिः ॥

इत्युक्त्वा, अनन्तरं जीवस्य बन्धमोक्षावस्थयोर्द्वयोरप्यणुत्वमुपपाद्य, * यावदाश्रयवर्त्येव विगीतं ज्ञानमुच्यते ॥

धर्मत्वे सति धीत्वेन ब्रह्मविज्ञानवत्ततः । गुणत्वमेव ज्ञानस्य न तु द्रव्यत्वसंभवः ॥

अतीतानागता अर्था अपि भान्ति च धीबलात् । संयोगमनपेक्ष्यैव सर्वत्राप्यर्थकृत्यकृत् ॥

तस्माद्विषयविषयिभावः संबन्ध एव हि । ज्ञानार्थयोस्तु संबन्धः सोऽखिलैरपि संविदः ॥

स्वतस्सर्वार्थसंबन्धिन्येषा धीः सर्वगोच्यते । अगत्वा सर्वसंबन्धि सर्वग्राहि प्रचक्षते ॥

स्वाश्रयायुक्तवस्तुष्वप्यस्याः कार्यकरत्वतः । गुणवैरूप्यसद्भावाद्द्रव्यता भाष्यभाषिता ॥

स्वाश्रयश्लिष्ट एवार्थे स्पर्शाद्याः कार्यकारिणः । दाहस्फोटादिकार्यं ते कुर्वते नेदृशी हि धीः ॥

गुणवैरूप्यमेवास्या द्रव्यशब्देन लक्ष्यते । भावान्तरं तदा प्राप्तं शक्तिवज्ज्ञानमप्यतः ॥

द्रव्यत्वपक्षे ज्ञानस्य परिणामानिरूपणात् । वैयर्थ्याच्च गुणो वा तद्भावान्तरमथापि वा ॥
 देहदेशोत्थमप्येतत् सुखं दुःखं च देहिनः । आत्मनो धीमहिन्नैव भासेते ते तथातथा ॥
 अनात्मकशरीरे तददृष्टेरात्मनो गुणौ । इति चेन्नाशरीरस्यासंभवान्नात्मनो गुणौ ॥
 सकर्मकात्तु देहस्य गुणौ ते आत्मनो गुणात् । ज्ञानाद्भात इति प्राज्ञैः परिकल्प्यमिति स्थितिः ॥
 कर्मिणश्चेतनस्यानुभाव्यत्वेनैव संभवः । तयोरिति प्रकाशेनाव्यभिचारोऽन्यथा वृथा ॥
 इच्छादयो न देहैकदेशवर्तिन इत्यतः । आत्मनः स्युर्गुणा ज्ञानविशेषाश्च प्रकीर्तिताः ॥
 जलाधारेष्वनेकेषु भास्करस्योपलब्धिवत् । अणोरप्यात्मनोऽनेकदेशेष्वस्तूपलम्भनम् ॥
 योगिनां शक्तिवैचित्र्यादीश्वरानुग्रहेण वा । बहुदेहाः प्रवर्तन्त एकदेशवदञ्जसा ॥
 अन्तरालाग्रहात्तेषां स्वात्मनश्च स्वयेच्छया । सन्निधानोपलब्धिः स्यात् तत्रतत्राहमित्यपि ॥
 प्रतिदेहं विविक्तानि मनःप्रभृतिकान्यपि । इन्द्रियाणीश्वरेच्छाद्यैः प्रवर्तन्ते तु योगिनः ॥
 मुक्तश्चानेकदेशान्संगृह्णाति स्वेच्छयैव तु । सर्वज्ञ एव कामात्री कामरूप्यनुसञ्चरेत् ॥
 प्रदीपः प्रभयेवात्मा ज्ञानेनाखिलमाविशेत् । इत्यादिव्यवहारश्च प्रकाश्यत्वनिबन्धनः ॥
 अतीतानागता नार्थाः प्रभया भान्ति जातुचित् । ते च ज्ञानेन भान्त्यातो न साम्यं सर्वथा मतम् ॥
 स्वरूपेणाणुरात्माऽयं गुणद्वारेण सर्वगः । उभयव्यवहारोऽपि युज्यते प्रत्यगात्मनः ॥
 परमात्मा स्वरूपेणाप्यशेषव्यापकः श्रुतेः । सर्वान्तर्याम्यनन्तश्च तथाऽतः सर्वगो मतः ॥
 अक्षंव्यापृत्यभावेन मुपुप्तौ नार्थभासनम् । धियो धीमात्रमात्मा च तदा स्वैरं प्रकाशते ॥
 अस्वाप्सं मुष्वमेतावृत्कालमित्युत्थितः पुमान् । परामृशंस्तदाऽप्यात्मभासनं विविनक्ति हि ॥
 मामन्यं च न जानामीत्येवमादिनिषेधधीः । मानुष्यादिविशिष्टात्मपरागर्थैकगोचरा ॥
 अहंशब्दानुविद्धा धीः मुपुप्तौ नास्ति तत्र तु । प्रत्यगर्थस्वरूपं तु भात्यर्थाग्राहिधीगुणम् ॥

इत्यस्यानन्तरमहमर्थत्वमात्मानः प्रतिपाद्य, ज्ञानस्यानुमेयत्वपक्षं च निरस्य, पुनरपि सुखदुःखे प्रयुज्य—

* प्रतिकूलानुकूले तु दुःखमन्यच्च कर्मिणः । भोक्तुर्भातोऽनयोस्तेन प्रकाशाव्यभिचारिता ॥
 प्रकाशाव्यभिचारे तु तत्सत्तैव वृथा भवेत् । भोगार्थं तु तदुत्पत्तिर्भोगो न स्यादभासने ॥
 इच्छाद्वेषप्रयत्नादिशब्दैर्धीरभिधीयते । अर्थभेदानुविद्धास्ते धीविशेषाः प्रकीर्तिताः ॥
 न च देहैकदेशेषु प्रकाशन्ते सुखादिवत् । किंत्वात्मस्था न हीच्छा मे पाद इत्यस्ति धीर्नृणाम् ॥
 पादे दुःखं हस्तयोर्मे सुखमित्यादिकाऽस्ति धीः । धीभेदास्तत इच्छाद्याः सुखदुःखे तनोर्गुणौ ॥

इत्युपसंहृतम् । पाणिपादादिदेहैकदेशवर्तितयोपलम्भेन सुखदुःखयोर्देहैकधर्मत्वम्, इच्छादेस्तु तथाऽनुपलम्भेन ज्ञान-
 विशेषत्वोपपत्तिः, ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्रावर्तमानत्वम्, संयोगमनपेक्ष्य विषयविषयिभावेन प्रकाशकत्वम्, अद्रव्यत्वम्
 इत्याद्यर्था भाष्यादिविरुद्धाः परतन्त्रदन्तिदन्तादन्तितन्द्राद्भुतया परिगृहीताः । न्यायसुदर्शने तु तैरेव सुखदुःखयोरात्म-
 धर्मत्वं चोक्तम् ; तथा हि * भाष्ये मनुष्यादिपिण्डविशिष्टस्यात्मनः सुखित्ववचनं न विशेषणभूतशरीरस्यापि, आत्ममात्र-
 स्यैव सुखाश्रयत्वात् । किंतु शरीरे वर्तमानस्यैवात्मनो वैषयिकसुखादिमत्त्वमिति तद्विशिष्टात्मनस्तद्वत्त्वमयमात्मा सुखी-
 त्यनेनापि प्रतीयत इत्यर्थः ॥

अदृष्टमीश्वरप्रीतिकोपो ॥ एवमदृष्टमपीश्वरप्रीतिकोपात्मकमेव । तद्विषयत्वप्रतिनियमादेव च क्षेत्रज्ञानां कर्म-
फलनियमोपपत्तिः । शास्त्रगम्यत्वाच्चास्य तथात्वमवसीयते । तथा च द्रमिडाचार्यभाष्यम्—* फलसंबिभन्तसया कर्मभि-
रात्मानं पिप्रीषन्ति इत्यादि । भाष्यमपि—* शास्त्रैकसमधिगम्य एव इत्यादि । सूत्रकारैरेव एतद्विशदमुपपादितम्—
* फलमत उपपत्तेः इत्यादिभिः । यत्तु शरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकम् तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवदिति
सिद्धे ज्ञानाद्यनुपपत्तेः परिशेषाज्जीवसमवेतादृष्टसिद्धिरिति वैशेषिकादिभिः स्वीक्रियते, तदसत् ; अस्मदुक्तादृष्टादेव निय-
मोपपत्तौ विपक्षे बाधकाभावात् । न चान्यत्र भोगप्रसङ्गः ; नियामकस्येच्छादेरध्यक्षत्वात् । एवं च सति अग्नीन्द्रादि-
देवताप्रीत्यादेरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैवादृष्टतया स्वीकारे न दोषः । तेषामपि फलप्रदातृत्वमीश्वराधीनम् । सर्वत्र साधारण-
मीश्वरप्रोत्यात्मकमदृष्टम् । तथा च स्वयमेवाह—* अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च इति । ईश्वरज्ञानस्य
कोपाद्यात्मकत्वं विविधकर्मोपाधिकम् । न चैव दोषः ; स्वाज्ञापरिपालनानुरूपगुणत्वात् । एवं सौशील्यवात्सल्यसौहार्द-
प्रभृतयोऽपि बुद्धिविशेषाः ॥

स्थायिभावादीनां बुद्धिपरिणामत्वम् ॥ भरतादिपठिनाश्च रत्यादयः स्थायिभावास्तत्परिणामरूपाः । सञ्चारि-
भावेण च निर्वेदादयः स्वावमाननारिरूपबुद्धिविशेषा एव । ग्लान्यादयस्तु शरीराद्यवस्थाविशेषाः । स्वप्नशब्दस्यापि स्वप्न-
दर्शनाभिप्रायत्वे बुद्धिविशेषविषयत्वं व्यक्तम् । सुपुस्यभिप्रायत्वेऽप्यभूर्छिनस्य जीवतः समस्तज्ञानप्रसररहितावस्थाविष-
यत्वम् । एवं जाड्यादिष्वपि चिन्त्यम् । निद्रा तर्हि कस्यावस्था ? चिन्तालस्यङ्गमादिभिः संमीलतो मनसः, ज्ञानस्यैव वा ।
सैव सुपुस्यदिकारणम् । कथं तर्हि * अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा इति पारमर्षं सूत्रम् ? इत्थम्—समाधिमधि-
गच्छतो वृत्त्यन्तरवन्निरोद्धव्यत्वाभिप्रायम्, निरोधपरत्वात् प्रकरणस्येत्ययमर्थ आत्मसिद्धावुक्तः । बुद्धेश्च निर्विषयत्व-
निराश्रयत्वनिर्धर्मकत्वादिगोचरा दुरुहाः शून्यवादवदुपलम्भविरोधादिभिर्दूषणीयाः । असत्ख्यात्यात्मख्यात्यानिर्वचनीय-
ख्यात्यादयश्च न्यायपरिशुद्धावस्माभिर्दृषिताः । तथा प्रमाणप्रमेयादिकं व्यवहारौपयिकमखिलमपि तत्रैव प्रपञ्चितमिति नेह
प्रस्तूयते । वैशेषिकशैलीमनुसृत्य यथावस्थितपदार्थस्वरूपं ह्यत्र विशोध्यत इति ॥

माहाभाग्यवशंवदीकृतयतिक्षोणीशवाणीशता भूयाद्भोगसमेधकश्रुतिशिरःप्रासादमासेदुषी ।

नित्यानन्दविभूतिसन्निधिसदासामोददामोदरस्वैरालिङ्गनदौर्ललित्यललितोन्मेषा मनीषा मम ॥

॥ इति श्रीन्यायसिद्धाञ्जने बुद्धिपरिच्छेदः पञ्चमः ॥

अथ अद्रव्यपरिच्छेदः ॥ ६ ॥

अद्रव्याणि दश ॥ अथाद्रव्यम् । संयोगरहितमद्रव्यम् । तत्र च त्रिगुणे सदृशविसदृशरूपोऽवस्थासन्तानः,
कालेऽपि क्षणत्वनिमेषत्वादिपरार्धपर्यन्तः, बुद्धौ प्रत्यक्षत्वानुमितित्वश्रौतत्वादिरूपः, शुद्धसत्त्वेऽपि केचित् त्रिगुणसमा
इत्यनन्तप्रकारो यथाप्रमाणमनुसन्धेयः । एतदपेक्षया च वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्—* गुणाश्चानन्ताः इति । तेषां
चानन्तवैषम्यस्य विविच्य निर्देष्टुमशक्यत्वात् शक्यांशस्य च द्रव्यनिरूपणेनैव निरूपितप्रायत्वात् तथाऽतिरिक्तनिरूपणस्य
च लोकव्यवहारादृष्टाद्युपयोगाभावादन्यानि स्फुटपरिगणनीयान्यद्रव्याणि निरूप्यन्ते । तानि—सत्त्वरजस्तमांसि, शब्दा-
दयः पञ्च, संयोगः, शक्तिः—इति दशैव । एवंविधेष्वेवादद्रव्येषु गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वा-

परत्वकर्मसामान्यसादृश्यविशेषसमवायाभाववैशिष्ट्यादीनां यथासंभवमन्तर्भावः । एष्वपि केषाञ्चिदनन्तर्भावः सयूथ्य-
सम्मतस्तत्रतत्र वक्ष्यते । सयूथ्याङ्गीकृतैः कैश्चित्सहैकत्वादयस्तच्चमुक्ताकलापे अद्रव्यभेदा अस्माभिरुक्ताः ॥

गुणानामद्रव्यत्वम् ॥ तत्र प्रकाशमुखलाघवादिनिदानमतीन्द्रियं शक्यतिरिक्तमद्रव्यं सत्त्वम् । तत् द्विधा—शुद्ध-
मशुद्धं चेति । रजस्तमश्चान्यद्रव्यवृत्ति सत्त्वं शुद्धसत्त्वम्, तत् नित्यविभूतौ । रजस्तमस्सहवृत्ति सत्त्वमशुद्धसत्त्वम्, तत्
त्रिगुणे । सत्त्वलक्षण एव लोभप्रवृत्त्यादिनिदानम्, प्रमादमोहादिनिदानम् इति विशेषणविनिमयेन रजस्तमसोर्लक्षणे । त्रीण्य-
प्येतानि यावत्प्रकृतिव्याप्तान्यनित्यानि नित्यसन्तानानि । तानि प्रलयदशायामत्यन्तसमानि, सृष्ट्यादौ विपमाणि, क्रमात्सृष्टि-
स्थितिसंहारोपयुक्तानि । ईश्वरसङ्कल्पादिसहकारिभेदात् परस्पराभिभवोद्भवसहकारित्वादिमन्येतानि । तत्तदह्योपपद्यपुरुष-
भेदादुद्भवसमत्वादिभावात् । यथोक्तं भगवता **पराशरेण**—* वस्त्वेकमेव इत्यादि, * तदेव प्रीतये भूत्वा इत्यादि च ।
भगवद्गीतायां तद्भाष्ये च एतद्विशदमनुसन्धेयम् । सात्त्विकराजसतामसकार्यगतिकर्माहारदानादिविभागोऽपि तत्रैव
प्रपञ्चेन द्रष्टव्यः । एषां चाद्रव्यत्वं **शारीरकभाष्ये** व्यक्तम्—* रचनानुपपत्तेश्च इत्यादिसूत्रे * चकारादन्वयस्यानैकान्त्यं
समुच्चिनोति इत्युपक्रम्य * यत्सत्त्वादयो द्रव्यधर्माः, न तु द्रव्यस्वरूपम् । सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिगतलघुत्वप्रका-
शादिहेतुभूतास्तत्त्वभावविशेषा एव । न तु मृद्धिरण्यादिवद्द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते । गुणा इत्येव च सत्त्वा-
दीनां प्रसिद्धिः इति । तथा **दीपे** च—* चकारात् सत्त्वादीनां द्रव्यगुणत्वेन शौक्ल्यदेरिवोपादानकारणत्वासम्भवं
समुच्चिनोति । सत्त्वादयो हि कार्यगतलाघवादिहेतवः कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्त्वभावविशेषाः इति । यत्तु * द्रव्यं
षड्विंशतिविधं—सत्त्वरजस्तमांसि इत्यादिना सत्त्वरजस्तमसां द्रव्यत्वमुक्तं **वरदविष्णुमिश्रैः**, तत्सांख्याधिकरणमूत्र-
भाष्यादिविरोधाच्चासङ्गतम् ॥

शब्दस्याद्रव्यत्वम् ॥ शब्दोऽस्मदादिश्रोत्रग्राह्यः पञ्चभूतवर्ती । स द्विधा—वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्चेति । अक-
चटतपयादिप्रकाराभावसमुदायशून्यो वर्णात्मकः । स एव देवमनुष्यादिताल्वादिव्यङ्ग्यः । तस्यैव पूर्वोक्तवाचकत्वादि-
विचारः । स च क्षकारेण सह एकपञ्चाशत्प्रकारः । मातृकापाठे लळयोरभेदात् पञ्चाशत्प्रकारतैवोच्यते । यरलदेरेव
भेदभिन्नः क्यक्रादिः । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाः सन्तीत्येव । प्रयुज्यन्ते प्राकृतादिभाषाणु, निवर्तन्ति च मातृकायां द्रमि-
डादयः । संस्कृते वाचकत्वाभावात् मातृकावहिष्कारः । एवमेवमेव यथाकथंचिन् त्रिपिष्टिवर्णना **मोक्षधर्मादौ** गीयते ।
परमव्योम्नि च सहस्राक्षरत्वाम्नां तु तत्रैव वर्णान्तरसद्भावेन वा, तेषामेव वर्णानां सन्दर्भसंयोगादिविशेषेण सहस्राक्षर-
त्वायुताक्षरत्वादिभेदेनोपपत्तेर्वा । अकचटतपयादिसमस्तप्रकाराभावसमुदायवानवर्णात्मकः । स च वादित्रवारिधरमारुत-
विभागादिव्यङ्ग्यः । द्विविधोऽपि श्रोत्रदेशसन्निहित एव मारुतव्यङ्ग्य इति पक्षे नभोनिष्ठस्यैव तस्य ग्राह्यत्वम् । वादि-
त्रादिस्थित एव गृह्यत इति पक्षे पञ्चभूतवर्तिनोऽपि ग्राह्यत्वमुपपद्यते । तत्र दृश्यशब्दग्रहणे श्रोत्रव्यापृतिरेव **वरद-
नारायणभट्टारकैरुक्ता—**

* दूरे शब्दः समीपे च प्राच्यां चेत्यादिदर्शनात् । गत्वा श्रोत्रेन्द्रियं तत्रतत्र शब्दग्रहणम् ॥

आगता दूरतः शब्दमाला श्रोत्रेण गृह्यते । समवायाद्यदि तदैवं न गृह्येत दूरजा ॥

शब्दमान्यादिभिर्दूरोत्थत्वादिग्रहसंभवे । अपि प्राच्यां प्रतीच्यां चेत्येवं न ग्रहसम्भवः ॥ इति ।

स चायं शब्द आकाशेन सहोत्पद्यते, तद्विलये च विलीयते । वाय्वादीनामप्याकाशभागत्वान्न भूतान्तरोत्पत्तिविनाश-

योरस्योत्पत्तिविनाशौ । यद्वा आकाशनिष्ठस्याकाशेन सहोत्पत्तिविनाशौ वाय्वादिनिष्ठस्यापि तत्तद्भूतैस्सहेति । अत्यन्त-
तीव्रताद्यापन्नेषु शब्देषु विरुद्धधर्मविरुद्धप्रत्यभिज्ञानात् स्थिरत्वम् ।

* वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः । अभेदव्यापिनो वायोस्तथाऽसौ परमात्मनः ॥

इत्यादिभिः षड्जादीनां तीव्रत्वादिभेदानां व्यञ्जकवायुधर्मत्वं श्रूयते । अत एवाकल्पवर्तिनां सर्वगकाराणामेकत्वम्,
एवमन्येषामपि । यत्तु श्रीविष्णुचिन्तैरुक्तम्—* श्रोत्रमपि इतरेन्द्रियविषयवत् शब्दत्वगत्वमृदुत्वपरुषत्वमन्दत्वमध्यमत्वाद्य-
नन्तविशेषात्मकवस्तुग्राहकम् इति, तदपि निर्विशेषवस्तुग्रहणनिराकरणाभिप्रायम् । **उपनिषद्वाग्याने** * त्वमेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मासि इत्यत्र वायोर्व्यञ्जकत्वस्यैवाभिधानात् । * नमस्ते वायो, त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि, त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि
इति श्रुतिवशात्, * वेणुरन्ध्र इत्युपग्रहणवशात्, कल्पनालाघवाच्च व्यञ्जकत्वेन परैरभिमतो वायुविशेष एव तत्तद्द्व्य-
विशेषघट्टनसंस्कारवशोत्पन्नतत्तच्छब्दगुणविशिष्ट उपलभ्यत इति भावयन्ति । संग्रहस्तु—अव्यक्तपरिणामविशेषशरीरक-
परमात्मोपदानकाः सर्वे शब्दाः । न पुनः पृथग्द्रव्यतया गुणतया वा **भट्टप्राभाकरमतवत्** नित्याः न चानुपादानकाः ॥

वर्णानां स्फोटाद्युपादानकत्वनिरासः ॥ वर्णानां स्फोटाद्युपादानकत्वं चागमाध्यक्षविरुद्धम् । स्फोटे च
नास्मदाद्यध्यक्षं प्रमाणम् । योगिप्रत्यक्षं तु सन्दिग्धम् । न चागमः । कल्पकास्वन्यथासिद्धाः । प्रत्येकसमुदायादि-
विकल्पा वाचकत्व इव स्फोटाभिव्यक्तावपि समाः । कल्पनं तु भवतामधिकम् । एतेन वाक्यस्फोटोऽपि स्फुटितः ।
शब्दार्थं प्रतीम इत्यपि न निरंशैक्यविषयकमेकवचनम् । विपरीतोपलम्भात् । ब्रह्मण एव स्फोटशब्दवाच्यत्वे न नो
विरोधः । अध्यासादयस्त्वद्वैतमतवत् दृष्याः । शाब्दस्मृतिः स्फोटाभावेऽपि सिध्यति । न च तैः सर्वं समञ्जसं वाच्यम्,
न च पाणिन्यादिभिस्तथोक्तम्, इतरे तु नीरन्ध्रकायासिनोऽनादरणीयाः । उक्तं च **भट्टपराशरपादैः**—

* प्राक्प्रयोगानुसारेण प्रकृतिप्रत्ययस्वरान् । प्रकल्प्य वैयाकरणैर्व्युत्पाद्या पदपद्धतिः ॥ इति ॥

सत्त्वादिगुणोक्तनयाच्च शब्दानामद्रव्यत्वसिद्धिः ॥

शब्दस्य द्रव्याद्रव्यत्वपक्षतारतम्यम् ॥ ननु शब्दस्याद्रव्यत्वव्यञ्जकत्वे सिद्धान्तयितुं न शक्यम् ; द्रव्यत्व-
कार्यत्वादेः श्रुत्यादिसिद्धत्वात् । तथा हि * यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तः इत्यादिभिर्वर्णानां वर्णान्तरोपादानत्वमुच्यते । न
चाद्रव्यस्योपादानत्वम्, निमित्तत्वमात्रविवक्षायामुपादानप्रकृतिलोनादिस्वारस्यभङ्गः, निमित्तस्य प्रकृतिलयस्थानत्वाभावात् ।
न चायमुपचारः ; बाधाभावात्, भाष्यकारवचनविरोधाच्च । तथा च **वेदार्थसंग्रहे**—* वेदाद्यन्तरूपतया वेदबीजभूत-
प्रणवस्य इत्युपक्रम्य * सर्वस्य वेदजातस्य प्रकृतिः प्रणवः । प्रणवस्य च प्रकृतिरकारः । प्रणवविकारो वेदः स्वप्रकृति-
भूते प्रणवे लीनः । प्रणवोऽप्यकारविकारः स्वप्रकृतावकारे लीनः । तस्य च प्रणवप्रकृतिभूताकारस्य यः परः—वाच्यः
स एव महेश्वर इति । सर्ववाचकजातप्रकृतिभूताकारवाच्यः सर्ववाच्यजातप्रकृतिभूतो नारायणो यः स महेश्वर इत्यर्थः
इत्युक्त्वा, * अकारो वै सर्वा वाक् इति चोपादाय * वाचकजातस्याकारप्रकृतित्वं वाच्यजातस्य ब्रह्मप्रकृतित्वं च सुस्प-
ष्टम् इत्युक्तम् । तथा **श्रीमदीताभाष्ये**—* अक्षराणामकारोऽस्मि—अक्षराणां मध्ये * अकारो वै सर्वा वाक् इति
श्रुतिप्रसिद्धः सर्ववर्णानां प्रकृतिः अकारोऽहम् इति । तथा परिणामित्वं च शब्दस्योक्तं **भाष्ये**—* प्राकृतप्रलये स्रष्टुः प्रजा-
पतेर्भूताद्यहङ्कारपरिणामशब्दस्य च विनष्टत्वात् इति । तथा **दीपेऽपि**—* अव्याकृतपरिणामशब्दमयेषु वेदेषु इत्यादि ।
तथा * यस्य वेदाः शरीरम् इत्यादिभिरपि द्रव्यत्वं सिद्धम् । द्रव्यस्यैव हि शरीरत्वं शरीरलक्षणसिद्धम् । **आत्मसिद्धा-**

वपि—* दृश्यन्ते गुणा अपि शब्दगन्धसूर्यालोकरत्नप्रभादयो गतिमन्तो धर्म्यतिवर्तिनश्च । अतिसूक्ष्मो दूरगमनधर्मा भौतिको हि शब्दः । स खलु शङ्खमुवादेर्देवीयसोऽपि दृशां नोदनविशेषेण लोष्टादिरिव यावद्देगममिप्रतिष्ठते, स्पर्शरहितोऽपि इत्यारभ्य * शब्दस्य नभोगुणत्वप्रतिक्षेपो वायवीयत्वमुच्चारणानन्तरभावित्वं व्यञ्जकपक्षदृष्ट्यानि च विशदमुपपादितानि इति । एवं स्थिते वर्णानामुपादानत्वादिर्यथार्थ एवेति वा, काल्पनिक इति वा, दृष्टिविधिरिति वा, औपचारिक इति वा निर्वाहः स्यात् । तत्र न प्रथमः, वर्णानित्यत्ववादिनां मते उपादानोपादेयभावाभावात् । नैयायिकमते तु असमवायित्वाद्यभ्युपगमात्, सदनारम्भाच्च । भगवद्वाग्मुनिपक्षेऽपि वायोरेव वर्णोपादानत्वात्, भाष्यकारैरप्यहङ्कारपरिणामत्वमात्राभिधानात्, अव्यक्तपरिणामवचनवदारम्भपर्यायाभ्युपगमज्ञापकाभावात्, वचनेषु च वर्णानामनियतोपादानत्वोपादेयत्वदर्शनात्, विरुद्धोपादानोपादेयभावदर्शनात्, सिद्धे च विकल्पायोगात् । गोमयवृश्चिकादिनये च गौरवात्, भेदादृष्टेश्च । उपादानादच्छेदकतया उपादानत्वमिति चेन्न ; तथात्वेऽपि मृत्पिण्डगतपिण्डत्वादिवदनुपादानत्वम्, विशिष्टयोऽपादानत्वेऽपि विशेषणानां विशिष्टत्वाभावेन तदभावात् । रूपवत्त्वाभिधानं चात्यन्तदुस्स्थम् ; तेजःप्रभृतिष्वेव रूपोत्पत्तेः, घटादिवत् चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्, स्पर्शवत्त्वादिप्रसङ्गाच्च, सर्वत्रोपलभ्यमानस्य स्थानविशेषानुपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः ; स हि सर्वस्य वा ? प्रपञ्चस्य वा ? वर्णानामेव वा ? नाद्यौ, स्ववचनविरोधादिभिः सूक्ष्माद्वैतादिमतमङ्गात् । नेतरः, आगमिकत्वाविशेषेण प्रकृत्यादावपि प्रसङ्गात् । अनुपपत्तेश्च सर्वत्र सूहृत्वात्, आगमिकम्योपपत्तिवाभ्यत्वाभावात्, तत्प्रामाण्यस्य च स्थितत्वात्, अनुपलम्भस्य चायोग्ये बाधकत्वाभावात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गाच्च । अस्तु तर्हि तृतीयः पक्षः । तथा हि ; केषुचिद्द्रव्येषु प्रणवांशभूताकारोकारादिविकारत्वं वर्णानामुच्यते, केषुचित् ह्येवांशभूतकारादिविकारत्वम् । तथा च प्रक्रियान्तरेण श्रुतिः—* भूरिति ऋग्वेदादजायत । भुव इति यजुर्वेदात् । भुव इति सामवेदात् । तानि शुक्रियाण्यभ्यतपत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त । अकार उकार मकार इति । तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति इति । स्मृतिश्च—

* अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः । वेदत्रयाच्चिरदुहृद्भुवस्स्वरिनीति च ॥ इति ।

तथा सर्वमन्त्राणां प्रणवबीजत्वं साधारणमुक्त्वा प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणि च कल्पैरुच्यन्ते । तथा प्रलये * मन्त्रं सञ्छाद्य रक्षति इति । छन्दांसि च वर्ण्यन्ते, तथा तत्तदक्षराणां सितरक्तपीतकृष्णादयो रूपविशेषाश्चाभिधीयन्ते । एकस्यैवाक्षरस्य विनियोगभेदेन मन्त्रभेदेन रूपभेदः प्रकीर्त्यते । एवं नियतानियतस्थानविशेषादयोऽपि । न च परमार्थतो रूपस्थानादिभेदो वर्णानाम्, किं तु तादृशानुसन्धानेनादृष्टविशेषो भवतीत्येतदेवाभिप्रेतम्, यन्त्रवृत्तान्नवत् । अन्यथा व्याकुलोपादानोपादेयभावरूपस्थानाद्युपदेशेन तेषामप्रामाण्यप्रसङ्गः । अतो दृष्टिविधानमेवात्रोच्यते । अयमपि पक्षो विलक्षितः, तथा हि—* ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत इत्यादिवत् प्रणवं सर्वाक्षरोपादानमुपासीतित्येवमादिरूपेण विधिर्न दृश्यते । किंतु तत्त्वोपदेशवचनव्यक्तिः । तथाऽपि दृष्टिविधित्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादावपि प्रसङ्गात् तत्त्वतर्कप्रतिपादकभाष्यकारवचसि च दृष्टिविधित्वं दूरापेतम् । अकारावच्छिन्नाकाशांशे वर्णोत्पत्तिरित्यादिकुशकाशावलम्बेन प्रकृतिविकृतिभाव इति चेत्, तर्हि तद्विशिष्टस्य प्रकृतित्वं तस्मिन्नुपचरितं स्यात्, दृष्टिविधिश्च गतः । अस्त्वेवमेवात्रेति चेत्, तर्हि वाचकजातप्रकृतिभूताकारस्य वाच्यजातप्रकृतिभूतपरमात्मवाचकत्वाभिधानमयुक्तम् । अतः प्रशंसापरतया तत्तत्कार्यशक्त्यादियोगेन वा प्रकृतिविकृतिभावरूपविशेषादिव्यपदेश औपचारिको गुणत्रयादौ लोहितशुक्लकृष्णादिव्यपदेशवत् । इत्येवं

स्थिते पञ्चमः पक्ष उच्यते—कचिद्याथार्थ्यम्, कचिद्भ्रान्तिः, कचिद्दृष्टिविधिः, कचिदुपचारश्चेति । अबाधिते प्रथमः । बाधिते निर्भूले च द्वितीयः । ध्यानविधौ प्रायशस्तृतीयः । बाधिते समूले संबन्धशालिनि चतुर्थ इति ।

नन्वेवमपि न कश्चित् सिद्धान्तः, तथा हि—शब्दो द्रव्यम् अद्रव्यं वा? द्रव्यत्वे च किं कस्योपादानम्? रूपादि-संबन्धश्च कीदृशः? अद्रव्यत्वे तु कथमुपादानत्वरूपसंबन्धादिः? इति । अत्रोच्यते—सयूयमतभेदेन द्रव्यम्, अद्रव्यं च शब्दः । द्रव्यत्वपक्षेऽपि वायवीयोऽवायवीयश्चेति । अवायवीयत्वेऽपि दीपादिधर्मभूतप्रभावत् भेर्यादिधर्मभूतः प्रहार-प्रकाश्य इत्येकः पक्षः । व्यजनेन पवनवत् प्रहारेण जातः प्रसरतीत्यपरः । पक्षद्वये चायं स्पर्शरहितः—* स्पर्शरहितोऽपि इति वचनात् । वायवीयत्वेऽप्यनुपलम्भात् स्पर्शाभावः । भेरीशब्द इत्यादिव्यवहारस्वारस्यात् प्रथमः पक्षः । तरङ्ग-मास्तादिवत् तथा व्यवहारोपपत्तावन्यव्यतिरेकात् तदानीमेवोत्पत्तिरित्यपरः । व्यञ्जकस्य कारकस्य वा वायोरोगमनावश्यं-भावात् तद्यञ्जकस्य तदुत्पाद्यस्य वा शब्दान्तरस्याभ्युपगमे गौरवाद्वाप्यन्तरादृष्टव्यञ्जकत्वादिशक्तिकल्पनवत् शब्दत्वमेव श्रावणत्वनिबन्धनं वायोरस्त्विति वायवीयत्वमिच्छतामभिमानः । तत्र चोपादानादिवादा दृष्टिविध्यादय एव । अवायवीय-द्रव्यत्वे तु यथोपदेशं कल्पभेदेनाण्डभेदेन वोपादानानियमः । तत एव रूपस्थानाद्यनियमोऽपि । अनुपलम्भस्तु रूपा-दीनामयोग्यत्वात् । अनुपलम्भबाधितांशे वा दृष्टिविधित्वादिस्वीकारः ॥

अथाद्रव्यत्वपक्ष उच्यते । तत्र तावत् सत्त्वरजस्तमसामद्रव्यत्वाय भाष्यकारोक्ता युक्तयः शब्दस्यापि समानाः । अव्याकृताहङ्कारपरिणामव्यपदेशोऽपि आगन्तुकधर्मत्वाभिप्रायेण घटते । आत्मसिद्धिवचनं तु परमतेन एकदेशिमतेन वा घटते । भट्टपराशरपादैः वाक्यनिरूपणे शब्दस्य गगनगुणत्वमेवाभिहितम्—* गगनगुणशब्दादिस्वरूपस्थितीः प्रवर्त-यता भगवतैव योग्यार्थैर्दमर्थेन वाक्यप्रवाहस्य पूर्वमेवोपात्तत्वात् इति । * यस्य वेदाः शरीरम् इत्यादि तु देवताविशेष-विषयत्वेनोपपन्नम् । एवमेवोपादानरूपस्थानादिव्यवहारोऽपि । एवं * तस्य प्रकृतिलीनस्य इत्याद्युपपन्नं भवति । तत्तद्देव-ताक्षरेषु तत्तदुपादानत्वादिव्यवहारः उपचारदृष्टिविध्यादिना तत्प्रयोगानुकूलमुपपाद्यः । अनियतोपादानत्वादिकं तु तत्त्वे-प्वेवानियतोपादानत्ववदागमतदाभासयोः प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां निर्वाह्यम् । आगमेषु न्यायतो नेयम् । एतेन अकार-हकारविवादो निरस्तः । तत्र च न विरोध इत्येके । तथा हि—अकार एव पूर्वतया परतया वा स्थित्वा षोडशवर्णमुप-लक्षयति स एव उपादानम् । अत एव च अचां हलां च मध्ये व्यात्मकस्य तस्य पाठः । अनुभवसिद्धं च प्रथमषोडश-योर्विपर्यस्तसंहितायां हत्वम् । यथेकारादीनां यत्वादिकमिति । उक्तं चैतल्लक्ष्मीतन्त्रे । अत एव * अ इति ब्रह्म इति षोडशकशिरस्क एव अकार आम्नायते । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते—न तावत् प्रणवे तस्य श्रवणमस्ति । नापि अःकारो वै सर्वा वाक् इत्याम्नातम् । नापि ओकारादेशः सविभक्तिकतया घटते । विष्णुरेव सर्वकारणमिति प्रमाणनिर्णीतम् । तस्य प्रथम एव वाचकतया प्रसिद्धः । यद्यपि क्वचित् प्रमाणभूते तन्त्रे हकारपरिग्रहोऽप्यस्ति ; तथाऽपि तस्य परमात्माक्षरत्व-मभ्युपगम्येति मन्तव्यम् । प्रणवात्सर्वोत्पत्तिप्रकारस्तदंशद्वारेति श्रुत्यादिभिरनुसन्धेयः । तत्र त्रिवेदीप्रसङ्गे मकारपर्यन्त-निरूपणम् । अथर्वादिविवक्षायां तु नादशिरस्त्वम् । तदेवमकारगार्हपत्यगायत्रीप्रथमपादऋग्वेदस्वर्लोकादिप्रकारेणावा-न्तरगर्भभेदोऽनुसन्धेयः । अकारात् प्रणवोत्पत्तिः कथम्? इति चेत्, अकारवाच्यात् परमात्मनः प्रणवाधिष्ठातृदेवताया वा तदंशदेवतादीनां वोत्पत्तेरिति सुस्थम् । तदेवमद्रव्यत्वपक्ष एव शब्दस्य श्लाघ्यः । एवं च सति श्रोत्रवृत्तिर्वा, व्यञ्जकवाग्वागमनं वा, शब्दवद्भेर्याद्यवयवागमनं वा, शब्दवद्वाग्वागमनमेव वा, यथाप्रतीति भाव्यमिति ॥

स्पर्शस्य त्रिविधत्वम् ॥ अस्मदादिस्पर्शनेन्द्रियग्राह्यविजातीयव्यावृत्ताद्रव्यं स्पर्शः । स त्रिविधः—शीतोष्णानु-
भयात्मकभेदात् । अप्पु शीतः । तेजस्युष्णः । क्षितिपवनयोरनुष्णाशीतः । भूतान्तरसंसर्गात् सर्वत्र स्पर्शसङ्करावभासः,
न तत्त्वतः ; तथाऽन्वयव्यतिरेकात् । एवं क्वचित् स्पर्शानवभासोऽपि । ततएव च त्वचा रत्नालोकाद्यग्रहणम् । तदुक्त-
मन्वयाधिकरणे भेदाभेदविरोधनिदर्शने **विवरणकारैः**—*यथा शीतं न कदाचिद्रूप्युष्णम्, वाय्वौष्ण्यं तु तत्स्थाम्नेः, न तु
तत्त्वाकारात् । पाकजो हि गुणः पाकादपैतीति हि तत्त्वविदः । बह्विरूपानुपलम्भस्तुल्यरूपभिभवात्, तत्स्पर्शोपलम्भस्तु
अन्यस्पर्शानभिभवादित्युपलब्धिव्यवस्थाप्यमिति । अनुष्णाशीतोऽपि स्पर्श एव न तु शीतोष्णविरहमात्रम्, आकाशादा-
वपि तथोपलम्भप्रसङ्गात्, वायुपृथिव्योः स्पर्शवत्त्वस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वाच्च । नच स्पर्शसामान्यं तदिति वाच्यम् ; निर्विशेष-
सामान्याभावात् । अनुपलब्धशीतोष्णविशेषं तदेवेत्यपि न वाच्यम् ; अत्यन्तानुपलब्धस्य विशेषस्य कल्पकामावात्, आगमा-
भावाच्च । केचित्तु सजातीयवृद्धिहेतुत्वस्य सामान्यतो दर्शनाच्छीतस्य वानवृद्धिहेतुत्वाद्दानोऽपि शीत इति वर्णयन्ति । तदसत् ;
रसादिसाम्ये प्रभावादिवैषम्यवदत्रापि स्वभाववैचित्र्योपपत्तेः ; विपक्षे बाधकाभावात् । नच वायोः शैत्यानुपलम्भप्रसङ्गो
बाधकः ; हिमाद्यनुपहितदशायामातपाद्युपहितदशायां च प्रमङ्गस्येष्टत्वात् । हिमाद्युपहितदशायां तु शीतोपलम्भस्यौपाधिक-
तयाऽन्यथासिद्धत्वात् । अन्यश्रोष्णानुपलम्भप्रमङ्गादुष्णस्य कल्प्यत्वात् । किं तत्रानुग्राह्यमिति चेत्—उष्णारम्भकत्वम् ।
न ह्यनुष्णमुष्णद्रव्योपादानमस्ति उष्णस्य च तेजसो वायुरुपादानमिति । तदेवमनुष्णशीतो वायुः पृथिवी च ॥

पुनर्द्विविधत्वम् ॥ स्पर्शः पुनर्द्विधा—पाकजोऽपाकजश्चेति । पृथिव्यां पूर्वः, उत्तरेषु त्रिषु परः । तत्र अमृत-
गरलकपिकच्छूतूलोपलभोग्राह्यणचण्डालादिस्पर्शविशेषाः अपाकजभेदाः । अनुष्णशीतस्पर्शवत्त्वमात्रेण प्रथममध्यः पृथि-
व्युत्पत्तिः । परस्तात्पाकभेदाद्भेदोऽन्वयव्यतिरेकादिसिद्धः । मृदुकठिनभावादयोऽपि स्पर्शविशेषा एव, स्पर्शनेनेव तदुपलब्धेः
चक्षुषा तु तदविनाभूतरूपादिग्रहणद्वारा स्पर्शमात्रस्येव तेषामपि यथायथमनुमानमेव । करकादिकादिभ्यः पृथिवीयोगात् ।
मृदुपवनादिव्यवहारो वेगमान्यादिना । केचित्तु तेषां संयोगविशेषत्वमातिष्ठन्ते । गोग्राह्यणचण्डालादिषु कथं स्पर्शभेद इति
चेत्, तदधीनशुद्धशुद्ध्यादिभेदात् । जातिभेदादेव तदुपपत्तिरिति चेत्, जातिभेद एव कुतः ? मातापितृसंबन्धप्रकार-
भेदादिति चेन्न ; मानसब्राह्मणादिषु तदभावात् । यद्वा धर्माधर्मतारतम्याधीनसत्त्वरज्जन्तारतम्यात् शक्तितारतम्याद्वा
शुद्ध्यादिसिद्धिरिति न स्पर्शभेदास्ते । अपाकजस्पर्शेषु तु तारतम्यं संसर्गादिभेदात् । पवनसलिलयोरपि पाकजस्पर्शः किं
न स्यात् ? इति चेत्, औष्ण्यशान्तौ स्पर्शान्तरस्य पाकजस्य पृथिवीवदननुवृत्तेः । औष्ण्यमेव हि तर्हि पाकजं तत्र
स्यादिति चेन्न ; वायुशैत्यवदौपचारिकत्वोपपत्तेरिति । एवं पृथिव्यामपि शीतोष्णस्पर्शोपलम्भ औपाधिकः, उपाधिसन्निधि-
मन्तरेण कदाचिद्रूप्यनुपलम्भात् । पाकजत्वे तु पश्चादपि रूपादिवदनुवृत्तिः स्यात् । निर्मृष्टेऽपि सलिले निर्वाणेऽपि
शिखिनि पार्थिवेषु शीतोष्णस्पर्शोपलम्भेते इति चेत् ; सूक्ष्मसंश्रयणात् क्षणान्तरे तु तावतोऽपि निवृत्तेरिति ॥

रूपरसगन्धाः ॥ अस्मदादिचक्षुरिन्द्रियैकग्राह्यविसजातीयव्यावृत्तमद्रव्यं रूपम् । तच्च सितरक्तकृष्णपीत-
भेदम् । सितादिप्रतिपत्तिव्यवहारास्तलक्षणानि । तत्र सलिलकलधौतशङ्खशुक्तिशशाङ्कादीनां रूपविशेषाः सितभेदाः ।
हुतवहजपादाडिमबन्धुजीवविद्रुमपद्मरागादीनां रक्तभेदाः । काञ्चनकाञ्चनारहरितालहरिद्रादीनां पीतभेदाः । मरतकमधु-
करजलधरतिमिरतमालदूर्वादीनां कृष्णभेदाः । पीतरूपमपि रक्तावान्तरभेदं केचिदिच्छन्ति ; रोहितशुक्लकृष्णानामेव
तेजोबन्धेषु श्रवणात् । प्रकारान्तरेण रूपं द्विधा—भास्वरमभास्वरं चेति । तेजोगतं भास्वरम्, क्षितिसलिलगतमभा-

स्वरम् । तेजसि रूपं रक्तभास्वरम्, सलिले तु शुक्लमभास्वरम्, पृथिव्यां बहुविधमभास्वरम् । अत्रापि संसर्गादनियत-
भासादि । चित्रं नाम पञ्चमं रूपमिति दैशोपिकादयः, तदसत्; एषामेव एकसङ्घातवर्तिनां समुदायविशेषतस्तत्प्रतीति-
व्यवहारयोरुपपत्तेः । नानावर्णचूर्णपुञ्जरञ्जितस्थलादिविलक्षणप्रतीत्यभावात् । अवयविरूपारम्भकतया भवाद्भिस्तेषामे-
वाभ्युपगतत्वात् । अवयव्यभ्युपगमेऽपि नानारूपाश्रयत्वस्य प्रतीतिव्यवस्थाप्यत्वात् । संयोगतद्भावादिवद्भागभेदस्य
उपलभ्यमानस्य नियामकत्वात् । व्याप्यवृत्तिरूपान्तरजातीयरूपारम्भकतया बाधे तु गुणत्वादिमात्रेण संयोगादावपि
प्रसज्यते । एवमेव चित्ररसगन्धानामपि निर्वाहः । अस्मदादिजिह्वैकग्राह्यविसजातीयेतरो रसः । स षोढा—मधुराम्ललवण-
तिक्रोष्णकपायभेदात् । एषां लक्षणं पूर्ववत् । तत्र इक्षुक्षीरगुडादिरसा मधुरभेदाः । चूतचिञ्चामलकादिरसा अम्ल-
भेदाः । सैन्धवलवणाब्जिकारादिरसा लवणभेदाः । किम्पाकनिम्बादिरसास्तिकभेदाः । शुण्ठीमरीचिसर्षपादिरसा उष्ण-
भेदाः । हरीतकीविभीतकचूनाङ्कुरादिरसाः कपायभेदाः । तिक्तावान्तरभेद एवोष्णादिरिति केषांचित्प्रतिभासः । आयुर्वेद-
तश्चैते विशदमनुसन्धेयाः । अस्मदादिघ्राणग्राह्यविसजातीयेतरो गन्धः । स च द्विविधः—सुरभिः अमुरभिश्चेति ।
तयोरपि लक्षणादिकं पूर्ववत् । पटीरमृगमदधुसृणचम्पकादिगन्धाः सुरभिभेदाः । पूतिविस्त्रादिगन्धा अमुरभिभेदाः ।
अयं च गन्धः पृथिव्येकवृत्तिः । अयो दहतीतिवत् सलिलपवनादिषु चम्पकपाटलादिसंसर्गात् तद्दुपलम्भः । तत्तत्सं-
सर्गाधीनत्वस्य अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । स्यादेतत्, पञ्चीकरणादेव पञ्चभूतेषु स्पर्शादिसङ्करः प्रागेव सिद्धः ।
ततश्चेदानीं व्यञ्जकविशेषवशात् कचित्कचित् गुणो व्यक्तरूप उपलभ्यतां मृगजलादिवदिति चेत्, अस्त्वेवम् । किमे-
तावता भूतान्तरेषु गुणानां स्वाधारसंसर्गमन्तरेण वृत्तिरुपपादिता? संसर्गस्तु प्राक्तन इदानीन्ननो वा इति विचार्यम् ।
तत्र यथायथं द्वयमपि । पूर्वस्यागमसिद्धत्वात् पाटलादिसंसर्गस्य चेदानीमध्यक्षसिद्धत्वात् ॥

औपनिषदानां पाकजगुणप्रक्रिया ॥ अथौपनिषदानां पाकजगुणप्रक्रिया । उत्पत्तिदशायां कृष्णरूपो
पृथिवी * यत्कृष्णं तदन्नस्य इति श्रुतिस्वारस्यात्, भाष्यकारैश्चाकाशनैल्यस्य पञ्चीकरणलभ्यपृथिव्यंशनिबन्धनत्वाभिधा-
नात्, पञ्चीकरणात् प्राक्च पाकजत्वायोगात् । प्रथममेव विशेषयोगिनी कथं सा जातेतिचेत्, सलिलदहनरूपस्पर्शा-
विशेषावालोक्य सन्तोष्यम् । अस्त्वेवं प्रथमं कृष्णा पृथिवी, स्पर्शरसगन्धास्तदानीं तत्र किंप्रकाराः? उच्यते; स्पर्श-
स्तावत् वायाविवानुष्णाशीतमात्रः तद्देवापाकजश्च । विषामृतदुस्पर्शादिस्पर्शविशेषा एव पाकाधीनाः । अनुष्णाशीत-
मात्रं हि सर्वेष्वपि पार्थिवेषूपलभ्यते । अतस्तावन्मात्रस्य स्वाभाविकत्वमुचितम् । रसोऽपि मधुर एव प्राथमिकः, विशेष-
पादर्शने कारणभूतजलगतमाधुर्यानुविधानस्याोचतत्वात् । स्पर्शवदस्यापि प्राचुर्योऽलम्भान् । मृदापृथिवी सर्वा प्रायशो
मधुरैव ह्युपलभ्यते । आम्ललवणादयः काचित्का रसविशेषाः पाकाधीनाः । तथा मधुरविशेषा अप्यन्वयव्यतिरेकाविशेष-
पात् । गन्धोऽपि सुरभिरेव प्राथमिकः । अस्त्यैव महापृथिव्यां पूर्ववत्प्राचुर्यात् । पूतिविस्त्रभृतयोऽसुरभिविशेषाश्च
पूर्ववत् पाकाधीनाः । एवमनुष्णाशीतकृष्णमधुरसुरभिस्वभावा प्रथमं पृथिव्युत्पन्ना । अतः पाकभेदेनानुष्णाशीतस्यैव
भेदैर्दुष्परिमर्शादिस्पर्शैः, कृष्णभेदैश्च मरतकहरिततमालकुवलयदिरूपैः, अङ्गुैश्च सितरक्तादिभिः, मधुरभेदैश्च इक्षु-
क्षीरगुडादिरसैः, अमधुरैश्चाम्ललवणादिभिः, सुरभिभेदैश्च चम्पकमृगमदादिगन्धैः, अमुरभिभिश्च पूतिविस्त्रादिभिः संब-
ध्यते । अस्यां च गन्धरसरूपस्पर्शाशब्दाः क्वचित् सहैव उत्पद्यन्ते, सहैव च विनश्यन्ति । क्वचिन्नान्यतमानुवृत्तिः,
अन्यतमनिवृत्तिश्च । यथोपलम्भं पाकवैषम्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । अत्र चैकेनामि [संयोगे] संयोगेन पूर्वसमुदायनिवृत्तिः,

अन्येनोत्तरसमुदायोत्पत्तिरित्येके । एकेनैव पूर्वनिवृत्तिरुत्तरोत्पत्तिरपीति वयं वदामः । यथा एकयैव सामग्र्या उत्पत्त्य-
मानप्रागभावमात्रभेदभिन्नयाऽनेककार्योत्पत्तिर्निर्व्यूढा, तद्वत् प्रध्वंसमानतत्त्वरूपसहकारिभेदभिन्नयाऽनेकप्रध्वंसोऽप्युप-
पन्नः । उभयविधप्रागभावादिभेदभिन्नया च तथैव पूर्वसमुदायनिवृत्तिरुत्तरसमुदायोत्पत्तिश्चोपपन्ना । निवृत्तेश्च उत्तर-
रूपमात्रतथाऽस्माभिरभ्युपगमात् परमार्थतो न कार्यद्वैविध्यमस्ति ; प्रतियोगिभेदभेदतो व्यपदेशभेद एव केवलम् । यत्तु
प्राकट्यनिरासप्रसङ्गेन **भट्टपराशरपादैरुक्तम्**—* न खलु पूर्वरूपविनाशिकैव व्यक्तिरुत्तरोत्पादिका, पाकलक्षणार्त्तसंयोगा-
नां भिन्नत्वात् इति, तत् परमतानुसारेणेति मन्यामहे ; एकस्यैवानेककार्यहेतुत्वोपपादनादिति । पाकावान्तरभेदाच्च गन्धाद्य-
वान्तरभेदसिद्धिः । पाके च पीडुपिटरपाकभेदात् विप्रतिपद्यन्ते ; तत्र नोभयमप्यस्माकम्, परमाणुव्यवयविनोरभावात् ।
अतः संहितावस्थायां पाको विभक्तावस्थायां वा इति चिन्ता परिशिष्यते ; तत्र यथासंभवमुभयमपि । प्रथमं तावद्दृष्टादी-
नामशितिलानामेव पाकभेदेन रूपभेदोपलम्भादुपलम्भस्तावद्वैशेषिकाणामपि समः । किंतु अवयविरूपादीनां यावदाधार-
भावित्वनियमाभ्युपगमादवयवविशेषगुणैरवयवविशेषगुणारम्भनियमाभ्युपगमाच्च पूर्वव्यवयविनः परमाणुपर्यन्तो नाशः व्यगु-
कादिक्रमेण पुनरन्यस्यादृष्टवशादारम्भ इति कल्पितम् । द्वितीयमपि दहनसन्निकर्षमात्रेण विलयविशरणादीनामेव
मधूच्छिष्टानां पाक उपलम्भादिति । एतेन एकदेशपाकोऽप्युपपन्न इत्युक्तं भवति ॥

संयोगः ॥ संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः । स च स्वरूपमात्रस्वरूपो नैरन्तर्यमात्रस्वरूपो वेति केचित् । तत्र
न स्वरूपमात्रम् ; स्वरूपयोः सनेरेव पूर्वोत्तरकालयोः संयुक्तप्रत्ययाभावात् । नापि द्वितीयः ; भावान्तराभाववादिनं
प्रत्यवावादादेव । सोऽपि ह्यासन्नदेशसंयोग एव ह्यस्मन्मते स्यात् । देशेनापि नैरन्तर्यमेव स्यादिति चेन्न ; तत्राप्युक्त-
विकल्पानतिक्रमात् । तत्रापि हि स्वरूपानिस्त्रिस्तस्य नैरन्तर्यस्य भिन्नदेशविशेषसंयोगाभावरूपतया सिद्ध एव संयोगः ।
अस्य च स्वाभावसादेव्यमुपलम्भमानमंशभेदप्रयुक्ततया न विरोधावहम् । निरवयवेष्वपि संयोगहेतुरौपधिकोऽशः । न
चोपाधावप्येवमित्यनवस्था ; ज्ञप्तावुपाधिस्थेपमात्रानिस्त्रिस्तानपेक्षणात् । उत्पत्तावयवेष्वेवोत्पत्तेऽपि बीजाङ्कुरानवस्थावदो-
पात् । यद्वा निरवयवेष्वभिदुरतया पृथङ्निर्देशायोभ्यत्वात् स्वाभाविकोऽशभेदो भवतु । नचैवं सति एकत्वानेकत्वमव-
यवित्वं सङ्घातत्वं वा प्रसज्यत इति वाच्यम् ; तादृशशांशस्य भेदव्यपदेशहेतुत्वाभावात् । एतावदेकानेकत्वं प्रमाणवलात्
दुरपहवमभ्युपगतं वा भवतु । यद्वा यन्निरवयवं तत् नैयायिकाद्यभिमतजानिवत् सर्वत्र संयोगिनि संपूर्णं वर्तनाम् । तदे-
तत् **सूत्रकारैरेवाशङ्क्य परिहृतम्**—* कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा इत्यादिना । तत्र च **दीपः**—* सकलेतर-
विसजातीयं श्रुत्येकसमधिगम्यं सर्वशक्तियुक्तं ब्रह्म निरवयवमपि कार्यं च भवत्यन्यच्च भवतीति परिमितशक्तिवस्तुचोद्यं
न तत्र प्रसज्यते । यथा जानिवादिनो जानिरेव अमूर्ता खण्डमुण्डादिप्वत्यन्नविलक्षणेप्वनन्तेष्वपि परिसमाप्यैव वर्तते न
तत्रैतरवस्तुचोद्यमिति जगत्कारणत्वं संभवति इति । तत्रैवाधिकरणे * स्वपक्षदोषाच्च इति सूत्रे—* प्रधानाधिकारणपक्षे
दोषाच्च ब्रह्मैव कारणम् । तत्रैव लौकिकमस्तु विसजातीयत्वेन प्रधानादेरुक्तदोषा नैव प्रसज्येरन् इत्युक्तम् । एतेन प्रधान-
परमाणुवासनासंविद्ब्रह्मप्रभृतीनां निरंशानामेव यथाभागपरिणामावरणानावरणानेकविषययोगादिरूपपद्यत इत्युपरम्यते, तद्व-
देव संयोगस्य संयोगिनो वा पूर्णस्य नानेकसंबन्धोऽनुपपन्नः । क्षणिकपरमाणुवादिनाऽपि पुञ्जदशायामेकस्य परमाणो-
रंशभेदमन्तरेणानेकनैरन्तर्यमभ्युपगतम् । विज्ञानवादिनामेकस्यानेकाकारत्वम् । माध्यमिकस्य तु संयोगे को विशेषप्रद्वेषः ?
इदमेव शून्यत्वद्वारं वस्तिवति चेन्न ; शून्यत्वसदसत्त्वयोर्हत्तौ विरोधात् । द्विष्टं न किञ्चित् दृष्टमिति चेन्न ; अस्यैव दृष्ट-

त्वात् । न चान्यस्य तथात्वाददर्शनादन्यस्यापि तथात्वाभावः ; प्रत्येकं प्रतिनियतासाधारणस्वभावानां भङ्गप्रसङ्गादिति ॥

स चायं संयोगो द्विधा—कार्योऽकार्यश्चेति । पूर्वः परिमितानां परिमितापरिमितानां च । उभयप्रेरणादन्यतर-
प्रेरणाद्वा ; यथा मेपयोः स्थाणुश्येनयोर्वा । संयोगजमपि संयोगं वैशेषिका वर्णयन्ति । तदसत् ; अवयव्यभावात् । अव-
यवसंयोग एव हि सङ्घातस्य संयोगः । उपलम्भोऽपि इदानीमेकदेशेन संयुक्तमित्येव । अस्तु वाऽवयवि ; तथाऽपि येन
हेतुना यदैवावयवः संयुज्यते, तेनैव तदैवावयव्यपि संयुज्यताम् ; नहि हस्तपुस्तकसंयोगानन्तर्यं देवदत्तपुस्तकसंयोगस्यो-
पलभ्यते । हस्तस्पन्देनैव कारणकारणवर्तित्वादसमवायितानामापत्तेन देवदत्तपुस्तकसंयोगस्याप्युत्पत्तिरुपपद्यते । हस्तस्पन्दे
च तदवच्छिन्नशरीरस्यापि स्पन्दसिद्धेस्ततो वा तत्संयोगः ; कर्मणोऽपि संयोगादिवद्यथोपलम्भं स्वाभावसादेश्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
यदा चान्यानीतपुमनकेन देवदत्तहस्तः संयुज्यते तदा देवदत्तेनापि कथं न युज्येत ? हस्तस्य तस्य च निष्पन्दत्वाविशेषात् ।
आभिमुख्यस्याप्युभयोरविशेषात् । एतेन विभागत्रयविभागोऽपि निराकृतः । विभागं चान्तर्भावयिष्यामः । अकार्यस्तु संयोगो
निरन्तरयोर्निष्पन्दयोर्द्रव्ययोः । स नास्तीति वैशेषिकादयः । विभवो मिथस्संयुक्ता निरन्तरद्रव्यत्वासंप्रतिपन्नवत् । असं-
युक्तत्वे सान्तरत्वप्रसङ्गः । यश्च विभूतां नैरन्तर्यमात्रमिच्छेत् तेनापि तत्रायमपरिहार्यः । अस्मन्मते नैरन्तर्यस्य समासन्न-
देशसंयोगरूपत्वात्, गुणादिपु तु निरन्तरत्वबुद्धयभावात् । नच हेत्वभावात्संयोगाभाव इति वाच्यम् ; ज्ञापकस्योक्तत्वात् ।
कारणस्य निवृत्तौ कार्यमात्रस्य निवृत्तिरिति ईश्वरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नेषु भवद्भिरेव प्रतिपादनाद्विभूतामपि स्वकार्यजन-
नादेरीश्वरानुप्रवेशनिवन्धनत्वात् । औपनिषदश्चायमर्थः । तथा च श्रुतयः—* सर्वव्यापी च भगवान्, * अन्तर्बहिश्च
तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः इत्यादिकाः । न च * बहिश्च इति वचनात् ईश्वरज्ञानव्यतिरिक्तानां सर्वेषामप्यविभुत्व-
मिति वाच्यम् ; बाह्यदेशवत्स्वेव बहिर्व्यपदेशेऽपि मुख्यान्वयत्वात् । अन्यथा ईश्वरधर्मभूतज्ञानस्याप्यविभुत्वप्रसङ्ग इति ।
अनुमानान्तराणि च—विगीतं विभुद्रव्यं विभुद्रव्यसंयोगवत् द्रव्यत्वाद्वदवत् । न च व्याप्तिबलात् स्वेन संयोगप्रसङ्गः ;
विभुद्रव्याणामनेकत्वात् स्वेतरविभुद्रव्यसंयोगेन साध्यसिद्ध्युपपत्तेः । तथा विगीतमीश्वरसंयुक्तम्, द्रव्यत्वाद्वदवत्, ईश्वरो
वा कालादिसंयुक्तः द्रव्यत्वाद्वदवत् । नच कालसंयोगे कालविकार्यत्वप्रसङ्गः ; तस्यापि तदधीनविकारत्वात्, * कालं स
पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः इत्यादिविशेषवचनाच्चेति । यतु **भद्रपराशरपादैर्मनोणुत्वसमर्थनदशायामजसंयोगो**
निरस्तः, तदपि * युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्, * आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम्
इत्यक्षपादकणभ्रमसूत्रोपादानप्रसङ्गेन तत्तत्सिद्धान्तसंस्कारोन्मेषवशादिति मन्यामहे । अ एव हि तत्र कालस्वरूपाप्र-
त्यक्षत्वमप्युक्तम् । यतु तत्र * न चाजसंयोगमन्तरेण किञ्चिदनुपपन्नम् इत्युक्तम्, यच्च मन्मादेर्विभुसंयोगे किं मानम् ?
न प्रत्यक्षम् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षसंयोगत्वात् । न चानुमानम्—पूर्तद्वयाश्रयनियमादिति चेत् इत्यत्र * परत्वापरत्वशरीरगति-
तद्विकारोर्ध्वज्वलनादीनां संभवार्थं विभुसंयोगावश्यम्भावात् इति—तत्र पूर्वमेव दत्तमुतरम् । यथा च मूर्तगतवि कारविशेष-
सिद्धयर्थं विभुसंयोग उक्तः, तथैव कालादिगतविकारसिद्धयर्थमपि ईश्वरसंयोगोऽवश्यमप्युपेत्यः । अन्यथा ईश्वरशरीर-
त्वमपि कालादेर्न स्यादिति ॥

शक्तिः ॥ अथ शक्तिः । सर्वकारणानां कारणत्वनिर्वाहकः कश्चिद्रव्यविशेषः शक्तिः । तर्कागमाभ्यां
तत्सिद्धेः । प्रतिबन्धकमणिमन्त्रादिसन्नियौ स्वरूपसहकारिवैकराभावेऽपि यदुरोवाद्बह्नो न द हति सा ह्यतीन्द्रिय
शक्तिः । अयस्कान्तदुन्दुभिस्वनादिबुद्धिः । तेषु चैव विशदमवगम्यते । प्रतिबन्धकाभावर्यवसायिनां शक्तितद्दर्शनाशा

तदुत्पत्त्यनुत्पत्त्यादिप्रसङ्गानामन्तत आगमेन प्रतिहतिरिति । नन्वस्तु तत्सिद्धिः, तथाऽपि सा प्रतिबन्धकेन नाशयते वा, तद्धर्मो वा नाशयते, विरोधिनाः शक्यन्तरधर्मान्तरयोर्वा उत्पत्तिः, अविशिष्टाऽपि वा कार्यं न करोतीति पञ्चसु पक्षेषु कोऽभ्युपगम्यते? इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत्, अस्त्वेवामन्यतमः । तर्हि पुनश्शक्त्युत्पादानियतकारणत्वप्रसङ्ग-परिहारः कथमिति चेत्; इत्थम्—प्रतिबन्धकाभावसहिताद्ब्रह्मिस्वरूपात्तदुत्पत्तिरप्रतिबद्धा शक्तिर्वा कार्यकरी इत्यादि-भवन्निर्वाहस्यैव शक्तौ सुवचत्वात् । सा तर्हि किमर्थं कल्प्यत इति न च वाच्यम्; दत्तोत्तरत्वात् । ननु शक्तिः शक्ता वा? नवा? पूर्वत्र शक्तियोगात् शक्तौ सा च शक्तिस्तथेत्यनवस्था, उत्तरत्र तस्याः कारणत्वं न म्यात्, अशक्तत्वात् । अन्यथा सिकताभ्योऽपि तैलमुत्पद्येत् शिलाशकलादिभ्यश्चाङ्कुरादिकमिति चेन्न; शक्यन्तराभावेऽपि कारणानां कार्या-नुगुण्यरूपतया तस्याः सिद्धत्वात् । अन्यथा उष्णत्वमुष्णम्? नवा? पूर्वत्र अनवस्था, उत्तरत्र कार्यं न जनयेत् शीतव-दित्यादिप्रसङ्गस्यापि दुर्वारत्वात् । उक्तं चैतत् भगवता पराशरेण—

* शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ॥

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ! भावकस्य यथोष्णता इत्यादि ।

प्रमाणसिद्धस्वभावा न कथंचिदपि परित्यागमर्हन्तीत्यर्थः । एवमहिर्बुध्न्यमंहितायामपि * शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्या अपृथक्स्थिताः इत्यादि । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् ।

इतरे त्वेवं वदन्ति- सर्वकारणानां सन्निधिमात्रोपकारिणी शक्तिः । तामन्तरेण निस्सारमग्निलम्; अशक्तत्वात् तथाऽन्वयव्यतिरेकात् । अत एव सा विशेषणतया स्फुरन्त्यपि वस्तुतः प्रधानभूता । सर्वत्रैका; कल्पनालाघवात् । तदुक्तम् * एकैव तु परा शक्तिर्ज्ञानानन्दक्रियामयी इति । निर्विकारा; तत्संबन्धिगत्वात् विकाराणाम् । न शक्यन्तर-मपेक्षते; शक्तत्वादनवस्थानाच्च । अपर्यनुयोज्यवैभवा चैयम्; अघटिनघटकतया धर्मिग्राहकसिद्धेः । एकत्वादेव देश-कालापरिच्छिन्ना । तदुक्तम् * व्यापिका तु परा शक्तिर्व्याप्यं विश्वमिदं जगत् इति । सर्वाकारोलासिनीत्वात् वस्तु-परिच्छेदरहिता । अचिच्छक्तिरूपेण सकला । निष्कृष्टचिच्छक्तिरूपेण निष्कला । तां कार्यकारणरूपप्रपञ्चकञ्चुकितां प्रपञ्चप्रलयवतीमेव तत्परतो भावयेदिति । तदन्ये न मन्यन्ते । तथा हि—न तावत् प्रधानभूता; तद्विशिष्टस्यैव तत्त्वात् । अत एव नोपादानत्वादिकमप्यस्याः । प्रागुत्तरावधिव्यतिरिक्तपरिणामस्तु नेप्यत एव । नापि सर्वत्रैका; प्रतिवस्तुनियत-तथैव तत्सिद्धेः । नापि सर्वत्र नित्या; अनित्येषु नित्यत्वे प्रमाणाभावात् । नाप्यनादिः; कारणैः सहैव स्वरूपलाभात् । नाप्यपर्यनुयोज्यवैभवा; प्रतिनियतविषयत्वात् । एवं तु वस्तुपरिच्छेदवत्त्वमपि सिद्धम् । ननु ब्रह्मशक्तिरेव सर्वेषां शक्तिः, तद्विषयतया शक्तत्वं नियतविषयत्वं चान्येषामस्तु, किं सर्वत्र शक्तिभेदाभ्युपगमेन? इति चेन्न; प्रत्येकं शक्त्याश्रयत्वव्य-पदेशस्वारस्य[1]वाधात् । यद्यपि ब्रह्मशक्तिस्तु न शक्यन्तरवत्, तथाऽपि तच्छक्तिरित्येव सिद्धेः तत्प्रधानत्वसमत्ववच-नान्यपि विवक्षया घटन्ते । अधिकत्ववचनानि तु न सन्त्येव । यामलादितन्त्रं तु पागुपताधिकरणेनैव निराकृतम् । संविदद्वैतदूषणानि च सर्वाण्यत्राप्यनुसन्धेयानि । इयं च द्रव्येष्वेव वर्तते अद्रव्येष्वपि वा इति सयूथ्यवादः । आत्म-सिद्धौ भगवद्यामुनमुनिवचनम्—* सर्वद्रव्येषु तत्कार्यसमधिगम्यस्तत्प्रतियोगिशक्त्याख्यो गुणः साधारणः इति । अत्र सर्वद्रव्येष्वित्यस्य द्रव्येष्वेवेत्यवधारणं केचिदिच्छन्ति । सर्वेषु द्रव्येष्वस्त्येवेत्यन्ये । उक्तं च वरदविष्णुमिश्रैः— * शक्तेर्गुणत्वेऽपि गुणकर्मणोस्तत्संभवः इति । पूर्वस्मिन् पक्षे द्रव्यगतयैव शक्त्या समानाधिकरणया रूपरसादीनां

शक्तत्वम्, इतरस्मिन्सु पक्षे रूपादिष्वपि शक्तिरस्ति । एवं द्रव्यमात्रे रूपादिष्वपीति वृत्तिस्तावत् यथाकथञ्चिदस्तु, शक्ति-
मात्रं सांप्रदायिकमिति स्थितम् । **भाष्यकारैरपि** शक्तिः शरीरनिरूपणेऽभिहिता—* अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धात्
औष्ण्याद्यनुदयः इति । ननु * स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम् इत्यत्र शक्तिशब्दः सहकार्यर्थतया स्थापितो **भाष्यकारैः** ;
यथा— * स्वशक्त्या स्वकर्मणैव देवादिद्वस्तुताप्राप्तिः इति । तथा— * अघस्य विनाशकरणसुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकर-
णम्, शक्तिरपि परमपुरुषाप्तीतिरेव इत्युक्तम् । तथा भगवता **पराशरेणापि**—

* विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्याकर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥

यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा । समस्ताः शक्तयश्चैता नृप ! यत्र प्रतिष्ठिताः ॥

तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूपमन्यद्वरेर्महत् । परस्य ब्रह्मणः शक्तिमन्थेदमखिलं जगत् ॥

इत्यादिषु शक्तिशब्दो ह्यपृथग्विसद्भविशेषणमात्रे प्रयुक्तः । तथा **वेदार्थसंग्रहे** * शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्य इत्यस्य
व्याख्याने * अतो विचित्रानन्तशक्तियुक्तं ब्रह्मेत्यर्थः इत्युक्त्वा तदाह—

* जगदेतन्महाश्वर्यं रूपं यस्य महात्मनः । तेनाश्वर्यपरेणाहं भवता कृष्ण ! सङ्गतः ॥ इति ।

इत्युदाहृतम् । तत्र च शक्तिशब्दार्थतया * जगदेतन्महाश्वर्यं रूपं यस्य इत्युक्त्या नातिरिक्त्वा शक्तिरिष्यते इत्यवगम्यते ।
स्यादेवम्, नैतावता शक्तिलक्षणधर्मविशेषस्यानभिमतत्वसिद्धिः ; गणिमन्त्रादिप्रतिबन्धाहृतया दाहादिकार्यहेतुभूतायाः
शक्तेः साक्षादुक्तत्वात् । गौण्या लक्षणया वा वृत्त्या तत्रतत्र शक्तिशब्दप्रयोगास्तु न तद्वस्तूनां शक्तिरूपत्वप्रतिपादनपराः ।
कर्मणां जीवशक्तित्वव्यपदेशः परमपुरुषप्रीत्यप्रीत्योः कर्मशक्तित्वव्यपदेशश्च तत्तदधीनोत्पत्तित्वेन तत्तत्पारतन्त्र्यमात्रात् ।
अत एव क्षेत्रज्ञाविद्यादीनां जगतश्च परब्रह्मशक्तित्वव्यपदेशोऽपि, निरतिशयशक्तिमूलत्वाद्वा । अत्र विष्णोः शक्तित्वव्यप-
देशस्तु शक्तिशक्तिमतोरभेदोपचारात् । यत्तु * विचित्रानन्तशक्तियुक्तमित्यत्र * जगदेतन्महाश्वर्यमिति वचनोदाहरणं तत्र
विचित्रजगत्स्रष्टृतया विचित्रशक्तियुक्तनोपपादनार्थम् । अतो न कश्चिद्विरोध इति । अतश्शक्तिर्नाम धर्मविशेषस्सिद्धः ॥

गुरुत्वम् ॥ स्वतःपतनहेतुस्वभावो गुरुत्वम् । तच्च सलिलपृथिवीगतम् । पतनकल्प्यम् । तोलनादिदशायां
स्पर्शनप्रत्यक्षमपीति केचित् । तोलनादेश्च सहकारित्वात् पर्थन्तोर्ध्वभागस्पर्शे तदनुपलम्भो न दोषः । अन्यथा माता-
पितृसंबन्धग्रहणसापेक्षे ब्राह्मणत्वादावप्रत्यक्षत्वापातादिति । अन्ये त्वाहुः—नास्ति पृथिवीसलिलस्वरूपातिरिक्तं गुरुत्वम् ।
स्वरूपादेवाप्रतिबद्धान् तयोः पतनसिद्धिः । स्वभावादेव ह्यधिकगुरुत्वस्यापि पतनहेतुत्वम् । स च स्वभावः स्वरूपस्यैवास्तु
लाघवात् । पतनतारतम्यपलादिनियमोऽप्यवयवाधिक्यन्यूनतानिबन्धनः । तदनुगुणतयैव हि पलादिनियमं स्मर्तारोऽपि
निबध्नन्ति । उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* अधःपतनस्वभावात्म गुरुत्वम्, तदभावो लघुत्वम्
इति । यदि च पतनात् किञ्चित् स्वरूपातिरिक्तं कल्प्यते तर्हि ऊर्ध्वज्वलनतिर्यक्पतनाभ्यां दहनपवनयोरपि द्वयमपि
स्यात् । स्वभावाददृष्टादीश्वरसङ्कल्पात् शक्तिविशेषाद्वा तस्सिद्धिरिति चेत् ; तर्ह्यत्रापि तथा स्यात्, अविशेषात् ।
एतदभिप्रायेण तत्रैवोक्तम्—* त्रिविधं गुरुत्वम्—ऊर्ध्वतिर्यग्धोभेदेन । वाय्वग्निजलानि तिर्यग्धोर्ध्वोऽपि इति । भूत-
द्वयनिष्ठत्वं तेषामनुपपन्नमिति चेत्, भवदभिमतस्य वा कथमुपपद्यते ? स्वभावादिति चेत्, तुल्यत् । यथा च ऊर्ध्व-
ज्वलनस्य एकभूतावान्तरव्यक्तिषु बह्वीषु वृत्तिः, तथाऽत्रापि भाव्यम् । सलिलमेव चास्माकमवस्थान्तरापन्नं पृथिवी-
त्यतोऽपि न दोषः । तोलनादावपि प्रत्यक्षत आक्रमणमुपलभ्यते, यथा वाय्वादिभिरभिधातादिः । तावतैव तत्रापि च

गुरुत्वव्यवहारः । उपलभ्यते चैतद्बलवता पुरुषेणाक्रम्यमाणेऽतिगुरुत्वप्रत्ययात्, तस्मिन्नेव च मन्दमाक्रामति मान्द्यव्यव-
हारात् । अतोऽनुमानतः प्रत्यक्षतो वा न भवदभिमतगुरुत्वसिद्धिः । अस्तु तर्हि सलिलपृथिवीसाधारण उपलभ्यमानो
रसादिरेव पतनहेतुरिति चेन्न ; तत्राननुविधानात् पतनतारतम्यस्य, वैपरीत्योपलम्भाच्च । किं तर्हि वस्तुतो गुरुत्वम् ?
श्रूयताम् । शक्त्यनभ्युपगमपक्षे विलक्षणं स्वरूपमेव । तदभ्युपगमपक्षे तद्विशेष एव ; सर्वत्र हेतुत्वनिर्वाहकतयाऽभ्युप-
गतायास्तस्या एवात्रापि स्वीकर्तुमुचितत्वादिति । यत् सांख्यैस्तमःकार्यतया पृथिवीजलयोः पतनहेतुगुरुत्वलक्षणो गुण-
विशेषोऽभ्युपगम्यते, तैस्तेजःपवनयोरूर्ध्वतिर्यग्गमनहेतुतया सत्त्वकार्यो लघुत्वलक्षणो गुणविशेषोऽभ्युपगन्तव्यः । किंतु
हेतुना येन पृथिव्यादिषु गुरुत्वलघुत्वयोर्नियमं वदसि, अनेनैव हेतुना पतनादिकार्यनियमोऽस्तु ; मध्ये गुणान्तरकल्पनं
गुरुतरम् । अतो गुरुत्वगुणकल्पनं गुरुत्वपराहतमिति ॥

द्रवत्वम् ॥ द्रवत्वप्रत्ययविषयो द्रवत्वम् । तच्च स्यन्दननिदानम् । न जलमात्रवृत्ति ; पार्थिवतैजसेष्वपि क्षीर-
काञ्चनादिद्रव्येषु तदुपलम्भात् । द्विधा चेदम्—सांसिद्धिकपाकजभेदात् । सलिले सांसिद्धिकम् । पृथिवीतैजसोः
पाकजमिति । यद्वा सलिल एव द्रवत्वम् । काञ्चनादिद्रव्येषु सलिलनिष्ठमेव तदुपलभ्यते पञ्चभूतमयत्वात् सर्वेषां
कदाचित्तदंशोद्भवसिद्धेः । तदिदं मृगसलिलवृत्तान्ते भगवता भाष्यकारेण दर्शितम् । तथाऽप्येतन्न जलत्वमात्रम् ;
तस्य करकाद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भात् । अन्ये त्वाहुः—सलिलनिष्ठमेव द्रवत्वमिति यदुक्तं तत्साधुक्तम् । सलिलत्व-
मात्रातिरिक्तमिति कुतः सिद्धम् ? स्यन्दनहेतुतया तत्कल्पनमिति चेत् तदपि तत्र एव किं न स्यात् ? अग्निरुष्ण इत्यादि-
वत् द्रवं जलमिति विशेषणतया स्फुरणादतिरिक्तत्वमिति चेत् ; अस्त्वेवमतिरेकः । तथाऽपि जलत्वपर्यवसिनसंस्थान-
विशेषोऽयमिति यथापलम्भमङ्गीक्रियतां यथा काठिन्यम् । स्पर्शविशेषः काठिन्यमिति चेत् ; अत्रापि तथाऽस्तु, अविशे-
षात् । न च केवलं स्पर्शविशेषः काठिन्यम्, संयोगविशेषसापेक्षः पृथिवीत्वैकार्थसमवायी स्पर्शविशेषः । द्रवत्वं तु निम्नो-
न्नतिलेशरहितसंयोगविशेषः । उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे—* निरलम्बयोगप्रयुक्तस्पर्शो मृदुः ।
निर्विरलसंयोगप्रयुक्तस्पर्शः कठिन इति । निम्नोन्नतिलेशरहितसंयोग एव किञ्चिन्वन्धनः ? इति चेत्, जलत्वनिवन्धन एवेति
मन्वीथाः । जलत्वं नाम किमिति चेत्, हन्त किं द्रवत्वाभिलाषेण जलत्वमपलपितुमिच्छसि ? किं वा जलत्ववत् द्रवत्व-
सिद्धिरिति मन्यसे ? न चोभयमपि युज्यते । तथाऽपि किमिदं जलत्वमिति चेत् ; जातिविशेषः । किं तस्य व्यञ्जकमिति
चेत् ; तादृशसंयोगविशेषरूपविशेषादि । तर्हि तदभ्युपगमेन जलत्वमपि परित्यज्यतामिति चेत्, अस्तु ; नैतावता द्रवत्वस्य
बहिर्भावः । यदि द्रवत्वं न स्यात्, क्षितितल इव सलिलेऽपि दुष्प्रवेशत्वं स्यादिति चेन्न ; आकाशादिभिर्व्यभिचारात् ।
स्पर्शवत्त्वे सतीति चेन्न ; पवनात्पादिभिर्व्यभिचारात्, तेषां प्रशियथिलस्वभावत्वात् । तद्वै कथम् ? सावकाशत्वात् तेषा-
मिति चेन्न ; अनुपलम्भात् । न हि मध्यन्दिनातपे मात्रयाऽप्यवकाशमुपलभामहे । तथाऽपि तदुपगमे अत्रापि तदभ्युप-
गम्यताम्, अविशेषात् । प्रवेशादियोग्यः समसंयोगविशेष एव किञ्चिन्वन्धन इति चेन्न ; पवनात्पादिभिस्समाधानम् । यत्तु
करकाद्यवस्थायां काठिन्योपलम्भात् जलत्वातिरिक्तं द्रवत्वमित्युक्तम्, तदपि न ; उपलम्भकभेदादेव तदानीं काठिन्योप-
लब्धेः ; यथा काञ्चनादितैजसाम् । नहि तेजसः स्वतोऽन्यतो वा काठिन्यमस्ति । नच करकाद्यवस्थामु कस्यचिज्जल-
प्रतीतिः । नापि विद्रुतावस्थायां जलत्वद्रवत्वयोरन्यतराप्रतीतिः । येन व्यतिरेकोपलम्भः स्यात् । अपर्यायत्वं कथमिति
चेत् ; संयोगविशेषाद्युपाधिभेदादित्युक्तमेव । एतदेव वैशेषिकाद्यभिमतं द्रवत्वम् ॥

स्नेहः ॥ अथ स्नेहो निरूप्यते । स्नेहप्रत्ययविषयः स्नेहः । स जलैकवृत्तिः । घृतादिषु संसर्गात् दृश्यते । न चासौ द्रवत्वमात्रम् ; शातकुम्भादिद्रवाणां पांसुसंग्राहकत्वाभावात् । नापि तोयत्वमात्रम् ; स्निग्धं तोयमिति पृथग्व्यवहारात्, जलप्रत्ययमन्तरेणापि मधूच्छिष्टादिषु स्निग्धमिति प्रत्ययदर्शनाच्च । तदेवं प्रत्यक्षसिद्धः सलिलैकवर्ती पांसुसंग्रहणहेतुः स्नेहाख्यो गुणोऽस्तीति वैशेषिकानुसारिणोऽस्मदीयाः । अन्ये त्वाहुः—स्निग्धमिति प्रत्ययस्तावदस्त्येव । स तु रूपस्पर्शविशेषादिष्वेव ; न ह्यन्यो गुणो विविच्योपलभ्यते । मासृण्यमात्रेण सलिलेऽपि स्निग्धप्रत्ययः, स काञ्चनादिद्रव्येष्वपि समः । यद्वा न कश्चिदपि सलिलं स्निग्धमिति जानाति, मृदादिरेव हि तथोपलभ्यते । पांसुसंग्रहणमपि सलिलत्वप्रयुक्तं सलिलत्वैकार्थसमवायिशक्तिविशेषप्रयुक्तं वा । अतः काञ्चनादिद्रव्याणां संग्राहकत्वोपपत्तिः । किं च यदि संग्राहकत्वात् सलिले स्नेहाख्यो गुणः स्वीक्रियते, विश्लेषकत्वादग्नौ रौक्ष्याख्यं गुणान्तरमपि किं न कल्प्यते ? यदि तत्र औष्ण्यादिभिरेव विश्लेषादिसिद्धिः, तर्ह्यत्रापि शैत्यादिभिरेव संग्रह इति किं न स्वीक्रियते ? उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे**—* दुष्करवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं पिच्छिलत्वम्, सुकरवियोगस्वभावसंयोगस्पर्शत्वं विश्लिष्टत्वम् इति । यदि च संग्रहात् स्नेहसिद्धिः, तर्हि पनसनिर्यासादिष्वपि स कल्प्येत, संग्रहातिरेकात् तेषामेव वा तत्कल्प्सिरुचिता । यद्वा चुम्बकशिलाया इव शक्तिविशेषात् संग्राहकत्वमस्तु । न च सलिलं संग्राहकमित्येव नियममुपलभामहे, शुष्कमृत्पिण्डादीनां सलिलसेकेन विलयस्यापि दर्शनात् । तस्मात् सलिलस्वरूपमेव सहकारिविशेषमासाद्य संग्राहकं विभेदकं चेति यथोपलम्भमङ्गीकार्यम् । चेतनानां तु स्नेहः प्रीतिरुपादित्सा वा, रौक्ष्यमपि दुःखं जिहासा, क्रोधो वा, अतो न गुणान्तरसिद्धिरिति ॥

वासना ॥ अनुभवजा स्मृतिहेतुर्वासना । सा कार्यकल्प्या । न तावदनुभवहेतुः स्मृतिः ; तस्य चिरध्वस्तत्वात् । नापि तदुपलक्षित आत्मादिः ; प्रध्वस्तस्याप्यज्ञायमानस्योपलक्षणनयाऽपि कारणत्वासंभवात् । नापि तद्भ्रंसः ; संस्कारप्रमोषाभावप्रसङ्गात् । नापि सदृशदर्शनादि ; केवलस्यातिप्रसङ्गित्वात्, विशिष्टस्यासिद्धेः । अनुभवजनितदृष्टविशेष इति चेत् ; तर्हि सिद्धा वासना । सा पुण्यापुण्यरूपा वा ततोऽन्या वा इति विशेषः । तत्र न पूर्वा, विधिनिषेधागोचरेषु तदयोगात् । अतो द्वितीयैव परिशिष्यते । साऽप्याधेयशक्तिर्वा ततोऽन्या वा, कार्यकारणादिप्रक्रिया सर्वा समा । सा चात्मनिष्ठा ज्ञानद्रव्यनिष्ठा वेत्येकदेशिविवादः । तत्रानुभवस्मृत्यन्तरङ्गत्वात् ज्ञानद्रव्यनिष्ठत्वमेवोचितम् । यत्तु **वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्**—* भावनाकल्पकप्रमाणेनैव स्थिरात्माश्रयत्वकल्पनादस्थिरज्ञानाश्रयत्वस्य प्रमाणाभावात् इति, तन्नूनं परमताभिप्रायेणोक्तम् ; स्वेनैव ज्ञानस्य द्रव्यत्वानित्यत्वयोः समर्थनात् । यदुक्तं **समन्वयाधिकरणे** भेदाभेदिमतदूषणप्रसङ्गेन **विवरणकारैः**—* नह्युपाधिः प्रतिसन्धाता, प्रदेशभेदस्तु तुल्यः, न ह्यन्यगतसंस्कारोऽन्यत्र प्रतिसन्धिहेतुः, यदि स्यात्तर्ह्यनियमः, अनुभवसमानाधिकरणश्च संस्कारः इति ; तन्नूनं धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वमनभ्युपगच्छतां मतेनोक्तम् । अस्मन्मते त्वनुभवसंस्कारस्मृतीनां ज्ञानावस्थाविशेषरूपत्वान्न कश्चिद्दोषः । एतेन * वासनारेणुकुण्ठितः इत्याद्यपि गतार्थम् ॥

वेगो भावना स्थितस्थापक इति त्रिविधः संस्कार इति **वैशेषिकाः** । तदनुपपन्नम् ; वेगस्य कर्मविशेषव्यतिरेके प्रमाणाभावात्, शीघ्रं गच्छतीत्याद्युपलम्भस्यापि कर्मातिशेयमात्रेण चरितार्थत्वात्, कर्मातिशयस्य चोभयसिद्धत्वात् । उक्तं च **न्यायतत्त्वे प्रमेयपादे** कालनिरूपणप्रसङ्गे—* संयोगकालसामीप्यं हि वेगः इति । वेगेन गच्छतीत्यादौ प्रयत्नहेतु-

कर्मण्यपि वेगशब्दप्रयोगात् । वेगस्य शरादिधर्मत्वेन प्रतिभासस्य मान्द्यप्रतीतिनिरस्तत्वात् । संस्कारत्वं स्पन्दजनकवृत्ति संस्कारजातित्वादित्यादेरतिप्रसङ्गासिद्ध्यादिदुष्टत्वात् । **श्रीविष्णुचितार्यैः** क्रिया वेगा[वेका]र्थत्वेन पठि[तौ]ता । तथा हि ईश्वरानुमाननिराकरणे—* सर्वा क्रिया कृतिपूर्विका क्रियात्वाद्गमनवदिति चेन्न ; शरवेगजलस्यन्दनादौ व्यभिचारात्, तेषां स्वभावत्वकल्पने हेतुमत्त्वकल्पनाविरोधात् इत्युक्तम् । स्थितस्थापकोऽपि संस्थानविशेष एव । संस्थानविशेषतारतम्यानुरोधेन हि प्रतिगमनतारतम्यं दृश्यते । सर्वदा क्रियोत्पत्तिप्रसङ्गः कर्षणमोक्षणादिसहकारिसाहित्येन परिहारश्च समौ । अतिरिक्तस्यापि स्थितस्थापकस्य तादृशतारतम्यं संस्थानतारतम्याधीनमिति वक्तव्यम्, तद्वरमदृष्टगुणान्तरकल्पनात् । तेनैव संस्थानविशेषेण स्वस्थानगमनसिद्धिः । परिशुद्धिरतिरिक्तवदत्रापि चिन्त्या । ये पुनर्ज्ञानसंस्कारः कर्मसंस्कार इति द्वैविध्यमाहुः, तेषां कोऽयं कर्मसंस्कार इष्टः ? न तावद्वेगस्थितस्थापकरूपः ; तस्य निराकृतत्वात् । नापि पुण्यापुण्यरूपक्रियाप्रवृत्तिहेतुः ; तस्या अपि पूर्वपूर्वादृष्टस्वस्वातन्त्र्यादिभिरेव निर्वाहात् । नापि मृदङ्गवादनादौ पूर्वपूर्ववादनादिभिराहिन उत्तरोत्तरक्रियायु हस्तलाघवादिहेतुः ; तत्र हस्तलाघवादेः पूर्वपूर्ववादानाकृतकाठिन्यविशेषाभावादिप्रयुक्तत्वात् । हस्तप्रेरणादिशैब्रघ्नस्य पूर्वपूर्ववादानाधिकृतसंस्कारजनितप्रेरणस्मृतिशैब्रघ्नप्रयुक्तत्वात् । यानि पुनः * अघस्याश्लेषकरणं वैदिककर्माथोभ्यतावासनाप्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम्, * एतदुभयकार्यकारणभूतानादिविपरीतवासनावद्दोऽपि इत्यादि **भाष्यकारवचनानि**, तेषामप्यनुभववासनातिरिक्तसंस्कारकल्पननिर्वन्धाभावात् । * अघस्य इत्यादिवाक्यानन्तरं चैवमुक्तम्—* अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्माथोग्यतां सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिं प्रत्यवायं च कुर्वन्ति । अघस्य विनाशकरणमुत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम्, शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव इति । एवं पापकर्मणः परमपुरुषाप्रीतिद्वारा सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिजनकत्वमिति सिद्धत्वाच्च तत्र वासनान्तरमस्तीति गम्यते । * अनारब्धकार्ये एव तु इत्यधिकरणे च व्यक्तमभापयत् ; यथा—* न च पुण्यापुण्यजन्यभगवत्प्रीत्यप्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति इति, अन्यत्राप्येतत्तुल्यन्यायमिति बोद्धव्यम् । एवं **श्रीमद्गीताभाष्येऽप्युक्तम्**—

* त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यस्य व्याख्याने * स्वभावः—स्वासाधारणो भावः प्राचीनवासनानिमित्तस्तत्तद्रुचिविशेषः, यत्र रुचिस्तत्र श्रद्धा जायते, श्रद्धा हि स्वाभिमतं साधयत्येतदिति विश्वासपूर्विका साधने त्वरा । वासना रुचिश्च श्रद्धा चात्मधर्मा गुणसंसर्गजाः, तेषामात्मधर्माणां वासनादीनां जनका देहेन्द्रियान्तःकरणविशेषगता धर्माः, कार्यैकनिरूपणीयाः सत्त्वादयो गुणाः—सत्त्वादिगुणयुक्तदेहाद्यनुभवजा इत्यर्थः इत्युक्तम् । यच्चात्मसिद्धौ—* निर्धूतनिखिलकरणकलेवरज्ञानकर्मवासनानुबन्धस्यापवृक्तस्य न खलु स्वपरसंवेदनोदयनिबन्धनं किञ्चित् संभाव्यते इति भगवद्वापुनमुनिभिर्ज्ञानकर्मवासनयोर्भेदेनोपादानम्, तदपि **भाष्यकारवचनवर्जिर्वाह्यम्** । यत्तु कैश्चित् कार्पासबीजं लाक्षारामरूपिते सति तद्रक्ततापगमेऽपि तत्कुसुमफलादौ रक्ततादर्शनात् वासनानुवृत्तिरङ्गीकार्येति—तत्र विचारणीयम् । किं तत्कार्येष्वङ्कुरादिषु वासनोदयः ? क्रमेण पुण्याद्यात्मना परिणममानेषु बीजावयवेषु वा ? नाद्यः—वैयधिकरण्येनाश्रयाभावाच्च वासनोदयानुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । बीजावयवेषु तु लाक्षावयवानुवृत्तिस्थूतिबलैर्नैव रक्ततोपपत्तौ वासना निष्प्रयोजना । यत्तु गारुडमन्त्राद्यभिर्मृष्टेषु जलादिषु विषनिर्हरणादिदर्शनात् कश्चित्संस्कारोऽङ्गीकार्य इति, तदनुपपन्नम् ; मन्त्रबलाहितशक्तिविशेषेणैव तत्तत्कार्योपपत्तेः । नहि सजातीयकार्यनिष्पादकतया नियतस्य संस्कारस्य एतादृशकार्यहेतुत्वं युज्यते । यस्तु **मीमांसकैः**—* व्रीहीन्

प्रोक्षति इत्यादिविहितकर्मसु व्रीह्यादिद्रव्यनिष्ठः कश्चित् संस्कारोऽङ्गीक्रियते * संस्कारः कर्तुरिवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु इति, तस्य कर्तृसंस्कारत्वमभ्युपगम्यते नैयायिकैः । तत्र किमयं भावनाख्यः संस्कारः, उत अदृष्टरूप इति विवेचनीयम् । नाद्यः—तस्यानृभृतिजन्यत्वेन क्रियाजन्यत्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः—द्रव्येषु किञ्चित्कारमनाथाय केवलात्मसमवेतादृष्टजनकत्वे प्रयाजादिवदारादुपकारकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च नैवारादिचरुयुक्तायां विकृतौ व्रीहीणामेव प्रोक्षणं स्यात्, न तु नीवाराणाम्; तत्रोक्षणस्य प्रकृतावविहितत्वेन आत्मसमवेतादृष्टासिद्धेः । ततो व्रीह्यादिष्वेव संस्कारोऽभ्युपगन्तव्य इति । अत्रोच्यते—यद्यप्येवम्; अथाप्ययं संस्कारस्तत्तद्देवताभिमतविषयत्वं वा सत्त्वादिगुणोद्बोधेन यागयोग्यत्वं वा; अनेन न ततोऽतिरिक्तगुणविशेषसिद्धिः ॥

संख्या ॥ अथ संख्या । एकद्वित्रयादिप्रतिपत्तिव्यवहारविषयः संख्या । तां द्रव्यमात्रनिष्ठां केचिदाहुः । केचित्तु द्रव्यगुणादिसमस्तपदार्थवर्तिनीम् । द्रव्यमात्रनिष्ठावादिनश्च नित्यद्रव्येष्वेकत्वं नित्यम्, अनित्यद्रव्येष्ववयवगतैकत्वैर्जन्यम्, द्वित्वत्रित्वादयस्त्वपेक्षाबुद्धिसहकृतैः प्रत्येकवर्तिभिरेकत्वैर्जन्या इत्याहुः । तत्र तावद्वित्वादिद्रव्यवहाराणां द्वित्वादिसामग्र्यैव निष्पत्तिः; तत्तदपेक्षाबुद्धिविषयतयैव तेषां स्फुरणात् । द्वित्वादीनां बाह्यनिष्ठानामपि व्यवहर्तृनियमस्तत एव वाच्यः । अन्यथा साधारणोपलम्भप्रसङ्गाद्रूपादिवत् । ततस्तेनैव व्यवहारस्तन्नियमश्चेत्यस्मिन् पक्षे तूपपन्नतरम् । तादृशबुद्धिनिवृत्तौ च द्वित्वादिनिवृत्तिरभ्युपगता । एवं च कारणनिवृत्तिमात्रात् कार्यनिवृत्तिकल्पनं गरीयः । तादृशबुद्धिनिवृत्तिमात्राद्यवहाराभाव इति तूपपन्नतरम् । ननु बुद्धिविशेष एव तात्त्विकमारोपितं वा द्वित्वादिकमनाश्रित्य कथंचिदपि न घटते इति चेत्; भवतो वा कथं घटते? शक्तिविशेषादिति चेन्न; द्वित्वापलापापानात् । द्वित्वादिप्रागभावः शक्तिरिति चेन्न; द्वित्वत्रित्वादिसर्वप्रागभावसन्निधौ कस्य शक्तित्वमिति नियमासिद्धेः । ईश्वरबुद्धिपरिग्रहविशेषाददृष्टाद्वा नियम इति चेत्; तुल्यम् । निर्विषयव्यवहारप्रसङ्गो वैषम्यमिति चेन्न; विषयाभिधानात् । किं च द्वित्वादिषु प्रमाणसिद्धेषु तत्प्रागभावानां सहकारित्वकल्पनम्, तेषु च प्रमितेषु तन्नियमेन द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रतिनियतिरिति दुरुत्तरम् । अतः सिद्धं द्वित्वादिसंख्या बुद्धिविशेषविषयत्वमिति ॥

एकत्वं चिन्त्यते । तत्र तावत् कार्यमेकत्वं नास्त्येव । अवयविन एवानभ्युपगमात् कुतस्तदैक्यम्? समुदायैकत्वं राशयेकत्ववत् । तत्रापि हि भागप्रधानव्यवहारेऽनेकत्वं व्यवहरन्ति । संहतिदशायामेकत्वावस्था जायते विभक्तदशायामनेकत्वावस्था चेति चेन्न; भेदाभेदविरोधप्रसङ्गात्, प्रत्ययस्य च संहतिविभागाभ्यामेवान्यथासिद्धत्वात्, स्वरूपस्य च वस्तुतो भेदाभेदविरुद्धत्वप्रसङ्गात्, पटावस्थायामेकतन्तूपलम्भप्रसङ्गाच्च । प्रलयावस्थायां प्रपञ्चैक्यं कथमिति चेत्; न कथंचित् । श्रुतिविरोधस्तर्हीति चेन्न; भेदप्रहाणपरत्वात् । तदेकैक्यमिति चेन्न; प्रकृतित्वावस्थारूपत्वात् । यथा तृणोपलादिपरिणामकलायां पृथिवीतः पृथग्व्यवहारो जायते । तेषामेव परिणामान्तरमापन्नानां पुनः पृथिवीत्वव्यवहारः । न च तावता तृणोपलाद्यंशानां परस्परं तावदैक्यम्, अथ महापृथिव्या वा । किं तर्हि विजातीयावस्थाप्रहाणेन सजातीयावस्थापत्तिमात्रम् । एवं प्रकृत्यादावपीति । चिन्त्यं निरवयवगतमैक्यमप्येवम् । तथाऽप्येकक्रियान्वयेन समप्रधानतया समुच्चयमानवस्त्वन्तरप्रतिपत्तिविधुरवस्तुमात्रप्रतिपत्तिविषयत्वमेकत्वम् । एतेन अयमेकः, अयमप्येक इति व्यवहारोऽपि निर्व्यूढः; समुच्चये सत्यपि एकक्रियान्वयित्वसमप्राधान्ययोरभावात् । न चात्रोपलम्भादिविरोधः, येन गौरवमपि सहेत । तदेवं गुणादावपि तत्त्वान्तरमन्तरेणापि संख्या प्रतीयमाना समानाकारेण निर्व्यूढा । उपलम्भसाम्येऽपि

वैरूप्यकल्पनमत्रभवतामधिकम् । असंख्यातव्यवहारोऽपि एवंविधसंख्याप्रतिक्षेपकः, अन्यथा भवतोऽपि विरोधात् । ईश्वरादिवुद्ध्या सर्वसमुच्चयसद्भावेऽपि शतसहस्रायुतादिवदवच्छेदाभावादेवासंख्यातत्वमानन्त्यम् । अनन्तेष्वपि न्यूनाधिकभावो विद्यत एव, यथाऽतीतकल्पदिवसादिसमुदायादीनाम्, यथा च द्रव्यत्वपार्थिवत्वघटत्वादिव्यक्तीनाम् । यत्तु * एकत्वमेकसंख्यावच्छेदः इति भाष्यम्, तदपि न संख्यायास्तत्त्वान्तरत्वाभिसन्धिपूर्वकम् । निर्विशेषवस्तुवादिनं प्रति विशेषप्रसङ्गमात्रपरत्वात्, अस्मदुक्तसंख्याया अपि विशेषत्वाविशेषात् । यत्तु भगवद्यामुनमुनिभिरात्मसिद्धौ द्वित्वादेरपि यावदाश्रयभावित्वमुक्तम्, तदपि वैशेषिकप्रक्रियावीभत्सामात्रादिति मन्यामहे । उक्तं हि भगवन्नाथमुनिभिः प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे * संयोगान्तर्भूता संख्या इति, समस्ततदात्मा संख्या इति च । अस्यार्थ उच्यते—बुद्धिविशेषसंबन्धो हि संख्यात्वेनोपपादितः, स च संयोग एव । यद्वा सङ्घातैकत्वाद्यभिप्रायं तदिदं मन्तव्यम् । वरदत्रिण्णुमिश्रादिभिस्तु आत्मसिद्धिवचनानुसारेणानिरीक्तसंख्याऽभ्युपगमात् । यथोक्तम्—*प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वमयोगविभागपरत्वापरत्वद्रव्यत्वाद्दृश्यानि प्रत्यक्षाणि इति । गुणेषु च संख्यादिसद्भाव उक्तः—* गुणाश्रितसंख्यादानां संयुक्ताश्रितत्वेन ग्रहणम् इति । एतदपि परमताभिप्रायेणेति मन्तव्यम् । यत्तु भट्टपराशरपादैः प्राकट्यनिराकरणादिप्रसङ्गेपु *संख्या तु द्वितीयक्षण एव ज्ञायते सा संख्या समवायिनोऽस्तीत्यविरोधः इत्यादिषु प्रदेशेषु संख्याभ्युपगमनं व्यवहृतम्, तत् किंस्वित् स्वाभ्युपगमेन, अथवा पराभ्युपगमेनेति न संविन्नः, प्रमेयनिरूपणविच्छेदात् ॥

परिमाणम् ॥ परिणामप्रत्ययविषयः परिमाणम् । तच्चतुर्धा—अणुमहद्दोर्ध्वह्रस्वभेदात् । चत्वार्यपि परिमाणानि प्रतियोगिनिरूपितवेपाण्येव—इदमितोऽणु इदमितो महदिदमितो ह्रस्वं दीर्घमित्येव प्रतीतेः । अत्र च विभुद्रव्येषु परिमाणं नास्तीत्येके ; अपरिमितप्रत्ययात् । उक्तं हि श्रीवैदार्थसंग्रहव्याख्यानेऽनन्तपदव्याख्यानदशायां श्रीराममिश्रैः—* वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनः परिमाणम्, देशपरिच्छेदस्तु तत्कार्यः इत्युक्त्वा * अपरिच्छेदस्तु न गुणः इत्यादि । उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिः आगमप्रामाण्ये पूर्वपक्षे—* यदपि विद्यति परिमाणमिह निदर्शितम्, तदपि विमर्शनीयमिव ; परिमाणं हि नाम देशवच्छेदः—इयत्ता परितो भाववेष्टनमिति यावत् । न च नभसि तदस्तीति कथमिव तदिह निदर्शनतया निर्दिश्यते इति । अन्ये तु इत इदमधिकमित्येवंरूपस्य परिमाणस्य तत्राप्युपपत्तेरस्त्येव तत्रापि परिमाणम् । अपरिमितव्यवहारस्तु सङ्कुचितपरिमाणप्रतिशेषपर इत्याहुः । इदं च परिमाणारूपं गुणान्तरं विवरणकारादिभिः स्वीकृतम् । जन्माद्यधिकरणे विवरणेऽपि ह्युक्तम्—* वस्तुपरिच्छेदो वस्तुपरिमाणम्, देशपरिच्छेदस्तु तद्वैतुकः इत्यादि । अथान्यत् मतम्—परिमाणमेव तत्त्वान्तरं नास्ति । तथा हि—देशव्याप्तिविशेष एव तत्त्वप्रतिसंबन्धिनिरूपितवेधेण तत्त्वपरिमाणम् । तत्त्वान्तरवादिनाऽपि चैतत् परिमाणाविनाभूतमभ्युपगतम् । ततस्तदधिकस्वीकारे गौरवं भवेत् । ननु न तावत् देशसंयोगमात्रं परिमाणम्, अतिप्रसङ्गात् । ततोऽवच्छिन्नदेशविशेष इति वाच्यम् । न चावच्छेदो येन केनापि, किंतु परिमाणविशेषविशिष्टेनेति वाच्यम् । अतस्तदुपज्जीविना देशवच्छेदेन तदपह्नो न युज्यते । देशपरिमाणं च देशान्तराधीनमित्यनवस्था च स्यात् । तस्मात् स्थितं तत्त्वान्तरं परिमाणमिति, तन्न ; एवं ह्यवच्छेदनिरूपणम्—यत्संयुक्तं देशं देशान्तरं च यद्युपपदाकमितुं शक्तं तत्ततोऽधिकपरिमाणम्, यत्संयुक्तं देशमखिलमेकदैव यदाकमितुं न शक्तं तत्ततो न्यूनपरिमाणमिति । तथा एकदिगार्जवावच्छेदेनाधिक्यं दैर्घ्यम्, तेनैव न्यूनभावो ह्रस्वत्वम्, बहुदिगवच्छेदेनाधिक्यं महत्त्वम्, तेनैव न्यूनभावोऽणुत्वम् । न चैतदधिकमणुत्वमस्तीत्यणुनिराकरणादपि सिद्धम् । चतुर्विध-

मप्येतदेकस्मिन्नपि घटते । यथा स्तम्बविशेष एव स्तम्बान्तरापेक्षया स्थूलाणुत्वदीर्घह्रस्वत्वव्यवहार इति । एवं च सति नात्रावच्छेदके किञ्चित् परिमाणं निर्दिष्टम्—येनोपजीव्यविरोधानवस्थादिदोषः स्यात् । एतेन देशस्यापि न्यूनाधिकत्वे व्याख्याते । न्यूनाधिकदेशसंयोगभेद एव स्वरूपातिरिक्तं परिमाणविशेषमन्तरेण न घटते इति चेन्न ; राश्यादिषु दृष्टत्वात् । तत्र भागसंख्याधिक्यनिबन्धनः स इति चेन्न ; तर्हि सर्वत्र तत एवास्तु । प्रशिथिलसंयोगवति समभागवत्त्वेऽपि परिमाणभेदो दृष्ट इति चेत् ; सत्यम् । तथाऽपि प्रशिथिलसंयोगादेव परिमाणविशेषोत्पादकतयाऽभिमतत्वात् तावद्देशव्याप्तिरेवास्तु । समूहप्रसारितचूर्णपुञ्जैऽपि हि तथा दृश्यते । एवं महत्त्वबहुत्वाभ्यामपि देशव्याप्तिविशेष एवारभ्यते ; न ततोऽन्यदान्तरालिकमनुपलभ्यमानमिति । उक्तं च भगवद्यामुनमुनिभिः—* परिमाणं हि नाम देशावच्छेदः इति । भगवन्नाथमुनिभिरपि प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे—* संख्यान्तर्भूतं परिमाणम् इत्याद्युक्त्वाऽनन्तरं चोक्तम्—* दूरत्वं दैर्घ्यम्, सामीप्यं ह्रस्वत्वम्, तिर्यग्दूरत्वं स्थौल्यम्, तिर्यक्सामीप्यं कार्श्यम्, स्वांशस्याग्रे स्वांशस्थितिरार्जवम्, स्वांशस्य स्वांशस्थितिर्वक्रता, एकदिक्स्थान्त्यावयवानां विरुद्धदिक्स्थान्त्यावयवदूरत्वसामीप्यसाम्यं वृत्तत्वम्, केवलविरुद्धदिगन्तांशेभ्यः कोणविरुद्धदिगन्तांशेभ्यः कोणविरुद्धदिगन्तांशानां दूरत्वसामीप्यसाम्यं चतुरश्रत्वम् इति । किञ्चिदन्तरमतिक्रम्य चोक्तम्—* अनेकव्याप्तिर्महत्ता, तदभावो मन्दत्वम् इति । देशकालसंख्योन्मानादिसर्वसाधारणपरिमाणमात्रस्य च स्वरूपमुक्तम्—* समस्तभावतदात्मा परिमाणम् इति । अत्रेदं तत्त्वम्—आयामविस्तारघनभेदेन त्रिविधं परिमाणम् । यथासंभवं प्राक्प्रत्यग्दक्षिणोत्तरोर्ध्वाधःपर्यवसितं चैतत् । तत्र त्रिष्वपि दिग्द्वन्द्वेषु यत्राधिक्यं स आयामः यत्र मध्यमत्वं स विस्तारो यत्र न्यूनत्वं तद्वनमिति । त्रयाणामप्येषां सङ्करतारतम्यभेदात् बहुविधो व्यवहारः । विभुद्रव्येषु कात्स्न्यपेक्षायां परिमाणं नास्ति । तत्तदवच्छेदापेक्षायां यथासंभवं व्यवहार इति ॥

पृथक्त्वम् ॥ पृथक्त्वं पृथग्व्यवहारकारणं पृथग्गुण इति क्राणादादयः । तदिदं भेदमात्रात् नातिरिच्यते ; प्रत्ययस्य तावन्मात्रेण विश्रान्तेः, कल्पकानां चान्यथासिद्धेः, भिन्नशब्देन च सहप्रयोगादर्शनात् । भेदाव्यवधिकतया द्रव्येष्विवाद्द्रव्येषु च पृथक्त्वधीव्यवहारदर्शनात् । सा भ्रान्तिरिति चेन्न ; बाधकाभावात् । भेदशब्दार्थ एव पृथक्त्वाख्यगुणोऽस्त्विति चेन्न ; तस्य स्वरूपसंस्थाननीलपीतादिभिर्निर्वाहात् । अपर्यायबुद्ध्युपाधिना तेषु सर्वेषु भेदशब्दव्युत्पत्तेः, स्वरूपादिशब्दवत् । तस्यैव चान्योन्याभावत्वात् । इदमिदं न भवतीत्यत्र अवधिनिरूप्यत्वमन्योन्याभावस्य न दृष्टमिति चेन्न ; शब्दविशेषात् तथोपपत्तेः । पृथक्त्वाख्यगुणवाचकान्यशब्दपर्यायसंबन्धे पञ्चमी पाणिनेः विवक्षितेति चेत् ; कथम् ? अन्योन्याभावपर्यायविवक्षायां घटात् पटो न भवतीत्यपि प्रयोगप्रसङ्गादिति चेन्न ; धर्मिपर्यन्तेष्विति विशेषात् । पृथक्त्वमिति निर्देशे कथमिति चेन्न ; तस्यापि धर्मिणमुल्लिख्यैव धर्मबोधकत्वात् । अमानो नादयस्त्वसत्त्वे वर्तमाना नावध्याकाङ्क्षिणः । यद्वा तेषां समानाधिकरण एवावधिरिति सिद्धं भेदमात्रमेव पृथक्त्वमिति । उक्तं च भेदसमर्थनानन्तरं भट्टपराशरपादैः—* तदेवं क्लृप्तैरेव द्रव्यजातिगुणकर्मभिर्धर्मैर्रशेषाणामपुनरुक्तवित्तिव्याहारव्यवहाराणामुपपत्तेर्भेदो नाम न धर्मान्तरमपूर्वं कल्प्यम् । अत एव वैशेषिकपरिकल्पिताः पृथक्त्वविशेषादयोऽपि प्रोत्सारिताः इत्यादि । भेदस्य एकानेकगतत्वविकल्पपरिहारे चोक्तम्—

* नीर्लिमथ्येतिमानावप्यनेकावेव धर्मिणम् । नीलं शुभ्रं च भिन्दानौ स्फुटं ह्युपलभामहे ॥

ये विशेषपृथक्त्वादिसापेक्षं कल्पयन्ति ते । विभ्यत्वात्माश्रयादिभ्यो न वयं दृष्टवादिनः ॥ इति ।

तदेवं स्वरूपधर्मौ यथासंभवं पृथक्छब्देन भिन्नादिशब्देन च व्यपदिश्येते । उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रमेयपाद-
सप्तमाधिकरणे—* अतिरेकव्यतिरेकभेदेन द्विविधो भेदः इति । अत्रातिरेको धर्म्यन्तरेष्वसन् धर्मः । व्यतिरेको
धर्मधर्म्यादेः स्वरूपम् । यत्तु तस्मिन्नेवाधिकरणे—* ऐक्यं साकल्येन संयोगः, तदभावो भेदः इत्युक्तम्, तत् विभा-
गाभिप्रायम् ॥

विभागः ॥ संयोगविरोधी गुणो विभाग इति परे । तदयुक्तम् ; नोदनपाटनादीनामेव संयोगविध्वंसकत्वात् ,
विभागजनकतयाऽभ्युपगतानामेव तद्भ्रंसकत्वोपपत्तेः । न च संयोगजनकजातीयत्वादिनाऽनुकूलस्य कर्मादिस्तद्भ्रंसकत्व-
मनुपपन्नमिति वाच्यम् ; रूपादिजनकतयाऽभ्युपगताग्निसंयोगादिजातीयानां रूपादिनाशकत्वाभ्युपगमात् । स्वजन्य-
व्यक्तेरपि स्वनाशत्वमिष्टम्, किंपुनरन्यस्याः । उत्पाद्यमानघटादिषु शब्दोत्पादकतया कश्चिद्गुणः कल्प्यते इति
चेन्न ; तत्रापि विभागजनकस्य पाटनादेरेव तज्जनकत्वोपपत्तेः, तस्य च संयोगविशेषरूपत्वात् । विभक्तप्रत्ययस्य च
संयोगाभावविषयतयोपपत्तेः । तर्हि मेरुविन्ध्ययोरपि विभक्तप्रत्ययः किं न स्यादिति चेन्न ; तस्य विध्वंसात्मकत्वात् ।
संयोगाभावमात्रनिबन्धनश्च विभक्तप्रत्ययस्तत्रापि केषांचित् जायते, उपचाराच्च तन्निर्वाहो भवतामपि । एवं क्वचित् स्वरूप-
भेदनिबन्धनो विभक्तप्रत्ययो निर्वाहः । क्षणिकस्य विभागस्य स्थिरध्वंसात्मकत्वं कथमिति चेन्न ; तस्य परिभाषामन्त-
रेण क्षणिकत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतियोगिस्मरणादौ तद्विभागवानयमिति प्रत्ययस्य यावत्पुनस्संयोगमुत्पत्तेः । प्रध्वंसा-
त्मकत्वे पुनस्संयोगे सत्यपि विभक्तबुद्धिः स्यादिति चेन्न ; भवतामपि पूर्वसंयोगप्रध्वंसस्य विद्यमानत्वेनासंयुक्तप्रत्यय-
प्रसङ्गात् । यावदुत्पन्नसंयोगध्वंसे सति तदातदा तत्तत्प्रतियोगिकतया तथा प्रतीतिरिति चेत् ; तुल्यम् । द्रव्यद्वयनिष्ठतया
प्रतीयमानस्य संयोगवत् गुणत्वमुचितमिति चेत् ; अहो ! महावैशेषिकोऽसि । यदभावस्य प्रतियोग्याधारिणः स्वतो-
ऽमिलितत्वमभ्युपगच्छतामेवमभिमन्यसे । उभयनिरूप्यप्रतियोगिकतया हि संयोगप्रध्वंसस्योभयनिष्ठत्वप्रत्ययोऽभ्युपगत एव
भवद्भिः । असंयुक्ताविति संयोगप्रागभावात् । ननु ध्वंसोऽपि भावान्तरमेव भवतामिति शब्दान्तरेण विभागः स्वीकृत
इति चेन्न ; उत्तरसंयोगादिमात्रात्मकत्वात् । सजातीयस्यैव कथं विरोधित्वमिति चेत् ; अभावनिरूपणं यावदेतच्चोद्यं मा
स विस्मरः । प्रत्ययस्तु वियुक्तो विघटितो विश्लिष्टो विनष्टसंयोगो विभक्तो विप्रकृष्टो देशान्तरगत इति तुल्यरूप एव
जायते । एतदखिलमभिसन्धायोक्तं न्यायतत्त्वे प्रमेयपादसप्तमाधिकरणे—* वियोगो न वक्तव्यः इति । तत्रैव पश्चा-
दप्युक्तम्—* अत्यन्तसामीप्यं संयोगः, दूरत्वं वियोगः इति । अनेन संयोगोऽप्यपलपितः स्यादिति चेत् ; सामीप्यस्य
समीपदेशसंयोगात्मनैव निरूप्यत्वात् । तथा चादेशादेशिनोरविशेषेण द्वयोरपि संयोगसिद्धिः । दूरत्वमपि देशविशेष-
संयोग एवेति न ततोऽतिरिक्तो विभाग इति ॥

परत्वापरत्वे ॥ दिक्कालपेक्षया परापरधीहेतुगुणौ परत्वापरत्वे इति परे । तेऽपि दिक्कालसंबन्धविशेषात्
नातिरिक्ते, लाघवात् । अप्रत्यक्षपदार्थसंयोगः कथं प्रत्यक्षः इति चेन्न ; दिक्कालयोरपि प्रत्यक्षत्वस्य समर्थितत्वात् ।
यादृशोपाध्यवच्छिन्नदिक्कालसंबन्धः परत्वापरत्वोत्पादको भवताम्, तथाविध एव सोऽस्माकं व्यवहारविषय इति
नातिप्रसङ्गान्धोऽपि । यदि च व्यवहारनिर्वाहके सिद्धेऽपि परापरप्रत्ययमात्राद्गुणान्तरकल्लप्तिः, परापरजातिपरापर-
परिमाणपरापरज्ञानशक्त्यादिष्वपि तादृशगुणकल्पनप्रसङ्गः—अविशेषात् । न्यूनाधिकव्यक्तिवृत्तिन्यूनाधिकदेशावच्छेदा-
दिभिस्तत्र निर्वाह इति चेत् ; अत्रापि न्यूनाधिकदिक्कालसंबन्धात्तन्निर्वाह इत्युक्तमेव । भवद्भिरपि प्राक्त्वप्रत्ययकत्वादयः

पूर्वोत्तरत्वादयो दिक्कालसंयोगमात्ररूपा निर्वाह्याः, तदत्र को नाम विशेषो दृष्टः? येन गुणान्तरकल्पने कुतूहलमत्र-
भवताम् । परत्वापरत्वे विना संयुक्तसंयोगभूयस्स्वाल्पीयस्त्वयोरेव दुर्निरूपत्वमिति चेत्, तर्ह्यन्योन्याश्रयः—व्यावृत्ततया
निरूपितयोरेव तयोः परत्वापरत्वनिमित्तत्वम्, तदुत्पन्नाभ्यामेव परत्वापरत्वाभ्यां तन्निरूपणमिति । अनिरूपितयोरेव
तयोरुत्पादकत्वमिति चेत्; तारानिशाकरादिष्वपि तथा प्रत्ययः स्यात् । दूरत्वेनान्तरालाग्रहणात् नैवमिति चेत् : त्यज
तर्हि सत्तया कारकत्वम् । तथा च सिद्धं नस्समीहितमिति । यत्तु प्रमेयसंग्रहे श्रीविष्णुचितैरुक्तम्—* दूरे कथ-
मिति चेत्; तत्र कुशलमेव; द्युमणिगगनादीतरव्यावृत्तमेव हि रूपं परिमाणपृथक्त्वदेशकालकृतपरत्वापरत्वादि चेन्द्रिय-
योग्यं सर्वं सहैव ज्ञायते इति, तदपि न तत्त्वान्तरपरम्; विशिष्टप्रतिसंबन्धिमात्रपरमेव, वैशिष्ट्यस्य चास्मदुक्तप्रक्रि-
ययाऽप्युपपत्तेः । उपादानमात्रस्य तत्त्वान्तरत्वप्रतिपादकत्वाभावात् । तथाहि; तत्रैवमुक्तम्—* अन्धकारे स्थाणुपिशाचस्त्री-
पुंसादिसंशयास्तदवान्तरा एव । नक्तं हि द्युमणिदीपमहीगगनस्वात्मादिव्यावृत्तिरपि न ज्ञायत इति न शक्यं वक्तुम् ।
न हि देहात्मभ्रममन्तरेण क्वचित् द्रष्टृदृश्यसङ्करोऽप्यस्ति इति । किमत्र पृथग्पादानमात्रेण स्थाणुपिशाचादयः पदार्थान्तरं
भवन्ति । अस्तु वा परमतेन एकदेशिभेदेन वा व्यवहारः, तथाऽपि विशिष्टोपलम्भनप्रतिपादनपरत्वान्न दोषः ॥

कर्म ॥ अथ कर्म । चलनप्रत्ययविषयः कर्म । तत् प्रत्यक्षमेव; करतलादिषु तथोपलम्भात् । न त्वनु-
मेयम्; तदसिद्धिप्रसङ्गात् कार्यस्योभयाभ्युपेतकर्मसामग्रीमात्रेणैवोपपत्तेः; अतिप्रसङ्गाच्च; कार्येण हि गिरिजलधर-
संयोगेन गिरावपि कर्म कल्पयेत् । अन्यतरकर्मजनितोऽयं संयोग इति चेत्; तत् केन सिद्धम्? तत्रापि जल-
धरकर्मजनितोऽयमिति नियमश्च कुतः सिद्धः? जलधरशिखरिणोश्चलाचलरूपेण प्रतीतेरिति चेत्; तर्हि सिद्धं नः
समीहितम् । विभागपूर्वकेण संयोगेन कर्मानुमानमिति चेत्; तर्हि जलधरान्तरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण संयुज्य-
माने कर्मानुमानं स्यात् । यदि च कार्येण जातेन प्रतीतेन व्याप्यतयाऽनुसंहितेन च कर्मानुमानम्; चलतीति वर्तमान-
बोधो न स्यात्, चिरनिर्वृत्तत्वात् तस्य । अस्माकं तु सत्ताक्षण एवेन्द्रियेण संबध्यते, तावतैव च पदार्थान्तरेष्विवात्रापि
वर्तमानप्रत्ययोपपत्तिः । तदेवं प्रत्यक्षयोग्येषु प्रायशः प्रत्यक्षः चलतिधीविषयः । स च संप्रतिपन्नविभागपूर्वकसंयोग-
मात्ररूपो वा तत्कारणभूतोऽन्यो वेति सयूथ्यविवादः । तत्रैवमेकः पक्षः—कर्महेतुत्वैवाभ्युपगतैः प्रयत्नादृष्टादिभिः
कर्मजन्यतयाऽभ्युपगतविभागपूर्वकसंयोग एव जन्यताम् । न च मध्ये किमपि विशदमुपलब्धम्, येन गौरवपरिहारः
स्यात् । चन्द्रतारकादीनां विभागपूर्वकसंयोगदृष्टावपि संयोगसन्ताननैरन्तर्याप्रतीतेः चलतीतिप्रत्ययाभावः । यथा भ्रमणे
सत्यपि प्रत्येकं कर्मक्षणेण न भ्रमतीति प्रत्ययः; किंतु निरन्तरतयाऽनुसन्धीयमानेष्विति भवद्विरपि स्वीकार्यम्, तथा-
ऽत्रापि सन्तोष्यम् । न च कर्मणा संयुज्यत इति पृथग्व्यपदेशात् भेदसिद्धिः; कर्मशब्दनिर्दिष्टस्य पूर्वसंयोगविश्लेष-
स्यैवोत्तरसंयोगारम्भकत्वाद्भेदव्यपदेशोपपत्तेः । न चोत्तरसंयोगे स्थिरे वर्तमाने यावत्तद्विनाशकालं चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गः;
विभागपूर्वकसंयोगारम्भक्षणमात्रस्य क्षणिकनिरन्तरतत्सन्तानस्य वा कर्मत्वात् । उक्तं च न्यायतत्त्वे प्रथमाधिकरणे—
* यदि गमनूपचनादीनां क्षणिकत्वं ज्ञायेत, नहि ते क्षणिकाः—संयोगवियोगविशेषत्वात्तेषाम् इत्यादि । द्वितीयाधि-
करणे चोक्तम्—गमनं नाम देशादेशान्तरप्राप्तिः इति । प्रमातृपादे प्रसङ्गेनोक्तम्—* वयं तु क्रियायाः प्रत्यक्षत्वं ब्रूमः
इत्युपक्रम्य * तस्माद्देशादेशान्तरप्राप्तिर्लिङ्गमिति न मन्यामहे, अपि तु तदेव तदिति मन्यामहे; कल्पनालाघवात् इत्यादि ।

यत्तु भट्टपराशरपादैरुक्तम्—

* इन्द्रियैरर्थमानत्वात् ज्ञायमानोऽर्थ उच्यते । द्रव्यं जातिर्गुणः कर्मेत्यसावर्थश्चतुर्विधः ॥ इति ।

तथा * जातिगुणकर्मसु सामान्यसमाश्रयणे संयुक्तसमवेतसमवायसंभवात् इत्यादि; तत्तु एतैरेव अन्तर्भावितसामान्य-
पृथग्गणनवत् । अत एव हि तैरेवोक्तम्—* द्रव्यस्य धर्मिणोऽन्तरङ्गो धर्मविशेषो जातिः । जात्यनुप्राणितस्य विशेषकः
सिद्धो धर्मविशेषो गुणः । तथाविधः साध्यः क्रिया* । तद्धर्मकं द्रव्यमिति स्थविष्ठानि लक्षणानि । सौक्ष्म्येण तु वि-
वेक्ष्यन्ते प्रमेयेषु इति । अथान्यः पक्षः—न विभागपूर्वकसंयोग एव कर्म ; एकेन जलधरेण विभज्यमाने जलधरान्तरेण
तेन वा पुनस्संयुज्यमाने शिलोच्चये चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । देशविभागसंयोगौ कर्मेति चेन्न ; महाप्रवाहपतित-
निष्कम्पमकरे चलतीतिप्रत्ययप्रसङ्गात् । न प्रवाहो देशः, किंत्वाकाशभूम्यादय इति चेत् ; देशप्रतीतिव्यवहारयोः
तत्रापि समत्वात् । स्थिरदेशसंयोगविभागौ कर्मेति चेत् ; तर्हि स्थिरास्थिरविभागस्य संयोगाद्यतिरिक्तेन निर्वाह्यत्वात्
सिद्धमतिरिक्तं कर्मेति । उक्तं च मानयाथात्म्यनिर्णये प्रत्यक्षलक्षणानन्तरं वरदविष्णुमिश्रैः—* तच्च द्रव्यगुणकर्मविष-
यम्, सकलपदार्थजातस्य त्रिष्वेवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यलक्षणं संयोगीति, अकर्मासंयोगी गुण इति गुणलक्षणम् इत्यादि ।
प्रत्यक्षत्वं च कर्मणोऽन्यत्रापि तैरुक्तम्—* कर्मणस्तु चाक्षुषद्रव्यवर्तिनश्चाक्षुषत्वम् इत्यादिना । तच्च संयोगाद्यतिरिक्तमन-
तिरिक्तं वाऽस्तु, तृतीयकोट्यनुप्रवेशो न युक्त इति वयं मन्यामहे, इष्ट्यतिरेकेण लक्षणकरणस्य सर्वत्र शक्यत्वात् । यत्र
सामान्यवत्त्वे सति संयोगविभागकार्यद्वयाभावः स गुण इति चेन्न ; यत्र तदुभयाभावः स्वोत्पादकसजातीयोत्पादकत्व-
तद्विजतीयत्वद्वयस्य चाभावः स गुण इति लक्षणकरणेन संस्कारस्यापि पृथक्करणप्रसङ्गात् । एवमन्यदपि चिन्त्यम् । अतो
द्रव्यमद्रव्यमित्येव विभागः ॥

सामान्यम् ॥ अथ सामान्यं चिन्त्यते । नित्यमेकमनेकसमवायि सामान्यमिति वैशेषिकादयः । तथा हि—
अनेकेष्वेकप्रतीतिव्यवहारो न निमित्तमन्तरेणोपपद्यते । तच्च न ज्ञानाकारः, आत्मख्यातिभङ्गात् ; अर्थे च प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः, भेदाग्रहस्य चायोगात् । नाप्यलीकम् ; असत्ख्यातिभङ्गात् । तथाप्रतीतौ च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अतथा-
प्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसङ्गात् । सदसदादिविकल्पितस्य भेदस्यानुपपत्त्या तदग्रहस्यात्रायोगात् । नाप्यपोहात्मकम्, विधि-
रूपेणैव प्रतीतेः, पूर्ववत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । एतदन्यतयाऽन्यस्मिन् तदन्यतया चास्मिन् निरूप्यमाणेऽन्योन्याश्रयणात् ।
निष्प्रतियोगिकापोहस्य चायोगात् । तदितरापोह इत्यत्र तच्छब्देन व्यक्त्युपादाने व्यक्त्यन्तरस्य वैजात्यप्रसङ्गेनानुगति-
प्रसङ्गात्, तज्जातीयत्वेनोपादाने जातिस्वीकारात् । नापि संस्थानसादृश्यात्मकम् ; तत्रानुवृत्तिव्यावृत्तिविकल्पायोगात् ।
अतोऽनुवृत्तमस्त्वेकं सामान्यमिति ; अत्रोच्यते—केयमेकप्रतीतिर्नाम ? एकव्यक्तित्वप्रतीतिर्वा ? एकजातित्वप्रतीतिर्वा ? एक-
जातीयत्वप्रतीतिर्वा ? एकाकारधर्मवत्त्वप्रतीतिर्वा ? एकशब्दानुविद्धप्रतीतिर्वा ? न प्रथमद्वितीयौ ; अन्यतरपरिशेषादि-
प्रसङ्गात् । न तृतीयः, असिद्धेः, एष्वनुवृत्तमिदमिति विकल्पानुदयात् । घटस्य घटत्वमित्यादिव्यवहारस्य कालस्य
कालत्वमित्यादिवदुपपत्तेः । नापि तुरीयः ; गोत्वाद्यपलापप्रसङ्गात्, संस्थानमात्रस्यैवास्मद्भिमतस्य तथात्वात् । मृष्य-
हिरण्यघटादिषु भवद्विरपि तथा निर्वाहात् । न हि तत्रानुगतं घटत्वमभ्युपगतम् ; जातिसङ्करभयात् । व्यावृत्तजाति-
द्वयाभ्युपगमेऽनभ्युपगमेऽप्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारयोः संस्थानसादृश्यमेव निबन्धनम् । एवं सति तदेवास्त्वं सर्वत्रापि ।
नन्ववयवसामान्यानुवृत्त्याऽवयवविन्यनुवृत्तप्रतीतिव्यवहारनिर्वाह इति चेन्न ; यतः कपालत्वादेरपि पूर्ववत् संस्कारादिदोषः

समानः । अस्तु तर्हि सङ्कराभ्युपगमेनानुवृत्तं सामान्यमिति चेन्न ; अन्यथा प्रतीतिनिर्वाहे कल्पनायोगात् । व्यावृत्तसंस्थानादेरनुवृत्तधीहेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् इति चेत्, व्यावृत्तानां संस्थानानामनुवृत्तव्यञ्जकत्वे कथं नातिप्रसङ्गः ? तावतामेव तथाविधस्वभावत्वादिति चेत्, तुल्यम्, तावतामेव तथाविधप्रत्ययहेतुत्वादिति वक्तुं शक्यत्वात् । केवलमुपलम्भातिक्रमो गौरवं च भवन्मते । एवं पञ्चमोऽपि पञ्चतां गतः । तत्र ह्येक इति शब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा ? एकेन गवादिशब्देनानुविद्धप्रतीतिर्वा विवक्षिता ? आद्यो न कल्पते ; एकव्यक्तिरिति धिवक्षायामसिद्धेः, एकजातीयमिति व्यवहारस्य तत्तदुपाधिविशेषणोपपत्तेः, राशिसैन्यपरिपदरण्यादिव्यैक्यव्यवहारादिवत् । उपाधिध्यायमनेकेपामेकस्मृतिसमारोहः । नापि द्वितीयः ; तस्यानेकोर्थेषु शब्देष्वपि समत्वात् । अनेकार्थव्यावृत्तः कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चेन्न ; तस्यापि स्वरूपविषयादिशब्दवदुपपत्तेः । स्वरूपविषयादिशब्दा हि नानारूपेष्वेवार्थेषु प्रवर्तमानाः केनचिदाकारेण साधारणाः केनचिदसाधारणाश्च दृश्यन्ते, तद्द्रोशब्दोऽपि सलिलसरस्वतीकिरणकरमाल्यादिषु साधारणः प्रकरणादिवशाद्विशेषमापद्यत इति विलक्षणनिमित्तकल्पनानवकाशात् । ननु यदि संस्थानमेव सामान्यं तर्हि तद्रहितेषु रूपरमादिषु कथं निर्वाहः ? तव वा कथमुपलक्षणरहितेषु ? तेषु लक्षणमेवोपलक्षणमिति चेत् ; किं तत् ? प्रतीतिरिति चेन्न ; आत्माश्रयप्रसङ्गात् । अस्माकं तु तदेवैकीकरणमिति नोपद्रवः । उपलक्षणनिर्वन्धो नास्तीति चेत्, अस्माकमपि मा भूत् संस्थाननिर्वन्धः । द्विविधं हि सादृश्यं प्रतीतिसिद्धम्—धर्मसादृश्यं स्वरूपसादृश्यं चेति । द्रव्येषु प्रायशो धर्मसादृश्यादेकरूपप्रतीतिव्यवहारौ । तावदपेक्षया च श्रीविष्णुचितैरुक्तम्—*भूयोवयवसामान्यमेव प्रतियोग्यपेक्षया सादृश्यशब्दवाच्यम् इति । धर्मान्तरशून्येषु स्वरूपसादृश्यादेव । एतावदभिप्रेत्य भगवता भाष्यकारेणोक्तम्—*संस्थानं नाम स्वासाधारणं रूपमिति यथावस्तु संस्थानमनुसन्धेयम् इति । अत्र यदुक्तं विवरणे—*तत्तद्वस्तु पश्यतां तत्तदवयवविन्यामविशेषलक्षणं संस्थानमवभासते । ननु प्रतिव्यक्तिभेदात् संस्थानस्य कथं व्युत्पत्तिः ? अथैक्यम् ; तर्हि नासाधारणता । नैतत्, उपाधितोऽपि व्युत्पत्तेः ; यथा बालधितः पशुशब्दस्य । सादृश्यं चोपाधिः इत्यादि, तत्र *अवयवविन्यास इत्युदाहरणपरम् ; अन्यथा रूपादिषु रूपत्वं जातिरित्यादिव्यवहारमङ्गप्रसङ्गात् । *सादृश्यं चोपाधिः इत्यादि त्वतिरेकपक्षस्वरसमप्यतिरेकपक्षानुपपत्तेः स्वरूपमात्रपरम् । ननु यदि स्वरूपमेव सादृश्यम्, स्वरूपमात्रत्वाविशेषात् सर्वमपि सर्वेण सदृशं स्यात् ; रूपं रूपान्तरेण सदृशमिति सहप्रयोगश्च न स्यादिति चेत् ; तदिदमतिरिक्तपक्षेऽपि तुल्यम् । यदि तत्र सादृश्यं भवेत् सर्वेणापि तत् सदृशं भवेत् ; अविशेषात् । यदि तु तावत्प्रतियोगिकमेव सादृश्यं तत्रोपलम्भव्यवस्थाप्यम् ; तर्हि तदेव स्वरूपं तावत्प्रतियोगिकं तत एव व्यवस्थाप्यताम् ; अविशेषात् । न च सहप्रयोगानुपपत्तिः ; प्रतियोगिनिरूपितवेपेण सदृशशब्दविषयत्वात्, अन्यथा विषयादिशब्दैरपि सहप्रयोगानुपपत्तेः । ननु यदि सादृश्यमेव सामान्यम्, तदा गोगवययोरविशेषेण गोशब्दवाच्यत्वं स्यात् ; न स्यात्, सौसादृश्यस्य सामान्यत्वात् । यादृशसौसादृश्यं सामान्योपलक्षणं भवताम्, तदेव तदिति नियमनसिद्धेः । सादृश्यातिरिक्तं सौसादृश्यं नाम किमिति चेत् ; आपाततः समानधर्मातिरेकः अन्ततः स्वरूपविशेषः । यत्तु नारायणार्थैरुक्तम्—*संस्थानमेव जातिः । तत् प्रतिपिण्डं भिन्नत्वेऽपि द्वितीयादिपिण्डेषु सौसादृश्यात् प्रतिसन्धीयमानं स्वाश्रयेषु वस्तुष्वेकबुद्धिशब्दनिबन्धनं भवति । तदेव प्रतिसन्धीयमानं सौसादृश्यमनुवृत्तिरिति चोच्यते इत्यादि । यच्च वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्—*प्रत्यक्षाश्रयवर्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसादृश्यानि प्रत्यक्षाणि । उपमानप्रमाणान्तरं चोक्तम् । इदं च सादृश्यं गुणः ; अनुमानेन गुणत्वावधारणात् । कार्यभूतसंख्याशक्तिसादृश्यानि गुणाः ; द्रव्यकर्मन्यत्वे सत्याश्रितकार्यत्वाद्भट्टगतशौक्ल्यवादिति, तत् तेषां तथाऽभिमतमित्येकदेशिमतं मन्तव्यम् ॥

यत्तु भट्टपराशरपादैरुक्तम्—

* भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यं बहवो विदुः । पृथक्प्रमेयं तदिति प्रमेये दर्शयिष्यते ॥

इति, तत् किमभिप्रायमिति न जानीमः ; उत्तरत्र प्रमेयनिरूपणस्य विच्छिन्नत्वात् । अस्तु वा सादृश्यमन्यत्तन्मतेनापि, अस्माकं त्वेषा रुचिः । तदत्र संस्थानमाकृतिरिति पर्यायः । तदेव परस्परनिरूपितत्वेपेण सौसादृश्यं जातिः सामान्यमिति च गीयते, नान्यदुपलब्धम् । यत्तु भट्टपराशरपादैरुक्तम्—* ननु द्रव्यत्वपृथिवीत्वगुणत्वयाकत्वादेः सामान्यस्यानाश्रयणे वाच्यानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तानां च सन्तत्यवस्थादीनामनेकत्वादेकप्रयोजकाभावे कथमैकशब्दम् ? वद तव वा कथम् ? न ममैव एष भरः, सर्वो हि लोकः सर्वमित्यादिषु बहुष्वपि शब्दैक्यं मन्यते इत्युक्त्वा,

* वाच्यस्वरूपेऽथ तदीयरूपे दूरादुपाधिष्वथैकभावात् ।

सादृश्यभेदाग्रहतोऽथैषु वाच्येष्विहैकीकरणं मतं तत् ॥

इति, चन्द्रः सूर्य इत्यादौ वाच्यस्वरूपैक्यात्, घटः पट इत्यादौ तदाकारैक्यात् इत्यादि ; तत्र न तावत् मुख्यमेवाकारैक्यं विवक्षितम् ; जातिनिराकरणात् । अतः एकाकारविकल्पयोग्यसंस्थानविशेषवत्त्वमभिमतमिति मन्यामहे । तच्चेदं सामान्यमापाततः क्वचित् प्रत्यक्षीक्रियते यथा घटत्वादि । क्वचित् सहकारिविशेषापेक्षया यथा विलीनघृतादौ गन्धग्रहणापेक्षया घृतत्वादि । मातापितृसंबन्धस्मृत्याद्यपेक्षया ब्राह्मणत्वादि । तदुक्तं भगवद्यामुनमुनिभिः आगमप्रामाण्ये—

* ततश्च सन्ततिस्मृत्याऽनुगृहीतेन चक्षुषा । विज्ञायमानं ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षत्वं न मुञ्चति ॥

तथा च दृश्यते नानासहकारिव्यपेक्षया । चक्षुषो जातिविज्ञानजनकत्वं यथोदितम् ॥ इत्यादि ।.....

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु

॥ न्यायसिद्धाञ्जनम् समाप्तम् ॥

(एतावदेव उपलभ्यमानम्)

श्रीमद्वेदान्तदेशिकग्रन्थमालायां

वेदान्तविभागे

॥ द्वितीयं सम्पुटं समाप्तम् ॥

Patrons. Rs 100.

1. **Sri M. Sudarsanam Iyengar & Sons**
Timber Merchants, MADRAS.
2. **Sri S. Varadacharyaswami,**
Federal Court Judge, Delhi.
3. **Sri A. V. Gopalacharyaswami M. A., B. L.,**
Advocate, TRICHINOPOLY.
4. **Mahamahopadhyaya, R. V. Krishnamacharya,**
KUMBakonam.
5. **R. Srinivasacharyar, B. A., B. L.,**
Judge Chief Court, PUDUKOTAH.
6. **Sri Ubhayavedanta Pravarthana Sabha,**
Malleswaram, BANGALORE.
7. **V. S. Sundaram Iyengar,**
Accountant General, Seehavilas Mylapore.
8. **S. Venkataranga Iyengarswami,**
Mysore High Court Judge, BANGALORE.
9. **Rajalakshminivas Ramalal**
Ganediwala Hyderabad (Dn.)

Donors. Rs 50.

1. **Sri K. Raghavacharyar,**
Ketired Postal Inspeciore, MADRAS.
2. **T. S. Ramaswami Iyengar,**
Advocate Mudara.
3. **Dewan Bahadur. C. V. Venkataramana Iyengar,**
COIMBATORE.
4. **Mahant Govinda Dhvajacharya**
Ujjain.
5. **Vedanta siramani Ramanujacharya**
Swrmi, BRINDABAN.
6. **S. Raghava Iyengar swami,**
Rtd., Dt., Judge, Srirangam.
7. **H. Rangacharya,**
Dt. Traffic Superintendent,
Malleswaram, Bangalore.
8. **S. Narayana Iyengar swami,**
Rd. Dy Supt. of Police, Srirangam.

SRI BHAGAVATH RAMANUJA GRANTHAMALA

All the works of Sri Ramanuja have been printed in a similar manner, in Telugu characters, under the title of "Sri Bhagavad Ramanuja Granthamala." Price Rs 6 net.

—:(O):—

All communications to be addressed to

VIDWAN A. SAMPATHKUMARACHAR, M. A.,

Granthamala Office, 39, Sannidhi Street.

L. CONJEEVERAM, S. I. Ry.